

NAZIONALE
R. BIBLIOTECA
CENTRALE V. E. II
1
41
12
ROMA

VERGELIJKENDE GESCHIEDENIS

VAN DE

Egyptische en Mesopotamische

GODSDIENSTEN

DOOR

C. P. TIELE.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN
1872.

VERGELIJKENDE GESCHIEDENIS

DER

OUDE GODSDIENSTEN

DOOR

C. P. TIELE.

EERSTE DEEL.

DE EGYPTISCHE EN MESOPOTAMISCHE GODSDIENSTEN.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN.
1869.

VERGELIJKENDE GESCHIEDENIS

VAN DE

Egyptische en Mesopotamische

GODSDIENSTEN

DOOR

C. P. TIELE.

EGYPTE. BABEL-ASSUR. YEMEN. 'HARRAN.
FENICIË. ISRAËL.

AMSTERDAM,

P. N. VAN KAMPEN.

1872.

VOORREDE

Het eerste deel mijner Vergelijkende Geschiedenis der oude Godsdiensten, dat ik thans volledig in het licht zend, maakt in zekeren zin een op-zichzelf-staand geheel uit, als proeve eener vergelijkende geschiedenis der oude chamietisch-semietische of theokratische godsdiensten. Het kan als zoodanig reeds dienst doen, ook al moet de uitgave van een volgend deel, de vergelijkende geschiedenis der arische godsdiensten bevattend, nog eenigen tijd vertraagd worden, misschien wel, uit gehrek aan belangstelling gansch achterwege blijven. De wijs van uitgave in drie stukken, door de groote uitgebreidheid van het onderwerp noodzakelijk, heeft een zekere ongelijkheid in de spelling van de eigennamen en vreemde woorden veroorzaakt, die ik betreur, doch die ik meende niet te mogen vermijden, door een schrijfwijze, waarvan ik het verkeerde had ingezien, tot den einde toe vol te houden. Zoo heb ik de *çade* in de eerste afdeeling van het Tweede Boek nog door *ts*, doch in de tweede afdeeling juister door *ç* weergegeven. Van meer gewicht is, dat ik, door nauwkeuriger en vollediger onderzoek daartoe geleid, eenige beweringen, in het Eerste Boek voorkomende, heb moeten terugnemen. Egypte met zijn oudheid en diepzinnige symboliek had mij een wijle betoverd en van het goede pad doen afdwalen. Een hernieuwde studie der natuurgodsdiensten deed mij echter daarop wederkeeren. Slechts zij, wier beoefening der weten-

schap niets meer is dan een verzamelen van feiten, om die vaak met geweld in een vooraf vastgesteld systeem te wringen, zooals bijvoorbeeld mijn beoordeelaar in *De Wachter* van October en November 1871, zullen zich daaraan ergeren of er den spot mee drijven. Overigens heeft dat, nu door mij teruggenomen, gevoelen omtrent den oudsten godsdienst op mijn voorstelling van de egyptische godsvereering en haar ontwikkeling geen den minsten invloed uitgeoefend, en alleen de wijziging van een paar bladzijden in de *Verbeteringen en Bijvoegsels* noodig gemaakt. Ik verzoek echter, tot billijke beoordeeling van mijn werk, niet te vergeten, dat het Eerste Boek reeds in 1869 en de eerste afdeeling van het Tweede in 1870 verschenen is.

Geen vriend van lange Voorredenen, laat ik liever mijn werk voor zichzelf spreken. Maar ik mag niet eindigen zonder met een enkel woord te vermelden, hoeveel ik te danken heb aan mijn hooggeschatte vrienden Dr. C. Leemans en Prof. A. Kuenen te Leiden, waarvan de eerste mij, bij de bewerking der egyptische afdeeling, met de schatten zijner oudheidkennis en zijner bibliotheek welwillend ter zijde stond, en waarvan de laatste zich de moeite getroostte, de geheele tweede afdeeling van het Tweede Boek met kritischen blik te doorzien en mij zijn opmerkingen en bezwaren mee te deelen.

ROTTERDAM, Sept. 1872.

INHOUD.

Blz.

INLEIDING . . . . 1—12
Dit werk geen godsdienstgeschiedenis der oudheid 1
Onder oude godsdiensten worden stam- of volksgodsdiensten verstaan . . . 2
Eenheid van godsdienst in nationaliteit in de oudheid 3
Hulde door veroveraars als landsheeren aan de goden der overwonnen volken gebracht 5
Geen proselytisme in de oudhoid 6
Univerzalisme het kenmerk der tweede groote wereldperiode 6
De nieuwe godsdiensten: Buddhisme, Christendom en Islâm 8
Orde van behandeling de historische 9
Plan van het werk 10

EERSTE BOEK.

GESCHIEDENIS VAN DEN EGYPTISCHEN GODSDIENST.
Blz. 13—270.

HOOFDSTUK I. *Volksaard der bewoners van het Nijldal* . . . . 15—34
Oudheid der egyptische beschaving 15
Oorsprong der Egyptenaars. Tot welk ras behooren zij? 19
De verdeeling der volken in Chamieten, Semieten en Jafetieten,
niet ethnografisch, ... 20
niet geografisch, ... 21
maar cultuur-historisch 22
Verwantschap van Egyptenaars en Semieten 24
De Egyptenaars uit Azië afkomstig 26
Bestanddeelen der bevolking van Egypte 27
Onderscheid tusschen de bewoners van 't noorden en die van 't zuiden des lands. 30
merkbaar in de geheele egyptische historie 31

HOOFDSTUK II. *De heilige letterkunde* 35-49
De grieksche berichten omtrent Egypte 35

Blz.
Champollion 36
Rijkdom van egyptische bronnen 36
Het „Boek der openbaring in den dag" of *Boek der Opstanding* 37
Indeeling 38
Oude teksten op sarkofagen 39
Groote vereering van het Boek der Opstanding 41
Verzamelingen waaruit het is samengesteld 42
Proeve van den inhoud 43
Hoofdinhoud der twee voornaamste verzamelingen en der later toegevoegde hoofdstukken 45
De magische papyrussen 47
Heilige hymnen 47
Andere bronnen 49

HOOFDSTUK III. *De godsdienst van Thinis-Abydos* . . . . 50—96
Welke is de oudste geschiedenis van Egypte? 50
De godsdienst vóór Menes 51
Thinis (Teni) hoofdzetel van den Osirisdienst 53
De osiraansche goden 54
De mythe van Osiris bij Plutarchos 55
Sporen van dezen mythe op de monumenten 57
Osiris, ziel der zon, het goede wezen 60
Verschillende wijzen van voorstelling 63
Set, de vijand en broeder van Osiris, eveneens zonnegod 65
Set een echt-egyptische godheid 66
Oorzaken van het verval van zijn dienst 67
God des doods 68
Zijn heilige dieren 69
Horos, zoon van Osiris, wreker zijns vaders 69
Beteekenis van zijn naam 70
De zichtbare zonnegod 70
Har-em-chu, *Har-oer*, *Har-pe-chruti* 70
Voorgesteld als sfinx (*hu*) 72
Als de gevleugelde zonneschijf (*hut*) 72
Isis, de duizendnamige; beteekenis van haar naam 73
Gade van Osiris, oorspronkelijk godin der aarde 74
Wordt later, als alle godinnen van Egypte, hemelgodin; godin van den nachtelijken hemel; ten onrechte met de maan verward. Haar zuster Nephthys 75
Nephthys, *nebt-ha*, meesteres des huizes; gade van Set, soms van Osiris; beweent dezen met Isis 76
Als gade van Set, godin des doods; type der huisvrouw 77
Hathor; heeft veel met Isis gemeen; ook met Nu; jongere en andere voorstellingen omtrent haar; haar naam 78

Blz.

Beteekenis van Hathor 79
Thot (Thuti of Thui), de god van Sesenun, maangod. 81
Als zoodanig god des tijds en der eenwigheid; der winden 82
Thot schepper; god der letteren, des woords; wetgever, voorspraak der dooden 83
De godin Safech nevens hem; zijn heilige dieren 84
Met de macht der priesters neemt zijn aanbidding toe 85
Anubis (*Anup*) de geleider der dooden, wachter der wegen (*ap-heru*), in verband met de Hondster 85
Zoon van Osiris of Set en Nephthys of Isis 86
Seb en Nu, de stamvader van de osirische goden. Seb, „ster," de sterrenhemel als regelaar des tijds 86
Staat met de aarde in verband, doch is haar god niet 87
Nu of Nu-tpe, voortbrengster der goden, godin des waters 87
Beteekenis van den mythe van Seb en Nu. 88
De zonnemytho en het onsterfelijkheidsgeloof 88
Groote zorg der Egyptenaars voor 't graf 89
De gestorvene wordt Osiris. Het oordeel 90
De straf der boozen 91
De loutering der goeden geen zielsverhuizing. 92
Heeft men recht van een onderwereld te spreken?. 94
De Osirismytho met onsterfelijkheid, landbouw enz. in verband . . . 95
HOOFDSTUK IV. *De godsdienst van Heliopolis* . . . . 97—114
De zonnestad Pa-ra of An (Heliopolis) 97
Haq-an (overste van An) eeretitel der koningen; stad van geleerden; oudheid 98
Overeenstemming der heliopolitaansche en thinitische godenleer in vorm en inhoud 99
Het 17e Hoofdstuk van het Boek der Opstanding. 100
Ra de schepper en Tum de verborgene 101
Ra als bennu (feniks). 102
Chem of Min 103
Dualistisch karakter van de theologie van An 104
Tum de verborgene en Harmachis de zichtbare 105
De Kever als voorstelling van den schepper 106
Symbolen van Ra 107
Hymne aan Ra 108
Shu en Tefnut, de twee leeuwen. 109
Beteekenis van Shu. 110
Beteekenis van Tefnut of Taf, de gade van Shu 112
HOOFDSTUK V. *De godsdienst onder het Oude Rijk*. . . . . 115—147
Memfis, de stad van Ptah 115
Ptah, de vormer, god van 't kosmogonische vuur 116

Blz.
Ma, godin der el, der gerechtigheid en der waarheid 118
Ptah en de Pateken 119
De dienst van Ptah niet fenicisch, ofschoon met een fenicischen godsdienst verwant 120
Pacht (Bast) en Neith, de groote godinnen van Beneden-Egypte . . . 121
Sekru, een vorm van Ptah. 122
Invoering van den dierendienst 122
Mena en Hapi, de stieren van Heliopolis en van Memfis. 125
Algemeenheid van den dierendienst 127
Poging tot verklaring van zijn oorsprong [1] 128
De vergoding der koningen 130
Eenheid van godsdienst en staat in Egypte, blijkbaar uit hetgeen men van de priesterschap weet 134
De godsdienst onder Chufu en Chafra 138
De egyptische tempels. 142
De godsdienst onder de 6e dynastie. Pepi Merira 145
HOOFDSTUK VI. *De godsdienst onder het Middelrijk* . . . . 148—168
De dynastieën en hoofdgoden van het Middelrijk. 148
Chem van Koptos, de hoofdgod der 11e dynastie. 149
Chem of Min, een gestalte van Horos 151
Dezelfde als Amun en Munt 152
Munt, de god van Hermonthis, de eigenlijke hoofdgod van het Middelrijk 153
Zijn beteekenis opgehelderd door het groote kronings- en landbouwfeest 154
De godsdienst van dit tijdperk, vooral landbouwgodsdienst 157
Stoffelijke en zedelijke bloei des lands in dit tijdperk. 158
Zorg voor al de bestaande eerdiensten 161
Chnum, Sati en Anuka, de goden der watervallen, onder het Middelrijk bijzonder vereerd. 162
Chnum de scheppingsadem 164
Sebak, de ethiopische krokodilgod, en zijn vrouwen 165
HOOFDSTUK VII. *De god-dienst onder het Nieuwe Rijk*. . . . . . . 169—217
De heerschappij der Hyksôs of Herderskoningen 169
De godsdienst onder de Hyksôs. Onderhandeling tusschen Apepi en Raskenen Ta I. 171
De dienst van Set met de verdrijving der Hyksôs niet afgeschaft . . 174
Ontwaken van Egypte 174
Amun van Thebe, hoofdgod van het Nieuwe Rijk 176
Amun-ra 179
Mat of Mut, de moeder, zijn gemalin 180
Chonsu, hun zoon, in zijn drie gestalten 182

[1] Zie de herroeping dezer verklaring in de Verbeteringen en Bijvoegsels, bij deze bladzijde.

Blz.
Het heerschend godsbegrip in dit tijdperk 183
Samenvloeiing der goden. Wording van een zeker Monotheïsme. . . 184
Invloed der staatkunde 186
Thebe, de godsdienstige hoofdstad des Rijks, een soort van pantheon. 188
Amenofis IV of Chunaten en zijn godsdienstige omwenteling. Aten-ra, zijn hoofdgod 189
Reactie onder Horemheb 194
De godsdienst onder Seti I 196
De godsdienst onder Ramses II Meriamun 199
De uiterlijke glans zijner regeering 200
De koning middelaar tusschen mensch en god. 202
Ramses II vereerder van god Set. 204
Herleving van den Apisdienst te Memfis. Chamuas 205
Het verdrag van Ramses II met Chetasir 206
Menefthes (Merenptah) 208
Verval der zuidelijke macht sedert Merenptah 209
De godsdienst onder de 20e dynastie 210
Toenemen der priesterlijke macht 211
Toenemen van het bijgeloof 213
Het sprookje van Batau en Anepu 216

HOOFDSTUK VIII. *De egyptische godsdienst van den val der Ramessiden tot de perzische heerschappij* . . . . 218—252

Aangroeiend overwicht van het Noorden 218
De godsdienst van Mendes in het Delta. 219
Verband tusschen Mendes en Thinis-Abydos 220
De godsdienst onder de 1e tanitische dynastie 221
De eerdienst van Bubastis. De godin Bast 223
Pacht en Bast, twee vormen derzelfde godheid. 225
Ethiopische veroveraars. De godsdienst in Meroë 228
Pianchi Meriamun, de ethiopische priestervorst 230
Strijd tusschen Noord en Zuid. 233
Amun-meri-nut. 234
De godsdienst onder de vorsten van Saïs 235
Neith, de godin van Saïs. Oudheid van haar dienst 237
Beteekenis van Neith 239
De stad en tempel van Saïs 242
Kambyzes aanbidt Neith 244
Kambyzes' woede na zijn mislukte krijgstochten. Hij beleedigt de egyptische goden 245
Uzahor-pen-res, de redder van den egyptischen godsdienst. 247
Het orakel in de Oazis van Amun 247
De egyptische godsdienst wordt langzamerhand universalistisch . . . 250

Blz.

HOOFDSTUK IX. *Het karakter van den egyptischen godsdienst en zijn zedelijke vruchten* . . . . 253—270
Twee hoofdverschijnselen in dezen godsdienst 253
Hadden de priesters een geheime leer? 254
Symbolisch-mystieke richting van den egyptischen godsdienst 256
Gevaar en voordeel der symboliek 258
Monotheïsme en polytheïsme verbonden 259
De egyptische godsdienst symbolisch, theokratisch, monarchisch-polytheïstisch 262
Karakter van den egyptischen godsdienst. De formule: *anch uza seneb. Nuteru*, de zich verjongende (goden) 263
Hoofdgedachte: *het leven* 264
Verband tusschen godsdienst en zedelijkheid bij de Egyptenaars . . . 265

TWEEDE BOEK.

GESCHIEDENIS DER MESOPOTAMISCHE GODSDIENSTEN.

Blz. 271—790.

INLEIDEND HOOFDSTUK 273
Beteekenis van den naam: mesopotamische godsdiensten 273
Het zoogenaamde semietische ras 274
Eenheid van den godsdienst der mesopotamische volken 276
Twee uiteenloopende richtingen in deze godsdiensten. 277
Drie voorname ontwikkelingsrijen 279

EERSTE AFDEELING.

DE GODSDIENST VAN BABEL EN ASSUR.

Blz. 282—413.

HOOFDSTUK I. *De bewoners van Mesopotamië en de bronnen voor de kennis van hun godsdienst* . . . . 282—294
Het land en de bewoners van Mesopotamië 282
Taal en Schrift. 283
De Sumirs en Accads. 286
Assyrië later dan Sennaär beschaafd 287
Verhouding tusschen Babel en Assur 288
Bronnen voor de geschiedenis van dezen godsdienst 289
De spijkeropschriften. 290
Moeilijkheid in de lezing der eigennamen 291
Vertrouwen waarmee van deze bronnen gebruik kan worden gemaakt 294

HOOFDSTUK II. *De godsdienst onder het oud chaldeeuwsche Rijk* . . 295—322
De geschiedenis van Babel duister. Nimrod. 295
De dynastieën van het oude of chaldeeuwsche Rijk 296
De voorname goden van dit tijdperk. De twee hoofd-triaden of drieëenheden 299

Blz.
De hoogste drieëenheid. Annu (Oannes) 300
Annu, vader der beschaving 302
Zijn beteekenis. 303
De hoogste Bel, Bel van den afgrond, Bel-Dagan. 305
Bel, de schepper. De schepping volgens Berosos 306
Verklaring van dezen mythe. 308
De derde god der hoogste trias: Hu of Bin 309
Hu, de hemelgod, een gevreesde en weldadige. 312
Oorsprong der hoogste triade 314
Sin, de maandgod, zeer algemeen vereerd. 315
Samas (Sansi), de zonnegod 317
Gebrekkige kennis van de godinnen van 't oude Babel. Anunit . . . 318
Mylitta, Belit, Mylitta Taaut. Opschrift van Hammurabi 319
De voornaamste goden onder de oud-chaldeeuwsche dynastie 321
HOOFDSTUK III. *De godsdienst onder de assyrische heerschappij* . . . 323—359
De Egyptenaars in Mesopotamië. 323
Invloed van hun overheersching op den godsdienst 324
De zoogenaamde arabische dynastie. Nebo 325
Assur's opkomst. Historisch overzicht van de assyrische heerschappij 326
Karakter der Assyriërs 330
Oorsprongen van Assur. Nimrod 332
De legende van Semiramis (Samuramit) en Ninus 333
Invloed van Babel op Assur's godsdienst. Sterrendienst en vuurdienst 335
Onderscheid tusschen beide godsdiensten. Wreedheid der Assyriërs . 336
De zeven hoofdgoden van Assur 338
Asur, de voornaamste van allen. 339
Istar, dikwijls met hem als gemalin verbonden. 341
Ninip of Adar-Çamdan, god van den oorlog en de jacht, de groote vuurgod 342
De drie eigenaardig assyrische hoofdgoden, alle krijgsgoden 345
De godsdienst van Assur ruwer, doch zuiverder dan die van Babel . 347
Arische bestanddeelen in den assyrischen godsdienst 348
Nergal, de krijgs- en jachtgod nevens Adar 350
Salman (Salmanu), wellicht Nisruk, god van 't kosmische vuur . . . 351
Maruduk en Nebo eerst later in Assyrië vereerd 353
De godsdienst onder Sarrukin (Sargon) en zijn opvolgers 354
Sarrukin's godsdienstijver; Babel veroverd; Dur-Sarrukin 356
Sinachirib. Val van Nineve 358
HOOFDSTUK IV. *De godsdienst onder het tweede chaldeeuwsche of babylonische Rijk* . . . . 360—380
Nabupaluçur en Nitaker, met hun grooten zoon Nabukuduruçur, herstellers van het babylonische Rijk 360
Tempels door Nebukadrezar gesticht 362

Blz.
Tempels en godenbeelden der Babyloniërs 364
Symbolische figuren in de tempels en paleizen 366
Val-Saggatu, de graftempel van Bel-Maruduk te Babel 367
Val-Zida, de tempel van Nabu te Barzipa 368
Maruduk en Nabu, de twee groote goden van dit nieuwe Rijk . . . 370
Maruduk, de hemelgod als heerscher, god des konings 371
Nabu, de god des woords en der priesterschap 372
Zarbanit, de Belit of Vrouw van Bel-Maruduk 373
Haar weelderige vereering 374
Nana, de gade van Nabu 376
De godsdienst van Nebukadrezar. Zijn vroomheid 377
Verval van Babel na zijn dood. Nabunahid herstelt de vereering van Sin Babel's ondergang 379
HOOFDSTUK V. *Karakteristiek van den babylonisch-assyrischen godsdienst* 381—399
Behoort tot dezelfde familie als de egyptische 381
Vergelijking met den egyptischen godsdienst. Symboliek 382
De theokratie in Babel en Assur. 383
Waarin verschillend van de egyptische? 388
Monarchisch-polytheïstisch. 390
Verwantschap van dezen godsdienst met andere aziatische 390
Macht der goden en invloed van den godsdienst 391
Eigenaardig karakter van den assyrischen godsdienst 394
Eigenaardig karakter van den babylonischen godsdienst 395
De babylonische astrolatrie 396
Oorsprong der astrologie 398
HOOFDSTUK VI. *De godsdiensten van Yemen en 'Harrán, met den babylonisch-assyrischen vergeleken* . . . . 400—413
De himyarietische opschriften van Yemen 400
De Sabeërs van Yemen 401
Hun taal semietisch 401
Evenzeer het karakter van hun godsdienst mesopotamisch 402
Hun voornaamste goden 403
Vergelijking der assyrische en sabeesche goden 405
De sabeesche godsdienst vormt den overgang tusschen de assyrische en fenicische. 407
De Çabiërs van 'Harrân 408
Hun voornaamste goden 409
Besluit uit de beschouwing van hun godsdienst getrokken 411

TWEEDE AFDEELING.

DE GODSDIENSTEN VAN FENICIË EN ISRAËL.

Blz. 415—799.

HOOFDSTUK I. *Verwantschap van Feniciërs en Israëlieten* . . . . . 415—437
Beteekenis der kleine volken 415

Blz.

Israël groot door zijn godsdienst 416
Het mesopotamische ras niet minder begaafd dan de andere 417
De godsdienstige beteekenis van Israël niet te verklaren uit een bijzonderen aanleg. Fenicië apostel der beschaving 418
Verwantschap van Feniciërs en Israëlieten. Overeenkomsten 421
De strijd tegen den Baäldienst in Israël geen bewijs daartegen. . . . 424
Het stamland der Israëlieten 426
Het stamland der Feniciërs 428
Kritiek der hebreeuwsche sagen 430
Feniciërs en Israëlieten niet uit Kanaän afkomstig 434
Hun hoofdgoden, evenals die der andere mesopotamische volken, behooren tot dezelfde soort 436
De oude en de nieuwe godsdienst 436

HOOFDSTUK II. *Over de bronnen voor de kennis, over de bestanddeelen en over het vermoedelijk historisch verloop van den fenicischen godsdienst* 438—450
Godsdienstige letterkunde der Feniciërs 438
De fenicische opschriften 439
De fragmenten van Filo en Sanchoniathon 440
De vermoedelijke leeftijd van Sanchoniathon 443
Kritiek van zijn werk 444
Historisch verloop van den fenicischen godsdienst 448

HOOFDSTUK III. *Over de algemeene namen der godheid bij de Feniciërs* 451—464
De traditionele voorstelling 451
De Baälim of Heeren. Baäl geen bijzondere God. 452
Baäl is een soortnaam 454
Evenzoo: Melek, de Koning 457
De Adonim of Heeren. 459
El, de algemeenste godsnaam 460
De algemeene namen der godinnen. Baältis 462
Astarte 463

HOOFDSTUK IV. *De godsdienst van Gebal of Byblos* . . . . 465—477
De groote feesten te Byblos. 465
Algemeenheid van de godsvereering wier middelpunt Byblos was. . . 467
Verklaring der mythen van Byblos. 468
Namen der hoofdgodheden van Byblos 471
De godsdienst van Syrofenicië reeds meer dan natuurdienst geworden. 473
Verwante, doch elders behoorende mythen 474

HOOFDSTUK V. *De godsdienst van Pafos en Askelon* . . . . 478—488
Verwantschap van de eerdiensten te Pafos en te Askelon. 478
De groote pafische godin. 479
Haar beroemde tempel 480
Zij was een andere Afrodite dan de byblische 481

Blz.
Haar karakter 482
De goden van Askelon 484
Allen vruchtbaarheidsgoden 485
Baäl-Dagon en Baäl-Tamar 486

HOOFDSTUK VI. *Eshmun en de Kabiren* . . . . . 489—500
De dienst der Kabiren zeer verbreid, doch duister 489
In de voornaamste fenicische steden vereerd 490
Verklaring van hun namen, Kebirim, Pataïkoi, Pygmeën 491
Hun beteekenis 492
Zij heetten de zeven kinderen van Çedeq 493
Eshmun, met hen steeds vereenigd en boven hen verheven 495
Zijn beteekenis. In 't wezen dezelfde als Nabu 496
Belangrijke mythe van Eshmun en Attes 497
Zijn beteekenis door de Feniciërs gewijzigd 499

HOOFDSTUK VII. *De strengere goden van Sidon en Tyros* . . . . . 501—523
De echt-fenicische of punische goden 501
De hoofdgod der Feniciërs 502
Baäl-Ḥammân, de vuurgod. Mythe omtrent hem 504
Baäl-Melqart-Ḥammân, de stadskoning van Tyros 506
Zijn vereering. Menschenoffer 508
De Meesteresse Tanit of sidonische Astarte 511
Mindere goden der Feniciërs 513
Overneming van egyptische goden 515
Fenicische tempels 517
Betyliën en offers 518
Overeenkomst der fenicische en israëlietische theologie 519
Koningschap en priesterschap 521
De fenicische godsdienst weinig ontwikkeld 522

HOOFDSTUK VIII. *Over den toestand en den godsdienst der Hebreën in Gosen* 524—543
De Filistijnen verschijnen in Kanaän 524
Hun godsdienst 525
Voortreffelijkheid van Israël's godsdienst 526
Deze godsdienst nooit volksgodsdienst, maar slechts het eigendom der ontwikkelden 527
De traditionele voorstelling 528
De Hebreën in Egypte 530
Kritiek van Manetho's verhaal omtrent den uittocht 532
Waarschijnlijke toedracht van den uittocht 535
De Hebreën in Gosen geen monotheïsten 537
Hun oudste godsdienst 538
Amos 5, 25 vgg 540
Mindere goden der oude Hebreën 542

Blz.

HOOFDSTUK IX. *Het oorspronkelijk Jahvisme en Mozes* . . . . . . .544—571

De voorstelling der latere Jahvisten omtrent Mozes. 544
Kritiek dezer voorstelling 545
Jahveh oorspronkelijk natuurgod 545
Hij is de verborgen hemelgod 546
De god des donders. 548
Overgang van natuurgodsdienst tot het bovennatuurlijke 549
Voorstelling van Jahveh. 550
Het Loofhuttenfeest. 551
Is het Jahvisme egyptisch van oorsprong? 552
Is Jahveh een kanaänesche god? 555
Jahveh is de god der Kenieten. 558
Arische trekken in het Jahvisme. 560
Mozes de stichter van 't israëlietische Jahvisme 561
Was Mozes henotheïst? 562
De mozaïsche dekaloog 563
Jahveh, »Israël's god van Egypteland af» 565
Het heiligdom van Jahveh in de woestijn. 566
Mozes, geestelijk hoofd en volksleider. 569
Beteekenis van Mozes. 570

HOOFDSTUK X. *Het mozaïsche Jahvisme in het tijdperk der Richters* .572—590

De Hebreën trekken Kanaän van twee kanten in 572
Levi met Juda vooral vereenigd 573
Het nieuwe land en zijn invloed op den godsdienst 574
Israël en de godsdienst van Kanaän 576
Kanaänesche godsdienst naast Jahveh-vereering. 578
Heiligdommen voor Jahveh opgericht. 580
De stichting van den tempel te Dan 581
De stammen niet nauw verbonden. Jeftah. 585
Herleving van het Jahvisme. Gideon 586
Debora en Barak. 588

HOOFDSTUK XI. *Het mozaïsche Jahvisme van Samuël tot de scheuring des Rijks* . . . . .593—635 [1])

Eli, priester en richter 593
Zijn zonen: Hofni en Pinehas 594
De ark van Silo in handen des vijands 595
Samuël richter en ziener 596
Het Profetisme en zijn wording 597
Zijn kanaänesche oorsprong 599

[1]) Door een vergissing van den zetter is de paginatuur bij 't begin van blad 38 overgesprongen van 590 op 593 in plaats van 591. De fout werd eerst na het afdrukken bemerkt.

Blz.
Samuël en de profeten-koloniën 600
Profeten en priesters niet zoo scherp gescheiden als later. 602
Oorsprong van priester- en profetendom 603
Verschil tusschen de vroegere en latere profeten. 604
Samuël draagt het bewind over aan Saul 605
Saul's karakter. 607
Zijn houding tegenover priesters en profeten 608
Deze laatsten verklaren zich tegen hem. 609
Saul's einde. De waarzeggerij in Israël. 610
De officiële Jahvehdienst te Nob 611
David en zijn betrekking met priesters en profeten. 612
Jeruzalem hoofdstad. De ark derwaarts gebracht 614
David's vroomheid 617
De godsdienst onder zijn regeering. 618
Ruwheid der godsdienstige begrippen in dien tijd 619
Saul's nageslacht opgeofferd 620
Salomo's regeering en haar glans 621
Zijn universalisme 622
Zijn tempelbouw meer een staatkundige dan een godsdienstige daad. 623
Inrichting van Salomo's tempel 624
Gevolgen van den tempelbouw. 627
Salomo's betrekking tot priesters en profeten 628
Salomo, de wijze koning 629
De 'Hokma of wijsheid bij de Hebreën 630
De wijsheid en de wijsbegeerte 631
Waarde der wijsheid bij de Hebreën 634

HOOFDSTUK XII. *Het mozaïsche Jahvisme strijdend om de alleenheerschappij. Van de scheuring des Rijks tot den val van 't Rijk Israël.* . . 636–685
Scheuring des Rijks na Salomo's dood 636
Jerobeam ben-Nebat stelt een nieuwen staatsgodsdienst in 637
Overwegingen, die hem daarbij leidden 638
Beteekenis van de verandering in den eerdienst 639
Priesters uit het volk en niet uit de Levieten aangesteld 640
De „Zegen van Jakob,“ een gedicht uit dezen tijd. 641
De dynastiën van Israël. 645
Oorzaken der vele omwentelingen in Israël. Invloed der profeten . . 646
De godsdienststrijd onder A'hab's regeering 647
A'hab, geen vijand van 't Jahvisme. 648
Elia en zijn medestanders, geen herstellers van 't oude, maar hervormers 649
Elia van Tisbe 651
Elia's weerstand tegen A'hab's dwingelandij 653
De andere Jahveh-profeten in betrekking tot A'hab 654
De herbouwing van Jericho en Hiël's offer 658

Blz.
Optreden van Eliza als profeet. 659
Onderscheid tusschen zijn werkzaamheid en die van Elia. 660
Het offer van Mesa, den koning van Moab 661
Vergelijking van Kamosh en Jahveh, naar Mesa's geschrift 662
Eliza's deel van 'Hazaël's omwenteling 663
Eliza spoort Jehu tot opstand aan. Uitroeiing van A'hab's huis. . . 665
Jehu's woeden 666
Eliza's dood. Zijn beteekenis 668
Jerobeam II. Glans van zijn regeering 670
Bloei der letterkunde in zijn tijd. De 45e Psalm. Het Hooglied. . . 671
De verhalen omtrent Elia. De „Zegen van Mozes" 672
Spreuken 1, 7—9, 18. 675
Andere spreuken. Scheuring onder de wijzen. Hun invloed op de profetische letterkunde 677
Ondergang van het Rijk Israël. 679
Toestand van den godsdienst in Juda sedert Re'habeam 680
Josafat, geen streng Jahvist, doch vriend der profeten 681
Atalja en Joas 681
Herstellingen aan den tempel, door Joas verordend 682
Amazia en Uzzia (Azaria) 683
Karakter van het tijdperk, dat met Jotam eindigt 684

HOOFDSTUK XIII. *Het idealisme der nieuwe profeten in strijd met de toenemende realistische richting in den godsdienst van A'has tot Amon.* 686—719
De nieuwe leer van Amos. 686
'Hosea, zijn navolger. 687
Zakarja ben-Berekja 688
Karakter van hun ontwikkeld Jahvisme. 690
Het godsdienstig realisme, door koning A'haz beschermd. 691
Het nieuwe altaar. Officiële invoering der kinderoffers. 692
Waren zij van uitheemschen oorsprong? 693
Of behoorden zij oorspronkelijk tot het Jahvisme? 694
Waarheid in beide voorstellingen. 696
Het voorbeeld der Assyriërs niet zonder invloed 697
Abram's offerande. Het groote profetische geschiedboek 698
Jesaja, de profeet, treedt onder A'haz' regeering op 700
Ernst en nadruk zijner prediking. 701
Profeet met hart en ziel. De hervorming van Hizkia 703
Mika de Morashtiet. 705
Jesaja's prediking in Hizkia's eerste regeeringsjaren 707
Zijn profetie tegen Tyros en Egypte 708
Jesaja's univerzalisme. 709
Zijn profetieën bij 't naderen der Assyriërs 710
Zijn gedachten omtrent de toekomst.. 711

Blz.
Geest van zijn profetieën 712
Zijn invloed op Hizkia 713
De 'Hokma in Juda 714
Manasse herstelt den ouden volksgodsdienst 715
Aard van de reactie, door hem en Amon begunstigd. 717

HOOFDSTUK XIV *Tijdelijke verwezenlijking van het profetisch ideaal. Josia's hervorming en de deuteronomische wet* . . . . 720—746
Na'hum de Elqoshiet 720
Zafanja 721
Josia brengt aanvankelijk in den staat van zaken geen verandering . 722
Godsdienstige hervorming in zijn 18e regeeringsjaar 723
Aanleiding daartoe 723
Uitvoering van 't hervormingswerk 725
Macht van 't polytheïsme in Israël. Het Pascha. 727
De hervorming niet doorgedrongen tot het volk 728
Het wetboek van Hilkia (Deut. 4. 44—26, 19). 729
Oudere wetten. De Dekaloog 730
Het Verbondsboek (Exod 20, 22—23, 19). 731
Ouderdom van 't Verbondsboek 733
De verzameling in Exod. 34. Oude wetten in de deuteronomische opgenomen. 734
Doel en beginselen der deuteronomische wet 737
Jahveh, Israël's eenige god, die alleen door Levieten te Jeruzalem mag gediend worden 737
„Het volk van Jahveh, als een heilig volk, moet rein zijn". 740
Priesterlijk karakter van Hilkia's wet. Haar humaniteit 743
Haar godsbegrip 744
Teleurstelling bij Josia's dood 746

HOOFDSTUK XV. *Het einde en zijn sombere profeet.* . . . . .747—779
Jeremia's optreden aan de tempelpoort 747
Uitwerking zijner profetie 748
Jojaqim en de Jahvehprofeten. Jeremia's afkomst en wijding 749
Zijn zachte aard en sombere profetieën. 751
In Jojaqim's 4e regeeringsjaar schrijft hij zijn profetieën op, en laat die door Baruk voorlezen 752
Jeremia vervolgd; gaat voort te profeteeren. 754
Jeremia onheilsprofeet. 756
Het boek Job 757
Het vraagstuk in dit boek behandeld. 758
Latere bijvoegselen 760
Jeremia en zijn tegenstanders 763
Jeremia's staatkunde. Zijn verhouding tot Zedekia. 765
Jeremia bij Jeruzalem's ondergang 766

Blz.
Jeremia in Egypto 768
Zijn karakter en beteekenis 770
Andere profeten uit dit tijdvak: Hananja, Habakuk, Zakarja. 773
Obadja(?) 774
Waarom onze geschiedenis hier eindigt? 775
Ezekiël en de tweede Jesaja. 776
Het Jahvisme in en na de ballingschap 777

HOOFDSTUK XVI. *Karakteristiek* . . . . 780—799
De mozaïsche godsdienst behoort tot de mesopotamische godsdienst-familie. 780
Sporen van mythen in het O. T. 781
Hoe de Jahvisten die wijzigden 784
De voorstelling, door de profeten van Jahveh gegeven, rust op natuurmythen 785
Het Jahvisme symbolisch 786
Het Jahvisme theokratisch 787
Eigenaardige ontwikkeling van de theokratie in 't Jahvisme 788
Eenzijdigheid der profetische zedenleer 789
Kritiek van het profetisme in Israël 790
De messiaansche verwachting. Het Jahvisme zich tot monotheïsme ontwikkelend 793
«Heiligheid», het karakter van den mozaïschen godsdienst 795
Verklaring van dit karakter uit Israël's lotgevallen. 797

SLOTSOM VAN HET EERSTE DEEL.

PROEVE VAN RANGSCHIKKING DER THEOKRATISCHE GODSDIENSTEN.
Blz 800—806.

De theokratische godsdiensten. 1e Formatie: Heerschappij der moedergoden 800
2e Formatie: Heerschappij van 't mannelijk beginsel als scheppenden god met de moedergodin in 't huwelijk verbonden 802
Bijzondere kenmerken: Egypt. en babylon. godsdienst. 803
3e Formatie: Heerschappij van den nationalen god als koning van goden en menschen, waarbij het vrouwelijk element in de schaduw treedt en verdwijnt. 804
Bijzondere kenmerken: De assyr. godsdienst. De fenicische godsdienst te Tyros. 805
De israëlietische godsdienst 806
BIJVOEGSELS EN VERBETERINGEN 807

INLEIDING.

Ik stel mij voor een vergelijkende geschiedenis der oude godsdiensten te schrijven, niet een godsdienst-geschiedenis der oudheid. Het laatste zou misschien belangrijker zijn, maar ik geloof niet dat de tijd daartoe reeds gekomen is, en ik voor mij voel mij daartoe op het tegenwoordig standpunt der wetenschap niet in staat. Zeer aantrekkelijk zou het zijn, inderdaad, een tafereel der ontwikkeling van den godsdienst bij de verschillende volken der oudheid, die elkander in de heerschappij der wereld hebben opgevolgd, of met andere woorden van de godsdienstige gedachte in de geschiedenis. Maar om dat te kunnen doen, om zoo geleidelijk, stap voor stap, van het laagste op te klimmen tot het hoogere, van den groven natuurdienst tot de religiën waarin de zedelijke wereld-orde nevens de natuurlijke wordt erkend en vereerd, en van deze weder tot diegenen waarin de zedelijke ideeën uitsluitend heerschappij voeren en het natuur-standpunt geheel is verlaten, moet men eerst een geschiedkundig

overzicht bezitten van de onderscheidene godsdiensten zelven, onderling vergeleken, en dat is het wat ik nu wil pogen te geven.

Ik bepaal mij daarbij vooreerst tot de oude godsdiensten. Het zal noodig zijn te zeggen wat ik daaronder versta. Al de oude godsdiensten hebben één kenmerk met elkander gemeen, waardoor zij zich van de nieuwe onderscheiden: ze zijn allen stam- of volksgodsdiensten, ze zijn allen op het partikularisme gegrond. De godsdienst-geschiedenis verdeelt zich van-zelf, en reeds voor den oppervlakkigen beschouwer, in twee groote deelen, twee perioden of wereldeeuwen, die in aard scherp van elkander onderscheiden zijn. Op het vóór-historische tijdperk, waaromtrent wij slechts gissingen en veronderstellingen kunnen wagen, en welks bestudeering eigenlijk het paleontologisch gedeelte der godsdienst-wetenschap uitmaakt, volgt overal dat der stam-, volks- en staatsgodsdiensten. Dan behoort iedere godsdienst van-zelf tot een bepaalden stam of een stamverbond, een volk of een staat, en niemand denkt er aan, dien verder uit te breiden. Tot een volk te behooren, gerekend te worden tot een stam, is hetzelfde als de goden des lands, de nationale goden te aanbidden. Er moge een afgeslotene en geordende priesterschap bestaan of niet, de priesters mogen de vorsten of deze laatsten de priesters overheerschen, zoodra een staat zich vormt, monarchie, oligarchie, republiek, uitgebreid over een half werelddeel zooals het Hemelsche Rijk, of beperkt tot een stad en haar koloniën zooals Karthago, altijd wordt de volksgodsdienst de godsdienst van den staat, door dezen gehandhaafd, verdedigd, opgelegd des noods met geweld, en daarmede ten nauwste verbonden. Het denkbeeld eener scheiding tusschen godsdienst en staat is aan alle religiën der oudheid ten

eenemale vreemd De goden zijner vaderen te verloochenen is hetzelfde als zijn nationaliteit te verloochenen. Men ontkent het bestaan der vreemde goden niet, maar meent dat ze beperkt zijn tot het volk waarover zij heerschappij voeren, dat hun macht niet verder reikt, en doorgaans verbeeldt men zich daarbij dat de uitlandsche godheden minder machtig zijn dan de eigene. Gewoonlijk vereert men ze niet, al twijfelt men niet aan hun werkelijkheid; somtijds, vooral dan wanneer de aanbidders der vreemde goden vijanden zijn, haat men ze niet minder dan hun vereerders en beschouwt ze als booze, schadelijke wezens, machten der duisternis. Niet zelden neemt men, wel niet den godsdienst, maar de godheden zijner naburen over, maar nooit worden dezen werkelijk volksgoden, tenzij dat ze hun nationaliteit hebben afgelegd; nooit worden ze opgenomen in het voorvaderlijk pantheon, of ze moeten geheel veranderd zijn van vorm, karakter, voorstelling, niet zelden ook van naam [1]. Aphro-

[1] Het geval, dat op een steenen tafel (stèle), van Thebe afkomstig, en bewaard op de Keizerlijke Bibliotheek te Parijs, verhaald wordt, en dat op dezen zeker algemeenen regel een uitzondering schijnt te maken, staat geheel op zichzelf en bevestigt haar veeleer. De vorst van Buchten of Bachten (Behistân?) in Azië, wiens dochter met Ramses XII, koning van Egypte, gehuwd was, verzocht dezen hem een geneesheer te zenden, bekwaam genoeg om een zenuwziekte van zijn andere dochter Bent-ent-resht te genezen. Toen de geneesheer niet slaagde, bad hij zijn schoonzoon hem niet minder dan een zijner goden, den thebaanschen god Chonsu, te willen zenden, opdat door diens invloed de booze geest mocht worden uitgedreven. Dit geschiedde. En toen inderdaad de ziekte tegen de macht van Chonsu niet bestand bleek, wilde de aziatische prins hem niet weer laten vertrekken. Doch weldra had hij berouw over hetgeen in die dagen als een daad van geweld moest beschouwd worden, en toen hij, ziek geworden, droomde, dat de god van Thebe, in de gestalte van een sperwer, uit

dite, Herakles, Dionysos zijn door de Grieken van de Semieten overgenomen, maar men heeft moeite om hen van de echt-helleensche goden te onderscheiden. Wie zou in de liefelijke, bevallige Cyprische, de Ashtoret der Feniciërs, wie in den schoonen mythe van haar geboorte uit het schuim der zee, den smakeloozen natuurmythe der fenicische kosmogonie herkennen, indien voldingende bewijzen hem niet dwongen de eenzelvigheid van beiden aan te nemen? De Anâhita der Perzen is zonder twijfel de chaldeeuwsch-arabische Anahid, maar hoe geheel heeft de arische geest de voorstelling dezer godheid hervormd! Serapis werd op last van Ptolemaeos Soter uit Sinope naar Egypte gevoerd, maar verkreeg nooit volkomen burgerrecht in de osiraansche mythologie, en werd slechts vereerd omdat men in zijn naam een vereeniging der namen van twee oud-egyptische goddelijke wezens, Osiris en Apis, Asar-hapi, zag [1]. De aziatische godheid moest, om de hulde der Egyptenaars te ontvangen, een egyptische gestalte aannemen, en nog werd hem die hulde, in weerwil van de bescherming des konings, slechts schoorvoetend toegestaan. Er

zijn heiligdom vluchtte, weerhield hij hem niet langer, maar zond hem naar zijn aloude woonplaats terug. Men ziet daaruit dat Chonsu door den aziatischen prins, hoewel hij zijn macht erkende, voortdurend als een vreemde godheid beschouwd werd, en hoe sterk de overtuiging was, dat iedere god aan een eigen volk, ja zelfs aan een bepaalde plaats behoorde. Zie Brugsch, *Histoire d'Egypte*, I. blz. 206—209. F. Lenormant, *Manuel d'Histoire ancienne de l'Orient*, I. blz. 302 vgg.

[1] Zie de plaatsen uit Plutarchos, Pausanias, Tacitus, Clemens Al. en andere schrijvers der oudheid bij Wilkinson, *Manners and customs of the ancient Egyptians*, 2d. *series*, I, blz. 360 vg. Vgl. ook E. Plew, *de Sarapide*, Regiom. 1868, waarin de kwestie vrij volledig behandeld wordt.

zouden nog tal van voorbeelden kunnen worden aangehaald, die hetzelfde bewijzen. Het nationale element stond in alle oude godsdiensten op den voorgrond.

Het is waar, men was niet altijd onverdraagzaam. Uit staatkunde brachten veroveraars zooals Darius Hystaspis, zelfs Kambyzes in zijn goeden tijd, Alexander de Groote en anderen, een zekere vereering aan de goden der volken, die zij overwonnen hadden. Maar het was juist om openlijk te toonen, dat zij de wettige landsheeren geworden waren. Het had juist geen ander doel, dan om den volkstrots der vernederde natie te streelen. Ook geschiedde dit eerst in een tijd, toen de oude voorstelling reeds begon te vervallen, en de voorboden eener nieuwe eeuw zich vertoonden. Bovendien, ze mochten het als vorsten noodig oordeelen een offer te wijden aan de goden van een overwonnen volk, metterdaad bleven zij aan de goden van hun eigen ras getrouw. Darius ging voort zijn dekreten uit te vaardigen in den naam van den grooten Auramazda alleen, en de Grieken ergerden zich niet aan de komedie, door Alexander in de Oasis van Ammon gespeeld, omdat zij zich gewend hadden in dezen afrikaanschen god een vorm van hun Zeus te zien.

Het was dan ook in ieders schatting zeer natuurlijk dat een ander volk een andere godsvereering bezat, dat de grenzen des lands ook de grenzen van die religie waren, waarin men voor zich de beste bevrediging van zijn godsdienstige behoeften vond. Herodotos kon, zonder eenig gevaar, van allerlei vreemde godsdienstige gebruiken en begrippen verhalen, en behoefde niet te vreezen, dat de Grieken daardoor aan 't twijfelen konden geraken, of dat zelfs bij een hunner de vraag kon oprijzen: Zou de aanbidding van Osiris of Ptah, van Bel of Ormazd

ook beter en verhevener zijn, dan die van den olympischen Zeus en den delfischen Apollo? Zelfs de Israëliet, in wiens oog de godheden der Göyîm, vergeleken bij Jahveh, slechts drekgoden en als ijdelheid waren, heeft er niet aan gedacht om proselyten voor zijn godsdienst te maken, dan nadat andere naburige volken hem daarvan het voorbeeld gaven, en het denkbeeld eener algemeene religie reeds overal begon te rijpen. „Uw volk is mijn volk en uw God is mijn God[1],” dat was in de oudheid synoniem en ging altijd samen. Van een wereldgodsdienst had men toen nog geen begrip. Men ontwikkelde, hervormde, wijzigde, verrijkte desnoods zijn eigen godsdienst, maar bleef er bij, en achtte het een misdaad tegen den staat, zoo men uitheemsche godsvereeringen invoerde. Zoo eerbiedigden de Romeinen overal de inlandsche godsdiensten der natiën die niet bestand waren tegen de overmacht van hun zwaard, maar vervolgden allen die in het groote romeinsche rijk vreemde goden wilden invoeren. Het is waar, dat de nieuwe tijd toen reeds gekomen, en het kwaad niet meer te keeren was.

De nieuwe tijd, de tweede groote wereldperiode, begint niet overal tegelijk. Bij sommige volken is hij eer dan bij andere, bij eenige nog in 't geheel niet aangebroken.

Is partikularisme het hoofdkenmerk van de eerste, universalisme is het eigenaardig kenmerk dezer tweede periode. De nieuwe godsdiensten zijn geen volksgodsdiensten meer, maar wereldgodsdiensten. Zij ontstaan uit de gedachte dat de godsdienst geen volkszaak, maar een zaak der menschheid is, en dus aan geen nationaliteit meer behoeft te worden

[1] Ruth I, 16.

gebonden. Zij spreken niet een enkele taal, maar vele tongen. Zij zijn niet tevreden met de instemming van het volk, waarbij ze ontstonden, maar breiden zich aanstonds, zelfs tot geheel vreemde en barbaarsche natiën uit, en openbaren zeer duidelijk de strekking om het geheele menschdom te veroveren. Neemt zulk een algemeene godsdienst, in den loop des tijds, bij de volken die hem belijden, een nationaal karakter aan; wordt hij zelfs aanvankelijk staatsgodsdienst bij de meesten; het gevoel der eenheid wordt nooit geheel vergeten; bij alle onderscheid in vormen en gebruiken, voelt men zich in de hoofdzaak verbonden; het oude werkt nog na, en op iederen stap vooruit volgt teruggang, maar het nieuwe beginsel is te machtig om niet te zegevieren en wint gedurig veld. De omwenteling, door het godsdienstig universalisme teweeggebracht, is de grootste en volkomenste waarvan de geschiedenis der wereld heeft te verhalen; alle andere, staatkundige of maatschappelijke revolutiën zijn niets bij haar vergeleken. Één godsdienst over alle landen van Ceylon en Java tot Siberië verspreid, één geloof van Perzië tot Spanje, men zou in de oudheid dit denkbeeld als een hersenschim hebben verworpen. De Romein was van oordeel dat de geheele wereld van rechtswege aan hem toebehoorde; een wereldrijk door het zwaard gesticht, en door de macht van 't zwaard in stand gehouden, een bonte mengeling van volken onderworpen aan den Opperbevelhebber van zijn zegevierend leger, door het leger tot Imperator gekozen, dat vond hij zeer natuurlijk; maar zoo iemand hem voorspeld had, dat de Opperpriester van Rome eenmaal als zoodanig aan de natiën en vorsten van het geheele Westen de wet zou stellen, hij zou het niet hebben geloofd. Geen wonder dan ook, dat een zoodanige om-

keering niet plotseling geschiedt, dat wij haar langzaam zien naderen, voorbereiden en niet dan onder hevige schokken voltooien. In het Oosten van Azië schijnt men er vroeger rijp toe geweest te zijn, dan in het Westen van dat werelddeel; in Europa en West-Azië eer dan in Midden-Azië en Afrika. Vijf eeuwen voordat de eerste zendelingen van 't Evangelie uit Palæstina naar Griekenland, Egypte en Italië togen, om aan de beschaafde volken die de kusten der Middellandsche Zee bewoonden den gekruisigden Koning der Joden als den verlosser te prediken; voordat alzoo op de grenzen van 't semietisch en arisch gebied die edelste wereldgodsdienst ontstond, die, van de Semieten uitgegaan, door hen verworpen en door de Aryers werd aangenomen; vijf eeuwen vóór dien tijd werd in Hindostân die godsdienstige gemeenschap gegrondvest, die niet slechts de brahmaansche wereld in beweging bracht, maar reeds lang eerdat ze door de Brahmanen uit Indië was verbannen, onder de andere natiën van Oost-Azië haar leden bij miljoenen telde. Terwijl het Buddhisme alzoo de turanische wereld veroverde, en bij Tubetanen, Chinezen, Tartaren reeds een vasten voet had verkregen, begon het Christendom zijn overwinningen onder de Aryers van Europa. Weder vijf eeuwen later ontstaat in Arabië de jongste wereldgodsdienst, een echt-semietische, wien het daarom gelukt het Christendom, door den arischen geest van menige semietische eigenaardigheid ontdaan, van het gansche gebied te verdrijven, waar vroeger Semieten heerschappij voerden, doch die in alle landen, waar hoogere beschaving heerscht, door het Christendom geheel wordt overvleugeld. Evenwel, al draagt de Islâm meer dan zijn twee mededingers den stempel van het ras waarbij hij geboren werd, hij beperkt zich niet tot

dat ras alleen, hij is wereld-godsdienst metterdaad. De nationale godsdienst der Perzen kan het daartegen niet uithouden, te minder omdat de volken van West-Erân reeds van oudsher den invloed der Semieten zeer sterk hebben ondervonden. In het Oosten en Midden van Azië wordt het Mohammedanisme weldra een gevaarlijke mededinger van het Buddhisme, waaraan het de heerschappij in den indischen Archipel, vooral op Java, ontrukt, en onder de Tartaren betwist; en terwijl het zich daar onophoudelijk uitbreidt, werft het zich belijders uit allerlei natiën en rassen: Arabieren en Syriërs, Egyptenaren en Berbers, Gallas en Negers. 't Zijn deze drie godsdiensten uitgaande van het nieuwe, humanitaire beginsel, waaraan het heden en althans de naaste toekomst behoort. Wij kunnen ze daarom met volle recht de *nieuwe* godsdiensten noemen. Onder *oude* godsdiensten daarentegen versta ik al de andere, die, partikularistisch van aard, het eigendom van een stam, stamverbond of volk zijn; al die godsdiensten, die, hoewel nog niet allen gestorven, ja, voor 't grootste deel nog in leven, en al zijn er bij die nog een zekere levenskracht toonen en met het nieuwe nog niet of slechts weinig in aanraking kwamen, niettemin voor de macht der wereld-godsdiensten meer en meer beginnen te wijken.

De orde waarin ik déze godsdiensten zal behandelen, moet natuurlijk de historische zijn. Ik begin dus niet met den laagsten godsdienstvorm, om dan de hoogere, gerangschikt naar den trap van ontwikkeling, dien zij bereikt hebben, te laten volgen. Ik begin met den godsdienst, die het eerst op het wereldtooneel is opgetreden, wiens geschiedenis het hoogst opklimt. Echter mag, zal deze geschiedenis een vergelijkende zijn, het verwante niet vaneengescheiden en het ongelijksoortige niet bij elkander ge-

voegd worden. Elke godsdienstfamilie moet in haar geheel worden gelaten. Daarom ga ik, na de historie der egyptische en assyrisch-babylonische godsdiensten, wier oorkonden ons in de hoogste oudheid verplaatsen, beschreven te hebben, niet tot de Chinezen over, die dan volgen moesten, zoo ik louter de chronologische orde wilde houden, maar tot de zoogenaamde semietische volken, voor wie de Assyriërs zijn wat de Hindu's voor de Aryers beteekenen, en die ook met de Egyptenaren zoo nauw zijn verwant. De turanische volken, voor zoover van hun oude godsdiensten een geschiedenis kan worden geleverd, moeten bij de Chinezen gevoegd worden. Doch eerst komen, als nader bij de zoogenaamde Semieten staande, de Aryers [1] aan de beurt, en de orde, waarin de geschiedenis van hun godsdiensten moet verhaald worden, wijst zich van-zelf; hier zijn de Hindu's de eersten, de Wenden de laatsten, en Eraniërs, Grieken, Romeinen, Kelten, Germanen, Skandinaviërs vullen de ruimte tusschen deze beiden aan. De oorspronkelijke amerikaansche godsdiensten behandel ik na de chinesche en de daarbij behoorende, al is een nauwere verwantschap van de beschaving der Amerikanen met die der Oost-Aziaten

[1] Ik schrijf Aryers, al ben ik van de volkomene juistheid dezer benaming niet overtuigd. Dat nog andere volken dan de Hindu's en Perzen zichzelf dien eeretitel hebben gegeven, is onzeker, al werd het door sommigen, o. a. door Pictet staande gehouden. Doch daar het niet onwaarschijnlijk is, dat al de volken van het ras waartoe de Inders, Perzen en de meeste europesche volken behooren, eenmaal dien naam hebben gedragen, en de andere benamingen die men daarvoor heeft uitgedacht: Indogermanen, Middellandsche volken, Sanskrietvolken, even onnauwkeurig zijn, heb ik de kortste gekozen. Aryo-europeërs, ofschoon ook niet volkomen nauwkeurig, zou de beste naam zijn, maar is mij te lang en te onwelluidend.

nog niet voldoende bewezen [1], en niet vroeger, omdat zij eerst later dan de genoemde volken een rol op het tooneel der geschiedenis vervullen: een zeer korte en treurige rol trouwens. De overgang van hen tot de Maleiers, waartoe de Polyneziërs behooren, en wier gebied zich van de Marquesas (den Nuka-Hiwa-archipel) tot Madagaskar uitstrekt, is geleidelijk. Met de neger-godsdiensten, die het langst achterlijk zijn gebleven, is de rij der oude godsdiensten gesloten.

Niet zonder een zekere huivering overzie ik den langen weg, dien ik mij daar heb afgebakend. Schoon ik niet uitvoeriger wensch te zijn, dan noodig is, verlang ik toch iets meer te geven dan een oppervlakkige schets en wil ik mij beijveren om zoo min mogelijk op het kompas van anderen te zeilen, en zoo veel mogelijk de vruchten van eigen studie te geven. Er is geen belangrijker geschiedenis dan die van den godsdienst, van hetgeen de menschen en de volken hebben geloofd en gehoopt, de idealen, waarnaar zij gestreefd, de uitzichten in 't Oneindige waarmee ze zich getroost hebben onder de lasten en moeiten des levens. Die gedachte, en het bewustzijn, dat er aan een werk als dit dringende behoefte is, geven mij moed en sporen mij aan tot volharding. Menig punt, ik weet het, is nog niet opge-

---

[1] Men weet, dat men bijv. de mexicaansche beschaving van allerlei aziatische volken, tot van de Babyloniërs toe, heeft willen afleiden. De jongste gissing is die, dat het Buddhisme naar Amerika is overgeplaatst, en dat wij daarvan in de monumenten en de godsdienstige gebruiken van de Tolteken en Azteken duidelijke sporen zouden vinden. Ofschoon men dit met groote scherpzinnigheid heeft trachten aan te toonen, is het bewijs, mijns inziens, nog niet geleverd. Zie G. d'Eichthal, *Etude sur les origines bouddhiques de la civilisation américaine*, 1e *partie*. *Paris*, 1865. Vgl. ook Dr. G. Brinton, *The myths of the new World. New-York and London*, 1868, blz. 20.

helderd, en de oorsprongen liggen altijd in het duister. Sommige geleerden beweren dat het onmogelijk is van de meeste oude godsdiensten een geschiedenis samen te stellen. Maar zoo de geschiedschrijver wachten moest totdat de nauwkeurige filoloog al de oude oorkonden verklaard, de oudheidkundige alles ontraadseld had, totdat metéénwoord iedere vraag was opgelost en tot klaarheid gebracht, dan zouden wij tot in het oneindige mogen wachten, en zou men wel doen de historie uit de rij der wetenschappen te schrappen. Ik zal tevreden zijn, zoo 't mij gelukt is, een geschiedenis te geven, die niet ten achteren is bij de kennis die wij heden bezitten, en alzoo op de tegenwoordige hoogte der wetenschap staat.

EERSTE BOEK.

Geschiedenis van den Egyptischen Godsdienst.

O Egypte, Egypte! er zal van uw godsdienst niets overblijven dan onzekere verhalen, die het nageslacht niet meer gelooven zal, woorden gegrift op steen en die van uw vroomheid verhalen.

Hermes Trismegistos, Asklepios.

EERSTE BOEK.

GESCHIEDENIS VAN DEN EGYPTISCHEN GODSDIENST.

HOOFDSTUK I.

VOLKSAARD DER BEWONERS VAN HET NIJLDAL.

In het Noordoosten van dat werelddeel, waar de beschaving tot nu toe het minst is doorgedrongen, in dat enge dal, dat jaarlijks in het midden van den zomer door den Nijl wordt overstroomd en vruchtbaar gemaakt, schijnt de beschaving het eerst ontkiemd, het menschdom het eerst tot zelfbewustzijn ontwaakt te zijn. Althans wij kennen geen oudere beschaving dan de egyptische. Al de andere volken der wereld, waarvan de overlevering tot ons is gekomen, zijn kinderen bij dezen eerstgeborene vergeleken. De zekere geschiedenis van Egypte, door monumenten uit de hoogste oudheid gestaafd, klimt op tot een tijd, toen al de andere rassen nog in barbaarschheid verzonken waren, of ten minste nog niet meer dan de eerste schreden gezet hadden op den weg, die tot hoogere ontwikkeling voert.

Mag men aannemen, dat Manetho de regeeringsjaren der egyptische koningen nauwkeurig heeft opgegeven en

voor 't meeste deel slechts opeenvolgende vorstenhuizen vermeld heeft, dan zou lang voordat, naar de gewone berekening en volgens de overlevering der Hebreën, de eerste mensch door den adem Gods tot een levende ziel werd gemaakt, Egypte reeds op hetzelfde standpunt van ontwikkeling in nijverheid en kunsten gestaan hebben, als waarop eeuwen later de Perzen en Grieken het vonden; of liever, dan zou wat de verbazing dezer laatstgenoemde volken wekte, het verbleekte overblijfsel zijn van een heerlijken bloei, die reeds in dien grauwen voortijd zijn aanvang nam. Men stelt het begin van het oudste zoogenaamde semietische of beter mezopotamische [1] rijk, te weten het chaldeeuwsche, in de 21e eeuw vóór Chr., en de oudste dynastie der Chinezen klimt niet veel hooger op. Naar het gevoelen der meeste Egyptologen was het grootste deel van de egyptische geschiedenis toen reeds afgespeeld, het oude en middelrijk der zonen van Cham reeds vervallen, en had Egypte reeds lang zijn toppunt bereikt en het tijdperk van zijn hoogsten bloei achter zich. De godsdienstige letterkunde der Hebreën, hoe eerbiedwaardig ook door haar oudheid, begint niet vóór Mozes; maar wij bezitten een handschrift in hieratische karakters, uit Thebe afkomstig, verscheiden eeuwen vóór den hebreeuwschen wetgever, onder de 12e egyptische dynastie geschreven, en waarvan de auteur nog een geruimen tijd vroeger moet hebben geleefd [2]; en wij

---

[1]. In plaats van het semietische ras spreek ik liever van het mezopotamische, een benaming die ik later rechtvaardigen zal.

[2]. Ik bedoel den papyrus Prisse genoemd. Hij bevat een zedekundig vertoog van zekeren koningszoon Ptahhotep, uit de 5e dynastie (ongeveer 3000 v. C.), en de laatste bladzijden van een ander zede-

hebben grond om te vermoeden, dat sommige gedeelten van het heilige Doodenboek der Egyptenaars nog veel ouder zijn. Wanneer de Veda's, de oudste oorkonden van het arische ras, ontstaan zijn, kunnen wij niet met zekerheid zeggen; maar in elk geval kunnen zij niet hooger opklimmen dan 2000 jaren vóór onze tijdrekening. Doch ook al nemen wij dit aan, dan zijn zij nog eeuwen jonger dan het zooeven genoemde egyptische werk, en op zijn allerminst tien eeuwen later dan dit te boek gesteld. Een betrekkelijk matige berekening, die van Brugsch, begint de reeks der ontwijfelbaar historische koningen van Egypte in de 45e eeuw vóór Chr. Telt men de regeeringsjaren der koningen, zooals Manetho, de egyptische priester die onder Ptolemaeos Soter de oude geschiedenis van zijn volk schreef, ze opgeeft, bijeen, dan komt men tot de 51e eeuw v. C., of nog iets verder. Nu heeft men wel het vermoeden geuit, dat de koningshuizen door hem genoemd niet achtereenvolgens, maar voor een deel gelijktijdig over eenige gedeelten des lands geregeerd hebben, en dat dus het jarental, door hem aan zulk een dynastie toegeschreven, van 't geheel der door hem genoemde regeeringsjaren moet worden afgetrokken. Ook Brugsch beschouwt de 9e, 10e, 14e en 25e dynastiën bijvoorbeeld als gelijktijdig met andere, en vooral Bunsen heeft van deze veronderstelling bij het

---

kundig geschrift uit de dagen van koning Snefru (ongeveer 3600 v. C.). Vgl. Chabas, *Le plus ancien livre du monde*. E. de Rougé, *Exposé de l'Etat actuel des études égyptiennes* (*Progrés des études rel. à l'Eg. et l'Orient*. Rapport aan den Minister van Onderwijs in Frankrijk, 1867), blz. 55. Brugsch, *Hist. d'Eg.* I, blz. 29 v. Voor den tijd van 't HS. zie Ebers, *Aeg. u. d. BB. Mos.* I. blz. 147. Het HS. bevindt zich op de Keizerlijke Bibliotheek te Parijs.

opmaken zijner chronologie overvloedig gebruik gemaakt. Doch de in den jongsten tijd ontdekte monumenten strekken meer en meer tot bevestiging van Manetho's nauwkeurigheid, en geven recht tot de meening dat hij slechts de in zijn oog wettig regeerende huizen vermeldt, en de mededingers, die een deel van 't land beheerschten, niet heeft meegerekend [1]. Hoe dit zij, wij mogen als hoogstwaarschijnlijk beschouwen, dat de egyptische geschiedenis niet later dan 4000 v. C. en

[1] De twijfelingen, door Max Duncker in zijn *Geschichte des Alterthums*, I, blz. 12 vgg. over deze hooge oudheid van den egyptischen staat geuit, worden door latere onderzoekingen en het steeds duidelijker getuigenis der monumenten wederlegd. De nieuwe zoogenaamde Tafel of Koningslijst van Abydos, door Mariette ontdekt, heeft gestrekt om Manetho's getuigenis te versterken. De lijst der Koningen uit de zes eerste dynastiën, die daarop voorkomt, is bijna even volledig als die van den Sebennyt. Zij bevat 65 koningsnamen vóór Ahmes, den stichter van het Nieuwe Rijk, en 75 vóór Seti I, den oprichter van het monument. En dat zij slechts een keus uit de volledige lijst der koningen bevat, wordt bewezen door het feit, dat van de onmiddellijke voorgangers van Seti's vader Ramses I, alzoo van de 13 of 14 koningen der 18e dynastie wier bestaan door de gedenkteekenen boven allen twijfel verheven is, slechts 8 in de tafel van Abydos genoemd worden, en dus niet slechts de vier voor onwettig gehoudene, die nochtans geregeerd hebben, maar ook nog een of twee anderen, die bepaald wettig waren, verzwegen zijn. Nog veel verder gaat C. Piazzi Smith, de schotsche astronoom, die in overeenstemming met Osburn de groote pyramide in het jaar 2429 vóór C. plaatst. Telt men hier het onbetwijfelde jaartal van Ramses II, namelijk 1400, af, dan houdt men ongeveer 1000 jaren over tusschen hem en Chufu, den stichter dier pyramide. Op een inscriptie te Havaris spreekt Ramses van een tijdrekening door een der Herders-koningen 400 jaren geleden ingesteld. Deze koning kan niet de eerste dier vorsten geweest zijn, want de instelling van een chronologie kan slechts geschied zijn, toen de ruwe veroveraars de beschaving der Egyptenaars hadden aangenomen. Dan

misschien wel veel vroeger begint. Maar het schriftstelsel op de gedenkteekenen van dien eersten tijd heeft reeds zulk een volkomenheid en vastheid bereikt, en de afbeeldingen in de graven van de oudste dynastiën getuigen van een beschaving, zoo rijk, zoo gevestigd, dat wij genoodzaakt zijn nog vele eeuwen van langzame voorbereiding en wording aan te nemen, die aan de dagen, waarvan de historische getuigenissen tot ons kwamen, zijn voorafgegaan. Als het egyptische volk op het tooneel der wereldgeschiedenis optreedt, is het reeds geheel volwassen; gelijk Pallas Athene uit het hoofd van Zeus, zoo komt het gansch gewapend uit den nacht der eeuwen te voorschijn, en men duizelt als men denkt aan den onberekenbaren voortijd, waarin zijn eerste kindsheid valt.

Het is dus niet te verwonderen dat wij in onzekerheid verkeeren omtrent den oorsprong eener zoo vroeg ontwikkelde natie. Behoort zij tot een der twee rassen, die, hoe verschillend ook in aanleg en gaven, aan het hoofd der beschaving staan, het arische of het mesopotamische ras? Of moet het egyptische volk tot een derde,

---

blijven 600 jaren over, en in die zes eeuwen moet de regeering der vroegere Hyksos met die van vijf andere, door monumenten gestaafde dynastiën, en ten minste vier opvolgers van Chufu vallen. Daarbij nemen wij voor een oogenblik aan, dat de zes bovendien vermelde koningshuizen, waarvoor in dit tijdperk een plaats moet gevonden worden, doch die zoo goed als geen monumenten hebben nagelaten, niet bestaan hebben. Men gevoelt dat dit onmogelijk zou zijn. De taktiek van Piazzi Smith bestaat trouwens in het ignoreeren van de krachtigste argumenten en het bezigen van machtspreuken die niets bewijzen. P.S., *On the antiquity of intellectual man from a practical and astronomical point of view*. Edinb. 1868.

van deze beide weer verschillend ras gebracht worden? Het laatste is tot-nog-toe de zoo goed als algemeen aangenomene meening geweest. Naar aanleiding van Genesis 10, 6 sprak men van het chamietische ras, waartoe, behalve de Egyptenaars, nog drie andere daar genoemde volken of volkengroepen behooren zouden. Ik kan dit chamietische ras slechts als de vrucht eener sterke verbeelding en eener verkeerde exegeze beschouwen. Reeds lang had men vermoed, dat de verdeeling der volken aan de Hebreën bekend, in zonen van Cham, Sem en Jafet, niet op ethnografischen, maar op een geheel anderen grondslag steunde, met andere woorden dat hier niet drie rassen bedoeld werden in taal en afstamming van elkander te onderscheiden, maar drie volkengroepen, om een andere reden dan deze verwantschap van spraak en herkomst bij elkander gevoegd. Want de taalwetenschap, die reeds overtuigend de eenheid der arische volken uit hun gemeenschappelijk taaleigen had bewezen, pleitte noch voor een semietisch noch voor een chamietisch ras, naar de indeeling van Genesis 10. Daar worden de Kanaäneërs tot de zonen van Cham gerekend, en het is zeker dat al de kanaäneesche volken, de Feniciërs ingesloten, een taal spraken aan de hebreeuwsche ten nauwste verwant, terwijl toch de Hebreën tot de zonen van Sem worden gerekend. Hetzelfde geldt, ofschoon in mindere mate, van de zonen van Put en van Kush, mede in Gen. 10, 6 bij de zonen van Cham geteld, en beiden naar hun afkomst en spraak veel nader aan de Arabieren, Syriërs en Hebreën dan aan de eigenlijke Egyptenaars verwant. Het middel door sommigen uitgedacht, om, niet de nauwkeurigheid van den schrijver, maar de overgeleverde uitlegging van Genesis 10 te

redden, is een van die verbazende luchtsprongen waarin de voorstanders eener verlorene zaak gewoonlijk hun heil zoeken. De Kanaäneërs, ofschoon tot de Chamieten behoorende, zouden, bij hun intocht in Kanaän, daar eenige semietische stammen hebben aangetroffen, wier taal en godsdienst zij eenvoudig overnamen [1]. De onzinnigheid van deze veronderstelling is te groot dan dat zij bij een onpartijdig onderzoeker instemming vinden zou, en verdient eigenlijk geen wederlegging. Daarom hebben ernstiger en wetenschappelijker geleerden gemeend, dat de verdeeling der volken in het meergenoemde hoofdstuk op een geografischen grondslag gebouwd is. Met Cham, Sem en Jafet zou de oude schrijver dan niet drie rassen, maar drie landstreken of klimaten bedoeld hebben, zoodat Cham voor hem het zuiden, Jafet het noorden en Sem het midden van die wereld vertegenwoordigde, die hij overzag [2]. Hoe aantrekkelijk dit gevoelen ook zij, ik kan er niet in deelen. Ook deze gissing lost alle bezwaren niet op. De zonen van Jafet, in Gen. 10 genoemd, wonen wel meest in 't noorden, maar de zonen van Cham moeten niet altijd zuidelijker dan de Semieten gezocht worden. De Kanaänieten woonden noordelijker dan de Arabieren en Babyloniërs, en waren zij al uit het zuidoosten gekomen, ook de Hebreën en verscheidene andere semietische stammen waren vandaar

[1] Zoo o. a. nog, in navolging van Munk, Lenormant, *Manuel d'Histoire ancienne de l'Orient*, II, blz. 246, een werk, dat nog veel verdienstelijker zijn zou, indien de schrijver niet als christenplicht had beschouwd, om gedurig de geschiedenis naar de overlevering der oude Hebreën te verwringen.

[2] Aldus o. a. Renan, *Hist. génér. et Système comparé d. langues semitiques.* 2e Ed., blz. 40.

uitgegaan. Put, zoon van Cham, moet noordelijker gezocht worden dan Joktan, zoon van Sem. Ook deze verklaring kan ons alzoo niet voldoen.

Maar wij behoeven, dunkt mij, thans niet meer in onzekerheid te zijn omtrent hetgeen de hebreeuwsche auteur met zijn verdeeling in zonen van Cham, Sem en Jafet bedoeld heeft. De beschouwing van de volken wien hij Cham tot stamvader geeft, stelt dit duidelijk in het licht. In Cham, een mythisch persoon, zooals al de andere stamvaders, heeft men sinds lang het zwarte land van Egypte zelf herkend. Kem of Kam was de naam door de bewoners van het Nijldal zelven aan hun vaderland gegeven [1]. Als zijn zonen worden nu genoemd: Kush, dat is de naam waarmee op de egyptische monumenten de ethiopische volken ten zuiden van het eigenlijke Egypte genoemd worden, en die in den historischen tijd uit het Oosten, waar hun stamverwanten in Mesopotamië waren achtergebleven, derwaards getogen waren. Voorts Mitzraïm, de gewone, hebreeuwsche naam voor het rijk der Farao's, bijzonder voor Middel- en Neder-Egypte; een naam, wiens tweevoudige vorm [2] geen verwondering kan baren, hetzij men dien afleidt van de twee groote deelen des lands, hetzij men daarin de beteekenis van: de twee insluitingen vindt, en met Knobel aan de beide bergketenen die het Nijldal begrenzen, of met Ebers aan den dubbelen muur denkt, die, volgens de oudste monumenten, Egypte tegen de invallen der barbaren beschermde [3]. Put of Punt,

[1] Zie Brugsch, *Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch*, blz. 1451, voce *Kem*.

[2] Mitzraïm is, zooals men weet, een dualis.

[3] Zie Ebers, t. a p., S. 86. Reeds onder de oudste dynastiën vindt

zooals het op de egyptische monumenten heet, is een land waarmee de Egyptenaars in veelvuldige betrekking stonden, en zonder twijfel is daaronder niet, zooals men vroeger meende, Libyë, maar dat gedeelte van Arabië te verstaan, dat aan de heerschappij van de Egyptenaars gehoorzaamde, of waar zij althans posten bezet hielden. De vierde zoon is Kanaän, het toenmalig gebied der fenicische volken. Waarom nu juist deze volken zonen van Cham genoemd worden in onderscheiding van anderen, is voor hem, die in de geschiedenis van Egypte geen vreemdeling is, duidelijk genoeg. Mitzraïm is wel niet de eerstgenoemde zoon, omdat de schrijver in zijn opsomming van 't zuiden naar 't noorden schijnt te gaan, maar dat hij met volle recht een zoon der zwarte aarde verdient te heeten zal wel geen bewijs noodig hebben. Kush en Punt waren reeds van overoude tijden aan Egypte onderworpen, en maakten er als 't ware een deel van uit. Zelfs de oostelijke Kushiten, de Assyriërs, zijn een geruimen tijd aan Egypte schatplichtig geweest. Ook Kanaän behoorde langen tijd onder hun gebied, en de Kanaänieten hadden hun gansche beschaving aan Egypte te danken, terwijl, zooals straks nader zal worden aangetoond, Feniciërs de noordkust van den Delta bewoonden, en zelfs in Memfis een eigen stadskwartier bezaten. De zonen van Cham, dat is van het zwarte Nijldal, zijn dus eenvoudig de Egyptenaars en de door hen onderworpen en beschaafde volken. De verdeeling in drie volkengroepen is bij den schrijver van Gen. 10 noch ethnografisch, noch geografisch,

men twee muren, een noordelijken en een zuidelijken, onderscheiden; de eerste was aan Neith, de laatste aan Ptah gewijd. Vgl. De Rougé, *Monuments des VI premières Dynasties*, blz. 97.

maar — men vergunne mij het woord — cultuurhistorisch. De Chamieten vertegenwoordigen de oudste, den Hebreër ergerlijke beschaving; de Semieten de daarop volgende, wel door de egyptische gewekte, en onder haar invloed ontstane, maar toch veel zelfstandiger en eigenaardiger ontwikkeling, die in het assyrische rijk — Assur wordt ook onder de zonen van Sem genoemd — zijn eenheid vindt. Onder Jafet zijn al de overige den ouden Hebreër bekende volken van verschillend ras, Aryers en Turaniers, bijeengebracht, en hij wordt de oudste zoon genoemd, hetzij als de grootste, als degeen wiens gebied zich het verst uitstrekte, hetzij, en dit is waarschijnlijker, als degeen die de primitiefste beschaving nog het langst behouden had, en op een standpunt van ontwikkeling stond, door Chamieten en Semieten reeds lang verlaten. Ik mag dit hier niet verder uitwerken. Voor mijn doel is het genoeg, te hebben bewezen, dat de Chamieten van het 10e Hoofdstuk van Genesis ons niets kunnen leeren omtrent den oorsprong van het egyptische volk. Is deze uitkomst negatief, zij heeft altijd deze waarde, dat zij een verkeerde voorstelling wegneemt, die het vruchtbaar onderzoek belemmerde.

De vraag, tot welk ras de Egyptenaars behooren, blijft dus open. De taalwetenschap moet haar beantwoorden. Reeds heeft men daartoe pogingen aangewend. Benfey heeft pogen te bewijzen, dat de gewoonlijk dusgenaamde semietische talen slechts den eenen tak uitmaken van een taalfamilie, wier andere tak aan de overzijde der landengte van Suez moet worden gezocht, en met de egyptische al de talen van Noord-Afrika tot den Atlantischen Oceaan toe omvat. Anderen, zooals Ernst Meier en Paul Böttieher, zijn hem daarin gevolgd.

Bunsen nam zijn gevoelen gewijzigd over. De Egyptenaars zouden volgens hem een vroeg gescheiden loot van den kaukasischen stam zijn, uit de dagen toen de semietische en arische elementen zich nog niet scherp van elkander gescheiden hadden. Op deze wijze zou de overeenkomst van het oud-egyptisch met beide genoemde taaltakken zich het best laten verklaren [1]. Ook andere Egyptologen zijn aan dit denkbeeld niet vreemd. Behalve De Rougé, die zich over dit onderwerp slechts ter loops heeft uitgelaten, hebben in den laatsten tijd Brugsch en Ebers op de innige verwantschap tusschen het oud-egyptisch en de mesopotamische (semietische) talen grooten nadruk gelegd. De eerste betuigt voor zich vast verzekerd te zijn, dat het Egyptisch in het Semietische wortelt, en beschouwt het als een feit, waarop de latere onderzoekingen steeds meer het zegel zullen drukken, dat het met alle semietische talen afstamt van een gemeenschappelijke moeder, wier oorspronkelijke zetel aan de oevers van Eufraat en Tigris moet worden gezocht [2]. De laatste verklaart rondnit de Egyptenaars voor een semietischen, waarschijnlijk chaldeeschen stam, die vooral daarom zooveel van zijn oostelijke broeders verschilt, omdat hij in taal en zeden niet weinig overnam van de oorspronkelijke inwoners van het land waar

[1] Zie Renan, *Langues Sémitiques*, 2e Ed. blz 80. vgg. Renan zelf is, zooals men weet, voor de allernauwste beperking van den semietischen taalkring; zelfs de Assyriërs en Babyloniërs wil hij niet als Semieten laten gelden. De nieuwere ontdekkingen, zoowel in Mesopotamië als in Egypte, en de nauwkeuriger studie van de idiomen dezer beide landen hebben aan zijn bewijsgronden niet weinig kracht ontnomen. Later heeft hij op dit punt iets toegegeven.

[2] Brugsch, *Wörterbuch*, Einl., blz. IX.

hij zich nederzette [1]. In weerwil van de heftige bestrijding, die Benfey's gevoelen van verschillende kanten aanstonds ondervond, en niettegenstaande dat zich van den kant der Hebraïsten Ewald, van dien der Aryologen Pott, tegen zijn konkluzies verzette, schijnen dus de Egyptologen al meer en meer tot dezelfde uitkomsten als de göttingsche linguist te geraken. Het vraagstuk is nog niet rijp ter beslissing. Zeker is het, dat de Egyptenaren uit Azië afkomstig, en ten nauwste verwant zijn aan dat groote ras, waartoe zoowel de Aryers als de Mesopotamiërs behooren. Lang vóór den aanvang der geschiedenis moeten zij, hetzij over de landengte van Suez, hetzij over de Roode Zee, Egypte zijn binnengetogen, en zich in het land tusschen het Delta en de watervallen gevestigd hebben. Zeer opmerkelijk is, dat West-Azië bij hen steeds het heilige Land, het godenland, *Ta nuter*, bleef heeten. Een zuiver arisch volk zijn zij zonder twijfel niet, al hebben sommige oppervlakkige geschiedvorschers dit zonder veel nadenken neergeschreven. De overeenkomsten met de zoogenaamd semietische beschaving en taal zijn in hun spraak en zeden veel talrijker en gewichtiger, dan met die der Aryers. Doch, omdat de zaak nog niet tot volkomen klaarheid gebracht is, en wij de wetenschap niet vooruit willen loopen, wil ik hen nu nog niet onder de mesopotamische volken rangschikken, en op grond van hun vele eigenaardigheden hun godsdienst afzonderlijk behandelen.

Bovendien bestond de bevolking van Egypte uit ver-

[1] Ebers, *Aeg. u. BB. Mos.*, I, blz. 45. Ebers verklaart meer dan 300 voorbeelden van woorden te bezitten, die van semietische wortels moeten worden afgeleid, en belooft later zijn meening uitvoeriger te zullen verdedigen.

schillende elementen. De naam Egypte, door de Grieken aan het land gegeven, en door Brugsch van Haka-ptah, d. i. huis der vereering van Ptah, door Ebers van Ai-Kaft, d. i. het kustland Kaft, of het gebogen kustland afgeleid [1], was bij hen niet inheemsch. Zij zelven noemden, gelijk wij zagen, hun land Kem, het zwarte, in onderscheiding van den rooden, kleiachtigen grond van Syrië en Libyë, en de kern zijner bevolking, de inwoners van zuiveren bloede, vereerden zij met den naam van Retu of Rutu, de menschen, hetgeen overeenkomt met de Ludim van Gen. 10, 13, die daar de eerste zonen van Mitzraïm heeten [2]. Zichzelf als de menschen bij uitnemendheid te achten, ligt zoo geheel in den geest der oudheid, en is nog bij vele natuurvolken zoo gewoon [3], dat wij ons daarover niet verwonderen kunnen. Deze Retu schijnen den heerschenden stand, de eigenlijke aristokratie, te hebben uitgemaakt. Maar ook andere stammen hadden zich op de zwarte aarde gevestigd. Daartoe behooren in het oosten de Aamu of Amu, die men met de Anamim van Gen. 10, 13 vergeleken heeft [4], en waarmede zekere arabische herder-

---

[1] Brugsch, *Histoire*, blz. 6 vgg. Ebers, *Aeg u. BB. Mos.*, blz. 133. vg.

[2] Ebers, t. a. p., blz. 91. De Rougé, *Mon. d. VI premieres Dynasties*, blz. 6. Daar de Egyptenaars evenmin als de oude Eraniërs een L bezaten, en ook de D slechts bij omschrijving (NT) door hen kon worden uitgedrukt, is *Lud* de zuivere hebreeuwsche transcriptie van Rut. De *u* aan 't eind is de buigingsuitgang van 't meervoud, het hebreeusche *im*.

[3] Vgl. Waitz, *Anthropologie der Naturvolker*, III, blz 36 en 303.

[4] Ebers, t. a. p., blz. 101, ziet in de Anamîm de Amu met het egyptische woord *An* = nomade samengesteld: an-amu, d. i. zwervende Arabieren, wel te onderscheiden van de anu-kens, d. z. de nubische nomaden, die tot een ander volk behooren. De gissing van Ebers heeft vrij wat meer voor zich dan die van De Rougé, *Mon. d. VI prem. dynasties*,

stammen bedoeld worden, die, met toestemming der regeering, reeds onder de 12e dynastie zich in Egypte nederzetten. Hun voornaamste woonplaatsen zijn op het schiereiland van Sinaï, aan den bukolischen Nijlarm, en en in Midden-Egypte tusschen de arabische bergketen en de Roode Zee te zoeken. Zij hebben zich echter, naar het schijnt, nooit met de Egyptenaars vermengd. De Kasluchîm, waarvan volgens Gen. 10, 13 de Filistijnen zijn uitgegaan, zullen waarschijnlijk iets noordelijker gewoond hebben, in dat »brandend gebergte,« dat zich van 't oosten van het Delta tot de grenzen van Palaestina uitstrekte, en onder egyptische heerschappij stond. In 't westen vindt men de Libyërs, de Lehabîm of Lubu (eigenlijk Rebu) der egyptische opschriften. Zij zijn een noordelijke stam van het volk, dat de oude Egyptenaars Tehennu of Temhu noemden en hun land in 't oosten begrensde, een volk, dat niet zelden een inval deed op het egyptisch gebied, en welks nazaten thans nog in de Tuaregs voortleven, die zich bij voorkeur Imoshagh, in 't onzijdige Tema-shight noemen, een naam die aan den ouden naam Temhu herinnert [1]. Het kustland tusschen het gebied der Libyërs en dat der oostelijke semietische stammen gelegen, schijnt al

blz. 6 vgg., die in de Anamîm, eenvoudig Anu, d. i. zwervers ziet, en den naam dezer nomaden in verband brengt met den naam der steden Heliopolis, Dendera en Hermonthis, die in 't oud-egyptisch allen An heeten. Hij meent dat die steden koloniën van dit volk zullen geweest zijn. Doch *An* in den naam dezer plaatsen heeft zeker niets met nomaden gemeen, en moet zonder twijfel afgeleid worden van *an* = steen of zuil.

[1] Zie Barth, *Discoveries and Travels*, I, blz. 195 vgg. Een hunner goden is *Amun*, die dus denzelfden naam draagt als de hoofdgod van Thebe en van de libysche Oazis.

vroeg door Feniciërs bewoond en in bezit genomen te zijn, en misschien zijn zij wel de Kaphthorîm van Gen. 10, 14, waaronder men vroeger de Kretenzers verstond [1]. Zeker is het, dat zij den voet niet in Egypte gezet hadden, of zij trachtten al verder en verder door te dringen, en oefenden op de beschaving en zelfs op den

[1] Zeer uitvoerig wordt dit vraagstuk behandeld door Ebers, *Aeg. u. BB. Mos.*, I, blz. 127—252. Allerbelangrijkst zijn de bewijzen door hem aangevoerd voor den machtigen invloed door zoogen. Semieten in Egypte reeds in oude tijden uitgeoefend. Dat hij daaruit soms gewaagde gevolgtrekkingen maakt, en wel eens te veel bewijst, spreekt van-zelf; hij tracht een gelukkige gissing op alle mogelijke wijzen te staven. Die gelukkige gissing is de verklaring van het hebreeuwsche Kaphthor door Kaft ur, groot Fenicië, letterlijk „groot gebogen (kust) land", want Kaft is de (latere) egyptische naam voor Fenicië. De snelle verbreiding van dat bedrijvige volk door het noorden van Egypte kunnen wij hem gaarne toegeven, en erkennen dat hij daarvoor verscheiden nieuwe bewijzen heeft bijgebracht. Doch wat hij zeker niet bewezen heeft, is, dat de Feniciërs zich reeds vóór den tijd der Hyksos in Egypte gevestigd hadden, hoewel hij dit herhaaldelijk verzekert. Dit is niet slechts onwaarschijnlijk, maar in een verslag van een officier, die onder de regeering van Amenemha I, van de 12e dynastie (die der Hyksos is de 17e), naar Edom en een gedeelte van Palaestina gezonden werd, blijkt, dat er toen in dit land geen spoor van Kana neërs te vinden was (Chabas). Het is waar, wanneer men met Ebers Abraham reeds onder de 12e dynastie in Egypte laat komen, dan dient men aan te nemen, dat de Kanaäneërs toen reeds in Palestina woonden, maar ook dit vereischt nog nader bewijs. Even gewaagd schijnt mij de veronderstelling van Ebers, blz. 143, dat de stad Koptos in Opper-Egypte haar naam van de Feniciërs zou hebben ontleend en hoofdzakelijk door hen bewoond zou zijn, tenzij men aanneemt dat zij van de oevers der Roode zee, waar zij zich eerst ophielden, derwaards getogen zijn. Over de fenicische elementen in den egyptischen godsdienst, die volgens Ebers, blz. 237 vgg., zeer belangrijk moeten geweest zijn, hebben wij later gelegenheid te spreken.

godsdienst van het noorden van Egypte, Memfis niet uitgezonderd, een overwegenden invloed uit. Die invloed is echter eerst onder het nieuwe Rijk, na den tijd der Hyksos, merkbaar, en kan vóór den inval dezer laatsten, zelfs al moesten wij aannemen dat Feniciërs toen reeds de noordkust van het Delta bewoonden, niet groot zijn geweest.

Bij een zoodanige verdeeling der bevolking kan het niemand bevreemen, dat het noorden en zuiden des lands, al waren ze ook meestal onder één scepter vereenigd, zich zeer duidelijk van elkander onderscheidden, en niet slechts een scherpgeteekend, eigenaardig karakter vertoonen, maar ook voortdurend om den voorrang streden. Alleen wanneer men dit in het oog houdt, is het mogelijk de geschiedenis van Egypte recht te verstaan. In godsdienstige voorstellingen, dialekt en gebruiken verschilden Beneden- en Opper-Egypte wezenlijk van elkander. De schrijver van Gen. 10 heeft dit niet voorbij gezien, maar beschouwt die beide deelen des lands zelfs als twee zonen van Mitzraïm, dat is als twee verschillende volksstammen: de Naphthuchîm en de Pathrusîm. De eersten zijn de Na-ptah (het Memfitisch dialekt luidde phtah), te weten „die van Ptah", de aanbidders van den god van Memfis, de hoofdstad van Beneden-Egypte. De anderen zijn de bewoners van het Zuidland P-ta-res, of zooals Ebers wil: Pathyr (Pe-hathar) res, het zuidelijke Pathyr, de nomos aan Hathor gewijd [1]. Het zuiver egyptische werd altijd meer door het Zuiden vertegenwoordigd. Het Noorden was door vreemdelingen overstroomd, die slechts met moeite van

[1] Ebers, t. a. p., I, 115 vgg.

Memfis uit in bedwang gehouden werden. De geheele historie van Egypte is een worsteling der egyptische nationaliteit tegen de meer en meer veld winnende semietische of mesopotamische indringers, die meestal over de landengte van Suez of van de noordkust het vette land hunner begeerlijkheid binnentogen. Eerst doet het beschaafde en machtige Zuiden zijn overwicht aan het nog ruwe Noorden gevoelen. Menes vereenigt beide deelen onder zijn scepter en sticht Memfis, blijkbaar met het doel om door deze sterkte geheel Beneden-Egypte te bedwingen. Dat gelukt ook. Gedurende een reeks van eeuwen regeeren, meest van Memfis uit, zes echt-egyptische dynastiën over het geheele rijk. Dan komt een tijdperk van onrust en verwarring. Een beneden-egyptische dynastie, uit Herakleopolis [1] afkomstig, weet zich van de heerschappij, althans over het Noorden meester te maken, en wordt door een tweede, evenzeer uit Herakleopolis gevolgd. Intusschen vestigt in Opper-

[1] Welk Herakleopolis hier gemeend is, is onzeker. Er waren drie steden van dien naam, allen in Beneden-Egypte, een: Herakleopolis magna ten zuiden van Memfis, een: Herakleopolis parva aan den oostelijksten Nijlmond in den sethroïtischen nomos, een aan den westelijksten Nijlarm gelegen. Lepsius en met hem Ebers sluiten het eerstgenoemde uit, op grond dat een koningshuis, zoo dicht bij Memfis gevestigd, niet tegelijk met een memfistische dynastie kan geregeerd hebben. Dit bezwaar valt weg, als men met Mariette de Herakleopoliten niet gelijktijdig met, maar eerst na de laatste memfitische dynastie laat regeeren. Indien Mariette's meening proefhoudend blijkt, dan zou ik de 9[e] en 10[e] dynastie in Herakleopolis magna willen zoeken. De beide andere plaatsen waren te onbeduidend, en het uiterste Noorden had zeker in dien vroegen tijd nog te weinig overwicht, dan dat een heerschappij van een dezer grenssteden uit, toen reeds over een groot deel des lands geoefend, waarschijnlijk zou zijn.

Egypte een koningshuis dat in den thebaanschen nomos te huis behoort, een onafhankelijk gezag, en het gelukt, zooal niet aan deze eerste, ten minste aan de daarop volgende dynastie, de twaalfde, het geheele rijk weder onder zijn zuiver egyptische oppermacht en tot den hoogsten bloei in kunst en beschaving te brengen. Worden de dynastiën, te Memfis rezideerende, gewoonlijk het Oude Rijk genoemd, deze eerste thebaansche heerschappij wordt het best met den naam van het Middel-Rijk aangeduid.

Maar als nu, na dit tijdperk van glans, de macht van het Zuiden verzwakt, steekt het Noorden weder het hoofd op. Het onttrekt zich aan het gezag der Thebanen en huldigt een koningshuis te Xoïs in den Delta gevestigd. Dit was echter slechts het voorspel eener grootere vernedering voor Egypte. Vreemde horden uit Arabie onderwerpen geheel Beneden-Egypte met het zwaard, maken Opper-Egypte schatplichtig, en een viertal eeuwen drukt de overheersching der Hyksos of Herdersvorsten als een looden wicht op het land.

Ook nu weder gaat de bevrijding uit van het Zuiden. De arabische koningen, die langzamerhand de beschaving van Egypte hebben aangenomen, verliezen met hun woestheid, naar 't schijnt, ook de oude veerkracht. De eijnsbare thebaansche vorsten wagen het van hen af te vallen. Na lange worsteling slaagt Aahmes er in, hen te verdrijven, en gansch Egypte onder zijn gebied te vereenigen. Met hem begint het Nieuwe Rijk, en het derde tijdperk van bloei der egyptische beschaving. Onder drie achtereenvolgende koningsgeslachten, de Thutmessen en Amenhotep's, de Seti's en Ramsessen, blijft Thebe, op een paar uitzonderingen na, het middelpunt

van het rijk der Farao's, dat nu zijn oude grenzen weer herwint en aan het geheele westen van Azie ontzag inboezemt.

Met de elfde eeuw evenwel slaat de schaal nog eens naar 't Noorden over. De hoogepriesters van Amun te Thebe zetten zich de dubbele kroon op het hoofd, maar verschillende dynastiën uit het Delta betwisten hun de heerschappij en zij zijn genoodzaakt zich ten laatste naar Ethiopië terug te trekken, waar zij een onafhankelijk rijk grondvesten. Ook dan zelfs geven zij, de laatste vertegenwoordigers van het oude echt-egyptische gezag, de hoop niet op, om het geheele land nog aan zich te onderwerpen, en zoodra het Noorden eenige kenteekenen van verzwakking begint te geven of verdeeld is, snellen zij aan, en maken zich, meestal met gemak van Thebe en zijn gebied, na krachtiger tegenstand, ook van Memfis meester. Doch het is slechts voor een wijl. Na een kortstondige regeering verdwijnen zij weder van het tooneel, en worden naar het land van Kush teruggedrongen. Tanis, Bubastis, Saïs, allen noordelijke steden, zijn het nu, die aan Egypte zijn koningen geven, en het mag zich nog gelukkig rekenen, zoo 't slechts inlandsche vorsten zijn, die elkander de heerschappij betwisten, en geen assyrische veroveraars, zooals Esarhaddon en Assurbani-pal, door geheele onderwerping en verbrokkeling des lands, de onderdrukking komen wreken die hun vaderen eens van de egyptische vorsten hadden te verduren. De glorie van Cham is verbleekt; de dagen van Sem zijn gekomen. Toch nemen deze vorsten van onzuiver bloed en gemengd ras de overleveringen en gebruiken der oude Farao's en de egyptische beschaving over, die onder een hunner, Amasis, nog een zekeren glans verspreidt. Doch

het is de laatste flikkering. Perzische veroveraars voegen Egypte bij hun onmetelijk rijk, en nadat het nog ruim een halve eeuw een zekere onafhankelijkheid heeft genoten, nemen Grieken en Romeinen de plaats der Perzen in. Met de komst der Grieken eindigt mijn geschiedenis van den egyptischen godsdienst. Het is zoo, ook onder de Ptolemæën, die de egyptische nationaliteit niet onderdrukten maar eerbiedigden, werd die godsdienst vrijelijk uitgeoefend. Zelfs werden op hun last en op dien der romeinsche keizers later prachtige tempels herbouwd of gesticht, doch het is slechts een kunstmatige herstelling van het oude, waaruit het leven geweken is. Het tijdperk der Ptolemæën behoort eigenlijk niet meer tot de geschiedenis van den ouden godsdienst, maar is vooral belangrijk als voorgeschiedenis van dien nieuwen godsdienst, die wel in Galilæa ontstond, doch op wiens eerste vorming de grieksche wijsbegeerte van Alexandrië en de oude godsdienst van Egypte beide een zoo grooten invloed hebben uitgeoefend.

HOOFDSTUK II.

DE HEILIGE LETTERKUNDE.

Nog geen vijftig jaar geleden moest men bijkans alle kennis van den godsdienst der Egyptenaren uit grieksche bronnen putten. Men wist daarvan niet meer, dan hetgeen Herodotos, Diodoros en vooral Plutarchos daarover berichten, en het weinige dat Clemens Alexandrinus in het 5e en 6e Boek zijner *Stromata* ter loops over hun heilige letterkunde meedeelt [1]. Voegt men daarbij wat in een paar fragmenten van Manetho's werk bij Josephos en Georgios Synkellos, en in een enkelen scholiast [2] onder den vorm van geschiedenis bewaard is gebleven, dan heeft men alles bijeen, waaruit men zich vroeger een flauw begrip van de godsvereering der Nijlbewoners vormen kon. Aangenomen dat men op de nauwkeurigheid van al deze berichtgevers kon bouwen, waren hun mededeelingen, behalve die van Plutarchos, zeer schaarsch, en, gerekend naar de oudheid der egyptische beschaving, zeer jong. Herodotos laat zich door de priesters alles vertellen wat hun goeddunkt. Plutarchos heeft den mythe van Isis en Osiris over 't geheel met bijzondere getrouwheid weergegeven, maar hij gaf dien in den vorm dien hij van

[1] *Stromat.*, Lib. V. p. 237 (Pott. II, 657) en Lib. VI. p. 268 sq. (Pott. 756), bij Bunsen *Aegyptens Stelle, III. Urkundenbuch*, blz. 91.

[2] Zie Bunsen, t. a. p. vooral blz. 58 en 71.

lieverlede had aangenomen; van de oorspronkelijke gedachte, die daarin werd uitgedrukt, had hij geen begrip. Ook waren de Grieken gewoon alles te hellenizeeren en op de vreemde goden de namen van hun Olympiërs toe te passen; een gewoonte die hen belette het wezen van een vreemden godsdienst recht te verstaan. Hoe weinig gelijkt bijvoorbeeld Ptah op Hephaestos, Chonsu op Herakles, Horos op Apollo en Neith, de moeder der goden, op de maagdelijke Athene! De kennis die men op zulk een wijze van den godsdienst der Egyptenaars verkreeg, moest dus noodzakelijk onjuist en oppervlakkig zijn. En aan iets dat op een geschiedenis van dien godsdienst geleek, was niet te denken.

De onschatbare ontdekking, waardoor Champollion de jongere zijn naam onsterfelijk heeft gemaakt, maakte aan deze onzekerheid een einde. Hij vond den sleutel der hieroglyfen, van dat vernuftige doch omslachtige letterschrift, dat reeds onder de eerste dynastiën werd gebezigd; een sleutel, dien de Grieken en Romeinen zoo gemakkelijk voor het nageslacht hadden kunnen bewaren, maar dien zij in hun onverschilligheid voor al wat hun barbaarsch toescheen, verloren hadden laten gaan. Zoo werd voor de wetenschap van Europa de toegang tot een letterkunde geopend, die onder de rijkste der wereld mag worden gerangschikt.

Want het was alsof de Egyptenaars, trotsch op het bezit van dit werktuig om hun gedachten en groote daden te vereeuwigen, niet nalaten konden om het overal te gebruiken. Boeken waren hun niet genoeg; de tempels en paleizen, de graven en obelisken, de voorwerpen bestemd tot dagelijksch gebruik of versiering, alles werd met opschriften overdekt. Gansch Egypte werd als een

dichtbeschreven boek. En hoe groot de ijver van mannen als Champollion, Rosellini, Lepsius, Brugsch, De Rougé, Mariette en Dümichen in 't verzamelen van inscriptiën ook geweest zij, men mag voor zeker houden, dat nog slechts een gering deel van 't geen de egyptische monumenten te verhalen hebben, in het Westen bekend is geworden. Toch is de rijkdom reeds groot, en worden wij dikwijls meer door den overvloed dan door het gebrek aan oorkonden gehinderd.

Bij een volk, waar staat en godsdienst zoo innig vereenigd waren als het egyptische, zijn bijkans alle geschiedkundige gedenkteekenen en oorkonden tevens bronnen voor de godsdienstgeschiedenis. Die alle hier op te sommen zou onmogelijk en onnoodig zijn. In den loop onzer geschiedenis worden ze van-zelf aangewezen. Slechts van hetgeen men meer bepaald de gewijde letterkunde zou kunnen noemen, wil ik trachten hier eenige woorden te zeggen.

De voornaamste plaats daarin bekleedt de verzameling van heilige teksten, die reeds door de Egyptenaars zelven onder den titel van: „Het boek der openbaring in (of op) den dag" vereenigd waren, het Doodenboek zooals Lepsius, of het Begrafenis-ritueel zooals De Rougé het genoemd heeft. „Boek der Opstanding," gelijk Lepsius ook voorstelt het te heeten, zal wel de beste titel zijn, die bovendien het meest met den oud-egyptischen overeenkomt. Dat het op den dag der begrafenis door de priesters zou zijn opgezegd, zooals De Rougé vermoedt, is niet waarschijnlijk en wordt door den inhoud weersproken. De woorden worden den gestorvene zelven in den mond gelegd. De benaming Ritueel is dus niet verkieselijk. Daarentegen verdient het gevoelen van den franschen geleerde, die

onder „den dag," waarvan in 't oude opschrift sprake is, het eeuwige licht verstaat, de voorkeur boven dat van Lepsius, die daarin den grooten dag des oordeels in de onderwereld ziet. Zooals later blijken zal, is de voorstelling die de oude Egyptenaars zich vormden aangaande het lot der zielen na den dood, afgeleid van hetgeen zij dagelijks met de zon, voor hen de volkomenste openbaring der godheid, zagen geschieden. De zon ging onder in 't Westen en stond in 't Oosten weder op, of, om mythologisch te spreken, overwonnen door de machten der duisternis, ging de zonnegod des avonds het rijk der dooden in, voerde daar een zegevierenden strijd tegen tallooze vijanden, en herrees, als nieuw geboren, in den morgen met vollen glans. Op dezelfde wijs ging het met de menschelijke ziel, die dan ook in het gewijde Boek, geheel met den zonnegod vereenzelvigd wordt. Met hem gestorven, kampt zij met hem tegen de booze geesten in de onderwereld, doch wordt, als zij in het oordeel gerechtvaardigd is, met hem wedergeboren, en verlaat dan de onderaardsche gewesten, om, in zijn gevolg, als een licht-geest, zijn zegetocht in den dag te volbrengen. „De dag" moet dus letterlijk worden opgevat, en de openbaring in den dag is de verheerlijking der gerechtvaardigden na den nacht des doods en der worsteling, de ontknooping van het gedurig herhaalde drama.

Het kritisch onderzoek van het *Boek der Opstanding* is eerst begonnen. Maar zooveel is duidelijk, dat het niet als een geheel kan worden aangemerkt. Het is een verzameling van stukken uit verschillenden tijd, doch waarvan het wezenlijke reeds onder de thebaansche koningen van het Nieuwe Rijk voorhanden was. Later werd er wel het een en ander, maar niet veel oorspron-

kelijks bijgevoegd. Van de 165 afdeelingen die een handschrift uit de dagen van Psamtik I, de bekende turijnsche papyrus, bevat, waren de 125 eerste reeds onder de 18e en 19e dynastie tot een geordende verzameling bijeengebracht. Deze 125 afdeelingen dragen den naam van hoofdstukken (*ro*), met uitzondering van de laatste, die „boek" (*shu* of *shat*) wordt genoemd en het eerste aanhangsel van de oorspronkelijke verzameling schijnt te zijn geweest. De 40 later bijgevoegde stukken heeten eveneens boeken (*shatu*). Zeer jong zijn de vier laatste boeken, die zich kennelijk van de overige onderscheiden. De oudste handschriften dagteekenen van de 18e dynastie, de 15e of 14e eeuw v. C., doch de meeste zijn helaas! zeer slordig. Sommige bevatten zelf een opzettelijk verminkten tekst. De graven werden voor altijd gesloten, en het viel dus licht zulk een bedrog te plegen. Ook was het zeker niet gemakkelijk aan de vele aanvragen te voldoen, daar ieder welgestelde een exemplaar van het heilige boek met zich in het graf wenschte te nemen.

Toch zijn dit niet de oudste teksten, die wij van verscheidene gedeelten van het Boek der Opstanding bezitten. Op sarkofagen uit den tijd vóór de regeering der Hyksos heeft men eenige hoofdstukken, die in de latere verzameling voorkomen, en enkele nog onbekende stukken ontdekt. Deze teksten werpen een helder licht op de samenstelling en wording van het Boek der Opstanding. Had men reeds vermoed dat in den tekst, zooals de handschriften dien geven, onderscheiden moet worden tusschen de oorspronkelijke kern en de later daartusschen gevoegde verklaringen of glossen, de sarkofagen van de 11e dynastie en vroeger brengen dit vermoeden tot zekerheid. Ook daarop komen enkele korte ophelderingen voor,

doch zij zijn, ofschoon niet altijd nauwkeurig, door de kleur van den ouden tekst onderscheiden. Een vergelijking met de handschriften leert echter dat men met die glossen en toevoegsels aanvankelijk zeer spaarzaam was, en dat die onder de vorstenhuizen van het Nieuwe Rijk aanmerkelijk zijn toegenomen. Kan men de overlevering der Egyptenaars zelven gelooven, dan zouden sommige gedeelten van het heilige Boek nog veel ouder zijn dan de elfde dynastie. Zoo zou, volgens het onderschrift van het 64ᵉ hoofdstuk zelf, dit hoofdstuk gevonden zijn door prins Har-titi-f, die onder koning Menkaura (Mycerinus) van de 4ᵉ dynastie, de tempels inspekteerde. Het beroemde 17ᵉ hoofdstuk zou toen reeds geschreven zijn. Volgens andere berichten zou de zoogenaamde skarabeëntekst, die in de verzamelingen op het 64ᵉ hoofdstuk volgt, onder Menkaura, en het laatstgenoemde onder een vroegeren koning Husapti (de Οὐσαφαΐς der Grieken) geschreven zijn. En onmogelijk is dit niet [1]. Een krachtig bewijs voor de oudheid van verreweg de meeste stukken, waaruit het Boek der Opstanding is samengesteld, is dit, dat Amun of Amun-ra, de hoofdgod van Thebe, er niet in voorkomt. Slechts in de drie of vier laatste boeken wordt hij genoemd. Doch deze verraden door veel vreemde, onder anderen nubische woorden, en door hun geheelen geest, hun afkomst. Zij zijn hoogstwaarschijnlijk geschreven in Ethiopië, waar de thebaansche Amunpriesters een zelfstandig priesterrijk hadden gesticht, en behooren dus tot de 10ᵉ of 9ᵉ eeuw vóór Chr.

[1] Zie De Rougé in de *Revue archéol.*, 1860, I, blz. 69—99. Chabas over den Papyrus Abbott naar Birch, ald. 1859, blz. 269 vg. Vooral echter: Lepsius, *Aelteste Texte des Todtenbuchs nach Sarkofagen des altaegyptischen Reichs im berliner Museum.* Einl. u. 43 Tafeln. Berl. 1867.

In al de andere hoofdstukken en boeken, zelfs in die welke de oudste handschriften nog niet bevatten, is van dezen, door de Amunhoteps en Ramsessen zoo vurig vereerden god, naar wien zelfs koningen uit de 11e dynastie zich reeds noemden, geen sprake. Dit feit kan alleen verklaard worden als men aanneemt, dat niet slechts die stukken waarvan men onder de 18e dynastie een verzameling maakte, maar ook de boeken die later daaraan werden toegevoegd, reeds geschreven waren, voordat de Amundienst in de 15e en 14e eeuw vóór Chr. tot zoo grooten bloei kwam.

Vandaar dan ook de bijzondere eerbied door de Egyptenaars voor dit Boek gekoesterd, en de groote heiligheid die zij er aan toeschreven. Van de kennis der voornaamste hoofdstukken werd de verheerlijking ten dage der opstanding afhankelijk gemaakt. „Die dit boek kent," zoo heet het op een sarkofaag uit de 11e dynastie, „is een, die ten dage der opstanding in de onderwereld opstaat en intreedt; is hij onkundig van dit hoofdstuk, dan treedt hij niet in, zoodra hij opstaat." En het slot van 't eerste hoofdstuk luidt aldus: „Als men dit boek op aarde weet en het in schrift brengt op zijn sarkofaag, zoo wordt men geopenbaard in den dag in al (de gestalten) die men wil, en intredend in zijn woning wordt men niet teruggewezen," enz. [1]. Men diende het dus reeds in zijn leven van buiten te leeren, om daardoor de booze machten in de onderwereld te beteugelen en zich het zalige leven te verzekeren. Van sommige stukken, onder anderen het 64e hoofdstuk, verklaarde men uitdrukkelijk dat ze door de godheid zelf, gewoonlijk Thot, geschre-

[1] Lepsius, *Aelteste Texte*, blz. 5 en 25.

ven waren, en verhaalde dan ook dat ze aan of onder de voeten van een godenbeeld gevonden waren, waar zij door den god zelven waren nedergelegd [1]. Hoezeer dan ook het Boek der Opstanding in aard en inhoud van de Veda's, het Zend-avesta, het Oude Testament en andere door onderscheidene volken als goddelijke oorkonden beschouwde boeken verschille, het mag met vollen nadruk de Heilige Schrift der Egyptenaars worden genoemd.

In een Boek, dat van lieverlede is samengebracht en uit stukken van zeer verschillende oudheid bestaat, zal niemand plan of eenheid verwachten. Een zekere rangschikking der stof is echter niet te miskennen. Men kan, met Lepsius, in het Boek der Opstanding twee hoofdverzamelingen: Hst. 17—63 en Hst. 64—124 onderscheiden, voorafgegaan door een kleine verzameling van 16 bij elkander behoorende hoofdstukken, en gevolgd door de latere toevoegsels, waarvan Hst. 125 het oudste is, en die zich weder in verscheidene groepen laten verdeelen. De 16 eerste hoofdstukken zijn tot-nog-toe op oude sarkofagen niet gevonden; zij schijnen van eenigszins jongere dagteekening dan de twee voornaamste verzamelingen, doch ouder dan de toevoegsels hst. 126—165 te zijn. Het geheele drama der opstanding wordt daarin reeds

[1] Lepsius (*Aelt. T.*, blz. 17, nt. 2, en blz. 18) verklaart het vinden dezer dokumenten op de volgende wijs. De grondvesting eener stad begon met die van den tempel aan de plaatselijke godheid gewijd, bijv. te Hermopolis met dien van Thot, en de tempelbouw ving aan met de fundeering en oprichting van het heiligdom, waarin het beeld van den god geplaatst werd. Onder de voeten van dit beeld was het heiligste fundament (*senti*), waaronder een holte tot bewaring van de gewijde oorkonden of papyrussen. Vond men later zulke documenten, dan schreef men er een goddelijken oorsprong aan toe.

afgespeeld. De gestorvene doorreist de onderaardsche streken, wordt gerechtvaardigd tegenover zijn vijanden, wordt reeds in 't 11e Hst. voorgesteld als zegevierend in de gestalte van Ra, den zonnegod, en heeft in 't 15e Hst. het doel bereikt, want hij aanschouwt het licht, en zingt, toegelaten tot de gemeenschap van Ra en Tum, den lof dezer goden.

De beide volgende verzamelingen beginnen elk met een der twee ontegenzeglijk oudste hoofdstukken van het gansche Boek, het 17e en het 64e. Hst. 17—63 bevat weer denzelfden cyklus als Hst. 1—16, doch in geheel anderen vorm. Het 17e Hst., het belangrijkste van alle, is zelf een geheel, en stelt den doode reeds als een gerechtvaardigde voor. Om een denkbeeld van zijn inhoud te geven, laat ik hier den aanvang, naar den oudsten tekst, zonder de ophelderingen en glossen, volgens de vertaling van Lepsius, volgen:

„Ik ben Tum (de verborgene zonnegod), een wezen dat eenig is;

„Ik ben Ra in zijn eerste heerschappij;

„Ik ben de groote god, die van-zelf bestaat;

„De schepper van zijn naam, de Heer aller goden,

„Wien niemand ophoudt onder de goden.

„Ik was gisteren, ik ken het morgen.

„Er was een kampplaats der goden bereid, als ik sprak;

„Ik ken den naam van dien grooten god, die aldaar is.

„Ik ben die groote Bennu [1] die in An (Heliopolis) vereerd wordt;

[1] De Bennu, een reigersoort, is, als trekvogel, het symbool van den zonnegod die 's nachts verdwijnt en 's morgens zich weder vertoont.

„Ik ben Chem (Min) in zijn verschijning; mij zijn gezet mijn beide vederen op mijn hoofd.

„Ik ben aangekomen in mijn woonstede” [1].

Dit hoofdstuk opent nu een reeks van hoofdstukken, waarin een zekere gang zich duidelijk laat bespeuren.

Brugsch vergelijkt hem met den feniks (φοῖνιξ), waarvan Herodotos spreekt, en houdt den griekschen naam voor een verbastering van den egyptischen. De gronden waarop Lepsius deze meening bestrijdt komen mij vrij zwak voor. Herodotos zegt wel dat hij den feniks niet gezien heeft, hoewel hij den reiger kende, maar met den feniks dien hij niet zag bedoelt hij den mythischen vogel, die eens om de 500 jaren zou terugkeeren. De egyptische *b* wordt, volg. Lepsius, niet door φ weergegeven; doch hijzelf zegt, dat de palmboom, dien de Grieken φοῖνιξ noemden, in 't egypt. ook *bennu* (kopt. *beni*, *benne*) heette, en dat de palmtak (kopt. *ba*, *bai*) denzelfden naam droeg als de ziel (*be*, *ba*, *baï*, met het symbool van den *bennu*-vogel) en ook symbool van bepaalde tijdperken was. Dat Herodotos den feniks tot An (Heliopolis) beperkt, terwijl de Bennu ook te Abydos vereerd werd, doet weinig ter zake, daar Herodotos den mythe toevallig van de heliopolitaansche priesters vernomen had, en deze in Egypte niet zeer verbreid was Bovendien noemt ook Horapollo den φοῖνιξ een symbool der zon en der ziel, die, evenals een trekvogel, na lange omzwerving weder te huis komt. Horap. *Hierogl.* ed. Leemans, I, 34, 35.

[1] Hoe de glossen en kommentaren zich langzamerhand aan dezen ouden tekst hebben vastgehecht, kan het volgende voorbeeld duidelijk maken:

Oude Tekst: „Ik ben de groote Bennu van An.”

1e Kommentaar (Sarkofaag van Mentuhotep, 11e dyn). „Dat is de vervulling van datgene wat is.”

2e Komment. (einde van 't Middel-Rijk). „Dat is de vervulling, enz. Wat is dat? Osiris is het van An, en dat wat is, is het immer en het eeuwig.”

3e Komment. (begin van 't Nieuwe Rijk). „Dat is — An, is zijn lichaam, of ook is het immer en het eeuwig; het immer nu is de dag, en het eeuwig de nacht.” Lepsius, *Aelt. Texte*, blz. 46.

Nadat eerst in een drietal teksten van gelijksoortigen inhoud de rechtvaardiging van den gestorvene vermeld, en zooals men verwachten kon, met die van Osiris door Thot, haar goddelijk voorbeeld, in verband is gebracht, worden haar onmiddellijke gevolgen in *Cher nuter* (de onderwereld) beschreven. De voornaamste vrucht van zijn rechtvaardiging is, dat hem het gebruik zijner ledematen hergeven wordt, vooral van den mond, om de heilige woorden, het noodzakelijk middel tot afwering der booze geesten, te spreken, en van het hart, dat het beginsel des levens is. Nu vangt voor den herleefde de strijd aan. Allerlei monsters moet hij bevechten, die hem in de gestalten van slangen, krokodillen, schildpadden, vooral in die van de groote slang Refrof of Apep naderen, en die hij overwint met tweevoudige wapenen, een lange lans die hij steeds bij zich draagt, en de magische kracht der heilige woorden die hij spreekt. Slechts wanneer hij deze proef doorstaat en de zege behaalt, blijft hij bewaard voor de ellenden die den booze wacht en worden hem de zaligheden verleend, die voor de getrouwen zijn weggelegd. Beide worden nu beschreven. De ergste straf is zeker de tweede dood, die daarin bestaat dat Horos of een andere godheid den veroordeelde op het *Nemma* of schavot het hoofd afsnijdt; doch er zijn ook andere straffen, zooals het eten en drinken van bedorven voedsel. De zaligheid daarentegen bestaat in 't inademen der reine levenslucht en het drinken van het water des levens, voorstellingen die men later voor het grootste deel in de joodsche Apokalyptiek en zelfs in de christelijke beeldspraak terugvindt. Met deze beschrijvingen eindigt het 63e Hst. en de tweede verzameling.

De volgende verzameling behandelt voor een deel de-

zelfde onderwerpen, doch in anderen, meestal uitvoeriger vorm. De hoofdstukken, die een samenvatting van 't geheele boek geven, zooals het zeer oude 64e en het weinig minder belangrijke 72e, gaan hier weder vooraf. De gestorvene bereikt weder het punt waar de zon geboren wordt en daarna An, het hemelsche (?) Heliopolis, waar de zon als *Bennu* in de wereld des lichts herrijst. Dan wordt in de nu volgende hoofdstukken gehandeld over de verschillende vormen, die de ziel, nu een *Chu* of lichtgeest geworden, kan aannemen. Eigenlijk kan zij zich in alle gestalten naar willekeur hullen, en de voornaamste daarvan worden slechts genoemd. In een vijftal hoofdstukken wordt dan weer de vereeniging van ziel en lichaam geschilderd, en de tocht, reeds vroeger beschreven, vangt weder aan. Het denkbeeld van den strijd geraakt meer op den achtergrond, en het vorderen in de licht-manifestatie is hier meer, schoon niet uitsluitend, een vooruitgaan in hemelsche kennis, dat met de volle openbaring in het licht wordt bekroond.

De 41 hoofdstukken die het Boek besluiten missen de eenheid en den samenhang der voorafgaande verzamelingen. Sommige, zooals het beroemde 125e, bevatten iets wat in 't vorige nog niet werd aangeroerd. De meeste echter behelzen een uitwerking van reeds vroeger voorkomende bijzonderheden. Mystieke plechtigheden worden beschreven, vooral die betrekking hebben op de voorwerpen waarmee de hals van den gestorvene werd versierd. Maar het voorname doel dezer teksten is, de kennis die de overledene bezitten moet, zoo volledig mogelijk te maken, omdat hij door haar alleen kan zegevieren in den onderaardschen kamp. Daartoe wordt hij onderricht in de namen van heilige plaatsen, geesten en goden; onder

anderen worden niet minder dan honderd namen van Osiris opgeteld, namen waaraan een machtige tooverwerking werd toegeschreven.

Hoe weinig aantrekkelijk de lezing van een dergelijk Boek voor ons moge zijn, en hoe gering zijn letterkundige waarde ook moet worden geschat, voor de kennis der oudheid, vooral van den godsdienst der Egyptenaren, is het van 't hoogste belang, dat het door de mannen van 't vak steeds meer toegankelijk worde gemaakt.

Met een gelijk doel als deze heilige Schrift bij uitnemendheid, schijnen de *magische Papyrussen* te zijn opgesteld, waarvan men er verscheidene gevonden heeft, en sommige reeds openbaar gemaakt en door de geleerden [1] verklaard zijn. Het Boek der Opstanding zelf is eigenlijk niet anders dan een groote magische Papyrus ten behoeve der afgestorvenen, of die althans door de levenden bestudeerd werd met het oog op den strijd en het oordeel van Osiris, die hen in de onderwereld wachtten. De andere geschriften waaraan men dezen naam heeft gegeven zijn niet voor de dooden, maar voor de levenden bestemd. Het zijn verzamelingen van oude teksten, meest hymnen, en jongere tooverformulen, die dienen moeten om hier op aarde kwalen, ziekten, booze geesten en schadelijke dieren af te weren. Op zichzelf zijn zij getuigenissen eener afdwaling van het godsdienstig bewustzijn, maar voor zoover ze oude stukken behelzen, zijn ze voor de godsdienstige letterkunde van het hoogste gewicht.

Niet het minst belangrijk zijn de talrijke *hymnen*,

---

[1] Onder anderen de *Papyrus magique Harris* door F. Chabas, Chalon, 1860, en de *Papyrus 348 revers du Musée de Leide*, in de *Études égyptologiques* van W. Pleyte, e en, 1866 vg.

waarin de Egyptenaars den lof hunner goden bezongen. Uit een literarisch oogpunt beschouwd, verdienen zij op den eersten rang te worden geplaatst. In vorm doen zij dikwijls denken aan de voortbrengselen der oude hebreeuwsche poëzie. De inhoud daarentegen komt meer overeen met sommige vedische liederen en met de offerzangen der Perzen, en er heerscht een verheffing, een dichterlijke gloed en bezieling in, doorgaans met diepte van gedachten gepaard, waardoor ze, mijns inziens, deze laatste althans overtreffen. Bedrieg ik mij niet, dan behooren de hymnen tot de oudste produkten van de egyptische gewijde letterkunde. Dat men ze, zooals in de magische papyrussen, als toovermiddelen tegen de booze geesten en verscheurende dieren bezigde, en ze zelfs in het Boek der Opstanding invlocht, strekt daarvan ten bewijze. Men beitelde ze ook niet zelden op die kleine platte kolommen (stèlen), die de Egyptenaars gewoon waren in hun graven te plaatsen. Die door den ketter Amunhotep IV (Chun-aten) aan een godheid die de rechtzinnige Amun-dienaars verfoeiden toegewijd, zijn niet de minst verhevene. Zijn de hymnen somtijds duister, evenals dat met de vedische liederen het geval is, omdat ze meer toespelingen op de mythen bevatten, dandat ze die verhalen en verklaren, het wezen der goden doen ze ons beter dan iets anders begrijpen. En wat men in die oudste zangen van het Hindu-volk heeft opgemerkt, dat geldt althans voor 't Nieuwe Rijk ook hier: de god, aan wien de hymne wordt toegezongen, Osiris, Ptah, Ra, Shu, Amun, of wie hij wezen moge, is altijd voor den zanger de hoogste, zoo niet de eenige; al de anderen zinken daarbij weg.

Behalve deze geschriften die rechtstreeks op den godsdienst betrekking hebben en voor onze geschiedenis de

voornaamste bronnen zijn, kunnen ook andere, zooals het reeds genoemde zedekundig vertoog van Ptahhotep, of het Verhaal der twee broeders, een legende uit den tijd van Seti Merenptah II, den zoon van Ramses II, ons van dienst zijn om den geest van den egyptischen godsdienst recht te verstaan. Vooral het laatste bevat een rijkdom van mythologische stof, en is bij aandachtige beschouwing niets anders dan de hoofdmythe der Egyptenaars in den vorm van een sprookje gegoten [1]. Ook de Tempelopschriften leveren voor den onderzoeker der godsdiensthistorie een overvloedigen oogst.

[1] Het is vertaald door E. De Rougé in de *Revue Archéologique*, 1852, blz. 385. vgg. en door Brugsch, *Aus dem Orient*. Berl, 1864. blz. 7. vgg. Vgl. Ebers, t. a. p., I. 311 vgg.

HOOFDSTUK III.

DE GODSDIENST VAN THINIS-ABYDOS.

Het zou moeilijk zijn te zeggen welke de oudste godsdienst van Egypte is geweest. Van sommige vormen van godsvereering weten wij dat zij in den historischen tijd ontstonden, althans dat zij toen eerst beteekenis erlangden, zooals van den Amundienst, om van andere niet te spreken. Van sommige gebruiken wordt de instelling bericht, bijvoorbeeld van de aanbidding der heilige dieren te Memfis en Heliopolis. Maar of nu de godsdiensten, die zich het eerst op het tooneel der geschiedenis vertoonen, werkelijk ouder zijn dan die welke later tot heerschappij geraken, is nu niet meer uit te maken, al is dat van enkele tot hooge waarschijnlijkheid te verheffen. Maar wel kunnen wij met zekerheid zeggen, welke godsdiensten het eerst op de gedenkteekenen vermeld worden, en dus vroeger dan anderen tot hoogen bloei zijn gekomen.

Voordat Egypte tot één rijk vereenigd werd, bloeiden toch evenveel lokale eerdiensten nevens elkander, als er kleine rijken in het Nijldal bestonden. Niet dan geleidelijk, of liever niet zonder worstelingen en hevigen strijd bijwijlen, zijn die zeker tot een aanvankelijk veelvormig en steeds aangroeiend polytheïsme, eerst later tot een

meer monotheïstisch stelsel gebracht, waartoe de egyptische godsdienst uit zichzelf allen aanleg bezat. De staatkunde der wijze koningen, die in den loop der eeuwen over Egypte regeerden, was niet uitsluitend. Met opzet brachten zij hulde aan de hoofdgoden van al de voorname deelen waaruit hun rijk bestond, van Noord en Zuid, van Memfis en Thebe, van het Delta en Nubië, en trachtten die in een soort van pantheon te vereenigen; en de uitslag van deze politiek was, dat zij hun macht ongestoord konden handhaven en binnen de grenzen van hun gebied in vrede regeerden. Anderen, die haar ontrouw werden, die voor een bijzonderen plaatselijken god en een enkelen vorm van aanbidding ijverden, en andersdenkenden uitsloten en vervolgden, moesten in hevige opstanden de gevolgen van hun onstaatkundig gedrag ondervinden, en zagen daardoor soms hun gezag zelf verloren gaan. Evenwel de heerschende godsdienst in het rijk is altijd die van het heerschende koningshuis. En die der heerschende dynastie is doorgaans de lokale dienst van de plaats harer herkomst.

Dit zien wij reeds in de oudste tijden bevestigd. De menschen vóór Menes (Mena), den eersten historischen koning die over beide deelen van Egypte regeerde, worden gewoonlijk Hor-Shesu, aanbidders, volgers, dienaars van Hor of Horos [1] genoemd, en in de voorstellingen der

[1] De lezing *Shesu-har* (*hor* of *her*) van De Rougé en Brugsch schijnt boven die van Duemichen, *Shai-her*, de voorkeur te verdienen. Men kan het vertalen: dienaars van H., en opvolgers van H., doch daar het woord nooit in een koningsschild voorkomt of door de teekenen der koninklijke macht vergezeld wordt, kan aan geen koningen gedacht worden, al zou het niet vreemd zijn dat de Egyptenaars hun vorsten opvolgers noemden van Horos, den goddelijken heerscher die vóór allen

verschillende menschenrassen, die de Egyptenaars kenden, is Horos steeds de leidsman, ja zelfs de schepper van de echte Rutu van het zuivere bloed. Horos nu is niet slechts de voorname god van Opper-Egypte, maar bepaaldelijk van Thinis-Abydos, de vaderstad van Menes, waar hij als de zoon van Osiris vereerd, en van Heliopolis of An, in welks nabijheid Menes de stad Memfis stichtte, en waar hij meer met Ra en Atmu verbonden werd. Het schijnt dus dat de thinitische koningen met hun heerschappij ook den Horos-Osirisdienst eerst in het Zuiden verbreidden, en daarna den Horos-Ra-dienst van het heilige Heliopolis daarmee vereenigden. Inderdaad zijn het deze twee vormen van godsvereering, waarvan de oudste monumenten der volgende dynastiën gewagen, en deze twee tevens, die door alle tijden heen in Egypte de algemeenste zijn gebleven, men mag wel zeggen den grondslag van den nationalen godsdienst hebben uitgemaakt [1]. De aanbidding van den memfitischen god Ptah

---

had geregeerd. Evenwel, dan zouden niet slechts de koningen vóór Menes aanspraak hebben op dien titel. Alle koningen heeten bij de Egyptenaars, niet opvolgers van Horos, maar Horos. Zij werden met hem vereenzelvigd, een idee, dat veel meer in hun geest ligt. Met *Shesu-har* worden zonder twijfel overal de oudste menschen of wil men de oudste Egyptenaars aangeduid, die nu, naar de voorstelling des volks, in de gelukzalige oorden bij Osiris leefden. Zie De Rougé, *Monum. des VI prem. dynasties*, blz. 163 vg.

[1] Wil men daartegen aanvoeren dat Osiris en de goden van zijn kring op oude monumenten reeds in het gevolg van andere goden, en niet in de eerste plaats worden afgebeeld, dan is dit volkomen waar, doch bewijst niets. Op een altaar uit den tijd der 6e dynastie gaan zes goden: een onbekende god Kai (misschien Shu?), de heliopolitaansche Atum, twee godheden in kevergestalten, die waarschijnlijk te Memfis t' huis behooren, en de heliopolitaansche goden Shu en Tafnut aan Seb

en de saïtische godin Neith, die wel niet zoo vroeg maar toch op zeer oude gedenkteekenen vermeld wordt, is misschien even oud; althans van de laatste is dit hoogstwaarschijnlijk, doch er is grond om te vermoeden dat zij geen van beide zuiver egyptisch waren, en zeker dat zij eerst later in het godsdienstig stelsel der Rutu werden opgenomen en tot algemeene erkenning gebracht.

De oude hoofdzetel van den Osiris-dienst, een der vormen van de Horos-vereering, is zeker Thinis (Teni), de stad, waarnaar het koningshuis van Mena en het volgende de thinitische heeten, en in Opper-Egypte, ongeveer 60 geogr. mijlen ten zuiden van Memfis, en 15 mijlen ten noorden van Thebe, aan den westelijken Nijloever gelegen. Osiris heet bestendig Heer van Abydos (Abet) een plaats in de onmiddellijke nabijheid van Thinis, die deze laatste weldra geheel schijnt overschaduwd te hebben; misschien ook werd hij zoo genoemd als heer der landstreek (nomos) waarin Thinis en Abydos lagen. De stad zelve droeg den heiligen naam · huis van Osiris. De tempels die men er ontdekt heeft waren hem gewijd. Tot-nog-toe kende men slechts die door Seti I en Ramses II, koningen der 19e dynastie, gesticht, maar nog niet

met zijn gemalin en kinderen, waartoe zooals men weet Osiris behoort, vooraf. Doch vooreerst is het altaar uit Memfis afkomstig, en het kan dus niet verwonderen dat godheden uit de plaats en de nabuurschap daarop den voorrang bekleeden. Ten andere gaan in den regel de jongste goden voor, omdat zij voor den tijd waarin zij behooren de voornaamste zijn. Zoo komt later in de godenreeksen vóór Atmu, Munt, de hoofdgod der 11e en 12e dynastien, later weer voor dezen Amun, de hoofdgod der 18e en 19e dynastiën. Hetzelfde nemen wij elders waar. Indra is jonger dan Mitra en Varuna, ouder dan Brahmâ; toch staat hij achter bij dezen en steeds boven genen.

lang geleden vond de onvermoeide Mariette ten N. van Abydos de overblijfselen van een veel oudere tempel, die niet zelden in stof vallen zoodra ze aan de lucht worden blootgesteld, en welks opschriften getuigen van de bezoeken door verschillende soevereinen aan dit eerwaardig heiligdom gebracht. Zeker zijn al de andere tempels, ter eere van Osiris opgericht, zooals die bij Memfis, te Mendes in Neder-Egypte, op 't eiland Phiueb bij Philek in 't Z., en in Ethiopië, van latere dagteekening. Te Thinis-Abydos werd Osiris als de in het Westen wonende koning der eeuwigheid en heerscher van het Rijk der dooden vereerd. Nevens doch onder hem stonden daar Anhur, een met het zwaard gewapende krijgsgod, waarschijnlijk een der vormen van dien god, dien wij te Heliopolis en later te Thebe, onder den naam Shu wedervinden [1]; Horos de wreker zijns vaders, Isis de groote moeder en de vier kinderen van het verborgene (*Meschen*) waarmede wel de vier doodsgeniën zullen bedoeld zijn. De andere goden van den osiraanschen kring hadden reeds in de vroegste tijden hun eigen tempels in Opper-Egypte. De tempel van Thot te Sesennu (Ashmunein) wordt reeds op de oudste monumenten genoemd. De tempel van Hathor en Horos te Dendera, door Chufu van de 4e dynastie gesticht, wordt in een daar gevonden oude oorkonde met de Shesu-har in verband gebracht [2], en schijnt dus toen reeds de plaats van een eenvoudiger heiligdom vervangen te hebben. Die van Horos te Edfu

---

[1] Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 37 en 40. Anhur is dus een hemel- of luchtgod, gelijk ook door zijn naam wordt aangeduid, die wel met *anhu* = omvatten, insluiten, zal samenhangen.

[2] Duemichen, *Bauurkunde von Dendera*, Taf. VI.

is daar zoo nauw mee verbonden, dat hij wel even oud zal moeten zijn, al is het heiligdom waarvan daar thans nog de ruïne staat, uit den laatsten tijd van het egyptische Rijk afkomstig. Ook die te Hermonthis behoort misschien tot denzelfden tijd.

Iedereen kent den mythe van Osiris uit Plutarchos. Bij hem is die geheel sage geworden, al waarschuwt hijzelf nadrukkelijk tegen de historische opvatting. Osiris, een egyptisch koning, vergenoegt zich niet met het bestrijden van ruwheid en barbaarschheid in zijn eigen rijk, maar doorreist de wereld, om overal de zegeningen der beschaving te verspreiden. In zijn afwezigheid neemt zijn gade en zuster, de koningin Isis, het regentschap waar. Met kracht handhaaft zij al de inzettingen van Osiris, en ziet nauwkeurig toe, dat daarop door niemand inbreuk wordt gemaakt. Dat verdriet Typhon, haar en Osiris' broeder, die gaarne een andere ruwere wet had ingevoerd, en die nu met eenige rijksgrooten en een ethiopische koningin samenspant om Osiris te dooden. Hij laat een kist of sarkofaag vervaardigen, die juist voor het lichaam van zijn broeder past, en noodigt dezen met de samenzweerders aan den maaltijd. Schijnbaar in scherts belooft hij de kist aan hem, wien zij past, ten geschenke. Allen leggen er zich in neder, natuurlijk zonder gevolg, doch nauwelijks heeft ook Osiris dat gedaan, of de deksel wordt er op gelegd en stevig gesloten. Zoo werpt men de kist in de rivier. Door den oostelijken, tanaïtischen Nijlmond drijft zij zeewaards. Na eenigen tijd stoot zij te Byblos, een fenicische stad, op de kust van Azië, waar zij in de takken van een tamarindeboom geraakt, en er geheel mee samengroeit, zoodat zij niet kan worden gezien. Inmiddels heeft Isis, zoodra zij de gruwel-

daad heeft vernomen, met Nephthys haar zuster de lucht van wanhoopskreten en jammerklachten doen weergalmen. Overal gaat zij den vermoorden echtgenoot zoeken, en vindt hem ten laatste in het paleis van den koning van Byblos, die den tamarindeboom heeft laten omhakken, en er een zuil voor zijn woning van heeft gemaakt. Met den kostbaren schat keert zij nu naar Egypte terug; doch, bij een bezoek aan haar zoon Horos te Bubastis, verzuimt zij voor de sarkofaag genoegzame zorg te dragen. Typhon, in den maneschijn op jacht, vindt die, opent haar, snijdt het lijk zijns broeders in veertien stukken, en verspreidt die over het land. Isis weet die echter alle, op een na, terug te vinden, en laat elk op de plaats waar het ontdekt is, begraven. Nu staat Horos op als de wreker zijns vaders. Hij daagt Typhon uit en overwint hem, waarna hij hem aan Isis uitlevert. Deze laat hem weder vrij. Dit wordt door Horos met verontwaardiging vernomen. Na zijn moeder om deze toegevendheid strengelijk bestraft te hebben, valt hij Typhon nog tweemalen aan, en verslaat hem ten laatste geheel. Osiris wordt nu heer der doodenwereld, en Isis, die daar nog gemeenschap met hem bleef houden, brengt nu Harpokrates, een kind dat ontijdig en lam aan beide beenen geboren wordt, ter wereld.

Wij zullen ons niet bezighouden met de verklaringen door den griekschen moralist van dezen mythe gegeven. Hij deelt dien mee in den vorm, zooals hij in zijn tijd werd verhaald. Daarom zijn er, bij veel ouds en echts, ook eenige trekken van jongeren oorsprong of van uitheemsche afkomst, en is er ook een enkele vergissing in. De vergissing is, dat Harpokrates van Horos, waarvan hij slechts een bijzondere verschijningsvorm is, als een afzonderlijk we-

zen wordt onderscheiden. Harpokrates is de jonge Horos, Har pe chruti d. i. Har het kind, dat de Egyptenaren voorstelden met de hand aan den mond en de beenen nederhangende, zittende op den schoot zijner moeder. De Grieken zagen die afhangende beenen voor lam aan. Zelfs werd hij later, om de hand die op den mond wijst, — een symbool waarmee de Egyptenaren wilden aanduiden dat hij nog een kind was en dus nog niet spreken kon, — de god der stilzwijgendheid. Het uitheemsche is de vermelding van Byblos. Zij is in den mythe opgenomen om den Adonisdienst die daar heerschte met den egyptischen Osirisdienst in verband te brengen, gelijk dan ook Lucianus verhaalt op het groote feest van Adonis een kop uit Egypte te hebben zien aandrijven, die daarna met groote staatsie ter aarde besteld werd. Eerst in betrekkelijk laten tijd hebben de Egyptenaars de Middellandsche zee bevaren; in de oudheid kenden zij Byblos dus niet. Ook dit, dat de sarkofaag door den tanaïtischen Nijlmond de zee indrijft, kan niet oorspronkelijk zijn. De tanaïtische rivierarm werd in de schatting der Egyptenaren eerst berucht, nadat de Herders-koningen Tanis (San, Hebr. Tsoän) tot een middelpunt der vereering van Sutech gemaakt hadden, den god die met Typhon bedoeld wordt. Het verdeelen van het lichaam van Osiris in veertien stukken schijnt uitgedacht om te verklaren, hoe zoovele steden in Egypte zich op het bezit van het graf der godheid beroemen konden.

Doch, bij die kenmerken van lateren tijd, zijn er toch ook vele oude bestanddeelen in het verhaal, en de grondslag, de kern van den mythe is zoo oud als het egyptische Rijk. In verschillende oorkonden vindt men daarvan de hoofdtrekken weder. In een hymne aan Osiris

uit de eerste jaren der 18e dynastie, dat is uit het begin van het Nieuwe Rijk afkomstig, lezen wij:

„Zijn zuster (Isis) heeft zorg voor hem gedragen, en zijn vijanden door een drievoudige nederlaag verstrooid... Het is Isis, de doorluchtige, de wreekster haars broeders: zij heeft hem gezocht zonder rust, zij is de wereld omgetrokken als klagende, zij heeft niet opgehouden voordat zij hem gevonden had. Zij heeft licht gemaakt met haar pluimen, zij heeft wind gemaakt met haar vleugelen, zij heeft de aanroepingen van de begrafenis haars broeders gemaakt, zij heeft de beginselen van den god met het vreedzame hart met zich genomen, zij heeft een uittreksel van zijn wezen gemaakt, zij heeft (daaruit) een kind gemaakt, zij heeft den zuigeling in de stilte gezoogd. Men weet niet waar dit plaats had." [1].

Deze voorstelling is wel eenigszins afwijkend van die van Plutarchos, omdat hier niet Horos, maar Isis Osiris wreekt, en omdat er van Set-Typhon niet wordt gesproken, maar in een handschrift van het Boek der Opstanding, dat tot dezelfde eeuw moet worden gebracht als de aangehaalde hymne, wordt de strijd van Horos met Set uitdrukkelijk vermeld [2], en op de sarkofaag van Mentuhotep, die uit het begin van 't Middel-Rijk dagteekent, wordt reeds van Horos den wreker zijns vaders gesproken. In een Opschrift uit den tijd van koning Chufu der 4e dynastie heet Osiris heer van Rusta of Roseti, dat is de doodenwereld, en „Horos de overwinnaar" is een

---

[1] De vertaling is van Chabas, in de *Rev. Archeol.*, 1857, blz. 65 vgg. en 193 vgg.

[2] *B. d. O.*, 17, 17 glosse.

naam in die dagen reeds zeer gewoon. Ja, in dat gedeelte van het Boek der Opstanding, dat ik in 't vorige Hoofdstuk aanhaalde, en dus in den allerondsten tekst die reeds onder de eerste dynastiën bestond, lezen wij, dat er een kampplaats voor de goden was bereid. Ook elders in het Boek der Opstanding is er sprake van de klachten van Isis, van den nacht der begrafenis dien zij doorwaakt en van de tranen door haar en haar zuster Nephthys vergoten. De klaagliederen van dit zusterenpaar heeft men zelfs in een thebaanschen papyrus gevonden: „Keer weder," zoo heet het daar, „keer weder, god Panu! keer weder. Want zij welke u vijandig waren zijn er niet meer. Ach! schoone helper, keer weder, opdat gij mij aanschouwt, uw zuster, die u liefheeft, en gij nadert mij niet? Ach, schoone jongeling, keer weder! keer weder! Ik zie u niet, mijn hart is bedroefd om u, mijn oogen zoeken u! Ik dool rond (?) om u, om u te aanschouwen...... den stralenden. Kom tot uw geliefde, zalige Unnefer, kom tot uw zuster, kom tot uw vrouw, god Urtuhet, kom tot uw huisvrouw. Ik ben toch uw zuster, ik ben uw moeder, en gij nadert mij niet; het aangezicht der goden en der menschenkinderen is naar u toegewend, terwijl zij u beweenen, ten tijde dat zij mij zien, daar ik klaag om uwentwil, daar ik ween en tot den hemel roep, opdat gij mijn smeeken moogt hooren; want ik ben uw zuster, die u liefhad op aarde. Nooit bemindet gij een andere dan mij, uw zuster!" En zoo klaagt ook Nephthys: „Ach, heerlijke koning, keer weder, uw hart zij vroolijk, want allen die u vervolgden zijn er niet meer. Uw zusters staan aan uw lijkbaar, klagen over u en vergieten tranen. Men wendt (?) u om op uw lijkbaar, opdat gij haar schoonheid moogt aan-

schouwen. Spreek toch met ons, koning en onze Heer [1]! »

Osiris keert evenwel, volgens de oude monumenten, niet meer op aarde terug. Wel wordt in de mystieke plaats *Tanen*, zijn ziel weder met zijn lichaam vereenigd, een plechtigheid waaraan al de goden van zijn kring: zijn ouders Seb en Nu, zijn zusters Isis en Nephthys, Thot en Horos, vooral Shu en Tafnu deelnemen, welke laatste zijn hart bewaken en Set bestraffen [2], maar hij blijft in de onzichtbare wereld der gestorvenen of gerechtvaardigden, terwijl alleen zijn ziel als het Oriongesternte zich in volle heerlijkheid aan den hemel vertoont, gelijk de ziel van Isis in den Sirius glanst.

Zoo luiden de mythen, waarvan men sedert Plutarchos tot heden verschillende uitleggingen heeft gegeven, en die toch inderdaad slechts één verklaring toelaten. Bestudeeren wij eerst de natuur der onderscheidene goden, die hier handelend optreden, stellen wij die vooral in het licht dat de monumenten er op werpen, dan zal het gemakkelijk vallen den mythe zelf te verstaan.

Osiris is een zonnegod. Dit lijdt geen twijfel, en werd ook reeds door de ouden gezien, ofschoon men hem reeds vroeg tot een Maan- of Nijlgod heeft willen maken. Wel is de beteekenis van zijn naam Asar, As-iri, dien Lauth onlangs met »zoon der aarde« heeft willen overzetten, onzeker, maar hij kan, uit aanmerking zijner eigenaardige verhouding tot Horos den zonnegod, die nu eens met hem vereenzelvigd, dan zijn vader, dan, en dit meestal, zijn zoon genoemd wordt, als zoon van Seb den tijdgod en Nu de godin van den hemelschen oceaan, als kleinzoon

[1] Dr. H. Brugsch, *Die Adonisklage und das Linoslied*, blz. 22 vgg.
[2] *Papyrus magique* 825 Br. Mus., in de *Rev. Arch.*, 1863, p 125.

van Ra, den zonnegod bij uitnemendheid, die de eerste van zijn kring, de vader der vaderen heet, en van wien gezegd wordt dat hij in Suten-se-nen met Osiris is vereenigd, niet anders dan een zonnegod zijn. Dit wordt door tal van uitdrukkingen bevestigd. In de hymnen wordt het bestijgen van den troon zijns vaders vergeleken met het rijzen der zon, en zelfs wordt met zooveel woorden van hem gezegd: „hij schittert aan den gezichteinder; hij straalt licht uit door zijn dubbele pluim en overstroomt daarmee de wereld, als de zon van den hoogsten hemel uit.” Evenals de zon heet hij in de heilige zangen: Heer van de lengte des tijds. Het zou echter zeer verkeerd zijn te zeggen: Osiris beteekent de zon. Hij is het goddelijke wezen dat zich in de zon openbaart. Een zijner gewone benamingen is: „geheimzinnige ziel van den Heer der schijf,” of eenvoudig: „ziel der zon.” De ziel der zon is hij dus, die bij haar sterven niet sterft, haar altijddurende levenskracht, die zich ’s nachts in het schitterende Oriongesternte vertoont, en zich ’s morgens met het weder opgewekte lichaam der zon vereenigt. En ook dit is hij nog meer bepaald in een eigenaardig karakter. De werking der zon is tweeledig, weldoend en verschrikkelijk, levenwekkend en doodend. In Phoebos-Apollon hebben de Grieken beide karakters vereenigd. De Egyptenaren hebben ze van elkander gescheiden. Osiris heet bij hen Unnefer, dat is het goede wezen, en vertegenwoordigt alzoo de weldadige zonnekracht, die altijd zegeviert over de machten der duisternis, en door de schadelijke krachten, die ook van de zon uitgaan, niet kan worden vernietigd. Dit is zijn oorspronkelijke, fyzieke beteekenis, die zich steeds duidelijk verraadt in woorden en symbolen, ook als zijn

zedelijke beteekenis meer op den voorgrond gesteld wordt. Meer en meer losgemaakt van de natuur en boven haar verheven, wordt hij langzamerhand de Heer van het heelal (Neb-ter), aan wien alles zijn oorsprong ontleent, die de zon geschapen heeft en haar doet op- en ondergaan, de Heer des levens, zonder wien niets kan leven. Hoe deze voorstellingen zich uit de oorspronkelijke, natuurlijke ontwikkeld hebben, springt van-zelf in het oog. En even duidelijk is het, hoe hij weldra de type van den goeden mensch kon worden, van de menschelijke ziel, die denzelfden strijd als hij tegen de machten des doods heeft te voeren, en in zijn overwinning een waarborg voor haar eigene zegepraal, in zijn herleven een onderpand van haar eigen onsterfelijkheid vindt. Van de oudste tijden af zien wij dan ook de dooden, mannen en vrouwen, zich met hem vereenzelvigen, met hem, hun eenwig ideaal.

Dit zijn slechts de hoofdtrekken van het beeld dat de Egyptenaars zich van Osiris maakten. Wilden wij tot bijzonderheden afdalen en op de kleine schakeeringen letten, wij zouden ons in een oceaan van symboliek en mysticisme verliezen. Bij de groote verbreiding van den Osirisdienst in Egypte moesten tal van plaatselijke legenden in zijn mythen worden opgenomen. Aan die verbreiding heeft hij ook de groote menigte zijner namen te danken, waarvan er o. a. in het 147e Hst. van het Boek der Opstanding niet minder dan honderd genoemd worden; en de heilige gedaanteverwisselingen die hij volgens de oude teksten onderging, de geheimzinnige vormen die hij aannam, spruiten eveneens daaruit voort. Waarschijnlijk nam Osiris, zoodra zijn vereering in de een of andere plaats werd gevestigd, de gedaante der

godheid aan die daar van ouds haar zetel had, en werd het heilige dier van zulk een stad of landstreek hem gewijd. Zoo werd hij te Heliopolis en te Abydos als de trekvogel Bennu voorgesteld, hetgeen wel oorspronkelijk een gestalte van den heliopolitaanschen god Ra zal geweest zijn, die na de samensmelting van Osiris- en Ra-dienst ook aan eerstgenoemden god werd gegeven [1].

Te Memfis schijnt hij onder anderen de gestalte van een zekere apensoort, en ook wel die van een *nechta*, d. i. een machtige, een reus van zeven ellebogen, te hebben aangenomen, die in een kast van acht ellebogen hoogte verborgen was [2]. Ook zal het wel te Memfis geweest zijn, dat men hem afbeeldde als een zuil, die begint in den ondersten en eindigt in den bovensten hemel, waarop zeker de bijzonderheid in den mythe bij Plutarchos betrekking heeft, dat de koning van Byblos van den boom, waarmee de sarkofaag van Osiris was samengegroeid, een zuil in zijn paleis liet maken. Inderdaad bezitten wij afbeeldingen van Osiris, zoowel als van Ptah, die aan deze beschrijving beantwoorden: op een paal, waaraan een menschelijke gedaante is gegeven en die met een bont gewaad is bekleed, staat de zoogenaamde Tat-zuil, die geheel en al uit een soort van op elkander geplaatste kapiteelen bestaat; in het onderste kapiteel is een ruw gezicht gekrast, dat wel de schijnende zon zal moeten verbeelden; boven op de zuil is het volledige Osiriskapsel geplaatst, de ramshoornen, de zon, de ureusadders, de dubbele pluim, allen zinnebeelden des lichts en der heerschappij, die hier, naar ik

[1] Vgl. boven bladz. 43, nt. 1.
[2] Chabas, *Pap. mag. Harris*, blz. 116.

denk, moeten dienen, om den hoogsten hemel tevertegenwoordigen[1]. De tat-zuil is het symbool van duurzaamheid, standvastigheid. Waarschijnlijk zal dus deze afbeelding van Osiris, die, haar ruwheid en kunsteloosheid in aanmerking genomen, wel een der oudste is geweest, hem als »Heer van de lengte des tijds of der eeuwigheid« moeten voorstellen. Elders weder was hij een *nemma* of dwerg met twee hoofden, een sperwerskop en een menschenhoofd; zeer duidelijk symboliek van zijn tweevoudig wezen als zonnegod en type of koning der menschen [2]. Al deze gedaanteverwisselingen, die in geen enkele mythologie ontbreken, en niet anders zijn dan de oude vormen eener godheid, die zij later, als zij reeds in menschelijke gedaante wordt voorgesteld, nog steeds geacht wordt naar welbehagen te kunnen aannemen, dienen ook hier, gelijk elders, tot schepping en opsiering van allerlei legenden. In de osiraansche mythen worden zij vooral gebruikt, om den strijd tegen Set uit te spinnen, die telkens, als hij het lichaam zijns broeders zoekt, wordt teleurgesteld, omdat hij een geheel andere gedaante voor zich ziet. Natuurlijk dat ook hij zich in de gestalte zijner heilige dieren, bijvoorbeeld van de krokodil verandert. Evenwel in dit opzicht is Osiris zijn meester; want steeds weet hij zich door dit middel aan de vervolging te onttrekken. Met andere woorden: de symboliek en mythologie van den goeden zonnegod

[1] Zie de plaat bij Wilkinson, *Manners and customs, IId. Ser., Suppl.*, Pl. 25 en 33 n°. 5.

[2] De sperwer is zooals men weet in Egypte het beeld der zon. De geesel, teeken der heerschappij die de dwerg in de hand houdt en de zonnekring met de dubbele pluim tusschen zijn twee hoofden, maken de beeldspraak nog duidelijker.

was in Egypte oneindig rijker dan die van den geweldigen en boozen, en zijn vereering veel algemeener dan die van dezen.

Want dat ook Set, de vijand en broeder van Osiris of van den ouderen Horos, een zonnegod is, dat durf ik verzekeren, al zegt Plutarchos, dat zij die Typhon voor de zon houden, niet waardig zijn om te worden aangehoord. Hij is, in weerwil van zijn onvriendelijk karakter en leelijke gedaante, een der belangwekkendste figuren uit het egyptische Pantheon, omdat hij een eigenaardige geschiedenis heeft gehad. Vereerd en gehaat, aangeroepen en vervolgd, werd hij ten laatste zoozeer verfoeid, dat men, waar 't slechts mogelijk was, zijn naam op de monumenten uitwischte of wegbeitelde. Een goede godheid is hij nooit geweest. Zelfs in de oudste mythen is hij de groote vijand en tegenstander van Horos, vervult hij de weinig begeerlijke rol van verrader en moordenaar, en wordt wel niet gedood, maar toch overwonnen en streng gekastijd, hetgeen aan den goeden naam ook van een goddelijk wezen niet bevorderlijk is. Maar, hoewel geen goede, was hij toch ondtijds geen gehate god. Hij had zijn tempels en werd aangebeden, zij 't ook meest uit vrees. Krijgshaftige koningen noemden zich, nog in betrekkelijk laten tijd, naar hem. Zoodra Neder-Egypte onder de heerschappij van de thinitische koningen kwam, werd hij de bijzondere beschermende godheid van dat gedeelte des Rijks, evenals Horos van Opper-Egypte; en de koningen die beide landen onder hun scepter vereenigden, werden als de menschgeworden Horos en Set, als levende beelden zoowel van den laatsten als van den eersten beschouwd. Menigmaal worden zij, tot in latere eeuwen toe, afgebeeld tusschen deze twee goden in staande, door hen gezalfd met leven en kracht, of door beiden,

Set niet minder dan Horos, in den wapenhandel geoefend. Het is waar, bij vreemde volken, die met Egypte in aanraking kwamen, vond hij grooter vereering dan bij de echte Egyptenaars. In Neder-Egypte, waarvan hij als de beschermgod werd beschouwd, woonden veel vreemden, vooral Feniciërs. De Herderskoningen, althans een van hen, kozen hem uit al de egyptische goden, om aan hem een uitsluitende aanbidding te wijden. In 't zuidelijke Ombos, dat tot Nubië moet worden gerekend, is hij de plaatselijke godheid geworden, en aan die stad ontleent hij zijn gewoonsten naam. Niet zelden heet hij ook de god der Negers. Was hij dan, gelijk dikwijls gezegd wordt, een vreemde god, een zoogenaamd semietische, uit Azië naar Egypte overgebracht? Het tegendeel is waar. Van de vroegste oudheid af behoort hij tot den osiraanschen kring, en is dus een echt-egyptische godheid. In de rij dezer goden heeft hij zijn vaste plaats; bestendig, reeds onder de eerste dynastiën, staat hij met Nephthys zijn gemalin, tusschen Isis en Horos in, en maakt alzoo met haar het wederpaar van Osiris en Isis uit. Zelfs streng osiraansche koningen, die andere goden, zooals Ptah, verwaarloosden, met name Chufu, Chafra en Pepi, vereerden hem. In Neder-Egypte werd hij oorspronkelijk slechts te Memfis, de rezidentie der opperegyptische koningen, vereerd, en onder de 5e dynastie, die zich door osiraansche rechtzinnigheid onderscheidde, had hij daar een tempel. Dat hij de speciale god van Beneden-Egypte heet, moet daarmit verklaard worden, dat de goden, daar bij voorkeur aangebeden, meer met zijn karakter overeenkomen, dan met dat van Osiris. Toen de Thiniten zich in 't Noorden vestigden, en in hun godenstelsel naar een god zochten aan wien dit nieuwe gedeelte van hun Rijk

eigenaardig scheen te behooren, vonden zij niemand beter dan Set. Om dezelfde reden werd hij door Nubiërs en Negers, die de egyptische beschaving, en met haar de egyptische mythologie overnamen, boven de andere goden vereerd. Niet anders was het met de Hyksos, wier zeker krijgshaftige en woeste god zich het best met Set liet vereenzelvigen. Misschien heeft de gunst, waarin hij bij vreemde veroveraars stond, meegewerkt om hem bij de Egyptenaars met steeds minder eerbied te doen beschouwen. Zeker is het dat tot de vervolging, waaraan hij later blootstond, en tot de uitroeiing van zijn naam verschillende redenen hebben samengewerkt: in de eerste plaats de toenemende beschaving en verzachting van zeden, die vooral den ontwikkelden priesterstand tegen den dienst van een zoo barbaarschen god deden ijveren, evenals wij onder Israël de profeten tegen den Molekdienst zien te velde trekken; dan de werking der perzische leer met haar dualisme, want het is merkwaardig dat de afkeer van Set zich juist sedert de perzische overheersching openbaart; en eindelijk de invloed der Grieken, die den somberen doodsgod evenmin aan de oevers van den Nijl konden dulden als in hun vaderland, waar zij Hades en zijn tempels altijd met een zeker afgrijzen beschouwden. Doch dit behoort tot veel later eeuwen. In de oudste tijden was Set zonder twijfel een zonnegod. Dat blijkt daaruit dat hij eigenlijk de wederga — niet slechts de tegenstander — van Horos, den zonnegod is. Evenals deze wordt hij op de plecht der zonnebark gevonden, om de slang der duisternis — waarmee een grillig noodlot hem eenmaal vereenzelvigen zou — af te weren; als Horos is hij krijgsgod en scherprechter in de onderwereld; en hij zou niet als god van Beneden-Egypte nevens hem,

den god van Opper-Egypte zijn gesteld, zoo hij in algemeene beteekenis niet met hem had overeengestemd, hoezeer hij dan ook in karakter van hem verschilde. Als zonnegod heet hij dikwijls de groote heer des hemels, en de spie [1]. Tegenover Horos, den zonneheld, van wien leven en vruchtbaarheid uitgingen, en die slechts door de vrienden der duisternis moest gevreesd worden, vooral tegenover Osiris, Unnefer, het goede wezen, de goede natuurkracht, den zegenenden, schoon verborgen zonnegod, was hij wat Molek was tegenover Baäl of Jaho, Çiva tegenover Vishnu, de verpersoonlijking van de vreeselijke, verwoestende zonnekracht, van de zon als verterend vuur, de god van den vernielenden krijg en zijn verschrikkingen. Zoo werd hij al spoedig de god des doods. Weldra, een weinig verheven boven de natuur, en menschvormiger gedacht, wordt hij niet alleen de felle tegenstander van Horos, den heer des lichts, maar ook de veroorzaker van alle natuurlijk kwaad, aardbevingen en aardschuddingen, gloeiende hitte, stormen, bliksem en donder, verpestende dampen, die water en lucht verontreinigen en zelfs opstijgen naar de maan, om haar en al wat schitterend is te verduisteren. Hij is het, die het eene oog van Horos kwetst of uitrukt of verslindt, waarna het aan Ra, den oppersten zonnegod, ter genezing wordt overgegeven: hetgeen naar de juiste verklaring van Plutarchos op een gedeeltelijke of geheele maansverduistering doelt [2]. Alle rampen (*neshni*) komen van

[1] Zie Brugsch, *Zeits. der d. morgenl. Gesellschaft*, VI, blz. 253. vgg.

[2] Zie *Zeits. fur aeg. Sprache u. Alterthumskunde*, 1868, blz. 33. Het *B. der Opst.* Hst., 17. Glosse § 17 en 18, vermeldt uitdrukkelijk dat de maansverduistering plaats heeft bij den strijd tusschen Horos en Set.

hem [1]. Zijn dieren zijn dan ook de geweldige en daarom onreine, het nijlpaard, de krokodil, het zwijn, en dat wonderdier met steile ooren, zonderlingen snuit en rechtopstaanden staart, dat zijn hieroglyfe uitmaakt. Eindelijk, na geheel en al losgemaakt te zijn van de natuur, en waarschijnlijk, zooals ik zeide, eerst door den invloed der Perzen, werd hij het booze beginsel in de schepping en de zedelijke wereldorde tevens, en begon men zijn naam te verwijderen en zijn beelden door die van Thot en Horos te vervangen. Zelfs werd in het graf van Seti I, den vader van Ramses II (Sesostris), de naam des konings in dien van Osiri veranderd [2].

Geheel anders is het lot van zijn mededinger Horos, gewoonlijk Osiris' zoon en wreker zijns vaders, geweest, want door alle eeuwen heen bleef hij een der geëerdste goden van Egypte. Dat hij als beschermgod van Opper-Egypte beschouwd werd is natuurlijk; immers hij was daar reeds vóór Menes de inheemsche en algemeen aan-

[1] Zie *Zeits. f. aeg. Sprache*, enz., 1868, blz. 27.

[2] De naam van Set is nog niet genoegzaam verklaard. Misschien hangt hij samen met *Sat* = vlam en met *sati* = zonnestraal en phallos. De Grieken noemden hem Typhon, een naam, dien men in het egyptische *tebhu*, den god van Teb, waar hij bijzonder vereerd werd, heeft meenen weer te vinden. *Teb* is het Nijlpaard, het aan Set gewijde dier, en de heilige naam der stad is daaraan ontleend. In elk geval zullen de Grieken den naam Typhon wel van de Feniciërs hebben, die Set tebhu met hun stormgod *Ziphon* vereenzelvigden. Tot opheldering van de mythen en de geschiedenis dezer godheid heeft niet weinig bijgedragen W. Pleyte in zijn *Religion des Préisraélites, recherches sur le dieu Set*, en in zijn *Lettre à M. Th. Devéria*. Verg. ook het kleinere werkje van dezen schrijver: *Le dieu Set dans la barque du soleil*.

gebedene godheid [1]. Niet minder begrijpelijk is, dat hij ook soms de god van het Oosten genoemd wordt, omdat hij als zonnegod uit het Oosten voortkomt [2]. Meermalen wordt hij met Osiris en ook met Ra vereenzelvigd, met welken laatste hij het symbool van den sperwer gemeen heeft [3]. Zijn naam Har of Hor, dien men met het hebreeuwsche *ôr*=licht en zelfs met het grieksche *Hèlios*=zon in verband heeft gebracht [4], laat zich gemakkelijk uit het egyptisch zelf verklaren, en beteekent de *bovenste*, de *opperste*, oorspronkelijk wel het *aangezicht*, dat de hieroglyfe van het woord *hir* of *her* is [5] waarmee zijn voorstelling als sfinx met het door de morgenzon beschenen aangezicht ten nauwste samenhangt. Hij is de god der zon in vollen glans, niet de verborgene, zooals Osiris en andere goden, maar de zichtbare, *Har-em-chu*, dat is Horos aan den horizon of in het licht, ook *Har-em-chuti*, Horos der twee horizonten, de koning wiens regeering met de ordening der wereld begint, en van wien de koningen steeds als

[1] Zoo hij eens te Edfu in een opschrift uit den ptolemaeïschen tijd de God van Neder-Egypte genoemd wordt, zal dat wel een vergissing zijn.

[2] Evenwel moet gezegd worden, dat de Horos, die reeds onder de eerste memfitische koningen bij de mijnen van den Sinaï als god van het Oosten vereerd wordt. waarschijnlijk een sterregod, de Sirius (Har-Sopd), is geweest

[3] Zie De Rougé, *Rev. Arch.*, 1860. I. blz 346 vg.

[4] Pleyte, *Lettre à Devèria*, blz. 9. De vergelijking met het grieksche *Hèlios* is gansch niet verwerpelijk. De Egyptenaars hadden geen *l*, onderscheidden die althans niet van de *r*, evenmin als de oude Perzen. *Hel* en *Her* verschillen dus niet. Uit dien hoofde zou ik ook liever het hebreeuwsche *El* dan *Or* vergelijken. *El* is een algemeene naam voor de godheid geworden bij de aziatische Mesopotamiërs, even als Horos bij de Egyptenaars.

[5] Zie Brugsch, *Hierogl. demot. Worterbuch*, blz. 977, 980 en 982.

de opvolgers beschouwd worden, de heer des hemels, de goddelijke gebieder in zijn volle heerschappij en kracht. Daarom heeten de koningen van Egypte altijd de levende Horos, en zijn eigen naam komt ook wel op een koningsschild geschreven voor [1], zooals trouwens evenzeer met dien van Osiris het geval is. Als god van de zichtbare zon, is hij zoowel de vader en broeder als de zoon van Osiris. Immers de nachtelijke zon kan evenzeer een zoon van de zon die den vorigen dag straalde, als de vader van de zon, die den volgenden dag opkomt, genoemd worden. Ook kunnen de beide zonnegoden als een broederpaar worden opgevat, gelijk dat in andere mythologiën niet zelden geschiedt. Horos is daarom als *Har-oer*, Horos de groote, de oudere, zoon van Seb als Osiris, en gemaal van Isis of Hathor, doch meestal komt hij voor als zoon van Osiris en Isis of Hathor, en heet hij *Har pe chruti*, Horos het kind, de jonge, pasgeborene, eerst herlevende morgenzon. De Egyptenaren vonden daarin geen strijd. Integendeel, zij voelden wel, dat deze oudere en jongere Horos dezelfde waren; dat de nieuwgeboren zon, hoewel schijnbaar een andere dan de gestorvene, daarvan niet verschilde, en zij drukten deze eenheid uit in de paradoxe mythologische formule: „Horos (of Min of Chem) de gemaal zijner moeder.” Ook hij is een krijgshaftige god, die op de plecht der zonnebark staande, de slang Apep, den demon der duisternis, of als wreker zijns vaders, diens vijand Set bestrijdt. Nu eens zwaait hij de lans, dan slingert hij den drietand tegen den neus van het Nijlpaard, een van Set's gestalten [2],

[1] Wilkinson, *M. a. C., suppl.* pl. 37. No. 3.

[2] *Zeits f. aeg. Sprache u. Alterth.k.*, 1868. blz. 18.

dan is hij met een zwaard gewapend om de boozen op het schavot (*nemma*) in het Doodenrijk te onthoofden. Niettemin is hij evenals Osiris een goede god, die slechts tegen de duisternis krijgvoert, en door de vromen niet behoeft gevreesd te worden. Geducht voor de vijanden, met name voor die van zijn geliefd Egypte — zijn sperwer vliegt altijd boven het hoofd der oorlogvoerende egyptische koningen — is hij een beschermer voor zijn aanbidders en spreekt als een vader met den koning, dien hij zijn geliefden zoon noemt [1]. „Ik geef,” zoo spreekt hij tot den koning, „ik geef u schrik over de misdadigers, en spuw voor u op de harten uwer vijanden [2].” Maar hij is ook de weldoener die den vollen oogst schept, de heer van het graan. Zijn schoonheid, vooral die van zijn aangezicht, wordt dikwijls geroemd. Daarom werd hij voorgesteld als sfinx (*hu*), wiens naar 't Oosten gekeerd gelaat met het breed uitstaande kapsel de stralende zon, en wiens leeuwenlichaam een beeld van haar goddelijke kracht is. Als de gevleugelde zonneschijf, een voorstelling die wij zoowel in Egypte als in Babylon en Assyrië vinden, uit welke laatste landen zij naar Perzië werd overgebracht, heet hij *Hut*, de groote god, de heer des hemels, en verleent hij „leven, levenskracht, volledigen duur, gezondheid en alle geluk, als de zon in eeuwigheid.” In dezen vorm werd hij vooral de Edfu (Hut), reeds in overoude tijden vereerd [3].

---

[1] Zoo in het opschrift bij den sfinx te Gizeh: „De Majesteit van dezen God spreekt met haar eigen mond, gelijk een vader met zijn zoon, alzoo spreekt hij: Aanschouw mij, mijn geliefde zoon Thotmes (Thotmes IV, 18e dynastie), ik ben uw vader Haremchu.” Brugsch, *Reiseberichte aus Aegypten*, blz. 335.

[2] Duemichen, *Bauurkunde von Dendera*, blz. 13.

[3] De Rougé in de *Rev. Arch.*, 1861. IV. blz. 198.

Naast deze drie zonnegoden staan drie godinnen, in het wezen der zaak even weinig van elkander verschillend als de drie goden waaraan ze als gemalinnen en zusters zijn toegewezen: Isis, Nephthys en Hathor.

Isis, de duizendnamige, zooals zij later genoemd werd, genoot in de jongste eeuwen van het egyptische Rijk, onder de Ptolemaeën vooral, een grooter vereering dan al de andere goden, Hathor misschien alleen uitgezonderd. Toen was het, dat haar de schoone, veelbezochte en veelbeschrevene tempel op het eiland Philak werd gewijd; toen was het dat haar dienst ook den weg tot andere volken vond, en dat zij, met haar kleinen Horos op den schoot, het model werd van de *Madonna col bambino*. Men heeft daaruit willen afleiden, dat zij een hoogeren rang bekleedde dan haar gemaal [1], iets wat, althans voor de oudste, echtegyptische tijden, volkomen onjuist is. In de oudheid trad zij veeleer op den achtergrond, en werd zij spoedig door andere godinnen, zooals Hathor, Mut van Thebe, Pacht van Memfis en anderen, overschaduwd, of slechts in vereeniging met dezen aangebeden. Toch had ook zij, zooals wij met zekerheid weten, reeds onder de vroegste dynastiën eigen tempels. Uit haar naam (As) kan haar wezen niet worden opgemaakt, want hetzij men dien als „de oude" wil opvatten, hetzij men, zooals ik verre verkieslijk acht, daaraan de beteekenis van „de verhevene, de eerbiedwaardige" wil toeschrijven [2],

---

[1] Deze bewering is van Sharpe, *Hist. of Egypt*, I, blz. 23.

[2] Mariette (*Rev.Arch.*, 1866. blz. 85) verklaart *as* door *παλαιά*. Het woord komt werkelijk in die beteekenis voor (zie Brugsch, *W. B.*, blz. 120), maar heeft dan den zetel niet tot determinatief. Met dit determinatief, althans met een zittend persoon, beduidt het: „versierd" en „vereerenswaard, verheven." Daar nu de hieroglyfe van Isis een zetel is, moet de laatste beteekenis wel worden gekozen.

beide beteekenissen zijn te algemeen om iets aangaande de natuur dezer godheid te leeren. De Grieken hebben haar, loffelijker gewoonte, met een half dozijn hunner eigene godinnen vergeleken, vooral met Demeter, Persephone en Hera, een duidelijk bewijs dat zij met geene van die allen geheel mag worden vereenzelvigd. Toch hebben zij deze vergelijkingen niet uit de lucht gegrepen. Als de gade van Osiris, den god van het Doodenrijk, of, gelijk zij veelal genoemd wordt: „de koninklijke gemalin van Unnefer,” heet zij zelve ook wel „Meesteres van Shetu,” een der benamingen van het Rijk der dooden, en komt dus in dit opzicht met Persephone overeen. Met De-meter, de moeder-aarde, heeft zij dit gemeen, dat zij „de groote goddelijke moeder” en godin der vruchtbaarheid is. Als moedergodin draagt zij de huif in den vorm eener gier, die als het zinnebeeld der moederlijkheid beschouwd werd, of een koeienkop in plaats van een menschenhoofd, een beeld dat geen verklaring behoeft [1]), en heet zij *Oer-haku*, „de groote kracht,” de ontvangende en voortbrengende natuurkracht, die in haar persoon vergoddelijkt werd. Oorspronkelijk is zij zeker een godin der aarde geweest, evenals De-meter, al zouden de groote meerderheid

[1]) De meening van Wilkinson, dat zij den koeienkop aan haar vereeniging met Hathor zou te danken hebben, wordt weerlegd door een ouden mythe, die verhaalt dat haar zoon Horos, om haar te bestraffen voor haar zachtheid tegenover Set, haar het hoofd afsloeg, en Thot haar daarvoor een koeienkop in de plaats gaf. De mythe doelt op een vereeniging van Isis met Set, m. a. w. bewijst dat Isis vóór de vaststelling der osiraansche mythologie op sommige plaatsen als gemalin van Set beschouwd werd, en als zoodanig in koeiengedaante werd voorgesteld. Ook haar gedaante van vrouwelijk nijlpaard, die tot in lateren tijd vrij gewoon is, doet haar als gade van Set kennen.

der monumenten, en de eigenaardige symbolen haar later althans gegeven, het tegendeel doen denken. Niet omdat zij godin van 't Rijk der dooden heet. Het Doodenrijk, waarvan zij, zooals ik zeide, meesteres is, behoorde bij de Egyptenaars niet tot de aarde, maar tot den hemel. Maar als godin der vruchtbaarheid kan zij moeilijk iets anders beduiden, en er zijn in haar mythen te sterke overeenkomsten met die van Demeter, wier beteekenis als godin der aarde vaststaat, dan dat wij haar voor iets anders kunnen houden. Mettertijd echter wordt zij, als al de egyptische godinnen van eenigen rang „gebiedster des hemels,“ „dochter der Zon,“ en heeft dan met Horos, den zonnegod, niet alleen den titel van „Gebiedster der twee werelden,“ maar ook de symbolen des lichts en der hemelsche heerschappij: de zonneschijf, de horens en de ureusslang gemeen. Dan wordt zij dus een hemelgodin, die als zoodanig de moeder, de zuster, de gade en zelfs de dochter van den zonnegod kan worden genoemd, en komt in dit opzicht het meest met Hera overeen, die ook als godin van de heldere dampkringlucht, de gade van Zeus, den ethergod genoemd wordt, doch niet onwaarschijnlijk in den aanvang eveneens godin der aarde was. Daarbij was Isis, evenals Hera en andere aardgodinnen, ook godin van den nachtelijken, zichtbaren hemel, die werkelijk gerekend werd tot de aarde te behooren, en werd zij daardoor dikwijls — zeer ten onrechte, omdat alle maangoden in Egypte van 't mannelijk geslacht zijn — met de maan verward.

Het is bijna niet mogelijk haar zuster Nephthys scherp van haar te onderscheiden. Ook deze heet moeder- en hemelgodin, want zij draagt evenzeer het gierkapsel, en de zonneschijf met de horens op het hoofd; zij heet evenzeer „meesteres des hemels,“ en ook

van haar wordt gezegd, dat zij volheid des levens en vreugde schenkt [1]. Doch ook bij haar is het zoo goed als zeker, dat dit haar oorspronkelijke beteekenis niet zijn kan, en dat wij ook in haar een voormalige godin der aarde moeten zien. Misschien doelt daarop haar naam: Nebt-ha, d. i. meesteres des huizes. Niet zelden wordt zij met Isis verward, en deze draagt een enkele maal het hieroglyfisch teeken van Nephthys op het hoofd [2]. Zijn er sporen, dat Isis soms met Set als gemalin werd vereenigd, de bekende mythe, dat Nephthys door Osiris moeder van Anubis werd, die dan weder door Isis werd opgekweekt, bewijst dat zij, vóór de vaststelling van de osiraansche mythologie, door sommige Osirisvereerders als de echtgenoot van dezen goeden god werd beschouwd. Want, zooals men weet, hebben al de mythen omtrent echtbreuk der goden alleen daarin hun oorsprong, dat men de hoofdgodheden op verschillende plaatsen met andere echtgenooten gepaard vond. Eene daarvan, de meest vereerde, of de godin van den overheerschenden stam, werd dan de wettige gade; de anderen daalden tot den rang van bijzit af. Niettegenstaande zij gewoonlijk als de vrouw van Osiris' moordenaar Set wordt opgevat, is zij het toch, die met Isis den vermoorden Osiris beweent, en tegenover haar het liehaam van den geliefden doode met uitgespreide vleugelen bewaakt [3]; een schoon en juist zinnebeeld van de aarde, aan wier hoede de dooden worden toevertrouwd. In weerwil van deze betrekking heeft zij dan ook nooit de ongunstige beteekenis verkregen, die al spoedig het deel van haar gemaal werd. Natuurlijk,

[1] Pleyte, *Lettre à Devéria*, blz. 17.
[2] Wilkinson, *M. a. C., Suppl.* pl. 34. No. 2.
[3] Brugsch, *Die Adonisklage u. das Linoslied*, blz. 23.

want, al is de aarde, als goddelijk wezen gedacht, evenzeer de vrouw van den verschrikkelijken als van den zegenenden zonnegod, wanneer deze laatste gestorven is, schijnt zij te treuren, en alzoo de partij van den verslagene te kiezen. Als gade van Set, den god des doods, en als godin der aarde die de gestorvenen bewaarde in haar schoot, is zij godin des doods, doch in goeden zin, want wanneer Plutarchos haar het Einde en de Overwinning noemt, dan zal dit wel beteekenen dat zij de godin van zulk een einde is dat tot de overwinning voert. Als Nebt-ha, "Meesteres van het huis", een naam die wellicht oorspronkelijk in fyzieken zin moet worden opgevat, wordt zij later, gelijk Isis de verhevene, het goddelijk voorbeeld der koninklijke vrouwen, de hemelsche type der egyptische huisvrouwen, die gewoonlijk den titel van "meesteres des huizes" droegen. Deze zedelijke beteekenis schijnt haar een plaats in het osiriaansche pantheon nevens Isis te hebben verzekerd, met wie zij als natuurgodheid volkomen overeenstemt [1].

Niet minder dan Nephthys gelijkt nog een andere godin van het egyptische pantheon op Isis, Hathor, die nog veel meer met haar vereenzelvigd werd, en die, hoewel zij in den bekenden Osiris-mythe geen bepaalde rol speelt, evenwel hier moet behandeld worden. Dat men haar

[1] Bekend is de verklaring, die van Nephthys de godin der woestijn tusschen den oostelijken Nijloever en de Roode Zee, van Set den verschroeienden libyschen woestijnwind, van Osiris den Nijl en van Isis de aarde wil maken. Hoe men Nephtys dan als een zuster van Isis en als bedroefd over Osiris' dood kan voorstellen, is niet te begrijpen. Zeker is het, dat niets op de monumenten deze zienswijs rechtvaardigt. Zij is niets anders dan een speling des vernufts, afkomstig uit een tijd toen men den oorspronkelijken zin der mythen niet meer verstond.

dikwijls met Isis verwarde, kan niet bevreemen. Haar gestalte, 't zij met menschenhoofd, 't zij met koeienkop, haar kapsel waarin somtijds zelfs het teeken van Isis voorkomt, de gedaante eener koe dat alles heeft zij met laatstgenoemde gemeen. Ook zij is de moeder en de voedster van Horos en evenzeer zijn gade. Onder de namen, die zij in haar hoofdtempel te Dendera draagt, komt die van Isis dikwijls voor; zelfs heet zij daar: »Hathor, die Isis is te Dendera,« ofschoon men in aanmerking moet nemen dat deze opschriften althans van lateren tijd dagteekenen. In elk geval werd zij reeds vroeg met Isis op ééne lijn geplaatst. Ook met Nu, van wie straks gesproken wordt, had zij niet weinig punten van overeenkomst, onder anderen dat zij, evenals deze, »voortbrengster van alle goden« heet, en dat zij, in de hemelsche sykomore zittend, de wateren des levens uitstort. Is deze samensmelting oud? Ik vermoed neen; evenmin als de voorstelling oud is, die van haar de godin der liefde en der schoonheid, der vreugde en des gezangs maakt; een voorstelling, die wel aan haar wezen niet vreemd is, doch waarschijnlijk daaruit ontstond, dat de Grieken haar als hun Aphrodite beschouwden. Haar dienst was zeer verbreid, zoodat hij dien van Nu, Nephthys en Isis verdrong, en men mag aannemen, dat de eigenschappen van de godinnen, met wie zij 't meest overeenstemde, onwillekeurig op haar werden overgedragen. In de egyptische godenleer is dit zeer gewoon. Hoe het zij, haar eigenlijke, oorspronkelijke beteekenis, het karakter waardoor zij zich van anderen onderscheidde, moet uit haar naam en symbolen worden verstaan. Haar naam is Hat-hor, huis van Horos, huis der zon, en moet niet in pantheïstischen zin worden opgevat, als de stof waarin de goddelijke geest woont, iets wat slechts de vrucht

van later bespiegeling zou kunnen zijn. Ook zij, al heet zij later, gelijk Isis, Nephthys, Nu, Sati, Suben, Pacht, Maut, Net, Ani en Anata, zeer bepaald: de gebiedster des hemels, is een godin der aarde, doch niet als de treurende Isis, als de dooden bewakende Nephthys, veeleer als de heldere, in zonneglans zich badende, rijke en rijkmakende moeder, de geefster van weelde en geluk. Als zoodanig is zij de eerstgeborene van den beginne, de verzadigster, die de goden en godinnen met haar gaven tevreden stelt en Egypte met weldaden vervult. Zij is het, die als Nub, de goudene, de zon bij zijn intrede in de wereld en bij zijn nederzinken in het graf, en daarom ook den gestorvene, het eerst ontvangt en begroet. Moeder van den jongen zonnegod, heet zij toch tevens dochter of kind van Râ, den zonnegod in 't algemeen, den Schepper. Zeer gewoon is de voorstelling, dat zij als koe uit den berg des gezichteinders, den hemelberg, te voorschijn komt, zinnebeeld van de aarde als moeder der zon. Daarom kwam haar, evenals Horos, de naam van „de goudene" toe. Op- en ondergang der zon leveren in Egypte een schouwspel op, van welks pracht degenen die het niet aanschouwden, zich nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen. „De westerhemel," zoo schrijft Ampère [1], „is een oven van gesmolten goud; de palmen hebben een gouden stam en gouden gebladerte. Door dit bedwelmende licht heen bespeurt men de purperen tinten der heuvels. De hemel en de Nijl worden beurtelings rooskleurig en violet als van amethysten geverfd; dan verdwijnt het licht." De godin van de aarde kan ook zeer juist het huis der zon genoemd worden, want gelijk de

---

[1] Ampère, *Voyage en Egypte et en Nubie*, blz. 296.

zon 's morgens als 't ware uit haar te voorschijn treedt, zoo treedt zij haar 's avonds in als haar huis. Een ander beeld, doch van denzelfden aard, is het, als zij moeder der zon genoemd wordt; doch als zij dochter van Ra, den oppersten zonnegod, heet, dan moet daaraan geen fyzieke beteekenis gehecht worden, want dan is Ra hier niet meer een bijzondere godheid, maar reeds de hoogste god, de schepper geworden. De eerstgeborene is zij, want zij vertoont zich 's morgens het eerst; „meesteres van het Westen" of van de Onderwereld, zooals zij ook niet zelden genoemd wordt, want als godin der aarde voert zij vanzelf ook daarover heerschappij, en zij is het ook, die de zon bij zijn opgang en zijn ondergang schijnt te begroeten. Daarom werd zij dan ook als godin van het Oosten en van het Westen beide vereerd, het eerste op het Sinaï-voorgebergte, het laatste aan de overzijde van Thebe. Evenzeer is het duidelijk, waarom haar gestalte schitterender genoemd wordt, dan die van alle goden, en waarom er van den rijkdom harer zegeningen en gaven wordt gesproken [1], want hetzelfde wordt ook in andere mythologiën van de godin der aarde, bijvoorbeeld in de germaansche van Freya, gezegd. De zedelijke beteekenis van godin der schoonheid en der liefde, van de vreugde en den lust des levens, van gezang en snarenspel, vloeide van-zelf daaruit voort, al heeft misschien de invloed van den griekschen geest er toe bijgedragen, om die voorstelling meer op den voorgrond te doen treden. Zeer natuurlijk was het ook dat men haar, reeds in overouden tijd, bij bergwerken als beschermheilige aanbad, hetzij

[1] Duemichen, *Bauurkunde von Dendera*, Taf. II en III.

daar het roode koper, hetzij er edelgesteenten werden gedolven [1], want geen betere patrones kon daarvoor gevonden worden dan de godin die uit haar donkeren schoot de gouden zon te voorschijn brengt [2].

Behalve deze drie godenparen behooren tot den osiraanschen kring nog twee andere godheden, die gewoonlijk geen vrouwelijke wederhelft nevens zich hebben [3], Thot en Anubis.

Thot (Thmti of Thui) had van den oudsten tijd zijn hoofdtempel te Sesennu (Ashmunein) in Opper-Egypte, een stad die reeds op de monumenten der vroegste dynastiën als aan hem geheiligd voorkomt, en haar heiligen naam (Sesennu, ashmunein=acht) aan de acht scheppingsgoden ontleent, die daar met hem werden aangebeden. Omtrent zijn natuur kan geen twijfel bestaan. Hij draagt de maanschijf tusschen twee horens op het hoofd, en is om die en andere redenen, zonder twijfel als de god der

[1] Brugsch, *Wanderung nach den Turkisminen und der Sinai-Halbinsel*, blz. 12, 74 en 80. Volgens Brugsch zijn de mijnen, die daar reeds onder de koningen der 11e dynastie ontgonnen werden, geen kopermijnen, waarvoor Lepsius ze gehouden had, maar turkooismijnen geweest. Is dit zoo, dan is het blauwe edelgesteente, dat uit de bergen voortkomt, een goed beeld van den blauwen hemel, die uit den donkeren wolkenberg schijnt te worden opgedolven.

[2] Als Mariette en Maury (*Rev Arch.* 1862. VI, blz. 133 en *Rev. d. deux Mondes* 1867. blz. 189.) haar voor den nachtelijken of, gelijk zij het noemen, den onderwereldshemel houden, dan geloof ik dat dit niet juist is. Immers blijven dan verscheidene van Hathor's attributen onverklaard, die door mijn verklaring allen tot hun recht komen,

[3] Eerst toen hij Thot de driemaal groote, Hermes trismegistos, geworden was, wordt hij o. a. te Troja bij Memfis en op Philak met Nehemanus of Neheman, een der vormen van Hathor, verbonden. Zie Lepsius, *D. Götter der 4 Elementen*, Taf IV. No. XIII. Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 45.

maan te beschouwen. Mannelijke maangoden zijn ook in andere mythologiën, bijvoorbeeld de germaansche en romeinsche, niet ongewoon, en bij de Babyloniërs en Assyriërs bekleedde Sin, de god der maan, een zeer hoogen rang. Daarom heeft Thot een plaats in de zonnebark, waarin de voornaamste lichtgoden vereenigd waren. „Koning der eeuwigheid" is hij, en houdt als zoodanig den palmtak in de hand, het symbool des jaars, waarop hij de belangrijke gebeurtenissen of tijdpunten aanteekent. Dat de maangod ook god des tijds en dus der eeuwigheid was, kan niet verwonderen bij een volk, dat aanvankelijk slechts maanjaren kende. Een eigenaardige mythe heeft hierop betrekking. Thot, zoo wordt verhaald, die het damspel had uitgevonden, wint van de maan de vijf schrikkeldagen, die men later bij het maanjaar voegde [1]. Thot, reeds niet meer de maan zelf als goddelijk wezen opgevat, maar van haar onderscheiden, en god der wetenschap geworden, wint van haar die vijf dagen, die zij niet uit zichzelve geven wilde. Met andere woorden, de verbeterde tijdsberekening schreef men toe aan dien god, die de uitvinder van alle kunsten, de bron van alle kennis was, en daar hij met de maan zoo nauw was verbonden, dichtte men dat hij ze van haar door het spel had gekregen [2]. Als god der maan is hij ook de bestierder der vier winden, van den nachtwind namelijk,

[1] Zie Birch, *Rev. Arch.* 1865. II, blz. 57.

[2] Waarom Thot juist aan het hoofd der aardsche, gelijk Horos aan hoofd der hemelsche goden geplaatst wordt (zie Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 145 en 179 vg.), kan ik niet genoegzaam verklaren. Zeker is het dat dit met zijn waardigheid als god des tijds in verband moet worden gebracht, daar ook Seb, de andere tijdgod, aan de spits der aardsche goden wordt gesteld.

gelijk de zonnegod de vier winden van den dag voortbracht „door het vuur van zijn mond" [1]. De oude volken dachten zich den wind als den adem van den scheppenden, lichtenden god, hetzij dan in zon of maan zich openbarend. En Thot, zoowel als Ra, is schepper. Maar, ofschoon deze natuurlijke beteekenis nooit verloren ging, reeds van de vroegste tijden af had Thot ook een zedelijk karakter. Hij was de god der kennis, der letteren, der priesterlijke, dat wil zeggen der eenige egyptische, beschaving, de god der priesters bij uitnemendheid. De samenhang tusschen deze waardigheid en zijn lunair karakter is zeer wel te begrijpen. De wetenschap begon met de waarneming der hemellichamen en de tijdrekenkunde. Niemand was meer geschikt om als de beschermer van deze studiën te worden aangemerkt, dan de god der maan, die met haar vredig licht den stillen nacht beheerscht. Alle werk, waarbij meer dan gewoon vernuft en verstand gevorderd werden, was hem geheiligd. Zoo werd hij in vereeniging met Hathor en met Horos-sopd bij de mijnen van den Sinaï vereerd. Als uitvinder van alle kunsten en van het letterschrift werd hij de meester van het goddelijk woord, de schrijver die de heilige Schriften opstelde of ze ingaf [2], de oprichter der bibliotheken, degeen die aan de koningen hun beteekenisvolle namen gaf. Ook de wetgever was hij, wiens wetten onveranderlijk zijn. In de onderwereld vervulde hij de rol van voorspraak en rechtvaardiger der goeden, die hen vrijpleitte voor den rechterstoel van Osiris, gelijk hij eens dezen zelf had vrijgepleit; hetgeen oorspronkelijk wellicht een natuurlijken zin zal hebben gehad:

[1] Zie *Boek d. Opst.*, 18, 24.
[2] *Rev. Arch.* 1863 VIII. blz. 105.

de god der maan, die haar licht van de onzichtbare zon ontvangt, kan in dichterlijk-mythologische taal zeer gemakkelijk de rechtvaardiger van den zonnegod, het onderpand van zijn goedheid, de veroorzaker van zijn herleven worden. Zoo werd hij in 't algemeen de rechtvaardiger van allen, die zich gekrenkt of miskend achtten. „De god Thot,” zoo roept de schriftgeleerde Hui in zijn pleidooi (*Papyrus Anastasi I*) uit, „staat als een schild achter mij”[1]. Met hem werd reeds in de hoogste oudheid de godin Safech[2] aangebeden, de meesteres der boekerijen, die wordt voorgesteld als een vrouw, meestal in een pantherhuid, de kleeding der opperpriesters, gehuld, en met een teeken op het hoofd, dat haar als godin van het sterrelicht schijnt te kenschetsen. Zoover ik weet wordt zij echter nooit de vrouw van Thot genoemd[3]. Zijn heilige dieren zijn de ibis en de hondskopaap, de eerste wel omdat haar kleur met die der maan overeenkomt, de tweede, naar ik denk, eenvoudig om dezelfde reden die de Hindu's bewoog om den god der wijsheid in de gedaante van een olifant af te beelden, teweten om zijn verstand[4]. Evenals hij somtijds, worden de Sesennu, de acht met hem verbonden goden, meestal in deze gedaante voorgesteld, doch hun eigenlijk karakter

---

[1] Vgl. De Horrack in de *Zs. fur aeg. Sprache* enz. 1868, blz. 1 vgg. en Lauth, *Moses der Ebräer*, blz. 84.

[2] Volg. Lepsius, *Aelt. Texte der Todtenbuchs*, blz. 3. nt. moet haar naam zoo, en niet, gelijk meestal gebruikelijk is, Saf geschreven worden.

[3] Andere bibliotheek- en lettergoden zijn Atmu te Thebe (Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 294 vg.), Ma, de godin der waarheid, en Pacht de vrouw van Ptah, meesteres der gedachten (ald. blz. 264).

[4] Andere verklaringen zie bij Horapollo, ed. Leemans, I, 14. Wilkinson, *M. a. C.*, IId Ser. II, blz. 130.

is nog niet genoegzaam verklaard. Thot genoot van den aanvang af een zeer groote eer, die met de macht en den invloed der priesters, zijn beschermelingen, en de toeneming der beschaving voortdurend steeg. Van de groote, werd hij de tweemaal, de driemaal groote. Toen Set's naam en beeltenis van de gedenkteekenen werd verwijderd, nam hij diens plaats meestal in. En toen een nieuwe godsdienst, de wereldgodsdienst in Palaestina geboren, langzamerhand den ouden egyptischen begon te verdringen, was Hermes trismegistos de god op wien men meer dan op eenigen anderen roemde, en onder wiens naam men een soort van theozofie verkondigde die op de vorming der oud-christelijke leer geen geringen invloed heeft uitgeoefend.

Van veel minder gewicht, en al spoedig door andere godheden overschaduwd [1], is Anubis (Anpu of Anup, van *an* = geleiden). Hij is, gelijk zijn naam reeds aanduidt, de geleider der dooden, de god der mummies en der balseming, en steeds herkenbaar aan zijn sjakalskop. Zoo ziet men hem (B. d. Opst. hst. 117) den gestorvene naar de Westerpoort *Sta* geleiden. In de graven (bijv. het graf No. 32 te Qurna) staat hij menigmaal bij de mummie afgebeeld als een wachter. Ap-heru, wachter der wegen, te weten der hemelsche wegen, waarover de dooden naar het verblijf van Osiris togen, is een zijner gebruikelijkste namen. Hij wordt met de Hondster, die in de egyptische mythologie en tijdrekenkunde zulk een voorname plaats inneemt, in verband gebracht [2]. Mis-

[1] Het vermoeden dat hij oudtijds de plaats van Osiris zou hebben ingenomen, door Brugsch geuit, doch niet bewezen, wordt tot-nog-toe door de oudste monumenten niet bewezen.

[2] Zie Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 101.

schien is hij niet anders dan deze ster, als goddelijk wezen beschouwd. Ook bij andere volken werd, zooals bekend is, de Sirius, de schitterendste der vaste sterren, als godheid aangebeden: bij Hindu's, Perzen en Grieken stond hij in groote eer. Tot bewaker van Osiris' liehaam en geleider naar de oorden des lichts eigent zich deze ster, die ook wel de ziel van Isis genoemd wordt, bijzonder. Volgens de gewone traditie was hij een zoon van Osiris en Nephthys, waaruit blijkt, dat daar, waar Osiris en Nephthys als goddelijk echtpaar vereerd werden, Anubis gewoonlijk de derde in de goddelijke trias van vader, moeder en zoon zal zijn geweest. Hij wordt echter ook een zoon van Osiris en Isis of van Set en Nephthys genoemd, en schijnt dus ook bij deze verbindingen de plaats van den zoon te hebben bekleed. Zoon der zon is hij als alle lichtgoden.

Al deze osiraansche goden stammen af van Seb en Nu, een godenpaar waarvan het moeilijk is de beteekenis bepaald te omschrijven. Dat Seb de god des tijds is, en met recht door de Grieken met Kronos werd vergeleken, moest door niemand worden betwijfeld. Bij de Egyptenaars zelven werd hij zoo genoemd [1]. Seb is een ster, en in fyzieken zin kan deze god niet anders zijn dan de sterrenhemel als regelaar van den tijd, en natuurlijk als bezield wezen gedacht. Van zijn gans, de klokkende *Nakak oer* (zijn gewoon hieroglyf is een gans), heet het,

[1] Ten minste als de verklaring van G. Maspero, *Essai sur l'inscription dédicatoire du temple d'Abydos*, blz. 6, juist is, die het woord *heh* opvat als de „opeenvolging der tijden." Nu heet Seb in een Ops. bij Wilkinson, *M. a. C., Suppl.* pl. 31 N°. 1, *neb-n-heh* = heer van de opeenvolging des tijds.

dat zij schreeuwt in den nacht [1]. Wel is het niet te loochenen, dat hij nu en dan met de aarde in verband staat, en dat men bijvoorbeeld spreekt van „machtig zijn op aarde zooals Seb," in tegenoverstelling van „schitterend zijn in den hemel als Horos," en „geregtvaardigd zijn in het Doodenrijk als Osiris," maar dat dit niet beduidt: Seb is de aarde als goddelijk wezen, blijkt duidelijk daaruit, dat in hetzelfde geschrift, waar deze woorden voorkomen, gezegd wordt: „Seb is van boven, Nu — zooals wij zien zullen, een hemelgodin — is van onderen" [2]. Van zijn gans wordt ook gezegd, dat zij het ei der aarde gelegd heeft. Indien Seb dus heer der aarde is, dan is hij het als haar voortbrenger, haar schepper, of als de tijdgod, zooals wij ook Thot aan het hoofd der aardsche goden gesteld zagen. Hoe het zij, altijd is hij de vader der goden, de eerste heerscher, van wien, zoover ik weet, geen vader wordt genoemd.

Zijn gemalin *Nu* of *Nu-tpe* heet dan ook „de voortbrengster der goden." Dat zij als hemelgodin beschouwd wordt, heeft zij met de meeste der egyptische godinnen, gemeen. Gelijk Hathor zit ook zij in de hemelsche sykomore, en stort de wateren des levens in de handen eener ziel die zich daarmee drenkt, of doet zelfs allerlei gaven, bloemen en vruchten op haar beschermelingen nederstroomen [3]. Zij is zonder twijfel de godin van het

[1] *Pap. Mag. Harris*, blz. 100. De beteekenis van Seb als Kronos staat vast. Zie Wilkinson, *M. a. C.*, IId. Series I, 312, vooral Lepsius tegen Brugsch, *Zeits.* 1868, blz. 127.

[2] *Pap. Mag.* 825 *Br. Mus.*, vertaling van Birch in de *Rev. Arch.* 1863. blz. 123. Het is waar, dat als men Nu voor den onderwereldshemel houdt, mijn redeneering niet opgaat

[3] Zoo Champollion, *Monumens*, pl. CLXII.

water als kosmogonisch beginsel, van den hemelschen oceaan, die de zielen der afgestorvenen, gewoonlijk met de sterren vereenzelvigd, drenkt, en in den vruchtbaren dauw allerlei zegeningen op aarde doet afdalen.

In den nacht, wanneer zelfs de maan niet gezien wordt, is alles in 't heelal, zijn al de goden van den lichtenden hemel, in ruste (*emhotep*), in vrede. De hemel rust op de aarde gelijk een gans, broedend op haar ei. Slechts de tijd heerscht nog, en openbaart zich in het heldere sterrelicht. Met hem waakt de meesteres van den hemelschen oceaan, die in den nacht voortgaat haar weldaden te verleenen. Al de andere goden zijn verborgen. Zoo, meende de Egyptenaar, moest het ook eens, in den aanvang der dingen geweest zijn. Ook toen was er niemand anders dan de eeuwige god, de god van den eindeloozen tijd, en de eeuwige wateren, die alles bedekten en vervulden. Maar gelijk iederen morgen, als uit het huwelijk van deze twee de goden van den klaren daghemel geboren worden, zoo is het ook vóór de eeuwen geweest, zoo heeft eens, voordat Osiris bestond of Horos of wie ook der goden, Seb, hun aller vader, geheerscht

Aan deze mythologie verbond zich de leer der onsterfelijkheid, die bij geen volk der oudheid zoo uitgewerkt is, en in het theologische stelsel zulk een voorname plaats inneemt, als bij het egyptische. Weliswaar ontstond die leer niet uit de mythologie, zij werd er slechts mee in verband gebracht. Zoodra de mensch het standpunt van instinktmatig geloof verlaten heeft, gaat hij reflekteeren, redeneeren, gronden zoeken voor zijn geloof. Den eersten waarborg voor het herleven na den dood vond men in hetgeen men dagelijks, jaarlijks met de zon zag gebeuren. Ook die stierf en herleefde. En was niet de zon een

levend wezen? Was zij niet een persoonlijke godheid geworden? Waren niet de menschen zijn kinderen? Zoo redeneerden, niet slechts de Egyptenaars, maar ook onder anderen de Indiërs; en deze redeneering schijnt dus een overoud eigendom van het geheele kaukazische ras, niet van de Mesopotamiërs of de Aryërs in het bijzonder te zijn geweest, tenzij dat ze, wat ik niet weet, ook bij andere rassen wordt aangetroffen. Zeker is het, dat het geloof der onsterfelijkheid, de hope op een eeuwig leven bij geen volk dieper geworteld was, dan bij het egyptische. Zeer juist zegt Diodoros: „De Egyptenaars noemen de woningen der levenden herbergen, omdat zij er slechts korten tijd in wonen, de graven der gestorvenen evenwel noemen zij eeuwige woningen, dewijl zij in den Hades een onbegrensde eeuwigheid doorleven.” Daarom kende hij geen grooter zorg, dan voor zijn graf. Zekere Saneha, die onder de eerste koningen der 12e dynastie leefde, en verbannen was, had in het naburig rijk van een waarschijnlijk libyschen vorst een goede ontvangst genoten. Hij was er tot de hoogste eereposten opgeklommen. Hij had er zijn gezin, en was er tehuis. In weelde en overvloed leefde hij er. Maar de gedachte dat hij daar zou moeten sterven, dat men hem in zijn vaderland niet ten grave zou dragen, om hem daardoor een nieuwe geboorte en eeuwige gedaanteverwisseling te verzekeren, prangde hem, en deed hem verlangend uitzien naar het verlof om terug te keeren. Dat verlof komt. De koning gedenkt zijner en begeert dat hij zal wederkeeren. En een der krachtigste drangredenen die hij bezigt, is weder: „Denk aan den dag uwer begrafenis, den tocht naar Amenti; want gij zijt reeds tot middelbaren leeftijd gekomen.” Hij belooft dat zij prachtig zal zijn. Ook

aarzelt Saneha niet, maar laat alles tot zelfs zijn kinderen achter, om onverwijld een prachtige grafstede op te richten tegen zijn naderend einde. Geen wonder, dat een hoop zoo levendig, zich ook in de geloofsleer afspiegelde en een dogme werd. De Egyptenaar drukte dit dogme aldus uit: de gestorvene, zoo hij vroom, als een kind des lichts, geleefd heeft, wordt Osiris. Gelijk die der zonnegodheid, daalt zijn schim in 't Westen neder, terwijl zijn ziel ten hemel stijgt en zijn lichaam wordt nedergelegd in het graf. Van hetgeen er met hem-zelf, dat is zijn schim gebeurt, hangt nu af, of zijn ziel met zijn lichaam hereenigd worden, en hij alzoo herleven zal. Hij gaat in tot de wereld, die nu eens „de verborgene" (Amenti), dan „de omgekeerde wereld der dubbele gerechtigheid" (Set-i of Set-mati), dan „het land der rust" (Teser), of ook Cher nuter, „de goddelijke onderwereld" heet. Daar moet hij, als zondaar, geoordeeld worden. Dat oordeel, hoe verschillend beschreven, komt in hoofdzaken steeds hierop neder. Eerst wordt uitgemaakt, of de doode Osiris, met andere woorden, of hij verwant is aan het goddelijke goede wezen. Ma, de godin der waarheid en gerechtigheid, of Horos zelf, leidt hem binnen. Dan wordt zijn ziel op de goddelijke weegschaal gewogen door Anubis, Horos en Thot, welke laatste de slotsom opteekent en hem, zoo 't mogelijk is, rechtvaardigt. Ten laatste wordt hij door Horos voor Osiris gebracht, die op zijn rechterstoel gezeten, met het hellemonster voor zich, de vier geniën des doods in zijn nabijheid, en bijgestaan door de 72 rechters, het vonnis spreekt. Luidt dat vonnis veroordeelend, dan moet hij den tweeden dood ondergaan, en wordt hij aan de vernietiging prijsgegeven. Een der goden, 't zij de verschrikkelijke Set,

't zij Horos, 't zij een der slangen Sapi of Apap, demonen der duisternis, 't zij de goede Tum, de verborgene zonnegod, een andere Osiris zelf, slaat hem het hoofd af. Evenwel, bij die onthoofding was de kastijding nog niet ten einde, en het bewustzijn scheen daardoor niet te zijn uitgedoofd. Althans nu werd hij in de eeuwige vlammen geworpen. Een eindeloos sterven, dat schijnt het denkbeeld der hellestraf te zijn, dat de Egyptenaars zich vormden. Ook die straf was gepersonifieerd in de vrouwelijke demon Anai, wellicht een klanknabootsing van de „weening en knersing der tanden." Van andere straffen, zooals het verscheurd worden door een boozen geest in wiens uitwerpselen men dan verandert, is reeds vroeger gesproken. Er waren er vele. De hel had 75 afdeelingen, en er schijnt dus, naar de verschillende zonden waaraan men zich schuldig maakte, verschil van straffen te hebben bestaan. De grootste ellende drukte men dikwijls uit in de woorden: de veroordeelden zien het licht niet en men herinnert zich hunner niet meer. In eeuwige duisternis te zitten — wie denkt hier niet aan „de buitenste duisternis" van het Evangelie? — en vergeten te worden, dat waren voor den vromen Egyptenaar, den vriend des lichts, die zijn gansche leven door geen inspanning te groot achtte om zich te vereeuwigen, de vreeselijkste gedachten.

Doch ook degeen die niet veroordeeld werd, was daarom nog niet van allen strijd ontheven. Ook hij moest door den kamp nog gelouterd, door het vuur nog gereinigd worden. Vijftien of meer poorten moest hij doortrekken, waarbij de verschrikkelijkste proeven hem wachtten. Monsters vielen hem aan, gevaren bedreigden hem, netten werden hem gespannen. Nu moest hij dorre streken

doorreizen, waar niets ontkiemt, en die door zeven booze geesten beheerscht worden; dan den hemeloceaan bevaren, waarbij hij gedurig, evenals degenen die in de zonnebark reisden, dreigde overboord te vallen en te verdrinken. Soms verwarde hij in doolhoven. Doch zoo hij standvastig was, moedig streed met de heilige lans, en de machtige tooverwoorden der gewijde boeken en hymnen herhaalde, bereikte hij eindelijk de gelukkige velden, de aalu-velden (Elysium), waar heerlijke spijzen hem verschaft werden. Daar mag hij weder arbeiden als op aarde, den grond bebouwen en een fabelachtigen oogst vergaderen. Daar wordt hij bestraald door de heerlijkheid van Osiris, en baadt zich in de aanschouwing van den god des lichts. Dan mag hij ook als lichtgeest (*chu*) met den zonnegod in zijn bark door den oceaan des hemels varen, of 's nachts als *sahu*, als een ster aan het uitspansel stralen. Hij behoort nu tot de vromen (*amhu*), de getrouwen (*hesu*), de wijzen (*akeru*), de rijken (*asu*). Met en als de godheid te zijn, dat is dus in deze oudste uitgewerkte onsterfelijkheidsleer alreeds de zaligheid.

Misschien verwondert men zich dat in deze leer geen sprake is van de zielsverhuizing en de eigenlijke opstanding der dooden uit het graf, dogmen, die men tot-nogtoe op het gezag van Herodotos aan de Egyptenaars toeschreef. Volgens den griekschen geschiedschrijver toch ging de ziel van den doode over in een dier, en nadat zij alle rangen der dierenwereld doorloopen had, vereenigde zij zich, ten einde van 3000 jaren, weder met het menschelijk lichaam. Op de gedenkteekenen echter heeft men zoo goed als niets gevonden, wat die mededeeling bevestigde. In het graf van een der Ramsessen komt

wel een afbeelding voor, die aan zulk een leerstuk zou doen denken: de gestorvene, na door Osiris geoordeeld te zijn, wordt in de gedaante van een zwijn, het onreine beest, op een bark door twee hondskop-apen, de dieren van Thot, bestuurd, en onder opzicht van Anubis, weggevoerd — waarschijnlijk naar de plaats der pijniging, en niet zooals men gewoonlijk aanneemt, naar de aarde [1]. Doch de voorstelling staat geheel op zichzelf en is zeker symbolisch. Waarschijnlijk heeft Herodotos de bekende egyptische leer der gedaanteverwisselingen van den doode verkeerd begrepen. Volgens het Boek der Opstanding [2] kan de gestorvene allerlei gestalten aannemen, van een sperwer, een adder, een krokodilkoppigen god, om daardoor zijn vijanden te verschalken, evenals Osiris dit, volgens de mythen, gedaan heeft, en eerst daarna wordt zijn ziel, die de schim steeds in de gedaante van een sperwer met menschenhoofd vergezelt, met het liehaam vereenigd. Doch dit alles geschiedde in het Doodenrijk zelf, en niet op aarde. Het kan zijn dat de vader der geschiedenis de leer door Pythagoras uit de egyptische gevormd, voor een echt-egyptische heeft gehouden. Misschien is ook in lateren tijd bij de bewoners van het Nijldal uit de oude eschatologie een dogme der zielsverhuizing ontstaan. Zeker is het niet oud, en hun oorspronkelijke onsterfelijkheidsleer is niet anders dan een mystieke voorstelling uit zonnedienst geboren. Gelijk het ondergaan der zon voor hen een scheiden was van 't lichaam en de ziel van den stralenden god, en haar opgang een vereeniging van beide, zoo

[1] Zie Wilkinson, *M. a. C., Suppl.*, pl. 87.

[2] B. d. Opst., hst. 89.

meenden zij, was ook het toekomstig lot van den mensch. Doch hij herleefde met den zonnegod, en dus in hoogere gewesten.

Intusschen is er in dit geloof der oude Egyptenaars nog veel duisters voor ons. De studie van het Boek der Opstanding, die nog in haar beginselen is, zal over menig punt voorzeker een nieuw licht verbreiden. Zoo spreekt men bijvoorbeeld nog altijd van de onderwereld, den onderaardschen hemel. Maar ik koester sterken twijfel, of het Cher nuter wel een onderaardsche streek is, en zou veeleer geneigd zijn, daarin den hoogsten hemel te zien, den verborgenen. Ik ben niet vreemd aan de gedachte, dat men zich de zaak aldus moet voorstellen: De zonnegod en degenen die sterven als hij zinken in 't graf, treden in 't Westen het Doodenrijk, den verborgen hemel in, en doen de reize van daar dan niet onder de aarde, maar boven den zichtbaren hemel, in omgekeerde orde, naar het Oosten. Veel is er in de afbeeldingen en uitdrukkingen der monumenten wat ons dit zou doen denken. Doch ik waag niet, daarover met zekerheid te spreken; en wacht de beslissing van een nader onderzoek der bronnen.

In elk geval is de Osiris-mythe duidelijk genoeg. Op den bodem der natuur gewassen, en daarin nog steeds geworteld, heeft hij van de oudste historische tijden af reeds een ethische beteekenis. Osiris is zonder twijfel oorspronkelijk de dagelijks stervende zonnegod, die elken avond een prooi wordt van den demon der duisternis, de slang Apep. Door de godin des hemels, zijn zuster en gade, beweend, herleeft hij elken morgen in de jonge zon, den slangendooder, den wreker zijns vaders. In den nacht heeft, hoewel verborgen voor het

menschelijk oog, de strijd van den jongen Horos met de machten der duisternis plaats, want eerst na den kamp kan hij in den ochtend als overwinnaar verrijzen. Doch de aarde waakt, en met haar de hemelsche wachter, de Sirius, terwijl de maangod zich als de plaatsvervanger van den zonnegod, als levend onderpand van zijn herrijzen vertoont. Dit is de eenvoudige natuurgrond, waaruit de mythe geboren is. Later, toen de personen, die daarin handelen, reeds menschelijker werden voorgesteld, kwam Set, de god der verzengende zonnehitte, die nu in 't algemeen de god van alle geweldige natuurverschijnselen, en dus ook des doods was geworden, in de plaats van de slang Apep, en werd hij zoo de moordenaar zijns broeders, de groote vijand van de jonge zon. Toen de akkerbouw in het Nijldal steeds grooter beteekenis verkreeg, zal de mythe zeker ook op de wisseling der jaargetijden zijn toegepast, gelijk hij dan ook meermalen met de periodieke overstrooming van den Nijl in verband wordt gebracht. Maar dat natuurlijke valt in den vóórhistorischen tijd. Als wij Osiris leeren kennen, is hij reeds meer dan een natuurgod, is hij reeds de type van den stervenden en herlevenden mensch geworden, en tegelijk de hoogste, verborgene god, heer der schepping, die zich in de zon en andere goede natuurverschijnselen openbaart. Zijn mythe is, reeds voor het bewustzijn der oude Egyptenaren, de uitdrukking van hun geloof in de zegepraal des levens over den dood, zichtbaar in al wat bestaat, in den loop der zon en in de wederkeerende vruchtbaarheid, — een geloof, dat bij hen den grondslag van de hoop der onsterfelijkheid uitmaakte; — maar tevens de uitdrukking van hun geloof in de zegepraal van het goede, van de deugd:

die als de goede godheid en gehoorzaam aan zijn geboden, geleefd badden op aarde, zouden, als ze stierven gelijk hij, met hem overwinnen, en na de overwinning met hem heerschen in de woningen des lichts.

HOOFDSTUK IV.

DE GODSDIENST VAN HELIOPOLIS.

Beroemder nog dan Abydos is de zonnestad Pa-ra, Heliopolis gelijk de Grieken den naam vertaalden, een weinig oostwaards van den Nijl en niet ver van de plaats waar Memfis gesticht werd, gelegen. Haar gewone naam onder de Egyptenaars en Hebreën was An of On, dezelfde dien ook Hermonthis en Dendera, twee zuidelijke steden, droegen [1]. Het was van die plaats dat de hebreeuwsche

[1] De beteekenis van An is „zuil, steen." De naam kan dus aan die steden gegeven zijn naar een of ander merkwaardig gebouw, een obelisk bijvoorbeeld; doch waarschijnlijker is het, dat wij moeten denken aan een heiligen steen, een aerolieth, die in het binnenst heiligdom verborgen was. De plaats nabij of in Heliopolis, waar deze groote verborgenheid voor allen verholen gehouden, en slechts door den koning bij zijn wijding aanschouwd werd, heette Ha-benben, „het huis der twee pyramidia of obelisken." Of is An, die ook als persoon voorkomt en dan in de plaats van den hoogsten god wordt gesteld, de naam der godheid zelf? An of Annap beteekent in het turanische medisch: God en zou door de Egyptenaars in Mesopotamië kunnen zijn overgenomen, gelijk Ninip bij de Babyloniërs ook een turanische naam is, misschien wel dezelfde. Anubis eg. anup zou daarmee dan ook kunnen samenhangen Doch ik geef dit slechts als gissingen. Zeker is dit, dat de verschillende eigenaardigheden van de egyptische taal, beschaving en godsdienst zich het best laten verklaren wanneer wij aannemen, dat de Egyptenaars Mesopotamië verlaten hebben in den tijd toen de assyrische heerschappij daar nog niet was gevestigd, en het land achtereenvolgens aan Turaniërs en Aryers behoord had.

verhaler de vrouw van Jozef Asnet of Asnath (Verhevene Neit of eenvoudig Isis-Neit) doet komen: hij noemt haar een dochter van Potiphera (Peti-p-ra, aan den zonnegod gewijd), priester van On [1]. In latere jaren was On bijna geheel een hebreeuwsche stad geworden. En inderdaad moet de godsdienst dier plaats met dien der oude Hebreeërs het meest hebben overeengestemd. Ook in Egypte genoot Heliopolis een groot aanzien; daar hadden, gelijk te Memfis, de kroningsplechtigheden der koningen plaats, en de vorsten, die zich daaraan onderwierpen, ontvingen den bijzonderen eernaam van Haq-an, overste van On. De priesterschap van Heliopolis gold als een bij uitstek geleerde, en de stad schijnt de wieg der gansche heilige letterkunde te zijn geweest. De godsdienst die daar zijn zetel had, was niet minder oud en eerwaardig dan die van Osiris, en werd later, evenals deze, door geheel Egypte verbreid. Op dezelfde oudste monumenten, waar wij reeds de namen van Osiris en Isis lezen, komt, met dezen broederlijk vereenigd, die van Ra, den hoofdgod van On voor. De plaats, die hij in het Boek der Opstanding inneemt, is geen minder eervolle en belangrijke dan die van Osiris. Zij worden er met elkander verwisseld: nu is de een, dan de ander de meeste, nu de een, dan de ander middelaar. Tusschen de twee, zoo nauw verwante, eerdiensten blijkt van den oudsten tijd af geen naijver te hebben bestaan. Men voelde toen reeds, dat zij één waren in verschillenden vorm; of liever, want

---

1 Gen. 41, 45. De vertaling: „Overste van On," dien onze Statenoverzetters geven, is zeker verkeerd. De overste van On, Haq-an, was de koning zelf of de troonopvolger: het was een der hoogste eeretitels.

zelfs dit is te sterk, dat beide één waren in geest en vorm, en slechts in eenige namen en kleine bijzonderheden verschilden.

De overeenstemming in de vormen is duidelijk genoeg. Horos, de goddelijke personifikatie aan beide stelsels gemeen, werd in de osiraansche mythologie in twee gestalten voorgesteld, namelijk als Horos den ouderen, den vader en broeder van Osiris, en als Horos het kind; ook de heliopolitaansche zichtbare zonnegod werd in twee personen gesplitst: Ra, in engeren zin de god van de dagzon, en Harmachis (Har-m-aehu), de opgaande, zich aan den horizon vertoonende zonnegod. Ra en Horos hadden hetzelfde symbool, den sperwer. Atum of Tum, herhaaldelijk de god van An genoemd, was inderdaad dezelfde als Osiris, met wien hij in de vignetten van het Boek der Opstanding wordt verwisseld (o. a. 17, 34). Shu, den god van An, zooals zijn gebruikelijkste benaming is, vinden wij te Thinis als Nunhur terug. Het verschil schijnt daarin gelegen te hebben, dat de eereplaats te Abydos door den gestorven of verborgen god Osiris, te Heliopolis daarentegen door Ra, den zich openbarenden god, werd ingenomen, hoe hooge eer ook anders aldaar aan Tum wedervoer. Daarom overheerschte de leer der opstanding in de osiraansche theologie ook meer dan in die van Heliopolis, ofschoon, blijkens het Boek der Opstanding, de aanbidding van Ra daarmede ook al vroeg in verband werd gebracht.

Meer nog dan de vorm kwam de inhoud der beide stelsels overeen. Dat blijkt o. a. uit het boven aangehaalde 17e hoofdstuk van het Boek der Opstanding. Ik geloof niet te dwalen als ik Heliopolis houd voor de plaats waar de oorspronkelijke tekst van dit hoofdstuk is opgesteld. De goden

7*

die daarin voorkomen, behooren tot die plaats. An is het doel van den tocht des afgestorvenen. Die heilige stad — De Rougé meent dat hier het hemelsche An bedoeld is — die stad te bereiken is het ideaal waarnaar hij streeft. Natuurlijk, dat hij, zooals altijd in de egyptische eschatologie, met de godheden vereenzelvigd wordt; het is dus eigenlijk de doode die spreekt. Maar het is wel mogelijk dat de oude tekst oorspronkelijk met een ander doel is opgesteld, dan om als tooversprenk voor de overledenen te dienen, en dat hij slechts een opschrift in den tempel van den zonnegod is geweest. Hoe het zij, in elk geval doet hij ons de echt-heliopolitaansche theologie van den ouden tijd kennen. Zien wij wat hij ons daarvan leert [1].

„Ik ben," zoo zegt de godheid of de gestorvene die met haar een is geworden, „ik ben Tum, een wezen dat eenig is." Daarmee wordt nog niet het monotheïsme geleerd, want de woorden beduiden eenvoudig: Tum is het wezen dat eens vóór de schepping alleen bestond. Tum is de nog verborgene of opgeslotene god, zooals zijn naam aanduidt [2]; fyzisch: de in de duisternis van den nacht zich niet openbarende, maar niettemin levende zonnegod, daarom veelal met de ondergaande zon vergeleken; kosmogonisch: de god, die, voordat er nog veel-

[1] Men vergelijke Lepsius, *Aelteste Texte des Todtenbuchs*, dat een kommentaar op dit gedeelte bevat, dien ik in hoofdzaak gevolgd ben.

[2] Met Pleyte's verklaring: *die niet is*, *Theol. Tijdschrift*, 1869, No. 3 blz. 243, kan ik mij niet vereenigen. *Tum* of *Tem* beteekent zeker *niet*, maar dit is de afgeleide beteekenis die hier geen rechten zin geeft. „De God die niet is" zou voor de Egyptenaren een onmogelijkheid zijn geweest. De wortel beteekent: opsluiten, afzonderen, verbergen, en daarvan zal de naam moeten worden afgeleid.

voudigheid in de schepping heerschte, in de grondelooze diepte alleen was, of veeleer de ziel daarvan uitmaakte. Daarom heet hij elders in het Boek der Opstanding (78 slot), „de eerste, de eenige god zonder verandering.”

„Ik ben,” zoo vervolgt de godheid, „ik ben Ra in zijn eerste heerschappij,” dat is, Ra als de eerste heerscher over alles wat bestaat, en als zoodanig: „de groote god, bestaande van-zelf, de schepper van zijn naam, de heer aller goden, dien niemand ophoudt onder de goden.” Uit de duisternis en de verborgenheid treedt de god te voorschijn. Hij is dezelfde als de verborgene, doch draagt als zich openbarende een anderen naam. Niet geschapen wordt hij, maar bestaat van-zelf. Hij-zelf schept zijn naam, dat is: zijn wezen; en omdat, gelijk het elders heet, alle goden slechts manifestaties of leden van Ra zijn, is hij de heer van alle goden. Als zoodanig wordt hij symbolisch voorgesteld door den kever (choper), een zinnebeeld, blijkens de tallooze scarabeën van allerlei stof die nog tot ons zijn gekomen, bij de Egyptenaren zoo geliefd. In dat symbool ligt het denkbeeld van worden door vormverandering, en omdat het hier de verandering is van Tum in Ra heet hij in deze gestalte dikwijls Tum-ra-choper: de verborgene die zich-zelf vormt tot den geopenbaarde. Een ander zinnebeeld, dat dikwijls voorkomt, is „Ra in zijn ei.” Het ei is het wereldei, ook in andere mythologiën voorkomend, de chaos; en de Egyptenaars beschouwden Ra als de kiem daarvan, den beweger, die, door zich-zelf te bewegen, beweging veroorzaakt. Dit stemt samen met de beteekenis van zijn naam. Ra beteekent schepper, want het moet afgeleid worden van een wortel, die *maken*, *scheppen*, beduidt. Hij is dus, evenals in Amerika en elders, de zonneziel als

schepper van 't heelal. Populair was hij de zichtbare zonnegod, de dagzon, in 't Oosten geboren en zich vereenigend met het Westen [1]. Maar ouder dan die populaire voorstelling was de kosmogonische; zijn naam bewijst dat. Dat hij de goddelijke heerscher, of de eerste beheerscher des hemels kon genoemd worden, laat zich gemakkelijk verklaren. Door geen der goden, die hem allen ondergeschikt zijn, opgehouden, volbrengt hij ongestoord aan den hemel zijn loop.

Zoo bereikt hij het einde der baan. Maar hij sterft niet voor eeuwig: „hij was gisteren, hij kent het morgen;" 't verleden en de toekomst behooren hem. Nu echter begint de kamp. God-zelf heeft de kampplaats voor de goden bereid, zij is op zijn bevel ingericht; een krasse mythologische uitdrukking voor: het is Gods wil, dat zijn verschillende openbaringen met elkander worstelen, dat de verjonging en vernieuwing des levens, hetgeen de eigenaardigheid, het wezen der godheid, uitmaakt [2], slechts door strijd kan geschieden. Die kampplaats is het Westland, de Amenti, de ingang van het Doodenrijk of dit Rijk zelf in zijn geheel, en daar woont eigenlijk de groote godheid, wiens naam een mysterie en alleen aan hemzelf bekend is Zoo moeten de woorden opgevat worden, die de godheid of de met haar vereenzelvigde doode spreekt: „Ik ken den naam van den grooten God die daar woont." De verklaarder, die hierbij aanteekende dat die naam „Geest van Ra" luidt, is zeker het naast bij de bedoeling van den ouden schrijver. Want nu wordt de

[1] Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 38.

[2] *Nuter*, de generieke naam van de goden beteekent: „de zich verjongende."

godheid: „de groote Bennu die in An vereerd wordt." Bennu is de ziel van Ra (*Bennu ba en Ra*), en wordt daarom bij de samensmelting der abydeensche en heliopolitaansche mythologie dikwijls als vorm van Osiris beschouwd. De Zonnegod, na zijn ondergang, is nu een *ziel* geworden, en, gelijk hij in zijn glans aan den hemel, in zijn schitterend lichaam, als een sperwer wordt voorgesteld, zoo in zijn verborgenheid als ziel in 't Rijk der dooden, door een bennuvogel, een reiger, die als trekvogel het denkbeeld van onsterfelijkheid, van wederkeeren tot het leven symbolizeerde [1].

Hetzelfde wordt uitgedrukt in de woorden die nu volgen: „Ik ben Chem in zijn verschijning, wien zijn beide vederen gezet zijn op het hoofd." Chem is de ithyfallische god, de god der mannelijke teelkracht bij uitnemendheid. Hij is de jonge, nieuwe zonnegod als zichzelf telende, gemaal zijner moeder, mystieke uitdrukking om aan te duiden dat de godheid in al haar gestalten dezelfde is en zich steeds verjongt door haar eigene, nimmer stervende kracht. Vandaar dat deze, voor onze moderne kieschheid stuitende, godsgest alte hier met Ra, in de osiraansche mythologie met Horos den zoon van Osiris en Isis, en later te Thebe met Amun vereenzelvigd wordt.

Zoo is hij nu in zijn goddelijke woning aangeland, „in den zonneberg van zijn vader Tum." Uitgegaan van dezen, keert hij ten laatste tot hem terug, doch om weer van hem uit te gaan in eeuwigen kringloop.

---

[1] Deze reiger schijnt zijn naam te ontleenen van een woord dat „mannelijk zijn" beduidt, en wordt ook genoemd *bennu-che-per-tesef*, de Bennu die zich-zelf teelt. Brugsch, *Hier.-dem. WB.* blz. 397. Is dit juist, dan zou de symboliek een andere zijn dan die in den Tekst genoemd wordt.

Dat wordt nu geschetst in het vervolg van het 17e hoofdstuk, voor zoover wij, naar analogie van het totnogtoe behandelde, bij gissing, den ouden Tekst van de aanteekeningen en bijvoegsels kunnen onderscheiden.

Uit dat vervolg blijkt dat het verblijf bij Tum voor den zonnegod een loutering is, omdat de groote verborgene god al zijn zonden wegneemt en hem reinigt; dat is met andere woorden, door tot zijn wezen terug te keeren vernieuwt de zonnegod voortdurend zijn lichaam en zijn reinheid of lichtglans. Hij wandelt nu op den weg van Tum, den weg naar de zalige hemelsche velden. „Ik ben een ziel en haar tweelingen," of „Mijn ziel wordt tot twee tweelingen" zegt hij; dat wil zeggen: de ziel van den zonnegod is eenig, maar scheidt zich, nu hij herboren wordt, weder in twee hoofdgestalten. Ra werd te An in twee voorname openbaringen aangebeden: als Tum, den oorspronkelijken god, bepaaldelijk den god der avondzon, en als Harmachis, den god der nieuwe zon van den morgenstond.

De Radienst van Heliopolis droeg duidelijk een dualistisch karakter. Op twee daar nog overgebleven deurposten las Brugsch aan de eene zijde een lofprijzing aan Tum, ter andere zijde een hulde aan Harmachis. De naam van het reeds genoemde heiligdom Ha-ben-ben, de twee pyramidiën, staat daarmede ook in verband. Harmachis (Har-m-achu), gewoonlijk naar de populaire opvatting de morgenzon in tegenoverstelling van Tum als de avondzon, is „Horos aan den Horizon" of „Horos in glans," gelijk zijn naam beteekent, dus de zonnegod in zijn schitterende verschijning. Zijn zinnebeeld, de sfinx met het lichaam van een leeuw en het hoofd van

een mensch, symbool der redelijke kracht, is bekend [1].

Maar hij werd te An ook nog in een andere, zonderlinger gedaante vereerd. "Ik ben," zoo heet het verder, "die groote kat, die in de Persealaan te An was, in den nacht van den grooten strijd, die de goddeloozen bewaard heeft, ten dage dat de vijanden van den Heer des heelals verpletterd werden; degeen die de goddeloozen naar de woning van het schavot drijf, om hun zielen te vernietigen." Als Horos de wreker werd hij dus hier zinnebeeldig voorgesteld in de gedaante van een kat. De voorstelling was, vooral in Beneden-Egypte, zeer algemeen. Verscheidene goden werden zoo afgebeeld, en men weet hoe groote heiligheid aan dat miauwende huisdier, dat in Egypte, blijkens zijn naam Maau, dezelfde klanken uitstiet als zijn europesche nazaten, aan de oevers van den Nijl werd toegeschreven [2]. De reden van dien eerbied is nu duidelijk genoeg. De smakelooze verklaring, dat men de kat om haar nuttigheid als muizendoodster vereerde, behoeft niet meer te worden weerlegd. Zij was een symbool van de godheid, en als zoodanig zeer gelukkig gekozen: een symbool, wat in Egypte hetzelfde beteekende als een levende openbaring der godheid. Het vignet bij deze plaats van het Boek der Opstanding vertoont een kat, die met een mes een slang doorsnijdt.

---

1 Als de zichtbare zonnegod in het geheel heette hij *Har-m-achuti*: Horos der twee horizonten, en deze naam wordt dus ook aan Tum, wanneer hij als de avondzon gedacht wordt, gegeven. Zie Brugsch, *D. Aegypt. Gräberwelt*, blz. 35 in den daar aangehaalden hymne.

2 Ik wil aan deze afleiding als klanknabootsing geen grooter waarde hechten dan zij verdient. Volg. Brugsch *Hier.dem. WB.* blz. 505, beteekent het woord letterlijk: het glanzende, schitterende, lichtende (scil. dier).

De slang is het beeld der duisternis en der schadelijke natuurkrachten. De kat, die den nacht liefst tot haar zwerftochten uitkiest, met haar in de duisternis helder schitterende oogen, leende zich zeer goed tot een beeld van den nachtelijken zonnegod, van wiens beide oogen, zon en maan, zoo dikwijls sprake is, en haar boosaardige natuur maakte haar tot een geschikte vertegenwoordigster van Horos den wreker. Geheel hetzelfde wordt uitgedrukt door den leeuw, waarmee zij vaak verwisseld wordt.

Overwinnaar over de machten der duisternis, wordt de zonnegod nu als koning gekroond. „Ik ben degeen," roept hij uit, „die de dubbele kroon heb ontvangen in blijdschap, degeen die den last heb ontvangen om over de goden te regeeren, ten dage waarop de wereld door den Heer van het heelal is geordend." Nu komt hij als de regeerende vorst, als de koning van den dag, uit het rijk der duisternis in dat des lichts. En als de god van den dag is hij ook „degeen, die de kwalen vernietigt en den loop der tijden regelt," en blijkt hij ook te zijn: „de goddelijke kever, de zichzelf scheppende, wiens substantie door zichzelf bestaat."

De kever (chepra of choper) is een zeer gewone voorstelling van Ra. In het 15e hoofdstuk van het Boek der Opstanding komt hij onder den vollen naam van Ra Haremchu Chepra voor als koning, met de godin Neb-un, de meesteres van het Zijn, dat is de goddelijke ureus-adder, symbool der heerschappij en de dubbele kroon op het hoofd. Ook daar (15, 19 en 20) is hij een goede en een geduchte god, goed voor de goeden, geducht voor de boozen. Want hij is de rechtvaardige; met Ma, de godin der gerechtigheid, doorwandelt hij den hemel.

Men wachte zich echter vooral om Ra eenvoudig de zon te noemen. Dat men reeds van vroeg gewoon was den god van zijn openbaringen te onderscheiden, blijkt uit de hymnen aan Ra, die den inhoud van het 15e hoofdstuk van het Boek der Openbaring uitmaken. Schijnbaar wordt hij daar met de zon vereenzelvigd; er wordt o. a. van zijn prachtigen opgang gesproken; doch inderdaad wordt tusschen het wezen dat men aanbad en zijn zichtbare verschijning nauwkeurig onderscheid gemaakt. De zonneschijf heet „van hem,” „zijn embleem.” Hij reist *in* zijn diskus en heet de oude onbekende in zijn mysterie (15, 46). Zelfs als men hem ziet, aanschouwt men slechts een afstraling zijner heerlijkheid: zelfs voor de oogen der menschen wandelt hij in zijn mysterie. Dat men zich ook van de eenheid der godheid ten volle bewust bleef, al noemde men haar met verschillende namen, bewijzen kollektieve namen zooals Ra-haremehu-chepra en dergelijke. Ook is dit niet iets nieuws, een vrucht van latere bespiegeling: juist in de oudste monumenten komt dit voor, en het moet wel het oorspronkelijke zijn. Nergens vindt men de stelling, dat fetissisme en aanbidding van de natuurvoorwerpen en natuurverschijnselen als zoodanig slechts populaire verbasteringen zijn van een oorspronkelijk veel zuiverder godsdienst, glansrijker bevestigd, dan in de oude oorkonden van Egypte.

Om een denkbeeld te geven van de aanbidding van Ra, haal ik een gedeelte van de hymnen uit het 15e hoofdst. van het Boek der Opstanding, naar de rangschikking en vertaling van Lefébure [1], hier aan:

---

[1] E. Lefébure, *Traduction comparee des hymnes au soleil composant le XVe chapitre du Rit. fun. Ég.* blz. 123 vg. Lefébure splitst de

Gegroet, gij die als Tum zijt gekomen, en de schepper der goden zijt geweest [2]!

Gegroet, gij die gekomen zijt als ziel der heilige zielen in de Amenti!

Gegroet, opperste der goden, die het Doodenrijk verlicht door uw schoonheden!

Gegroet, gij die komt in glansen, en reist in uw diskus!

Gegroet, grootste van alle goden, heerschend in den hoogsten, regeerend in den ondersten hemel!

Gegroet, gij die doordringt in den ondersten hemel (tiau) en beschikt over alle poorten!

Gegroet onder de goden, weger der woorden in het Doodenrijk (Chernuter)!

Gegroet, die zijt in uw woning (nest), schepper van den ondersten hemel door uw deugd!

Gegroet, grootgewordene en verheerlijkte god! Uw vijanden vallen op hun schavot.

Gegroet, gij hebt de schuldigen vermoord, gij hebt Apap (de slang der duisternis) vernietigd!

---

regels 29—33 in tweeën, en voegt de 5 eerste en de 5 laatste helften bijeen. Ook bij het onmiddellijk voorafgaande is van zijn belangrijken arbeid gebruik gemaakt.

[2] Aldus Lefébure. Birch (in Bunsen, *Egypt's place*, Dl. V, blz. 170), vertaalt: *created by the creator of the Gods*. De vertaling van Lefébure verdient de voorkeur. Tum komt ook elders steeds voor als de schepper. Vgl. B. d. O. 1, 17 var., aangehaald bij Brugsch *WB.* voc. *Kema*. Eveneens B. d. O. 79 aanhef, waar hij heet: Maker van den hemel, schepper van de wezens, voortkomende uit de wereld, die alle geslachten (soorten) van bestaansvormen maakt, de goden in 't leven roept, zichzelf schept, Heer des levens, die de goden met leven vervult.

Men kan deze lofzegging niet met eenige aandacht lezen, zonder in te zien, wat uit al het aangevoerde blijkt, dat Ra-Tum en Osiris werkelijk niet verschillen, en de heliopolitaansche mythologie werkelijk dezelfde is als de abydeensche. Natuurlijk, want ook de osiraansche was, gelijk wij zagen, oorspronkelijk zonnemythe. Misschien werd zij te Heliopolis eerst later, door samensmelting met de zuidelijke, aan de leer der laatste dingen vastgeknoopt, en was zij daar aanvankelijk meer kosmogonisch, zooals bij de aziatische Mesopotamiërs.

Kosmogonische wezens zijn ook de twee overige heliopolitaansche hoofdgoden, die ik niet onvermeld mag laten: Shu en Tefnut. Zij zijn de twee leeuwengoden. waarvan in het 3e hoofdstuk van het Boek der Opstanding gezegd wordt, dat zij Tum verlichten als hij uit zijn plaats in den hemeloceaan voortkomt. In het 17e hoofdstuk heet het, in een aanroeping, naar de vertaling van De Rougé, aldus: „O Ra in zijn ei, die straalt door zijn schijf, die schittert aan den horizon, die.... een afschuw van oponthoud heeft, die wandelt op de steunsels van den God Shu! Gij die uw tweede niet hebt onder de goden, die de winden voortbrengt door het vuur van zijn mond, en die de twee werelden verlicht door zijn glansen.” Dat dit laatste op Shu, en niet op Ra slaat, blijkt uit een plaats in den aanhef van het 55e hoofdstuk, waar gezegd wordt: „Ik ben Shu, die vóór het licht de winden trekt of voortbeweegt tot de grenzen des hemels, tot de grenzen der aarde, tot de grenzen van de ruimte zelfs.” Hetgeen hetzelfde is als het elders gebezigde beeld, dat de honden, symbool der winden, hem met snelheid volgen.

Shu is het kosmische warmte- en licht-beginsel, het

wereldei waarin Ra gezegd wordt zich te bevinden [1], waarom hij dan ook de zonnewoning genoemd wordt. Daarmee staat in verband de naam dien hij dikwijls draagt, en waaronder hij met name te Abydos werd aangebeden, die van Nunhur [2], een naam die het middelpunt, de kern van Nun, den hemeloceaan waaruit alles voortkomt, beteekent; hetgeen in beeldspraak uitgedrukt heet, dat hij zich in het midden der zonnebark bevindt (*hur sek ti*). Dit middelpunt nu werd beschouwd als de bewegende scheppingskracht. Hij is dan ook (B. d. O. 67) degeen die de poort opent, de poort die leidt tot de plaats waar de zonnebark zich bevindt. Daarom is hij wel, gelijk alle heliopolitaansche goden, zoon van Ra, geteeld door Tum, maar eigenlijk zonder moeder geboren; want het heet van hem, dat hij zich-zelf geteeld heeft in den schoot der godin des hemels. Hij is de eenige heer, uit de hemelzee Nun gekomen, waarover in den aanvang de vruchtbaarmakende adem der godheid ging [3]. Als het beginsel der schepping is hij ongeschapen; de zon is begonnen met zijn begin. Hij is de levengever, en ontvangt, gelijk alle goden die de eerste oorzaak moeten voorstellen, den wonderbaren naam van jonge oude, waardoor men een eeuwige jeugd trachtte aan te duiden. Zeer begrijpelijk is het waarom hij met de godinnen Oer hakau en Ma, de Groote kracht en de Gerechtigheid, wordt vereenzelvigd, want hij is de kracht bij uitnemendheid, die zich werkzaam betoont in de stof,

[1] Chabas, *Pap. mag. Harris*, blz. 96.

[2] Alzoo leest Lepsius, *Aelt Texte*, blz. 37. Gewoonlijk leest men Anhur, van *an*, geleiden (?).

[3] *Pap. mag. Harris*, 23, 53 en 54.

en door hem heerschen gerechtigheid en waarheid, meteénwoord orde in de schepping, waarvan Ma de persoonsverbeelding is. De wortel van zijn naam heeft tweeërlei beteekenis; de eerste is die van verzengen, de tweede die van uitstrekken, wassen. Beide beteekenissen komen met zijn wezen overeen: de verzengende is hij als de levensgloed van 't heelal, de uitstrekkende als degeen die het hemelgewelf opliet, die „scheiding maakt tusschen de wateren onder en boven het uitspansel [1].” In deze laatste hoedanigheid wordt hij afgebeeld als een mensch die met zijn opgeheven armen het hemelgewelf, in de gedaante van een voorovergebogene op handen en voeten rustende vrouw, ondersteunt, hetgeen ook het determinatieve teeken van den wortel *shu* uitmaakt. Daarom gaat Ra, de zonnegod, op zijn stutten, want die godheid reist naar de symbolische voorstelling over den rug der hemelgodin (B. d. O., 17, 24 u. 34 glosse).

Dat Shu, waarschijnlijk in lateren tijd, met Ra vereenigd werd, en alzoo gelijk de meeste andere egyptische hoofdgoden tot een zonnegod werd gemaakt, is natuurlijk, omdat de kiem van het wereldei inderdaad de zon is. Hij is dan, als de god der verzengende zonnehitte, als de vreeselijke zonnegod, het naast met Set verwant, en de ezel, het dier van Set, dat ook *shu* heet, schijnt eveneens aan hem te hebben behoord [2]. In de mystiek

---

[1] B. d. O, 98, vergelijkt de afgestorvene, als hij van de aarde naar den hemel reikt, zich met Shu.

[2] Dergelijke woordspelingen zijn in de egyptische symboliek zeer gewoon. Zoo heet Shu ook: *Kai-shu-ti*, verheffer der twee pluimen. *Shu* beteekent ook pluim. Of nu met dezen naam een werkelijke eigenschap van den god wordt aangeduid, dan of het slechts een spelen met klanken is, kunnen wij moeilijk uitmaken De twee pluimen

der Egyptenaars wordt dit aldus uitgedrukt · "Shu heeft zich gegoten in de substantie van zijn vader Ra, om diens vijanden te verdelgen," of "de zelfheid (*ka*) van Shu vereenigt zich met die van Ra," m. a. w. Ra als verdelger der booze machten, als verschrikkelijke god, ontvangt het karakter van Shu. Hij heeft dan ook de gestalte, die de straffende Ra aanneemt, namelijk die van een kater. Om dezelfde reden wordt hij vereenzelvigd met Horos-tem, den Horos van het zwaard, en niet slechts als krijgsgod met piek en horens, maar ook als bestraffer der boozen in de onderwereld voorgesteld (B. d. O. 90). De gade van Shu is Tefnut of Tef. Uit haar doet hij alles geboren worden. Evenals hij wordt zij veelal afgebeeld in den vorm eener leeuwin of eener kat, een vorm voor de noord-egyptische godinnen zoo gewoon. Dit alles zou ook haar voor een oorspronkelijke natuurkracht doen houden. Ook haar naam, die "vochtigheid of schuim" beteekent, toont dat dit haar oorspronkelijk karakter moet zijn. Zij is de oceaan waaruit alles ontstond, als persoonlijk levend goddelijk wezen gedacht, het kosmische water, of meer bepaald het schuim daarop ontstaan door de bewegende kracht van den gloeienden Shu, wiens adem de winden zijn: zoo wordt ook de Aphrodite-Astarte der Kretensers uit het schuim der zee geboren. Gewoonlijk echter komt Tefnut voor in een gedaante, die van haar wezen een geheel ander denkbeeld zou doen vormen, namelijk als de ureusadder, het symbool der koninklijke macht op het hoofd van vorsten en goden,

zijn een gewoon hoofdsieraad der heerschende goden. Wellicht hangt de naam *kai-shu-ti* samen met dien van de geheimzinnige godheid *Kai*, die reeds onder de 6e dynastie aan 't hoofd der goden gesteld wordt.

en het algemeene zinnebeeld voor alle vrouwelijke goden. Zoo wordt dan ook gezegd, dat Shu zijn gade als verdedigster op het hoofd heeft [1], wat geen anderen zin kan hebben. Shu is daar echter reeds met de zon vereenigd, want in zijn gewoon karakter draagt hij slechts de struisveder op het hoofd. Gewoonlijk heet Tefnut dan ook: "de eenige op het hoofd van haar vader," dat is van Ra, den zonnegod als schepper. Oppervlakkig schijnt er geen verband tusschen beide voorstellingen te bestaan. De ureus op het hoofd van de zonnegoden is een zinnebeeld van het licht. Hetzij dat zij als godin Neb-un, de meesteres van het zijn, of als Neb-anch, de meesteres des levens, of als Sechet voorkomt, steeds is zij "de vonkelende" of "de zonneschijf in zijn toorn," dus een personifikatie van den verschroeienden zonnegloed [2]. De slang was het beeld zoowel van de vochtige warmte als van den verdorrenden vuurgloed, met name der brandende zonnestralen. Zoo is Tefnut de vrouwelijke zijde van Shu, den god van hitte en licht, en vereenigt daarom in zich beide attributen; als gade van Shu de scheppingskiem is zij het schuimende water, als gade van Shu den verzenger is zij de toornige, opgezwollen adder, wiens steek doodelijk is, de voortbrengende en doodende natuurkracht in één wezen verbonden. Daar *tef* ook "uitspuwen" beteekent, wordt zij niet zelden afgebeeld als een vuurspuwende leeuwin.

Dit zijn "de heeren van An," de hoofdgoden van het heliopolitaansche pantheon. Opmerkelijk is, dat daaronder

[1] Zie *Pap. Mag. Harris*, blz. 24.

[2] Lefébure, *Chap. XV du Rituel*, blz. 28 en 29. Zeer juist vergelijkt deze geleerde de hier bedoelde egyptische godheid met de hebreeuwsche *serafs*, dat "de verbranders" beteekent

slechts één vrouwelijke voorkomt, die niet meer dan een ondergeschikte rol vervult, geen menschelijk voelende Isis of Nephthys [1]. Dit is kenmerkend voor den godsdienst van Noord-Egypte, die zich bij alle overeenkomst van den zuidelijken onderscheidde. De goden van Beneden-Egypte komen in aard meer met de zoogenaamd semietische, vooral met de syrische en noord-arabische overeen, waarin het mannelijke element evenzeer overheerscht, en soms uitsluitend is vertegenwoordigd, en die ook meestal geduchte en verterende godheden zijn. In het egyptische Rijk worden beide stelsels nevens elkander gevonden en met elkander samengesmolten.

[1] De Hathor van Heliopolis, die in Pyramiden-opschriften voorkomt (Duemichen, *Bauurkunde v. Dend.*, blz. 20), is waarschijnlijk eerst door de Thiniten derwaards gebracht, en behoorde er oorspronkelijk niet te huis.

HOOFDSTUK V.

DE GODSDIENST ONDER HET OUDE RIJK.

Door Menes werd Memfis (Mennefer, de goede woning) gesticht, althans tot een sterke vesting gemaakt om de noordelijke barbaren in bedwang te houden, en tot rijkszetel verheven. De god van Memfis was Ptah, of, gelijk men daar uitsprak, Phtah, en de stad draagt dan ook den naam van Ha ka ptah, dat is plaats der vereering of der ziel van Ptah. Er is reden om te vermoeden, dat een godheid van dien naam reeds in die landstreek werd aangebeden, voordat de thinitische koningen daar hun rezidentie vestigden, doch eerst van nu aan nam die god een hooge plaats in den egyptischen godsdienst in. Men mag als zeker aannemen dat Menes'voorgangers reeds een algemeen gezag over Opper-Egypte hebben uitgeoefend, eer ze instaat waren de beide deelen des lands onder één scepter te vereenigen. Daarom is de godsdienst van hun woonplaats Thinis-Abydos zonder twijfel in het Zuiden de heerschende geweest. In 't Noorden had Heliopolis met zijn in den grond der zaak gelijksoortige theologie, om zijn oudheid en om de geleerdheid zijner priesters een alouden roem. Thans kwam Memfis aan de beurt. Heliopolis werd wel niet geheel overschaduwd, en, blijkens de monumenten, brachten de thinitische koningen hun eigen Osirisdienst derwaards en naar Memfis over. Maar

8*

zij zouden niet gewaagd hebben den hoofdgod van de plaats waar zij zich vestigden voorbij te gaan, en hem daar niet de hoogste eere te geven. Naar eene geloofwaardige overlevering is Menes dan ook de stichter van den prachtigen tempel, die daar aan Ptah werd gewijd. Die tempel lag aan den witten muur, of den zuidelijken wal, waarschijnlijk, evenals de noordelijke wal waarvan de godin Neith patrones was, een verdedigingswerk niet ongelijk aan den chineschen muur, en met hetzelfde doel aangelegd. Ptah heette daarom dikwijls „de heilige van den witten muur,” of ook wel eenvoudig „Ptah van zijn zuidelijken wal.” In zijn heiligdom werden, evenals te Heliopolis, de koningen gewijd, en het feest der vereeniging van de twee landen tot één koninkrijk, onder zijn bescherming gevierd. Wij mogen althans veronderstellen, dat het reeds bij de stichting van Memfis werd ingezet, al wordt de viering van dat feest niet vroeger dan onder Pepi van de 6e dynastie vermeld. Vreemd is het, dat Ptah dikwijls drager der witte kroon, de kroon van Opper-Egypte, genoemd wordt; ik kan dat alleen uit zijn vereenzelviging met Osiris-sekru verklaren.

Men heeft opgemerkt dat aan Ptah een geestelijker, zedelijker beteekenis wordt toegeschreven dan aan de andere goden. Zoo dit juist is, dan heeft hij die eerst door de priesters verkregen. Oorspronkelijk was hij een kosmogonische godheid evenals vele anderen. Zijn naam beteekent „de vormer,” niet, zooals men doorgaans aanneemt „degeen die opent” [1], en aan dien naam beantwoordt een afbeelding waarin hij wordt voorgesteld bezig

---

[1] Van *patahu* = vormen, waarvan „beeldhouwen” de afgeleide beteekenis moet zijn, niet van *pathu* = openen. Brugsch, *WB.*, blz. 527 volg.

een kind te teekenen [1], symbolische uitdrukking van den Schepper der menschen. Zeer juist hebben de Grieken hem dan ook met hun Hephæstos vergeleken, den God van het kosmische vuur als scheppende, vormende kracht. Een zijner gewone namen is Totunen of Tanen, dat zoo men wil evenzeer „de vormende" beteekent, doch waarin anderen de aarde meenen te zien [2]. Zeker is het dat Tanen ook als bijnaam van andere goden en evenzoo afzonderlijk voorkomt. Ptah als de God van het in de wereld verborgen werkende vuur kan zeer wel de God der aarde heeten, en de groene kleur, die hem op de gedenkteekenen wordt gegeven, pleit daarvoor. Dat hij onzichtbaar is, wordt dikwijls gezegd. Iedere godheid is na hem, den grooten verborgene, ontstaan, en zijn beeld wordt niet gekend [3]. Zinnebeeldig wordt hij daarom als een mummie voorgesteld, verborgen in een kast.

Als de vormer geeft hij aan de afgestorvenen nieuw vleesch en nieuwe leden [4], als de schepper der wereld vestigt hij al wat geboren is, verwekt en maakt alle dingen die zijn: de goden zijn uitgegaan van zijn mond, de menschen van zijn oog. Versta ik deze beeldspraak wel, dan beduidt zij, dat hij door het woord de hoogere, de godenwereld, of, zooals het ook heet, al het geschapene verwekt heeft, maar dat hij de menschen geschapen heeft door middel van zijn oog, de zon. Horos-Ra gold gewoonlijk als de schepper der menschen bij uitnemendheid, dat wil zeggen der echte Egyptenaren. Dezelfde vermenging van

[1] Bij Wilkinson, *M. a. C.*, II, I, 249.

[2] Aldus Lefébure, *Chapitre XV du Rituel*, blz. 95.

[3] Vgl. hier en bij het volgende Pleyte, *Een lofzang aan Ptah*, afzonderlijke afdruk van een artikel in *De Evangeliespiegel*.

[4] *Pap. Mag. Harris*, blz. 25.

zuiverder en zinnelijker voorstellingen, die wij in alle scheppingsmythen, zelfs in de hebreeuwsche aantreffen, ontmoeten wij ook hier. Nevens uitdrukkingen als deze; „Uw geest is eerwaardig om zijn scheppingen,” staan grof-plastische zooals: „Met uw handen hebt gij het geschapene in den hemeloceaan gerangschikt.” De namen Levengever en Schepper der verschijningsvormen, die hij draagt, behooren ook tot dezen kring van voorstellingen.

Het is moeilijk te zeggen of al deze attributen reeds van oudsher aan Ptah werden toegekend, en of hij toen al, zooals later geschiedde, met de hoogste godheid, de eerstgeschapene of de ongeschapene, die zichzelf heeft voortgebracht en haar eigen ledematen gevormd, op één lijn werd gesteld; toen reeds als de god der onderwereld werd opgevat, die zich in de zichtbare openbaart. Onmogelijk is het niet: de oudste stukken van het Boek der Opstanding bevatten denkbeelden die daarmee overeenstemmen; het is zeer wel denkbaar dat de memfitische priesters die reeds van vroeg op hun god overdroegen. Zeker werd hij in de oudste tijden nogniet met de zon verbonden, zooals men dat later deed, en waarschijnlijk zullen namen als: „de Heer der lange tijden,” „de eerwaardige, goudene, schoon en welgevormd van aanzicht” die hij onder de 19e en 20e dynastie ontvangt, eerst van jonger dagteekening zijn. Maar zonder twijfel zijn de benamingen, die hem als den god van orde en gerechtigheid, en alzoo ook der waarheid doen kennen, oud en oorspronkelijk. Hij is de heer der el (*ma*), die dient om het *suum cuique* te handhaven, en wier hooge waarde vooral in een land als Egypte moest gevoeld worden, waar het water jaarlijks de grensscheidingen tusschen de landerijen onkenbaar maakte. Met Ma, de godin der gerech-

tigheid en waarheid, wier naam gelijkluidend met dien der el en van denzelfden wortel is afgeleid, wordt hij steeds ten nauwste verbonden, en hij draagt haar symbool op het hoofd [1]. Als de onzichtbare vormer van het heelal moest hij vanzelf ook de waardigheid van God des rechts bekleeden. En wanneer het later van hem heet, dat hij gekomen is, om weldadige wetten aan de menschen te geven [2], of dat hij de heilige god is, die het goede liefheeft, en daarop zijn machtige heerschappij vestigt [3], dan zijn dat begrippen die zich ùit dat grond-denkbeeld geleidelijk hebben ontwikkeld.

Men heeft sedert lang de verwantschap tusschen den egyptischen Ptahdienst en de Pateken-aanbidding der Feniciërs erkend, zoodat, althans in later tijd, beide met elkander verwisseld werden. Dat blijkt o. a. uit een plaats van Herodotos (III; 36), waar de grieksche geschiedschrijver meedeelt, dat Kambyzes zich in den tempel van Hephæstos te Memfis begaf, om daar het beeld van den God te zien. Met Hephæstos wordt zonder twijfel Ptah bedoeld. En hoe vond hij nu dat beeld? Het was gelijk, zegt Herodotos, aan de Pateken, die de Feniciërs op de plecht hunner schepen afbeelden, dat wil zeggen, het had een dwergengestalte.

Herodotos was hier zeer juist ingelicht. De naam der Pateken en die van Ptah is dezelfde. Ook van hem worden echt-egyptische beelden gevonden in de gedaante van

[1] Als heer der waarheden en gerechtigheden wordt hij dan ook aangeroepen door iemand die zich rechtvaardigen wil, evenals Thot. Zie Lepsius, *Zeits.*, 1868. p. 2.

[2] Ops. te Sararieh bij Memfis, aangehaald door Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 87.

[3] Zie Pleyte t. a. p.

een dwerg: een gestalte ook voor andere goden in Egypte niet ongewoon. Ook lag het zoogenaamde tyrische leger, de wijk die de Feniciers te Memfis bewoonden, juist tegen dienzelfden zuidwal waaraan de tempel van Ptah gebouwd was.

Was de Ptahdienst een fenicische godsvereering, door de Egyptenaars overgenomen? Men heeft het gemeend, doch zeker ten onrechte. Lang voordat de Feniciërs Egypte bewoonden, misschien wel voordat zij hun oorspronkelijk vaderland in Mesopotamie verlieten, werd Ptah te Memfis vereerd. Het is zoo. Ptah wordt door de Egyptenaars dikwijls om zijn schoonheid van aangezicht geroemd en als een jongeling voorgesteld, maar de oudheid van deze voorstelling is niet bewezen, en kan wel uit zijn vereeniging met den zonnegod zijn voortgesproten. In elk geval is zij niet de eenige geweest, die men zich van hem vormde. De Kabiren, de acht broedergoden der Feniciërs, die ook hun tempel te Memfis hadden, en dezelfden zijn als de Pateken, heeten bij Herodotos de kinderen van Ptah. Nu wordt door de Egyptenaars slechts één zoon van Ptah genoemd: Imhotep, d. i. ik kom in vrede [1], een god, die blijkens een koningsnaam der 4e dynastie reeds vroeg in Egypte vereerd werd, doch die geen groote beteekenis schijnt te hebben erlangd. De Grieken noemen hem Asklepios. Maar zij noemen hem tevens den achtste, hetgeen hem als een der Kabiren doet kennen. Men weet dat ook de Egyptenaars onder de oudste memfitische dynastiën reeds de acht goden aanbaden, die te Sesennu met Thot verbonden werden.

[1] E de Rougé, in de *Rev. Arch.*, 1861. IV. blz. 202. Hij houdt deze verklaring voor juister dan de gewone: "Ik kom met offerande."

Ik geloof, dat wij ons de zaak zoo moeten denken: Van oudsher bestond in de landstreek, waar Menes Memfis stichtte, de vereering van den vuurgod als Ptah, als vormer der wereld, waarschijnlijk vereenigd met de aanbidding der acht goden, die elders Thot vergezelden. Als kosmogonische goden, want dat waren zij, hoe men ze ook opvatte, werden ze in de gestalte van dwergen afgebeeld, iets wat wij in alle mythologiën wedervinden. Dezen godsdienst lieten de thinitische koningen bestaan, en veranderden ook zeker te Memfis in den vorm niet veel. Doch daarnevens ontstond nu een meer zuiver egyptische voorstelling, die den god eene gewone menschelijke gedaante gaf, en van hem, met de noordelijke godin Pacht, of ook wel met Ma en met Imhotep, die slechts een priesterlijke fiktie is, een in de egyptische theologie zoo geliefkoosde trias vormde [1]. De Feniciërs namen den ouden, niet aldus hervormden Ptahdienst over, hetzij omdat ze in hun mythologie reeds iets dergelijks bezaten, hetzij om andere redenen.

Met Ptah vervulden twee godinnen Pacht (Bast) en Neith reeds in den oudsten tijd een voorname rol in Beneden-Egypte. Beiden worden onder de eerste dynastiën dikwijls vermeld, en aan beiden, als belangrijke godheden van het Noorden, waren in Memfis tempels gewijd. Het priestersehap van Neith werd, evenals dat van Hathor, door prinsessen van koninklijken bloede uitgeoefend; van de twee godinnen meestal door dezelfde persoon. De dienst van Neith had zijn hoofdzetel te Saïs. Zij schijnt

[1] Lepsius meent dat Ptah, als de geestelijker godheid, van Ra, den meer fyzischen god, onderscheiden zou zijn. *Aelt. Götterkreis*, blz. 40. Indien dit juist is, dan kan dat alleen van dezen vorm van Ptah gelden.

vooral bij het libysche gedeelte der bevolking van Beneden-Egypte vereerd te zijn [1]. Pacht was de geliefkoosde godin der Aamu of arabische stammen, en werd onder den naam van Bast vooral te Bubastis aangebeden. Zij werd zelfs tot de gemalin of bijzondere geliefde (*aa meri*) van Ptah gemaakt. Wij komen op beiden later terug.

Sekru (de geslagene? de gedoode?), ook in den oudsten tijd genoemd, zal wel een vorm van Ptah geweest zijn als de onderwereldsgod. Later werd hij met hem en Osiris verbonden als Ptah-sokar-osiris (Ptah-sekru-asar). Hij werd echter te Memfis afzonderlijk vereerd. Behalve van hem vinden wij onder het Oude Rijk ook melding van Chnum, den god der watervallen, vanwaar men toen reeds steenen tot de kolossale gebouwen der memfitische koningen aanvoerde, en, naar men vermoedt, ook van Munt, den god van Hermonthis, dien wij later weder zullen ontmoeten.

Zoo wij Herodotos mogen vertrouwen, dan heeft onder de 2e dynastie een belangrijke wijziging in de egyptische godsvereering plaats gehad. Hij verhaalt namelijk dat onder koning Kaiechos (Kakau) de heilige dieren voor het eerst werden aangebeden. Wij zullen dit wel zoo moeten opvatten, dat de dierendienst, die bestemd was om in Egypte zulk een groote uitbreiding te verkrijgen, toen voor het eerst van staatswege uitgeoefend en officiëel werd aangenomen. Er is grond, om dit bericht voor geloofwaardig te houden. De naam van koning Kakau pleit voor zijn echtheid, want die beteekent: het mannelijke

[1] Heeft het teeken dat de Aamu onder Abisa, op het graf van Chnumhotep afgebeeld, met zich dragen, en dat met de hieroglyfe van Neith overeenkomt, op aanbidding van deze godheid door dien stam betrekking?

bij uitnemendheid, en daarvan is de stier de uitdrukking en 't symbool. Bepaaldelijk heet zoo de stier van Memfis, de zwarte Hapistier, met de teekens van de gevleugelde zonneschijf en den scarabeus voorzien. Mogen wij den naam van Menes (Mena) met dien van den heiligen Menastier (Mnevis), den witten of gelen stier van Heliopolis, in verband brengen, dan zou de vereering van dit dier reeds bestaan hebben, en alleen de Apisdienst door Kakau zijn ingevoerd. Omstreeks denzelfden tijd werd ook de aanbidding van den heiligen bok van Mendes ingesteld. Althans de opvolger van Kakau heet Binuter (Binothris), dat is: de geest van God, 't geen symbolisch door den ram of den bok, waarin men oudtijds weinig onderscheid maakte, werd uitgedrukt Bok en ram zijn als zinnebeelden der voortbrengende kracht, symbolen van den schepper. Ook Chnum draagt ramshoornen, en men weet dat hij den schepper voorstelt als de zon die den wind voortbrengt, of den geest blazende over de kosmische wateren [1].

Weldra werd de dierendienst in Egypte zeer algemeen. In latere tijden was er geen plaats van belang in het land of zij had haar heilig dier. Zij werden er met allen eerbied behandeld, gevoed, gepleegd, en na hun dood zorgvuldig gebalsemd en bijgezet. Te Hermopolis (Sesennu, Ashmunein), de stad van Thot, was de ibis, het dier van dien god, heilig, en bij de groote vereering die deze priestergod genoot kan het niet verwonderen, dat men

[1] Wellicht hangt deze dienst te Mendes wel samen met hetgeen wij Boek d. Opst. 17, 12 glosse vermeld vinden, namelijk, dat Osiris met Ra in Tattu, d. i. Mendes vereenigd werd, waarvan Horos de wreker zijns vaders, dat is de abydeensche, en Hor-fent-an, dat is de heliopolitaansche Horos, de openbaringen zijn.

ook te Memfis en Thebe, de rezidentie-steden, en te Abydos, de gewijde doodenstad, ibismummiën gevonden heeft. Evenzeer werd de hondskop-aap (kynokephalos), het symbolische dier van de 8 medgezellen van Thot, te Hermopolis en te Thebe heilig gehouden. Waar Anubis vereerd werd, zooals te Kynopolis, daar vindt men sjakalmummiën. Te Butos waren het muizen en sperwers, symbolen van de godin en van den god dier plaats (Horos), die men eerde. Bij de groote verbreiding van den Horosdienst is het natuurlijk, dat sperwerlijken ook elders werden aangetroffen. Aan de kat, het dier van Pacht en Bast, van Tefnut en Ra, werd een groote heiligheid toegeschreven. Het verhaal van Diodoros is bekend, van den romeinschen soldaat die bij ongeluk een kat te Alexandrië doodde, en, in weerwil van de pogingen des konings om hem te redden, door het woedende volk vermoord werd. Het gewijde dier van de Thebaïs was de ram, van Eileithyia de gier, van Herakleopolis de ichneumon, van Lykopolis of Siut de wolf. Waar men Set aanbad daar werd ook het nijlpaard vereerd, en in de verschillende plaatsen waar Sebak, de god met den krokodilskop, zijn tempels had, zooals te Ombos en te Krokodilopolis aan de Mœris-zee in het Fayum, de krokodil. Herodotos vertelt hoe men op laatstgenoemde plaats dit dier met glazen en gouden oorhangers en ringen aan de voorpooten versierde, hoe men het voedde met meel en offervleesch, en, als het gestorven was, na het zorgvuldig gebalsemd te hebben, in heilige sarkofagen begroef. Overal elders, zegt hij, werd de krokodil vervolgd en gedood, en dat moet vooral in de distrikten van Edfu en Dendera hebben plaatsgehad, doch hier werd hij gespaard. Trouwens, uit hetgeen Strabo meedeelt,

mag men opmaken, dat de dieren door deze bestendige zorg geheel getemd werden. Hijzelf was er getuige van, hoe men den krokodil voederde, door hem de offergaven in den muil te steken, die hij met zekere kalme gelatenheid schijnt verzwolgen te hebben [1].

Maar het belangrijkste bleef door alle tijden heen de vereering der drie genoemde dieren: den Apis van Memfis, den Mnevis van Heliopolis en den bok van Mendes, vooral van den eersten. Dat de twee stieren geen mededingers waren, met andere woorden dat zij geen symbolen waren voor dezelfde zaak, blijkt daaruit, dat eenzelfde persoon tegelijk priester kon zijn van Apis, Mnevis en een heilige vaars, wier vereering onder het oude Rijk meermalen wordt vermeld. Zelfs schijnt de Apis eerst een geruimen tijd, veertig dagen, in Heliopolis vertoefd te hebben, voordat hij naar zijn tempel te Memfis werd gevoerd. Of men reeds onder de eerste dynastiën dat viertal heilige stieren aanbad, waarvan onder de Ptolemaeën melding gemaakt wordt, namelijk behalve den Hapi-stier en Urmerti dat is den Mnevis, nog twee andere Temur en Abekur wier beteekenis onzeker is, kan niet worden uitgemaakt. Zeker is het, dat wij onder Chufu (Cheops) van de 4e dynastie reeds van een eigen priester van Apis lezen, en dat wij onder Chafra nog vernemen van een stier Zasepf, „die te zijner ure verschijnt," waarvan, naief genoeg! de favorite des konings, Merisanch, prieteres was [2].

Mena of Mnevis, als de herlevende zon, en alzoo aan Ra-harmachis gewijd, was licht van kleur, wit of

[1] Zie Duncker, *Geschichte der Alterthums*, I, 53 volgg.

[2] De Rougé, VI *prem. Dynasties*, blz. 59 vg.

geel; Hapi daarentegen, als »de herlevende Ptah,« alzoo symbool van den onzichtbaren, verborgenen god, was zwart met witte vlekken, die op de gevleugelde zonneschijf moesten gelijken, en zoo 't heette een teeken van een kever, zinnebeeld des Scheppers, onder de tong. De symboliek is duidelijk genoeg. De god, die op den dag zich openbaart in het glansrijk zonlicht, leeft 's nachts voort in den donkeren afgrond, en is daar als schepper van zichzelf en van alle dingen onzichtbaar werkzaam; of, uit de mythologische in de theologische taal overgezet: de Apistier is de levende afbeelding van den god, die uit de duisternis licht schept, en uit den dood het leven. Daarom droeg hij ook een gouden schijf tusschen de hoornen. Natuurlijk werd hij later met Osiris en bepaald met Ptah-Sokar-Osiris in verband gebracht. Hij was dan ook eigenlijk meer bepaald een beeld van Ptah in zijn vorm van Sekru, en Sekru en Osiris verschilden in het wezen der zaak niet [1]. Dikwijls heet hij zoon van Ptah. Dit moet letterlijk verstaan worden. De Apis werd op bovennatuurlijke wijze geboren; Ptah, in de gedaante van een heilig vuur, een hemelschen lichtstraal, bevruchtte de uitverkorene koe, die niettemin maagd bleef en ook na de geboorte van den goddelijken zoon geen tweede kalf voortbracht. Een grof-zinnelijke vorm van dat leerstuk, dat het egyptische en de verwante volken op verschillende wijs inkleedden, en dat de bespiegeling der eerste christenen in liefelijke poëzie zou herscheppen. Met groote blijdschap en pracht werd de geboortedag

---

[1] Vergelijk den naam *Nefer-Ka-Sekru*, die vertaald *kan* worden: goede stier van Sekru, en reeds onder de 2e dynastie voorkomt. De Rougé, t. a. p., blz. 24.

van den heiligen Godszoon te Memfis gevierd. Dan was een tijd van heil en vrede op aarde. Zelfs de verscheurende dieren deden dan niemand schade. Maar nog grooter was de zorg voor den gestorven Apis. Als hij zich — want dit is de rechtzinnige uitdrukking — met Ptah vereenigde in het huis der oneindige tijden, om van nu aan bestendig op de plaats der eeuwigheid te verblijven, dan werd er groote en algemeene rouw bedreven, en voor zijn lijk geen mindere zorg gedragen, dan voor een zoon der godheid betamelijk was. Evenwel, de dienst van den dooden Apis schijnt eerst later, onder de 18e of 19e dynastie, zooal niet te zijn gesticht, althans die hooge vlucht te hebben genomen, die steeds zou stijgen, totdat hij onder de Ptolemæën het toppunt bereikte.

Men heeft tot verklaring van den dierendienst der Egyptenaren, dien men als geheel eenig verschijnsel beschouwde, reeds menige poging aangewend. De zaak is eenvoudiger dan men denkt, en het verschijnsel staat volstrekt niet op zichzelf. Alle mythologiën zijn vol van dieren-symboliek, en de voorbeelden van heilige dieren, die levend vereerd werden, zijn vrij talrijk. Koeien en runderen werden niet alleen in Egypte, maar ook bij de Romeinen, en worden nu nog bij de Indiërs vereerd. De Kelten, Germanen, Slaven hielden het paard heilig, onderhielden een aantal dezer dieren bij hun tempels, en versierden ze evenals de Egyptenaren Sebak's krokodil versierden. De zonnepaarden en zonnewagen, die in den jeruzalemschen tempel werden gehouden, zijn uit II Kon. 22, 11 bekend, gelijk de vier witte nisaeïsche rossen der Perzen, die een gelijke beteekenis hadden, uit Herod. I, 189. De Germanen spaarden ook de katten zorgvuldig, omdat ze, evenals de wezels, wijze toover-

kundige dieren waren. Ook brachten zij, evenals de Noormannen, offers aan de wilde vogels, om hen te bewegen dat ze het graan en het vee zouden sparen. Zoo werden oudtijds onder ons degenen, die een van stadswege onderhouden zwaan doodden, met den dood gestraft. De eerbied voor de ooievaars, de haagsche en andere, is uit hetzelfde bijgeloof gesproten. En wereldberoemd zijn de ganzen van het Kapitool, die daar, als symbolen van huiselijkheid en vruchtbaarheid, ter eere van Juno onderhouden werden, en deze weldaad vergolden met de redding der stad.

De dierenvereering is dus zeer algemeen bij verschillende volken. Niets is toch natuurlijker, dan dat men hetgeen mythologie en symboliek als den goden geheiligd, als hun gestalten voorstellen, 't zij dan dieren of andere voorwerpen, zelf als heilig beschouwt, en daaraan een zekere aanbidding wijdt. Nergens heeft dat zeker zulk een uitbreiding erlangd als in Egypte. Doch ook daar is het zonder twijfel uit geen andere bron gesproten dan uit de symboliek, en werd het door het aangroeiend formalisme begunstigd. Ook is er in het dierlijk instinkt iets raadselachtigs, iets geheimzinnigs, dat meer nog dan het redelijk handelen der menschen, aan een onmiddellijke werking der godheid deed denken. Doch dit kan slechts hebben meegewerkt. De hoofdoorzaak van den dierendienst is de dierensymboliek der godenleer. De eigenschappen, die men aan de godheid toeschreef, kwamen overeen met hetgeen men in sommige dieren had opgemerkt, of zich eenvoudig daarvan verbeeldde, en zoo werd in de dichterlijke taal der mythologie of in de mystische voorstellingen der symboliek de godheid zelf als zulk een dier voorgesteld. Maar nu is een dier

uitingen van het godsdienstig gevoel deze, dat men de godheid nabij zich wil hebben, en de zinnelijke mensch verlangt een onderpand van die nabijheid. Daarom bewaart hij den steen die uit den hemel gevallen is, of maakt zelf een beeld van de godheid, symbolisch gelijk de ark, waarin de Onzichtbare verborgen was, gelijk de sperwer, de krokodil en de ramskoppige godenbeelden der Egyptenaars, of geheel anthropomorfisch, gelijk de edele godengestalten der Grieken. Zoo werden ook de heilige dieren der mythologie afgebeeld in grooter en kleiner vorm, en veelal als amuletten, dus als middelen om door de macht der godheid den invloed der booze geesten te weren, om den hals gedragen. Maar beter dan deze voorwerpen der kunst kan het levende dier zelf tot een waarborg van het leven en de tegenwoordigheid der godheid strekken. Voor het volk was de beeldspraak werkelijkheid. Het beschouwde het zoo, dat de godheid, die alle gestalten kon aannemen, ook werkelijk de gedaante van dit of dat dier tot de hare had gemaakt. Een dier, waarin de godheid zelf gewoond had, misschien nog wonen kon, was daarom heilig, onschendbaar. En was er een, dat zich in zijn soort, door kleur of bijzondere teekenen of schoonheid, van de anderen onderscheidde, dan werd dit tot openbare vereering uitgekozen, en als de beliehaming van den god zelf beschouwd. De dierendienst is, evenmin als het zoogenaamde fetissisme, waarmee hij samenhangt, iets oorspronkelijks. Het is een verzinnelijking van de godsdienstige beeldspraak der dichters en priesters. De verstandigen onder deze laatsten hebben er zeker nooit iets anders dan symboliek in gezien.

Niet minder kenmerkend voor den egyptischen godsdienst dan de vereering der heilige dieren, is de vergo-

ding der koningen. Ook deze dagteekent al uit het Oude Rijk. Toen reeds werd voor hen een openbare aanbidding vastgesteld. Het is waarschijnlijk dat Chufu en Chafra, de twee groote koningen der 4e dynastie, dit gebruik officiëel hebben ingevoerd. Want wel werden sommigen hunner voorgangers, zooals Mena, Teta en Snefru, de laatste bij de mijnen van den Sinaï, als goden aangebeden, maar het is niet zeker of die eerdienst uit hun eigen dagen hengt. Zeker is het, dat Chufu (Cheops) reeds onder een zijner naaste opvolgers als een god werd vereerd, en zijn eigen priester had, en dat de zonen van Chafra het priesterschap van hun vader vervulden. Van Ratutef,. Menkaura (Mycerinus), Tatkara of Assa, Useskaf, Kaka (van de 5e dynastie, te onderscheiden van Kakau uit de 2e dynastie), naar wien een domein den naam droeg van: aanroeping der geesten van Kaka (Kaka-uas-bin), metéénwoord van alle vorsten, die ook maar iets beduiden, wordt hetzelfde bericht. Niet slechts werden hun ter eer bepaalde graftempels bij hun pyramiden gesticht, maar reeds bij hun leven richtten zij heiligdommen op, waarvan zijzelven de godheden waren. Zoozeer breidde deze menschenvergoding zich uit, dat zij den dienst der goden overschaduwde en soms op den achtergrond drong. Zoo verklaart Una, een hoog staatsdienaar onder drie koningen der 5e dynastie, dat hij onder de regeering van Mer-en-ra, bij vier werkplaatsen of werven voor groote werken ingericht, evenzooveel heilige plaatsen had gesticht, opdat men daar de geesten van dien koning, den eenwiglevenden Merenra, „meer dan al de goden„ zou aanroepen [1]. En dat bleef zoo, alle

[1] Zie De Rougé, t. a. p., blz. 143.

eeuwen door. Met dezelfde standvastigheid waarmee de dienst der goden werd gehandhaafd, werden de heiligdommen der koningen in wezen gehouden, en volgden hun priesters elkander geregeld op. Onder de 26e dynastie vinden wij nog vaste priesters van Cheops, Cephren en Rathoïses (Ratutef) van de 4e, en onder de Ptolemaeën nog een vasten priester van Snefru uit de 3e dynastie.

En deze aanbidding der koningen was niet een staatsinstelling, een officiëele dienst door het despotisme uitgedacht, om aan het koningschap een grootere heiligheid bij te zetten; zij was een geloofsartikel voor de Egyptenaars, en straalt in alles door. De egyptische godsdienst was de eerste beschaafde uitdrukking van het geloof in de onbeperkte soevereiniteit der godheid. De koning — het is een toepassing van hetzelfde beginsel waaruit de dierendienst voortvloeide — de koning was, met nog veel grooter nadruk dan het heilige dier, de zoon van God, de levende God, de vleeschwording van 't goddelijke wezen op aarde. „Laat God," zoo spreekt, eenige eeuwen later, de dienaar van Amenemha I en Usertesen I Saneha, die bij hen in ongenade vervallen was, „laat God," zoo zegt hij van den koning, in zijn autobiografie [1], „genadig zijn voor hem, dien hij heeft opgeheven, dien hij verdreven heeft naar een ander land, laat hij zachtmoedig zijn als Ra." Als hij verlof heeft gekregen om terug te keeren, is hij haast waanzinnig van vreugde. Hij valt op zijn aangezicht als in aanbidding voor de majesteit des konings. Hij kan het niet gelooven. „De groote God, de gelijke van den Zonnegod spot met mij!" roept hij uit, „uwe Majesteit is als Horos, de kracht van uw arm

[1] Goodwin, *The Story of Saneha*, Lond. Edinb. 1866.

strekt zich uit over alle landen." "Ik leef," betuigt hij later, "door den adem dien gij geeft, ik bemin Ra-Horos, het beeld van uw edele gestalte." In de tegenwoordigheid des konings toegelaten is hij buiten zichzelf. Weer valt hij op het aangezicht. "De god," zoo verhaalt hij, "sprak vriendelijk tot mij. Ik was als iemand die uit de duisternis in het licht wordt gebracht. Mijn tong was stom, mijn leden weigerden mij den dienst, mijn hart was niet langer in mijn lichaam, zoodat ik niet wist of ik leefde, dan of ik dood was." De menschenvergoding kan niet verder gaan.

De eerdienst der koningen was dus slechts een gevolg van de wijs waarop men hen beschouwde. En die beschouwing laat zich uit het karakter van den egyptischen godsdienst gemakkelijk verklaren. Als ieder goed mensch na zijn dood Osiris werd, als iedereen, in gevaar of nood, door magische spreuken te bezigen, de gestalte van een godheid kon aannemen, dan laat zich begrijpen, dat de koning niet slechts na zijn dood maar reeds bij zijn leven met de godheid werd gelijk gesteld. De koningen zaten immers op den troon van Horos, van Tum. Zij waren immers zelven de levende Horos, de zonen van Ra den Schepper, openbaringen en plaatsvervangers der goden op aarde. Gelijk hun dienaren hun namen met eenige toevoeging of wijziging droegen, zoo namen zij die der goden over, hetzij met, hetzij zonder bijvoegsel. Tusschen zulk een voorstelling en bepaalde aanbidding is slechts één schrede.

In deze konings-apotheoze openbaart zich weder sterk de neiging van het egyptische volk om alles te verzinnelijken. Wat bij den dierendienst plaats had, geschiedde ook hier. De mythologie stelde de goden zinnebeeldig

voor onder den vorm van dieren, en in de aanbidding der dieren werd dit verzinnelijkt. De theologie of staatsleer, indien bij de Egyptenaars van zoo iets sprake kan wezen, maakte de koningen tot plaatsvervangers der godheid, en bekleedde hen alzoo met een goddelijk karakter. Dit werd verzinnelijkt in de aanbidding van hun personen. De leer werd door niemand betwijfeld, en aan haar toepassing nam niemand ergernis. Het volk geloofde er even vast aan als de koningen zelven. Ook vonden hunne Majesteiten zich volstrekt niet bezwaard door deze hulde hun gebracht en lieten zich met welgevallen bewierooken.

Een andere oorzaak van de aanbidding der vorsten was het denkbeeld, dat de Egyptenaren zich vormden van den staat. De staat was voor hen nog eene zuivere godsregeering, en had in dit opzicht een groote overeenkomst met den chineschen. Gelijk in China slechts de keizer, als de zoon des hemels, aan de hoogste godheid offert, zoo waren in Egypte de tempels eigenlijk niets anders dan bedehuizen der koningen, waar niemand dan zij en de gewijde priesters mochten binnentreden. Het denkbeeld der theokratie, dat bij al de mesopotamische volken, ook de aziatische heerscht, was bij de Egyptenaars diep geworteld. Godsdienst en staat waren bij hen niet verbonden, maar één. Er is geen onderscheid tusschen beide. God regeert, de koning is zijn zoon, dat wil zeggen, God-zelf, zijn vleeschwording. Zijn regeering is daarom volkomen absoluut. Het is de bloeitijd van het echte, onvervalschte, nog door geen rationalistische waanwijsheid verwaterde *droit divin*. Het absolutisme had in Egypte niet het minste tegenwicht, niets wat bijvoorbeeld geleek op het profetisme der Israëlie-

ten, waar de zieners door Gods woord de gezalfden Gods kontroleerden. Bij hen bleek de fiktie, dat de koning aan de godheid gelijk is, niet meer in al haar kracht vol te houden. Door het verbondsidee is de israëlietische theokratie als 't ware een konstitutioneele, en zij bleef dat, onverschillig of de stedehouder Gods op aarde een koning dan of hij een hoogepriester was, totdat zij door Jezus haar geestelijke voltooiing ontving, en alle fiktie ophield. Maar de zuivere, absoluut-soevereine Godsregeering moet men, meer nog dan in Assur en Babel, meer nog dan in China zelfs, in Egypte gaan zoeken.

De volkomen eenheid van godsdienst en staat bij de Egyptenaars komt ook uit in hetgeen wij van hun priesterschap weten. Het is hier de plaats om daarvan met eenige woorden te spreken. Talloos als de tempels en eerediensten waren ook de verschillende priesterlijke bedieningen, en het ligt niet in mijn plan, om een optelling der priesternamen van alle bijzondere godheden te geven, zelfs al ware dit mogelijk. Men kon trouwens het priesterschap van verscheidene, tot zes of zeven goden toe, bekleeden. De meest voorkomende priesternamen zijn *ab*, de reine, *ak*, de intredende t. w. in den tempel, *hon*, de dienaar of profeet, een titel die aan mannen en vrouwen wordt gegeven; priesteressen heeten ook *chen*, helpster, en *suau*, gewijd aan de godheid. Ook van zangers en zangeressen (*hes*) wordt gewaagd [1]. De *sabu-uper-aa*, magiërs van het Groote huis (pharao), schijnen bijzondere tempelpriesters van den koning geweest te

[1] Belangrijke mededeelingen omtrent de priesterlijke bedieningen vindt men in een artikel van Jacques De Rougé in de *Rev. Archéol.*, 1865. I; 373 volgg.

zijn, doch van hen is eerst later sprake. Zeer oud is de betrekking van *sem*, den leider, den opperste, die het priesterschap van Ptah te Memfis bekleedde. Zijn gewaad bestond in een pantherhuid. Evenals Ptah-zelf droeg hij het haar als een jongeling, namelijk in één lok of vlecht die langs eene zijde van het hoofd afhing. Het was een der aanzienlijkste priesterlijke waardigheden die meestal door vorstelijke personen, soms door den koning zelven, vervuld werd. Later vonden de hoogepriesters van Ptah hun mededingers in »degenen die de poorten des hemels openden in Apet,« dat is in de hoogepriesters van Thebe [1]. De voornaamsten dezer priesters, zoo niet allen, werden door den koning benoemd. Dikwijls volgt de zoon den vader, de dochter de moeder in de priesterlijke betrekking op, doch wij kunnen daarin geen vasten regel opmerken, en van erfelijkheid of kaste vertoont zich, althans in het Oude- en Middel-rijk, geen spoor. Meest zijn het koningszonen, en naar het schijnt bij voorkeur de vermoedelijke troonopvolgers, die de belangrijkste priesterlijke bedieningen bekleeden, zooals een zoon van Snefru die Sem van Ptah was, een post veel eeuwen later door Chamnas, den zoon van Ramses II, vervuld. Werden menschen van gewone afkomst tot dien hoogen rang verheven, dan was het meest omdat zij met vorstinnen gehuwd waren. De beroemde Ti, die onder de 4e dynastie leefde, en wiens graf den oudheidkenner zoo rijke stof levert, steeg waarschijnlijk alleen daarom tot zoo hooge geestelijke waardigheden, omdat zijn vrouw Nefer-hotep-s, die het priesterschap van Hathor met dat van Neith vereenigde, van koninklijken

[1] Jacques De Rougé, *Rev. Archéol.*, 1865. II. 328 volg.

bloede was. Chua, een andere parvenu uit den tijd der 5e dynastie, en hoveling van Nefer-ka-ra, Ra-meri en Mer-en-ra, verwierf de betrekking van „hoofd van al de waardigheden der godsdienstige zaken," dat een plaatsvervangend hoogepriesterschap schijnt geweest te zijn, alleen omdat hij de schoonvader des konings en zijn vrouw van de vorstelijke familie was. [1] Ook waren deze personen niet uitsluitend priesters, maar bekleedden wereldlijke, zelfs militaire betrekkingen nevens de geestelijke. De reeds genoemde Ti was niet alleen „bevelhebber der heilige profeten," *heb* of waarzegger, „hoofd van 't geheim der goddelijke woorden" en „van de geheimen van het huis der aanbidding," „hoofd der offeranden" en „van alle reinigingen," bovendien nog bijzonder priester van Ra en van een vorm van Horos, maar hij vond gelegenheid om bij de godsdienstige plichten aan deze waardigheden verbonden, nog die te vervullen van „een der vertrouwden van de vriendschap des konings," van „hoofd der poorten van 't paleis," „geheimschrijver van zijn meester in al zijn rezidentiën," „hoofd van al de openbare werken des konings," dus die van opperbouwmeester, en was behalve dat „hoofd der koninklijke schriften," „sekretaris voor al de dekreeten des konings," goeverneur van verscheidene plaatsen, en misschien nog wel koninklijk jagermeester ook. Chua vereenigde met zijn hooge kerkelijke bediening die van kommandant van verscheidene steden, en van bevelhebber der grooten van 't Noorden en 't Zuiden des Rijks. Was het land in oorlogsgevaar, dan droeg de koning zelfs het drillen der aangeworven soldaten uit al de deelen des lands

[1] E. De Rougé, VI *Dynasties*, blz. 95, 97 en 132.

aan al zijn ambtenaren, aan de priesters gelijk met de anderen op. [1] Kortom de priesterlijke betrekkingen waren steeds staatsambten, de hoogste wellicht en eervolste, maar van geen andere soort dan die van bevelhebber over de troepen, landvoogd over het een of ander gewest, bouwmeester en kamerheer, en werden meestal door dezelfde personen vervuld. Dat bleef zoo door alle tijden heen. Een opschrift op een der eilanden bij de watervallen in Opper-Egypte gevonden, gewaagt van zekeren Amenhotep, waarschijnlijk uit de 18e dynastie, die opziehter van de stieren van Amun, koninklijk schriftgeleerde en tegelijk boogschutter van Opper- en Neder-Egypte, stalmeester van zijn Majesteit, prins van Kush (Ethiopië), stadhouder der zuidelijke gewesten, en, om op alles de kroon te zetten: krijgsman des konings en zanger was. [2] Bestond er een geleerde stand (*Cher-chetu*) met de bewaring der heilige schriften en magische boeken belast [3], dan was die zeker niet scherp afgesloten. Men kon dien vrijwillig kiezen. Natuurlijk mochten slechts menschen van opvoeding daaraan denken. Maar men behoefde daartoe niet van een bepaalden stam te zijn, of tot een afgesloten kaste te behooren. Er bestaan verscheidene geschriften, opgesteld door tevredene schriftgeleerden, die anderen willen overhalen om hun voorbeeld te volgen, en hen pogen af te brengen van 't voornemen om de militaire loopbaan te

[1] E. De Rougé, VI *Dynasties*, blz 128.

[2] Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 274. Nog onder den laatsten egyptischen koning Nektanebos vervult een landvoogd van Opper-Egypte heilige bedieningen bij verschillende tempels, en is een bestuurder der geldmiddelen priester van Ra en Horos. Brugsch, *Recueil de Monuments*, I. blz. 10, vg. pl. VI.

[3] Chabas, *Pap. mag. Harris*, blz. 175.

kiezen; zooals bijvoorbeeld de beroemde Papyrus Anastasi I, waarin ik met den geleerden uitgever geen werkelijkheid, maar met De Rougé en Brugsch niets dan een fiktie kan zien. Slechts moesten zij, die eenmaal een priesterlijke waardigheid hadden aangenomen, en daarom in de eerste plaats de koningen, zich op bijzondere reinheid toeleggen, waarvoor het kaalgeschoren hoofd een middel, en waarvan de witlinnen kleeding, de eenige die zij behalve de pantherhuid in funktie mochten dragen, het symbool was. Ook moesten zij zich van 't gebruik van sommige spijzen, vooral van visch en boonen, onthouden.

De egyptische geschiedenis, door gelijktijdige monumenten gestaafd, begint eigenlijk eerst met Snefru en zijn beide opvolgers Chufu en Chafra. Maar zij is reeds dadelijk met de overlevering, zooals die door de Grieken en zelfs door Manetho tot ons kwam, in strijd. Geen vorsten toonden zooveel godsdienstijver als deze drie, vooral de beide laatsten. Snefru droeg zorg, dat de ontginning der turkoois- of kopermijnen van den Sinaï onder bescherming van den godsdienst geschiedde. Chufu en Chafra richtten tal van monumenten, en daaronder verscheidene tempels op. Toch vermeldt Herodotos, dat zij zeer goddeloos waren, en de tempels sloten, die eerst Mykerinos (Men-kau-ra), hun naaste of tweede opvolger, weer liet openen. Hun nagedachtenis werd dan ook door de Egyptenaars, volgens hem, nog altijd verfoeid. Wij zouden, met de stellige bewijzen van hun werkzaamheid tot verheerlijking der goden voor ons, het bericht van den geschiedschrijver eenvoudig moeten verwerpen, zoo het niet door een opmerkelijk feit werd bevestigd. Men heeft namelijk de prachtige standbeelden van Chafra, die

hijzelf heeft laten vervaardigen, en die in schoonheid en kunstwaarde slechts door de grieksche overtroffen worden, verbrijzeld gevonden in een put, waar zij slechts met geweld in gestort konden zijn, en waar ze, naar zekere kenteekenen, sedert Chafra's tijd hebben gelegen. Er schijnt dus, na zijn dood, een uitbarsting van de volkswoede of den partijhaat tegen hem te hebben plaats gehad, die echter spoedig moet gedempt zijn, want beider naamschilden worden niet weggebeiteld, zooals dat in een dergelijk geval gebruikelijk was, en de godsdienstige vereering van hun persoon door eigen priesters wordt onafgebroken voortgezet. Wat kan de reden van dien opstand geweest zijn? Goddeloos kunnen de Egyptenaars geen koningen genoemd hebben, die zooveel werks en schatten aan den dienst der goden besteedden. Tempelschenders konden zij in hun oogen niet zijn, die de vervallen tempels in nieuwe pracht herstelden, en de goden weer op hun verlaten zetels plaatsten. Aan ontevredenheid wegens de zware heerediensten, die de oprichting van zulke kolossale gebouwen vorderde, te denken, schijnt mij een al te moderne verklaring, weinig in overeenstemming met den geest van dien tijd en dat volk. De oude Egyptenaars waren geen demokraten, en vonden niets natuurlijker dan dat de koning meester was over al de bezittingen en personen zijner onderdanen. Ook hebben Men-kaura en zijn opvolgers, al zijn hun pyramiden kleiner dan die van Chufu en Chafra, ongestoord den weg van deze voorgangers betreden. Ik vermoed dat wij de verklaring in den godsdienst moeten zoeken.

Het is waarschijnlijk dat Chufu en Chafra door het volgen eener uitsluitende godsdienstige richting aan velen

ergernis gaven. De goden, wier vereering Snefru naar den Sinaï overbracht, waren meest opper-egyptische: Hathor, Thot en een zekere Horos, tenzij dat we in dezen laatste een plaatselijken Horos moeten zien, een sterregod, dien men reeds in die streek van Arabië aanbad. Ook aan hemzelf werd daar goddelijke hulde gebracht. Maar Chufu ging verder. Al de gebouwen door hem gesticht, en daaronder de ontzaglijke pyramide van Gizeh die al de andere in grootte overtreft, strekken, zoover wij weten, uitsluitend tot verheerlijking van zijn eigen persoon en van de osirische en heliopolitaansche goden, aan elkander zoo nauw verwant. De groote sfinx, door hem opgericht, is het beeld van Harmachis, den zichtbaren zonnegod. Aan dezen is ook de kleine tempel, tusschen de voorpooten van het monster, gewijd. In de nabijheid stichtte of herstelde hij heiligdommen voor Osiris en Isis, die nog onder Psammetichos bestonden. Heeft hij ze reeds gevonden en slechts vernieuwd, zooals de inhoud van het daarbij gevondene opschrift zou doen denken [1], dan waren zij in verval, en deed hij den dienst dezer goden herleven. De prachtige tempel te Denderah, in zijn tegenwoordigen vorm ten tijde der Ptolemaeën gebouwd, werd door hem gesticht, of, zoo de gissing van De Rougé juist is, reeds herbouwd [2]. Deze

[1] Het opschrift luidt, naar de vertaling van E. De Rougé, aldus: *Invenit templum Isidis; dedit sacrum praedium de novo; reposuit deos in sede ejus.* De Rougé, *VI Dynasties*, blz. 46 en 47. Hier wordt dus duidelijk op een herstelling gezinspeeld.

[2] Het opschrift, door Duemichen voor 't eerst aan 't licht gebracht, luidt, naar zijn overzetting, aldus: »De grondvesting, de groote van Denderah, een monumentale herstelling, bewerkt door den koning van Opper- en Neder-Egypte, den heer der beide landen (Ra-men-cheper),

tempel was, gelijk men weet, aan Hathor, oorspronkelijk een zuidelijke godin, toegeheiligd. Van Chafra vinden wij zoover mij bekend is, slechts een tempelstichting vermeld. Maar in zelfverheerlijking ging hij nog verder dan zijn voorganger. Dat de pyramide tusschen die van Chufu en Menkaura, de tweede in grootte, de zijne is, kan niet met zekerheid bewezen worden, al is het niet onwaarschijnlijk. Maar zeker is het, dat in de titels die hij aannam, de apotheoze nog veel sterker uitkomt, dan bij de vroegere koningen. Hij noemt zich "Horos, heer van het hart" of "gebiedend hart," "de goede Horos, de groote god" en hij is de eerste die zich "zoon der zon," "zoon des Scheppers" (*Se-ra*) noemt. Zijn vrouw of favorite Merisanch was, zonderling genoeg, priesteres van Horus en Thot en van zekeren stier Zasapf, die een andere dan de Apis schijnt te zijn, ofschoon de Apisdienst onder Chufu zeker voortgang had. Een zijner zonen werd door hem tot opperpriestsr van Thot te Hermopolis en tot priester van zijn eigen tempel benoemd. Van de aanbid-

---

zoon der zon, heer der diademen (Thut-mes), nadat zij was gevonden in oude schriften uit den tijd van Koning (Chufu). "De ( ) duiden de koninklijke schilden of cartouches aan. Duem., *Bauurkunde v. Dend.*, bl. 15. Een ander opschrift doelende op de herstelling van denzelfden tempel door koning Pepi van de 6e dynastie schijnt de stichting nog verder te verschuiven. Het luidt aldus: "Gevonden is de stichtingsoorkonde, de groote van Denderah, in een geschrift, opgeteekend op de huid van het.... dier, ten tijde van de aanbidders van Horos. Het werd gevonden in het binnenste van een tegelmuur van het zuidelijke huis ten tijde van koning (Ra meri), zoon der zon (Pepi)" enz. Duem., t. a. p. blz. 19. Daar de aanbidders van Horos vóór Menes geplaatst worden (Duemichen vertaalt: " opvolgers van H.", doch met een vraagteeken), vermoedt De Rougé dat de tempel reeds uit dien vóórhistorischen tijd dagteekent.

ding van Ptah, den god die tot verzoening van het noordelijke deel des Rijks te Memfis vereerd werd, vinden wij onder de regeering dezer vorsten zoo goed als geen spoor. Al hun liefde schijnt aan de voorvaderlijke goden gewijd te zijn geweest. Den zeker verwaarloosden Osirisdienst herstelden zij. Wellicht is deze eenzijdigheid, gepaard met de overdreven zelfvergoding waaraan zij zich schuldig maakten, de oorzaak van de ontevredenheid des volks of der schriftgeleerden in de noordelijke gewesten, en van den haat die nog eenwen later tegen hen bestond, geweest. De vernieling van Chafra's standbeelden strekt zeer tot bevestiging van dit laatste vermoeden.

Hoe het zij, Ratutef (Rhathoïses) heeft naar het schijnt den Ptahdienst weer hersteld, en Menkaura (Mykerinos) was een ijverig vereerder van dien god, ofschoon de Osirisdienst zeker door hem niet werd verwaarloosd. Zijn opvolgers traden in zijn voetspoor. Zelfs schijnt de aanbidding van Ptah langzamerhand den Osirisdienst ten laatste in de schaduw te hebben gesteld, totdat deze in den grooten Merira Pepi van de 6e dynastie andermaal een wakkeren voorstander vond.

Het zal niet ongepast zijn, bij gelegenheid dat ik spreek van de 4e dynastie, wier beroemdste koning, al droeg hij bij het nageslacht den naam van tempelschender, zich met het bouwen en herstellen der tempels zoo ijverig heeft beziggehouden, een enkel woord over de egyptische Tempels te zeggen. Het ligt niet in mijn plan daarvan een uitvoerige, zelfs niet een oppervlakkige beschouwing te geven. Slechts het een en ander over de inrichting der heilige gebouwen, die in bijzaken verschillend, in 't algemeen overal dezelfde was. Dat zij ook in den loop der tijden niet wezenlijk veranderde,

bewijst het straks vermelde opschrift uit den tempel te Denderah. Daaruit blijkt dat men, bij de herstelling van zulk een heiligdom, de oude oorkonden en plannen zorgvuldig raadpleegde, natuurlijk om daarvan zoo min mogelijk af te wijken. De grootere tempelgebouwen lagen meestal in een ommuurde ruimte, waarin zich de propylaeën, uit liggende sfinxen bestaande, de heilige boomen en de vijver bevonden, waarop de mysteriën van het varen en strijden der goden op den hemeloceaan vertoond werden en die zeker ook voor de menigvuldige afwasschingen diende. Was men het gebouw ingetreden en de rij der sfinxen doorgewandeld, dan stond men voor een tweeden ingang, aan beide zijden door reusachtige pylonen of zijtorens begrensd, waarop meestal groote wapenfeiten of godsdienstige voorstellingen waren gebeiteld en geschilderd. Zeer gewoon waren obelisken, vergulde steenen naalden, wier symboliek tot den zonnedienst behoort, en ook standbeelden der koningen ter weerszijden van dezen ingang, of dieper in 't gebouw.

Bij feestelijke gelegenheden wapperden vroolijke wimpels van de hooge masten, die nog boven de pilaren uitstaken. Een verhevene poort voerde nu in een ruimen voorhof, ongedekt, doch aan drie of vier zijden met een overdekte zuilengalerij omgeven. Een of meer dezer voorhoven werden gevolgd door een kleinere zaal, welks dak, in het midden hooger dan aan de twee zijden, door zuilen gedragen werd. Dit schijnt een soort van priestervoorhof geweest te zijn. Want onmiddellijk daaraan grensde het allerheiligste, aan drie zijden door kleinere zalen en vertrekken omgeven, die elk tot een bijzonderen ritus bestemd waren. Links werden de reukwerken,

rechts de tastbare zaken geofferd. Het allerheiligste was laag, klein en geheimzinnig. Daar stond de gewijde ark, zinnebeeld van de verborgene godheid. Deze ark was een soort van kast, half bedekt door een sluier of gordijn, en die, evenals de heilige boot waarop hij stond, met de symbolen van leven, duurzaamheid, licht en voortbrengende kracht versierd was. Zij moet waarschijnlijk van de mysticke kist worden onderscheiden, doch komt in beteekenis daarmee eenigszins overeen, en werd op feestdagen door een aantal priesters buiten den tempel rondgedragen. Dikwijls treft men er gevleugelde figuren op aan, die aan de cherubîm van den israëlietischen tempel doen denken. In de ark was het beeld van de godheid, dat nooit iemand had gezien; andere beelden der goden prijkten in de tempels, en werden eveneens bij optochten rondgedragen. Dikwijls werden met die arken ook tochten op de rivier gemaakt. Zoo had er bijvoorbeeld op den 1en der maand Pachons te Edfu, de aan Horos in zijn gedaante van gevleugelde zonneschijf toegewijde stad, een groot feest plaats. Dan kwam Hathor van Denderah in haar heilige bark Neb-meri-t of Peset-to-ti (*De meesteres der liefde* en *De verlichting der wereld*) naar Edfu. Horos ging haar op zijn bark te gemoet. Hathor verbleef eenige dagen in de Horos-stad, waar dan groote feesten tot beider eer gevierd werden [1].

Naar het schijnt had iedere Egyptenaar zijn eigen kapel waar hij zijn godsdienstplechtigheden verrichtte. In de tempels zelven mochten slechts de koningen en de priesters binnentreden. De voorhoven zullen echter wel voor het volk geopend zijn geweest. Van alle kanten spraken

[1] Zie Jacques De Rougé, *Rev. Archéol.*, 1865, II, 208 vg.

de wanden, die met afbeeldingen en hieroglyfen bedekt waren. Met de grootste pracht en kostbaarheid was alles ingericht. Maar over 't geheel lag iets geheimzinnigs iets indrukwekkends, iets ernstigs. De egyptische tempels waren meer grootsch en verheven, dan liefelijk en bekoorlijk gelijk de grieksche. De afmetingen waren kolossaal. De stijl was streng. Het licht was spaarzaam aangebracht. Meteénwoord, zij waren geheel in overeenstemming met het hoofddenkbeeld van den godsdienst die er werd uitgeoefend, en spraken bovenal van duurzaamheid, eeuwigheid en van de heilige verborgenheid der goden.

Met de 6e dynastie zien wij wederom eenige verandering in den godsdienstigen toestand intreden. Had Ptah onder de opvolgers van Chafra zijn rechten hernomen tegenover den eenzijdigen Osiris- en Radienst van dezen vorst en zijn voorganger — rechten die hij niet meer zou verliezen — thans stak de Osirisdienst, op zijn beurt zeker eenigszins verwaarloosd, het hoofd weder op. Men is gewoon de 6e dynastie een memfitische te noemen, en naar alle waarschijnlijkheid heeft zij ook in de stad van Ptah gezeteld. Maar ten minste met evenveel recht als de twee eerste koningshuizen mocht zij een thinitische heeten. Met Teta, den eersten koning dezer dynastie, toch schijnt zich het zwaartepunt des Rijks van de Heptanomis naar de Thebaïs te verplaatsen, van Memfis naar Abydos. De graven van Gizeh en Sakkarah sluiten zich, en de abydeensche worden geopend.

De groote man der 6e dynastie, van wiens langdurige regeering verscheidene gedenkteekenen zijn overgebleven, is Teta 's opvolger Pepi Merira. Die monumenten bewijzen de uitgestrektheid van zijn gebied. Opschriften op zijn

bevel gebeiteld zijn gevonden te Tanis, de stad aan den oostelijksten Nijlmond gelegen, toen reeds een plaats van gewicht, en die bestemd was om later een nog veel grooter rol te spelen. Maar ook in het Oosten, bij de mijnen van Sinaï, in het Zuiden op den Boven-Nijl, waar hij de mijnen liet inspekteeren, en in 't midden des lands te Abydos heeft Pepi de sporen van zijn regeering achtergelaten. Pepi was zoo verstandig om den Ptah-dienst niet te verhinderen. Dat blijkt daaruit, dat onder zijn regeering het feest van de vereeniging des Rijks onder één scepter, een feest aan Ptah gewijd, gevierd is. Maar hijzelf schijnt een ijverig voorstander van den zuidelijken godsdienstvorm te zijn geweest. Hij noemt zich in zijn koningsschild: „Zoon van Hathor, de meesteres van Denderah.” Dat hij aan haar tempel aldaar heeft laten arbeiden bewijst het opschrift boven (blz. 141) aangehaald. Waarschijnlijk was hij niet van koninklijken bloede, maar gehuwd met een prinses, die door haar moeder de eigenlijke erfgename van den troon moet geweest zijn, en wier kinderen dan ook na elkander geregeerd hebben, ofschoon een andere vrouw de favorite was. Ra-meri-aneh-nes, zoo heette de moeder dezer troonopvolgers, was de dochter van Chua, den goddelijken vader, zooals de niet-regeerende vorsten van het heerschende vorstenhuis genoemd werden. Deze was tevens priester. Met zijn vrouw Nekabet is hij te Abydos begraven, en zal vandaar wel afkomstig zijn geweest. Nekabet was bijzonder aan den Osirisdienst gehecht. In haar graf heet zij dochter van Thot, van Horos en van een godin, die als koe wordt voorgesteld zooals Hathor (Kabeba, Kubebe?), maar vooral: „de gewijde aan Osiris van de Amenti, den Heer van Abydos.” De invloed van deze

vorstelijke personen is zeker de oorzaak der herleving van den Osirisdienst en van het overwicht van Thinis-Abydos onder de regeering van Pepi. Ook de voornaamste staatsdienaar van dezen koning en zijn zoon Merenra noemen zich uitdrukkelijk: »de gewijde aan Osiris.« Daarmee hing ook zonder twijfel de bijzondere vergoding van den persoon des konings samen, die met den Osirisdienst in nauw verband stond, en onder Pepi zeer groote verhoudingen aannam (blz. 142). Ook is het opmerkelijk dat de vorstinnen nog wel het priesterschap van Hathor bekleedden, doch daarmee dat van Neith niet meer vereenigden, zooals vroeger de gewoonte was. Daarentegen vertoonen zich sporen van de aanbidding van Chnum, den god der watervallen, een zuidelijken, ook thebaanschen hoofdgod.

Het overwicht van het Zuiden is dus onder de regeering van Pepi en diens opvolgers niet te loochenen. Is de naam Imhotep, die aan een opvolger van Pepi behoord heeft [1], een naam die op Ptah-dienst wijst, en die van de koningin Nit-aker-t, dat is Neith de wijze, een der laatste vorstelijke personen van deze dynastie, een bewijs van reaktie en herleving der noordelijde eerediensten? Wij kunnen het niet met zekerheid zeggen. Maar dat de aanbidding van Osiris en Ra, hoewel dikwijls tijdelijk overschaduwd door nieuwere vormen van godsvereering, telkens weder hersteld werd, gedurig in belangrijkheid en invloed toenam, tot één godsdienst versmolten zich overal indrong, en eindigde met de bovenhand te behouden, dat getuigt de gansche geschiedenis van den egyptischen godsdienst.

[1] Zie De Rougé, VI *Dynasties*, blz. 149.

HOOFDSTUK VI.

DE GODSDIENST ONDER HET MIDDELRIJK.

Met het einde van de 6e dynastie vangt een tijdperk van verwarring en onzekerheid aan. Het Rijk schijnt in verscheidene deelen verscheurd en de heerschappij door verschillende vorstenhuizen, afwisselend of gelijktijdig memfitische en herakleopolitaansche, bekleed te zijn.* Wij kunnen over den godsdienst van dat tijdperk, waarvan de duur niet te bepalen is, volstrekt niet oordeelen. Eerst met de 11e dynastie breekt het licht weer door, dat met de twaalfde een grooter helderheid verkrijgt, doch met de 13e reeds weder verflauwt, om weldra door vreemde indringers geheel te worden gebluscht. Men kan de regeering dezer drie vorstenhuizen, dat der Mentuhoteps en Antefs, dat der Amenemha's en Usertesen's, dat der Sebekhotep's en Neferhotep's, het best het Middelrijk noemen.

Met hen komen, wanneer men slechts op de namen let, geheel andere goden tot heerschappij, dan die vroeger de voornaamsten waren. Osiris en de goden van zijn kring, vooral Ra en de bij hem behoorende godheden, worden nog steeds in de graven en op de sarkofagen verheerlijkt, doch overigens schijnt hun aanbidding in

verval te zijn geraakt en zich tot bijzondere plaatsen te hebben bepaald. Nog veel meer is dit het geval met Ptah. Van zijn vereering vertoont zich, zoover ik weet, in dit tijdperk geen spoor. Zijn dienst werd zeker te Memfis voortgezet, doch oefende daarbuiten weinig invloed uit. De goden, die thans aan het hoofd van allen staan, zijn, behalve eenige anderen, wier aanbidding door bijzondere oorzaken een zekere verbreiding erlangde en waarover wij later zullen spreken: Munt of Mentu, de plaatselijke god van Hermonthis (An-res, het zuidelijke An), Chem of Min, de god van Koptos en Chemnis (Ekhmin, Panopolis), en Amen of Amun, de god van Thebe, steden, die, met uitzondering van Chemnis, allen in elkanders onmiddellijke nabijheid lagen. De verheffing dezer goden is natuurlijk. Zij waren de lokale goden van de Thebaïs. En de drie koningshuizen waaronder zij de hoogste eer verwierven, behoorden in die landstreek t'huis, en worden daarom thebaansche genoemd. Wij zullen echter zien, dat zij slechts in naam van de vroegere en van elkander verschilden, en dat de godsdienst in 't wezen der zaak dezelfde was gebleven.

De Antef's en Mentuhotep's der 11e dynastie, naar hun naam te oordeelen uit Hermonthis, het zuidelijke An, de stad van Mentu afkomstig, hadden hun voornaamsten zetel te Koptos, in de vallei van Hamamât, dicht bij de rijke steengroeven die daar gevonden werden, gevestigd, en den god dier plaats Chem, die in een opschrift uit den tijd van Mentuhotep III „de god der bergstreken" heet, tot hun hoofdgod aangenomen. In den aanvang heerschten zij slechts over een gedeelte van het land, en wel in 't eerst over de Thebaïs alleen, doch langzamerhand breidde hun rijk zich uit. Onder

den tweeden Mentuhotep waren zij reeds meesters over het Zuiden (Opschrift te Konosso bij Philak), en de laatste koningen van dit huis hadden geheel Egypte aan hun scepter onderworpen, met uitzondering misschien van het Delta alleen. Waarschijnlijk werd in hun tijd die stad van Thebe gestieht, die later zulk een grooten glans zou verkrijgen.

Naar den god van Thebe „Amun" heet de eerste koning der 12e dynastie, en zijn beroemde opvolger Usertesen I legde te Karnak (Thebe) de grondslagen van dien grooten Rijkstempel van Amun, die nog onder de Hyksôs bestond, en later verwoest, door de 20e dynastie werd hersteld [1]. Ook Mentu en Chem werden door deze koningen, evenals door hun voorgangers vereerd. Zoo zegt Usertesen I in een tempel aan Chem en Amun gewijd te Wadi-Halfa in Nubië, dat Munt als god van de Thebaïs hem de heerschappij over eenige nubische stammen heeft verzekerd [2]. Hetzelfde mag van de vorsten der 13e dynastie worden aangenomen; althans vindt men te Taaud (Krokodilopolis), een plaats wier eeredienst door hen zeer werd begunstigd, Munt en Amun, den eersten als god van de Thebaïs vermeld [3].

De god van Koptos, die het meest onder den naam van Chem bekend is, wordt gewoonlijk voorgesteld „in de gestalte zijner kracht," gelijk de Egyptenaars zeiden [4], dat is in den vorm eener mummie (of zoo men wil *en gaine*), ithyfallisch, met één opgeheven arm, die een

[1] De Rougé, VI *Dynasties*, blz VI.
[2] Champollion, *Monumens, Notice*, blz. 36.
[3] Champollion, *Monumens, Notice*, blz. 292.
[4] Jacques De Rougé, *Rev. Arch.*, 1865, II. 333 vg.

zweep draagt en de dubbele hooge pluim op het hoofd. Deze zinnebeelden doen hem kennen als den god der vruchtbaarheid en den goddelijken heerscher. Zijn naam laat de dubbele uitspraak Chem en Min of Men toe, hetgeen met deze tweevoudige beteekenis samenhangt, daar Chem de heerscher en Men de bevruchter schijnt te beteekenen [1]. Hij is de verborgene mannelijke natuurkracht, de Schepper voorgesteld als de bevruchter der wereld, en had dus bij de landbouwfeesten den voorrang. Nevens hem staat ook meestal een ontluikende bloem of iets dergelijks.

Intusschen schijnt Chem niets anders dan een eigenaardige vorm van Horos. Meermalen heet hij: Chem, de zegevierende Horos, de zoon van Osiris of de zoon van Isis, zelfs wordt hij de wreker zijns vaders genoemd, en een enkele maal, zooals in den tempel van Thot waar hij met Isis en Horos de triade uitmaakt, met Osiris zelf op ééne lijn gesteld. Hij is de uitdrukking, de verpersoonlijking van het dogma der eenheid van vader en zoon, van Osiris en Horos, in de goddelijke trias, want bij voorkeur heet hij: „de gemaal zijner moeder.” Gelijk het zaad, dat de aarde bevrucht, opgeschoten tot halm haar zoon wordt, of gelijk de zon, die 's avonds in den schoot der aarde nederdaalt om haar te bevruchten, 's morgens als haar zoon uit haar schijnt voort te komen, zoo dacht men zich de werking van de

---

[1] Lepsius betwijfelt de oudheid der uitspraak Min, die Brugsch als de eenige heeft willen vaststellen. Men zie echter Lefébure, *Chapitre XV du Rituel*, blz. 50 vg. en de daar aangehaalde plaatsen van Burton en Lepage Renouf. De uitpraak Chem is zeker oorspronkelijk, doch Men schijnt niet minder oud te zijn.

eeuwige, als goddelijk wezen opgevatte, natuurkracht, die het heelal regeert [1].

Maar Chem is ook wat men zich gewend heeft minder juist een gestalte van Amun te noemen, dat wil zeggen, hij is met dezen laatste wezenlijk dezelfde, of, beter nog, beiden zijn eenigszins gewijzigde vormen van hetzelfde godsbegrip. Want wij mogen wel aannemen, dat Amun of Amun-ra, de groote god van Thebe onder de 18e en 19e dynastie, zooals hij toen door de priesters werd opgevat, niet de oorspronkelijke was. Zijn naam Men of Min is niet een verkorting maar een bijnaam van Amun, waarvan de eerste letter zwak werd uitgesproken. Ook hun attributen zijn voor een goed deel dezelfde. Menige afbeelding van Chem heet eenvoudig „Amun-ra, koning der goden," waaruit blijkt dat men zich ook in het oude Egypte van hun eenheid bewust was. Ook Amun heette meestal, zelfs in het heiligdom van zijn grooten tempel te Karnak: „de gemaal zijner moeder." De hooge pluimen van Chem, waarvan reeds in den oudsten tekst van het 17e hoofdstuk van het Boek der Opstanding sprake is, zijn een kenteeken van Amun. [2]

Amun is evenwel geen uitsluitend egyptische, maar een oud-mesopotamische godheid. Ook bij de Berbers en Libyërs en bij de Feniciërs vinden wij hem weder, en het komt mij niet waarschijnlijk voor, dat deze volken hem van de Egyptenaars hebben overgenomen. Bij de Feniciërs drukt hij het denkbeeld van vastheid en duurzaam-

---

[1] Lepsius, *Aelteste Texte des Todtenbuchs*, blz. 52.

[2] De beide hooge vederen, het symbool der heerschappij, schijnen wezenlijk hetzelfde als de ureusslang te beteekenen Zie Lepsius, t. a. p., blz. 52.

heid uit, hetgeen ook in den egyptischen wortel *men* ligt. Dat zal dus wel de oorspronkelijke, algemeene beteekenis van dezen God geweest zijn. Daar *men* evenwel ook »bevruchten, telen« beduidt, lag het voor de hand hem als den god, die door bevruchting het heelal in stand houdt, te vereeren. Doch *amun* beteekent in 't egyptisch tevens »de verborgene.« Daar de levengevende natuurkracht een verborgene is, kon men dit denkbeeld ook gemakkelijk in dezen god uitgedrukt zien. Van lieverlede werd hij alzoo, waarschijnlijk door de theologische bespiegeling der godgeleerden, de onzichtbare, hoogste godheid, en trad deze zijde van zijn wezen meer en meer op den voorgrond. Ik meen echter op goeden grond te mogen aannemen, dat dit gezuiverde godsbegrip nog niet tot dit tijdperk, maar eerst tot een later behoort, en dat wij daarin den vorm moeten zien, dien de god der Thebaïs later te Thebe aannam, zonder evenwel zijn oorspronkelijk karakter, althans in den openlijken eerdienst, te verliezen.

Oppervlakkig schijnt Munt of Mentu veel van de reeds genoemde godheden uit dit tijdperk te verschillen. Hij is gewoonlijk een krijgsgod, en heeft in den regel een menschelijke gedaante met sperwerskop, een zon met ureus en de beide Amunspluimen op het hoofd. Evenals Chem en Amun heet hij Heer van de Thebaïs; de laatste, als Amun-ra, wordt ook dikwijls met een sperwerskop afgebeeld, en is evenzeer krijgsgod als hij. Zonder twijfel is hij, als de oudere Amun en Chem-min, in het wezen dezelfde als Horos de oudere [1]. Te Her-

[1] Ebers beweert dat hij van Min geheel niet verschilt, en schijnt zijn naam ook zoo te willen lezen. Zie *Aeg. u. d. BB. Mosis*, blz.

monthis (een naam misschien wel uit de samenstelling Har-munt, Horos-Mônt ontstaan) werd hij vereerd als de vader van Har-pe-chruti, Horos het kind in zeven gestalten [1]. Indien het bewezen kon worden dat de week van zeven dagen toen reeds onder de Egyptenaars bekend was, zooals sommigen aannemen, zou men vermoeden dat die zeven Horosgestalten daarop betrekking hadden. Gelijk men weet was ook Horos somtijds een geweldige godheid, god des doods en krijgsgod. De Mentuhoteps noemden zich naar hem, doch waren uitsluitend vereerders van Chem; een bewijs dat beiden slechts verschillende vormen van denzelfden god waren. Saneha, een dienaar der vorsten van de 12e dynastie, van wiens autobiografie reeds vroeger werd gesproken, zegt, dat hij, onder de Tennu, de Berbers of Libyërs zijnde, de bijwijven van zijn overwonnen vijand aan Mentu wijdde. Dit kan slechts één beteekenis hebben. De dienst van Mentu schijnt dus, althans bij de Libyërs, met ontuchtige praktijken gepaard te zijn geweest. Is dit zoo, dan kan hij van Chem, den ithyfallischen god, en van Amun niet wezenlijk verschild hebben. En wij vinden in dit bericht alweder een bewijs, dat Munt de eigenlijke hoofdgod van het Middelrijk is geweest.

De wezenlijke beteekenis van dezen god komt het best uit in een feest op den 1en der maand Pachons te zijner eere gevierd, en dat wel eerst onder de Ramsessen der

141 en 250. *Zeits.*, 1868, blz. 71. De gronden, waarop hij dit aanneemt, belooft hij later te geven. Dat Min of Chem een fenicische godheid en geen egyptische is, heeft hij mijns inziens vruchteloos pogen te bewijzen.

[1] Zie Champollion, *Monuments, Notice*, blz. 293 vgg.

19e en 20e dynastie vermeld en afgebeeld wordt, doch zonder twijfel reeds uit het Middelrijk en misschien reeds van vroeger dagteekent. De hoofdgod van dit feest is Chem, de ithyfallische Amun; vandaar dat het de eeuwen door, ook toen Amun-ra de hoofdgod geworden was, in diens heilige stad Thebe werd gehouden. Twee beelden der godheid in den vorm dien zij te Koptos en Chemnis had, één ongedekt, staande op een overdekte draagbaar door priesters gedragen, en met de symbolen van vruchtbaarheid bij zich, 't ander in de heilige kast, komen op de afbeelding te Medinet-abu voor; het zal echter wel hetzelfde wezen, dat, na eerst in zijn heiligdom de offeranden ontvangen te hebben, door de priesters in plechtigen optocht wordt rondgevoerd. Achter het gedragen beeld volgen vier priesters die een heilige ark dragen op dezelfde wijs als dat bij de Israëlieten gewoon was. Uit de ark spruit een vijftal boomen voort [1]. Tweemaal komt de witte of gele stier (Mena), die bij Min of Chem behoorde, in de feestelijkheid voor, eens waar de koning met een gouden sikkel een bundel graanhalmen doorsnijdt en ook aan den stier koren wordt aangeboden, de andere maal waar hem een wierookoffer gebracht wordt. Een andere gewijde handeling van het feest is het laten vliegen der heilige ganzen, die aan de 4 windstreken bekend moeten gaan maken, dat Horos

[1] De naam van zoodanig een ark was *hen*, d. i. de heilige, de gewijde. Op zulk een ark, waaruit een akacia (*schont*) ontspruit, staat (Ops. te Thebe): "Osiris ontspruit." De ark was dus een zinnebeeld van het eeuwige leven, gesymbolizeerd door het verborgene zaad dat in den boom herleeft. Opmerkelijk is dat ook de ark der Israëlieten van akacia-hout moest gemaakt worden. Vgl. Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 127.

in den persoon van den levenden koning den troon beklommen heeft. Het schijnt dus een kroningsfeest te zijn, dat evenwel jaarlijks herhaald werd. De ganzen dragen de namen van de vier doods-geniën: Hapi, Amset, Tuau-mutef en Kebh-senuf en staan dus met dezen in verband; dat zij hier evenwel allereerst zinnebeelden der vruchtbaarheid zijn, is wel zeker. De denkbeelden in deze feestelijkheid uitgesproken zijn duidelijk genoeg. Aan Horos-Chem is het gewijd, den zonnegod als bevruchtende natuurkracht, omdat de vruchtbaarheid des lands hoofdzakelijk van hem afhangt. Maar de waarborg voor zijn zegen en bescherming is, dat zijn plaatsvervanger, de koning, den scepter zwaait over het land; daarom wordt de blijde boodschap zijner troonsbeklimming naar alle wereldhoeken verkondigd. Van den koning hangt voor een groot deel de vruchtbaarheid van Egypte af, omdat door hem alleen die groote openbare werken kunnen tot stand gebracht worden, die noodig zijn om het gansche land in de zegeningen van den Nijl te doen deelen. Hij is werkelijk in zekeren zin de levengever, de vruchtbaarheidsgod voor Egypte. Daarom is het snijden van de schoof een der gewichtigste oogenblikken van het feest, een plechtige herinnering voor den vorst van datgene waartoe hij verplicht is, een gelofte van hemzelf om te zorgen dat het door zijn nalatigheid het volk niet aan brood ontbreke. De eeuwige wisseling van dood en leven, dat is de hoofdgedachte van de theologie der Egyptenaars: zij zagen die in den loop der zon, zij zagen die in de wisseling der jaargetijden en zij grondden daarop het geloof in de onsterfelijkheid van den mensch. Dezelfde goden zijn dikwijls de uitdrukking van deze drie gedachten, zonnegoden, vruchtbaarheidsgoden en onderwereldsgoden tegelijk. Doch som-

migen hebben een meer bepaalde beteekenis verkregen, die hen met een dezer bijzonderheden in nauwer betrekking bracht. Zoo is Osiris, ook een zonnegod en somtijds vruchtbaarheidsgod evenzeer, bijkans bij uitsluiting de groote god der dooden geworden, terwijl Chem daarentegen, ofschoon in het Boek der Opstanding bijvoorbeeld met de onderwereld in verband gebracht en van een solaire natuur, de vruchtbaarheidsgod bij uitnemendheid is geworden.

Deze godsdienst, die dus werkelijk niet anders was dan een vergoding der bevruchtende natuurkracht, de godsdienst eener hoofdzakelijk landbouwende natie, — want de krijgshaftige zijde van Munt komt eerst later, onder de oorlogvoerende koningen der 18e en 19e dynastiën uit — stemt volkomen overeen met hetgeen wij van den toestand des Rijks in dit tijdperk weten. Vooral onder de 12e dynastie kwam Egypte weder tot grooten bloei, een bloei door ijverige beoefening van den akkerbouw veroorzaakt, en door de kunsten des vredes gekweekt. De glans van het Oude Rijk herleefde geheel. De welvaart was algemeen. Vrede heerschte door het gansche land, dat zich noordelijk tot aan de zee, oostelijk tot den Sinaï, zuidelijk tot het Negerland uitstrekte. Men heeft opschriften van Usertesen I te San aan den tanitischen Nijlmond, aan den Sinaï en te Wadi-Halfa in Nubië, en van Usertesen III in Ethiopië gevonden. Talrijke gedenkteekenen getuigen van de macht, de prachtliefde en den bouwlust der koningen. Sommigen hunner behielden tot in lateren tijd een hoogen roem. Usertesen I was zoo groot in de oogen van het nageslacht, dat een ethiopische, of liever een der naar Ethiopië uitgewekene egyptische koningen, een egyptische (Nektanebos) en een

grieksche vorst (Ptolemaeos Lagoszoon) zich tot een eer rekenden zijn troonnaam [1] te voeren. Usertesen III, die te Semneh in Ethiopië twee sterkten oprichtte, waarlangs geen neger passeeren mocht, tenzij dat hij schatting aan Zijne Majesteit kwam brengen, werd, zooals talrijke opschriften getuigen, in geheel Nubië als een bijzondere landsgod aangebeden. Nog door Thutmes I werd hem daar een tempel opgericht. Amenemha III is de beroemde Moeris, d. i. de overstroomings-koning, aan wien Egypte niet slechts een verbeterd kanaalstelsel, maar zelfs een geheel nieuwe provincie, op vredelievende wijze veroverd, te danken had. Ik bedoel het Fayum (Moeris), dat hij door het graven van een groot bassin of kunstmatig meer vruchtbaar maakte. In het bewustzijn dat dit werk het geschiktst zou zijn om zijn naam te vereeuwigen, richtte hij daar niet alleen een prachtig paleis, het zoogenaamde Labyrinth, maar ook zijn pyramide op. Den bijnaam Moeris schijnt hij aan de regeling der overstrooming verschuldigd te zijn.

Evenals de vorsten dezer dynastie richtten ook hun dienaars en rijksgrooten kolossale monumenten op, en leefden zij op koninklijken voet. Moet men hun eigen betüigingen gelooven, dan werd al deze pracht niet, zooals oudtijds, door onderdrukking en afpersing des volks gekocht. De opschriften, die zij op hun graven lieten beitelen, ademen een menschelijken geest en een zekeren zedelijken ernst. Werkzaamheid werd overal bevorderd.

---

[1] De egyptische koningen van dien tijd en later voerden, behalve hun familienaam, nog drie of vier andere namen. De troonnaam, waarmee zij 't meest genoemd werden, was degene dien zij bij hun troonsbestijging aannamen.

Zelfs in jaren van schaarschte wisten zorgvuldige landvoogden hongersnood te voorkomen. Nauwgezet in het samenbrengen der schattingen voor het koninklijke huis en waakzaam dat niets werd gestolen, betuigen zij in hun grafschriften met nadruk, dat zij geen geweldenaars zijn geweest. „Geen klein kind„, zoo spreekt de nomarch Amenj Amenemha te Beni-Hassan, „werd door mij bedroefd, geen weduwe mishandeld, geen visscher gestoord, geen herder belemmerd. Er is geen pentarch, wiens mannen ik tot werkzaamheden heb gedwongen.„ „Ik deed„, zoo betuigt hij verder, „de inwoners leven, daar ik hun de voortbrengselen van het land aanbood; zoo waren er in de provincie geen hongerenden. Ik heb gelijkelijk aan de weduwe en aan de getrouwde vrouw gegeven; ik heb, bij alles wat ik gaf, den groote niet voorgetrokken boven den kleine.„ Deze menschelijke gevoelens zijn in zoo hooge oudheid zeer opmerkelijk. De reeds meermalen genoemde Saneha verkondigt zijn eigen lof in gelijke bewoordingen als Amenj — bescheidenheid schijnt niet onder de deugden der egyptische grooten behoord te hebben. — „Ik gaf,„ zegt hij, „water aan den dorstige; ik plaatste den reiziger op zijn weg; ik nam den onderdrukker van de Sakti weg, en maakte een einde aan 't geweld.„ Uitspraken als deze, waarbij wij onwillekeurig aan Jobs betuigingen denken, geven ons een gunstig denkbeeld van den zedelijken toestand der egyptische maatschappij van die dagen, en dus ook van den invloed dien de godsdienst uitoefende. Het is zoo, lijkredenen, vooral wanneer de auteurs daarvan zelven de onderwerpen waren, zijn nooit beroemd geweest om haar waarheidsliefde. De werkelijkheid zal dan ook wel niet altijd aan dat ideaal, dat ons hier geschetst

wordt, beantwoord hebben. Overigens had ook de humaniteit van de Egyptenaars, die men dikwijls met die van het Evangelie vergeleken heeft, haar grenzen, die haar van deze zeer doen verschillen. Dezelfde Sancha, die den dorstige leschte en den verdrukte beschermde, vindt er geen bezwaar in zijn overwonnen vijand onmeedoogend te bestraffen. Hij laat diens bijwijven, onschuldige slachtoffers zijner wraak, aan de godheid wijden, eigent zich al zijn goederen toe, plundert zijn huis, en gaat daarbij uit van het denkbeeld, dat hij zijn vijand behoort te doen, gelijk deze voornemens was jegens hem te handelen.

Intusschen verwaarloosden deze heeren ook den godsdienst niet, en bleken geen voorstanders eener onafhankelijke zedeleer te zijn. Met milde hand begiftigden zij de tempels. Chnumhotep, ambtgenoot en opvolger van Amenj, verzekert in zijn rijk en merkwaardig graf, dat hij weldadig is geweest voor de heiligdommen, en dat hij daar zijn standbeelden heeft doen plaatsen. „Ik heb," zoo betuigt hij, „offeranden en plengoffers aan de tempels gegeven, koren aan den priester toebedeeld, en mij weldadig jegens hem betoond."

Moest er gearbeid worden, de talrijke godsdienstige feesten gaven gelegenheid tot ontspanning, en de aanzienlijken verzuimden niet om ook tot opluistering daarvan bij te dragen. Die feesten waren zeer talrijk. Er waren, behalve die der geheele en der halve maand, twee nieuwjaarsfeesten, een voor het burgerlijke en een voor het vaste jaar. Andere jaarlijksche hoogtijden waren het feest van de groote en dat van de kleine warmte. Maar vooral het feest der vijf epagomenen of schrikkeldagen, aan de hoofdgoden van den osiriaanschen kring

Osiris, Isis, Set, Nephthys en Horos gewijd, werd met buitengewone plechtigheid en blijdschap gevierd [1].

Ik heb reeds opgemerkt dat de koningen der 12e dynastie de godheid der Thebaïs in haar drie gestalten bleven vereeren, evenals die der 11e dynastie hadden gedaan. Ook onder den naam van Horos werd hij door hen aangeroepen (Ops. van Usertesen I te Wadi-Halfa). Niettemin hielden zij ook de aloude eerediensten van Egypte in stand, waartoe zij als heerschers van het gansche land zich verplicht achtten. Heliopolis werd niet verwaarloosd. De eenige obelisk van het Oude Rijk dien wij kennen, werd daar door Usertesen I opgericht. Zoodanige obelisken hadden een tweeledig doel, vooreerst om de zonnestralen te symbolizeeren, waarom ze dan ook geheel verguld werden, en ten andere om de standvastigheid en duurzaamheid uit te drukken. Of eigenlijk, zij waren een afbeelding van de zonnestralen, waarop, als op schitterende pilaren, het hemelgewelf scheen te rusten: de steenen voorstelling van de steunsels van Shu, waarop Ra wandelt [2]. Te Heliopolis, de stad van Shu, waren ze dan ook in groote menigte te vinden. In het opschrift van zijn obelisk noemt Usertesen zich: „geliefd door de geesten van Heliopolis," waaruit blijkt dat de heilige stad haar vroegeren roem nog behouden had.

Niet zelden komt in dit tijdperk, en vooral onder de 12e dynastie, de naam van den God Chnum (ook Num,

[1] Zie Brugsch, *Histoire d'Egypte*, blz. 56 en 59.

[2] Zie F. Chabas, *Traduction complète des inscriptions hiéroglyphiques de l'Obélisque de Louqsor*, Paris, 1868. Vgl. ook Lauth, *Ueber Obelisken und Pyramiden*, *Sitz. Ber. der bayer. Akademie d. Wiss. z. München*, 1867. I, 1, blz. 93 vgg.

vroeger veelal Kneph gelezen) voor, dien wij trouwens reeds onder de eerste dynastiën ontmoeten. Het is tijd dat ik ook van hem spreek, want door alle tijden van het egyptische Rijk heen werd hij vereerd. Hem met sommigen, als „de geest," aan het hoofd der geheele egyptische godenwereld te plaatsen, is zeker verkeerd, maar in de schatting der vrome Egyptenaars heeft hij toch zeker een hoogen rang ingenomen. Chnum is de plaatselijke god van de watervallen, en werd dus te Elefantine (Ab) op het eiland Konosso (Kebh) hoofdzakelijk aangebeden. Nevens hem werden daar twee godinnen Sati en Anke of Anuka vereerd. Of zijn dienst van elders daarheen werd overgebracht, dan of hij daar oorspronkelijk t' huis behoorde, is niet meer met zekerheid uit te maken, maar zeker is het dat hij ook in naburige plaatsen werd aangebeden, en dat zijn natuur en die der beide godinnen, die hem ter zijde stonden, hen vanzelf tot lokale goden der watervallen moest maken. Chnum is de adem Gods, in zooverre de geest en de wind voor de gedachte der oude volken één waren, en hij was bepaaldelijk de adem Gods als scheppende kracht, niet ongelijk aan de Ruach Jahveh der hebreeuwsche voorstelling, die in den beginne over de wateren zweefde. Als zoodanig eigent hij zich zeer natuurlijk als god der watervallen, die als 't ware het begin de egyptische wateren uitmaken, en bij de Egyptenaars de bron der wateren genoemd werden [1]. Daarom heet hij de god van het hoofd der Nomen, omdat bij de katarakten de nomen (distrikten) van Egypte beginnen. Evenzoo behoort Sati, wier zinnebeeld een pijl is door een dieren-

[1] Opschrift van Amen-meri-nut, Mariette, *Rev. Arch.*,1865, II. blz. 163.

huid geschoten, en wier naam van werpen afstamt, ja zelfs "pijl" beteekent, bij de pijlsnel nederbruisende stroomen der watervallen. Bovendien ligt in denzelfden wortel het denkbeeld van bevruchten, 't geen ook door Chnum's symbool, den ram, wordt uitgedrukt. De naam van Anka, Chnum's tweede gezellin, drukt het idee van "omarmen" uit. Zij is dus de ontvangende, hier natuurlijk de godin der aarde. Een opschrift in den Sothistempel te Assuan in Nubië, verheft dit boven allen twijfel. Daar heet het: "De goddelijke Sothis, de in liefde omarmende (*anka-t*), om te bezwangeren het land in dezen naam Anuka [1]," dat wil zeggen: Sothis, de ster Sirius, de ziel van Isis, alzoo de aardgodin, heet, als de omarmende die door den hemelgod bevrucht wordt, Anuka. In de snelle wateren, die, door den adem der godheid gedreven, den grond vruchtbaar maakten, zagen de Egyptenaren een goddelijke werking, een afbeelding van den scheppenden geest. Maar ook in de zonne-symboliek kan ditzelfde denkbeeld worden weergegeven. Dan wordt Chnum de zonnegod als voortbrenger van den wind: Chnum-ra (een samenstelling die evenwel waarschijnlijk niet oud is), Sati de goddelijke zonnestraal, die het middel is om de aarde te bevruchten en soms als een gestalte van Chnum wordt voorgesteld. Alleen Anka behoudt haar beteekenis; ook hier is zij de moederaarde, als goddelijk wezen, en heet, in overeenstemming daarmee, bijvoorbeeld te Dakkeh in Nubië, de voedster des konings. Aan de beteekenis dezer godheden beantwoorden de namen van Chnum's voornaamsten priester en priesteres te Elefantine (Abu). De eerste heette *Tes-ra*, "degeen die den

[1] Brugsch, *Hierogl. Dem.*, *WB.* blz 92.

hemel aanbrengt" (Mariette) of, beter misschien, "die den hemel schept," de tweede droeg den naam *Senek*, dat is zonnestraal. Zijn heilige bark heette naar zijn gewoon symbool: *chaker-bo:* versiersel van den ram, ook wel eenvoudig *choker-num*. Ik haal deze voorbeelden aan om daaruit het symbolisch karakter van den egyptischen godsdienst te doen kennen. Nooit is de symboliek tot zulk een hoogte opgedreven, nooit zoo doorgaande toegepast als in het Nijldal.

De wijze waarop het scheppen van Chnum wordt voorgesteld, is zeer verschillend [1]. Nu eens heet hij, gansch plastisch: de groote goddelijke vormer, de eerste bouwmeester, die met zijn handen de goden en godinnen geschapen heeft en die gereed staat den zoon van Isis op de draaischijf, het rad des pottenbakkers, te vormen, een voorstelling die onwillekeurig doet denken aan de bijbelsche vergelijking waarin ook Jahveh een pottenbakker heet [2]. Dan weder is de beschrijving verhevener, althans eenvoudiger, en wordt hij: "de schepper der wezens, de eerste bestaande, de vader der vaderen, de moeder der moeders" genoemd. Doch de grond van al deze voorstellingen blijft steeds de natuurlijke: De wind als adem Gods, die de kosmische wateren beweegt, en zoo

[1] Het komt mij voor, dat de god Tetun (of Dudun, zooals Brugsch leest), die te Semneh met Chnum werd aangebeden, doch steeds de mindere eer ontving (Zie Lepsius, *Briefe aus Aeg.*, blz. 259 en Brugsch *Histoire*, blz. 65), Chnum zelf als *vormer* is, en dat dit Tetun met den naam van Chnum's noordelijken ambtgenoot Ptah: *tatanen* samenhangt. Usertesen III wordt in een opschrift aan genoemde plaats de "zoon van Chnum en Tetun" genoemd.

[2] In den bekenden roman van Anepu en Batau wordt aan Chnum door Ra bevolen, om ook voor Batau een vrouw te vormen. Hier is hij dus een soort van Prometheus.

in den beginne de aarde vruchtbaar en bewoonbaar maakt.

De naam der koningen van de 12_e dynastie, die afwisselend Sebekhotep en Neferhotep luidt, duidt aan, dat onder hun regeering de god Sebak met den krokodilskop een hooge eer genoot. De aanleiding moet reeds in de 12e dynastie gezocht worden. Sebak schijnt in Ethiopië inheemsch te zijn geweest, en eerst vandaar naar Egypte te zijn gevoerd [1]. Usertesen III is de eerste die Ethiopië geheel onderwerpt, en zijn zoon Amenemha Moeris blijkt reeds een groot vereerder van Sebak te zijn, want hij voert den dienst dier godheid in de door hem gestichte nieuwe provincie, het Fayum in, wier hoofdstad bij de Grieken den naam Krokodilopolis draagt, en noemt zijn dochter, die hem na zijn zoon in de regeering opvolgt en de 12e dynastie besluit, Sebeknefru, een naam wiens bestanddeelen in al de namen van de koningen der 13e dynastie wederkeeren. De koninklijke bescherming verklaart de groote en spoedige verbreiding van dezen vreemden kultus. De egyptische stad waar die werd ingevoerd zal, om zeer begrijpelijke redenen, Ombos geweest zijn; althans heet Sebak geregeld "god van Ombos." Daar was van oudsher een dienst van Set, den egyptischen krokodilgod. Ook op andere plaatsen van de Thebaïs, zooals Koptos, Silsilis en Tuphium (Tauut), werd Sebak's aanbidding gevestigd en vandaar naar het Fayum overgebracht. Maar het is zeker dat deze vreemde nieuwigheid ook een hevigen

[1] Latere ethiopische koningen noemen zich gaarne naar hem. Zijn naam klinkt ook ethiopisch. De uitgang *ak* heeft veel van het ethiop lidwoord, zoodat Sebak dan de kushietische Seb of Chronos zou zijn. Tot dit laatste vermoeden komt ook, doch op geheel andere gronden, Champollion, bij Wilkinson, *M. a. C.* V, blz. 37.

tegenstand vond. De sporen daarvan zijn, vooral te Denderah, onmiskenbaar. In de orthodox-osiraansche plaatsen wilde men van deze ketterij niet weten. Elefantine, Denderah en Edfu waren het hardnekkigst. In die distrikten doodde men de krokodillen bij menigte, en koesterde men jegens Sebak een fellen haat. En nog in veel later tijd hooren wij van felle twisten over de vereering der krokodillen gevoerd, twisten die veeltijds bloedig eindigden. Het was dan ook waarlijk geen vooruitgang, dat het beschaafde Egypte, welks goden al langzamerhand het karakter van natuurgoden begonnen te verliezen, en aan een menschelijk ideaal te beantwoorden, een leelijken krokodil uit Ethiopië moest borgen. Doch dit is niet het eenige voorbeeld van dien aard, dat de godsdienstgeschiedenis van de Egyptenaren oplevert. Wat Herodotos van de Perzen zegt, dat zij zeer geneigd zijn om iets vreemds uit andere godsdiensten over te nemen, dat geldt van de Egyptenaars misschien nog meer. Tweeërlei redenen hebben krachtig meegewerkt, om die eigenaardigheid te doen ontwikkelen: door de invoering van de godheden der veroverde landen bevorderden de koningen hun eigen verheerlijking en brachten zij aan 't volk en 't nageslacht een levendige herinnering van hun heldenfeiten onder het oog; maar vooral was het hun staatkunde om de overwonnen volken geheel met hun Rijk te verbinden, iets wat naar de beschouwing der oudheid niet geschieden kon, tenzij dat ook de godsvereering dier volken in het nationale pantheon opgenomen en een egyptische geworden was. Overal, niet hier alleen, zien wij den godsdienst in zuiverheid afnemen, naarmate de rijken in uitgebreidheid toenemen, en de reinste godsdienst der oudheid is voortgekomen uit

de kleinste van de leidende natiën, die door vervolging, verdrukking en ballingschap tot een onbeduidend overblijfsel was ingekrompen en zich meer en meer in haar hooghartig nationaliteitsgevoel van de andere volken afzonderde. Het was de bestemming van Egypte om op een andere wijs aan de ontwikkeling van den godsdienst bevorderlijk te zijn.

Wat Sebak tegelijk als vreemde godheid en als een der vele gestalten van den grooten, scheppenden god doet kennen, dat zijn de twee godinnen die hem gewoonlijk worden ter zijde gesteld. Meestal redde men zich eenvoudig, met hem de godin der plaats waar zijn dienst gevestigd werd tot gezellin te geven [1]. Niet zelden evenwel vinden wij hem, althans sedert de 18e dynastie, met de godinnen Tannit (Tanit) en Anît [2] gepaard. Wie deze godinnen zijn is niet moeielijk te bepalen. Tanit en Anit of Anahid waren twee gestalten derzelfde wijd verbreide mesopotamische godin, die wij bij de Fenieiërs, Arabieren, Assyriërs, Babyloniërs, Hebreërs en zelfs bij de Perzen, later ook bij Grieken en Romeinen, ontmoeten [3]. Het zijn de twee vrouwelijke zijden der godheid: Tanit, eenvoudig „de godin des hemels" genoemd, is de maagdelijke (Artemis, Athene, Aphrodite ourania), Anît, die het moederkapsel draagt en „de groote kracht" dat is: de voortbrengende kracht heet, is de moederlijke godin (Demeter, Aphrodite pandemos)

[1] Zoo komt hij o. a. eens voor met Anka en heeft dan tot zoon Anup. Champollion, *Monumens*, *Notice*, blz. 36.

[2] Zie Lepsius, *Aeltester Götterkreis*, Taf. I. III. II. I. enz. Lepsius leest de namen daar *Tennet* en *Penit*, wat hij zonder twijfel thans voor onjuist zou verklaren.

[3] Zie mijn *Godsdienst van Zarathustra*, blz. 180 vgg.

en komt geheel met de arabisch-perzische Anâhita overeen. Dat deze godinnen evenmin echt-egyptische waren, lijdt geen twijfel. Ook zullen zij oorspronkelijk wel niet bij Sebak behoord hebben, tenzij dan dat wij aannemen, dat zij door de Ethiopiërs, die omstreeks dezen tijd uit Arabië naar Afrika verhuisden, waarschijnlijk door Feniciërs (Puns) opgedrongen, mee derwaarts zijn gebracht, hetgeen mogelijk is, doch niet meer kan worden bewezen.

HOOFDSTUK VII.

DE GODSDIENST ONDER HET NIEUWE RIJK.

Eeuwen lange onderdrukking scheidt het Middel-Rijk van het Nieuwe. Tusschen deze beide valt de heerschappij der zoogenaamde Hyksôs of Herderskoningen. Het tijdperk hunner regeering is een van de duisterste der egyptische geschiedenis. Wat hen bewoog bij groote scharen het Nijldal te overstroomen, kunnen wij slechts gissen. Een volkenbeweging in het Midden en het Westen van Azië schijnt daartoe de natuurlijke aanleiding geweest te zijn. Doch overigens, van de overweldiging en van de ruwe heerschappij die op haar volgde, weten wij zoo goed als niets. De latere geschiedschijvers melden slechts dat, onder de regeering van zekeren, ons onbekenden koning Timaos of Amuntimaos, een oostersch volk, waarvan het ras moeielijk meer te bepalen is [1], een

[1] Josephos noemt hen Feniciërs of Arabieren. Chabas, *Les Pasteurs en Eg.* Amst. 1868. blz. 27 — een uitmuntende verhandeling, waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt — meent dat hun namen niet syro-arameesch (d. i. semietisch) zijn. Men kan er moeilijk over oordeelen, daar de Grieken ze zoo verhaspeld hebben. Doch verg. den naam Archles met dien van den fenicischen Herakles: Archal; den naam Saïtes met den assyrischen naam van de maagdelijke godin: Saïs, Saösis. Zoo kan Bnon een samenstelling zijn met Ben, en doet onwillekeurig denken aan Ben-oni.

inval in Egypte deed, zich van 't benedengedeelte des lands meester, en het geheele Rijk schatplichtig maakte. De barbaren verwoestten en vernielden alles: gedenkteekenen, tempels, steden, maar eindigden toch met de egyptische beschaving over te nemen, en plaatsten de monumenten der oude koningen, die zij eerst verwijderd hadden, weder in de nieuw gebouwde tempels, doch thans met naam en schild der overweldigers voorzien. De vreemdelingen worden egyptische koningen. Naar het oordeel van oudheidkundigen staat de kunstwaarde der gedenkteekenen, door hen vooral te Tanis opgericht, hooger dan die van de gelijktijdige, onderworpene, thebaansche dynastie. Een raad van egyptische schriftgeleerden en wijzen staat hun ter zijde. Een hunner, Set-aa-pehti-nubti [1] begint zelfs een nieuwe tijdrekenkunde, vier eeuwen later te Tanis nog niet in onbruik geraakt. Een ander, de bekende Apepi (Apophis), waarschijnlijk een zijner voorgangers, neemt een egyptischen eerdienst over, en bouwt prachtige tempels. Maar tegelijk is de geest der onderdrukten ontwaakt, terwijl door de beschaving de ruwe kracht der onderdrukkers afgenomen schijnt te zijn. Krijgshaftige koningen in de Thebaïs, eigenlijk nog slechts ondergeschikte vorsten, rusten zich tot den onafhankelijkheidsoorlog. Het is de reeks der Ta's of Raskenen's (krijgshaftige zon), namelijk Ta de groote, de zeer groote en de zeer zeeghaftige, gevolgd door Ahmes (Amosis), wien het gelukt de vreemdelingen uit hun laatste sterkte te verdrijven, en die dan ook de

[1] Mariette leest den naam: Nubti-Suti. Volgens hem is hij de laatste der Herderskoningen Asseth. Volgens anderen is hij juist de eerste: Saïtes, doch dit is hoogst onwaarschijnlijk.

grondvester wordt eener nieuwe, de 18e dynastie [1].

Uit den tijd van Apepi, die gelijktijdig met Raskenen Ta I regeerde, hebben wij een gebrekkig, maar voor de godsdienstgeschiedenis zeer belangrijk bericht in Papyrus Sallier I. Apepi, zoo blijkt daaruit, rezideert, niet te Memfis, gelijk de eerste Hyksôs volgens Manetho, noch te Tanis, waar monumenten van hem gevonden zijn, maar in het nog oostelijker gelegen Avaris (Pelusion, Hebr. Zo'ar, Eg. Zar of T'ar, vroeger ten onrechte voor Tanis of San gehouden). Hij is daar slechts tijdelijk, want hij is nog meester van Heliopolis, en uitdrukkelijk wordt gezegd dat hij schatting ontvangt, niet slechts van het Noorden, maar van het geheele land. „Hij maakte," zoo verhaalt de Papyrus, „van Sutech (Set) zijn goddelijken meester, en diende geen der goden die in het geheele land zijn. Hij stichtte hem een tempel van uitmuntende bewerking voor de eeuwen." In dezen tempel liet hij feesten vieren, dagelijks offeranden brengen, zijn vorstelijke standbeelden oprichten, en versierde den toegang tot het heiligdom met een reeks van tegenover elkander liggende sfinxen. Dit getuigenis wordt door de overblijfselen die men te Tanis gevonden heeft, standbeelden, sfinxen — met talent uitgevoerd, doch van een vreemd, onegyptisch karakter, — bevestigd. Set was de oude god van Neder-Egypte, wiens zonderlinge, onbehaaglijke gestalte wij reeds onder de koningen der eerste memfitische dynastiën ontmoetten. Zijn naam werd een weinig gewijzigd door aanhechting van een in het egyptisch niet

[1] Chabas, t. a. p., blz. 33 en 39. Lenormant in zijn *Hist. ancienne de l'Orient* heeft een hoofdstuk aan dit tijdperk gewijd, maar springt daar op zonderlinge wijs met de weinige geschiedkundige data om.

ongebruikelijke en in 't ethiopisch zeer gewone partikel, waarschijnlijk omdat dit met den tongval der vreemde indringers overeenstemde; doch het was geheel dezelfde godheid. De reden waarom Apepi juist dezen god uitkoos, toen hij zijn voorvaderlijken godsdienst voor den egyptischen prijs gaf, kan niet zijn, dat Set toen reeds de god van Tanis was, want daar werden totnogtoe de goden van Heliopolis en Memfis, vooral Ptah vereerd. [1] Zij kan geen andere zijn dan deze, dat zijn eigen godsdienst een soort van Molek-dienst moet geweest zijn, waarmee de vereering van Set het meest overeenkwam.

Met dezen stap vergenoegde Apepi zich evenwel niet. Hij ging een schrede verder. Aan Sekenen-ra Ta I, den vorst van Thebe, die het Zuiden reeds voor een goed deel onafhankelijk schijnt te hebben gemaakt, stelde hij voor een verdrag te maken, waarvan de inhoud ons onbekend is, doch waarin de bepaling voorkwam, dat voortaan slechts twee goden uitsluitend in Egypte vereerd zouden worden, namelijk Sutech en Amun-ra, de god van Thebe. Zooveel de treurige toestand van den Papyrus veroorlooft daarover te oordeelen, werd dit voorstel door den thebaanschen vorst met verontwaardiging afgewezen, en de strijd, die weldra met geheele bevrijding des lands zou

---

[1] Zie E. De Rougé, *Rev. Arch.*, 1864. I. blz. 130. Vgl. Chabas t. a. p. Hoe het mogelijk is, om, zooals Lenormant doet, tegen het onbetwijfelbaar getuigenis van den Papyrus en de zekerheid dat Set een echte oud-egyptische godheid is in, te zeggen: „Ils (de Hyksôs) avaient embrassé la religion de l'Egypte, faisant entrer de force dans son panthéon leur dieu Set ou Soutekh, qui finit par y rester définitivement, mais en perdant le premier rang qu'ils lui avaient donné,“ begrijp ik volstrekt niet. *Tot verba, tot errores!*

eindigen, met vernieuwde woede hervat. Alles maakt den indruk alsof Apepi het einde zijner heerschappij zag naderen, en wat hij nog bezat behouden wilde. Tot op zijn tijd toe schijnen de overmachtige Oosterlingen aan hun eigen godsvereering, waarschijnlijk een soort van ruwen zonne-vuurdienst, getrouw te zijn geweest, en uit godsdiensthaat en geloofsijver de tempels en beelden der egyptische goden te hebben vernield. Apepi doet nu twee belangrijke concessies. Om het Noorden niet te verliezen brengt hij hulde aan den god van Neder-Egypte, en om den tegenspoed van het Zuiden te doen ophouden verklaart hij zich bereid ook Amun-ra te vereeren. Maar hij bepaalt uitdrukkelijk: geen anderen god bovendien. Tot aanneming van het veelvormige en zinnelijke polytheïsme der Egyptenaars kan hij niet besluiten. Doch het is te laat. De echte Egyptenaars voelen hun kracht, en doorzien wellicht het doel van den vreemden overheerscher. Onder zijn tweeden opvolger neemt de regeering der Herderskoningen, nu nog slechts tot Avaris beperkt, een einde, en door het gansche land worden al de egyptische goden weer vereerd.

Deze geschiedenis is kenmerkend voor het groote ras, tot welks beide takken de Egyptenaars en de Menti of Herders behoorden. De godsdienst is voor dit ras de hoofdzaak, de spil waar alles om draait. Elke krijg is een godsdienstoorlog. Hier is het niet zoozeer een strijd tusschen twee verschillende godsvereeringen, want de Nomadenvorst is bereid egyptische goden tot de zijne te maken; het is een strijd tusschen twee beginselen: het beginsel van den rijken, bonten, polytheïstischen godsdienst van de zonen van Cham, en den eenvoudigen, strengen nomadengodsdienst der zonen van Sem, de oude

strijd tusschen Kaïn den landbouwer en Abel den schaapherder; een worsteling, die zich later, doch op den egyptischen bodem met denzelfden uitslag, herhalen zal.

Intusschen, hoewel de herders verdreven werden, de dienst van Set werd noch te Tanis, waar zij dien gevestigd hadden, noch elders in Egypte opgeheven. Nog onder Ramses II, 400 jaar na den laatsten der Hyksôs, is de goeverneur van Zar (Avaris), Seti genaamd, eerste profeet van Sutech en hoofd der profeten van alle goden, een bewijs dat Sutech geen vreemde, maar een echt-egyptische, door de barbaren aangenomen godheid was [1].

Na een tijdperk van krachtsinspanning tot verwerving van vrijheid en onafhankelijkheid volgt gewoonlijk voor de volken een tijdperk van bloei. Dit feit, dat wij als de werking eener vaste wet mogen aanmerken, laat zich zeer natuurlijk verklaren. Immers brengt zulk een worsteling al de sluimerende krachten van een natie in beweging, en deelt haar een buitengewone veerkracht mee; is nu het doel bereikt waarvoor men ze alle inspande, dan richten die krachten zich van-zelf op andere doeleinden, werken des vredes, kunst of wetenschap; de eens opgewekte aktiviteit zoekt een uitweg, en het gevolg is, dat alles waarop de geest haar kan toepassen, onder bescherming van inwendigen vrede, bloeit en zich ontwikkelt. Zoo ging het ook thans in Egypte. Op den strijd voor de nationaliteit tegen de vreemde overheerschers volgt de schitterendste periode der egyptische geschiedenis, wier glans zich reeds in den aanvang der 18e dy-

[1] E. De Rougé, *Rev. Arch.*, 1864. I. blz. 138 vgg. en tegen hem Mariette, ald., 1865, I. blz. 169 vgg. Daartegen weder De Rougé, t. a. p., 1865, blz. 346.

nastie openbaart, door de troebelen aan het eind daarvan niet wordt gedoofd, onder de 19e dynastie onmiddellijk herleeft en tot zijn volle hoogte stijgt, en zelfs in zijn ondergang gedurende de 20e dynastie majestueus en rijk is. Nijverheid en handel verbreiden welvaart door het dichtbevolkte land. De landbouw wordt als een heilig werk met groote zorg gedreven, en de werken daarvoor in het Nijldal onmisbaar in stand gehouden of verbeterd. Oude steden breiden zich uit en nemen toe in pracht en rijkdom van monumenten, nieuwe worden gesticht. Zelfs op de zee, de onreine, waagt zich de Egyptenaar. Vloten worden uitgezonden naar Arabië, die rijkbeladen terugkeeren. De oorlogen met de noordelijke volken worden gedeeltelijk ter zee gevoerd, en hoewel de Feniciërs tot de vorming dezer egyptische scheepsmacht het meest bijdragen, wordt zij toch zeker voor een goed deel ook door Egyptenaars bemand. In die oorlogen blijft Egypte meestal overwinnend. Krijgshaftige koningen breiden het Rijk tot diep in Azië uit. De kunst verheft zich uit langen sluimer, en ofschoon ze niet meer de vroegere stoutmoedigheid bezit en veel van het indrukwekkende en grootsche, dat haar voorheen kenmerkte, heeft verloren, schept zij ook in dit tijdperk de edelste en schoonste voortbrengselen. De letterkunde wordt met bijzonderen ijver door talrijke schriftgeleerden beoefend; verhalen en sprookjes, gedichten zoowel zegeliederen als godsdienstige hymnen, geneeskundige en magische papyrussen, zijn uit dit tijdperk in betrekkelijk groot aantal voor ons bewaard gebleven. Ook het godsdienstig leven sluimert niet. Integendeel, juist op dit gebied is de grootste vooruitgang op te merken. Het natuurstandpunt wordt niet geheel verlaten, de zinnelijke hulsels worden niet alle afge-

worpen, verre vandaar; maar de egyptische geest weet zich meer en meer tot de zuiverste opvatting der godheid als onzichtbaar, geestelijk wezen te verheffen, en door de tallooze vormen heen den eenigen, slechts met verschillende namen genoemden god te zien.

Onder de regeering van thebaansche vorstenhuizen — de drie dynastiën die in den bloeitijd van het Nieuwe Rijk heerschten behooren alle te Thebe t' huis — is natuurlijk Amun, de god van Thebe, de hoofdgod van Egypte. Hij wordt dan ook meer dan eenig ander de uitdrukking van het hoogste, wat men zich van het goddelijk wezen kan denken. Hij is nog altijd dezelfde god, die onder verschillende namen, ten tijde van het Middelrijk, als de god der vruchtbaarheid werd vereerd. „Goddelijk hoofd, die 't vermogen heeft om uzelf weer te baren," „gemaal zijner moeder," zoo heet hij nog steeds. Zijn tempel, te Wadi-Halfa door Usertesen I (12e dyn.) opgericht, en waar hij als Chem Kamut-f, Chem Amun en als Amun-ra werd aangebeden, wordt door Amenofis II (18e dyn.) en later door Ramses I en Seti Merneptah (19e dyn.) versierd. Bij de landbouwfeesten, zelfs bij de kroning des konings werd de ithyfallische gestalte van Amun rondgedragen, en de god als zoodanig verheerlijkt. Zelfs het oude denkbeeld van duurzaamheid bleef men aan hem hechten; „Amun, duurzaam (*men*) in alle dingen" was nog een geliefkoosde woordspeling.

Als de god der vruchtbaarheid draagt hij ook, evenals Chnum, een of meer ramskoppen [1], en zelf wordt hij

[1] Een zeer gewone voorstelling is die van Amun als zittend menschelijk wezen met vier ramskoppen op één hals, en aangebeden door de 4 of 8 hondskopapen, de hermopolitaansche goden. Zie Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 90 vgg. In 't graf van Seti I, door Belzoni

uitdrukkelijk de groote ram genoemd [1]. De ramskop-sfinxen, in Thebe zoo gewoon, staan bepaaldelijk met zijn dienst in verband. Ook in de bekende oasis van Ammon, waar zijn egyptische dienst door een thebaansche kolonie moet zijn ingevoerd, werd hij onder dien vorm aangebeden.

Zonnegod was hij altijd geweest; zijn eenheid met Horos, Munt en Chem bewijst dit. Ook dat bleef hij. In gedichten uit den tijd der 19e dynastie afkomstig, wordt gesproken van de stralen die hij uitzendt, en waardoor hij de aarde met helderheid omringt, totdat hij zich terugtrekt achter de westelijke bergen, en van »zijn schuit die den verborgen berg voorbijstevent,« ja zelfs rechtstreeks van »het licht zijner schijf.« Strijder tegen de duisternis en haar overwinnaar wordt hij genoemd. Minder zinnelijk en een overgang tot het bovennatuurlijke is het reeds als, in dat parallelisme, dat slechts de Egyptenaars onder alle volken met de Hebreën gemeen, en deze laatsten zonder twijfel van hen overgenomen hebben, van hem gezegd wordt: »Amun, die zich verbergt in zijn oogappel, ziel, die schittert in zijn heilig oog;« of als er van zijn heilige, aan niemand bekende gedaanteverwisselingen wordt gesproken, en hij het mysterie der mysteriën heet, in den schoot van den hemel-

---

ontdekt, komt hij voor als ramskop in een zonneschijf. Op het kromme zwaard dat Amun in de rechterhand houdt (afbeelding op de zegepoort van Ramses III te Medinet-abu) staat diezelfde ramskop in de zonneschijf, met een ureusadder gekroond. In 't zoogenaamde schathuis is hij voorgesteld als liggend ram met de zonneschijf tusschen de horens.

[1] Opschrift bij Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 161. Wilkinson houdt de berichten der ouden omtrent den kriocefalen Amun voor een verwarring met Chnum, doch de monumenten weerspreken dat beweren.

oceaan verborgen. Doch datzelfde wordt elders evenzoo op den zonnegod Ra toegepast [1].

Maar men deed nu nog een schrede verder. Dat toont reeds de naam Amun-ra, die onder de regeering der vreemde vorsten in zwang kwam, en die soms tot Amun-ra-Harmachu werd uitgebreid. Daaruit blijkt, dat men in Amun iets meer dan den zonnegod was begonnen te zien. Amun-ra is werkelijk een pleonasme, want Amun zoowel als Ra was een zonnegod. Maar het was nu geen pleonasme meer. Amun werd thans — en zijn naam zelf liet deze beteekenis toe, ofschoon zij niet de oorspronkelijke kan geweest zijn — als de *verborgene* (*amun*) godheid beschouwd, "waarvan zelfs Amun een vorm is," evenals de zonneschijf. Als zoodanig heet hij "de hoogste kracht met de geheimzinnige vormen," "de geheimzinnige ziel, die zelf de schepper is zijner geduchte macht." Ja, men ging zoover, hem den geest te noemen, geestelijker dan de goden, met wiens plannen de wereld begonnen is, den eenige, den onbegrensde [2].

Amun-ra van het Nieuwe Rijk, zooals hij onder de koningen der thebaansche dynastiën na de herstelling der onafhankelijkheid werd aangebeden, is dus eigenlijk de hoogste verborgene godheid, die zich in de zon openbaart, en als zoodanig de verhevenste, de zuiverste godsdienstige conceptie waartoe de Egyptenaars het

[1] Als zonnegod heeft hij, zooals op de bovengenoemde triomfpoort van Ramses III, dikwijls een sperwerskop en een zwaard met sperwerskop in de hand. Dit is zijn eigen oorspronkelijke gestalte, niet uitsluitend als Amun-ra. Ook waar hij, zooals meestal, met menschenhoofd en gekapt met de dubbele hooge pluim voorkomt, draagt hij dezen laatsten naam.

[2] Zie Chabas, *Pap. Mag. Harris*, afd. VI.

gebracht hebben. Hier is het godsbegrip op het oogenblik van zijn overgang uit het natuurlijke in het bovennatuurlijke. De macht, om het zinnelijke geheel af te werpen en het natuurwezen tot een reinen transcendenten god te maken, hebben de Egyptenaars niet bezeten; die beslissende schrede hebben eerst, veel later, de Hebreën gedaan. Wij zien hier de tweeslachtige voorstelling der godheid, die dezen ook oorspronkelijk moeten gehad hebben, omdat de sporen daarvan zich in hun latere leer nog duidelijk toonen, en waarvan het godsbegrip, zooals we dat uit hun geschriften van de 8e eeuw leeren kennen, de ontwikkeling was. In de thebaansche theologie van het Nieuwe Rijk zijn al de kiemen van het monotheïsme voorhanden, doch zij blijven in Egypte, vooral om staatkundige redenen, in haar eerste ontwikkeling stilstaan. Voor de uitkomsten der priesterlijke bespiegeling was het volk nog niet rijp, en de eerbied voor de tallooze bestaande godsdienstvormen, die een der eerste voorwaarden van de eenheid en het voortbestaan der heerschappij uitmaakte, gedoogde niet dat de aanbidding van één God het bonte polytheïsme verdrong.

Uit die tweeslachtigheid laat zich dan ook het verschijnsel begrijpen, dat we, in de gedenkstukken van dezen tijd, onloochenbaar mythologische voorstellingen naast uitdrukkingen aantreffen, die in de psalmen en profetiën van Israël niet misplaatst zouden zijn. In het beroemde gedicht van Pentaüra, waarin de overwinning van Ramses II op de Cheta wordt bezongen, spreekt de koning over Amun-ra, gelijk de koningen van Juda over Jahveh.

„Zoudt gij mijn vader zijn, o Amun?" vraagt hij, „en zie! zou een vader zijn zoon vergeten? Heb ik dan vertrouwd op mijn eigen gedachten? Heb ik niet gewandeld

naar het woord van uw mond? Heeft uw mond mijn tochten niet bestierd, en hebben uw raadgevingen mij niet geleid? Amun zal vernederen, die God niet kennen [1].» Dan somt hij de bewijzen van hulde en aanbidding op door hem aan zijn goddelijken beschermer gebracht, en hij vervolgt: »Schande over hem die uw raadslagen weerstaat, wel hem die u begrijpt, o Amun!« En als hij door allen verlaten, zich in 't midden der vijanden bevindt, roemt hij dat Amun hem meer geldt dan millioenen krijgsknechten. »De listen der menschen zijn niets, Amun zal ze overwinnen!« »Amun zou geen god zijn, indien hij zijn aangezicht niet verheerlijkte voor de ontelbare legerscharen des vijands.« Een zijner opvolgers, Ramses III, verzekert in denzelfden geest (ops. te Medinet-abu): »Amun-ra was aan mijn rechter- zoowel als aan mijn linkerhand, zijn geest heeft mijn besluiten ingegeven. Amun-ra zelf heeft den ondergang mijner vijanden voorbereid en de geheele wereld in mijn handen gegeven.« Door op te trekken heeft ook hij slechts de bevelen van Amun's mond gevolgd. Hij is dan ook »de beheerscher van den kring der goden, de absolute heer, de eerwaardige goddelijke vader.« Maar tegelijkertijd worden ook de andere zonnegoden, zooals Ra, Tum, Harmachis, aangeroepen, en wordt van Munt, van den goddelijken sperwer, zelfs van Baäl gesproken.

Dat Amun nooit geheel werd losgemaakt van den natuurgrond, waarop zijn voorstelling rustte, blijkt ook daaruit, dat hem nog steeds een vrouwelijke godheid als gade wordt ter zijde gesteld. Slechts treedt deze tegenover hem wat meer in de schaduw, dan dat bij de an-

[1] Vgl. W. Pleijte's vertaling van dezen hymne in het *Theol. Tijds.* 1869. blz. 221 vgg.

dere egyptische godenparen het geval is. Dat niet altijd dezelfde godin als echtgenoot van Amun-ra wordt opgegeven, spreekt, bij den rijkdom van het egyptische pantheon en de verscheidenheid der lokale diensten, van zelf. Soms is het een eenvoudige abstraktie, Amunt, de vrouwelijke Amun, wier naam met dien der onderwereld samenvalt. Meestal is het Mat of Mut, »de moeder« voorgesteld als een koninklijke vrouw met het gierkapsel, en in haar wezen van de andere moedergodinnen, zooals Isis, Hathor enz., niet verschillende. Een enkele maal wordt zij met Neith, de godin van Saïs, verbonden als »Mat-net, de groote der gedachten, de meesteres des hemels«. Ik vermoed, dat zij, oorspronkelijk een theologische abstraktie, nooit een volksgodin is geworden. Zij is eigenlijk de hemelsche type van de koninklijke moeder, de vorstin die aan Egypte zijn toekomstigen koning geeft. Ook hier, evenals bij Amun, is het grof zinnelijke op den achtergrond getreden en heeft het anthropomorfisme de overhand. Moedergodin is Mut nog steeds, maar zij is het als gemalin van den goddelijken koning. Waarschijnlijk echter vond het volk meer behagen in de aanbidding van het vrouwelijke natuurbeginsel onder den vorm van de welbekende Hathor, die te Thebe niet weinig geëerd werd, of onder de veel zinnelijker gestalte van Ape, de walgelijke thebaansche godin, waaraan de stad zelf een harer namen (*T-ape*-Thebe?) schijnt te danken te hebben, en die als een zwanger nijlpaard wordt afgebeeld; — een voorstelling die zij met Isis gemeen had, van wie zij trouwens werkelijk niet verschilde. Men ziet hoe ook hier vrij zuivere koncepties, waartoe het godsdienstig denken zich had ontwikkeld, niet in staat waren de platste en gemeenste

vormen te verdringen. De godsdienst heeft in Egypte gedurende de eeuwen van zijn bloei niet stilgestaan; integendeel de vooruitgang is aanmerkelijk, maar het nieuwere en betere werd eenvoudig naast het oude gesteld en van dit laatste werd nooit het geringste deel prijsgegeven.

Evenals bij Amun en Mut komt bij den zoon die hun is toegevoegd, Chonsu, het natuurlijke weinig uit, zoodat men dan ook niet recht zeker is, of hij voor een oorspronkelijken maangod dan wel voor een zonnegod moet worden gehouden. Hij heeft met verscheidene andere goden trekken van overeenkomst, den sperwerskop met de zonnegoden, den palmtak waarop de jaren worden aangeteekend, symbool des tijds en der eeuwigheid, met den maangod Thot, de jongelingslok en de mummiegestalte met Ptah. Zoover ik kan nagaan – want de gegevens zijn nog niet volledig genoeg om de natuur van dezen god met zekerheid te bepalen — was Chonsu oorspronkelijk een solaire godheid, de god van de morgenzon, omdat hij soms naast Atum, den god der avondzon, de plaats van Harmachis bekleedt. Hij is heer van de Thebaïs (*Chonsu neb Uas* of *Zam*), dus eigenlijk een gestalte van Munt, die de god van den thebaanschen nomos was. Hij is ook een genezende en orakelgodheid, en heet als zoodanig Chonsu de raadsman (*Ch. pa-ar-secher*), en hoe grooten roem hij in die eigenschap genoot, bewijst het voorval uit de regeering van Ramses XII, dat ik vroeger reeds aanhaalde (blz. 3 nt. 1). Hij schijnt een soort van egyptischen Apollo te zijn geweest. Als god der onderwereld, in de gestalte van een mummie, draagt hij den naam van Chonsu de goede rust (*Ch. neferhotep*). Of Chonsu een hervormde volksgod, zooals zijn vader Amun,

dan of hij een priesterlijke fiktie zooals Imhotep geweest zij, waag ik niet te beslissen. Zooveel is zeker, dat hij onder de 18e en 19e dynastiën dikwijls genoemd en ook vereerd werd, doch dat de bloei zijner heerschappij onder de 20e dynastie valt. Toen werd hem door Ramses III een afzonderlijke tempel gesticht, waar hij in zijn twee voornaamste gestalten werd aangebeden. Toen was het ook, dat zijn roem zich naar het buitenland verbreidde.

Al werd hij niet uitsluitend of met een enkelen noordelijken mededinger vereerd, zooals Apepi aan Raskenen Taa had voorgesteld, Amun-ra was toch in dit tijdperk zonder twijfel de hoofdgod van Egypte. Niet slechts omdat hij, als de god des konings en van 't koninklijk huis, de hoogste eer ontving, maar ook omdat naar zijn beeld nu ook de andere hoofdgoden van het Rijk hervormd werden. Dit is inderdaad een opmerkelijk verschijnsel, dat trouwens niet alleen staat, maar ook elders, bijv. in Indië, wordt aangetroffen. Al de voorname zonnegoden of lichtgoden worden nu op dezelfde wijs voorgesteld en verheerlijkt als Amun; zij worden allen voor hun aanbidders de hoogste godheid zelf, en ontvangen dan ook dikwijls, evenals de thebaansche hoofdgod, den naam Ra bij den hunnen: Chnum-ra, Ptah-ra, Sebak-ra, zelfs Munt-ra. „Uw persoonlijkheid,” zoo heet het in een hymne aan Shu uit dezen tijd afkomstig, „vermengt zich met die van Ra”. In dienzelfden lofzang wordt Shu tot den aanvoerder der goden gemaakt, en de waarachtige heer der dubbele gerechtigheid genoemd, evenals Osiris en Ptah. Hij heet nu ook de god, die zijn vader gevormd heeft en de gemaal zijner moeder, de bekende mythologische uitdrukking voor de ongeschapenheid van den hoogsten god. Al de goden roepen hem aan, en hij is tweemaal zoo

groot als zij. Nog sterker komt dit uit in een hymne aan Ptah gewijd, dien onze landgenoot Pleyte vertaald heeft. Men zou dezen hymne even goed voor Amun-ra als voor Ptah kunnen gebruiken. Ook hij wordt daar genoemd „de groote verborgene, wiens beeltenis niet gekend wordt," en hij aanvaardt de heerschappij over de goden. Schepper en levengever, rangschikker van de deelen der aarde en heer der gerechtigheden, eeuwige en verhevene wien niemand nabijkomt, de levende geest die zijn geestelijk wezen doet uitgaan, heer der jaren, die het leven verleent naar zijn believen, is hij inderdaad niet minder dan Amun-ra. Men zou hetzelfde ook van andere godheden kunnen aantoonen. Vanzelf leidde dit tot de gevolgtrekking, dat al die goden in wezenlijkheid niet verschilden, maar slechts openbaringen, verschijningsvormen van den éénen grooten God waren. De goden werden dan ook in dit tijdperk met elkander verward en samengesmolten en dooreengemengd, de eigenschappen en namen van den een aan den ander toegeschreven en allen in denzelfden vorm gegoten. Op den sarkofaag van den priester Bek-en-Chonsu wordt de levende ziel van den hemel, Amun-ra-Tum-Harmachis genoemd. In den magischen Papyrus Harris heet Shu: jonge oudste, d. w. z. de eeuwige en onveranderlijke als Ptah, tweehoornige god als Sekru en Osiris, de god die de krokodillen terugdrijft als Horus Tem, ja zelfs wordt hij „de zeer groote godin" genoemd. Ook Amun-ra ontvangt daar een naam die gewoonlijk aan Ptah wordt gegeven, Tatanen of Totunen[1].

[1] Men vindt zelfs bij Wilkinson, *Pantheon* pl. 36, een beeld van Hathor als sperwer, met de legende: „Hathar onder het kleed (of de vermomming) van Ra." De Rougé heeft daarop de aandacht gevestigd in de *Rev. Arch.*. 1867. blz. 129, nt. 2. De voorstelling kan jonger,

Men maakt werkelijk geen onderscheid meer. De voorname goden vloeien samen, de mindere dalen tot den rang van dienaren en verschijningsvormen af. Onbewust kunnen zoodanige theokraziën niet hebben plaats gehad. Men wist wel, dat men hier een groote schrede verder deed dan de vaderen. De stilstand in de egyptische godsdienstleer is meer schijnbaar dan wezenlijk; omdat men de vormen zoo zorgvuldig in stand hield, scheen er niets te veranderen, maar metterdaad kwam er in die vormen een geheel nieuwe geest. De genoemde priester Bek-en-Chonsu spreekt op zijn sarkofaag herhaalde malen van "het ontwikkelen van de leer zijns gods" [1]. De priesters hebben dat werkelijk gedaan. Hun hoogste god was inderdaad zooals Jamblichos hem beschrijft, reeds onder de dynastiën, waarover wij nu spreken: "één, door zichzelf bestaande, eeuwig, schepper van al wat bestaat." Het is de groote verdienste der Egyptologen, dit in het licht te hebben gesteld, al kunnen wij daarin niet met sommigen hunner een overblijfsel van vroegere openbaring, dat standhield te midden van de afdwalingen des volks en der priesters [2], maar slechts de uitkomst eener lange ontwikkeling zien. Aan de schriftgeleerden had Egypte dezen vooruitgang te danken, en dat zij hun nieuwe denkbeelden niet angstvallig verborgen hielden, om aan de menigte slechts de grove bijgeloovigheden te laten, zooals dat gewoonlijk wordt aangenomen, dat blijkt uit tal van opschriften die ieder lezen en uit boeken die ieder koopen kon. Vanwaar dan dat, gelijk ik straks reeds opmerkte, het nieuwe slechts

---

maar niet ouder zijn dan de thebaansche dynastiën van het Nieuwe Rijk.

[1] Devéria in de *Rev. Arch.*, 1861, VI, blz. 102 vg.

[2] Alzoo De Rougé, *Exposé de l'Etat actuel des études égyptiennes.* (*Recueil de Rapports. L'Egypte et l'Orient*) blz. 58.

naast het oude gesteld werd zonder het te kunnen verdringen, en dat een monotheïsme zoo duidelijk uitgesproken, op den eerdienst niet hervormend gewerkt, ja, zoover wij weten, daarin niet de minste verandering heeft te weeg gebracht?

Ik vind de oorzaak daarvan in de staatkunde. Meer dan eenig ander volk, met uitzondering van het chinesche, was het egyptische aan de traditie getrouw. Was een plaats, een huis, een distrikt aan een bepaalden vorm der godheid toegewijd, dan mocht daarin, voor 't uiterlijk, geen verandering worden gebracht. De naam van den god en de vormen van zijn aanbidding moesten dezelfde blijven Vervallen tempels werden hersteld, of van den grond af nieuw gebouwd, maar steeds aan dezelfde goden gewijd, tot wier eer zij eens waren opgericht. Deze eigenaardigheid van de egyptische natie, die door alle monumenten wordt bevestigd, moesten de koningen eerbiedigen, zouden zij hun gezag niet in de waagschaal stellen. Het voorbeeld van Amenophis IV zal ons doen zien, hoe gevaarlijk het was daarin verandering te willen brengen. De verstandige vorsten evenwel hielden zorgvuldig al de bijzondere heiligdommen in stand en de gebruiken in eere. Tegenover de vormen oefenden zij de volledigste verdraagzaamheid, en lieten elke plaats, elke familie vrij om zich een eigen godheid en eerdienst te kiezen of die te behouden. Maar in 't geheel, in 't wezen wisten zij, aan het hoofd der priesterschap staande, een eenheid te bewaren, gelijk zelden met zoo groote verscheidenheid gepaard ging. De aanbidders van de verschillende goden waren niet zoo verdraagzaam, en verfoeiden elkander en elkanders godheden dikwijls onbewimpeld. Doch de wijze vorsten handhaafden den vrede tusschen de verschillende distrikten juist door

de volledige vrijheid van eerdienst, die zij aan elk op zijn gebied toestonden, en de bescherming, die zij aan elke plaatselijke godsvereering schonken.

De godsdienstige politiek der koningen van het Nieuwe Rijk was een politiek van evenwicht en gelijk recht voor allen. De vier hoofdgoden van de verschillende deelen des Rijks: Ra, de god van Heliopolis, of eigenlijk de nationale god bij uitnemendheid, de god van 't gansche land, Amun, de god van Thebe en de koninklijke beschermer, Ptah, de eerwaardige god van de vroegere hoofdstad Memfis, en meestal ook Sutech of Set, de god van het Noorden, sedert den koning Apepi hoofdzakelijk te Tanis vereerd, werden in hun aanbidding steeds vereenigd, en gelijkelijk met gaven en tempels vereerd. Voor de drie eerstgenoemden richtte reeds Thutmes III, van de 18e dynastie, in Nubië heiligdommen op, die later door Ramses II werden opgeluisterd. Zelfs in Syrië vermeldde hij op het gedenkteeken, daar tot herinnering zijner zegetochten gebeiteld, de namen van dit drietal goden. Hij, zijn vader en zijn opvolgers vergaten ook niet Sutech in de rij dezer hoogste godheden op te nemen, al werd deze god op sommige plaatsen, zooals te Denderah en Edfu, met den Booze gelijkgesteld. Zelfs in de namen der koningen zoeken de Ramessiden dit evenwicht te bewaren. Heet de vader Seti geliefd door Ptah (*Seti Merenptah*), de zoon heet kind van Ra, vriend van Amun (*Ramessu Meriamun*). Wordt in den koningsnaam de naam van een dezer hoofdgoden gemist, hij beijvert zich om dien aan zijn zonen te geven. Zelfs de hoogepriesters van Amun, toen zij de koningen der 20e dynastie van den troon verdrongen hadden, bleven aanvankelijk getrouw aan deze staatkundige overlevering.

Daarbij schijnt Thebe tot een soort van pantheon gemaakt te zijn. Als zichtbaar teeken van de eenheid des Rijks werd daar althans, nevens den tempel van Amunra, een heiligdom van Ptah opgericht. En de eerstgenoemde tempel werd een godsdienstige metropolis, een middelpunt, waar om den grooten god, den beheerscher van allen, de voornaamste goden van het gansche land werden gerangschikt. Doch wij moeten hier eenigszins meer in bijzonderheden afdalen.

De vorst die deze godsdienstige staatkunde het eerst invoerde en krachtig voorstond, was Thutmes III. Reeds zijn voorgangers Amenophis I en Thutmes I hadden om de overblijfselen van den Amunstempel door Usertesen I gesticht een statig gebouw opgericht met tal van vertrekken die het heiligdom omringden en een breeden voorhof met zijtorens (pylonen) en obelisken. Thutmes II ging voort dezen tempel te vergrooten, onder anderen met een op 56 zuilen rustende zaal. Toen hij den Ptahdienst voor het eerst in Thebe had ingevoerd en voor dezen god een afzonderlijk heiligdom aldaar had gesticht, bracht hij diens vereering tevens naar den tempel van Amun over. Zelfs wordt Ptah daar: Heer van de Thebaïs genoemd. Hij onderscheidt zich ook te Thebe door zijn groene kleur, blauwen baard en diadeem van Amun, wiens kleur blauw was, en heet te Thebe als te Memfis „heer der el of der gerechtigheid”. Hoewel Pacht, zijn gewone echtgenoot, ook in het heiligdom voorkomt, wordt hem Hathor als gade toegevoegd, doch hij behoudt zijn zoon Imhotep „het oudste Ptah-kind, den weldadigen god, die komt als men hem aanroept, die het leven aan de menschen geeft.” Ook aan Anubis en Thot gaf Thut-

mes III in den Amunstempel een plaats. Deze koning was zeer ijverig in het herstellen of bouwen van heilige plaatsen in alle oorden des lands. Van zijn rotstempels in Nubië is reeds gesproken. Zoo stichtte hij heiligdommen voor Chnum te Elefantine (Abu) en Esneh, voor Sebak te Ombos, voor Suben te Eileithyia en voor Munt te Hermonthis, en herbouwde of versierde die van Ra te Heliopolis en van Ptah te Memfis.

Naar de monumenten te oordeelen heeft Thutmes IV lang zulken ijver niet aan den dag gelegd. Hij schijnt een bijzonder vereerder van Ra Harmachis te zijn geweest. Ten minste was hij het die aan den sfinx te Gizeh groote zorg besteedde. Een stèle tusschen de pooten van dat symbolische dier bevat de volgende aanspraak aan den koning: „De Majesteit van dien schoonen god spreekt door zijn eigen mond, als een vader spreekt tot zijn kind, zeggende: Zie mij aan, sla het oog op mij, mijn zoon Thutmes! Ik, uw vader Harmachu-Chepra-Ra-Tum, ik geef u het koningschap.” Doch zijn opvolger Amenophis III richtte weder gedenkteekenen voor verschillende goden op, en verheerlijkte bijzonder den thebaanschen Amundienst.

Geheel anders de opvolger van dezen, Amenophis IV. Deze vorst heeft niet slechts met de staatkunde zijner voorgangers gebroken, maar zelfs gepoogd een volledige hervorming of liever — want dat is het woord — een geheele omwenteling in den godsdienst te weeg te brengen en voor Amun-ra den god Aten, de zonneschijf, in de plaats te stellen. Dit is een der merkwaardigste feiten, die de onderzoekingen der oudheidkundigen aan het licht hebben gebracht.

Misschien is de eerste aanleiding tot hetgeen Amenophis

IV poogde en tijdelijk tot stand bracht, te zoeken in een schijnbaar onbeduidend feit uit een vorige regeering. Onder koningin Misaphris, de zuster van Thutmes III, was een expeditie gezonden naar de kust van Arabie, waar destijds het volk der Pun of Puns gevestigd was, een volk waarin men op goede gronden de Feniciërs (Puniërs) meent te herkennen. Uit dat land, door de inwoners zelven en op hun voorbeeld door de Egyptenaars het goddelijke of heilige land (*ta nuter*) genoemd, werden allerlei kostbare voortbrengselen aangebracht. Een uitdrukking in een der opschriften van Misaphris' graf doet vermoeden, dat met die handelsartikelen ook een buitenlandsche godsdienstvorm in Egypte werd ingevoerd. De koningin was een ijverige aanbidster van Amun-ra en Hathor. „Gij hebt," zoo laat zij zich in haar graf door eerstgenoemden god toespreken, „gij hebt mijn hart altijd voldaan, (daarom) geef ik u al het goddelijke leven en al den goddelijken vrede, die in mij woont, elke kracht die ik bezit, elke sterkte die ik heb en elke sterkte die mij gelukkig maakt, alle wateren en alle landen, al de Shasu-volken, en uw hart zal zich over hen verheugen. Wij geven u het land de Puns." Hij heeft, verklaart hij verder, zijn zetel in het heilige land, in het distrikt der wierookbergen. Ook Hathor, aan wien nevens hem het welslagen van den tocht te danken is, de moedergodin, die de geboorten te Thebe schept, de meesteres der magie, die, door Misaphris vurig aangebeden, haar verzekert: „Al wat de hemel bezit is het uwe," wordt beheerscheres van 't land der Puns genoemd. Daaruit mag men opmaken dat de Egyptenaars de aanbidding dezer beide goden met een kolonie naar het heilige land hadden overgebracht. Doch wederkeerig

verzekeren de arabische oversten aan de koningin, dat Hathor gelijk is aan Aten, de godheid, van Egypte en van hen zelf. Deze Aten kan wel geen andere zijn dan de fenicische Adonis (Adon), die naar 't schijnt toen eerst en aanvankelijk als vrouwelijke godheid, in Egypte bekend werd [1].

Hoe het zij, de uitsluitende vereering van dezen god als mannelijk wezen werd nu door Amenophis IV doorgedreven. Deze vorst was vóór zijn troonsbeklimming priester van Ra geweest. Was het dit wat hem bewoog om den dienst van dezen god, onder de gestalte van Aten, de schitterende zonneschijf, met uitsluiting van alle andere te doen heerschen? Of was het de invloed zijner moeder, de weduwe van Amenophis III, Tij of Taja, die niet van egyptische afkomst was en een aanbidster van den zichtbaren zonnegod kan zijn geweest? Waarschijnlijk is dit laatste niet, want Aten zal wel de egyptisch geworden Adonis (de Heer) geweest zijn, wiens naam in klank met het egyptische *aten*, schijf, rol, overeenkwam en door de bewoners van het Nijldal, naar de gewoonte der oude volken, aldus werd verklaard. Ook heeft Taja op de monumenten geen fenicisch uiterlijk, maar kleur en gelaatstrekken van dat noordelijke volk dat tot een arisch ras moet hebben behoord. Wat daarvan zij, Amenofis IV deed zijn werk niet ten halve. Overal roeide hij den dienst van andere goden, vooral van Amun uit, deed hun namen wegbeitelen en de monumenten hun gewijd vernielen. Slechts de namen van Ra en van Osiris werden geeerbiedigd [2]. Zijn eigen naam

[1] Zie Duemichen, *Fleet of an egyptian Queen*, blz. 3. kol. 1. Plaat 3. 5. 18 en passim.

[2] Niet alleen van Ra, zooals Brugsch, *Histoire*, blz. 119, wil, maar

Amenhotep veranderde hij uit haat tegen Amun, naar wien hij heette, in Chu-n-aten, "glans van de zonneschijf," en aan dien zijner vrouw Nefert-Juti voegde hij dien van Nefru-aten toe. Zelfs de koningsschilden zuiverde hij van de namen die met Amun waren samengesteld, en liet in de plaats daarvan den troonnaam beitelen, die dus gedurig tweemaal nevens elkander voorkomt. In Thebe, de Amunstad, kon hij het niet uithouden; zij was hem te onrein naar het schijnt. Vrijwillig verliet hij haar, en stichtte een nieuwe rezidentie in Midden-Egypte bij Tell-el-amarna, waarvan de overblijfselen nog voorhanden zijn, en die zeer uitgestrekt en prachtig moet geweest zijn. Ook van den grooten zonnetempel dien hij er bouwde, met twee voorhoven en drie paar pylonen, zijn nog de sporen te vinden. In de nabijgelegen rotsen zijn nog de graven zijner hovelingen die, naar hun aard, gehoorzaam de vorstelijke luim eerbiedigden, en met den koning in aanbidding nederzonken voor "de levende zonneschijf," ofschoon ze waarschijnlijk, ware hij een dienaar van Amun geweest, met geen minderen ijver aan dezen god hun hulde zouden gebracht hebben. Aan onderdanigheid ontbrak het hun niet, dat bewijst de slaafsche houding, waarin zij steeds op de gedenkteekenen tegenover den koning en zijn huis verschijnen, een houding zelfs ongewoon voor Egyptenaars, die anders met geen republikeinsche denkbeelden besmet waren. Was het een overmaat van vleierij, dat zij zich even leelijk, ja afgrijselijk lieten voorstellen

ook van Osiris en zijn godenkring. Dit blijkt uit een stèle, waarop een lofzang aan Osiris gebeiteld staat. De naam van Amun is daar overal uitgewischt, maar de namen van Osiris, Isis en Horos heeft men gespaard. Zie Chabas, *Rev. arch.*, 1857, blz. 67.

als Zijne Majesteit zelf met haar dikken buik en idiotengezicht? Opmerkelijk is in elk geval de afschuwelijkheid van de voortbrengselen der beeldende kunst, die uit Chu-n-aten's rezidentie tot ons zijn gekomen. Het is haast niet mogelijk hier aan onbekwaamheid der kunstenaars te denken, al zou het kunnen zijn dat de geoefende beeldhouwers zich tot het heiligschennende werk van den godsdienstigen hervormer niet wilden leenen. Er moet wel aan opzet gedacht worden, maar wat de oorzaak van zulk een zonderlinge luim geweest zij, laat zich niet eens meer gissen. Deze gebrekkige beeldhouw- en schilderwerken staan in scherpe tegenstelling met de dichterlijke voortbrengselen van de aanbidders van Aten. Aten-ra zelf wordt afgebeeld als een zonneschijf met een ureus en een viertal nederhangende kringen, waaruit stralen schieten die in handen uitloopen; een dier handen is met de rechterhand des konings verbonden; een andere brengt het levensteeken aan diens mond [1]. Allerlei offeranden worden hem gebracht, daaronder vooral bloemen. Een hoofdbestanddeel van den eeredienst bestond in gezang, waartoe bepaalde zangers en zangeressen waren aangesteld, en de liederen die zij aanhieven onderscheidden zich door een verheffing en dichterlijke schoonheid, die men aan dit zonderlinge hof allerminst zou verwachten [2].

Voorzoover wij de hervorming van Chu-n-aten kunnen beoordeelen, die, zoo wij hopen, van latere ontdekkingen nog meer licht zal ontvangen, was zijn doel bepaald om een zeker monotheïsme in te voeren. Zijn vervolging van

[1] Zie o. a. de plaat bij Wilkinson, *M. a C., Supplement*, plaat 30.
[2] Brugsch, *Histoire*, blz. 118 en vgg.

den Amunsdienst en de andere godsdienstvormen van Egypte, met uitzondering van de zonaanbidding, is zoo alleen te verklaren. Dit feit, in zoo vroegen tijd, is hoogstmerkwaardig. Doch het droeg geen vrucht. Reeds de naaste opvolgers van den hervormer, ofschoon aan zijn familie verbonden, zijn schoonzonen — want hij had geen zoon nagelaten — verlieten den weg door hem bewandeld, en brachten weder aan Amun hun hulde. Toch was dit in het oog der rechtzinnigen niet genoeg. Al de sporen van Chu-n-aten's ketterij, zelfs de gedachtenis van dien vorst en van de heerschers die de regeering aan hem te danken hadden, moesten uitgewischt worden. Dat deed koning Horemheb (Horos), die zich na den derden opvolger van den hervormer meester maakte van het gezag, en van het zuivere koninklijke bloed schijnt te zijn geweest. Hij deed de monumenten, door Chu-n-aten te Thebe opgericht, slechten, en gebruikte de steenen voor andere gebouwen. De hoofdstad in Midden-Egypte werd met den grond gelijk gemaakt. Van de gedenkteekenen te Memfis, die den naam van Chu-n-aten droegen, werd zelfs een vloerplaveisel gemaakt, en zijn ketterij daar alzoo letterlijk met voeten getreden [1]. En niet

---

[1] Dat blijkt uit de mededeelingen van Sir Charles Nicholson, *On the disk-worshippers of Memphis*, in de *Transactions of the R. Society of Literature*, IId Series, Vol IX. Part II. blz. 197 vgg. Totnogtoe had men zoo noordelijk geen monumenten van den hervormer gevonden. Zij bewijzen, dat het geheele Faraonen-rijk onder zijn heerschappij stond. Uit de omstandigheid dat aanbidding van de vergode zonneschijf reeds onder Amenophis IV voorkomt, en dat ook Seti I te El Hammamât onder dat embleem wordt voorgesteld, maakt Nicholson op, dat de vijandschap tegen Chunaten meer uit dynastieke dan uit godsdienstige oorzaken voortsproot. Het bewijs komt mij niet voldoende voor. Ik heb zelf op Atendienst onder Misaphris opmerkzaam gemaakt. Maar

slechts werd de thebaansche trias in eere hersteld — dat had reeds Amen-tut-aneh, de onmiddellijke opvolger van Chunaten, gedaan — maar ontving van Horemheb eene vurige vereering. Amun belooft hem dan ook in zijn tempel, die uit de afbraak van den geslechten zonnetempel was samengesteld, een rijken zegen. Met hem werd Thot, de god der schriftgeleerden aan wie hij waarschijnlijk zijn verheffing te danken had, aangebeden [1]. En als van ouds liet Horemheb zich afbeelden staande tusschen de twee beschermgoden van het Noorden en Zuiden des Rijks, Set en Horos. De restauratie was in vollen gang. De meeste gedenkteekenen van Horemheb zijn dan ook van godsdienstigen aard, en hij schijnt — gelijk Manetho verzekert — een soort van dweeper te zijn geweest. Na zijn dood evenwel ging de regeering in een ander koningshuis over.

De eerste der Ramsessen beklom den troon. De naam dien hij draagt en de goden die hij bij voorkeur vereert doen vermoeden, dat hij uit het Noorden afkomstig en onder begunstiging van de onlusten, die 't laatst van Horemheb's regeering moeten gekenmerkt hebben, tot koning verheven is. Dit vermoeden wordt bevestigd door de omstandigheid dat zijn kleinzoon Ramses II later naar Memfis gaat om hulde aan zijn voorvaderen te brengen, en zichzelf met den god van Beneden-Egypte Sutech

iets anders is het Aten te aanbidden, iets anders zijn vereering tot de alleenheerschende te willen maken; en dat was zeker de eenige reden van de vervolging, later tegen Chunaten ingesteld.

[1] De bewijzen levert de tempel te Djebel-addeh in Nubië. Amun en Horos nemen daar nevens Thot de voornaamste plaats in Anka, de godin van de streek, zoogt den koning. Champollion, *Monumens*, Pl. II, 1. 2. 3.

vereenzelvigt. [1]. Wel sticht hij een tempel voor Horos in zijn ithyfallische gestalte, maar in zijn graf worden voornamelijk genoemd Tum van Heliopolis als „de groote god, de meester des hemels, de eerste op aarde," en Neith als „de groote moeder, de meesteres des hemels en de koningin der godheden," beiden dus goden in het Noorden t' huis behoorende.

Na zijn korte regeering begon het roemrijke bewind van Seti I (Ramaa-men Merenptah Seti), die niet zijn zoon maar zijn schoonzoon schijnt geweest te zijn. Ook zijn naam is zuiver noordelijk: Ra, Ptah en Set zijn goden van Beneden-Egypte. Hij schijnt het dan ook noodig gevonden te hebben, tot bevestiging van zijn gezag, zijn zoon Ramses, die als het kind van een koninklijke prinses van het zuivere bloed was, onmiddellijk na diens geboorte tot mederegent te benoemen [2]. Ook volgde hij, als een wijs staatsman, de godsdienstige politiek van Thutmes III. Men heeft vermoed, dat hij van de familie der Hyksôs was, een vermoeden waartoe het syro-aramesche profiel van hem en zijn zoon en een opschrift te Tanis aanleiding hebben gegeven [3]. Zeker is het dat hij in dit geval alles gedaan heeft, om de ergernis, door zulk een afkomst bij de Egyptenaars gewekt, weg te nemen. Met grooten ijver bracht hij hulde aan Amun van Thebe, wiens tempel (te Karnak) hij met die alle

[1] Zie het opschrift bij Brugsch, *Histoire*, blz. 150 en 154.

[2] Deze hypotheze wordt uitnemend verdedigd door G. Maspero in zijn *Essai sur l'inscription dédicatoire du temple d'Abydos et la jeunesse de Sésostris*. Paris, 1867. Vooral blz. 68 vgg.

[3] Dit vermoeden, door De Rougé uitgesproken, weersproken door Mariette, heeft veel voor zich, maar blijft steeds onzeker. Zie de plaatsen aangehaald blz. 174 nt. 1.

beschrijving te boven gaande, 164 voet diepe en 320 voet breede, door 134 machtige zuilen gedragene zaal verrijkte, die in de geheele wereld haar wedergade niet heeft. In een ander gedeelte van Thebe (te Qurna) liet hij een graftempel voor zijn voorganger Ramses I oprichten, eveneens aan Amun geheiligd. Zelfs in den tempel, dien hij in de oude Osirisstad Abydos stichtte of herstelde, brengt hij Amun zijn hulde. De bewoordingen waarin dit geschiedt zijn kenschetsend voor de verwarring van de verschillende godsdienstvormen in dit tijdperk. Het relief vertoond Seti, den halsband *usech* aan »zijn vader Amun« aanbiedend, doch de verdere tekst spreekt met geen woord van dien god, maar is waarschijnlijk overgenomen uit een heliopolitaansch geschrift dat de plichten der koningen jegens de goden bevatte. Hij luidt aldus: »Wees genadig, god Tum! wees genadig, god Ra! gij de schepper, die u verheugt wanneer gij opstijgt in den hemel, en wanneer gij straalt op de obelisken die in den tempel Oer-to te Heliopolis zijn [1].«

De oprichting van dezen Osiris-tempel te Abydos door Seti en zijn zoon Ramses, getuigt van een herleving dezer oudste egyptische godsvereering onder de regeering en de bescherming dezer vorsten. Toch schijnt die herleving niet een eenvoudige herstelling van het oude geweest te zijn. De god aan wien dit nieuwe heiligdom gewijd was, was niet de oude Osiris, maar een samenstelling van de drie godengestalten: Ptah-sokar-osiris. »Kom tot mij,« zoo heet het in een der opschriften, Ptah-sekru-asiri, die troont in Ra-men-ma (de naam van den tempel), goddelijk geheimenis der godheden, en ik

[1] Mariette, *Rev. Arch.*, 1860. II, 24.

kom tot u, wiens aanbiddingen het goddelijk mysterie der godheden zijn." De drie verwante godenvormen, die wij onder de eerste dynastiën nog gescheiden aantreffen, worden hier tot één verbonden. Dit getuigt van een wijziging in de oorspronkelijke osiraansche theologie, die evenwel reeds van vroeger dan Seti's regeering kan dagteekenen. De tempel was bovendien, evenzeer als de Amunstempel te Thebe, tot een metropolis, een pantheon bestemd. Wij zagen reeds dat ook Amun daar werd aangebeden. Ook wordt er, behalve van den onderwereldsgod in zijn drieëenigen vorm, gesproken van "den kring der goden daar met hem vereenigd," — die in den grooten en den kleinen kring der godheden van Noord en Zuid wordt gesplitst, — en in 't bijzonder van den zonnegod Harmachu. Talrijke offeranden, bestaande in viervoetige dieren en vogels, worden daar door Seti en Ramses verordend. De teksten gewagen van honderden, duizenden, honderdduizenden, millioenen, en de uitdrukkingen daarbij gebezigd bewijzen, dat de Egyptenaars, evenals de hun naast verwante en ook de arische volken der oudheid, deze offers als een voedsel voor de goden beschouwden [1]. Met deze vernieuwing van den Osirisdienst hangt samen, dat het onder de 19e dynastie weer als een groot voorrecht en een waarborg voor de toekomstige zaligheid beschouwd werd, begraven te worden in dat Abydos, waar de god der onderwereld troonde, en waar de mythische topographie van het Rijk der dooden in de namen van de omliggende plaatsen en streken was uitgedrukt [2].

---

[1] Mariette, *Rev. Arch.*, 1866. I. blz. 76.
[2] Lepsius, *Zeitschrift*, 1868. blz. 2.

Had Amun zijn plaats in den tempel van Ptah-sokar-osiris te Abydos, in de Amunstad werden wederkeerig Ptah en Osiris door Seti vereerd. Ook het zoogenaamde Speos Artemidos, de rotstempel van de noordelijke godin Pacht te Benihassan in Midden-Egypte, is van hem afkomstig. Geen enkele voorname godsdienstvorm van het land werd dus door dezen koning verwaarloosd, die daardoor toonde een even bekwaam regent als gelukkig veldheer te zijn, en het was of hij door de aanbidding der plaatselijke godheden in streken waar zij niet oorspronkelijk 't huis behoorden, het bewijs wilde leveren, dat die lokale goden goden van het egyptische volk geworden en de vereering van allen waardig waren.

Bij die egyptische godheden werden nu zelfs verscheidene vreemde gevoegd, waarmee de Egyptenaars door de glansrijke veroveringstochten van Seti I en zijn opvolgers bekend raakten. Baäl, Astarte, Anata, Kedesh, Reshpu [1], kanaänitische en syrische goden, hadden hun eeredienst en priesters nu ook in het Nijldal, ofschoon hun afbeeldingen hen nog altijd duidelijk van de egyptische goden onderscheidden [2].

Ramses II Meriamun, de door Amun geliefde, die naar een zijner bijnamen door de Grieken Sesostris genoemd wordt, regeerde, zooals wij zagen, gelijk met zijn vader, en zette na diens dood het bewind in denzelfden geest voort. Met het verhaal zijner oorlogen en opgeschroefde heldenfeiten, waarvan het bekende gedicht van

[1] Vroeger las men dezen naam Ranpu. Reeds Birch en onafhankelijk van hem De Vogüé vonden de ware lezing Resphu. Het is de fenisische dondergod, die op de cyprische monumenten menigmaal voorkomt. Zie De Vogüé, *Mélanges d'archéologie orientale*, blz. 76 vgg.

[2] Dat de egyptische Bar of Bal dezelfde als Baäl is, wordt betwijfeld door Chabas, doch terecht heeft Pleyte, *Theol. Tijds.*, 1869, 3e stuk. blz. 243, nt. 27, het gevoelen van dezen geleerde bestreden.

Pentaüra een zoo gezwollen beschrijving geeft, en met de vraag of hij werkelijk den naam van "de Groote" verdiende, dien men hem dikwijls heeft gegeven, hebben wij ons hier niet op te houden. Aan veerkracht, werkzaamheid, persoonlijken moed ontbrak het hem niet, maar ook niet aan ijdelheid, die hem zelfs op den roem zijner voorgangers naijverig maakte, en hun daden op zijn rekening schrijven deed. In 't godsdienstige volgde hij geheel de politiek van zijn vader en van Thutmes III, in wiens navolging hij zelfs een viertal heiligdommen en daarbij behoorende steden in Nubië stichtte, aan de vier hoofdgoden Ra, Amun, Ptah en Sutech gewijd, of liever aan hemzelven onder de gestalte dezer godheden, bijzonder van den laatsten. Van een vorst, die in roemzucht al zijn anders niet bescheidene voorgangers overtrof, en die de zelfverheerlijking tot doel van zijn leven schijnt te hebben gesteld, kan men verwachten dat hij zeer bouwlustig zal zijn geweest. Dat is inderdaad het geval. De groote tempel de Karnak (Thebe) werd natuurlijk door hem uitgebreid en verfraaid, maar wat hij daaraan liet verrichten wordt ver overtroffen door hetgeen hij deed tot uitbreiding van den graftempel van zijn vader Seti I en zijn grootvader Ramses I te Qurna, aan de westzijde der rivier bij Thebe, en door den bouw van het Ramesseum, zijn eigen graftempel aldaar, aan Amun-ra gewijd. De ouden roemden bijzonder een bark van cederhout, verguld van buiten en van binnen verzilverd, door hem aan den thebaanschen hoofdgod gewijd, en inderdaad spreken de opschriften in den eerstgenoemden graftempel van zoodanige heilige schuit, die bestemd was om den god Amun op zeker feest te vervoeren, en die Ramses II hem had laten vervaardigen. Met geen minderen ophef maken zij gewag

van een kolossaal beeld in het graf van Osymandias, zooals zij het Ramesseum noemen; dit moet het zittende beeld van onzen Ramses geweest zijn, dat nu verbroken is, doch eenmaal, met het voetstuk, geen mindere hoogte had dan eenenveertig voet. Een beschrijving van deze en andere monumenten behoort niet in een godsdienstgeschiedenis t'huis, en heeft voor de geschiedenis der kunst of de oudheidkunde alleen belang. Slechts merken wij in 't voorbijgaan op, dat de kunst gedurende de lange regeering van Ramses Meriamun in groot verval raakte; de oudste gedenkteekenen die zijn naam dragen behooren tot de beste die de egyptische oudheid heeft aan te wijzen, de laatste daarentegen zijn slecht en slordig bewerkt en getuigen van een treurigen achteruitgang. En niet slechts daar, in alles openbaarde zich die. Slechts het drukkendste despotisme was instaat om vrede te bewaren in een rijk, dat zich tot diep in Azië uitstrekte en dus uit de veelslachtigste bestanddeelen was samengesteld, om manschappen te leveren voor zulke uitputtende oorlogen, en handen voor zoo tallooze openbare werken. Met dit despotisme hangt de apotheoze van den koning samen, die onder Ramses II tot het toppunt werd gevoerd. Niet slechts liet hij zich, evenals vroegere vorsten, in tempels door hemzelf opgericht aanbidden; niet slechts stelde hij zichzelf als gelijke naast Amun en Ptah, Ra en Sutech [1] — ook anderen zelfs onder het Oude Rijk hadden iets dergelijks gedaan — maar hij stelt zich aan

[1] In overeenstemming met deze aanbidding van Amun, Ra, Ptah en Sutech in de nubische tempels en van Ramses II nevens hen, is een uitdrukking in den Pap. Leid. 380, waar deze vorst onder de namen van genoemde godheden wordt aangeroepen.

het hoofd der goden, en noemt zich hun heerscher (Ops. te Gerf Hussên in Nubië). Men zou echter dwalen zoo men deze apotheoze als menschenvergoding in letterlijken zin beschouwde, en bijvoorbeeld met de aanbidding der romeinsche keizers eenvoudig op ééne lijn wilde stellen. Het was inderdaad een godsdienstig-staatkundige fiktie van dezelfde soort als de koning door Gods genade van de legitimisten en de onschendbare koning der konstitutioneelen. Niet de mensch Ramses of de mensch Thutmes, zijn zelfheid — men vergunne mij dit barbaarsche woord, — zijn essentie (*ka*), zijn hemelsche type ontvangt de hoogste hulde, omdat die met het wezen der hoogste godheid geïdentifieerd werd. De fiktie bij de Egyptenaars was deze: Horos of Ra, de hoogste zonnegod metéénwoord, is de eigenlijke koning van Egypte (zooals later Jahveh van Israël); de levende koning is zijn openbaring op aarde, in wien de volheid van den god is overgegaan. Daarom zag niemand er heiligschennis in, den vorst naar zijn geestelijk wezen, dus als godzelf, te aanbidden, en was het ook gansch iets anders dan gemeene afgoderij. Het was een vergoding van het koningschap meer dan van den koning, een van de stoutste uitdrukkingen der theokratie. Daarom — en dit vooral mag bij de beoordeeling van een voor ons zoo ongewoon verschijnsel niet uit het oog worden verloren — daarom staat de koning zelf op de monumenten altijd als aanbidder tegenover zijn eigen beeld, en brengt hij aan zijn eigen goddelijk wezen zelf het wierookoffer en andere gaven. Men bleef dus den levenden persoon, den biddenden koning, van den aangebedene onderscheiden.

Geen wonder dat de vorst dan ook als de middelaar

en de alvermogende middelaar tusschen den mensch en de godheid beschouwd werd. Een hoogst-merkwaardig voorbeeld daarvan levert een stèle, te Dakkeh in Nubië gevonden. Wat op dien steen verhaald wordt levert bovendien een aardige parallel met hetgeen in *Exodus* over de wonderbare drenking der kinderen Israels op hun woestijnreis wordt verteld. De zaak was deze: de mijnwerkers in een ethiopisch distrikt hadden groot gebrek aan drinkwater. Een put door Seti I gegraven, 120 ellebogen diep, was en bleef droog. Men besloot zich tot Ramses te wenden, die zich destijds te Memfis bevond. Van hem verwachtte men hulp. „Gij zijt als de zon," zoo wordt de koning o. a. toegesproken (naar de vertaling van Brugsch), „want gij doet alles wat uw hart begeert, alles gebeurt. Zoo gij gedurende den nacht een voornemen hebt opgevat, het wordt verwezenlijkt als de aarde verlicht is. — Elke rede, die uitgaat van uw mond, is gelijk aan de woorden van god Harmachis. De weegschaal (der gerechtigheid) is in 't midden uwer lippen en de vaas van 't evenwicht is (daar) gesteld door god Thot; — zoo gij zegt tot het water: kom voort uit de rots, zoo komt het hemelsche water te voorschijn naar uw woord, daar gij Ra zijt met de leden van Choper (de kever, de schepper). — Gij zijt het levend beeld van Ra en de zoon van uw vader Tum van Heliopolis. De god Hu is in uw mond en de god Sau in uw hart [1]; de zetel uwer tong is het heiligdom

---

[1] Hu is de god van den smaak, ook wel van het zinnelijk gevoel. Sau de god der intelligentie, soms ook met gehoor, gezicht en gevoel of smaak als een der vier zinnen beschouwd. In de zonnebark is Sau het hoofd der ekwipage en Hu de stuurman. Op deze plaats schijnt Hu

der waarheid. Een god is gezeten op uw lippen, en uw woorden worden dagelijks ten uitvoer gebracht. Wat uw hart gemaakt heeft gaat over naar god Ptah, die alle werken schept.„ (Ptah is hier dus metterdaad de uitvoerder van de gedachten des konings, als van den hoogsten god.) De prins van Kush, d. w. z. de goeverneur van Ethiopie, dringt dan het verzoek zijner onderhoorigen aan, en voegt er bij: „Zoo gijzelf tot uw vader, god Nijl (Hapi), den vader der goden, zegt: maak dat het water uit den berg voortkome! dan zal het gebeuren juist zooals gij gesproken en bevolen hebt: want hoewel wijzelf tegenwoordig waren, werd ons gebed niet verhoord; maar gij, gij wordt bemind door uw vader en alle goden, meer dan eenig koning, sedert de regeering van God.„ Het behoeft niet gezegd te worden dat ditmaal de proef gelukte, daar anders het opschrift wel achterwege zou zijn gebleven, en natuurlijk aan de wondermacht van Ramses werd toegeschreven [1]. Wij glimlachen bij deze sierlijke aanspraken. Maar wij zouden dwalen indien wij ze voor zinledige formulen hielden, zooals de hedendaagsche kanselarijstijl van het Oosten die niet minder gezwollen is, of voor louter laffe vleierij. Het was de uitdrukking van het geloof dier dagen; men hield zich even vast verzekerd van de wondermacht des konings, als de Roomsch-katholiek onzer dagen van 's Pausen onfeilbaarheid.

Ramses II, de groote bestrijder der Cheta, die aanbidders van Sutech waren, was zelf een vurig vereerder

de god van de welsprekendheid te zijn. In het B. d. Opst, 17, 16 wordt daarvan een mystiek gebruik gemaakt. Zie De Rougé, *Rev. Arch.*, 1860. I. blz. 244.

[1] Brugsch, *Histoire*, blz. 150 vgg.

van dien god. Hij had aan hem te Thebe — in 't zuidelijk gedeelte der stad en waarschijnlijk ook elders — een tempel gewijd. Een priester van dat heiligdom wordt genoemd: „De gewijde van Osiris, de schriftgeleerde van den tempel van Sutech, Nofremen.„ Twee zijner zonen noemt hij naar dien god. En te Tanis (Sân), in den Set-tempel, liet hij door Seti, den goeverneur van het distrikt van Tsar (Avaris, Pebusian), bevelhebber der troepen en eersten profect van Set, een gedenktafel oprichten ter herinnering aan het 4e eeuwfeest van den nieuwen kalender, daar door den herderskoning en Sutech-aanbidder Nubti-Suti of Sutech-aa-peh-ti Nubti ingesteld. Misschien ligt daarin de verklaring zijner voorkeur voor dezen noordelijken god, en stamde hij werkelijk van den genoemden herdersvorst af. Wellicht achtte hij het ook uit staatkundig inzicht, als veroveraar van Palaestina en bondgenoot zijner voormalige vijanden, de Cheta, van belang aan den godsdienst dier noordelijke streken een bijzondere eer te bewijzen. Het schijnt dat Ramses zelfs te Koptos, waar van oudsher Chem of Min, in wien wij denzelfden god als Horos, Munt en Amun herkend hebben, vereerd werd, den dienst van Set heeft ingevoerd en met dien van de god dier plaats verbonden [1].

Ook Memfis werd niet vergeten. Het was onder de regeering van Ramses Meriamun, dat de Apis-dienst in

---

[1] Althans een stèle uit zijn tijd, nabij Koptos gevonden, bevat de ongewone samenstelling Munt-har-set. Ebers heeft daaruit de in den tekst genoemde gevolgtrekking afgeleid. Het zou echter ook kunnen zijn, dat de uitdrukking eenvoudig beteekende: „Munt, heer van Opper- en Neder-Egypte,„ hetgeen mij niet onwaarschijnlijk voorkomt. De oude koningen noemden zich reeds Horos-Set als gebieders over de beide deelen des lands

nieuwen glans herleefde, en dat de vereering van de gestorvene heilige stieren, zoo al geèn aanvang nam, ten minste met bijzonderen ijver werd uitgeoefend. Werd iedere gerechtvaardigde doode Osiris, ook de gewijde Apis werd dat na zijn dood, en ontving dus den naam van Asar-hapi, vanwaar de prachtige begraafplaats voor deze dieren, in de nabijheid van Memfis opgericht en door Mariette ontdekt, het Serapeum, haar naam ontleent. Een der zonen van Ramses, waarschijnlijk zijn vermoedelijke troonopvolger, doch die vóór zijn vader stierf, Chamuas (Sha-em-Zam, gelijk zijn naam vroeger gelezen werd), had zich geheel aan den dienst van Ptah in dezen vorm gewijd. Naar het schijnt heeft hijzelf zich in de schoonste grafstede van dat monument laten bijzetten. Althans in een der kapellen die van buiten slechts opschriften bevat betrekking hebbende op een gestorven Apis, heeft men een gedeelte van een mummie in menschelijke gedaante gevonden, waarop de naam van Chamuas meermalen gelezen wordt. Is het werkelijk zijn lijk dat hier begraven werd, dan is dit een der sprekendste voorbeelden van de gewoonte der Egyptenaars om zich in leven en dood geheel te vereenigen met de godheid, aan wie men zich bij voorkeur had geheiligd. Chamuas, goeverneur van Memfis, en hoofdpriester (Sem) van Ptah en den levenden Apis, heeft dan ook willen rusten aan de zijde van die aangebeden dieren, die hij eens als de openbaringen van zijn geliefkoosden god had gehuldigd. Zeker is het, dat hij in deze betrekking, nog bij het leven van zijn vader Ramses, door diens toekomstigen opvolger, zijn broeder Merenptha (Menepthes) vervangen werd.

Het verdrag door Ramses II met Chetasir, den vorst der Cheta, het machtige volk dat gedurig met de Egyp-

tenaars om de heerschappij van West-Azië streed, gesloten, is zeer belangrijk om de godsdienstige denkbeelden van dien tijd en de hoofdgodsdiensten des Rijks te doen kennen. Het wordt voorgesteld als een uitvoering van de raadslagen der goden, en wel van „Ra en Sutech, voor het land van Egypte, in zijn betrekking met het land van Cheta.” Hier is Ra dus de vertegenwoordiger van Egypte, Suti of Sutech van het Chetavolk; zij waren dus de eigenlijke nationale goden der beide landen. Verder worden als de beschermgoden van Ramses uitdrukkelijk genoemd: Ammun-ra, Harmachu, Ptah van Memfis, heer van Anchta (het land des levens of de levende wereld), Munt, gebiedster van Acheru (vgl Demeter acheiro en de Acheron, de onderwereld), de godin der moederaarde, en Chonsu-nefer-hotep, en behalve aan de meesten dezer goden brengt Ramses offeranden aan Set, „den grooten krijgsman, den zoon van Nu.” Daar hij die plechtigheden verricht in de naar hem genoemde stad Pa-Ramses Meriamun, aan wier bouw of versterking volgens *Exodus* de verdrukte Hebreën mede moesten arbeiden, brengt hij bepaaldelijk hulde aan de vormen van Amun en Ptah, voor wie hij daar ter plaatse heiligdommen had opgericht. Bovendien worden nog onder de egyptische goden wier zegen over dit traktaat wordt ingeroepen, de bergen en de stroomen, de aarde, de winden, ja zelfs, wat zeer opmerkelijk is, de onweders en de groote zee genoemd. Ook de Cheta, hoewel zij voornamelijk Sutech aanbaden, wiens naam bij hen een appellative beteekenis schijnt verkregen te hebben even als Baäl bij de Syro-Feniciërs, — ook de Cheta waren geen monotheïsten. Bij hen, evenals bij de Egyptenaars, wordt van duizend mannelijke en vrou-

welijke goden gewaagd, waarvan sommigen aangeduid worden, en Antarta (Astarte? of Anata-arta, vgl. Melsekart?) met name genoemd. Ook zij hielden de bergen en stroomen heilig. Uit alles blijkt, dat er in aard van godsvereering tusschen de beide volken geen verschil bestond, en dat althans de Egyptenaars er geen bezwaar in zagen de goden der Cheta tot de hunne te maken.

De regeering van Ramses' zoon en opvolger Menephthes (Merenptah) was zeer onrustig en bewogen. Zooveel wij kunnen nagaan was het onder hem, dat de Hebreën met andere gevangenen Egypte uittogen. De verwarring waarin het Rijk verkeerde begunstigde dien uittocht niet weinig, en het verhaal der Israëlieten zelf bewijst, dat godsdienstige beweegredenen daarbij een voorname rol speelden. Wij komen later op dit punt terug.

Menephthes schijnt een zwak en over-vroom vorst te zijn geweest, die daarom niet in staat was de reaktie tegen het despotisme zijns vaders, die bij zijn optreden uitbrak, het hoofd te bieden. Mogen wij Manetho gelooven, dan is hij zelfs genoodzaakt geweest een groot deel van den tijd zijner regeering in Ethiopië door te brengen, waarheen hij voor overmachtige vijanden de wijk had moeten nemen. Maar er ligt hier nog veel in het duister, en de monumenten stellen ons niet in staat om ons van dezen vorst iets meer dan een zeer flauw en nevelachtig beeld te vormen.

De meeste gedenkteekenen van zijn regeering zijn te Memfis gevonden, en daarom vermoedt men dat hij zijn zetel derwaarts heeft overgebracht. Zeker is het, dat zijn grootste sympathiën waren voor de goden van Beneden-Egypte. Wel heeft hij de offeranden van Amun, den thebaanschen hoofdgod, en van den Nijlgod vermeerderd, en

Hathor gediend, maar zijn geliefkoosde goden waren Ptah en Sutech. Wij zeiden reeds dat hij, in de waardigheid van Ptah-priester en bestierder van den Apisdienst, zijn broeder Chamuas nog bij het leven zijns vaders was opgevolgd. Na zijn troonsbeklimming is hij aan dien god niet ontrouw geworden. Ook Set werd ijverig door hem vereerd, en wel voornamelijk in zijn lokalen vorm van god van Avaris (Pelusion), die meer een uitheemsch karakter had, ofschoon hij hem ook huldigde als Nub, heer van het Zuiden — want Set, de god van Beneden-Egypte sedert onheuglijke tijden, was langzamerhand ook een nubische godheid geworden, omdat hij de eenige was onder de echt-egyptische godheden, die met de godsdienstbegrippen der zuidelijke barbaren en negers overeenkwam. Deze aanbidding van den god der Hethiten kan bij Menephthes wel uit vrees zijn voortgesproten, omdat hij van die zijde met een inval bedreigd werd; doch zij kan ook eenvoudig op dezelfde wijze verklaard worden als wij dit bij Ramses II reeds deden.

Met Merenptah begint het verval van de zuidelijke macht, dat onder de 20e dynastie al meerenmeer uitkomt. Wel oefent nog een lange reeks van thebaansche koningen de regeering uit; wel zijn er onder hen, zooals Ramses III, die de glorie van Seti en Sesostris nabijkomen; wel richten zij voortdurend monumenten op en vermelden zij in gezwollen taal de grootheid hunner krijgsbedrijven; maar de sporen van toenemende verzwakking vertoonen zich onmiskenbaar. Ik zal de eentonige geschiedenis dezer Ramsessen niet achtereenvolgens doorloopen. Zij hebben weinig of niets oorspronkelijks, en zijn slechts kopiën, soms zeer slecht gelukte, van hun voorgangers. De uitstekendste onder allen is de reeds genoemde Ram-

ses III, die den grooten tempel voor Amun-ra te Medinet-abu (Thebe) heeft opgericht. Hij was de laatste veroveraar uit dit geslacht. Zijn opvolgers hadden moeite het verkregene nog te behouden; slechts in roemzucht gaven zij hun voorgangers niets toe. Zij bleven monumenten oprichten en zichzelven daarop verheerlijken, tot dat het ten laatste den priesters van Amun gelukte de heerschappij, die zij reeds lang metterdaad hadden bezeten, ook in naam voor zich te verwerven en den laatsten der Ramessiden van den troon te stooten.

Voor het uiterlijk bleef de godsdienst onder de 20e dynastie dezelfde, die hij onder de vorige koningen geweest was. Het eenige verschil dat wij kunnen opmerken is een ijveriger dienst van den god Chonsu, die nu meer op den voorgrond treedt. Ramses III richtte voor hem een afzonderlijk heiligdom op, dat de voornaamste bron voor de geschiedenis dezer periode is, en wij hebben gezien, dat zijn roem zich zelfs tot in het buitenland verbreidde. Dit hangt waarschijnlijk samen met twee feiten die wij in deze periode opmerken: de toeneming van de macht der priesters en van het bijgeloof. Chonsu namelijk was, evenals Amun, en nog meer dan hij, een priestergod en een orakel-god die wonderen deed. De eerste hoogepriester, die zich de kroon op het hoofd zet, Her-hor, kiest Chonsu's tempel om zijn groote daden te vermelden. Chonsu wordt dan ook met Thot, den eigenlijken god der geleerden, ten nauwste verbonden. In de reeds meermalen aangehaalde lofgezangen, uit den tijd der 20e dynastie afkomstig, door Pleyte vertaald, en hoofdzakelijk aan Ptah gewijd, komt de vorm Thot-chonsu voor, en wordt Thot met groote liefde geprezen. De dichter vergeet, dat hij Ptah bezingt

en begint eensklaps in den lof van den god van Hermopolis uit te weiden, en hij herinnert daarbij, hoe het Thot, de beschermer der geleerden, is, die den tuin van Egypteland kunstig heeft aangelegd naar zijn plannen en de verdeeling der landerijen in schoone orde heeft gerangschikt. „Hij," zoo zegt hij zelfs, en de toepassing ligt voor de hand, „hij verdeelde de machten, hij stelde de hoofden aan, hij roeide de gebreken uit, hij vernietigde de logen. Een liefelijke ademtocht ging van hem uit." En hij herinnert aan hetgeen hij in den strijd der goden gedaan heeft, „hij, de groote scheidsrechter tusschen Horos en Set, de vereeniger der machten, de groote rustaanbrenger in den strijd. Daarom heeft Ra zijn geest verheven en hij bestuurt menschen en goden, bekwaam om te heerschen." Is het niet als een uitnoodiging om zich aan de beelddragers en vertegenwoordigers van Thot op aarde toe te vertrouwen, die de gebreken zullen wegnemen en beter heerschappij voeren dan de zwakke koningen? Al de weldaden die Egypte geniet komen immers eigenlijk van hen, de geleerden. Ra-zelf heeft hen bekwaam geoordeeld om te heerschen. Als men bedenkt dat dit onder den IXen Ramses geschreven werd, dan zijn de toespelingen op hetgeen weldra volbracht werd duidelijk genoeg.

Vroeger was een strijd tusschen het priesterlijk en koninklijk gezag niet wel mogelijk, want toen waren de koningen zelven met hun zonen en hoogste staatsbeambten de voornaamste priesters; de priesterlijke waardigheden en andere, burgerlijke, betrekkingen waren niet gescheiden noch onvereenigbaar. Slechts bestond er een stand der geleerden, die evenwel geen scherper grenzen had dan bij ons, en waar men vrijwillig in- en uittreden

kon. Met het begin der 20e dynastie schijnt daarin verandering te komen. Andere hoogepriesters van Amun dan de koningen treden op. De priesterschap wordt meer van de leeken gescheiden. De tempel van Ramses II te Qurneh is geheel open; die van Ramses III te Medinet-abu (beide gedeelten van Thebe) is met een balustrade gesloten voor het nieuwsgierig oog [1]. De waardigheid van eersten profeet of hoogepriester wordt weliswaar niet erfelijk, zooals nu met andere ambten wel het geval schijnt te worden [2], maar gaat toch meermalen over van vader op zoon. Dat alles duidt aan dat zich nu in Egypte vormde, wat daar vroeger niet bekend was, een afgezonderde geestelijke stand, een vaste priesterschap. Aan de priesters, hetzij door de koningen benoemd, hetzij op andere wijze aangesteld, lieten dezen nu niet alleen den dienst der heiligdommen, maar ook andere zaken over. Dit werd noodlottig voor hun gezag. Sedert de hoogepriester Roi onder Seti II zijn invloed liet gelden, nam die al meerenmeer toe onder de opvolgers van eerstgenoemde: Roma, Meribast, Ramsesnecht, Amun-hotep, totdat eindelijk Herhor de waardigheid van grootvizier of majordomus met de koninklijke verwisselde. Doch daarmede was dan ook de macht van Thebe voor goed gebroken, en zijn invloed, die waarschijnlijk alleen nog door den glans van den Ramses-naam werd in stand

[1] De opmerking is van Sharpe, *History of Egypt*, I. blz. 92, die anders met groote voorzichtigheid moet worden gebruikt.

[2] Zoo bezit men een volledige lijst van de voorvaders van zekeren Chnum-het-ra, die onder Amasis (571—527 v. C.) opperbouwmeester van Noord- en Zuid-Egypte was, en die betrekking met andere, ook godsdienstige waardigheden vereenigde. Al die voorvaders, waarvan de eerste zeker tot het eind der 20e dynastie opklimt, bekleeden hetzelfde ambt. Brugsch, *Histoire*, blz. 256 vg.

gehouden, gefnuikt. Niets was gewoner in Egypte dan dat de koning tevens het hoofd van den godsdienst was, maar een heerschappij door de priesterschap van een bepaalde godheid, al ware 't ook van de hoogste, uitgeoefend, was geheel tegen den geest van dit volk.

Tegelijk met het wassen der priesterlijke macht in het Zuiden, dat nog steeds de zetel des Rijks was, groeide ook — en het eene feit is aan het andere niet vreemd — het bijgeloof aan. Het egyptische volk had daartoe aanleiding genoeg. De mystiek en magie namen in zijn godsdienst een groote plaats in. Bij zulk een uitgebreide symboliek, die ten laatste zelfs de geleerdste niet meer ontwarren kon, was dat niet anders mogelijk. Maar in het tijdperk, dat wij nu doorliepen, nam die neiging sterk toe. Nuchtere zedelijke maximen, zooals die van Ptahhotep uit het Oude Rijk, verhalen die de werkelijkheid wedergaven, zooals dat van Saneha uit het Middel-Rijk, voldeden niet meer aan den smaak des tijds. De fantazie deed haar eischen gelden. Het moesten nu dichtwerken, vooral magische boeken vol tooverspreuken en machtige liederen en wondersprookjes zijn, zooals dat van Anepu en Batau. Zelfs in het Boek der Opstanding is deze verandering zichtbaar. In de hoofdstukken uit dezen tijd afkomstig worden de symbolen en plechtigheden ingewikkelder, de formulen langer. De voordeelen, die door 't gebruik der bijzondere hoofdstukken verkregen kunnen worden, worden meer op den voorgrond gesteld en breeder uitgemeten [1]. Zoozeer nam de tooverij toe, dat onder de regeering van Ramses II daartegen van overheidswege maatregelen moesten genomen worden. Een zekere

[1] Zie Lefébure, *Hymnes au Soleil*, blz. 6.

Hai of Hui wordt ter dood veroordeeld, omdat hij bezweringen gedaan, „door goddelijke macht de menschen bekoord" had, waartoe hij zich op listige wijs een magisch boek had weten te verschaffen. Men ziet, de rechters zelven twijfelen niet aan de werkelijkheid dezer toovermacht, maar zij veroordeelen Hai, die een bestierder der kudden was, tot den dood, omdat hij onbevoegd de magie had beoefend [1]. Maar de lust in tooverij moet groot geweest zijn, als men zich daarmee bezig hield op gevaar van met den dood gestraft te worden. Ook aan dagen begon men in dezen tijd veel te hechten. Er zijn uit de eeuw der Ramessiden verscheiden kalenders, die de goede en noodlottige dagen (*dies fasti et nefasti*) aangeven, en regelen bevatten waarnaar men zich had te gedragen om onheil te voorkomen. Ik deel uit een daarvan eenige voorbeelden mede:

24 Thot (Juni-Juli) was een groote treurdag. Daarop en op de beide volgende dagen had de groote strijd tusschen Set en Horos plaats, waarbij Set niet verslagen en Isis gewond werd.

9 Paophi (Juli-Aug.) een gelukkige dag, want toen hadden de goden den vijand geslagen.

12 Choiak (Sept.-Okt.). Op dezen dag mag men niet uitgaan, omdat daarop de verandering van Osiris in den Bennu-Vogel plaats heeft.

14 Toby (Okt.-Nov.). Geen wellustige gezangen aanhooren, omdat Isis en Nephthys dan haar broeder Osiris beweenen.

17 Toby. Niet baden, omdat de godin Nu, het hemelsche water, dien dag uitgaat.

---

[1] Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 170.

20 Toby. Barisis neemt het licht der wereld weg; er is slechts duisternis. Daarom tot zonsondergang niet uitgaan.

3 Mechir (Nov.-Dec.) Niet reizen, want op dien dag heeft Set een zijner tochten volbracht.

14 Mechir. Sebak geslagen op de plecht van de godenbark. Niet uitgaan.

29 Mechir. Set in al zijn woede. Niets aanzien tot zonsondergang.

24 Pharmuthi (Jan.-Feb.). Den naam van Set niet schertsend noemen, of men krijgt twist en onrust in huis.

Voorts wordt veel vasten geboden. De dagen zonder mythologische herinnering en die waarop de goden zegevierden zijn allen gelukkig. Die herinneringen zijn voor het grootste deel aan de osiraansche mythologie ontleend [1]). Natuurlijk dat de dag waarop men geboren werd, naar de meening der oude Egyptenaars, ook een grooten invloed moest uitoefenen op het levenslot. Die op den 5en Paophi geboren werd, zou door een stier gedood worden, maar die op den 9en van dezelfde maand zijn geboortedag vierde, zou een hoogen ouderdom bereiken. En zoo voor een menigte andere dagen van het jaar. Niet weinig hield men zich ook in dezen tijd reeds bezig met mystieke namen en tooverformulen zonder slot noch zin. Reeds het 162e hoofdstuk van het Boek der Opstanding, dat in de dagen van het Nieuwe Rijk moet ontstaan zijn, bevat aanroepingen van zulke namen als Penhakahakaherher, Uarauaakarsank-Robiti, en werd daarom voor zeer diepzinnig gehouden. Andere teksten uit den tijd van

[1] De Rougé, *Rev. Arch.*, 1852. II, blz. 687—691. Een anderen kalender deelt Chabas mede: *Pap. mag. Harris*, blz. 157.

Ramses II behelzen aanroepingen van dergelijke onzinnige namen, zooals Kamchar-Kamarau-Karchamu, Shatabuta, Artabuhuïa Anrohakata-Satita en tallooze meer. Die zich overtuigen wil, hoe ver het mirakelgeloof der Egyptenaars alle grenzen van het mogelijke had overschreden, leze het reeds genoemde sprookje van Batau en Anepu [1], dat met de geschiedenis van Jozef zooveel overeenkomst heeft, en dat daarom ook geschikte gelegenheid aanbiedt, om een vergelijking in te stellen tusschen het gezond verstand der hebreeuwsche verhalers en de wilde fantazie hunner voormalige onderdrukkers. Het is nog niets dat Batau de taal der dieren verstaat, en dat er tusschen hem en zijn broeder, die hem vervolgt, een breede stroom met krokodillen gevuld ontspringt, maar hij bezit het vermogen om zijn hart, zijn levensbeginsel neder te leggen in de bloem eener akacia, zoodat als die bloem werd afgesneden zijn dood daarvan het gevolg moest zijn. Maar werd het hart dan in zeker vocht gelegd, dan zou het zijn gewone plaats weer terugvinden, en Batau zou herrijzen. Zoo geschiedt het ook. De goden formeeren voor hem een vrouw, die hem door den koning ontroofd wordt, en het geheim van Batau's hart aan haar nieuwen gemaal toevertrouwt. Evenwel, Anepu brengt zijn broeder met behulp van het toovervocht weer in het leven. Nu verandert hij zich in een stier, een heiligen Apis. De koning, als hij ontdekt heeft wie deze stier is, laat hem dooden, maar uit twee bloeddruppels van 't gewijde dier ontstaan twee prachtige perseaboomen.

[1] Het sprookje is vertaald door De Rougé, *Rev. Arch.*, 1852, blz. 385, vgg., Brugsch, *Aus dem Orient*, blz. 7 vgg. Ebers, *Aeg. u. d Bücher Mosis*, blz. 311 vgg., en behandeld door Chabas, t. a. p., blz. 164 vg.

Maar ook deze worden omgehakt, en het zou met Batau gedaan zijn geweest, zoo niet een splinter van een dier wonderboomen in den mond der koningin ware gevlogen, die nu haar eigen gemaal als zoon weder ter wereld brengt.

De stof, waaruit dit sprookje geweven is, behoeft niet ver te worden gezocht. Zij is duidelijk geen andere dan de oude mythologie en theologie, hier op het gebied der menschenwereld overgebracht. Wie herkent niet in Batau den gemaal zijner moeder? den god, die als hij gestorven is, gelijk Ptah in den heiligen stier, gelijk Osiris in de gewijde akacia of persea herleeft? het goede wezen dat vervolgd en gedood wordt, doch door de zorg van Anepu (Anubis) weder opstaat uit de dooden? Maar dat men deze heilige mythen uit de sfeer der godenwereld tot de kinderen der menschen deed afdalen, bewijst dat de oorspronkelijke beteekenis dezer heilige zinnebeelden voor velen verloren gegaan en het wondergeloof tot eene groote hoogte geklommen was.

HOOFDSTUK VIII.

DE EGYPTISCHE GODSDIENST VAN DEN VAL DER RAMESSIDEN TOT DE PERZISCHE HEERSCHAPPIJ.

Met den val van de thebaansche opperheerschappij is het met de overmacht van het Zuiden gedaan. Zoo Thebe nu en dan nog een weinig van de vroegere grootheid herkrijgt, is het door noordelijke vorsten, die het voor een tijd uit zijn vernedering opheffen. Het Zuiden geeft den strijd niet op. De thebaansche hoogepriesters van Amun, die zich in de plaats der Ramsessen het koningschap hebben aangematigd, worden weldra verjaagd, en zien zich gedwongen naar Ethiopië de wijk te nemen; met hen wordt metterdaad het echte opper-egyptische koningschap uit het land verbannen. Maar gedurig, bij de minste aanleiding, bij de minste kans op welslagen, zoodra er maar verdeeldheid of verwarring in het Noorden ontstaat, komen zij uit hun wijkplaats te voorschijn, en onderwerpen het geheele land aan hun heerschappij: doch zij zijn niet meer bij machte om het ook te behouden. Van het Noorden gaan de nu regeerende en als wettig beschouwde vorstenhuizen uit, totdat vreemde veroveraars hun den scepter ontnemen, en de natiën, die dan de hoogste plaats

bekleeden, elkander met het meesterschap over de wereld ook het bezit van Egypte betwisten.

Van de verdeeldheid tusschen de koningen en priesters te Thebe maakte een neder-egyptisch vorstenhuis, dat zijn zetel te Tanis had of vandaar afkomstig was, gebruik, om zich van het oppergezag meester te maken. Waren zij nazaten van de voormalige herdersvorsten, of althans aan dezen verwant? Waren zij wellicht afstammelingen van den kommandant Seti, dien wij onder Ramses II als goeverneur van die noord-oostelijke gewesten ontmoeten? Het ligt, evenals de geschiedenis dezer vorsten, geheel in het duister. Zooveel is zeker dat de tanitische eerdienst, de aanbidding van Sutech, onder hun regeering niet de heerschende is geweest. Dat was veeleer de godsdienst die te Mendes, een andere stad van het Delta, haar zetel had.

De mendezische eerdienst was zeer oud en bestond al onder de koningen van het Oude Rijk. Toen reeds schijnt, hetzij door Kakau (Kaiechos), hetzij door zijn zoon Binuter (Binothris), de vereering van den heiligen bok aldaar gesticht te zijn (zie bl. 123). Mendes, — want zoo heette eigenlijk de bok, en het schijnen de Grieken geweest te te zijn die den naam van het heilige dier op de stad overdroegen — beteekent: «de bok van Ded of Dud," of ook, omdat de bok daarvan het symbool is: «de geest, de ziel van Ded.» Ded was de naam der stad, doch ook die naam heeft een mythologische beteekenis. *Ded* — of zooals de verschillende lezingen geven: *dudu* of *dad* — is de bekende zuil met de vier dwarsbalken of tafels bovenaan, die gewoonlijk de tatzuil genoemd wordt, en door Champollion voor een nijlmeter werd gehouden. De zuil drukt het denkbeeld van duurzaamheid, vastigheid uit,

het denkbeeld, dat in alle mesopotamische godsdiensten van oudsher een zoo voorname plaats inneemt. Die zuil nu is, naar mij voorkomt, een afbeelding van het heelal zelf, waarvan de dwarsbalken de vier boven elkander zich welvende hemelen vertegenwoordigen, zooals wij die dikwijls in de vignetten van het Boek der Opstanding zien voorgesteld [1]. Ba-n-ded zou dan beteekenen »de wereldgeest«, die ook elders door een bok of ram werd gesymboliseerd. Hoe het zij, zeker is het, dat de godheid die hier onder de gestalte van dit onwelriekende beest werd aangebeden, geen andere was dan Osiris, wiens vereering wel in het Delta niet inheemsch zal zijn geweest, maar reeds door de eerste thinitische koningen derwaarts moet zijn overgebracht.

In weerwil van den grooten afstand en de min of meer verschillende opvatting der godheid, bleven Mendes en Thinis-Abydos steeds met elkander in betrekking, en werden zelfs priesters uit de eene stad naar de andere overgeplaatst. Naar het schijnt was eene overplaatsing

[1] Ook bij de Hebreën is het woord dat *wereld* beteekent, zooals men weet, afgeleid van een wortel, die »duurzaam zijn« beduidt. Dat de dadzuil met Osiris en ook met Ptah in verband staat, blijkt daaruit dat zijzelven dikwijls in dien vorm worden voorgesteld, en werd reeds vroeger opgemerkt. Ook te Busiris, een plaats die haar naam van Osiris ontleent, werd een feest gevierd, dat »het oprichten der dadzuil« heette. De naam van den priester Pe-nehem-isis, op wiens grafmonument de naam van koning Banded, den eersten van deze dynastie voorkomt, wijst evenzeer op Osiris-dienst. De Grieken noemden dezen koning Smendes. Om deze overbrenging te kunnen verklaren behoeven wij niet, met Brugsch, een syllabe *nes* voor den naam Banded aan te nemen, want de Grieken waren meer gewoon zulk een *s* voor vreemde namen te zetten. Men denke aan Smerdes die Bardiya heette. Zie Brugsch, *Histoire*, blz. 213.

van Mendes naar Abydos een bevordering. Zekere schriftgeleerde uit den tijd van Ramses VIII verhaalt, dat hij een dienaar des konings was in de sterkte Mendes in Neder-Egypte; doch zijn vader was zanger en dienaar van den Farao in Abydos, en weldra werd hijzelf op last des konings derwaarts overgebracht, om er den belangrijken post van bode of koerier te vervullen. Zijn mededeeling wordt ingeleid door een hulde aan Osiris van Abydos, met de aldaar nevens dezen vereerde godheden, en aan Osiris van Mendes[1]. Wij kunnen uit dit opschrift tevens zien, dat de herleving van den Osiris-dienst in het Noorden reeds onder de Ramsessen begonnen was.

Na de eerste tanitische koningen beklimt een vorstenfamilie den troon, die wel uit Bubastis de neder-egyptische stad, zuidelijker dan Mendes en Tanis, doch aan denzelfden Nijlarm als dit laatste gelegen, afkomstig moet zijn, doch wier namen voor het grootste deel zeer onegyptisch en zuiver babylonisch-assyrisch klinken: Takelut (Tiglat), Nimrut, Sargin, Nabonesha, Shashank. Toch zijn het geen buitenlandsche veroveraars die hier de teugels van het bewind in de hand nemen. Hun voorvaders waren sedert jaren rustige ingezetenen van Egypte, wier afkomst slechts bleek uit de namen die zij aan hun kinderen bleven geven, doch die zich zoo geheel in het egyptische leven verplaatst hadden, dat zij zelfs priesterlijke betrekkingen vervulden. Zij hadden zich met het laatst regeerende vorstenhuis, het tanitische, verzwagerd, en waren vroeger reeds aan de thebaansche priestervorsten verwant. Uit kracht van deze bloedverwantschap erlangden zij zonder twijfel de heerschappij.

[1] Zie het opschrift bij Brugsch, *Histoire*, blz. 204.

Ook hebben zij geen vreemden godsdienst ingevoerd, maar zijn veeleer tot den thebaanschen Amundienst teruggekeerd, dien zij in eere hielden. Shashank I, bekend door zijn bescherming van Jerobeam, toen deze voor Salomo's wraak gevlucht was, en van Hadad den edomietischen prins, en door zijn veldtocht tegen Juda, alzoo een vijand van Salomo en Rehabeam, was, gelijk hijzelf betuigt, hoogepriester van Amun-Ra, den koning der goden. Over 't geheel volgden deze vorsten de godsdienstige overlevering door heerschers der 18e en 19e Dynastie nagelaten. Dezelfde goden, die toen meest geëerd werden, stonden nu ook aan het hoofd van het officiëele pantheon. Shashank I dient Amun en Mut, Harmachis en Tum, Ptah (onder den vorm van Ptah-nun), hetzelfde drietal dus, dat onder de 18e dynastie den godsdienst van het geheele Rijk vertegenwoordigde. Slechts Sutech, dien de Ramsessen, of liever de afstammelingen van Seti I nevens dit drietal plaatsten, wordt hier gemist. Hij begon een weinig op den achtergrond en uit de gunst te geraken, ofschoon hij nog dikwijls genoemd wordt. De dagen zijner grootste glorie zijn voorbij, al zijn de dagen zijner diepste vernedering, toen hij als een boos en afschuwelijk wezen uit de rij zijner broeders en zusters en uit de rangorde der groote goden verstooten werd, nog niet aangebroken. Die woedende vervolging schijnt hij eerst aan de Perzen en Grieken verschuldigd te zijn. Als in den goeden ouden tijd maakt Shashank zijn zoon Shuput (Shofet?) tegelijk hoogepriester van Amun en bevelhebber der ruiterij, en aan een anderen opperpriester van denzelfden god, die de plichten van bouwmeester vervulde, geeft hij bevel den tempel van den thebaanschen hoofdgod in volle pracht te herstellen; een bevel, dat, blijkens

de opschriften, met grooten ijver werd uitgevoerd. De Amundienst schijnt dus met zijn hoofdzetel in verval te zijn geraakt. Maar van Shashank wordt gezegd, dat hij Thebe deed herleven. Toch bepaalde hij zijn gunsten niet tot Thebe . Ook te Hermonthis en te Heliopolis (de beide An's) richtte hij gedenkteekenen op (Ops. in den Amunstempel te Thebe). Zijn doel was dus duidelijk, om de schitterende thebaansche theokratie weder in eere te herstellen.

Al zijn opvolgers betraden denzelfden weg. Osorkon I, zijn zoon, wordt te Thebe als vereerder van Amun, Hathor en Chnum genoemd. Onder Osorkon II wordt de Apisvereeniging te Memfis hersteld, en, evenals het onder Ramses II zijn zoon Chamuas geweest was, die een dergelijke hervorming tot stand bracht, zoo was het nu ook de zoon en vermoedelijke opvolger des konings Shashank, aan wien die herstelling werd opgedragen. Een ander zijner zonen werd benoemd tot hoogepriester van Amun, opperhoofd der troepen die bij den tempel van dezen god behoorden en goeverneur van 't Zuiden. Het voorbeeld der oude koningen wordt dus in alles gevolgd. Het is een volledige restauratie. Amun en Ptah blijven tot het eind dezer dynastie de voornaamste goden.

Intusschen, naar de gewoonte der egyptische regeerende vorstenhuizen, verzaakten zij ook den plaatselijken godsdienst hunner voormalige woonplaats — zij woonden nu te Thebe — geenszins. Wat zij daarvoor gedaan hebben, is niet meer met zekerheid te bepalen. Bubastis ligt geheel in puin. Maar dat zij, zoowel als hun opvolgers, de drie tanitische koningen van de 23e dynastie aan de vereering van Bast trouw zijn gebleven, blijkt

uit een menigte van namen in beide familiën, die met den naam van Bast samengesteld zijn, en o. a. ook uit den naam van een hunner Pachi, de kat, het heilige dier der godin van Bubastis.

Bubastis schijnt zeer oud te zijn, en de naam der plaats (Pa-bast, woning van Bast) duidt aan dat zij naar de godin Bast genoemd, en deze daar steeds vereerd werd [1]. Toch zullen het deze koningen wel geweest zijn die, door hun troonsbeklimming en vorstelijke bescherming, den dienst hunner godin zoo algemeen in zwang brachten, en tot die hoogte van bloei opvoerden, waarop vijf eeuwen later Herodotos dien vond. De vader der geschiedenis heeft een levendige herinnering bewaard van den schoonen tempel aan Bast gewijd, en de vroolijkef eestviering die ter harer eer plaats had. Die tempel is, verhaalt hij, behalve aan den ingang van alle zijden met water omgeven, want twee kanalen die van den Nijl naar den ingang van den tempel voeren, vereenigen zich aan de achterzijde en sluiten dus het gansche gebouw ter rechter en ter linkerzijde in. De gewijde muur, die het gansche heiligdom omgeeft, heeft een lengte van 600 voet en een even groote breedte en is, gelijk ook andere gedeelten van den tempel, met talrijke afbeeldingen bedekt. Het allerheiligste is door een gewijd boschje omgeven, bestaande uit zeer hooge boomen. Van den ingang leidt een breede, goedgeplaveide, aan beide kanten met boomen beplante straat naar een anderen tempel, aan Hermes, dat is waar-

[1] Brugsch, *Histoire*, blz. 33, leidt de oudheid van Bubastis daarvan af, dat de stad door Manetho reeds bij de regeering van een koning uit de 2e dynastie (Boethos) genoemd wordt. Het bewijs is zwak. Maar de godin komt reeds zeer vroeg op de monumenten, en o. a. in het Boek der Opstanding voor.

schijnlijk aan Thot gewijd. Daar de grond der stad aanmerkelijk opgehoogd was, en alleen de tempel op zijn oude grondslagen was blijven staan, kon men gemakkelijk het gansche heiligdom, dat in het midden der stad lag, overzien. Dit zijn de hoofdtrekken der beschrijving, die Herodotos uit eigen aanschouwing van den tempel te Bubastis geeft (II, 138). Geen feest, zegt hij elders (II, 59 vg.), werd met zooveel pracht en zooveel uitgelaten, ja zelfs moedwillige blijdschap gevierd, en wekte zulk een algemeene deelneming op als dat, wat ter eere van Bast werd gevierd. Men doet den tocht naar Bubastis in booten, opgevuld met menschen van allerlei leeftijd en geslacht. Onder muziek en zang vordert de reis. Bij elke stad, die men voorbijvaart, wordt opgehouden; de inwoners loopen uit om de feestgangers te zien, maar moeten zich laten welgevallen dat zij door de vrouwen onder dezen gescholden worden, en moeten dansen wanneer zij de muziek hooren. De egyptische dames schijnen bij deze gelegenheid van de natuurlijke wetten der kieschheid ontheven te zijn geweest. Mag men Herodotos gelooven, dan werd het feest zelf door niet minder dan 700,000 personen bijgewoond, hetgeen niet zeer waarschijnlijk is, en werd daarbij niet slechts een groot aantal offers geslacht, maar ook meer wijn gedronken dan het geheele jaar te zamen genomen.

En wie was nu de godheid die op zulk een lustige wijze vereerd werd?

Bast was een vorm, en wel de sierlijker vorm van de godin die in Beneden-Egypte algemeen werd aangebeden, en te Memfis als de echtgenoot of voornaamste geliefde (*au meri*) van Ptah voorkomt, namelijk Pacht. Pacht, dat letterlijk »de leeuwin« beteekent, is een van die

vreeselijke godheden wier dienst bij de Egyptenaren niet populair, maar bij de Terachieten en andere met hen verwante mesopotamische stammen zoo gewoon was. Zij braakt vlammen tegen de boozen om hen te verslinden, en de foltering der boozen in de onderwereld staat onder haar opzicht. Zij wordt voorgesteld als een liggende, soms als een overeindstaande leeuwin, die vlammen spuwt, ook wel als een vrouw met kattekop [1], en is aan Tafnu, de heliopolitaansche godin, die op dezelfde wijze werd afgebeeld, ten nauwste verwant. Zij is de godin van het vuur, in de eerste plaats het zonnevuur, in zijn verterende, geweldige werking, en als zoodanig godin van den krijg. Wij zijn niet genoeg ingelicht om te verklaren, hoe zij tegelijk beschermster van de werken des vredes, van boekerijën bijvoorbeeld, en „meesteres der gedachten" kan wezen. Ook in Athene en Minerva evenwel vinden wij de krijgsgodin met de „meesteres der gedachten" vereenigd. Misschien was de reden waarom men aan de vreeselijke Pacht ook de macht over de gedachten toeschreef alleen daarin gelegen, dat men aan tooverliederen en sprenken zoo groote waarde hechtte tot overwinning en vernietiging der boozen en der vijanden, en is zij dus de godin van de geweldige, vernielende kracht des woords.

De Egyptenaars beschouwden haar als een vreemde. Zij behoort wel van oudsher in Beneden-Egypte t'huis, en komt daar reeds onder het Oude Rijk voor, maar zij was afkomstig van andere stammen, die daar in zoo groote verscheidenheid woonden. Zij werd daarom voor de moeder van de „Aämu," dat zijn de zoogenaamde

[1] Zie *Pap. Mag.* 825 *Br. Mus.*, vert. door Birch in *Rev. arch.*, 1863 VII, blz. 125, vgl. ald. VIII, blz. 429 vg. en 438. „Pacht, die voorzit bij het schavot, vuur brakende tegen haar vijanden" zoo heet zij daar.

Semieten, de nomadenstammen van het Oosten gehouden, evenals Ra de schepper der eigenlijke Egyptenaars was [1].

Maar de vrouwelijke godheid dezer stammen had twee gedaanten, twee openbaringen (zie blz. 167): de maagdelijke, krijgshaftige, strenge, geweldige (Astarot, Tanît), en de moederlijke, vriendelijke, weldadige, wier dienst, uit tegenstelling met de strengheid der andere, meestal tot de grootste ongebondenheid oversloeg (Ashera, Anahit). Zoo stond ook hier, tegenover de woedende Pacht, de zachtmoedige Bast, „de meesteres des levens in de beide streken" (Ops. te Aradus) en moeder van Nofre-tum, den goeden zonnegod. Evenals Pacht werd zij voorgesteld met leeuwe- of kattekop [2] en is zij een vuurgodin, want haar naam staat met *best* = „vlam" in verband, en komt ook overeen met het woord dat „balsemen" beteekent. Doch zij is het vuur in zijn weldadige werking, niet vernielend maar bewarend en bevruchtend, de inwonende groeikracht der natuur en ook het vuur van den hartstocht der liefde. Zij was in de oude tijden, en ook nog onder de regeering der bubastische koningen, zeker een zelfstandig goddelijk wezen, maar werd later, evenals alle moeder-godinnen van Egypte, met Isis of met Hathor vereenzelvigd. Met de laatste, wier dienst eveneens met

---

[1] Opmerkelijk is het dat zij heet naar het dier, onder welks gestalte zij gewoonlijk wordt voorgesteld. Hierin komt zij, onder alle goden van het egyptische pantheon, voor zoover mij bekend is, alleen met Sebak, den krokodilgod, overeen, die uit Nubië of Ethiopië werd ingevoerd. Dit pleit ook voor haar uitheemsche afkomst. De Egyptenaars gaven, zooals alle oude volken, aan hun eigen goden beteekenisvolle namen, en onderscheidden zeer nauwkeurig tusschen den god en zijn voorstelling.

[2] Zie Wilkinson, *M. a. C.*, *Supplement*, Plaat 51, n°. 4.

zang en dans gepaard ging en in vroolijke feesten bestond, , had zij vooral groote overeenkomst, en in den tempel van Hathor te Edfu, die een metropolis der vereering van alle moedergodinnen geworden was, wordt deze ook Bast genoemd.

Intusschen, als ware de krijgshaftige Pacht verstoord over de voorkeur aan haar mededingster gegeven, stortte zij de rampen van den oorlog uit over het land. Onder de latere koningen der 22e, en waarschijnlijk ook onder die der 23e dynastie (een tanitische), was de eenheid van Egypte verbroken. Verschillende vorsten betwistten elkander de heerschappij. Het land was in verscheiden, twaalf of dertien, kleinere rijken verdeeld. Natuurlijk moest dit het volk verzwakken. En de afstammelingen der thebaansche opperpriesters zagen zich de gelegenheid geopend om het land weer geheel aan hun heerschappij te onderwerpen: een gelegenheid waarvan zij dan ook aanstonds gebruik maakten.

Want de ethiopische veroveraars, die nu achtereenvolgens Egypte voor hun zwaard doen bukken en waarvan eenigen zelfs een tijdlang regeeren en een ethiopische dynastie vormen, zijn geen anderen dan de priesters van den thebaanschen Amun, die het aangematigd koninklijk gezag niet hadden kunnen behouden, en naar het Zuiden waren geweken. In Ethiopië hadden zij een onafhankelijk rijk gesticht, waarvan Napata (bij DjebelBarkal) de hoofdstad was, en dat den naam van Meroë, Meru, Merua draagt [1]. De staatsinrichting was er, zooals zich laat

[1] Het Meroë waarvan Strabo spreekt lag zuidelijker, zooals bekend is, maar de naam van het dorp Meraui bij den Barkal, dus bij de plaats waar Napata lag, geeft ons recht om den naam Meru ook tot het ondere noordelijker gelegene ethiopische Rijk uit te strekken.

verwachten, zuiver theokratisch gelijk in Egypte, doch met overweging van het priesterlijk element. De koning zelf was eerste priester van Amun; zijn zoon, de vermoedelijke troonopvolger, de tweede [1]. Hoewel de opvolger alzoo reeds bij het leven van den vader aangewezen scheen te zijn, moest hij zich niettemin aan het orakel onderwerpen. Het woord van God, dat wil in dit geval zeggen het welbehagen der priesters, benoemde den koning, ofschoon de keus naar het schijnt in den regel op den zoon des gestorven konings viel [2]. De godsdienstige wetten schijnen met groote strengheid gehandhaafd te zijn. Er werd althans nauwlettend gewaakt, dat geen onreine den tempel van Amun zou betreden. Zekere stam of sekte — het duistere opschrift, dat deze bijzonderheid meedeelt, laat dit in 't onzekere — werd uitgesloten van den Amuns-tempel, omdat hij leerde dat het geen misdaad was iemand te dooden. Daarom, zoo heet het, moeten zij geworpen worden in het vuur van Suti, opdat alle priesters en profeten die naderen tot den verheven god (Amun), geëerbiedigd worden. Men ziet dat ook hier zelfs Suti genoemd wordt als de god der wrekende gerechtigheid. De goden, die hier werden aangebeden, waren zuiver egyptisch: Amun-ra in de eerste plaats, ook Num, de god der watervallen, tenzij dat dit een verwarring is met den ramskoppigen Amun [3]. Iets

[1] Lepsius, *Briefe*, blz. 217.

[2] De Grieken (Herodotos, Diodoros en Strabo) verzekeren dat de ethiopische koningen door het orakel gekozen werden. Een stèle te Djebel-barkal, waar verhaald wordt hoe Asran, de zoon van den overleden vorst, op die wijze is gekozen, bevestigt dit bericht. Zie Mariette, in de *Rev. Arch.*, 1865, II. blz. 171 vgg.

[3] Wilkinson, *M. a. C.*, II. I. blz. 241, noemt den god van Ethiopië Num, waarschijnlijk omdat hij van geen ramskoppigen Amun wil weten.

later werden er feesten ingesteld voor Horos, Ra, Osiris en Isis. En dat het de zuiver thebaansche, niet meer de natuurlijke, Amuns-aanbidding was, blijkt uit een woord van den veroveraar Amun-meri-nut, dat hij boven alle goden dien aanbidt, wiens naam verborgen is [1]. Zijn diepere beteekenis heeft de naar Ethiopië overgebrachte egyptische godsdienst zeker mettertijd in het vreemde land verloren, maar de vormen bleven er nog eeuwen bestaan. Lang nadat de afstammelingen der thebaansche priesters door inlanders en de egyptische taal door de ethiopische vervangen waren, werden nog de egyptische hieroglyfen als letterteekens gebezigd en de egyptische goden aangeroepen [2].

Reeds onder de eerste koningen van het bubastische huis had een ethiopisch vorst Azaehr-amun een poging gewaagd om Egypte te veroveren, maar hij schijnt het niet te hebben kunnen behouden. Gelukkiger was een zijner opvolgers, Pianchi Meriamun, naamgenoot en waarschijnlijk afstammeling van een der hoogepriesters van Amun, die onder de laatste Ramsessen nog te Thebe rezideerde. Deze koning werd door de Thebanen tegen een zekeren saïtischen overweldiger Tafnecht, den vader van koning Bokehoris (Bok-en-ranf), te hulp geroepen, en hij besloot aanstonds te wapen te snellen, om aan dat verzoek te voldoen. Naar het schijnt heeft Thebe dus slechts onwillig de overmacht van het Noorden gedragen

Zeker is het, dat Amun en Num met een ram- of bokkekop op de ethiopische monumenten, althans op de latere, niet worden onderscheiden.

[1] Mariette, t. a. p., blz 163, houdt dezen god voor Osiris. Doch in 't vervolg wordt gezegd dat de priesters in den tempel van Amun-ra te Thebe hem de bloem *anch* (het leven) brengen van dien, wiens naam verborgen is. Dit kan niet anders dan Amun wezen.

[2] Birch, in Lepsius' *Zeits.*, Juni 1868, blz 61.

en wilde het liever onder den scepter zijner voormalige opperpriesters staan, dan aan een krijgsman uit Beneden-Egypte gehoorzamen. Het ligt buiten mijn bestek, om zijn krijgstocht te verhalen. Genoeg, dat Thebe hem met vreugd inhaalt, Memfis een hardnekkigen tegenstand biedt, maar ten laatste wordt veroverd, en dat Tafnecht met al de vorsten, 't zij kleine koningen, 't zij libysche bevelhebbers, zich aan den krijgshaftigen priestervorst moet onderwerpen. Pianchi schenkt hun genade en ontvangt hun huldiging. Toch verleent hij, en hier herkennen wij den priestervorst, aan geen der saamgezworenen den toegang tot zijn paleis, omdat zij allen onrein zijn; één slechts, Nimrut van Bubastis, verwant aan de koningen van de 22e dynastie, die geheel de egyptische beschaving en godsdienst hadden aangenomen, werd tot de nabijheid van Pianchi toegelaten, omdat hij zich, evenals alle rechtzinnige Egyptenaars, van zeevisch onthield [1]. Pianchi, onder inroeping van Amun's zegen ingetogen en terwijl hij zijn vereering voor alle echt-egyptische godheden betuigt, neemt nu, om zich als beheerscher van het Noorden te doen kennen, den naam van de toenmaals in Beneden-Egypte heerschende godin bij den zijnen aan, en noemt zich Pianchi Meriamun Se-Bast, zoon van Bast. Hij brengt hulde aan Thot den Heer van Hermopolis en zijn acht goden, en laat zich nu, evenals zeker vroeger te Thebe, te Memfis en Heliopolis plechtig tot koning wijden. De stèle, waaraan dit gansche verhaal ontleend

[1] Het eten van visch wordt in het Boek der Opstanding menigmaal verboden. Riviervisch evenwel mocht ieder eten, behalve de priesters. Zeevisch was voor allen onrein. Doch het is zeker dat de gemengde, meerendeels aziatische, bevolking van het Delta zich aan dat verbod niet hield, en zelfs aan de goden visschen offerde.

en die in de ruïnen van Napata gevonden is, beschrijft die wijding in bijzonderheden. De plechtigheden waren zeer omslachtig. Zij begonnen met een offer aan Tum den god van Heliopolis in een plaats nabij die stad, dat door andere offers, o. a. aan de goden van Memfis, gevolgd wordt. Nadat de vorst naar *Cher*, de plaats van de eerste offeranden, is teruggekeerd, en zich daar in den Nijl heeft gereinigd, vangen de laatste plechtigheden aan, die allen in de nabijheid van An (Heliopolis) volbracht worden. Op een soort van zandheuvel (*Shai-ka em-an*, het hooge zand bij Heliopolis) worden witte koeien, melk, wierook en ander reukwerk aan de opgaande zon geofferd, waarna in den grooten tempel zelf twee daden van aanbidding geschieden. Daarbij zingt de Her-heb, de opperzanger, zijn hymne aan de godheid. Nu is de koning bereid en geheiligd tot de handeling, die de kroon op zijn wijding moet zetten. Dat heeft plaats in den tempel van Ha-benben (Blz. 137 nt. 1), „de plaats der twee pyramidiën.” Daar is het allerheiligste *seshet ur*, „de groote nis”, waar Ra zelf woont en de twee heilige zonnebarken staan. De koning reinigt zich voordat hij daar intreedt met wierook en „levend” bloed. Dan gaat hij binnen, alleen, gelijk de israëlietische hoogepriester, om het groote geheimenis te aanschouwen. „Hij stond daar alleen, deed de grendelen los, opende de deur, en beschouwde zijn vader Ra in Habenben, met de twee heilige barken van Ra en Tum” [1]. De koningswijding was dus metterdaad een inwijding tot de hoogste godsdienstige mysteriën, een hoogepriesterlijke daad; geen wijding van een leekevorst tot theokratisch koning door de priesters,

[1] De Rougé, *Rev. arch.*, 1863. VIII. blz. 103 vg.

want de koning zelf gaat alleen, als het hoofd der priesterschap, het binnenste heiligdom in; geen priester mag hem vergezellen.

Met Pianchi ving een kortstondige overmacht van het Zuiden weer aan. Het schijnt wel dat hij niet tot het einde van zijn leven over Egypte geregeerd heeft, en dat hij althans spoedig het gezag over de Delta-landen verloren heeft, maar zijn inval was de voorbode eener eenigszins langdurige ethiopische heerschappij. Men doet verkeerd zich deze als een vreemde overheersching voor te stellen. Sabaka, Sabataka en Tahalka (Taharka) dragen ethiopische namen, maar zijn zeker van zuid-egyptisch bloed, en werden door de echte Egyptenaars veeleer als bevrijders van vreemde onderdrukking, dan als overweldigers beschouwd. De strijd tusschen Noord en Zuid was nu tusschen Saïs en Ethiopië. Tegen Tafnecht van Saïs had Pianchi gestreden. Tafnecht's zoon, Bok-enranf (Bokchoris), die werkelijk koning geworden was, werd door Sabaka, uit de geschiedenis van Israël bekend, beoorloogd en gedood. Toen later de assyrische koning Assurbanipal de door zijn voorganger onderworpene, en bij diens dood afgevallen koninkjes van Neder-Egypte had getuchtigd en geheel Egypte aan zijn heerschappij onderdanig gemaakt, stelde hij den grooten tegenstander van de Ethiopiërs, den vorst van Saïs, Necho, tot onderkoning aan, die dan ook, zoodra de Assyriër naar zijn land was teruggekeerd, de wraak van Taharka moest ondervinden. Het was een worsteling op leven en dood tusschen de afrikaansche Mesopotamiërs, die gedurig naar het Zuiden verdrongen werden, en de aziatische Mesopotamiërs, die reeds sinds geruimen tijd een vasten voet in Egypte verkregen hadden. Deze laatsten vonden

nu hun machtigste bondgenooten in de Assyriërs, die Taharka voor de tweede maal overwonnen en dwongen naar Napata terug te trekken, waar hij zich schijnt getroost te hebben door het stichten van een Amunstempel. Nog eens overwon hij; door zijn vroegere vijanden, de inlandsche aziatische vorsten, tegen de Assyriërs te hulp geroepen, had hij het geluk dezen de nederlaag toe te brengen, en den troon te herwinnen. Maar hij stierf spoedig, en zijn zoon Rutmen, die hem opvolgde, zag zich spoedig genoodzaakt Egypte voor goed te verlaten.

Mogen wij Herodotos vertrouwen, dan hebben de ethiopische vorsten, zooals alle priestervorsten, zachtmoedig geregeerd: Sabaka zou de doodstraf in dwangarbeid hebben veranderd en velerlei nuttige werken, vooral kanalen, hebben tot stand gebracht Dat zij den thebaanschen eerdienst herstelden en begunstigden, waarvan de monumenten in de oude Amunstad de bewijzen leveren, behoeft nauwlijks te worden gezegd.

Nog één poging wendden zij aan om het verlorene te herwinnen. Amun-meri-nut (ook Amun-rut gelezen en met Urdamani der assyrische opschriften voor denzelfden gehouden [1]) heeft een droom, die hem de heerschappij van Egypte en Kush (Ethiopië) toezegt. Als een echt Egyptenaar ziet hij daarin een wenk van de godheid zelf en tijgt op weg. Of het de Assyriërs, dan of het louter inlandsche vorsten zijn, die hij bestrijdt, is niet uitgemaakt. Maar ook hij wordt te Thebe met blijdschap ingehaald, en verricht er de heilige plechtigheden in den tempel van Amun, die alleen de koning leiden mocht. Na een hardnekkigen strijd trekt hij ook Memfis zege-

[1] Zie Haigh in Lepsius' *Zeits.*, 1869. Jan. blz. 3.

vierend binnen. Maar hij is niet in staat het te houden. Zijn zoon Pianchi II regeert nog in de Thebaïs, maar weldra gehoorzaamt het gansche land aan andere meesters. Egypte is sedert dien tijd niet meer onafhankelijk, dan in schijn. De eigenlijke nationaliteit des volks gaat te gronde. Het is uitgeleefd. De nu volgende saïtische koningen, hoewel vreemdelingen, herstellen wel de oud-egyptische beschaving, zooveel zij vermogen, maar worden, door het land voor de Grieken te openen, onwetend de middelen om die beschaving tot gemeengoed der wereld te maken.

Na den aftocht van Amun-meri-nut hadden de vorsten van Saïs de vrije hand, en maakten zich aanstonds meester van de heerschappij. Men heeft de regeering dezer Necho's en Psamtik's, die ten laatste door een gelukkigen overweldiger, den genialen fortuinzoeker Amasis, werd omvergeworpen of liever voortgezet, niet onjuist het tijdperk der egyptische *renaissance* genoemd. Althans was dit het begin van die *renaissance*, die met hun val niet ophoudt, maar onder de Ptolemaeën aanhoudt, en reeds onder de bubastische koningen was voorbereid. Evenals dezen waren de Saïten geen volbloed-Egyptenaars. Zij behoorden waarschijnlijk tot een, sedert lang in het noordwesten van het Delta gevestigd libysch geslacht. Maar ook zij hadden, gelijk de Takelut's en Osorkon's van Bubastis, de egyptische beschaving zoo geheel overgenomen, dat hun regeering als een herleving daarvan mag worden aangemerkt, en de kunst onder hun bescherming zelfs weer een betrekkelijk grooten bloei bereikte. Met de beschaving hadden zij ook het geheele godsdienststelsel der Egyptenaars tot het hunne gemaakt. Psamtik I wijdt geschenken aan Tum van Heliopolis (Ops. te Pom-

peji gevonden), en bevordert den Ptahdienst te Memfis, zonder daarbij Thebe en Philak te vergeten. Voor den Apisdienst draagt hij een bijzondere zorg. Nauwlijks is hem aangezegd dat de tempel van „zijn vader Osiris-apis," het Serapeum, in verval is, of hij beveelt, dat die spoedig geheel in vorigen staat zal worden hersteld, en dat men het goddelijke liehaam van den onlangs gestorven heiligen stier op koninklijke wijs zal ter aarde bestellen. Over 't geheel is de vereering van den gestorven god, hetzij als Ptah-sekru-asiri, hetzij als Asiri-hapi, onder de saïtische vorsten met grooten ijver uitgeoefend. Amasis volgde dit voorbeeld na. Toen ook onder zijn regeering een Apis stierf, liet hij hem begraven met een nooit gekende pracht. De sarkofaag was van rooskleurig graniet, schooner en grooter dan de andere, en al de versierselen en heilige amuletten waren van goud en edelgesteenten. Al de hoofden van de steden in Opper- en Neder-Egypte waren uitgenoodigd, om hun geschenken aan den gestorven god te komen brengen, en in de hulde hem gewijd te deelen (Ops. van Amasis, bevelhebber der boogschutters). De tempel van Ptah te Memfis werd door hem niet vergeten, maar met de prachtigste monumenten verrijkt. De goden van den osiraanschen kring bleven in eere; dit blijkt uit den sarkofaag van Amasis' echtgenoot (Britsch Muzeum), waar zij als Hathor wordt voorgesteld, met de scepters van Osiris in de hand, en uit den tempel door den koning te Memfis ter eere van Isis gesticht. En eindelijk wordt Amasis op een relief te Silsilis afgebeeld, met zijn vrouw Anehnes offerende aan Amun, Mut en Chonsu-nefer-hotep, de welbekende goden van het thans gezonkene Thebe. Egypte is het land van 't behoud bij uitnemendheid. Koningshuizen wisselen elkan-

der af. Oorlogen en omwentelingen dreigen alles het onderste boven te keeren. Overweldigers, soldaten zonder afkomst of opvoeding, maken zich meester van 't gezag. Vreemde indringers heerschen eeuwen achtereen. Nieuwe godsdienstvormen en namen komen op, en zelfs ondergaat de godsdienstige beschouwing menige verandering en ontwikkelt zich. Maar altijd en onveranderlijk komt het oude weer boven, of blijft naast het nieuwe voortleven, al is het daarmee werkelijk in strijd.

Ook de dienst van Neith, de godin van Saïs, die nu door de vorsten uit dit huis tot een heerschende werd, was niet nieuw. Haar vereering komt reeds onder de eerste dynastiën voor. Prinsessen van koninklijken bloede, althans vrouwen van aanzien, nemen onder Chafra, Sahura en anderen het hoofd-priesterschap van Neith waar, die destijds reeds den bijnaam heeft: „van den noordelijken wal" (*mehit sebti*) in tegenoverstelling van Ptah „van zijn zuidelijken wal" [1]. Sinds dien tijd was zij een weinig op den achtergrond geraakt, tot de saïtische koningen haar nu weder verhieven. De Libyërs, waarvan deze koningen afstamden, waren steeds aanbidders van Neith. Haar eigenaardig teeken is, van de vroegste tijden af dat zij op de egyptische monumenten voorkomen, op hun kleederen te zien [2]. Haar naam maakt ook in Meso-

---

[1] Zie De Rougé, VI *premières dynasties*, blz. 63, 97, 109. Onder deze priesteressen komt ook een zekere Anta voor, een aziatische naam. Is dit een bewijs dat de vereering van Neith niet inheemsch was? Doch zij was ook priesteres van Hathor.

[2] Vgl. Ebers, *Aegypten u. d. BB. Mosis*, blz. 108. Het teeken van Neith was waarschijnlijk een weverspoel. Hebben de reusachtige weverspoelen die de Amu onder Abisa, als zij Egypte ten tijde van de 12e dynastie intrekken, met zich voeren, iets met den dienst van Neith te

potamië somtijds een bestanddeel van den naam der koninginnen uit (Nitokris, Nit-aker), ofschoon deze koninginnen van Egyptische afkomst kunnen geweest zijn. De vraag of de Libyërs reeds vóór hun komst in Egypte de godin Neith vereerden, dan of zij die van de Egyptenaars hadden overgenomen, samenhangende met de vraag, of de oorsprong van den Neith-dienst in Assur of Babel en dus niet in Egypte moet worden gezocht, is nog voor geen voldoende beantwoording vatbaar. Voor een godheid van de Libyërs, die van arisch ras schijnen geweest te zijn, kan ik haar niet houden; dezen moeten haar hebben overgenomen, 't zij van Babel, 't zij van Egypte. Zij waren daartoe zeer geneigd. Amun, een andere, zeker egyptische en ook aziatisch-mesopotamische god, was hun hoofdgod geworden. Een andere berbersche god Gurzil verraadt zijn mesopotamische afkomst door den uitgang van zijn naam, die het hebreeuwsche El = god in gedachte brengt [1]. Men heeft ook in sommige afbeeldingen op hun ruwe monumenten den egyptischen invloed meenen te bespeuren [2]. Het zou dus niet te

maken? De wijs waarop een daarvan op den rug van een ezel geladen is, zou dat doen denken. Men merke op dat het symbool van Neith onder het Oude Rijk, uit twee gekruiste pijlen bestond, overeenstemmende met het zinnebeeld van Sati.

[1] Prof. M. de Goeje, *De Berbers*, in *De Gids*, Juli 1867, blz 30 vg.

[2] Barth, *Discoveries and Travels*, I. blz. 174, beschrijft een relief, dat vrij groote kunstvaardigheid verraadt. Twee strijders, waarschijnlijk goden, worden daarop voorgesteld, menschvormig, doch met dierekoppen. Een dier koppen heeft veel van een ibis, de andere gelijkt veel op dien van Set. Evenals bij de Egyptenaars dragen ook de berbersche jongelingen den enkelen haarlok, naar de rechterzijde overhangende. Barth, t. a. p., III, blz. 243. Volgens F. de Rongemont, *L'âge du bronze*, blz. 271 vg., zijn al de symbolen die men in Noord-

verwonderen zijn, indien zij ook de aanbidding van Neith, die ik tot nog toe slechts als een echt-egyptische kan beschouwen, hoewel aan andere mesopotamische godsdienstvormen verwant, hebben overgenomen.

De rechte beteekenis van Neith is niet zoo gemakkelijk te bepalen. Zij is zonder twijfel moedergodin, want menigmaal wordt zij moeder der goden, goddelijke moeder genoemd. Ook wordt zij soms met Anka vereenigd, die, zooals wij zagen (blz. 163), de vruchtbare moederaarde beteekent. Ook aan de thebaansche godenmoeder Mat of Mut is zij ten nauwste verwant, en wordt met haar niet zelden verwisseld. Maar zij is tegelijk — en daardoor onderscheidt zij zich van Anka en Mut — maagdelijke godin. Dit wordt uitgedrukt in de woorden van het opschrift haars tempels: „Mijn gewaad heeft niemand opgelicht," waarop dan onmiddellijk volgt: „de vrucht, die ik gebaard heb, is de zon" [1]. Zij is dus de maagdelijke moeder der zon, en vereenigt in zich wat gewoonlijk, zoowel bij de Egyptenaars als bij de Feniciërs, Assyriërs en andere verwante volken in twee personen gescheiden werd. De zon beteekent hier de hoogste zonnegod als de schepper, die ook zichzelf geschapen heeft zonder vader. 't Zijn alle zoovele pogingen van de symbolische mystiek om de altijd voortbrengende doch steeds reine natuurkracht, waaruit alles zijn oorsprong neemt, te verpersoonlijken. Daarom heet

Afrika aantreft, van semietischen oorsprong. Deze schrijver is echter gewoon de feiten steeds in het licht zijner eigene theoriën te beschouwen.

[1] Het geheele opschrift, zooals Proklos, nauwkeuriger dan Plutarchos, het geeft, luidt aldus: *Τα οντα, καὶ τὰ ἐσόμενα, καὶ τα γεγονότα ἐγώ εἰμι· Τον ἐμον χιτῶνα ουδεὶς ἀπεκάλυψεν, ὃν ἐγω καρπον ἔτεκον, ἥλιος ἐγένετο.* Vgl. De Rougé *Rev. Arch.*, 1851, I. blz. 58—60.

het ook in den aanhef van datzelfde opschrift: „Ik ben wat is, wat zijn zal en geweest is,” en nog duidelijker aldus: „de groote voortbrengende moeder van Ra, die een eerstgeborene is, en die niet geteeld, maar gebaard is.” (Ops. van Uza-hor-penres, zoon van Pefanet, priester van Neith te Saïs.) Niet de natuur als zoodanig, niet de inerte materie, zooals men gewild heeft [1] — want ik kan daarin niet anders zien, dan latere pantheïstische bespiegelingen van vreemden, op het egyptische overgedragen — maar de eeuwige diepste grond van alle dingen als goddelijke moedermaagd gesymboliseerd, ziedaar Neith van Saïs. Daarvan alleen kan gezegd worden dat zij is „de gebiedster van alle goden,” en dat er „geen tweede is buiten haar.” (Ops. op het graf van Titi te Thebe.) Inderdaad, onder de egyptische godinnen is er geene, haar volkomen gelijk. Haar eigenschappen worden op andere godinnen overgedragen, maar deze geven allen slechts ééne zijde van het dubbele wezen weder, dat wij in Neith ontmoeten. In al haar mystieke onbeholpenheid behoort deze conceptie tot de hoogste en verhevenste der egyptische theologie.

De mystiek vond hier een ruim veld voor haar fantastische spelerijen. Ik wil daarvan een enkel voorbeeld noemen. In een magischen Papyrus [2] vindt men het huis van Osiris op een voetstuk dat het zinnebeeld der waar-

[1] Dit denkbeeld heeft zijn ontstaan te danken aan de egyptische beschouwing, dat het vrouwelijk beginsel louter lijdelijk was. Maury, anders een uitstekend kenner van oude godsdiensten, vat Neith, in navolging van Mariette, als de *matiere inerte* op, *le milieu sans vie au sein duquel la génération s'était opérée*. *Rev. d. deux Mondes*, 1 Sept. 1867, blz. 189

[2] *Pap. Mag.* 825 *Brit. Mus.*, vertaald door Birch, blz. 15.

heid is. Onderaan is een ovaal, dat den naam van Neith draagt als godin der vreemde volken. Vóór het huis staat: „O gij, die dagelijks verborgen zijt!" Op de zijden: „Zeer verborgen, zeer geheim." Aan de uithoeken staan de namen van Hor, Thot, Isis en Nephthys. Dan volgt de beschrijving: „Ik heb den hemel geopend en de aarde" — het huis is dus het heelal — „ik ben de zetel van Neith, verborgen in het verborgene, bedekt in het bedekte, opgesloten in het opgeslotene, onbekend, ik ben het weten; . . . . ik ben degeen die verborgen is in de vlam, die nooit ophoudt; de hemel is gesloten en besloten zijn de wateren; waar de wateren verschrikkelijk zijn daar is de vlam stil.... De woning van Neith is aan de keel van Nunhur, den god van Tenu (Thinis)" Dit laatste is duister genoeg. Maar duidelijk is het, dat Neith de zeer verborgene heet, omdat zij de diepste grond is, en de legende van haar gesluierd beeld, zoo schoon door Schiller weergegeven, is uit haar wezen genomen. Daarom werd zij dan ook de godin der diepste wetenschap en wijsheid, wier gewone bijnaam *aker*: „de wijze, de geleerde" was, en konden de Grieken haar zeer goed met Athene vergelijken, wier naam men zelfs wel als een omzetting van den haren beschouwd heeft. Evenals deze was zij een krijgshaftige godin; immers was zij het, die het land van Egypte door haar noordelijken muur tegen de barbaren beveiligde; de bijnaam, haar naar dien wal gegeven, was nog in latere eeuwen zoo gewoon, dat wij hem zelfs te Tyrus vinden (Ops. door Renan gevonden). Dit zal ook de reden geweest zijn, waarom zij met Ptah, den god van den zuidwal, dikwijls vereenigd werd, ofschoon Pacht diens gewone gezellin was. Met Osirisdienst was de hare nauw ver-

bonden; het graf van dien goeden god werd in haar tempel aangewezen. Ook behooren de verborgene godheid der onderwereld en de verborgene diepste grond van alle dingen natuurlijk bijeen.

Wij zullen ons niet verdiepen in de vraag, in hoever Athene of Anahit, Anit met Neith verwant is; of zij werkelijk dezelfden zijn, evenals de grieksche Zeus, de indische Dyaus en de romeinsche Jupiter, dan of zij slechts in de gedachte die zij uitdrukken en toevallig in den klank overeenkomen. Maar dat deze egyptische conceptie haar weg tot de christelijke Kerk heeft gevonden, en daar door middel van de aanbidding van Isis, op wie in den tijd der Ptolemæën en der Cæsars de eigenschappen van Neith waren overgebracht, in de Moedermaagd der Roomsch-katholieken herleefde en in deze geheel werd geanthropomorfeerd, behoeft voor hem, die de dogmen- en mythengeschiedenis der oude Kerk kent, geen betoog, Het geheimzinnige, het onuitsprekelijke heeft zoo groote aantrekkelijkheid voor den godsdienstigen mensch, dat de oude natuurmythen, lang nadat de namen der natuurgoden uitgewischt, en de godsdiensten waartoe dezen behoorden zijn vervallen, als legenden en dogmen herboren worden in godsdiensten waar zij eigenlijk misplaatst zijn; vooral wanneer zij werken op het gevoel, en datgene in zich vereenigen wat het heerlijkste 't geen de mensch in de natuur kan aanschouwen, en nochtans onvereenigbaar is: een gezegende moeder en een reine maagd.

De stad en tempel van Saïs worden door de vreemdelingen, zooals Herodotos, geroemd om haar groote pracht. Thans zijn de overblijfselen daarvan heinde en verre verspreid. De prachtige naos (het allerheiligste)

uit één steen gehouwen, en door Amasis ten geschenke gewijd, is thans te Parijs. Men noemt op de monumenten vooral twee heilige plaatsen te Saïs, »de groote vorname« of »dubbel groote« (*aa ur*), waarschijnlijk de groote vijver, waarvan ook de grieksche geschiedschrijver spreekt, en die voor het vertoonen der groote mysteriën van den Osirismythe diende, en het *chen*, het binnenste of verborgene, waarschijnlijk het graf van Osiris, dat zich bevond aan de achterzijde van den muur, dat het heiligdom van Neith raakte. Aan haar werden vooral schapen geofferd. De gewone voorstelling der godin is in menschengedaante met de kroon van Neder-Egypte op het hoofd, doch zoo wij hetgeen Herodotos als den sarkofaag van Mykerinos' dochter beschrijft voor een beeld van Neith mogen houden, dan had zij in haar tempel te Saïs den vorm van een liggende koe met een ronde gouden plaat tusschen de horens, ook aan kop en nek met goud versierd en met een purperen mantel bedekt, en dan werden vóór dit beeld steeds een wierookoffer en een lamp brandende gehouden. Zulk een beeld zou zeer goed met het wezen der godin overeenkomen, daar de onbevlekte ontvangenis van den Hapistier, levend beeld van den zonnegod, ook tot de dogmen van de egyptische theologie behoorde. Ter harer eere werd op een bepaalden nacht van het jaar het feest der lampen gevierd. Geheel Egypte was dan verlicht door lampen, gevuld met olie en zout, waarin een wiek dreef en die den ganschen nacht bleven branden; maar een tal van bedevaartgangers trok naar Saïs om de groote plechtigheid daar bij te wonen en mede te vieren. Het feest had betrekking op het nimmer stervende zonnelicht. De saïtische tempel was, gelijk de meeste voorname tempels in Egypte,

een pantheon geworden. Daar werden, behalve Neith in twee gestalten, naar haar dubbele natuur, Selk de schorpioengodin, Ma, de godin der waarheid, Isis, Sati, Nephthys en Suben, de godin der vruchtbaarheid en der overwinning, en de mannelijke goden Thot, heer van Sesennu, Seb, de vader der goden, Osiris met de kroon van Opper-Egypte, Chem met de dubbele kroon, Anubis en Horos, elk in tweeërlei vorm, en Chepra, de zonnegod, als schepper aangebeden, alle goden die tot den osiraanschen kring behooren, of die een zijde van de natuur der godin uitdrukken.

Neith heeft haar heerschappij langer behouden dan de vorsten die haar zoo hoog vereerden; onder de perzische overheersching bleef zij een van de gevierdste godheden, wier roem zich later ook verre buiten Egypte verbreidde.

Aanvankelijk bracht zoo de groote katastrofe die Egypte aan de oppermacht van een geheel vreemd ras had onderworpen, in den godsdienst des lands geen verandering te weeg. Dat was vooral te danken aan een hoogen staatsdienaar, ijverig vereerder van Neith en zoon van den priester dier godin Pefanit, waarschijnlijk ook zelf haar priester, Uza-hor-penres. Deze haastte zich, bij het onheil dat zijn land had getroffen, wat er te redden viel te behouden. Hij wist het vertrouwen van Kambyzes, den perzischen veroveraar, die den egyptischen naam van Ramesut aannam, te winnen, en werd door dezen als zijn voornaamsten raadsman benoemd. Het eerste wat hij deed, was aan den koning een denkbeeld te geven van het groot gewicht, dat de dienst van de saïtische godin bezat [1]. Hij klaagde hem, dat die tempel door

[1] Het theologisch onderricht dat Uzahor aan den koning gaf, ging nog verder, en liep niet alleen over den dienst in de verschillende

de vreemde troepen, die men daarin had gelegerd, verontreinigd werd. Kambyzes luisterde naar de raadgevingen en bezwaren van zijn egyptischen dienaar. Hij beval den tempel te zuiveren, de troepen een andere legerplaats aan te wijzen en al hun woningen in het heiligdom te vernietigen. Bovendien liet hij de priesterordeningen weer voltallig maken, gebood dat de offeranden geregeld gebracht en de feesten op hun tijd gevierd zouden worden, en deed dit alles: „omdat hij aan Uza-horpenres last had gegeven hem de grootheid van Saïs te doen kennen." Het schijnt dus, dat Kambyzes zelf naar den hoofdgodsdienst van zijn nieuwe provincie gevraagd had. Hij deed nog meer. Te Saïs aangekomen, liet hijzelf zich in de geheimenissen der godin inwijden, en verrichtte in haar tempel al de plechtigheden, die de egyptische koningen — de weldoende, voegt de ijverende Neith-priester er naïef bij — daar vroeger hadden volbracht, en stelde, op hun voorbeeld, een litanie in voor den Heer der eeuwigheid (Osiris) in het binnenste heiligdom van den tempel der godin.

Maar spoedig was alles veranderd. Kambyzes, die eerst met zooveel gematigdheid over Egypte regeerde en zelfs eerbied voor den nationalen godsdienst aan den dag legde, werd een tempelschender en geweldenaar. Dat kan aan geen godsdienstijver worden toegeschreven, maar moet alleen het gevolg zijn geweest van de teleurstellingen die hij zich door zijn eigen dwaasheid en onverstand had be-

---

tempels van Neith, maar ook over al de goden en godinnen, die te Saïs vereerd werden, en over de vier goddelijke woningen in de vier hemelstreken „die de afgrond zijn waar de goden zetelen;" van welke laatste bijzonderheid de krijgshaftige Hakhâmanide wellicht geen helderder begrip heeft verkregen dan ons op dit oogenblik mogelijk is.

rokkend. Drie krijgstochten, door hem te gelijkertijd beraamd, mislukten geheel. Een expeditie tegen de Karthagers werd opgegeven, omdat de Feniciërs weigerden tegen hun stamgenooten te vechten. De beide andere werden beproefd. Zonder kennis van de landstreken die men moest doortrekken, zonder genoegzamen voorraad voor de lange reis, trok hij met een leger tegen de Ethiopiërs uit, en zond een afdeeling daarvan naar de Oazis van Amun, om de bewoners daarvan aan zijn gezag te onderwerpen. Hijzelf moest onverrichter zake terugkeeren, en het leger, tegen de Ammoniërs gezonden, werd geheel bedolven onder het zand.

Nu kende dan ook de woede van Kambyzes geen palen. Zoodra hij te Thebe was teruggekeerd, verwoestte hij er vele gedenkteekenen. Te Memfis maakte hij het nog erger. De stad was in blijdschap om de geboorte van een nieuwen Apis. Kambyzes, in zijn waanzin, meende dat men zijn nederlaag vierde. Hij liet de bestuurders der stad ter dood brengen en wondde den heiligen Apis. In het heiligdom van Ptah binnengetreden, bespotte hij diens dwergbeeld, en liet de standbeelden der Kabiren verbranden. Men kan de ontzetting en de droefheid begrijpen, die gansch Egypte vervulden. Zulk een heiligschennis was ongehoord. Uzahor betuigt, dat zoodanig onheil nooit had plaats gegrepen; de smart over hetgeen hijzelf beleefde, deed den schriftgeleerde vergeten, dat de godsdienstgeschiedenis van zijn volk nog wel donkerder bladzijden bevatte. Het schijnt dat Saïs de woede van den tiran ontging, en zoo dit werkelijk het geval is geweest, dan heeft de stad dit aan haar doorluchtigen burger Uzahor te danken gehad, die betuigen kon: „Ik was een goed burger mijner stad, ik heb haar bevol-

king gered in de groote ramp die het gansche land trof.«

Maar betere dagen waren aanstaande. Nauwlijks heeft de groote Darius den troon beklommen, of hij toont zich voor Egypte een zachtmoedig en verstandig heerscher. Hij beveelt aan Uzahor pen-res, die weer de godsdienstige belangen zijner landgenooten aan den koning had voorgedragen, om alles door het geheele land te regelen, en de orde (de beteekenis van het oorspronkelijke woord is twijfelachtig) der schriftgeleerden en »den naam van alle goden, hun tempels, hun offeranden, de viering van hun feesten voor altijd« te herstellen. Hij laat in de oazis van Thebe (Wah-el-Kardjeh) een tempel van Amun bouwen, naar welken god hij zich als egyptisch vorst had laten noemen (Ra-amun-meri of Meri-amun-ra). En nadat de Egyptenaars tegen zijn willekeurigen stadhouder Aryandes of Oryandros (Ariyârâmna?) zijn opgestaan, brengt hij hen tot rust en wint hun harten, door een som van honderd talenten voor een nieuwen Apis uit te loven, daar de oude juist gestorven is. Dit laatste feit is kenmerkend voor het egyptische volk. Zijn godsdienst was den Egyptenaar alles. Het despotisme heeft hem eindelijk tot verzet aangespoord. Hij heeft de wapenen gegrepen om het vreemde juk af te schudden. Maar het geschenk van een nieuwen heiligen stier is genoeg om hem tot bedaren te brengen, en vrijwillig het juk, dat hij verbreken wilde, weer op zich te doen nemen. Hoe onnoozel dit zij, het volk, dat door zulke middelen in toom kan gehouden worden, staat toch hooger dan dat volk van Rome, dat alle tirannie verdragen wilde, mits men het brood en spelen (*panem et circenses*) gaf.

Het is hier de plaats om met eenige woorden te spreken over het heiligdom van Amun in de oazis Sivah, waar-

heen Kambyzes een vergeefsche expeditie uitzond, en dat, schoon reeds wereldberoemd, nu voor het eerst met zekerheid in de egyptische geschiedenis optreedt [1]. Het heiligdom, welks orakel van heinde en ver werd geraadpleegd, lag diep in de woestijn, acht dagreizen van de kyreneesche kust en twaalf van Memfis verwijderd. Het geheimzinnige en verwijderde deed er een groote heiligheid aan toeschrijven, ofschoon het in dubbelzinnigheid voor geen andere godspraak onderdeed. Men leidde die "ammonische draaierij" (ἀμμωνιακὴ ἀπάτη) schertsend van de gedraaide horens af, die den ramskoppigen god versierden. Omtrent de stichting bestaan slechts mythen of legenden. De thebaansche Amunspriesters vertelden Herodotos van twee profetessen, door de Feniciërs geroofd, en waarvan de eene in Libyë, de andere in Hellas verkocht werd; de eene stichtte het Amunsorakel, de andere dat te Dodona. De Grieken maakten daarvan twee zwarte duiven. Zooveel blijkt hieruit, dat de kolonie in de Amuns-oazis een egyptische was, van Thebe uitge-

[1] Het bericht dat Bokchoris (24e dynastie) in de 8e eeuw v. C. het reeds geraadpleegd zou hebben, maakt deel uit van het apokryfe vertelsel, dat onder zijn regeering de uittocht der Joden zou hebben plaats gehad (Lysim. by Joseph c. Ap., 1, 34. Tacit. Hist., 5, 3), en heeft dus evenveel waarde als deze fabel zelve. Meer grond heeft het verhaal, dat een der tegenstanders van Psamtik I, Tementhes genaamd (Tafnecht?), het orakel van Amun geraadpleegd zou hebben, en een waarschuwing tegen hanen zou hebben ontvangen, waarop hij dan ook door karische soldaten met hanevederen op den helm overwonnen zou zijn; Polyaen. *Var. hist.* 7, 3, aangeh by Parthey, *Das Orakel und die Oase des Ammon*, *Abhandl. der phil. hist. kl. der Berl. Akademie*, 1862, blz. 158. Het kan evenwel ten tijde van Bokchoris bestaan hebben. In Griekenland en Klein-Azië genoot het reeds een grooten roem. Dat Kroesos het raadpleegde en Pindaros het bezong, is bekend.

gaan. Volgens Diodoros (3, 71 vgg.) zou Dionysos het orakel van zijn vader Ammon gesticht hebben, toen deze „uit het Rijk verdreven was," en aan zijn zoon de zegepraal had voorspeld. Dit zou doen vermoeden dat de kolonie uit bannelingen bestond Zoo iets kan slechts op twee tijdstippen der egyptische geschiedenis hebben plaats gehad: òf ten tijde van Chunaten's (Amenofis IV) vervolging tegen de Amunsdienaars, òf ten tijde van de uitwijking der thebaansche Amunspriesters naar Ethiopië. Het eerste zou wel het waarschijnlijkste wezen. Doch dit zijn slechts gissingen. Een onteijfering van de hieroglyfische opschriften van den tempel Omm beidah, een der heiligdommen van de oazis, vooral van de koningsschilden die men daar gezien heeft, zou meer licht kunnen geven. In elk geval bewijzen deze opschriften en schilden, dat de tempels en nederzetting zuiver-egyptisch waren en met het Rijk in voortdurende betrekking bleven, al maakte de oazis volgens Herodotos een onafhankelijken staat onder eigen vorsten uit. Dat de taal thans niets egyptisch meer behouden heeft en een berber-dialekt is, pleit niet sterk tegen de egyptische afkomst, want iets dergelijks zien wij in Meroë geschieden, en ten tijde van Herodotos hield de taal van de Amuns-oazis, volgens hem, het midden tusschen egyptisch en ethiopisch [1].

De god dien men in de tempels van de oazis vereerde, was Amun met den ramskop, dezelfde die in Ethiopië werd aangebeden; in den Omm-beidah tempel is hij afgebeeld. Zoo droeg Alexander, wanneer hij zich als Amun kleedde, horens op het hoofd (Dhu-l-karnaïn). Toch wordt er nog van een ander beeld gesproken, namelijk van een

[1] Parthey, t. a. p., blz. 149 vg.

kegel (umbilicus) met edelgesteenten bezet, een van die beelden zooals die in fenicische tempels veelal voorkomen; misschien was dit de plaatselijke, libysche voorstelling van den god, dien de Libyers met de Egyptenaars gemeen hadden [1]. In den tempel brandde, evenals in het saïtische heiligdom, een eeuwige lamp, zinnebeeld van het altijddurende licht. Het orakel geschiedde niet door woorden, maar op echt-egyptische wijs, door teekenen en zinnebeelden, die dan evenwel door de priesters in woorden werden overgezet. Ook de aan de zon gewijde, of misschien alleen om haar wisselende temperatuur naar de zon genoemde bron, genoot in de oudheid een groote vermaardheid.

Hier eindigt de geschiedenis van den egyptischen godsdienst voor zoover die binnen de perken valt, die ik mij heb afgebakend. Nog een korten tijd gelukte het Egypte zich van de overheersching der Perzen te ontslaan; een halve eeuw werd het nog door eigen vorsten geregeerd, die, gelijk de overgebleven monumenten bewijzen, de vroegere nationale koningen in alles navolgden, en den nationalen godsdienst van Memfis, Hermopolis en Thebe in eere hielden en beschermden. Daarna worden de Perzen weer meesters, en worden door de

[1] Als Parthey, t. a. p., blz. 137, meent, dat de Grieken aan den god van de oazis bij vergissing den naam Amun gegeven hebben, omdat deze nooit met een ramskop wordt afgebeeld, en wij dus ook hier aan Chnum moeten denken, kan hem dit niet worden toegegeven. Zijn gevoelen spruit voort uit de meening van Wilkinson, dat alleen Chnum met ramskop werd afgebeeld. Het is sinds lang bewezen dat dit symbool ook Amun eigen was. Zoo hadden Hathor, Isis, Neith den koekop, Osiris en Ptah het dud-symbool, Horos, Ra, Munt den sperwerskop gemeen, en is de krokodil het beest zoowel van Sebak als van Set.

Grieken vervangen. Onder de Ptolemæën heeft Egypte wel een zelfstandig bestaan, maar het ontwikkelt zich niet meer. In weerwil van de prachtige en deels schoone tempels die gesticht of hersteld worden, is het verval duidelijk. Voor de godsdienstgeschiedenis is dit tijdperk hoogstbelangrijk, maar het behoort reeds tot de nieuwe eeuw, die thans was aangebroken, de eeuw van het univerzalisme. De periode die nu begint vertoont ons dat, niet slechts in Egypte maar overal, in zijn wording. De godsdiensten beginnen zich te vermengen. Niet slechts dat men goden en gebruiken van elkander overneemt die dan in het kader van den nationalen godsdienst opgenomen, en daarom gansch gewijzigd worden, maar de uitlandsche godsdiensten worden eenvoudig ingevoerd. De Amuns-oazis wordt het middel om den dienst van den thebaanschen god door geheel Afrika en Griekenland te verbreiden, en staat dus zeer geschikt aan het eind van mijn geschiedkundig overzicht, omdat de vereering van den ramskoppigen god in de libysche woestijn juist den overgang vormt tot de nieuwe periode. Amun, die tot de Romeinen niet doorgedrongen schijnt te zijn, wordt gevolgd door Isis met Harpokrates en Serapis, die vooral in Italië met zulk een dweepzieken ijver gediend werden. Maar niet slechts dat de godsdienstvormen zich verbreidden, de godsdiensten zelven vermengden zich. Egypte was voor het Westen het ware vaderland van die vermenging, Alexandrië het middelpunt. Helleensche, judeesche en egyptische elementen gistten daar dooreen, en wat uit die gisting te voorschijn kwam, heeft later, toen het Evangelie van Jezus zich van Palæstina uit begon te verbreiden, op de leer en de inzettingen van den nieuwen wereldgodsdienst een beslissenden in-

vloed uitgeoefend, waarvan de sporen nog aanwezig zijn. Maar hoe belangrijk deze periode ook zij, en hoe aantrekkelijk de studie daarvan ook moge wezen, het behoort niet tot de oude, maar werkelijk reeds tot de nieuwe godsdienstgeschiedenis, waarvan het de inleiding uitmaakt, en ligt dus buiten mijn bestek. Mij blijft alleen nog over in eenige algemeene opmerkingen over het karakter van den egyptischen godsdienst en zijn verband met zedelijkheid, staat en kunst de slotsommen van ons onderzoek neder te leggen.

HOOFDSTUK IX.

HET KARAKTER VAN DEN EGYPTISCHEN GODSDIENST EN ZIJN ZEDELIJKE VRUCHTEN.

Het karakter van den egyptischen godsdienst kunnen wij niet begrijpen, wanneer wij niet allereerst pogen de twee hoofdverschijnselen te verklaren, die ons bij een beschouwing dier religie in het oog springen. Die twee hoofdverschijnselen zijn twee groote tegenstellingen, die bij een oppervlakkige beschouwing raadselachtig voorkomen, en die toch niet zoo onverklaarbaar zijn als zij schijnen. In den egyptischen godsdienst vinden wij eigenschappen vereenigd, die elkander schijnen uit te sluiten, en die toch blijken feitelijk niet onvereenigbaar te zijn, gelijk zij ook logisch wel met elkander kunnen worden verzoend. Uit alles wat de monumenten ons omtrent het geloof der oude Egyptenaars doen kennen, spreken twee dingen: vooreerst, een levendig besef van de geestelijke natuur der godheid, gepaard met grof zinnelijke voorstellingen der verschillende goden; en ten andere, een niet minder levendig besef van de eenheid Gods, gepaard met de grootste verscheidenheid der godlijke personen [1].

[1] Zeer waar drukt Chabas (*Rev. arch.* 1862, V. blz. 273) dit uit op de volgende wijs: En présence des doctrines de la vieille Égypte, on

Men heeft de verklaring van deze verschijnselen gezocht in het bestaan eener dubbele godsdienstleer, een esoterische en een exoterische, eene, bestemd voor de geleerden, alleen aan hen en weinige uitverkorenen bekend, doch voor de menigte zorgvuldig geheim gehouden, eene andere, bestemd voor het volk, waaraan men slechts de schaal gaf en waarvoor men de kern verborg. Of, om het met ronde woorden te zeggen, de priesters lieten de onkundige schare in haar bijgeloof volharden, terwijl zijzelven beter wisten, en aan al die zinnelijke voorstellingen en praktijken niet de minste waarde hechtten. Deze meening is evenwel geheel uit de lucht gegrepen en niets meer dan een moderne fantazie. Daar waren in Egypte, gelijk overal elders in alle tijden, ontwikkelde en onbeschaafde, geleerde en ongeleerde menschen. De laatsten bleven staan bij het zichtbaar symbool en vergenoegden zich veelal met den vorm; de eersten drongen dieper door, en spoorden de gedachten op, in die sym-

---

éprouve une espèce de vertige comme à l'approche d'un abîme insondable. Aucune mythologie n'a jamais possédé une masse aussi considérable de mythes bizarres et compliqués, entés sur un principe simple comme celui du monothéisme; une vaste chaîne paraît dans ce système rattacher insensiblement l'homme et les mânes aux innombrables divinités qui représentent les modes particuliers, les formes et les volontés de l'être universel, le pivot de l'ensemble. Le tout forme un panthéisme particulier dont la définition exacte exigerait une science plus étendue que la nôtre.„ Ik laat de uitdrukking: pantheïsme, die mij op het egyptische stelsel slechts onder groot voorbehoud toepasselijk schijnt, voor rekening van den schrijver. Indien ik het waag een verklaring te beproeven, waarvoor hij is teruggedeinsd, dan is het niet omdat ik mij op een uitgestrekter geleerdheid beroem dan de zijne, maar omdat ik meen dat de waarneming der hoofdverschijnselen en de opmerking van de leidende gedachte die zich in alle uitdrukt, de verklaring van-zelf aan de hand geeft.

bolen verborgen. Maar ook zij hechtten aan die zichtbare teekenen, aan die vormen van den godsdienst, die plechtigheden en gebruiken, een bepaalde waarde. Zij waardeerden de vormen om de ideeën, die zij uitdrukten, maar om zich van de vormen los te maken, daartoe waren ook zij niet in staat. En dat zij hun diepere opvatting opzettelijk verborgen zouden hebben gehouden, daarvan blijkt niets. Integendeel. Het hieroglyfenschrift, hoewel niet zoo duidelijk als het romeinsche alfabet, was geen geheimschrift. En al de beelden, waarmee zij de muren der openbare gebouwen bedekten, waren van verklarende legenden vergezeld. De boeken, waarin zij hun godsdienstige bespiegelingen openbaar maakten, waren voor ieder verkrijgbaar, en het werd zelfs noodzakelijk voor de toekomstige zaligheid geacht, om de heilige teksten uit het hoofd te kennen. De verbreiding hunner leer had geen andere grenzen, dan de vatbaarheid der geloovigen. Zelfs jegens vreemden waren zij niet terughoudend in hun mededeelingen over godsdienstige onderwerpen. Grieksche onderzoekers zooals Herodotos, en wijsgeeren als Plato, genoten hun onderricht en werden zelfs in hun diepste wetenschap ingewijd. Wat zij verzwijgen moesten, was alleen datgene, wat de eerbied verbood vulgair te maken, zooals de naam van den hoogsten god, dien bijvoorbeeld ook de Israëlieten schroomden uit te spreken. Maar ieder belangstellende kon worden ingewijd; zelfs slaven werden daarvan niet uitgesloten. In elk geval vindt men bij henzelven de geestelijke opvatting en de ruw-zinnelijke vorm met elkander vereenigd. Chamuas, de zoon van Ramses II, was zeker met de diepste mysteriën vertrouwd, en tegelijk een geloovig ijveraar voor den memfitischen stierendienst. Het vraag-

stuk, hoe twee schijnbaar zoo ongelijksoortige zaken kunnen samengaan, blijft dus in zijn geheel, en kan door het aannemen van een exoterische en esoterische leer niet worden uitgemaakt [1].

Want het blijft inderdaad opmerkelijk, dat men zich zoo duidelijk, zoo nadrukkelijk kon uitspreken over de verborgenheid, de onzichtbaarheid der godheid, als ik dat in 't voorgaande menigmaal heb kunnen vermelden, dat men haar „de ziel der zielen," „den geest, geestelijker dan alle andere geesten" kon noemen, die leeft door zichzelf, ongeschapen, ongeteeld, eeuwig, en haar tegelijk voorstellen in de gedrochtelijke gedaante van een mensch met dierenkop, of in die van een dier zelf, van een boom, van een zuil met dwarshouten, van een gevleugelde schijf, of ook in den walgelijken vorm, waarin de god Chem-min gewoonlijk is afgebeeld.

De naaste oorzaak van dit verschijnsel vind ik in de symbolisch-mystieke richting van den egyptischen godsdienst, die zich uit het mythologische stelsel ontwikkeld heeft. Een symbool is de zinnelijke inkleeding van een eenvoudige of samengestelde gedachte. Een mythe is de voorstelling van een natuurverschijnsel als persoonlijke handeling. Gewoonlijk ontstaan de symbolen uit mythen, en altijd gaat de mythologie aan de symboliek vooraf. Tot de vorming eener mythologie wordt behalve een

[1] Lepsius, *Die Götter der 4 Elementen*, blz. 198, schrijft naar waarheid: „Soweit man die religiösen Vorstellungen überhaupt in Bild- oder Wort-symbolik kleiden konnte, soweit wurden sie eben dadurch exoterisch und zugänglich für jeden höher Unterrichteten; nur die tiefere speculative Auslegung oder Begründung musste begreiflich bis auf einen Grad den eingeweihten Priestern vorbehalten, und insofern ihr Geheimniss bleiben."

dichterlijke aanleg, ook vereischt een toestand van zwerven, strijden, veroveren, een epische toestand om zoo te zeggen, een staat van wording en vorming, niet van vastheid en orde, niet van een vredig en gezeten leven. Duurt deze staat van worsteling voordat men tot vastheid en een geregelde staats- of kerkinrichting komt, lang, en is een volk daarenboven rijk aan verbeelding en dichterlijk vermogen, dan zal zijn mythologie ook rijk en veelvormig zijn, en zal het die, als het tot vestiging is gekomen, omzetten in poëzie en geschiedenis, verheerlijken door de kunst, en tot punt van uitgang zijner wijsgeerige bespiegelingen maken. Duurt daarentegen de epische tijd van een volk, van een godsdienst slechts kort, komt het, onder den invloed van gunstige omstandigheden, reeds vroeg van het zwervende jagers- en herdersleven tot den gevestigden staat van landbouwers, dan houdt het mythenvormende vermogen weldra op, de mythen worden symbolen, de symboliek laat haar rechten gelden, en de mythologie wordt overvleugeld. Dat zien wij bij het egyptische volk geschieden. Men vermoedt dat het gelijk de arische volken eenmaal uit Azië naar het Westen is getogen, en men heeft daarvoor goede gronden. Het heeft dus ook zijn heldentijdvak, zijn periode van worsteling en omzwerving, van *struggle for life* gehad. Maar die schijnt niet lang te zijn geweest. Van Mesopotamië naar Afrika is de weg niet ver, en de stammen waaraan het Nijldal betwist moest worden waren zeker niet talrijk en niet machtig. Toen het gezeten leven, de geordende staat, en daarmede de kunst voor de Egyptenaars begon, had de mythologie nog nauwlijks tijd gehad om te groeien, en vond de bespiegeling van den geleerde, de fantazie van den dichter en kunstenaar

bijkans niet meer dan een enkelen mythe, den osiraanschen zonnemythe, die onder andere namen overal dezelfde is, en een rijkdom van nog ruwe, niet geanthropomorfeerde, mythische voorstellingen. Het anthropomorfische, het menschelijke werd hoofdzakelijk door Osiris en door zijn noordelijken dubbelganger Atum-Ra vertegenwoordigd. Voeg daarbij, dat de Egyptenaar, gelijk al de hem naast verwante volken, een zekere huivering schijnt gehad te hebben, om de godheid in menschelijke gedaante voor te stellen, en een symbool, een monsterachtige voorstelling, meer met den eerbied aan de godheid verschuldigd overeenkomstig achtte. Een diep gevoel van de verhevenheid van God boven den mensch is een kenmerk der mesopotamische godsdiensten in 't algemeen, waardoor zij zich onderscheiden van de arische, die meer de verwantschap van de goden met de menschen op den voorgrond stellen.

Uit die symbolische richting van den egyptischen godsdienst, waartoe de genoemde omstandigheden medewerkten, verklaart zich nu de eerstgenoemde tegenstelling geheel. Worden symbolen niet verstaan — gelijk het geval is bij de onkundige menigte — dan geven ze natuurlijk tot veel grooter afdwalingen aanleiding, dan mythologische (dat zijn hier menschvormige) voorstellingen. Aanbidt men het symbool als zoodanig, het dier, den boom, den steen als de godheid-zelve, dan staat zulk een godsvereering lager dan de aanbidding van een god als de olympische Zeus, de attische Athene, de delfische Apollo, bij wie al de symboliek zich in een menschelijk wezen, alzoo het hoogste wat wij bij ervaring kennen, heeft samengevat en, ik moet er bijvoegen, verscholen. Maar verstaat men het symbool, weet men den zinne-

lijken vorm van de daarin gehulde gedachte te onderscheiden, iets wat bij symbolen veel gemakkelijker is dan bij mythen, dan zal men ook spoediger tot een zuiver geestelijke opvatting komen en aan de grofheid, de leelijkheid van het zinnebeeld geen aanstoot nemen. Integendeel, men zal zich aangetrokken voelen door het diepzinnige, en steeds nieuwe symbolen tot voermiddelen van nieuwe gedachten blijven bezigen. Men zal licht verwarren in een doornbosch van mystiek, maar men zal niet zoo spoedig het bewustzijn verliezen dat er in al die vormen een diepere zin schuilt, en loopt geen gevaar om de gansche geloofsleer te zien overgaan in een verzameling van zinledig geworden fabelen, die slechts om haar dichterlijke schoonheid bekoren. Zoo hebben de Christenen nooit geheel vrede gehad met een menschelijke afbeelding van den hemelschen Vader, al was zij door het penseel van een Rafaël of Michelangelo geschilderd; maar niemand, zelfs de strengste Protestant, ergert zich aan de zinnebeeldige voorstelling van God in den vorm van een (alziend) oog, of van zijn werking in de gedaante eener duif. Metéénwoord, de voor onzen smaak vreemde figuren, waaronder de Egyptenaar de goddelijke wezens voorstelde, zijn met een zuiver geestelijke, verhevene opvatting der godheid veel beter vereenigbaar, dan de schoone, edele godengestalten van Hellas.

Niet anders is het met de tweede tegenstelling die ik noemde: het levendig besef van Gods eenheid, gepaard met de grootste veelvuldigheid, de bontste verscheidenheid der goddelijke personen. Inderdaad, met duidelijke woorden wordt het monotheïsme in menig egyptisch geschrift uitgesproken, en het zou niet gemakkelijk zijn

een polytheïsme te vinden rijker dan hetgeen aan den Nijl bloeide. Gedeeltelijk laat zich dit op dezelfde wijze verklaren als de eerste tegenstrijdigheid. Ergerden zich de onontwikkelden niet aan de grofzinnelijke symbolen, vooreerst omdat zij vermoedden dat daarachter een diepe zin was verborgen en dat die monsterachtige voorstellingen alzoo heilig waren, en ten andere omdat zij nog niet hoog genoeg stonden om daardoor geërgerd te worden; namen de geleerden daaraan geen aanstoot, omdat zij den zin begrepen, en, gelijk het aanvankelijk gaat, den eerbied voor het geheimenis op het omhulsel overbrachten; zoo was het ook met het polytheïsme, dat was aangegroeid naarmate het monotheïsme helderder werd voor het bewustzijn van de meest gevorderden. Het volk had van monotheïsme zeker nog geen begrip; het stiet zich aan de veelheid der goden niet; doch elk koos zijn eigen god, en vereerde dien meestal alsof hij de eenige ware. De geleerden zagen in de vele goddelijke personen slechts openbaringen, manifestaties, geen emanaties zooals men gewild heeft, van den eenen onsterfelijken, ongeschapenen, verborgenen god. De goden waren zijn scheppingen. Ra-zelf schept zijn leden, en die leden zijn de goden. De verborgene god, door wien in den beginne alles geworden is (Tum in het Boek der Opstanding) is een eenig wezen, maar hij openbaarde zich daarna, en openbaart zich voortdurend in tallooze gestalten. Daarom was men zoo verdraagzaam voor alle vormen, voor ieder godsbegrip, mits het zich bepaalde tot de plaats waar het t' huis behoorde; daarom nam men ook zoo gemakkelijk vreemde godsdienstvormen over; en hoewel de gedachte dat God één is steeds nadrukkelijker werd uitgesproken, liet men het polytheïsme met kalmte voort-

woekeren, omdat voor het denken van den Egyptenaar aan de stelling: God is één, zich die andere verbond: zijn manifestaties zijn zonder getal. Doch daarom was men ook zoo onverdraagzaam voor elken godsdienstvorm die zich als den eenig waren wilde doen gelden, en gelukte het Apepi niet om het Pantheon tot een tweetal goden, Amun-ra en Sutech, te herleiden, noch Chunaten om aan zijn god Aten-ra een langer leven dan aan zich-zelf te verschaffen. Dat was inderdaad een ketterij, waartegen juist de geleerden, de priesters moesten opkomen. Dat was een stellen van een enkele openbaring Gods in de plaats van den eenigen Allerhoogsten zelf. Het is zoo, Amun, Ra, Ptah en Sutech bijvoorbeeld, ook Osiris, Chnum en Atum en somtijds Thot werden elk in 't bijzonder als de hoogste, de eenige God voorgesteld. Maar men had zich sinds lang gewend, om deze verschillende goddelijke wezens slechts als verschillende namen van denzelfden God te beschouwen, zooals blijkt uit samenstellingen gelijk Amun-ra-tum-harmachis, Ptah-sokar-osiris, Ptah-num, enz., en ook daaruit, dat men aanroepingen van den eenen onder het beeld van den anderen plaatste. Bovendien verbood de staatkunde om een van die vormen, vooral van de plaatselijke godsdiensten van voorname steden of belangrijke distrikten uit te roeien [1].

[1] De Israëlieten, die de belangrijke schrede reeds gedaan hadden, waarvan het gebod: "Gij zult geen andere goden hebben voor mijn aangezicht," getuigt, zagen toch ook geen bezwaar om den eenigen God voor te stellen in 't midden zijner zonen, en bleven nog zeer lang een aantal goddelijke wezens nevens Jahveh vereeren. De vraag of het monotheïsme ouder dan het polytheïsme, en dit laatste een verbastering van het eerste, dan of het eerste uit het laatste ontstaan zij, kan niet door de geschiedenis, maar alleen door filozofische de-

Thans zijn wij in staat de hoofdgedachte van den egyptischen godsdienst te verstaan. Naar den vorm zijner leer behoort hij tot de overwegend symbolische, naar den vorm zijner organisatie of wil men het kerkelijke inrichting noemen, behoort hij tot de kategorie der theokratische, en openbaart daarin zijn nauwe verwantschap met de mesopotamische (semietische) godsdiensten, die ook alle symbolisch en theokratisch van vorm zijn. Naar zijn ontwikkeling behoort hij niet tot de uitsluitend mono-

duktie worden uitgemaakt. In Egypte is het monotheïsme ouder dan het veelvormige polytheïsme der 18e en 19e dynastie bijvoorbeeld. Reeds in de zedelijke maximen van Ptah-hotep, die zoo al niet onder het Oude, althans onder het Middel-rijk zijn opgesteld, treffen wij het aan. Chabas zegt daarvan (*Rev. arch.* 1858. I. blz. 16 : „L'idée abstraite de la Divinité intervient fréquemment dans le texte, comme si l'auteur avait la notion de l'unité et de l'indivisibilité divines.” Ook in de oudste stukken van het Boek der Opstanding wordt het geleerd. Men heeft het willen vinden in de duistere formule: *patu* (of *paut*) *nuteru*, 't geen Mariette vertaalt: „Jehovah Elohim, le seigneur des dieux,” doch Lepsius, De Rougé en Chabas verzetten zich daartegen, en meenen dat zij moet worden overgezet: „de meervoudigheid der goden.” Lepsius, *D. Götter der 4 Elementen*, blz 224 vgg. Brugsch verklaart haar: „de negen goden.” In elk geval wordt er de godenwereld geheel door aangeduid, en het is dus een stap tot monotheïsme. In de geschiedenis zijn monotheïstische uitspraken en polytheïstische stelsels even oud. De vraag is slechts of men in den vóórhistorischen tijd met de voorstelling en aanbidding van een of meer goden is aangevangen, en die vraag is nog niet als opgelost te beschouwen. De meening dat alle godsdienstvormen de verbastering van een zuivere, en dus monotheïstische, oorspronkelijke openbaring zouden zijn, is even onwetenschappelijk en kinderachtig, als het gevoelen dat men met het ruwste fetissisme begonnen is, onbewezen en onwaarschijnlijk mag worden genoemd. Men kan zeggen dat de Egyptenaars, zoodra zij in de historie optreden, monotheïsten in de leer en polytheïsten in de praktijk zijn.

theïstische noch tot de overwegend polytheïstische, maar staat op het standpunt waarop men de eenheid en geestelijkheid Gods met de veelvoudigheid zijner openbaringen poogt te verzoenen. Als zoodanig moet hij aan het begin van die ontwikkelingsrij geplaatst worden, die onder de oude godsdiensten in het monotheïsme der Joden haar toppunt bereikt; wederom alzoo de ontwikkelingsrij die de mesopotamische godsdiensten hebben doorloopen. Onder deze godsdiensten moet hij dus bepaaldelijk worden gerangschikt.

Maar elke godsdienst heeft ook zijn eigenaardig karakter. Dat karakter wordt niet bepaald door den vorm waarin hij zich vertoont en de ontwikkeling die hij heeft bereikt, maar door de hoofdgedachte die hij uitdrukt, al hangt die met zijn vorm en zijn ontwikkeling samen En die hoofdgedachte van den egyptischen godsdienst, datgene wat den Egyptenaar in het heelal het meest had getroffen en wat hij dus allereerst in zijn theologie wedergaf, is: het leven in zijn eeuwigen, onveranderlijken grond en zijn tallooze verschijningsvormen. „Leven, gezondheid, welzijn" (*anch uza seneb*), dat is zijn leus, het inbegrip van alles wat hij wenscht. Het onverwoestbare van dat leven, in weerwil van de vijandige machten des doods en der vernietiging, was de inhoud van al zijn geloof en al zijn hoop. Dat was het groote dogma, tot welks uitdrukking zijn tallooze symbolen moesten dienen. De goden en de koningen als goddelijke personen hebben steeds het zinnebeeld des levens in de hand. Ook de goddelijke triaden, vader, moeder en zoon, drukken die gedachte uit. Dat eeuwige leven, die standvastigheid bij 't wisselen der verschijnselen, nam hij in alles waar: in de lichtende verschijnselen des hemels, vooral in den

loop der zon, die dagelijks stierf en herrees, in den loop der jaargetijden, bij hem bepaald door den periodieken aanwas en daling van den Nijl, in de nimmer uitgeputte vruchtbaarheid der aarde, en dat paste hij toe op het menschelijk leven. Vandaar dat zijn hoogste godheid altoos tegelijk zonnegod en vruchtbaarheidsgod, veelal bovendien water- of nijlgod en type van den mensch zelven is; vandaar dat zijn eenige mythe, die het best door den Osirismythe wordt vertegenwoordigd, terecht uit dit alles kan verklaard worden, en een zonnemythe, een jaarsmythe, een nijlmythe, een onsterfelijkheidsmythe tevens is. Vandaar dat de leer der onsterfelijkheid zulk een voorname plaats in zijn theologie inneemt. Vandaar eindelijk dat het woord waarmee hij het afgetrokken denkbeeld: God, wedergeeft (*nuter* of *neter*), letterlijk „de zich steeds verjongende, de onvergankelijke” beteekent [1].

Diezelfde hoofdgedachte die den grondtoon der egyptische godsdienstleer uitmaakt, spiegelt zich dan ook af in de egyptische staatsinrichting. Ook in den Staat vond de grootste verscheidenheid en vrijheid van vormen zijn eenheid in het absolute, goddelijke koningschap. De koning is „de levengever als de zon.” Zijn rijk is eeuwig en zijn ideaal is „voor millioenen van jaren te heerschen op den troon van Horos”. Bij alle verschil in bijzonderheden, en in weerwil van de groote omwentelingen die herhaaldelijk plaats hadden, blijven de staatsvormen,

[1] Brugsch, *Hierogl. dem. WB.*, *in voce*. Ook De Rougé geeft deze verklaring. Hij leidt *nuter* af van 't werkwoord *nuter* = „renouveler.” en zegt (*Rev. arch*, 1860. I. blz. 351): »Je pense que l'idée qui a présidé au choix de ce mot pour désigner un dieu, est l'éternelle jeunesse renouvelée periodiquement,” „De Heer der eeuwen” is een zeer gewone naam voor den hoogsten God

gedurende de lange reeks van ceuwen dat het egyptische Rijk bestond, verwonderlijk gelijk en in het wezen onveranderd. Elke nieuwe periode, ook na langdurige verwarring, is werkelijk een verjonging, een herhaling van de vorige.

Hetzelfde nemen wij waar in de kunst. In overeenstemming met de ernstige geheimzinnige symboliek, zijn haar voortbrengselen meer indrukwekkend en grootsch dan behaaglijk en aantrekkelijk. Ook bij de oprichting van monumenten is de uitdrukking „voor millioenen van aren," „voor de eeuwen," zeer gewoon en geliefkoosd. Het massieve, het duurzame is een der hoofdkenmerken van de egyptische kunst. En hoewel ook zij haar bloeitijd en haar tijd van verval heeft gehad, hoewel een opmerkzaam beschouwer en kenner tusschen de voortbrengselen der verschillende perioden een onmiskenbaar onderscheid weet aan te wijzen, de hoofdtypen blijven onveranderd dezelfde van Chufu tot Amasis, ja, tot onder de Ptolemaeën en voor een deel tot den romeinschen keizerstijd toe.

Nauwer nog dan godsdienst en kunst staan godsdienst en zedelijkheid met elkander in verband. Er bestaat tusschen deze steeds een wederkeerige werking. En zoo is het ook in Egypte duidelijk, dat beide godsdienst en zedelijkheid van elkander onderling afhankelijk zijn.

Men heeft zich verwonderd over de zuiverheid der egyptische moraal, die evenwel — men vergete dit niet — bij het elementaire blijft stilstaan, en zich niet van de zedelijke maximen tot beginselen verheft. In elk geval zijn die maximen zeer schoon, en keeren voor een deel in de mozaïsche wet, ja zelfs in het Evangelie weder. Ik heb vroeger (bl. 159 vgg.) op eenige daarvan gewezen. Meermalen worden vroomheid, liefderijkheid en barmhartigheid, zachtmoedigheid, ingetogenheid in daden en

woorden, kuischheid, bescherming der zwakken, welwillendheid jegens minderen en eerbied jegens meerderen, ook eerbied voor den eigendom tot in het geringste als deugden aangeprezen en geroemd. Gaat men na, hetgeen de gestorvene in het oordeel moest kunnen betuigen, dan is dit deels negatief: „Ik heb geen zonden gepleegd tegenover de menschen, de ellendigen niet onderdrukt; geen ambtenaar werk opgelegd boven zijn krachten, geen slaaf door zijn meester laten mishandelen; niemand lijden veroorzaakt of doen weenen of doen sterven van honger. Ik heb niet gelogen, niet gestolen, niet gedood, zelfs niet bevolen iemand verraderlijk te vermoorden, niet gebeden dat iemand het zag; ik heb geen overspel gepleegd; ik ben geen huichelaar, geen losbandige, geen dronkaard geweest. Ik heb maten noch gewichten vervalscht, de dieren der goddelijke offeranden niet ontvreemd of eenig eigendom der godheid gestolen, ik heb de melk van den mond der zuigelingen niet genomen. Ik heb niet gelasterd, noch den koning, noch mijn vader, noch God gesmaad, en God niet veracht in mijn hart [1].” Maar deels zijn er ook pozitieve plichten, wier opvolging hij voor den Rechter in de zaal der dubbele gerechtigheid moet kunnen betuigen: „Ik heb brood gegeven aan hem die honger had, water aan hem die dorst had, kleederen aan den naakte en aan den zwerver een toevluchtsoord;” waaruit blijkt dat het nalaten van 't kwaad alleen in de oogen der egyptische moralisten niet genoeg was. Dergelijke betuigingen komen menigmaal voor. Als het ideaal van een vorst of edele (*erpa ha*)

[1] Men vindt den zoogen. ouden Kanon bij Pleyte, *Etudes Egyptologiques*, Afl. 6, blz. 168 vgg., den nieuweren in de vertaling van Birch, bij Bunsen, *Egypt's place in universal History*, Dl. V, blz. 253 vgg.

wordt een man geteekend: getrouw aan zijn moeder, ijverig voor zijn meesteres, aangenaam van mond, zacht van woorden, wellevend jegens grooten en geringen. En zeer schoon is de lofrede op zulk een aanzienlijke: „Zijn liefde was het voedsel van den arme, de zegen van den zwakke, de rijkdom van dien die niets heeft.” Een liefelijke geest waait ons uit deze levensregelen tegen, en niet zonder schijn van recht heeft men beweerd, dat zulke gezuiverde moreele grondstellingen de vrucht niet konden zijn van een godsdienst wiens vormen nog zoo gebrekkig en soms zoo onkiesch waren, en daarvan geheel onafhankelijk waren.

De waarheid is, dat deze zedenleer bij den Egyptenaar volstrekt niet van zijn godsdienstleer was afgescheurd, maar dat beide bij elkander pasten en behoorden. De ruwe, voor ons gevoel stuitende symbolen, verhinderden niet, dat de godsdienstige voorstellingen van den Egyptenaar tot de zuiverste der oudheid behoorden. Over zijn geloof in Gods eenheid en geestelijkheid werd reeds gesproken. Voeg daarbij, dat men in de uitspraken der egyptische dichters of schriftgeleerden omtrent het wezen van God in zijn betrekking tot de menschenwereld, soms geen onderscheid weet op te merken met die der psalmdichters en profeten van Israël. Het gevoel van afhankelijkheid tegenover de godheid kan niet grooter zijn. Aan de hulp der godheid schrijven de koningen al hun groote daden toe. Zijn God is het die den koning geleidt, zijn leden met kracht vervult, zijn geest en vreeze door alle landen verbreidt en hem overwinning en macht geeft over alle natiën, hem ingeeft waar hij gaan moet, en de neusgaten zijner vijanden van den adem des levens berooft. Wederkeerig is de koning of

de mensch in 't algemeen verplicht de godheid door zijn werken te verheerlijken (Ops. van Shashank I te Silsisis). Alles komt van God. Van de onheilen door Kambyzes veroorzaakt heet het op de zoogenaamde *Statuette naophore*: „Groote ramp die in het geheele land plaats had en wier gelijke nooit was geweest; groote beproeving van Godswege.” En Ptahhotep zegt tot zijn leerling: „Zoo gij *terh* (?) op uw land teelt, is God het die het u geeft, de groote verzorger van de verzadiging van uw mond”. [1] In hetzelfde boek wordt de goede zoon een gave Gods genoemd. God leeft, zoo wordt daar ook geleerd, door hetgeen goed en rein is.

In dit laatste ligt reeds de gedachte der goddelijke heiligheid opgesloten.

Zulke godsdienstige voorstellingen zijn met een reine zedenleer niet onbestaanbaar, maar bevorderen die veeleer. Een godsdienstleer, die zulke begrippen omtrent de godheid en omtrent haar betrekking met de menschen bevat, staat hooger dan een verzameling van min of meer verstaanbare, meest onpraktische mythen, hooger dan een stel voorschriften omtrent plechtigheden en gebruiken; zij gaat niet buiten het leven om, maar grijpt in het leven in, en moet daarop invloed uitoefenen. Waar de mensch zich zoo geheel afhankelijk van God gevoelt en overtuigd is, dat hij hem alles is verschuldigd, waar hij hetgeen goed en rein is met God in verband brengt, waar hij zich geroepen weet hem tot een eere te zijn, of, zooals het in het 127e Hoofdstuk van het Boek der Opstanding heet, zijn welbehagen te doen, en door zijn liefde God aan zich te verbinden, daar spruit zijn

[1] Zie Chabas, *Rev. arch.*, 1851. I. 23. 715 723.

zedelijk bewustzijn niet slechts voort uit het gevoel zijner verantwoordelijkheid jegens zijn medemenschen, maar ook uit het gevoel zijner verantwoordelijkheid aan die hoogere bovenmenschelijke macht.

De egyptische goden zijn dan ook voor het meeste deel, en voorzoover de hoofdgoden betreft, zedelijke wezens geworden. Indien Ptah de heer der el, of wat hetzelfde beteekent: der gerechtigheid wordt genoemd, dan staat daarmee van zelf het recht en ook de eigendom onder de goddelijke bescherming, en een zonde daartegen is een vergrijp tegen God. De groote rol die Ma, de godin der waarheid en der gerechtigheid zelve, in de gansche symboliek en mythologie speelt, verdient hier ook in aanmerking te worden genomen. Als men zijn oprechtheid en goede trouw wilde bezweren, dan beriep men zich op Thot, den pleiter in het hemelsche rechtsgeding, zonder wiens rechtvaardiging geen ziel zou worden behouden. De geheele symboliek, zooals die gesproten is uit den grooten mythe der Egyptenaren, beeldt den strijd af tusschen licht en duisternis, vruchtbaarheid en dorheid, leven en dood, en in die gedachte ligt reeds een zedelijke kracht. Maar die zedelijke beteekenis werd er dan ook door hen-zelf aan gegeven. Osiris is niet alleen de zonnegod; die beteekenis wordt zelfs geheel door zijn latere opvatting overschaduwd; hij is het goede wezen (Unnefer), in tegenoverstelling van de booze macht die hem vervolgt, Apepi de slang, later Set zijn broeder. En wat de kroon zet op alles: het doodengericht, dat in de godsdienstige beschouwing der zonen van Cham zulk een voorname plaats inneemt, met zijn breede vierschaar van 42 rechters, die elk naar een bijzondere overtreding onderzoek doen en den grooten

god, den heer der eeuwen, Osiris zelven met zijn onbedrieglijke weegschaal en zijne zekere vergelding als voorzitter, toont genoegzaam, dat men een zedelijk leven, een leven van heiligheid en weldadigheid, als eene dure verplichting jegens de godheid zelve opvatte. Als god Osiris te worden, een weldoener, een goed wezen, vervolgd maar gerechtvaardigd, geoordeeld maar vrijgesproken, dat moest het ideaal van iederen vrome zijn, de voorwaarde voor zijn onsterfelijk leven, het noodwendig middel tot zijn behoud.

TWEEDE BOEK.

Geschiedenis der Mesopotamische Godsdiensten.

Babel is ingenomen, Bel is beschaamd, Merodach is verpletterd . . . . .

In dezelfde dagen en te zelfder tijd, spreekt Jahveh, zullen de kinderen Israels komen, zij en de kinderen van Juda te zamen, wandelende en weenende zullen zij henengaan, en Jahveh hunnen God zoeken. JEREMIA 50, 2. 4.

TWEEDE BOEK.

DE MESOPOTAMISCHE GODSDIENSTEN.

INLEIDEND HOOFDSTUK.

Met den naam van mesopotamische godsdiensten bedoel ik de godsdiensten van die volken, wier oorsprong in Mesopotamië, tusschen de twee rivieren Eufraat en Tigris, of althans in de onmiddellijke nabijheid van deze stroomen moet gezocht worden, en die, gelijk wij zoo goed als met zekerheid weten, vandaar zijn uitgegaan. Ook de Egyptenaars mogen, zooals ik reeds zeide, daartoe worden gerekend, want hun taal, godsdienst en zeden bewijzen hun nauwe verwantschap met de oudste, dat wil zeggen de eerstontwikkelde natiën van het mesopotamische ras, en alles dringt ons aan te nemen, dat zij met deze laatsten uit hetzelfde stamland afkomstig zijn. Maar deze meening rust slechts op gronden van hooge waarschijnlijkheid, en wordt niet, zooals dat bij Hebreën, Arabieren en enkele hun verwante volken het geval is, door oude overleveringen gestaafd. Bovendien verschillen de egyptische beschaving en godsdienst oneindig meer van die der Assyriërs bijvoorbeeld of der Hebreën, dan de godsdienst

en beschaving van Assyriërs, Hebreën en de andere mesopotamische volken onderling. De Egyptenaars hebben, bij alle overeenkomst met de west-aziatische stammen, zooveel eigenaardigs en oorspronkelijks, dat zij als een zelfstandige tak van het groote geheel een afzonderlijke behandeling verdienden.

De mesopotamische volkenfamilie wordt gewoonlijk het semietische ras genoemd. Ik heb op de onjuistheid dier benaming reeds gewezen (blz. 19—22). Het zoogenaamde semietische ras bestaat uit zonen van Cham, zoowel als uit zonen van Sem. Met andere woorden de volken dezer familie vertoonen voor een deel het karakter van beschaving dat de Hebreën het chamietische noemden, voor een deel dat, waaraan zij den roemrijken naam van Sem gaven. Een blik in de volkenlijst van Genesis 10 kan elk daarvan aanstonds overtuigen. Dat de Kanaäneërs of Feniciërs tot de naaste verwanten der Hebreën en der Arabieren behooren en dus tot het semietische ras, wordt door niemand, die met hun taal bekend is, in twijfel getrokken. Niettemin heeten zij (Gen. 10, 6) zonen van Cham. En terecht. Een der uitstekendste kenners van de fenicische oudheid [1] zegt uitdrukkelijk, dat de Feniciërs gedurende een reeks van eeuwen in kunst, godsdienst en beschaving de slaafsche navolgers van Egypte, dat is dus van Cham geweest zijn. Dat de taal der Assyriërs van denzelfden stam is als het hebreeuwsch en arameesch is door de

[1] Renan, *Mission de Phénicie*, blz. 67 en 100. Hij zegt o. a. „De plus en plus dans la suite de cet ouvrage, nous verrons la Phénicie devenir, sous le rapport religieux, une province de l'Egypte." En verder: „Ce qu'on chercherait vainement en Phénicie, c'est une période originale. L'art, la religion, la civilisation paraissent y avoir été un produit venu en grande partie des bords du Nil."

ontcijfering van de babylonische en assyrische spijkeropschriften overtuigend bewezen. Ook de schrijver van de volkenlijst (Gen. 10, 22) rekent hen tot de zonen van Sem. De oud-babylonische beschaving echter, door hem in den mythischen persoon Nimrod samengevat, en waarmee hij de assyrische in verband brengt (10, 11), wordt door hem van Kush en alzoo van Cham afgeleid [1]. Nu is evenwel de taal van het eerste chaldeeuwsche Rijk, waarvan wij gedenkteekenen bezitten, en dat aan het assyrische voorafging, van die der Assyriërs niet wezenlijk verschillend. Ook de Himyarieten of Sabeërs in het 7e vers vermeld, heeten bij hem zonen van Kush, ofschoon hun taal tot de zoogenoemd semietische moet worden gerekend. Evenzoo de taal der Kushieten bij uitnemendheid, „het verachtelijke ras van Kush" zooals hun egyptische naburen hen onvriendelijk betitelden: de Ethiopiërs. De zonen van Put eindelijk, Punt of Puns gelijk de Egyptenaars hen noemden, mogen echt-arabische of in Arabië tijdelijk verblijvende fenicische stammen zijn geweest, zeker waren zij wat men is overeengekomen Semieten te noemen. Toch is Put voor den auteur van Genesis 10 een zoon van Cham (vs. 6). Ook hier blijkt dus weder, wat ik reeds vroeger opmerkte, dat de Chamieten en Semieten van den ouden hebreeuwschen schrijver niet twee rassen vertegenwoordigen, in den zin dien wij ge-

---

[1] Mochten wij de gebruikelijke vertaling van het in den Tekst aangehaalde vers: „Uit ditzelfde land is Assur uitgegaan" voor de ware houden, dan zou dat een nog sterker bewijs voor mijn stelling zijn, want dan zouden volgens den hebreeuwschen schrijver echte zonen van Sem uit een kushietisch land afkomstig zijn. Doch het schijnt dat Nimrod subjekt is, en dat gelezen moet worden: „Uit hetzelfde land toog hij naar Assur." Zie Knobel's *Commentar* op deze plaats.

woon zijn aan dat woord te hechten. Te zamen maken zij één ras uit, en het aziatische deel van dat ras, dat ik, bij gebrek aan beter benaming, de mesopotamische familie wil noemen, hoewel het zich naar het karakter van de beschaving der verschillende volken waaruit het is samengesteld in chamitisch-kushietische en semietische natiën laat verdeelen, onderscheidt zich nochtans door een merkwaardige eenheid van volksaard, godsdienst en taal.

Die eenheid van godsdienst, die op een gemeenschappelijke afkomst van de verschillende mesopotamische volksgodsdiensten wijst, zal door de beschrijving van deze laatste het best worden aangetoond. Hier slechts dit weinige. Onder omstandigheden, die het onmogelijk maken aan een ontleening in den historischen tijd te denken, ontmoeten wij dezelfde godennamen, dezelfde godsdienstige gebruiken bij natiën, sinds lang gescheiden, en die eerst later weer met elkander in aanraking kwamen. De god Dakan, die in het stelsel der Chaldeeën van Babel zulk een voorname plaats inneemt, is inderdaad niet verscheiden van den god Dagon, dien de Filistijnen reeds vóór de 14e eeuw van Kreta naar het vasteland van Azië met zich brachten. Shamîn-rûm, de hemelhooge, een der goddelijke wezens van de fenicische mythologie, heeft zijn tegenhanger in de assyrische Semiramis, de mythische koningin, naar wie later een werkelijke vorstin werd genoemd en wier naam S'ammu-ramat eveneens de hemelhooge of de hooge hemel beteekent. De assyrische Istar treffen wij in gewijzigden vorm als Asterôth in Fenicië en Syrië aan. De uitspraak en spelling van Bel en Baäl verschillen, maar de babylonische Bel en de syro-fenicische Baäl verschillen werkelijk niet [1]. De naam voor de

[1] Dat zelfs de Assyriërs, waar zij op hun monumenten den naam

hoogste godheid en voor de godheid in 't algemeen is bij al de mesopotamische natiën dezelfde, of, zooals zekere sporen verraden, eens dezelfde geweest. Terwijl de Aryers, wier mythologiën zonder eenigen twijfel uit één gemeenschappelijke bron zijn opgeweld, op dit punt althans niet eenparig zijn, gelijk uit de namen *deva* en *deus*, *baga* en *bog*, *cuot* en *god* duidelijk blijkt, vinden wij de namen *ilu*, *êl*, *al* niet slechts in Mesopotamië, maar overal waar de volken uit het land der twee rivieren de godheid hebben aangeroepen. Men zou deze voorbeelden met nog vele andere kunnen vermeerderen; ik bepaal mij tot de genoemde die de treffendste zijn. Dat ook het karakter der mesopotamische godsdiensten — en dit is het waarop het bij de vergelijking en rangschikking der religiën boven alles aankomt — overal hetzelfde is en op de verschillende trappen van ontwikkeling hetzelfde blijft, kan eerst door een beschrijving hunner geschiedenis worden aangetoond.

Intusschen is het mogelijk, bij deze onmiskenbare eenheid, een tweetal uiteenloopende richtingen te onderscheiden, die wij in de geschiedenis der mesopotamische godsdiensten met elkander in voortdurende worsteling zien, en waarvan ik hier reeds met een enkel woord moet spreken. Reeds in het land der twee rivieren kunnen wij dit opmerken. Babyloniërs en Assyriërs hebben steeds metterdaad één volk uitgemaakt, en ook de godsdienstige voorstellingen van elkander overgenomen. Toch schijnt de godsdienst der forsche, krijgshaftige

---

van den fenicischen Baäl vermelden, dit verschil van spelling in acht nemen, bewijst niets tegen de oorspronkelijke eenzelvigheid der goden Baäl (op de assyr. opschriften: Bi'il) en Bel (op de opschriften Bîl), maar alleen dat men zich in Mesopotamië van die eenheid niet meer bewust was en de dialektische verscheidenheid voor een wezenlijke aanzag.

Assyriërs, die het dorre noordelijke gedeelte van Mesopotamië bewoonden, oorspronkelijk althans, veel strenger en ruwer geweest te zijn, dan die der veel vroeger beschaafde, weelderige Babyloniërs in hun vruchtbaar en ontzenuwend Zuiden. Hetzelfde verschil vertoont zich bij de volken, die reeds in overouden tijd van Mesopotamië uittogen De godsdienst der stammen die de rijke kustlanden en weelderige dalen bewoonden is zinnelijker, weeker, dan die der onbeschaafde en krijgshaftige bergbewoners. Sabeërs, die het zuiden van het arabische schiereiland bewoonden en Ismaëlieten aan de Hebreën zoo nauw verwant, Kanaäneërs, die de weelderige syrische eerdiensten reeds hadden overgenomen en Hebreërs, zoolang ze aan hun voorvaderlijken, strengen godsdienst trouw bleven, verschillen in dit opzicht evenzeer en op gelijke wijs als Babyloniërs en Assyriërs. De geschiedenis der mesopotamische godsdiensten is die van den strijd dezer twee elementen. Daarin ligt de sleutel van haar recht verstand, daarin het dramatische vooral van de israëlietische godsdienst-geschiedenis. Terwijl in Mesopotamië en in Syro-fenicië het zinnelijke, dat wij wel het onzuivere, met vreemde bestanddeelen vermengde mogen noemen, de overhand behoudt, zien wij bij de Israëlieten en bij de Arabieren ten laatste het strengere, het echt-nationale element zegevieren en in het mannelijke Jahvisme, in den streng-monotheïstischen Islam zijn schitterendsten triomf behalen [1]. De volgende ge-

[2] Belangrijke opmerkingen hierover komen voor in het artikel van Prof. Land in het *Theol. Tijds.* 1868. 2e stuk: *Over den godsnaam* יהוה *en den titel* נביא, opmerkingen, die haar waarde behouden, ook al kan men zich niet met al de beschouwingen, van den schrijver vereenigen.

schiedenis zal dit feit, dat hier slechts kan worden aangeduid, helderder in het licht stellen.

Nevens deze tweeërlei richting, die zich bij al de mesopotamische volken openbaart, onderscheidt men bij hen, wat den godsdienst betreft, drie voorname ontwikkelingsrijen, waarvan er echter slechts twee binnen den kring vallen, dien ik mij heb afgebakend, zoodat dan ook dit Tweede Boek in twee voorname afdeelingen moet worden gesplitst. Drie verschillende takken hebben zich uit den gemeenschappelijken stam, die in Sennaär moet gezocht worden, zelfstandig ontwikkeld, te weten: de mesopotamische in engeren zin of babylonisch-assyrische, de kanaäneesch-arameesche en de arabische. De eerste, waartoe ook de godsdienst der Himyarieten of Sabeërs in Yemen, het zuiden van Arabië, waarschijnlijk moet worden gerekend, mag reeds vroeg met arameesche bestanddeelen vermengd zijn, maar volgt toch zijn eigen loop, totdat hij in het Babel van Nebukadrezar zijn toppunt bereikt. De nawerking van een vroeger tijdperk, dat wij misschien best het zuiver-kushietische kunnen noemen, komt op dit standpunt nog het helderst uit. De godsdienstleer der Chaldeën van Babel, der Assyriërs en der Sabeërs bevat nog verscheidene turanische bestanddeelen, die wij in de andere mesopotamische godsdiensten niet meer opmerken. De kanaäneesch-arameesche tak zou wellicht beter nog de kanaäneesch-israëlietische genoemd kunnen worden, want het arameesche element, waarvan wij bovendien weinig weten, schijnt tot de algemeene ontwikkeling weinig bijgedragen te hebben, en op de plaatsen waar het met het kanaäneesche in aanraking kwam, spoedig voor dit laatste geweken te zijn. Onder de benaming kanaäneesch-arameesche zijn echter de Israëlieten, Arameërs van oorsprong en later met de Kanaäneërs in taal en godsdienst ver-

bonden, van-zelf begrepen, terwijl het juist de vermenging van den arameeschen met den kanaäneeschen godsdienst is, waaruit de eigenaardige ontwikkeling van dezen tak moet worden verklaard. In den godsdienst hebben noch Kanaäneërs noch Arameërs, of wat hier op hetzelfde neerkomt, noch Feniciërs, noch Syriërs, elk op zichzelf iets wezenlijks geleverd. Hun godsvereeringen, voor zoover ze niet, gelijk die der Feniciërs, voor een goed deel van de Egyptenaars ontleend waren, zijn metterdaad niet anders dan herhalingen op kleinere schaal, ik mag wel zeggen verbasteringen van 't geen wij in Babel en Assur aanschouwen. Zij kunnen geen aanspraak maken om als een afzonderlijke hoofdfamilie van den mesopotamischen godsdienst te worden beschouwd. Zij zijn niet anders dan de uitgangspunten van die ontwikkelingsrij, die in het Jahvisme van Israël uitloopt. Men kan zeggen dat het Jahvisme der israëlietische profeten uit de gisting van al deze godsdienstige bestanddeelen in het westen van Azië geboren is. Oorspronkelijk niet veel verschillend van de strengere mesopotamische godsvereeringen, en daarom tegen den weelderigen Baäl- en Ascheradienst gekant, is het, gezuiverd in den strijd en tegelijk door den invloed van dezen tegenstander eenigszins verzacht en menschelijker gemaakt, tot den heerlijksten godsdienst der oudheid geworden, wiens voortbrengselen even klassiek zijn in hun soort, als die der grieksche kunst en letterkunde in de hunne. Wij volgen de religieuze ontwikkeling der Israëlieten, om wie zich eenige kleine stammen, Moabieten, Ammonieten, Edomieten, groepeeren, totdat de verhevenste uiting van het Jahvisme, de hervorming der profeten van de 8e eeuw, door Ezra tot den grondslag van een kleinen theokratischen staat wordt gemaakt. Hetgeen daarna volgt levert

niets oorspronkelijks meer op, en behoort tot de geschiedenis der voorbereiding van dien wereldgodsdienst, die zich door Jezus uit het Jahvisme ontwikkeld heeft. De nieuwe tempel is als het graf van den godsdienst der groote profeten, doch waarin hij als een egyptische mummie bewaard wordt, om den dag der opstanding af te wachten. Het tarwegraan valt in de aarde en sterft, doch om straks rijke vrucht te geven. Maar het verhaal daarvan ligt buiten mijn bestek. Evenzoo de ontwikkelingsrij, die in den Islam haar toppunt heeft, daar ook deze niet meer tot de oude maar tot de wereldgodsdiensten behoort. Van den godsdienst der eigenlijke Arabieren, de Yoktaniden en de met hen verbonden Ismaëlieten zal dus slechts ter loops worden gesproken, en alleen zoover dat dienen kan, om hetgeen binnen onzen kring ligt op te helderen.

EERSTE AFDEELING.

DE GODSDIENST VAN BABEL EN ASSUR.

HOOFDSTUK I.

DE BEWONERS VAN MESOPOTAMIË EN DE BRONNEN VOOR DE KENNIS VAN HUN GODSDIENST.

Het land tusschen de twee rivieren Eufraat (Assyr. Purrat, Hebr. Phrat) en Tigris (een grieksch-perzische verbastering van het inheemsche Tiklat, hebreeuwsch Hiddekel) gelegen, is, evenals het Nijldal, een der zetels van de vroegste beschaving der menschheid geweest, ofschoon de welgestaafde geschiedenis daar zoo hoog niet opklimt als in Egypte. De Grieken noemden het Mesopotamië, het land midden tusschen de rivieren gelegen, vrije vertaling van het assyrisch-babylonische Sennaär, een naam ook aan de Hebreeën bekend, en van het bij deze laatsten meer gebruikelijke Naharaïm (egypt. Naharina), dat evenals Sennaär de twee rivieren beteekent [1]. Wel

[1] Oppert, *Histoire des empires de Chaldee et d'Assyrie d'apres les monuments* (*Extr. des Annales de philos. chrét.*), blz. 14, meent dat het woord *Kasdim*, voorkomende in den naam Ur-Kasdîm, het vaderland der Abramiden, een turanisch woord is, dat hetzelfde, namelijk: de twee wateren beteekent. Ur-Kasdîm zou dan het land der twee wateren,

mocht het zoo heeten, want het had zijn bestaan voor een goed deel, zijn vruchtbaarheid en rijkdom geheel aan die twee stroomen te danken.

De beschrijving der verschillende stammen, die dit land bewoonden, en de bepaling tot welke rassen zij gerekend moeten worden, is een van de moeilijkste en duisterste hoofdstukken der volkenkunde. Alles is hier nog onzeker. Zoo worden de Chaldeën, die althans in Babylonië de heerschende stam, de bewaarders van geleerdheid en beschaving waren, zoodat de hebreeuwsche schrijvers bij voorbeeld het babylonische Rijk steeds het chaldeeuwsche noemen, door den eenen geleerde voor echte Semieten, een volk aan de Hebreën verwant, door den ander voor Turaniërs van den ural-altaïschen tak, door een derde, op grond van het arisch karakter van de taal der Kurden, voor Aryërs gehouden. Men kan tusschen deze meeningen kiezen, maar wie zal het wagen daarover met zekerheid te beslissen? Ik kan mij hier in deze vraagstukken niet verdiepen, en het is voor mijn doel ook onnoodig. Het eenige, wat mogelijk en wat ook noodzakelijk is tot recht verstand van den babylonisch-assyrischen godsdienst, is, de aandacht te vestigen op een welbewezen feit.

Dat feit is dit. Zoover de historische oorkonden strekken is de heerschende taal in Mesopotamië, ten zuiden

---

Mesopotamië zijn. Voor de gewone opvatting echter, dat Kasdîm de Chaldeën beduidt, en dus het meervoud van Kasd is, pleit het voorkomen van dit enkelvoud in den naam Arpaksad: het land grenzende aan Ksad of Kasd, d. i. Chaldea, en de omstandigheid dat het assyrische *Kaldi*, d. z. de Chaldeën, waarvan de Grieken hun *χαλδαῖοι* vormden, en waarmee de naam der Kurden en Gordyeërs schijnt samen te hangen, voor *Kasdi* staat, daar de sisklank in het assyrisch voor een tandletter dikwijls in *l* overgaat. Ménant, *Grammaire Assyrienne*, blz. 155.

van Armenië en ten oosten van den Chaboras, die het noordelijk gedeelte van het land tusschen Eufraat en Tigris in twee deelen scheidt en aan welks westelijken oever Arameërs woonden, een syro-arameesche of semietische, en behoort dus het eigenlijke volk, 't zij in Babylon, 't zij in Assyrië, tot hetzelfde ras als Arameërs en Hebreën, Kanaäneërs en Arabieren. Doch het schrift waarvan men zich voor die taal bediende, het zoogenaamde spijkerschrift, en dat, evenals het demotische schrift in Egypte, uit een hieratisch, gelijk dit weder uit een hieroglyfisch schrift ontstaan is, moet, om redenen die hier niet nader kunnen ontvouwd worden, door een volk zijn uitgevonden, dat een geheel andere taal sprak dan het assyrisch. Zonder twijfel heeft het oorspronkelijk gediend om een turanische taal weder te geven, en werd het door de Medoskythen, de Armeniërs, de Elamieten en de Kasdo-skythen, allen turanische volken, voor hun opschriften gebezigd. De Assyriërs en Babyloniërs moeten het van zoodanig volk, het kasdo-skythische waarschijnlijk, ontleend hebben, gelijk het later, in gewijzigden vorm, door de Perzen van hen werd overgenomen [1]. Dit bewijst dat een turanische beschaving in Mesopotamië aan de kushietisch-semietische is voorafgegaan, een vermoeden dat tot zekerheid overgaat, als men bedenkt, dat de oudste wetten van de babylonische maatschappij oorspronkelijk in dien turanischen tongval, dien men het *kasdoskythisch*

[1] Zie Ménant, *Les écritures cunéiformes*, 2e *Ed.* blz. 6. 276 en passim. Ménant, *Les noms propres assyriens*, blz. 3 vg Ménant, *Grammaire Assyrienne* blz. 5 en 7 Lenormant, *Manuel de l' Hist. anc. de l' Orient*, 3e *Ed.* II, blz. 153 vgg. Léon de Rosny, *Les écritures figuratives et hiéroglyphiques*, blz. 66.

noemt, zijn opgesteld en daaruit in het assyrisch vertaald [1]. Ook schijnt dit in zekeren zin de taal der geleerden, der priesters en magiërs, gebleven te zijn, waarvan zij zich onder elkander bedienden. Alzoo was de oudste beschaving turanisch, en zijn Turaniërs de leermeesters der kushietisch-semietische stammen in Mesopotamië geweest. Hebben deze laatsten zich die vreemde beschaving ook geheel toegeëigend, en op hun beurt hun eigen taal en godsdienst tot de heerschende gemaakt, vooral de godsdienst bleef niet weinig bestanddeelen van dien der vroegere meesters behouden. Vertegenwoordigers en bewaarders van alle kennis en wijsheid en waarschijnlijk ook priesters en raadslieden der koningen bleven de turanische geleerden, en verscheidene eigenaardigheden en gebruiken van den assyrisch-babylonischen godsdienst laten zich zóó alleen verklaren. Dat schijnt die welbekende en goedgesloten stam der Chaldeën geweest te zijn, die in de medische Magiërs zijn evenbeeld heeft (gelijk de Chaldeën zelf te Babel ook Magiërs schijnen geheeten te hebben), en die in het babylonische Rijk een zoo voorname rol heeft gespeeld.

Het sterkst vertoonen zich deze turanische of chaldeeuwsche bestanddeelen natuurlijk in dat gedeelte des lands, waar de beschaving het vroegst ontlook, en waar zij zich eerst schijnen gevestigd te hebben, te weten in het zuiden, in Babylonië. Dit gedeelte van Mesopotamië

[1] Lenormant, *Manuel*, II, 16. De fragmenten van deze oude inzettingen met de assyrische vertaling daarnevens zijn op het Britsch Muzeum. Oppert, *Exped. en Mesopotamie* I, blz. 75, ziet in de sekte der Yezidi's, gewoonlijk, doch waarschijnlijk ten onrechte, aanbidders van het booze beginsel genoemd, en die thans nog in Mesopotamië gevonden worden, de afstammelingen dezer Turaniërs.

strekt zich uit van den perzischen zeeboezem tot daar waar de twee rivieren evenwijdig beginnen te loopen. Het is dus een smalle strook lands, geheel alluviaal, laag, vlak en heet, maar vruchtbaar in buitengewone mate, zoodat met weinig zorg en inspanning het zaad er honderd- en zelfs tweehonderdvoudigen oogst geeft. De bewoners van deze gelukkige streek noemden zichzelf oudtijds de Sumirs en de Accads. Met die namen schijnen twee verschillende volken te worden aangeduid, doch die onder één scepter vereenigd waren. Koning van de Sumirs en Accads was in de oudste tijden de gewone, in later eeuwen, toen de beide stammen zeker niet meer te onderscheiden waren, onder alle de eerwaardigste titel der babylonische en over Babel heerschende assyrische vorsten. Men is thans geneigd, in tegenstelling met de vroegere meening, de Accads in het zuidelijkst gedeelte nabij de zee, de Sumirs noordelijker te zoeken, en in de eersten Kushieten, in de laasten Turaniërs, met andere woorden een kasdo-skythischen stam te zien. Ook schijnen twee steden naar deze beide volken genoemd te zijn [1]), ofschoon geen dier plaatsen, althans niet onder deze namen, op de monumenten voorkomen. Wel leest men daarop de namen van Babel en Borsippa, Erech (het grieksche Orchoë, het tegenwoordige Warka), Chalanne (thans Mugheir), Sippara (hebreeuwsch: Sepharvaïm, de boekenstad?) en Nipur, door Oppert met de stad Accad en het hedendaagsche Niffer vereenzelvigd [2]), reeds in de vroeg-

[1] De auteur van Genesis 10 noemt onder de steden van Sennaär ook Accad, hetgeen echter een verwarring met den volksnaam kan zijn. Ammianus Marc. 25, 6 spreekt van een stad Sumere bij Ktesifon. Vgl Lenormant, *Manuel*, II, bl. 7.

[2] *Expéd. en Mésop.* I, blz. 271. Zoowel de eene als de andere identifikatie is echter zeer twijfelachtig.

ste oudheid middelpunten eener hooge beschaving. Moesten de „vier streken,” waarvan in een anderen koningstitel uit het Oude Rijk sprake is, als synoniem worden opgevat met de „vier talen,” waarvan elders gewaagd wordt, dan was Babylonië in vier landstreken verdeeld, in elke waarvan een verschillend dialekt werd gesproken. Het is echter zeker, dat die „vier streken” niet anders dan de „vier hemelstreken” beduiden [1]), en dat dus de genoemde titel slechts een staaltje van die vorstelijke grootspraak is, die wij van oostersche en andere koningen gewoon zijn.

Later dan het eigenlijke Sennaär werd Assyrië beschaafd. Dit noordelijke deel van Mesopotamië, dat zich ook ten oosten van de Tigris uitstrekt, is van geheel anderen aard dan het zuidelijke. Het is hooger gelegen en op eenigen afstand van de rivieren Tigris en Chaboras slechts op zeer enkele punten vruchtbaar, doch meest uit dorre zandvlakten bestaande. Daar ontwikkelde zich het krachtige, krijgshaftige volk der Assyriërs, een volk van jagers en veroveraars, welks kracht eerst door langdurigen voorspoed en weelde gebroken werd. Zijn godsdienst, aanvankelijk streng, mannelijk en wreed, is in overeenstem-

[1] Het bewijs daarvoor vind ik in het feit, dat die 4 streken door het ideogram voor de godheid (*AN*) en door dat voor den afgrond of hemeloceaan gedetermineerd worden. Zie Ops. van Hammurabi in 't Br. Muz. bij Ménant, *Inscriptions de Hammourabi*, blz. 73 en 78. Hij zegt niet te weten wat met dat teeken *AN* te doen. 't Is echter duidelijk. Ook het woord *samie* = hemel, heeft het voor zich. De 4 streken behooren niet tot de aarde, maar tot den hemel, daarom dragen zij het teeken van 't goddelijke en tegelijk dat waardoor de hemeloceaan wordt aangeduid, en dat ook de goden Bel steeds, Marduk nu en dan, en de groote godin Ri of Bilît achter hun naam ontvangen.

ming met de natuur des lands, en, hoewel hij spoedig met babylonische bestanddeelen vermengd werd, vertoont hij over 't geheel een gansch ander karakter dan de weelderige godsvereering van Babel. Resen, dat reeds vóór Nineve bloeide, Nineve (daar, waar thans de stad Mossul en de vlekken Khuyundsjik en Nebbi Yunès liggen), Calach (thans Nimrud), Assur of Ellasar, en in het midden des lands Singar, zijn de voornaamste steden, waarbij later de stichting van Sargon, Dur-Sargina, het teg. nwoordige Khorsabad, moet worden geteld.

In godsdienst, zoowel als in taal en beschaving, zijn Assyriërs en Babyloniërs wezenlijk een, en de beide Rijken, hoewel ze steeds afzonderlijk bestuurd werden, waren, zoolang ze bestonden, met elkander vereenigd. Onafhanlijk van elkander konden zij niet zijn; nu was Assur dan was Babel meester, maar, met slechts enkele uitzonderingen, waren ze voortdurend onder één hoofd verbonden. Ook bleef de babylonische beschaving, en niet minder de godsdienst van de stad, die steeds als de heilige, de geliefkoosde woning der goden beschouwd werd, ik bedoel van Babel, op de assyrische een overwegenden invloed uitoefenen, gelijk wederkeerig de assyrische goden in het babylonische pantheon werden toegelaten, zoodra van Babel uit de scepter over de beide deelen des lands werd gezwaaid. Wij kunnen dus slechts van den assyrisch-babylonischen als van één godsdienst spreken. Niettemin kan het den opmerkzamen beschouwer niet ontgaan, dat Babyloniërs en Assyriërs, gelijk in alles, zoo ook in den godsdienst, elk een eigenaardig karakter vertoonen, en dat van de goden, die het officiëele pantheon uitmaken, het eene deel aan Babel, het andere aan Assur behoort. Wij ontmoeten hier hetzelfde verschijnsel als in Egypte: de geschiedenis is een onafgebroken worsteling tusschen Noord en Zuid,

met dit onderscheid alleen, dat niet, gelijk in Egypte, het Noorden, maar het Zuiden hier ten laatste het veld behoudt; evenwel, om al zeer spoedig de opperheerschappij aan vreemdelingen te moeten afstaan. Het gezag, evenals de beschaving, begint van Babel, althans van 't Zuiden, komt dan aan Assur, en keert, na kleinere wisselingen en epizoden, ten slotte tot Babel terug. Ik zal trachten den godsdienst in deze drie perioden, die van 't oud-chaldeeuwsche, die van 't assyrische, en die van 't nieuw-chaldeeuwsche Rijk, dat zijn de hoofdtijdperken der babylonisch-assyrische geschiedenis, te schetsen, zoover de bronnen mij dat mogelijk maken.

De bronnen der godsdienst-geschiedenis van Sennaär en Assur zijn, behalve eenige verspreide berichten der Ouden, die echter, vooral wat Ktesias betreft, met groote behoedzaamheid moeten gebruikt worden, de fragmenten van Berosos en de thans ontcijferde opschriften der assyrische en babylonische koningen. Berosos, een babylonisch priester van Bel, die waarschijnlijk een tijdgenoot van Alexander den Groote geweest is [1]), heeft de oudheden van zijn vaderland in 't Grieksch beschreven, en, zooals men meent, daarbij gebruik gemaakt van vele zorgvuldig bewaarde oude opteekeningen, die hem, den priester, natuurlijk ter beschikking stonden [2]). Indien dit waar is, en indien Berosos werkelijk de oude taal

[1] De meening dat Berosos ten tijde van Antiochos II Theos, en dus omstreeks 260 zijn werk zou hebben geschreven, steunt op een bericht van Eusebios, *Praep. Ev.* X, 11 Tatianos, *adv. Gr.* LVIII p. 171 ed. Paris., wien Eusebios meent te verbeteren, zegt dat hij onder den derden opvolger van Alexander, Antiochos I Soter, dus ongeveer 280, zijn boek geschreven heeft. Dit is waarschijnlijker, omdat allen verzekeren, dat B. een tijdgenoot van Alexander was.

[2] Syncellus, *Chronogr.* p. 14 B. en p. 28 A. Euseb. *Chron.* I, 2.

zijner voorvaderen verstond, dan is hij een slecht theoloog en een zwakhoofdig man geweest. Hetgeen hij ons omtrent de oude godsdienstige overleveringen van zijn volk meedeelt, heeft hij, op euhemeristische wijs, als historie opgevat, en van de beteekenis der symbolische figuren die de wanden der babylonische paleizen en tempels bedekken, schijnt hij geen flauw begrip te hebben gehad. Toch heeft hij de mythen zelve zeker met nauwkeurigheid meegedeeld, en daarom kunnen wij slechts betreuren, dat ons van zijn werk niets anders dan eenige fragmenten bij Chronografen en Kerkvaders gebleven zijn.

Veel overvloediger zijn de oorkonden zelf, waarvan Berosos gebruik zou hebben gemaakt, en die door de glansrijke ontdekkingen en opgravingen van Botta, Place, Layard, Rawlinson en Oppert, om slechts dezen te noemen, weder uit de ruïnen zijn te voorschijn getreden. De koningen van Babel en Assur waren in het verhalen hunner eentonige heldenfeiten niet minder breedsprakig dan hun egyptische mededingers, en verraden daarin een veel historischer geest dan hun perzische opvolgers, zooals dan ook steeds de Mesopotamiërs een vrij wat levendiger gevoel en klaarder begrip van historie blijken bezeten te hebben dan de aziatische Aryers. Doch ook wat op den godsdienst betrekking heeft, vermelden zij gaarne. Layard is zoo gelukkig geweest in de ruïnen van Nineve de bibliotheek te vinden, door koning Asurbanipal (660 v. C. ongeveer) daar gesticht, bestaande uit een groot aantal aan beide zijden zeer dicht beschreven tabletten van klei, die zoovele bladzijden van verschillende boeken uitmaken [1]). Onder die geschriften zijn

[1] Layard, *Nineveh and its Remains*, II, blz. 185. *Nineveh and Babylon*, blz. 295 vgg. (Amerik. uitg.) Ongelukkigerwijze zijn de tabletten,

ook mythologische en liturgische lijsten van de namen en eigenschappen der goden en van de plaatsen en tempels hun gewijd, en overblijfselen van hetgeen wij assyrische psalmboeken zouden kunnen noemen. Doch helaas! wij kunnen voor'shands nog niet meer doen dan het bestaan dezer laatste, voor ons zoo gewichtige, bronnen — vermelden. Ons zijn zij nog gesloten. De mannen van het vak, de assyriologen, hebben zich met de verklaring daarvan nog niet bezig gehouden, en de beoefenaars der godsdienst-wetenschap zijn in dit opzicht van de voorlichting der filologen afhankelijk. Willen wij dus de Assyriërs en Babyloniërs over hun eigen godsdienst raadplegen, dan zijn wij tot de in grooten getale uitgegeven en verklaarde historische opschriften beperkt, die ons nochtans, zooals blijken zal, een rijken oogst leveren.

Ik mag evenwel niet zwijgen van een groote moeielijkheid, waardoor het gebruik dezer bronnen, vooral wat betreft de mythologie, wordt gedrukt. Ik bedoel de lezing der eigennamen. Wel-is-waar is de sleutel tot het zoogenaamde anarische spijkerschrift, waarin de opschriften der babylonische en assyrische vorsten vervat zijn, met zekerheid gevonden, en wordt de taal dier opschriften thans, dank zij de studiën van de reeds genoemde geleerden en nevens hen van Hincks, Fox Talbot, Norris, Haigh, Smith, Ménant, de Sauley, Lenormant, Olshausen en anderen, met even groote juistheid gelezen als de

later bij Layard's afwezigheid gevonden, door de zorgeloosheid of de onkunde der vinders, deels gebroken en deels in groote verwarring geraakt. Een schoone verzameling bevindt zich thans in het Britsch Muzeum en men is ijverig bezig die te rangschikken, hetgeen met groote moeite gepaard gaat. Zie Oppert, *Mémoire sur les rapports de l'Egypte et de l'Assyrie dans l'Antiquité*, blz. 48.

oud-perzische der hakhâmaniziche koningen [1]). Maar de assyrisch-babylonische schriftgeleerden waren gewoon voor de inheemsche eigennamen, bijzonder der goden en der koningen, een eigenaardige schrijfwijze te bezigen. Zij schreven die geheel of gedeeltelijk in ideogrammen, teekens die, ten minste in die verbinding, geen klank, maar een denkbeeld vertegenwoordigen; teekens uit het turanisch ontleend, doch die met assyrische klanken moesten gelezen worden, op dezelfde manier als onze cijfers, die elk uitspreekt in zijn eigen taal, of beter nog, als wanneer wij *&a* schrijven en dit *enzoovoorts* uitspreken. Zoo wordt bijvoorbeeld de naam van Sennacherib geschreven met teekens, die, zoo wij ze naar den klank dien zij bezitten wilden uitspreken, Aniskurmissu zouden luiden, die van Nebukadrezar met teekens, die tot de uitspraak Anpasadusis zouden leiden. Of, om van de goden te spreken, de god Sin, met wiens naam die van Sennacherib (Sin-achi-irib) begint, wordt daar en ook elders aangeduid door twee teekens, die, zoo zij klanken uitdrukten: *An-is* gelezen zouden moeten worden. De god, die in den naam van Nebukadrezar (Nabiuv- of Nabu-kudur-usur) voorkomt, wordt aangeduid door teekens, die als

[1] Zie dit met onpartijdigheid en klaarheid aangewezen door Schrader, *Die Basis der Entzifferung der assyrisch-babylonischen Keilschriften*, in *ZS d. deuts. morgenl. Gesells.* XXIII. III. 1869, blz. 337 vgg. Als Hincks, *Specimen chapters of an Assyrian Grammar*, in *Journ. of the royal As. Soc. New Ser.* Vol. II. P. II. 1866, blz. 481, verklaart dat drie hoofddwalingen de geheele spraakkunst van Oppert bederven, en dat de opschriften der Sargoniden door dezen geleerde in vereeniging met Ménant vertaald, ook zelfs bij benadering niet juist zijn overgezet, dan mag ons dit tot voorzichtigheid en tot eenig voorbehoud aansporen, doch dan kan zulk een onbillijke overdrijving ons niet nopen om de vele belangrijke uitkomsten, door Oppert's en Ménant's werken aan het licht gebracht, ongebruikt te laten.

klankteekens *An-pa* of *An-ak* zouden luiden, maar werd zonder twijfel Nabu (hebr. Nebo) genoemd. Is het nu mogelijk, behalve in enkele gevallen, zooals deze, waar de Hebreën ons de ware uitspraak bewaard hebben, te beslissen, welke der ons bekende babylonische of assyrische godheden door dit of dat teeken bedoeld wordt, en zijn wij hier niet genoodzaakt in den blinde te raden? Men zou het kunnen meenen, als men bedenkt, dat Oppert, anders voor geen stoutmoedige gissingen terugdeinzend, vóór eenige jaren nog getuigde, dat men de namen der voornaamste koningen slechts daar met zekerheid had kunnen bepalen, waar men die van elders dan uit de spijker-opschriften kende, doch dat men zich in de meeste gevallen sleehts met vermoedens had moeten behelpen, en dat Sir H. Rawlinson belijdt, omtrent de gewone uitspraak van de namen der babylonisch-assyrische hoofdgoden, zoo als Bel, Salman-Nisroch, Ao, Ninip-Samdan en Mylitta nog in twijfel te zijn [1]). Evenwel, er is hier niet zoo groote reden tot ongerustheid, als het wel schijnt. De scherpzinnigheid der assyriologen heeft voor een groot deel ook over deze moeilijkheid, van gelijken aard als die waarmee de egyptologen hadden te worstelen, gezegevierd. *An-is* zou in 't hollandsch moeten gelezen worden: God dertig, *An-pa*, God olieflesch, *An-ak* waarschijnlijk God egge, en wij weten thans met even groote gewisheid als de Assyriërs zelven, dat de god Dertig niemand anders zijn kan dan Sin, de god der maand, en dat de beide andere teekens den god Nabu moeten beduiden, om redenen die later zullen worden ontwikkeld. Waar het niet mogelijk was uit de spijkervormige karakters het

---

[1] Oppert, *Expéd. en Mésop.* II, blz. 106. Rawlinson, *Bilingual Readings*, in J. R. A. S. Vol. I. Pt. II. 1864. blz. 187 nt.

oorspronkelijk hieroglyf te raden, daar heeft men door nauwkeurige vergelijking in de meeste gevallen de ideogrammen met de assyrische namen der goden kunnen identificeeren, zonder dat daarover nog eenige twijfel behoeft te bestaan [1]). Het spreekt van-zelf, dat op een gebied, nog zoo kort geleden geheel onbekend, niet alles even helder en zeker kan zijn, en dat menige vertaling door latere onderzoekingen zal worden gewijzigd. Zullen wij daarom moeten wachten totdat alles verklaard is, en van het licht, dat reeds ontstoken werd, geen gebruik mogen maken, uit vrees van in de eene of andere bijzonderheid te dwalen? Of moeten wij ons nog steeds vergenoegen met de gebrekkige en zeker niet in ieder opzicht betrouwbare overleveringen der Ouden, en doen wij onvoorzichtig ons te verlaten op authentieke oorkonden, waarvan de algemeene zin ten minste niet twijfelachtig is? Wij zouden dan de studie van alle oude geschiedenis moeten staken, en in haar plaats een groot vraagteeken moeten zetten. Het eenige, wat wij behooren te doen, is op de kleine schakeeringen en bijzonderheden van de verklaring en overzetting dier oorkonden niet al te veel te bouwen, en uit datgene wat nog aan twijfel onderhevig is geen vermetele gevolgtrekkingen te maken. Geen deel van het groot gebied der godsdienstgeschiedenis heb ik met zooveel behoedzamen twijfel betreden als dit, maar de meeste mijner twijfelingen zijn voor overtuigende gronden bezweken.

---

[1] Op overtuigende wijs is dit aangewezen door Joachim Ménant, in zijn geschrift: *Les noms propres assyriens; Recherches sur la formation des expressions idéographiques.* 1861. Zie vooral bll. 17, 25, 41, 59.

HOOFDSTUK II.

DE GODSDIENST ONDER HET OUD-CHALDEEUWSCHE RIJK.

De oudste geschiedenis, de stichting en opkomst van Babel ligt nog zeer in het duister. Noch de Nimrod, van wien de schrijver van Genesis 10 zoowel het chaldeeuwsche als het assyrische Rijk afleidt, en die volgens hem al de voornaamste steden van Sennaär en van Assur gebouwd heeft, noch de Euechios en Chomasbelos, die Berosos als de eerste koningen van Babel op den zondvloed laat volgen, kunnen als historische personen worden aangemerkt. Nimrod is een echt-babylonische naam, die tot heden echter noch onder de koningen, noch onder de goden is opgemerkt, en die slechts bij wijze van woordspeling met „rebel" kan worden vertaald. Chomasbelos laat zich gemakkelijk als Samas-bel, dienaar van Bel verklaren, maar de pogingen om Euechios in babylonische klanken over te zetten, zijn tot hiertoe steeds mislukt [1]. Met hen vangt Berosos de oudste dynastie aan, die men de accadische of kushietische plegt te noemen. Daarop laat hij een medische volgen, waarvan Zoroaster de stichter zou zijn, voorts elf koningen, volgens hem Chaldeërs, doch die Rawlinson en Oppert met de elamietische vorsten vereenzelvigen, die een tijd lang

[1] Lenormant wil in Euechios of Euechoös den naam Kush ontdekken! Hij zet dien aldus om: Avil-Kus = man van Kush. *Manuel* II, blz. 19. (Ik citeer van het *Manuel* voortaan in den regel de derde uitgave.)

het babylonische Rijk aan zich hebben onderworpen. Dezen worden weder door inlandsche koningen vervangen, die het oude chaldeeuwsche koningshuis in engeren zin uitmaken. In de arabische vorsten, die, volgens den Bel-priester, tusschen deze Chaldeën en de assyrische oppermacht den scepter voerden, wil men de vazallen der egyptische overheerschers zien, die destijds Mesopotamië aan zich onderworpen hadden. Ik waag het niet de gegrondheid dezer overleveringen en de juistheid dezer identifikaties te beoordeelen, noch mij te verdiepen in chronologische berekeningen, die voor mijn doel weinig vrucht beloven. Het eenige wat zeker moet geacht worden, is dit. De oudste beschaving van Mesopotamië is in Babylonië te zoeken. Daar moet reeds vóór het begin der 23e eeuw vóór C. een beschaafd Rijk gevestigd zijn geweest, want Asurbanipal, vorst van Assyrië, die in 660 leefde, verhaalt dat hij uit Suza, de hoofdstad van Elam (Suziana), de standbeelden heeft wedergebracht die Kudurnachundi, een elamietisch koning, 1635 jaren vóór hem uit Erech geroofd had. Kudurnachundi heeft dus ongeveer 2300 v. C. het babylonische Rijk aan zich onderworpen, en echt-elamitische koningsnamen die op de lijsten nevens den zijnen voorkomen, zooals Kudurmabuk, Purnapuriya, Kurigalzu, naar wien zelfs een sterkte ten westen van het tegenwoordige Bagdad haar naam heeft, bewijzen dat deze vreemde heerschappij, die misschien dezelfde is als de medische van Berosos, een geruimen tijd heeft geduurd [1]. Een andere zekere datum is die

[1] Ook Zikar-Sin, de zoon van Kudurmabuk, behoort tot de Elamieten, al klinkt zijn naam babylonisch. Die naam bewijst, dat de vreemdelingen den godsdienst van 't veroverde land ten deele aannamen. Van hun eigen goden zijn ons slechts de namen bekend: Sumud, Lagamar, Partikira, Ammankasibar, Ansapata, Ragiba, Sim-

van den assyrischen koning Ismidagan, die ook over Babel schijnt geheerscht te hebben en, volgens het getuigenis van den assyrischen vorst Tiglat-pileser van de 12e eeuw, zevenhonderd jaar vóór hem moet hebben geleefd en alzoo in 1800 v. C. De chaldeeuwsche koningen Gungur, Samsi-bin en de beroemde Hammurabi die hem gevolgd zijn, moeten dus met anderen na 1800 geplaatst worden. Doch er zijn anderen, van wie ook gedenkteekenen zijn overgebleven, en die zeker niet allen na Ismidagan geregeerd hebben, ja, die op een oude lijst zelfs vóór de Elamieten gaan, zooals die koning Urcham of Urukh, wiens naam nog niet met zekerheid is te lezen, en zijn zoon Ilgi, om niet te spreken van zekeren Sagaraktiyas en een geheele reeks van Sin-aanbidders: Naram-sin, Sin-Said, Irsu-sin, Rim-sin en anderen. Zij werden vroeger door Oppert allen tot het eerste chaldeeuwsche Rijk na 2017 gerekend. Moeten

---

gam, Karsa, Kirsamas, Sudami, Aipaksina, Dilala, Panindimri, Silagara, Napsu en Kindakurbu. Indien, hetgeen in Genesis 14 verhaald wordt, omtrent de expeditie van den elamietischen koning Kedor-laomer en zijn onderhoorigen tegen de vorsten van Sodom en Gomorra, historisch is (en de titel van „overwinnaar van Syrië" door den elamietischen vorst, van wien wij een opschrift bezitten, aangenomen, pleit daarvoor sterk), dan moet dat tusschen 2300 en 2100 v. C. hebben plaats gehad. De naam Kedor-laomer is zuiver elamietisch. Lagamar is de naam van een elamietische godheid. Talbot, *A Glossary of the Assyrian language*, in J. R. A. S. Vol. IV. P. I 1869, blz. 39, onder n°. 202, vgl. n°. 192. Ook *nanchunta* of *nachundi*, waarmee de naam van den anderen elamietischen veroveraar is samengesteld, is die van een goddelijk wezen en wel van de elamietische Istar. Volgens George Smith, *Egypt. campaigns of Esarhaddon* enz in Lepsius' *ZS.* 1868, blz. 116, zijn Lagamar, Nachundi en Mabuk verschillende namen voor dezelfde godin, zoodat de Kudur-nachundi en Kudur-mabuk der Opschriften een en dezelfde, en ook een met den Kedor-Laömer van Genesis 14 zou zijn.

zij, nu de datum van Kudur-nachundi bekend is, nog vóór dezen, en zelfs vóór die dynastie van Meders geplaatst worden waarvan Berosos spreekt? Reeds heeft Lenormant dit gedaan, en daartoe een oorspronkelijk accadisch Rijk vóór 2500 aangenomen [1]. Ik durf op zoo zwakke gronden nog tot zulk een duizelingwekkende hoogte niet opklimmen, te meer daar de medische dynastie van Berosos, door de assyriologen als een arische beschouwd, mij wat al te apokrief is. Ik vat dus de godsdienstige gegevens, ons door de monumenten van al deze vorsten geleverd, bijeen, als getuigenissen omtrent den godsdienst in het oud-chaldeeuwsche of oud-babylonische Rijk. Dat kan daarom te veiliger geschieden, omdat het standpunt van godsdienstige ontwikkeling, voorzoover deze korte gedenkstukken ons vergunnen daarover te oordeelen, duidelijk op alle hetzelfde is. Wat de godsdienst vóór dien tijd in Sennaär geweest is, welke goden de uitvinders van het spijkerschrift hebben aangebeden, kan nu slechts zeer in 't onbepaalde worden gegist en eerst door latere onderzoekingen worden uitgemaakt. Ik wensch dit dus voorloopig in 't midden te laten.

Bij de betrekkelijke spaarzaamheid der gedenkteekenen uit den tijd van het oude babylonische Rijk, kunnen wij niet als uitgemaakt beschouwen, dat de goden, wier namen daarop niet vermeld worden, destijds ook geen vereering genoten en eerst later voorwerpen van aanbidding werden. Van sommige later dikwijls genoemde godhe-

[1] Met dit accadische Rijk bedoelt L. een kushietische, geen turanische heerschappij. De fransche assyriologen beschouwen de Accads als Kushieten, de Sumirs als Turaniërs De engelsche daarentegen bedoelen met accadisch of proto-babylonisch de turanische taal, waarvoor het spijkerschrift is uitgevonden.

den is dit tot hooge waarschijnlijkheid te brengen. Doch het is niet mogelijk dit van allen te doen. Wat wij echter met zekerheid kunnen zeggen is, welke goden in dat eerste tijdperk van den babylonisch-assyrischen godsdienst bij voorkeur, en misschien wel uitsluitend, werden aangebeden. Zij zijn Bel of Bel-Dagan, Anu of Annu, Hu of Ahu, Sin en Samas en de godinnen Belit en Anunit [1].

Opmerkelijk is, dat deze goden juist die zijn, welke door alle tijdperken van de babylonisch-assyrische heerschappij heen als de hoogste beschouwd en, in de latere theologie althans, tot twee hoofdtriaden of drieëenheden verbonden werden. De voornaamste dezer triaden bestaat uit Annu, Bel en Hu (bij Rawlinson: Hea), de tweede uit Sin, Samas en den lageren, zichtbaren Hu (bij Rawlinson: Iva). Of zulk een stelsel zich reeds in die oude tijden gevormd had, durf ik niet beslissen, en het komt mij ook zeer twijfelachtig voor. Zeker is het dat op een cylinder, door Layard te Kuyundsjik (Nineve) gevonden,

[1] Bel Dagan, Belit Tavat en Samas in opss. van Urcham (?); Belit soevereine van Bit-anu, ops. van Ilgi; Belit, ops. van Ismidagan; Samas, Sin en de groote Godin, ops. van Gungun; Sin, Samas en Anunit, ops. van Sagaraktiyas; Anu, ops. van Irsu-Sin; Bel Dagan en Belit, ops. van Rim-Sin; Bel Dagan, ops. van Amar-Sin; Sin, ops. van Kudurmabuk; Bel Dagan, ops. van Zikarsin; Samas, ops. van Purnapuriya; Bel Dagan en Sin, ops. van Kurigalzu en van Sininun; Samas en Belit van Zari, ops. van Hammurabi. Het opschrift van Mardukidinach, waarin met Belit ook Marduk reeds voorkomt, moet niet tot het Oude Rijk gerekend worden, zooals Oppert doet, maar tot lateren tijd. Hij was een tijdgenoot van Tiglatpileser. Indien Samsi-bin (te onderscheiden van zijn lateren assyr. naamgenoot) tot de oudste dynastie moet worden gerekend, dan bewijst zijn ops. dat in Assyrië de god Asur toen reeds werd vereerd. Bovendien komen de namen van bovengemelde goden ook in tal van eigennamen voor.

en door hem voor het zegel van Sennacherib zelven gehouden, in elk geval afkomstig uit den tijd van dien vorst (704—681 v. C.), de hoogste godheid als drieëenheid wordt voorgesteld. Haar beeld is daar namelijk het gewone, de menschelijke gestalte met vleugels en vogelstaart in den ring, doch in plaats van één hoofd heeft zij er drie [1]. Ook ligt de vorming van deze twee triaden voor de hand, zooals blijken zal, wanneer wij het karakter van elk dezer goden nader hebben leeren kennen.

De eerste god der hoogste triade en zonder twijfel een der oudste goden van Babel is Annu, de Annos, Anos of Oannes der Grieken en die in Babel zelf waarschijnlijk Anna werd uitgesproken [2], dezelfde die 2 Koningen 17, 14 als een der goden van Sippara (Sepharvaîm) Anamelek, Koning Ana genoemd wordt. In de voornaamste stad van 't oude Rijk Urneh (hebr. Erech, grieksch Orchoè, thans nog Warka), en dus in het zuidelijk gedeelte van

[1] Zie de afbeelding van dezen cylinder bij Layard, *Nineveh and Babylon*, blz. 135 (ik citeer de amerik. uitgave).

[2] Zie over de verschillende schrijfwijzen van zijn naam Rawlinson, *Bilingual Readings*, in *J. R. A. S.* I; II, 1864 blz. 202, nt. 32; 205, nt. 37; 230, nt. 4. Ménant, *Noms propres*, blz. 25 en 47. Over de grieksche schrijfwijs: Movers, *Rel. und Cult. d. Phoenicier*, blz. 94; 285; 411. De scherpzinnige combinaties van den geleerden Baronet mogen als curiositeit vermeld worden Het heilig getal van Annu was 60, in 't bab. *Dis*. Annu was god van de stad Urukha of Warka. *Dis*, *Heer van Warka*, is dus hetzelfde als het klassieke: Dis, god van den Orcus! Rawl., *Herod*. blz. 592. Niet minder stout is de andere vergelijking van Sir Henry. Den oud-babylonischen (turanischen) naam van Annu: Huras brengt hij in verband met het baktrische *huçrava* het sanskr. *suçrava* en zelfs met den naam Kurus (Kyros). *Bil. Read.* blz. 230. De etymologiën van Movers zijn, gelijk de meeste van dien uitstekenden geleerde, geheel uit de lucht gegrepen; de lezing van den naam is zeker.

Sennaär gelegen, stond zijn beroemdste tempel. Maar ook op menige andere plaats werd in den loop der eeuwen een *Valanna*, huis van Annu opgericht, waar hij niet zelden te zamen met Hu vereerd werd. Zoo had de eenige oud-babylonische vorst van wien wij weten dat hij zijn gezag ook over Assyrië uitstrekte, Samas-Hu, te Ashur (Kalahshergat) een heiligdom voor deze beide goden gesticht. Uit de eeretitels, die hem gegeven worden, kan omtrent zijn wezen niet veel worden opgemaakt. Dien van »de ondoordringbare" heeft hij met Hu (aan wien deze eigenschap, gelijk wij zien zullen, van-zelf toekomt), dien van »Vader der goden, Heer der aarde of der landen", met Bel gemeen, terwijl ook die van »Heer der hoogten" niet aan hem alleen eigen is. Dat hij: »Verzamelaar van schatten" heet, is te algemeen om er iets uit af te leiden, en de namen van »de Oude, het oorspronkelijk hoofd" hem gegeven, leeren slechts dat hij tot de oudste en eerwaardigste godheden behoorde [1]. Duidelijker is, dat hij met Bel-Dagan en Tsalman-Nisroch als de goden van het vloeibare verbonden en als vader van den vuurgod Adar (Ninip) met Bel-Dagan zelven en ook met den hoogsten god der Assyriërs, Asur, verwisseld wordt [2]. Daaruit blijkt, dat Annu een gestalte van den hoogsten god zelven is, omdat hij met dezen wordt verwisseld, en omdat men zeker zijn kan, dat overal waar van een god van het vloeibare in 't algemeen of van den oceaan sprake

---

[1] Vgl. over deze titels Sir H. Rawlinson, *Essay on the religion of the Babylonians and Assyrians*, in G. Rawlinson's *Herodotus* I., blz. 591 vg (voortaan aangehaald als H. Rawl. *Essay*) en Oppert, *Histoire*, blz. 72 en 109.

[2] Zie Oppert, *Les Inscriptions assyr. des Sargonides et les fastes de Ninive* (*Extr. d. Annales d. Philos. Chrét.*), blz. 38 (voortaan aan te halen als: Opp. *Sargonides*, *Extr.*) en Oppert, *Histoire*, blz. 123.

is, oorspronkelijk geen andere dan de hoogste in den hemeloceaan verborgene bedoeld wordt.

Maar een mythe, waarin Annu de hoofdrol speelt, en die door Berosos bewaard bleef, zal ons zijn karakter beter doen kennen. De babylonische priester verhaalt, op zijn oudwijfsche manier, het volgende: „In Babylon was oudtijds een groote menigte volks van verschillende natiën samengevloeid, die Chaldea bewonen; maar zij leefden zonder wet, als de dieren. Doch in 't eerste jaar verscheen uit de erythreesche zee (den perzischen zeeboezem) binnen de babylonische grenzen, een vreeselijk beest, met name Oannes [gelijk ook Apollodoros in zijn Historie verhaalt], het geheele liehaam hebbende van een visch, doch onder den kop van den visch een ander hoofd dragende; het had ook menschelijke voeten, die onder den vischstaart uitkwamen en een menschelijke stem; zijn beeld wordt tot nu toe bewaard.” Inderdaad zijn zulke afbeeldingen nog voorhanden, waarop de beschrijving van Berosos in 't algemeen zeer goed past. Niet ongewoon is op de assyrisch-babylonische monumenten de voorstelling van een god met drie paar horens op zijn hoofddeksel, dus van den eersten rang, gansch in menschvormige gedaante, doch geheel bekleed met een vischhuid, waarvan de kop boven zijn hoofdtooisel uitkomt en daaraan het aanzien van een bisschopsmyter geeft, afhangende, nu tot de enkels, dan tot het middel, in welk laatste geval een vogelstaart de onderste ledematen gedeeltelijk bedekt [1]. Dat wij hier met symboliek te doen hebben en niet met de afbeelding van zeker beest, is duidelijk genoeg. Doch hooren wij verder wat Berosos bericht. „Overdag verkeerde dit dier met de menschen

[1] Zie de afbeeldingen bij Layard, *Nin. a. Bab.*, blz. 292, 294, 295 en 301.

zonder eenig voedsel tot zich te nemen, en dan onderwees hij ze in letteren, wetenschappen en kunsten van allerlei aard, het bouwen van steden, het oprichten van tempels, het invoeren der wetten en de landmeetkunde; voorts toonde hij hun hoe men zaaien en oogsten moet, metéénwoord alles wat tot de menschelijke samenleving behoort, zoodat na dien tijd zelfs niets nieuws is uitgevonden. Wanneer de zon onderging, dan dook dit dier Oannes weder in de zee en bracht de nachten in de wateren door, want, zoo voegt Berosos er met geleerde deftigheid bij, „het dier was een amfibie!" Daarna, zegt hij, zijn ook nog andere dieren verschenen, maar Oannes was het, die een boek over den oorsprong der dingen en de staatsregeling schreef, en dit aan de menschen overleverde [1].

Voor iemand, die in de mythologische taal geen vreemdeling is, kan deze vischmensch niet langer een mysterie zijn. Hij is niet anders dan de hoogste godheid zelf, die des nachts verborgen in de oneindige hemelzee zijn menschenkinderen schijnt te hebben verlaten, doch des daags in de schitterende zon die uit de vloeden opstijgt zich aan hen openbaart en als met hen verkeert. Dat van hem, vooral in zijn manifestatie als zonnegod, alle beschaving wordt afgeleid, dat hij, als zoodanig vooral, de onderwijzer en opvoeder van het menschelijk geslacht is, wordt niet slechts door de Babyloniërs verzekerd, maar is, in verschillenden vorm, het geloof van alle oude volken. Dat hij in de gestalte van een visch wordt afgebeeld, en later als een mensch met een vischhuid bedekt, kan ons evenmin bevreemen. Het volk dat het

[1] Beros. bij Syncell. *Chron.* p. 29 en bij Euseb. *Chron.* (interpr. Armen.) I, 3.

eerst het zuiden van Mesopotamië bewoonde en zich aan de oevers van den perzischen zeeboezem had neergezet — want het is daarheen dat de sage van Oannes ons verwijst — zal wel in den aanvang hoofdzakelijk van vischvangst geleefd hebben. Voor zulk een stam was er geen natuurlijker symbool dan dit [1]. Gelijk de visch in de zee, zoo was ook de hoogste god in den hemeloceaan verborgen, maar des daags vertoonde hij zich en zwom in zijn heerlijkheid langs het uitspansel, dat door de oude volken als de bodem eener hemelzee beschouwd werd. Evenwel, hij was tevens mensch, dat is, met rede begaafd, de hoogste rede zelve, waaruit alle wijsheid en beschaving op aarde haar oorsprong nemen. Hij is „de intelligente visch, de heer van het verstand, de onderwijzer van 't menschdom", waarvan meermalen op de monumenten sprake is, hetgeen ten onrechte op Hu wordt toegepast. Metéénwoord, wij hebben hier, in gebrekkigen en zelfs smakeloozen vorm, een eenvoudige en zuivere opvatting der godheid, die voor den vromen zin van de grondleggers der oudste beschaving getuigt.

Van denzelfden aard als Anu was Bel, de hoogste Bel, wel te onderscheiden van zijn vele gestalten of manifestaties Niet altijd wanneer de Grieken van Belos spreken, mogen wij daaronder dezen Bel, die tot de hoogste triade behoorde, verstaan. Zoo noemt Herodotos den beroemden babylonischen tempel met de zeven of acht verdiepingen, waarvan ik later nog zal moeten spreken, en die in een oorspronkelijken vorm zeker reeds in het oude Rijk bestond, den tempel van Belos; maar wij weten

[1] Dat de zon meermalen als visch wordt voorgesteld, ook in andere mythologiën, bewijst Schwartz, *Sonne, Mond und Sterne*, blz. 123 vg. Vgl. Denz. *Ursprung der Mythologie*, bl. 270.

dat hij, in den tijd van den griekschen geschiedschrijver althans, aan Bel-Marduk en waarschijnlijk tevens aan Bel-Nebo, ja aan al de goden van de week of van de zeven planeten gewijd was. Babel was niet de stad van Bel, maar „de poort der goden", Bab-ilu, de heilige stad bij uitnemendheid, de godsdienstige metropolis van het land. Toch was men ook in Mesopotamië reeds gewoon elk dezer gestalten van de hoogste godheid kortweg Bel te noemen, en Sargon noemt de babylonische tempels, waarheen hij opgaat om te aanbidden en de handen te grijpen van den verheven god Marduk, eenvoudig de heiligdommen van Bel [1]. Dat was ook volkomen juist en met den geest van het oude polytheïsme in overeenstemming. Er bestond eene geheele klasse van godheden, die den naam van Bel droegen, en die elk weder een bijzondere voorstelling van den hoogsten god waren, zooals Sin de god der maand, Nisruk, Marduk, Nebo en verscheidene andere. Zij vertegenwoordigden en verpersoonlijkten als 't ware een eigenschap der hoogste godheid. Maar die hoogste godheid zelf, de Bel, dat is: de Heer bij uitnemendheid, heette „Bel van den afgrond" [2], waarmee natuurlijk de

[1] Oppert, *Sargon. Extr.* bl. 30.

[2] De beteekenis van het ideogram is zeker, de lezing niet. Oppert leest: *IN KIT* = *Bel-gi*. Talbot leest: *Bel-tsuab*. Met Rawlinson *Bel-nipru* te lezen, op grond dat de stad Nipur met hetzelfde ideogram wordt aangeduid, *Essay*, blz. 596 vg., is, dunkt mij, onjuist, en zijn identificëering van dit Nipru met Nimrut gaat geheel niet op. Nimrut is een babylonisch-assyrische naam, die in dezen vorm ook bij een mesopotamische familie in Egypte voorkomt De stad Nipur heette in ideogrammen: *IN KIT KI*, d. i. „stad van den Heer des afgronds," evenals Babel *DIN TIR KI*, d. i. „stad van de geboorte (?) der talen." Maar even verkeerd als het nu zijn zou *DIN TIR*, als het elders voorkwam: *Babilu* te willen lezen, even verkeerd is het *IN KIT* als naam van Bel: *Bel Nipru* te omschrijven. Vgl. Oppert, *Exp. en Mésop.* I., blz. 271.

hemel-oceaan bedoeld wordt, en ook Bel-Dagan, de god der telende natuurkracht en der vermenigvuldiging, evenals Annu in vischgestalte voorgesteld. Hij was dus inderdaad dezelfde als deze, namelijk de verborgene hemelgod, en werd op gelijke wijze voorgesteld. Natuurlijk dat hij ook de namen draagt van »vader der goden, oppersten heer der landen, koning van alle geesten" [1], dat zijn godheid gezegd wordt die van andere goden te boven te gaan (Ops. van Asurnasirpal, 923 v. C.) en dat de koningen zich als zijn plaatsvervangers beschouwen (o. a. Ops. van Sargina te Nimrud, na 712 v. C.). Toch is, hoewel hij in den grond van Annu niet verschilt, tusschen beider beteekenis een kleine schakeering op te merken. Was Annu de hoogste god als onderwijzer en opvoeder der menschheid, als bron van alle kennis en kunst, Bel is meer bepaald de hoogste god als schepper, *banu*, de voortbrenger en demiurg, de bouwmeester van 't heelal, en 't is als zoodanig dat hij bijzonder te Nipur (Niffar), de stad naar hem genoemd, te Calach en op enkele andere plaatsen bijzonder vereerd werd [2].

Dit komt overeen met den scheppingsmythe, zooals die door Berosos bewaard is; ook daarin wordt de hoofdrol door Bel gespeeld. 'Er was een tijd, zoo luidt dit verhaal, toen alles duisternis en water was. In dit water ontstonden allerlei monsters, vreeselijke dieren, met vier of twee aangezichten, twee hoofden, twee geslachten, stieren met menschenhoofden, menschen met vischstaarten en een menigte andere, samengesteld uit verschillende dieren, zooals dat te zien is in den tempel van Bel.' Het is duidelijk dat de schildering dezer vóórwereldlijke

[1] Rawlinson, *Essay*, blz. 595 en 598.

[2] Zie Oppert, *Exp. en Mésop.* II, blz. 263 vg. en *Histoire*, blz. 44 en 72.

dieren door de latere mythologie ontleend is aan de symbolische goden-gestalten, die men in de tempels aanschouwde, ofsehoon de ongebreidelde verbeelding er nog verscheidene monstersoorten heeft bijgevoegd. 'Al deze gedierten stonden, altoos volgens Berosos, onder bevel van een vrouw met name Homoroka, 'tgeen in 't chaldeeuwsch luidt Thalath (of beter Thauath) en in 't grieksch wordt overgezet: *Thalassa* (zee) en [als van gelijk getal] *Selene* (maan). Maar Bel snijdt de vrouw midden-door, en maakt uit haar eene helft den hemel, uit de andere de aarde. Daarbij gingen van-zelf de monsters te niet Maar om nu in de plaats daarvan menschen te scheppen, snijdt Bel zich het hoofd af, en kneedt uit het bloed, dat daaruit op de aarde druipt, en de aarde waarmee 't zich vermengt, de menschen, die daarom redelijke wezens zijn en deel hebben aan den goddelijken geest.'

Daarna herhaalt Berosos nog eens, wat hij reeds omtrent de scheiding van hemel en aarde gezegd heeft, doch zonder van de vrouw te gewagen. Dan laat hij Bel een der mindere goden bevelen, om zich het hoofd af te snijden, en uit het daarbij vergoten bloed menschen en dieren te maken, waarna Bel zelf de sterren, de zon, de maan en de vijf planeten schept. Duidelijk is dit een tweede, van de eerste verschillende overlevering, die de schrijver, evenals die van Genesis 1 en 2, als een voortzetting van denzelfden mythe laat volgen, omdat in die eerste van de schepping der dieren en der hemelliehamen niet gesproken werd [1].

---

[1] Berosus, ubi supra. Zoo men het verhaal als één geheel wil beschouwen, is men genoodzaakt in het laatste gedeelte datgene wat op de schepping des menschen betrekking heeft, uit te werpen. Doch ook dan zelfs komt er geen eenheid in. Dat de dieren geschapen worden

Dit scheppingsverhaal, dat later tot allerlei diepzinnige bespiegelingen aanleiding heeft gegeven, en waarin men nog in onzen tijd de symbolische inkleeding van een aloud pantheïsme heeft willen zien, is een zeer eenvoudige natuurmythe, volstrekt niet mysticker, slechts minder schoon en verheven dan die van Genesis 1, en ook in het hoofddenkbeeld van dezen niet verschillend. Het is, als alle oude scheppingsverhalen, niet anders dan de mythische voorstelling van den dageraad overgebracht op den oorsprong der dingen. Homorka of Thauath[1], die de grieken als de zee en de maan beide overzetten, is geen andere dan de godin van den nachtelijken hemel, die heerschappij voert wanneer alles duisternis en vochtigheid is, en dus ook in dien nacht der eeuwen die, naar men zich voorstelde, den dageraad der schepping was voorafgegaan. Zij is de vrouwelijke Bel der babylonisch-assyrische opschriften, Belit van den afgrond, die daarom als de moeder van al wat leeft werd beschouwd In de monsters waarover zij, de godin van den hemeloceaan en van de maan, bevel voert, kan men wel niet anders dan de sterrebeelden zien, die het daglicht niet kunnen verdragen, zooals het

---

uit het hoofd eener godheid heeft volstrekt geen zin, en die dubbele onthoofding bewijst genoegzaam dat wij hier twee verhalen vóór ons hebben.

[1] Homorka heeft men op zeer verschillende wijze verklaard. Movers, *Phoen.* I, 270 als *Am ıaka'h*, moeder van het vaste; Bunsen, *Aeg. stelle*, V, 227 als *Am-argá*, Moeder der aarde, Moederaarde; Dietrich, ald als *Hamar-kai*, stof van het ei. Deze laatste verklaring komt mij al zeer ongelukkig voor. Wellicht dat wij de syllabe *ka* als de bekende kushietische partikel beschouwen en Homor met den arabischen wortel *hamara* = *fluxit aqua fluxu exundante et effusu* (Winer, *Lex. Hebr.* voc.) in verband moeten brengen. Thauath is het bekende Thau of Tohu, de Chaos, hier met den vrouwelijken uitgang.

verder heet, en bij de scheiding tusschen hemel en aarde van-zelf verdwijnen. Bel daarentegen is de God van den helderen hemel, die zich bij de oude volken van de mesopotamische familie steeds openbaart in de zon. Hij maakt door het daglicht scheiding tusschen hemel en aarde, of in strenger mythologische taal, hij snijdt de vrouw, die den afgrond, den Chaos, de alles nog bedekkende hemelzee vertegenwoordigt, in tweeën. Zoo was het ook bij den dageraad der wereld, bij de schepping. Scheppen wordt door de volken dezer familie, zoo ook door de Hebreën, gewoonlijk uitgedrukt door een woord, dat oorspronkelijk „doorsnijden" beteekent. Ook Genesis 1 maakt Elohîm door middel van het licht *scheiding* tusschen licht en duisternis en onmiddellijk daarna tusschen de wateren onder en boven het uitspansel. De voorstelling wordt ook elders, o. a. bij polynezische volken, aangetroffen, en is dus door de kushietisch-semietische volken waarschijnlijk van de Turaniërs ontleend.

Het overige van den mythe verklaart zich van-zelf. Bel, de hemelgod, als hij aarde en hemel uit den Chaos geschapen heeft, schept ook de hemellichamen en versiert de aarde. Dat hij de menschen schept uit het bloed van zijn hoofd vermengd met het stof der aarde, is natuurlijk de mythische formuleering van de tweevoudige natuur des menschen als aardbewoner en aan de godheid verwant, als een der dieren en redelijk wezen tevens, hetgeen in den scheppingsmythe der Hebreën op eenigszins andere, doch gelijksoortige manier wordt uitgedrukt.

De derde god der hoogste trias komt ook in de tweede trias voor, en is daar de eerste. Toch is hij, hoezeer men ook een onderscheiding tusschen zijn wezen als lid der eerste en zijn wezen als lid der tweede drieëenheid heeft willen maken, zonder eenigen twijfel een en dezelfde.

Men heeft gewild, dat hij, met Annu en Bel vereenigd, een hooger geestelijk wezen, het ongeschapene en verborgene licht, doch dat hij, met de goden Samas en Sin verbonden, van lagere natuur, de licht- of dampkringsgod in meer fyzieken zin, of, gelijk de Grieken, o. a. Damaskios het noemen, het geopenbaarde licht zou zijn [1]. Indien deze onderscheiding ooit gemaakt is in den tijd dat de babylonische godsdienst tot de levende behoorde, dan moet dat in latere dagen van bespiegeling zijn geweest. De monumenten geven ons geen recht om den

---

[1] Aldus Oppert, *Histoire*, blz. 23. Ook Rawlinson, *Essay*, blz. 599 vgg. en 606 vgg., maakt een scherp onderscheid tusschen beiden, en leest zelfs de namen verschillend, namelijk Hea en Iva. De eerste is bij hem de god van het leven en de intelligentie, de laatste de god van den ether. In denzelfden geest spreekt over Ao en Yao Movers, *Phoen.* I, blz. 285 en 555 en elders. In zijn *Biling. Readings*, t. a. p. blz. 222, noot 57 zegt Rawlinson dat de naam van Ao in 't accadisch (d. i. het turanisch van Babylonië) *Mirmir* luidde. Oppert, in zijn *Expéd. en Mésop.* II, blz. 87 vg., identifieert hem met *Ilu* (El), den god bij uitnemendheid, waarom hij dan ook *Ilu Ilu*, God god, zou genoemd worden Dit *Ilu ilu* is echter een schrijfwijze voor 't meerv. van *Ilu*, en moet dus *Ilui* gelezen worden; of 't ooit op Hu slaat, komt mij nog onzeker voor. De naam van onzen god wordt of geschreven: fonetisch, zonder voorvoeging van het determinatieve teeken voor een godheid (hetgeen wel een bijzondere onderscheiding aanduidt), of met een ideogram: *AN IM*. god der hemelstreek. Dit teeken kan ook gelezen worden *bin* (zooals in Benhadad), waarom men hem thans veelal Bin noemt. Is deze lezing juist, dan ligt voor de hand aan 't egyptische *bin* of *ben*, het mannelijke, de produktieve kracht, te denken. De lezing Hu of Hiva of Iva, — want dit is slechts een verschil van uitspraak — d. w. z. *de zijnde*, *de levende*, komt mij vooralsnog de verkieslijkste voor, en het meest in overeenstemming met de eigenschappen van den god, zooals wij die uit de gedenkteekenen leeren kennen. De lezing Phul of Vul, waaraan Geo. Smith nog vasthoudt, steunt op zeer zwakken grond. Z. Rawlinson, *Essay*, blz. 605 vg.

god Hu in twee vormen te scheiden. Overal waar hij voorkomt herkennen wij in hem aanstonds den welbekenden God, dien alle volken der oudheid als den hoogsten vereerden, den god des hemels, dat wil zeggen, den god, die zich in al de verschijnselen van den hemel openbaarde, of, in mythologische taal, wiens kinderen al de lichtende goden van den dag en den nacht, al de geweldige hemelmachten zijn, terwijl hijzelf in den hoogsten, onzichtbaren hemel, in den ether troont. Oorspronkelijk was hij wel de gepersonifiëerde hemel zelf, wat onder anderen nog uitkomt in de spreekwijs: Hu en de goden, die zijn hart bewonen [1], en in al zijn attributen duidelijk doorschemert. Verpersoonlijking, anthropomorfisme, overdraging van menschelijke eigenschappen en het menschelijk zelfbewustzijn op de hem omringende natuur, waarvan de mensch zich afhankelijk voelde, is de oorsprong van alle mythologie en theologie. Leven, ziel, geest, adem, dat waren voor de oude volken, zelfs nog voor de Hebreën, Grieken en Romeinen, toen hun bijzondere talen zich vormden, slechts verschillende namen voor eenzelfde zaak. En wat was de wind nu anders dan het goddelijk wezen, dat in den hemel woont? De hemel leeft, want men voelt zijn ademtocht; alzoo heeft hij een ziel, een geest, zooals de mensch. Hij, op wiens bevel, door wiens kracht al de hemellichamen zich bewegen en van wien de aarde afhangt, hij was alzoo de levende bij uitnemendheid, de god die werkelijk is. Daarom werd hij reeds vroeg van de natuur losgemaakt en als een in den hemel wonend, bovenzinnelijk wezen beschouwd.

---

[1] Opschrift bij Oppert, *Expéd. en Mésop.* II, blz. 349. Het hart van Hu is hier wel het binnenste, het allerheiligste en verborgenste, des hemels.

„Bewaker van hemel en aarde," dat is Hu reeds in de 10e eeuw in Assyrië (ops. van Asurnasirpal, kol. II, reg. 122). En waarschijnlijk is het meeste wat de latere assyrische vorsten (de gedenkteekenen uit het oud-chaldeeuwsche Rijk vermelden alleen zijn aanbidding, maar maken van zijn eigenschappen geen gewag) op hun monumenten van hem zeggen, reeds in dien zin te verstaan. Voor hen — en nog des-te-meer in de vroegste oudheid — is Hu in de eerste plaats een geweldige God, wiens macht men vreezen moet. „Als een storm, een wervelwind van Hu," dat is een der gewoonste beelden door de krijgshaftige vorsten van Assur gebezigd. Als Hu doen zij, gelijk Asurnasirpal van zichzelven roemt, den dood „regenen" over de vijanden, en Samas-Hu, die door zijn vader Salmanasar naar Hu genoemd was (9e eeuw v. C.) noemt hem „den verwoester," Die op de tafel des oordeels van Hu geschreven was, zag zijn land ontvolkt, met stinkende lijken bedekt en was zelf een kind des doods. Met zijn vlammend zwaard — waarmee natuurlijk de bliksem bedoeld wordt — verspreidde hij pest en hongersnood over het land, verstrooide hij den oogst, vernielde de spruiten, rukte de boomen uit en sloeg het koren neder [1]. In den regel zijn het de vijanden des lands over wie de groote hemelgod deze verschrikkingen uitzendt; een bewijs dat men hem toen reeds niet meer geheel als natuurgod beschouwde. Zoodra de wind voor den adem van den god des hemels wordt gehouden, is de storm natuurlijk een openbaring van zijn toorn, en even natuurlijk is het, dat men dien veeleer tegen de vijanden van het volk dat hem aanbad, dan tegen dat volk zelf gericht waande.

[1] Oppert, *Histoire*, blz. 58, Rawlinson, *Essay*, blz. 607.

Evenwel ook de overstroomingen en bijzonder de groote vloed, de zondvloed waarvan de oude legenden verhaalden [1], waren het werk van Hu den hemelgod. De god des hemels is in alle oude mythologie tevens de god van den regen — men denke aan Zeus en Indra bijvoorbeeld — en de regengod meestal god der stroomen. Zoo wordt Hu ook niet zelden de Heer der kanalen genoemd.

Intusschen miskenden de Babyloniërs ook de weldaden van den hemelgod niet. Op de obelisk van Nimrud heet hij: de verhevene, die zichzelf verlicht en die over de vruchtbaarheid waakt, en Nebukadrezar noemt hem den god, die overvloed en die den vruchtbaren dauw of regen aan de velden geeft [2]. Ook is hij, gelijk alle hemelgoden wier adem de wind, wier stem de donder is, een orakelgod, en werd hij later te Babel als zoodanig met zijn zoon Marduk verbonden [3]. Zeker was het dus niet uit vrees, maar wel omdat hij zulk een hooge plaats in de hiërarchie der goddelijke wezens innam, dat Hu, reeds van ouds en door alle tijden der babylonisch-assyrische heerschappij heen, algemeen werd aangebeden, en dat te Babel, Borsippa, Calach, Assur en elders, 't zij voor hem alleen, 't zij voor hem in vereeniging met Annu, prachtige heiligdommen werden opgericht. Het is nog niet gelukt met zekerheid zijn beeld op de monumenten aan te wijzen, en het zou mij niet verwonderen zoo er van hem zelfs geen afbeeldingen bestonden. Dat hij de gehoornde god zou wezen, die met zijn knods het monster verjaagt, komt mij, hoewel het mogelijk is, niet waarschijnlijk voor.

---

[1] Over de babylonische zondvloedssage spreek ik uitvoeriger, als wij haar tevens met de hebreeuwsche kunnen vergelijken.

[2] Oppert, *Hist.* blz. 109. Ménant, *Gramm. assyr.* blz. 331 vgg.

[3] Oppert, *Expéd. en Mésop.* I, blz. 178.

Van meer belang is de vraag naar den oorsprong van deze hoogste triade. Wat is de reden, dat deze drie godheden, die elk voor zich den hoogsten god vertegenwoordigen, en met slechts kleine wijzigingen in hun wezen gelijk zijn, op deze manier nevens elkander gesteld werden? Hu wordt ook met Sin, den maangod, en met Samas, den zonnegod, in een drieheid verbonden, maar niets is natuurlijker dan de vereeniging van den god des hemels met zijn twee openbaringen of zonen, de goden van zon en maan. Ook de egyptische godsdienst heeft verscheidene triaden, doch zij zijn van anderen aard. De egyptische triaden bestaan uit vader, moeder en zoon, of, een enkele maal, uit den scheppenden zonnegod met zijn twee openbaringen: de morgen- en avondzon, den zichtbaren en den verborgenen zonnegod. De heliopolitaansche drieeenheid Ra-Tum-Harmachu staat in soort gelijk met de babylonische: Hu-Sin-Samas. Doch Annu, Bel en Hu staan volkomen gelijk. Hier moet dus iets dergelijks hebben plaats gehad, als hetgeen in Indië aanleiding gaf tot de vorming der trimurti: Brahman-Vishnu-Siva, die evenzeer gelijk in rang en aard zijn. Zijn, evenals deze drie hindusche godheden, ook Annu, Bel en Hu de hoogste goden van drie verschillende stammen, rassen of sekten? Behoort Annu, bij wiens naam het turanische woord voor „god" (AN) steeds wordt uitgesproken, terwijl het bij andere godennamen slechts geschreven werd doch geen klank vertegenwoordigde, oorspronkelijk aan de Turaniërs die zich in Mesopotamië hadden gevestigd? Is Bel, die zeer bepaald in Babylonië en niet in het noorden t'huis behoort, vanwaar hij zijn weg onder den vorm Baäl, naar Syrofenicië en elders vond, de oud-kushietische hoofdgod? En moeten wij in Hu den god van die stammen erkennen, die van de armenische bergen het laatst naar

't zuiden trokken, den god dien ook de Arameërs en de Hebreeën aanbaden, en die van den hoofdgod der oude Aryers, waarmee zij eens wellicht hetzelfde land bewoonden, wel in naam maar niet in het wezen verschilt? Ik waag deze gissingen, die mij niet ongegrond schijnen, slechts in den vorm van vragen voor te dragen. De gegevens die wij bezitten zijn nog te gebrekkig, om dit nu reeds te beslissen; latere onderzoekingen en ontdekkingen zullen moeten uitmaken, of mijn vermoedens juist zijn, dan niet.

Meer nog dan een der genoemde goden werd de god Sin in het oude chaldeeuwsche Rijk aangebeden. In rang lager dan zij, stond hij in de vereering der Babyloniërs hooger. Dit is een zeer gewoon verschijnsel in alle godsdiensten. De goden, die als middelaars staan tusschen den hoogsten god en de menschheid, worden veel ijveriger dan het hoogste Wezen gediend. Zij staan, meent men, den zwakken mensch nader. Als openbaringen, zonen van den Verhevene, den Onzichtbare, ziet hen het menschelijk oog. Men durft hen onbeschroomder te genaken. Zoo was het in den vroegsten historischen tijd van Babylonië met Sin. De oudste gedenkteekenen die bewaard zijn gebleven, de opschriften van koning Urcham (?) te Mugheir (Chalanne?) gevonden, vermelden in hun archaïstische karakters de stichting van den grooten tempel voor Sin, dien hij aanving te bouwen, en dien zijn zoon Ilgi voltooide, een der beroemdste tempels van Babylonië, door den laatsten koning Nabunahid, eeuwen daarna nog in ouden glans hersteld. De volgende vorsten wedijveren in zijn vereering. Zelfs elamietische veroveraars noemen hun zonen naar hem, en men acht het een eer zich naar hem te mogen heeten. Het spreekt van-zelf, dat hij meermalen het hoofd en de meester der goden, der waarachtige goden genoemd

wordt en dat men geen eeretitels voor hem te verheven acht. In de polytheïstische godsdiensten is dit gebruik algemeen. De god, die op het oogenblik de heerschende is, wordt als de hoogste, haast als de eenige aangebeden, al geven de theologen hem niet den eersten rang. Niettemin was Sin een zeer speciale god, wiens oorspronkelijk karakter zich nimmer verloochent. Hij is een der goden die den titel Bel, Heer, mogen dragen, en moet dus als een openbaring van dezen hoogsten god beschouwd worden, zooals hij dan ook zoon of oudste zoon van Bel van den abyssos, van Bel-Dagan heet [1]. Ook heet hij god der maan en der maand, en naar 't schijnt god van den dierenriem [2]. Hij is de god, die het doorloopen van de dertig dagelijksche huizen regelt, de regelaar der goden, die hemel en aarde verlicht, titels die zich van-zelf verklaren. En uit de laatstgenoemde eigenschap kon gemakkelijk de voorstelling worden afgeleid, dat hij de rechter der wereld is, die gezag geeft aan het oordeel des konings [3]. Een mannelijken maangod hebben wij ook in Egypte aangetroffen, en vindt men evenzeer bij andere volken, zooals de Germanen en Romeinen, en de voorrang aan

---

[1] Vgl. Ménant, *Noms propres ass.* blz. 40 vg. en 43. In ideogrammen: *AN IN SU* = god heer *SU* (der vermenigvuldiging?). Heeft dit Shu (de samech schijnt in 't ass. als de hebr. shin, de sin als *s* te zijn uitgesproken) iets met den egyptischen Shu gemeen?

[2] In ideogrammen *AN IS* = God dertig. Hesych. *Σὶν τὴν σελήνην Βαβυλώνιοι.* Vgl. Oppert, *Exp. en Més* II, blz. 87 en *Hist.* blz. 34. Talbot, *Gloss.* II. N°. 282, leidt zijn naam af van *sanna* = veranderen Vlg. Rawlinson, *Bil. Read.* blz. 230 en *Essay*, blz. 614, was zijn turanische naam *Hurki*, 't geen *Hur* werd uitgesproken. De naam van den berg Sinaï, waar de Egyptenaars o. a. den maangod Thut aanbaden, moet met den assyr. maangod Sin in verband staan.

[3] Oppert, *Hist.* blz. 31 en *Exped. en Més.* I, blz. 238.

Sin in Babel boven Samas toegekend kan ons niet verwonderen. Mesopotamië is het vaderland der astrologie en astronomie geweest, en de hieroglyfe waarmee men een god in 't algemeen aanduidde was een ster, hetgeen bewijst dat sterrendienst aan de oevers van Tigris en Eufraat de oudste vorm van godsvereering was. De god die den nachtelijken hemel verlichtte, die bovendien den loop der maanden en den duur der jaren regelde, moest dus in 't oog van de chaldeeuwsche sterrenwichelaars wel een buitengewone eere waardig zijn.

Nevens hem evenwel en dikwijls met hem — verscheidene tempels waren aan de goden van zon en maan gemeenschappelijk toegewijd — werd de zonnegod Samas, of zooals hij oudtijds heette Sansi, vereerd. Te Larancha of Larsam had hij reeds in de vroegste tijden zijn beroemd heiligdom, waar hij te zamen met de vrouwelijke zonnekracht Gula of Ai werd aangebeden. Deze tempel, waarschijnlijk dezelfde die elders de tempel van den dag te Sippara genoemd wordt [1], was reeds door den ouden Urcham (?) gesticht, door Purnapuriya en Hammurabi vernieuwd, en behield tot den val van het latere babylonische Rijk zijn alouden roem. De wijze waarop de zonnegod door de Babyloniërs en Assyriërs werd vereerd, de titels die hij ontving, verschillen niet veel van hetgeen wij in den zonnedienst van andere volken kunnen opmerken. Het ideogram, waarmee zijn naam in den regel [2] geschreven

[1] Oppert (*Histoire*, blz. 19, vgl. 28.) houdt Larsam (Senkereh) voor een plaats even buiten Sippara en geheel aan den dienst van Samas gewijd. Rawlinson maakt onderscheid tusschen den tempel van L. en dien van S. Zie *Essay*, blz. 610.

[2] Ook fonetisch wordt die naam geschreven: zie bij Ménant, *Inscrr. des revers de plaques de Khorsabad*, variant bij reg. 23 van 't Ops.

wordt, beteekent: God van het licht (*AN-UT*), en heeft geen verklaring noodig. Slechts een zijner titels verdient bijzondere vermelding. Het is die van scheidsrechter, hetzij der landstreken, hetzij van hemel en aarde, zooals hij reeds vroeg en tot in de laatste dagen van Babel genoemd wordt. „Aan Samas,“ zoo zegt nog Nebukadrezar (Ops. Br. Mus., kol. IV, reg. 29) „den hoogsten scheidsrechter, die de verschillen in zijn paleis regelt, heb ik in jodenlijm en baksteenen, in Babel den tempel van den rechter des Hemels opgericht, den tempel van god Samas.“ [1] De godheid in het algemeen als rechter over de menschen te beschouwen is natuurlijk, omdat de godsdienst en dus middellijk ook het godsbegrip, zijn oorsprong neemt in het geweten. Maar niet minder natuurlijk is het, dit rechterschap toe te schrijven aan dien bijzonderen god die zich in het zonlicht openbaart, aan wiens oog niets ontsnapt en die alles aan het licht brengt.

Hetgeen wij omtrent de vrouwelijke goden van Babel weten is nog vrij gebrekkig. Zooveel is wel zeker dat Istar een echt assyrische godheid is en dat Zarbanit, Nana, Tasmit, zoo zij, wat niet onwaarschijnlijk is, reeds onder het oude Rijk plaatselijk vereerd werden, eerst later, met haar verheffing tot goddelijke echtgenooten, tot algemeene heerschappij kwamen. Slechts een enkele maal vinden wij de vrouwelijke Anu: Anunit, op een inscriptie van het chaldeeuwsche Rijk vermeld [2]. Meestal was

[1] Oppert, *Expéd.* I, blz. 140. Zie verder de opschriften *Expéd* I, blz. 238, *Histoire*, blz. 44. 76. 109

[2] In een ops. van Sagaraktiya bij Oppert, *Histoire*, blz. 23, waar zij met den zonnegod Samas verbonden wordt. Met Sin vereenigd komt zij eerst in de jongste babylonische opschriften voor: Oppert, *Mémoire s. l. rapports de l' Egypte et de l' Assyrie dans l' antiquité* (Paris, 1869), blz. 99 noot.

het de vrouwelijke zijde van een andere godheid, te weten van den god der schepping en van den zoutvloed, Bel of Ilu, die in die vroegste periode de hoogste aanbidding ontving.

De Grieken noemden haar met den algemeenen naam dien zij droeg, Mylitta, 't geen wel een verzachte uitspraak van Belit, de vrouwelijke Bel, de vrouwe, zal zijn, of Mylitta Taaut, de vrouwe van den afgrond. Onder de laatste benaming is zij de gezellin, of liever het vrouwelijke principe van Bel van den afgrond, den god van den hemeloceaan. Zij wordt in den loop der eeuwen ook wel met andere goddelijke personen, doch steeds met den hoogsten god verbonden, en zij is dan ook de vrouwelijke godheid, de moedergodin bij uitnemendheid. De stof, de materie in tegenoverstelling van de kracht, is zij nooit geweest. Integendeel, haar worden (Ops. van Rim-Sin) de blijdschap des harten, het verheffen der ziel, het hooge verstand toegeschreven.

Een opschrift van den beroemden Hammurabi, den koning van Babel, die het kanaal dat zijn naam draagt liet graven, en daardoor aan het land der Sumirs en Akkads een onschatbaren dienst bewees, kan ons een denkbeeld geven van de voorstellingen die men zich omtrent haar op het eind der eerste chaldeeuwsche dynastie vormde. Zij is daar gelokalizeerd in een stad, waarin men Zerghul [1] heeft meenen te herkennen, en haar naam

[1] In 't Ops. van 't Britsch Muzeum dat hier bedoeld wordt en waarvan J. Ménant, *Inscriptions de Hammourabi, roi de Babylone* (Paris, 1863) blz. 72 vgg. een korte verklaring geeft, heet die stad in ideogrammen *ZARI RUT KI*, 't geen zou kunnen beteekenen stad van het middenpunt (hoofdpunt van vereering?) van Zari. Zari kan met *zira*, „nakroost, zaad," samenhangen, dat ook in den naam der godin Zir-banit voorkomt; Rawlinson, *Essay*, blz. 630. Misschien is de eerste

wordt geschreven met een ideogram, dat den klank *RI* heeft. Dit *RI* houd ik voor het vrouwelijke van *RA*, het ideogram van Il, den god bij uitnemendheid, den god van den zontvloed. Zij heet daar ook *RI* van den afgrond en wordt vrouwe van het water, het vuur, de aarde, de lucht, dus van de vier elementen, godin van hemel en aarde, wellicht ook vrouwe der gerechtigheid genoemd. Haar is de »tempel van den geest van hemel en aarde« en een andere, waarvan de naam onzeker is (»de tempel der eeuwige aanbidding«? misschien ook een andere naam van eerstgenoemd heiligdom) toegewijd. Men ziet, zij is, ofschoon hier haar vereering aan een bepaalde plaats wordt verbonden, geen bijzondere maar een algemeene, de hoogste godheid zelve, de geest des heelals, het levensbeginsel der wereld in vrouwelijke gedaante, als moeder opgevat. De godinnen der mesopotamische volken hebben, vooral in den oudsten tijd, niet die scherp geteekende persoonlijkheid, waardoor de vrouwelijke godheden der arische volken zich onderscheiden. Zij zijn slechts de verdubbeling, de weinig zelfstandige afschaduwing der mannelijke goden, iets wat met den maatschappelijken toestand der vrouw in die dagen en bij dat ras overeenstemt. Zelfs in Egypte, waar de vrouw zich veel vrijer bewoog dan in Babel, hadden de godinnen een bepaalder karakter en spelen zij in de mythologie een belangrijker rol. Of de groote godin in het oude Babel reeds met dezelfde losbandige gebruiken gediend werd als dat later geschiedde, of men haar reeds de vrouwelijke eerbaarheid wijdde, is op den tegenwoor-

---

lettergreep van Zerghul ook daarvan afkomstig, en is *ghul* uit *gula* = de groote vrouw, de machtige godin ontstaan. Men zou dan echter *Zari* in 't Ops. als fonetisch en niet ideografisch moeten opvallen.

digen stand onzer kennis niet uit te maken, maar het komt mij hoogstwaarschijnlijk voor [1].

Dezelfde Hammurabi, die ons omtrent de hoogste godin der Babyloniërs heeft ingelicht, heeft nog meer gedenkteekenen nagelaten, waaruit wij, evenals uit het genoemde, kunnen opmaken, welke goden onder het oude chaldeeuwsche vorstenhuis de meest geëerde waren. Daardoor wordt, hetgeen wij tot-nog-toe uit andere dokumenten hebben afgeleid, volkomen bevestigd. Hij noemt zich een vriend van Anu en Bel Dagan, een aanbidder van Samas. Hij zegt, dat Ilu [2] en Bel hem de heerschappij gegeven en zijn handen met hun schatten gevuld hebben. Hij geeft zichzelf den titel van „aanbidder van den grootsten der goden," waarin wel geen zuiver monotheïsme is uitgesproken, doch dat daaraan al zeer nabij komt. Maar in het opschrift, waarin hij de stichting van zijn beroemd kanaal beschrijft, en ook elders, vermeldt hij in de eerste plaats, althans met bijzondere eer, een godheid, die reeds van den oudsten tijd af aan de bijzondere hoofdgod van Babel, de Bel of Heer dezer heilige stad schijnt geweest te zijn, en van wien op geen der andere monumenten uit het Oude Rijk gesproken wordt, waarschijnlijk omdat

[1] Zie over Mylitta en *RI*, Talbot, *Gloss.*, n°. 73, en Rawlinson, *Bil. Read.* 194 nt., 200, 201 nt., 205 vg. Beiden houden haar voor eenzelvig met Rhea, de laatste ook met Ada.

[2] Ménant, *Inscr. de Hammourabi*, blz. 39, noemt hem, doch aarzelend, El. De (ideografische) tekst luidt: *AN AU* (of *U*) *AN IN KIT*. Daar AU of U ook het koppelwoord is, leest Ménant: Ilu en Bel. Maar wanneer Ilu als bijzondere god wordt opgevat, schrijft men zijn naam anders dan met het ideogram *AN*. Als men echter bedenkt, dat de naam van den god Ilu dikwijls met het andere ideogram voor het koppelwoord geschreven wordt, dan is het niet vreemd, dat zijn naam hier door het samengestelde teeken van dat woord wordt uitgedrukt, daar het toch eveneens luidde.

de koningen, waarvan deze afkomstig zijn, niet te Babel rezideerden. Ik bedoel den grooten Marduk, Merodach naar de uitspraak der Hebreën, wiens eenheid met Bel daaruit blijkt, dat Hammurabi hem ook god van den afgrond noemt. De koning beschouwt hem als zijn bijzonderen beschermgod. De vijanden van Marduk zijn het, die hij bestrijdt, en naar diens onveranderlijke raadsbesluiten heeft hij zijn kanaal doen graven. Sinds dien tijd vinden wij Marduk onafgebroken te Babel, en ook door de assyrische vorsten wanneer zij meesters van die stad zijn, vereerd. Maar eerst onder de laatste babylonische koningen, vooral onder Nebukadrezar, zal hij het toppunt zijner glorie bereiken, en wij zullen dan gelegenheid vinden om uitvoeriger van hem te spreken. Intusschen verzuimde Hammurabi niet, ook de andere eerediensten te bevorderen, en herstelde hij te Larsam, de stad van het middenpunt des lichts (*UT RUT KI*), het heiligdom of de heiligdommen, die »Huis des lichts« en »Huis van den zonnegod« heetten [1].

Maar zijn regeering was de laatste schittering der oudchaldeeuwsche dynastie. Weldra zou Assur den glans van Babel voor langen tijd verduisteren.

[1] Vgl voor al wat over Hammurabi gezegd wordt: Ménant, *Inscr de Hammurabi*, waarin vooral het opschrift van den Louvre met bijzondere zorg wordt behandeld.

HOOFDSTUK III.

DE GODSDIENST ONDER DE ASSYRISCHE HEERSCHAPPIJ.

Niet aanstonds echter werd de macht der oude Chaldeeën door die der Assyriërs vervangen. In de 18e eeuw vóór C. schijnt het oudste babylonische Rijk reeds in verval te zijn geraakt en in het midden der 17e daagde uit het westen een veroveraar op, die ook Mesopotamië aan zijn gezag onderwierp. Egypte had zich na lange vernedering opgeheven, en toen de kamp voor de onafhankelijkheid beslecht was, en de Hyksôs, die pest des lands, waren uitgedreven, zocht de eenmaal opgewekte strijdlust een uitweg in veroveringen. Thutmes I overwon geheel het zuidwesten van Azië en bracht ook uit Naharina, gelijk het land der twee rivieren in zijn opschriften heet, een rijken buit mede, waaronder het paard, dat edele dier, door de oude volken aan den schoonsten der goden gewijd, door puriteinsche Israëlieten beneden het grauwe dier van Set gesteld, en aan de Egyptenaars onder het Oude Rijk onbekend. Sinds dien tijd was Mesopotamië, Babel zoowel als Assur, aan Egypte schatplichtig. Zelfs onder vorsten, die door de Egyptenaars slechts noode erkend werden, brachten de Rutennu, zooals zij de Mesopotamiërs noemden, getrouw hun schattingen op. Het spreekt echter van-zelf dat het juk van zulke, voor dien tijd vrij ver verwijderde, meesters niet zwaar kon drukken. In godsdienst, staatsregeling, dynastie werd waarschijnlijk niet veel veranderd. Het eenige,

wat verhinderd werd, en wat de overheerschende volken in de oudheid natuurlijk steeds zorgvuldig trachtten te voorkomen, was de stichting van eene gansch Mesopotamië omvattende heerschappij. *Divide et impera!* — de wereldbeheerschers hebben deze leus in praktijk gebracht, lang voordat er latijn werd gesproken. De kleine vorsten van Babel, Chalne, Resen en zoovelen er meer waren, voorvaders waarschijnlijk van de latere prefekten van het assyrische Rijk, hadden in hun kring een betrekkelijke onafhankelijkheid en zelfstandigheid, mits zij maar niet naar de opperheerschappij de hand uitstrekten of weigerden de schatting te betalen. Toch zijn er sporen, dat de egyptische beschaving — en vooral in de kunst waren de zonen van Cham de Babyloniërs verre vooruit — op die der Babyloniërs en Assyriërs een grooten invloed heeft uitgeoefend. Het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat ook de godsdienst van deze laatsten door den egyptischen eenigszins werd gewijzigd, althans in heiligdommen, afbeeldingen, voorstellingen, inrichtingen en hetgeen tot den eerdienst behoort. Men herinnert zich, hoe, nog eeuwen later en toen de egyptische macht reeds zeer gedaald was, de god Chonsu naar het oosten gezonden werd, om een kranke syrische prinses te genezen. Maar hoedanig die invloed geweest is, kunnen wij zelfs bij benadering niet meer opmaken. Daartoe ontbreken ons alle gegevens. De voorwerpen, waarin men vruchten van de egyptische nijverheid of kunst, of althans haar navolging kan ontwaren, en die Layard in de paleizen der latere assyrische koningen vond, behooren niet tot dezen tijd. Vier eeuwen lang staat Mesopotamië onder egyptische overmacht, alsof Egypte zich op de oosterlingen wreken wilde van den smaad, dien het ook verscheiden eeuwen lang van hen had ondervonden. Toch was er groot verschil. Babel en

Assur waren schatplichtig, meer niet. En, hoewel wij niet veel van de mesopotamische geschiedenis gedurende die eeuwen weten, wat wij er van weten en van kunnen raden, toont genoegzaam, dat het tijdperk der egyptische opperheerschappij voor de Sumirs en Akkads wel niet een eeuw van glans en glorie, maar toch ook niet van volslagen duisternis is geweest.

In dezen tijd moet, volgens Berosos, een dynastie van arabische koningen geplaatst worden, wier namen zelfs — gansch niet arabisch, maar zuiver babylonisch luidend trouwens — door Georgius Syncellus worden opgegeven. Hoeveel kunnen wij hiervan gelooven? Moeten wij in deze Arabieren met Oppert en De Rougé de Cheta of Hethieten zien, die in dezen tijd in 't westen van Azië een voorname rol begonnen te spelen? Of een deel der uit Egypte verdrevene Shasu? Of, met Lenormant, door de Egyptenaars aangestelde landvoogden van arabischen oorsprong? Ik zal niet pogen het vraagstuk uit te maken. Slechts dit, wat met mijn onderwerp samenhangt, moet ik doen opmerken, namelijk, dat een dier arabische koningen Nabius, dat is dus Nabu, zou hebben geheeten. Natuurlijk is dit de naam van den welbekenden god, naar wien zooveel koningen van Babel zich genoemd hebben. Wij treffen echter dien naam onder de goden van het Oude Rijk niet aan, hoewel die van den god die later zijn bestendige medgezel is, Maruduk, zooals wij gezien hebben, reeds door Hammurabi en wellicht al vroeger werd aangebeden. Nu is Nebo, gelijk de Hebreën den naam schrijven, een godheid in 't zuiden van Kanaän en vooral in 't Overjordaansche (een gebied door de Ouden tot Arabië gerekend) en bijzonder door de Moabieten vereerd. Twee plaatsen, een op het latere grondgebied van den stam Juda, een, de voornaamste, op dat van den stam

Ruben en de bekende berg waarop de dood van Mozes geplaatst wordt, heeten naar hem. Het komt mij dus niet onwaarschijnlijk voor, dat werkelijk een krijgshaftige bende uit dat gedeelte van Arabië, en aan de Moabieten verwant, een tijd lang in Babel geheerscht en daar den dienst van god Nabu, den god der profeten en priesters, heeft ingevoerd.

De vrijheid van het chaldeeuwsche gezag maakte Assur zich ten nutte, om, in alle stilte en als 't ware zonder overhaasting, zich te versterken en tot een Rijk te vormen. In weerwil van de schatplichtigheid aan Egypte wist zekere Bel-pasku [1] de verschillende staten of vorstendommen van Assyrië tot een monarchie te vereenigen. Dit kan niet veel vroeger dan het begin der 15e eeuw vóór C. hebben plaats gehad. De staatkunde der oudste assyrische koningen was: door verdragen met Babylon zich te versterken, en door huwelijken langzamerhand ook op den troon van Babel afstammelingen of verwanten van hun eigen koningshuis te plaatsen. De vorsten, die destijds over Babel den scepter voerden, dragen zuiver elamietische namen, en behooren dus naar afkomst tot die dynastie, die oudtijds in Azië een zoo groote macht uitoefende. Twee assyrische vorsten sloten met twee van hen een verdrag, en een derde, Assuruballat, huwde aan den laatste dezer twee babylonische vorsten Purnapuriya zijn dochter uit. Ook was hij het die de geregelde

[1] Aldus schrijft den naam Geo. Smith in zijn artikel over de veldtochten van Asarhaddon en Assurbanipal in Lepsius' *Zeitschr. f. aeg. Sprache* &a Nov. 1868, blz. 113 vg. Men vindt daar ook den hoofdinhoud meegedeeld van de belangrijke konings- en eponymen-lijst, in het Br. Muz. bewaard, waaruit de bijzonderheden in den tekst geput zijn. Vgl. het gebruik daarvan gemaakt door Lenormant, *Manuel*, 3e éd. II, blz. 57.

erfopvolging te Babel herstelde en toen zijn kleinzoon Karahardas aldaar vermoord was, diens broeder Kurigalzu op den troon plaatste en Babel tuchtigde. Evenwel aan onderwerping van de heilige stad waagde men zich nog niet, al schenen de assyrische vorsten even begeerig te zijn om daar vasten voet te erlangen als de Czaar der Russen naar het bezit van Konstantinopel, totdat de groote Ramses Sesostris, die evenals zijn voorgangers zijn macht aan Azië had laten gevoelen, door zijn zwakken zoon Merienptah was vervangen. Toen was er niets meer wat Assur weerhield, en Taklut-tsamdan I veroverde Babel, dat van nu af wel door bijzondere vorsten bestuurd, maar van Assur uit geregeerd werd. Het was alzoo dezelfde vorst, die door zijn zwakheid de Hebreën gelegenheid gaf om Egypte's slavenjuk af te werpen, en aan Assyrië om zich tot een machtig rijk te verheffen. De tijd van Cham was voorbij, het uur van Sem had geslagen.

Babel was dus nu aan Nineve (Ninua, de woning) onderworpen. Maar het was een onwillig vazal. Gedurig trachtte het zich aan den greep van zijn veerkrachtigen nabuur te ontworstelen. De eene opstand was niet mislukt — en soms slaagden de Babyloniërs er in om voor een geruimen tijd hun onafhankelijkheid te verwerven — of de andere werd weder gepoogd. Babel voelde zijn meerderheid als de zetel van geleerdheid en godsdienst, en herinnerde zich dat het eens de meerdere in beschaving en macht was geweest. Krijgstochten naar Babel zijn dan ōok de chronische kwaal van het assyrische Rijk. Dat bleef zoo van de verovering van Babel op het eind der 14e tot de geheele verwoesting van Nineve op het eind der 7e eeuw.

Naar de meening van sommige assyriologen zou Nineve echter reeds vroeger verwoest, daarna weder hersteld, en

ten laatste geheel vernietigd zijn. In het midden der 8e eeuw v. C. of iets vroeger zou Nineve door de vereenigde macht der Meders onder Arbakes, der Babyloniërs onder Belesis (Balazu, den geweldige; of volgens anderen onder Nabonassar) en der Elamieten onder Sutruk-Nachundi veroverd en met den grond gelijk gemaakt zijn. Daarop zou Belesis, die geen ander moet wezen dan de koning Phul, aan wien Menahem van Israël schatting betaalde en die dus een Babyloniër was, gedurende 48 jaren over Babel en Assur geregeerd hebben, totdat het den Assyriër Taklut-palasar II gelukte de oppermacht van Assur te herstellen. Het is waar dat de reeds genoemde koningslijst van dit alles niets vermeldt, en Taklut-palasar daar in geregelde orde op Asur-licchus volgt; dat ook op geen enkel assyrisch monument de naam van een koning Phul is gevonden, en dat de naam Asur-licchus, of zooals anderen lezen Asur-nirari, al zeer weinig gelijkt op dien van Sardanapalos, die, naar de grieksche berichten, de overwonnen assyrische vorst zou zijn, tenzij dat die met Oppert Asur-tanagbal mag gelezen worden, wat er iets meer op gelijkt. Maar, zonder hier in een beoordeeling te willen treden van de verschillende gissingen, wanhopige en gelukkige, waardoor men deze omstandigheid heeft trachten te verklaren, moet ik erkennen, dat ik in die omstandigheid zelve geen groot bezwaar kan zien. Namen van overweldigers worden op officiëele koningslijsten in den regel geïgnoreerd, en in de kunst der verhaspeling van vreemde namen hadden de Grieken een zeer groote hoogte bereikt. Toch komt mij de kombinatie al te kunstig en de grond waarop zij rust te zwak voor. Dit is zeker dat Nineve, na het oude Resen als hoofdstad des Rijks vervangen te hebben en dat gedurende de glansperiode der eerste assyrische heerschappij gebleven te

zijn, met Asur-licchus ophoudt dit te wezen, en dat de oorzaak daarvan wel in een geweldige katastrofe moet worden gezocht. Eerst Sinachirib, in 't begin der 7e eeuw v. C., herstelde de stad in dien rang. Even zeker is het, dat op het eind der regeering van genoemden koning te Calach een opstand plaats had, en dat Taklutpalasar II, die daar zijn rezidentie vestigde, van 't geslacht der oude assyrische koningen was, zoodat de eerste assyrische dynastie gerekend moet worden eerst met zijn opvolger Salmanasar te eindigen, een dynastie, waarvan Taklut-palasar I (Oppert: 1250 v. C., Smith: 1120 v. C.), Asurnazirhabal (Oppert: Sardanapalos III, 923 v. C., Smith: 833 v. C.), Salmanasar II (III? Smith: 858 v. C.), diens opvolger Bin-licchus of Hulicchus, Taklutpalasar II (Smith: 745 v. C.) en Salmanasar, zijn opvolger, 't zij door hun monumenten, 't zij door berichten van elders, de bekendste en deels de krachtigste koningen waren [1].

De stichter eener nieuwe en zeer krachtige dynastie was Sargina of Sarynkin, tartan of opperbevelhebber van het leger en van het oude koninklijke bloed, maar die, met voorbijgang van den wettigen troonopvolger, op het laatst der 8e eeuw v. C. (721 of 718) tot koning werd ge-

[1] Zie over den strijd aangaande Phul en de eerste verovering van Nineve, de artikelen van Smith, Haigh en Oppert in Lepsius' *Zeits.* 1868. blz. 93, 113. 1869. blz. 9, 63, 92, 106, 117, en *Rev. Arch.* Nov. en Dec. 1868. Vgl. Oppert, *Expéd.*, I, blz 288 vg. Lenormant, *Manuel*, II, blz. 77 vgg. — Smith en Haigh houden Asur-licchus voor Phul. De eerste verandert den naam dan in Bel-licchus, wat niet mogelijk is, de ander meent dat Phul de chaldeeuwsche, Asur-licchus de assyrische naam van dezen vorst zou zijn. Ik zou eer geneigd zijn Phul voor een tartan of legerhoofd te houden, waarin de Israëlieten bij vergissing den koning zelf konden zien.

kozen, of zich daartoe opwierp. Het was te Harran, dat de sterrenwichelaars een eklips te zijnen gunste duidden en dat de vorsten des Rijks hem als koning erkenden. Hij bouwde zich een eigen stad, Dur-saryukin, naar hemzelf zoo genoemd (het tegenwoordige Khorsabad), wier ruïnen aan de oudheidkenners zulk een rijken schat van monumenten hebben opgeleverd. Meer nog dan de heerschappij zijner voorgangers, was de zijne die van het zwaard. Syrië, Egypte, Gaza moesten voor hem bukken. Ook Babel werd door hem weder veroverd, nadat het onder Maruduk-Baladan tegen hem was opgestaan, een strijd waarop wij om zijn godsdienstige beteekenis terugkomen. Sinachirib, Asurahiddin (Esarhaddon) en Asurbanipal, zijn nakomelingen en opvolgers, regeerden in denzelfden geest. Maar de zwakheid van de twee koningen, die op den laatstgenoemde volgen, Asuredilili en Saruk, bereidde den ondergang van het Rijk, die in 606 v. C. plaats had. Toen nam de heerschappij der krijgshaftige Assyriërs voor altijd een einde, en Nineve bezweek voor de vereenigde slagen van de Meders onder Uvakshathra (Kyaxares) en van de Babyloniërs onder Nabuhabalasar (Nabopolassar), om nimmermeer te herleven.

Dit is de vluchtige schets der assyrische geschiedenis, zooals wij haar uit de monumenten hebben leeren kennen. Zij was noodig om de godsdienstgeschiedenis van dit volk, voor-zoover daarvan sprake mag zijn, te kunnen verstaan. Elders is zij uitvoeriger te vinden. Doch eer wij tot de beschrijving van dien godsdienst overgaan, moet de vraag nog gedaan worden, wie deze Assyriërs waren, en in hoedanige betrekking zij tot de Babyloniërs stonden.

De Assyriërs waren krijgshaftiger, ruwer, geharder in den strijd dan hun babylonische naburen. Oneindig meer

dan dezen tot groote veroveringen bekwaam en genegen, aanvankelijk niet zoo wellustig en verwijfd, maar wreeder en barbaarscher; niet zoo geleerd, maar in staat om zich de vruchten der babylonische wijsheid toe te eigenen en op 't voetspoor der Magiërs de uitbreiding hunner kennis voort te zetten; leerlingen der Babyloniërs in nijverheid, letterkunde en het technische der bouwkunst, maar in alles wat eigenlijk kunst mag heeten verreweg hun meesters. Er is tusschen beide stammen een duidelijk en zelfs voor den oppervlakkigen blik onmiskenbaar verschil, maar het verschil is niet van dien aard, dat wij op grond daarvan alleen de Babyloniërs en Assyriërs tot twee onderscheiden rassen of volkenfamilies zouden brengen. Er is meer wat voor hun nauwe verwantschap pleit. Het is waar, dat de oude hebreeuwsche schrijver van Gen. 10 de Babyloniërs van Kush en dus van Cham, de Assyriërs van Sem doet afstammen, maar wij hebben gezien, dat de drie stamvaders, Cham, Sem en Jafet, geen drie volkenrassen, maar drie standpunten van beschaving aanduiden. En werkelijk behooren de oude Babyloniërs en de Assyriërs tot twee verschillende tijdperken van ontwikkeling. De beschaving der eersten loopt evenwijdig met die der Egyptenaars, die der laatsten daarentegen is, wat haar vordering betreft, meer met de syrofenicische, de oud-israëlietische en die der Joktaniden verwant. De oud-babylonische beschaving is kushietisch, of, zooals wij dit misschien evenzeer mogen uitdrukken (wat op een zoo duister gebied met groote behoedzaamheid moet gedaan worden): zij is het rezultaat der eerste vermenging van een kaukazischen of wil men arischen stam, met Turaniërs, die zich reeds vroeger onder de donkere oudste bewoners van het zuiden van Azië gevestigd hadden, en daar tot een zekere beschaving waren

gekomen. De assyrische beschaving daarentegen is semietisch, dat is — altijd met hetzelfde voorbehoud — het rezultaat eener latere vermenging van een kaukazischen of arischen stam met Kushieten [1]. Hierbij blijft dan nog onbeslist, of de taal van het oud-chaldeeuwsche Rijk, zooals Rawlinson en andere engelsche geleerden willen, een andere dan die van het latere assyrische en nieuw-babylonische Rijk is geweest, en als de akkadische daarvan moet worden onderscheiden, dan of zij, zooals de fransche assyriologen op het voorbeeld van Oppert beweren, daarvan weinig heeft verschild. In 't eerste geval heeft het turanische element althans in dit opzicht langer overheerscht dan in het laatste. Ook blijft het waar, al mogen de Babyloniërs zonen van Kush en de Assyriërs zonen van Sem zijn, dat de eersten de opvoeders der laatsten zijn geweest, hetgeen de schrijver van Gen. 10 dus uitdrukt, dat Nimrod [2], de persoonsverbeelding der oud-babylonische ontwikkeling, van 't zniden uit naar Assur is gegaan, en daar de eerste middelpunten der beschaving

[1] Ik kan dit hier slechts ter loops aanduiden, te meer omdat hetgeen Prof. Brill in zijn belangrijke verhandeling, ter vergadering van de Akademie van wetenschappen voorgelezen, over het zoogenaamde semietische ras gezegd heeft, mij nog slechts door de gebrekkige uittreksels der Dagbladen bekend is. Prof. Brill schijnt de Semieten voor Turaniërs te houden, die zich met de Aryërs hebben vereenigd. Ik zou de zaak omkeeren, doch ben met den utrechtschen hoogleeraar overtuigd, dat de semietische volkenfamilie een gemengde is Mijn overtuiging steunt hoofdzakelijk op gronden aan de vergelijkende godsdienststudie ontleend, doch zij wordt door de uitkomsten der vergelijkende taalwetenschap niet weersproken.

[2] Ik houd den naam Nimrut voor turanisch. Waarschijnlijk beduidt hij: 's werelds (*Nim*) middelpunt (*rut*), waarmee dan zeker de zonnegod, het middelpunt van 't heelal en de beschavende godheid bij uitnemendheid, wordt bedoeld.

heeft gesticht. Hetzelfde ligt in de legende van Semiramis en haar gemaal Ninus. De legende is waarschijnlijk ontstaan na de 9e eeuw v. C., toen de assyrische koning Hulichus III met een babylonische prinses, Semiramis, in het huwelijk trad, om zoodoende op den troon van Babel nog een ander recht dan dat der verovering te hebben, en zij is door de Perzen, door wier bemiddeling Ktesias met haar bekend werd, zeker uitgewerkt en gewijzigd. De naam der vorstin Samuramît (de verhevene des hemels of hemelhooge) was die der groote godin van Babel, de vrouwelijke gestalte van den god, dien wij als Shamînsum ook bij de Feniciërs vinden. Dat gaf aanleiding om haar tot de grondlegster van Babel's grootheid en pracht te maken, en de mythologie der groote godin op haar als werkelijke geschiedenis over te brengen. Semiramis wordt als wellustig en krijgshaftig tevens beschreven; zij is het, die het eerst de muren der hoofdstad van Baktrië beklimt, die haar veroveringen van Indië tot Egypte en Ethiopië uitstrekt; zij is het ook, die door den koning van Indië — een vreemdgekozen moralist! — over haar losbandigheid berispt wordt en zich in haar grafschrift beroemt, in het midden harer bezigheden nog tijd voor vermaak en liefde te hebben gevonden. Dit dubbel karakter is, zooals men weet, ook aan de kushietische godin, die in Babel haar hoofdzetel had, en wier dienst inderdaad van Indië tot Egypte verbreid was, eigen. Semiramis verdwijnt in de gedaante van een duif, evenzeer een symbool der moedergodin. Haar eerste gemaal heet Oannes, dien zij voor Ninus, de persoonsverbeelding der assyrische beschaving, verlaat. Oannes of Anu is, zooals wij zagen, de beschavingsgod van het zuiden van Mesopotamië. Dit kan niet anders beteekenen, dan dat zij, oorspronkelijk tot het stelsel der babylonische

goden behoorende en met de eigenaardige cultuur van dat gewest verbonden, later ook met den hoofdgod van het assyrische pantheon vereenigd werd, toen haar dienst ook tot het noorden doordrong en haar voorstelling met die van Istar vereenigd werd. Ninos, met wien Semiramis nu huwt, is de personifikatie van het krijgshaftige, wereld-veroverende Assur. Zijn naam is waarschijnlijk ontleend van den grooten krijgsgod van Assyrië, Ninip of Nin (de uitgang *ip* schijnt dikwijls te zijn weggelaten, zooals ook *AN* = *Annap* bewijst). Van hem wordt gezegd dat hij Nineve stichtte of herstelde en naar zijn naam noemde, een etymologie, zooals wij die meer bij de Grieken vinden; de naam van Nineve, Ninna, beteekent: de woning, en heeft met Ninip niets te maken. Ook zijn zoon heet Ninyas, hetgeen met Ninna, den naam der stad, letterlijk overeenkomt. Deze is niet krijgshaftig zooals zijn vader, maar een verwijfd en weelderig vorst. Hij vertegenwoordigt het latere, door de weelde bedorvene en ontzenuwde Nineve of Assyrië, dat ook een zoon kon genoemd worden van den geharden strijdlustigen bewoner der assyrische hooglanden, in god Ninip verpersoonlijkt, en van de wellustige Semiramis, de verslappende beschaving der warme en vochtige babylonische laaglanden. Wat hier mythisch, wat historisch is, laat zich dus nog duidelijk opmaken. Twee geschiedkundige feiten maken den grondslag uit van het gansche verhaal: een babylonische prinses Semiramis is de vrouw geweest van een assyrischen koning, en de beschaving van het assyrische Rijk is een vrucht der vereeniging van het krachtige bergvolk der Assyriërs, met de weeke, doch meer ontwikkelde babylonische natie. Het eerste bepaalde den vorm, het tweede den inhoud der vertelling, die het overige harer stof aan de godsdienstleer ontleende. Zoo

weeft de legende haar veelkleurig kleed, waarvan geschiedenis en mythe als de schering en de inslag zijn.

Wat wij op het gebied van den godsdienst waarnemen is daarmee niet in strijd. Daar bespeuren wij het meesterschap van Babel, dat steeds ook voor Assur de heilige stad bleef. De godsdienst van het oude Babel heeft op den assyrischen geheel denzelfden invloed uitgeoefend en heeft zich daarmee geheel op dezelfde wijze vermengd, als de grieksche met den romeinschen. De kushietische godsdienst van Babel is in zijn wezen datgene wat men gewoon is Sabeïsme te noemen, vereering der godheid hoofdzakelijk onder de gestalten der hemellichamen; sterrendienst, zooals 't zeer oneigenlijk heet. De semietische godsdienst der Assyriërs was dat oorspronkelijk ook, doch naar 't schijnt meer in dien vorm, waarin wij de sterren en andere hemellichamen bij de Pârzen aangebeden vinden, en bezat er evenals de pârzische nog een belangrijk element, den zoogenoemden vuurdienst, bij. Indien Layard gelijk heeft, wanneer hij zegt, dat juist de oudste assyrische monumenten, zooals die te Nimrud (het eigenlijke Calach), geen sporen van vuurdienst maar wel van sterrendienst vertoonen; dat daarentegen de symbolen van zon, maan en sterren en de drietand op de jongere gedenkteekenen te Khuyundsjik (Nineve) en Khorsabad (Dur-Saryukin) niet voorkomen, maar wel de bewijzen aanwezig zijn dat de vuuraanbidding ten tijde dat deze monumenten gesticht werden, dat is na de 8e eeuw, de heerschende was [1]; dan mag daaruit niet worden opgemaakt, dat de Assyriërs oorspronkelijk zuivere sterrenvereerders, en eerst later door vreemden invloed vuuraanbidders zijn

[1] Layard, *Nineveh u. s. Ueberreste*, blz. 411. Verg. ook Birch. in de noot aldaar.

geweest, maar wel, dat met de verheffing der Sargoniden een reaktie tegen den in babylonischen geest gewijzigden sterrendienst plaats had en de echt-assyrische vuurdienst, die waarschijnlijk verwaarloosd was, daarbij in eere werd hersteld. Bovendien is thans te bewijzen, dat de dienst van den god des vuurs van de oudste tijden in Assur werd uitgeoefend, wat zich van Babel niet bewijzen laat.

Nog in een ander gewichtig punt zijn de babylonische en assyrische godsdiensten, bij alles wat de laatste van den eersten heeft overgenomen, duidelijk onderscheiden. De weelderigheid en ontucht, die een kenmerk van den kushietischen, met name van den babylonischen godsdienst, uitmaken, zijn aan den assyrischen werkelijk vreemd. Nergens in Assyrië hebben de oudheidkundigen hetzij het bekende symbool der vrouwelijke hoofdgodin, hetzij eenig ander spoor van het bestaan dier losbandige gebruiken aangetroffen, waardoor Babel zoo berucht is geworden. Slechts bij uitzondering heeft men in de paleizen der assyrische vorsten een obscoene voorstelling gevonden, iets wat zich bij het nauw verkeer met Babel nauwlijks anders laat denken [1]. Daarentegen waren wreedheid en bloeddorstigheid, die zich in het martelen van krijgsgevangenen ter eere der goden en in menschenoffers openbaren, kenmerken van den assyrischen godsdienst, waarvan wij in den babylonischen geen bewijzen vinden. Althans schijnen daar de men-

[1] Layard, *Nin. u s. Ueberr.*, blz. 198 en 419. Het gebed van Nisruk-Salman te Khorsabad gevonden, en waarop ik later terugkom, maakt, ook wanneer de vertaling van Oppert, *Expéd. en Mésop.* II, 339 vgg. geheel juist is, geen uitzondering. Saryukin bidt slechts dat zijn echt gezegend zij. Trouwens men zou zich niet verwonderen juist in den harem afwijkingen van de overigens algemeene assyrische soberheid te vinden.

schenoffers, evenals in Egypte, reeds vroeg in onbruik geraakt te zijn. Het is waar, dat de latere babylonische koningen, die de traditiën van de assyrische heerschappij overnamen, in wreede behandeling hunner gevangenen aan de Assyriërs niets toegaven; doch deze schijnt allengs het godsdienstig karakter verloren en dat van een staatkundige instelling ontvangen te hebben. Van menschenoffers vindt men ook bij hen niets bericht [1].

In het assyrische pantheon zijn babylonische en assyrische goden vereenigd, doch het is niet onmogelijk meer die van elkaar te onderscheiden. Niets kan daartoe beter van dienst zijn dan een vergelijking van twee opschriften uit verschillenden tijd, die beide een opsomming der hoofdgoden van het assyrische rijk bevatten en ons alzoo tevens eenigszins een voorstelling van de geschiedenis der assyrische religie geven. Het oudste is een opschrift van Takluthabalasar I (Oppert: 1250 v. C., Smith 1120 v. C.), het andere van Asurnazirpal (Oppert: Sardanapalos III, 923 v. C., Smith: 833 v. C.). In het eerste worden de hoofdgoden in deze orde vermeld: Asur, Bel-Dagan, Sin, Samas, Hu, Ninip of Adar-tsamdan,

---

[1] Münter, *Religion d. Babyloniër*, blz. 71 vg., zegt wel, dat menschenoffers overal tot den sterrendienst behoorden, en zich dus ook bij de Babyloniërs lieten verwachten, zoo wij al geen uitdrukkelijke getuigenissen bezaten. Die uitdrukkelijke getuigenissen zijn echter slechts twee in getal: 1o. het werpen van de drie jongelingen in den vurigen oven door Nebukadrezar; maar M. zelf ontzenuwt dit bewijs door er bij te voegen: „falls etwas Wahres an der Geschichte ist," hetgeen wij wel durven loochenen; 2o. het vereeren van Adrammelek en Anammelek door kinderoffers, wat 2 Kon 17, 30 van de Sepharvaïeten bericht wordt. Wie Anammelek is, blijft nog onzeker. Adrammelek evenwel is Adar, de vuurgod, een echt assyrische. Sepharvaim of Sippara lag op de grenzen van Babylonië en Assyrië.

Istar. Aanstonds herkennen wij hier de babylonische goden: Bel-Dagan en de trias Sin, Samas, Hu, die in de gewone orde op elkander volgen. Doch zij worden voorafgegaan door Asur, den hoofdgod, naar wien het land-zelf genoemd werd, den nationalen god der Assyriërs, en gevolgd door den vuurgod Adar of Ninip, eveneens een assyrische godheid. Istar, de eenige vrouwelijke onder de hoofdgoden, de nationale godin van Assyrië, gemalin van Asur, sluit de reeks. Opmerkelijk is, dat het aantal dezer goden juist zeven bedraagt, evenals bij de Pârzen Ahura met zes andere geesten den kring der zeven hoogste goddelijke wezens, de Amesha-çpeñta of onsterfelijke heiligen, uitmaakt, terwijl ook onder dezen slechts één vrouwelijke geest Ârmaiti wordt gevonden. Dit zevental is niet toevallig, maar opzettelijk gekozen. Wij weten toch, dat in den tijd van Takluthabalasar I nog andere voorname goden in Assyrië werden aangebeden. Zijn vader heet naar den god, dien de fransche assyriologen Salman Nisruk noemen, een echt assyrische godheid van den hoogsten rang, en hijzelf roept, nevens andere goddelijke wezens, den babylonischen god Annu aan, die niet beneden Hu, en den god Nergal, die niet beneden Ninip stond. Men heeft dus, ter wille van het zevental, een keuze gedaan. Of dit een astronomischen dan wel een anderen grond heeft, durf ik niet bepalen. De vijf goden die hier aan de planeten beantwoorden zouden, zijn niet allen dezelfde, wier namen in het zeker latere stelsel met de vijf planeten verbonden worden. In beide stelsels komen Adar of Ninip en Istar voor. Marduk, die later Jupiter tot planeet heeft, is een babylonische gestalte van Bel, en Bel-Dagan kan dus hier aan Jupiter beantwoorden. Maar noch Asur, noch Hu zijn planetengoden; het is evenwel mogelijk dat Mars de

bloedige planeet oudtijds met den krijgsgod Asur en Mercurius met Hu den wachter in verband werd gebracht.

Hoe het zij, wij vinden hier bij de ons bekende babylonische goden een vijftal andere, die op oudere monumenten niet voorkomen. Drie daarvan werden onder Tukluthabalasar I tot de zeven hoofdgoden gerekend: Asur, Adar-Ninip-Tsamdan en Istar. De twee anderen, Salman-Nisruk en Nergal, waren destijds nog niet onder de grootste godheden opgenomen. Toch bekleedden zij toen reeds een hoogen rang.

Aan Asur kwam in Assyrië de eerste plaats toe. Zijn naam is ook die des lands en het is waarschijnlijk dat dit naar hem, niet hij naar het land dat hem behoorde genoemd werd [1]. Zoo hij niet de eenige godheid is, hij is zoozeer de voornaamste, dat ook op gedenkteekenen aan andere goden gewijd steeds sprake is van Asur, 's konings heer, in wiens gehoorzaamheid hij wandelt en die hem alle macht heeft verleend. Zelfs wordt zijn naam appellatief gebezigd voor de godheid in 't algemeen. In den kring der goden neemt hij dezelfde plaats in als de koning onder de menschen. Gelijk deze de scheidsrechter op aarde, zoo is Asur dat in den hemel, en wanneer aan Samas en Sin, de zichtbare go-

---

[1] Oppert meent dat onderscheiden moet worden tusschen den naam van het land en van den god, en dat de laatste in fenicische transscriptie met *samech*, de eerste met *sjin* werd geschreven. *Expéd. en Més.* II, blz. 352 vg. Doch beide namen, die in 't Assyrisch steeds met hetzelfde ideogram worden geschreven, zijn noch in oorsprong, noch in klank verschillend geweest. In de OPerzische opss. heet het land Assur *Athura* (de *th* als de engelsche uit te spreken), een bewijs dat de assyrische uitspraak niet Ashur (Asjur) was, daar de Perzen anders wel hun gewonen sisklank gebezigd zouden hebben, die zooals Kern, *ZS d. d. morgenl. Gesells.* 1869, blz 212 vg. bewezen heeft, steeds *sh* luidde.

den, dezelfde waardigheid wordt toegeschreven, dan is dat als de openbaringen, de plaatsvervangers van den hoogsten god. Gelijk de vorst „koning van de legioenen (*kissat*) der menschen," zoo is Asur dat van de legioenen der goden [1]." Hij is de god der rechtvaardigheid en de verhoorder der gebeden, machtige beschermer der goeden en overwinnaar der boozen. Doch hij is ook zeer bepaald de nationale god; de vijanden des lands zijn de zijne, en daarom moeten ze dan ook bestreden worden. Voor de assyrische koningen, die gaarne hun kinderen naar hem noemen, is hij het hoofd der goden (*Asur-ris-ili*), koning der zeven goden of, gelijk elders gezegd wordt, van de vergadering der groote goden, die het koningschap heeft ingesteld. Het spreekt van-zelf, dat het krijgshaftig karakter der assyrische monarchie ook op de voorstelling van haar hoogsten god invloed moest oefenen, en dat Asur dus meest als een geweldig, verschrikkelijk wezen beschreven wordt, voor wien men sidderen moet. Hij geeft de overwinning aan het zwaard van den koning die hem aanbidt en inspekteert zelfs zijn leger [2]. „Asur, de vader der goden," zoo zegt later Sinachirib (Ops. van een stier te Nineve, naar de vertaling van Oppert) „heeft allen aan mij onderworpen die het hoofd hoog dragen; hij heeft mijn hoofd verheven opdat ik het land en de menschen beware; hij heeft mij den scepter der gerechtigheid gegeven, die het vaderland (?) gelukkig maakt. Ik ben meester zon-

[1] Door anderen wordt *kissat* (*kushat*) vertaald: geslachten (Talbot *Gloss.* n° 4), iets wat hier geen verschil maakt.

[2] Oppert, *Expéd. en Més*, II. blz. 293. Het volgende opschrift, ald. I, blz. 294. Zie voor het boven omtrent Asur gezegde de opschriften bij Oppert *Histoire*, *passim*, vooral blz. 44, 45, 47, 72, 74, 102, 110, 130.

der gelijke, hij heeft mijn arm belast met de vernietiging der rebellen."

Het is niet mogelijk meer te bepalen wat de oorspronkelijke, natuurlijke beteekenis van Asur geweest is, voordat hij tot den nationalen god van de assyrische monarchie werd verheven. Ik kan echter in hem geen bloote abstractie zien, noch, zooals men gewild heeft [1], de samenvatting der groote goden in één persoon, — iets waarvan geen enkele mythologie een voorbeeld oplevert, — noch de hemelsche type, de apotheoze van het koningschap. Al zijn door de verandering van den staatkundigen toestand de denkbeelden omtrent hem gewijzigd, zonder twijfel is hij de oude volksgod der assyrische stammen, die waarschijnlijk geen andere dan de god van den lichtenden hemel is geweest [2].

De oorspronkelijke natuurlijke beteekenis van Istar, die dikwijls met Asur als gemalin wordt verbonden [3], is gemakkelijker te bepalen. Haar naam van »soevereine des hemels en der aarde" en zelfs die van »hemelsche koningin" zegt nog niet veel, want als de voornaamste der godinnen heet zij zoo van-zelf Maar wanneer zij de godin 15, dat is der 15 dagen, dus der halve maand genoemd wordt, en er steeds onderscheiden wordt tusschen de godin 15 (*RI*) of Istar van Nineve en die van Arbil (Arbela), dan moet zij evenals Sin, de god 30, met de maan in verband worden gebracht. Evenzeer

[1] Oppert, *Expéd. en Més.*, II, blz. 336.

[2] Zijn ideogram *AN SA* kan »God licht" beteekenen. Vgl. Ménant *Noms propres*, blz. 89. *Grammaire*, blz. 15. *Syllabaire*, blz. 193. Rawlinson, *Bil. Read.*, blz. 195, nt. 16 zegt dat de oudste vorm van zijn naam *Ashit* is, en hij brengt dit met Set in verband, die bij de Tsabiërs Ishîthâ heet (?).

[3] Ops. van Sinachirib bij Oppert, *Expéd. en Més.*, I. blz. 297.

is zij met de schitterendste der planeten, Venus, verbonden, en heet als zoodanig koningin der sterren [1], waarmee overeenstemt, dat zij op de afbeeldingen een halve maan en een zeer groote ster boven zich heeft [2]. Zij is altoos de hemelgodin, zich openbarende in de verschillende maan-fazen en in Venus als morgen- en avondster. Meer nog dan Asur had zij een krijgshaftig karakter. Zij is de koningin der veldslagen, der overwinning, die de helden en hun daden beoordeelt, 's konings hand in den krijg bestuurt en hem ook op de leeuwenjacht ter zijde staat. Met een zwaard in de hand en van verscheidene lansen omgeven, wordt zij afgebeeld. Haar dienst is zuiver assyrisch en eerst later naar Babel overgebracht. Ook is zij in Assur steeds godin van den oorlog, de geweldige en verschrikkelijke, en werd zij daar nooit met de weelderige godin der vruchtbaarheid, gelijk te Babel met Nana en in Kanaän en Syrië met Ashera verbonden [3]. Had Asur, naar het schijnt, nergens een bepaalden tempel, Istar had te Assur en vooral te Nineve en Arbela prachtige en beroemde heiligdommen.

Evenzeer als Asur en Istar was Ninip, zooals zijn naam totnogtoe gelezen werd, met den vasten bijnaam Tsamdan,

---

[1] Talbot, *Gloss.* n° 69.

[2] Zie de afbeelding bij Münter, *Rel. der Babylonier*, Tab. I. fig. 5. Haar lunaire natuur wordt ook daardoor bewezen, dat bijv. in Egypte waar haar dienst was doorgedrongen, haar priesterschap met dat van den maangod Aah verbonden was. Zie Brugsch, *Recueil de Monum.*, I. pl. IV, ..° 6 blz. 7.

[3] Zie de Opss. bij Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 302 II, blz. 358. *Histoire*, blz. 44, 55, 72, 75, 109 Talbot, *Gloss* n° 137. Rawlinson, *Essay*, blz. 634 vg. Vgl. *Bil. Read.*, blz. 194. nt.

de machtige [1], een oorlogsgod. Men zou, naar sommige uitspraken, tusschen deze drie krijgsgoden dit onderscheid kunnen maken, dat Asur de overwinningen bevestigt, en het leger in de steden beschermt, Istar ten strijde voert en Ninip de wallen beschermt [2], doch meestal wordt dit niet volgehouden en wordt bijvoorbeeld ook van den laatste gezegd, dat hij de landen der oproerige volken verwoest. Meer dan de beide eerstgenoemde godheden is hij met Nergal de god van de jacht, en zeer bepaald wordt hem het stichten der steden toegeschreven. Hij was, vooral sedert de 9e en 8e eeuw, een zeer vurig vereerde god. Het zou te lang zijn, om al zijn bijnamen, waarvan er meer dan honderd bekend zijn, te vermelden. Al die namen kenmerken hem als heer der dapperen, die zijn volgers met moed bezielt, en daarom zulk een grooten invloed heeft op den uitslag van den strijd. Deze zedelijke beteekenis hangt ten nauwste samen met zijn oorspronkelijke beteekenis als natuurgod. Immers hij heet ook "degeen die op den wind rijdt, die de donderknodsen der goden slingert, die zijn schild uitspreidt over de hoogten van hemel en aarde, licht van hemel en aarde, die, gelijk de zon, het licht der goden, de natiën verlicht [3]." Als wij nu daarbij in aanmerking nemen, dat hij het is "die de cirkels van hemel en aarde doet wentelen," en beider middelpunt bewaakt; dat hij de zeven planetengoden beschermt, en haar sferen gemaakt heeft; dat, gelijk de indische Agni en de baktrische Atar, beiden vuurgoden, de eerstgeborenen der hoogste godheid zijn,

[1] Oppert, *Expéd. en Més.*, II, blz. 337, vergelijkt het arabische *çamdân* = de eeuwige, Koran, Sur. 112.

[2] Oppert, *Expéd. en Més.*, I, blz. 356.

[3] Rawlinson, *Essay*, blz. 619.

hij de eerstgeborene van Anu en kind van den hoogsten hemel, het licht van hemel en aarde heet; dat hij, gelijk Agni wederom, de aanbidder heet der goden die hem hebben geteeld, en degeen die bij hen de middelaar der menschen is; dat hij scheiding maakt tusschen de wateren, dat hem het openen van waterleidingen wordt toegekend, omdat hij woont in de verborgene diepte der (hemel)zee, en dat hij het is, die aanspoort tot alles, dan behoeven wij omtrent zijn eigenlijke natuur niet meer in twijfel te zijn. Hij is de god van het hemelsche, allesdoordringende en bezielende vuur, dat, verborgen in de diepte van den hemeloceaan, zich in het schitterend zonlicht, in de sterren, in den bliksem en — hetgeen wij overdrachtelijk zouden noemen, doch door de oude volken letterlijk werd opgevat — ook vertoont in den moed der dapperen, die tot alle groote daden aanspoort. Als zoodanig is hij dan ook de zoon van den cirkel [1], waarschijnlijk den schitterenden dierenriem, en 't zij daarom, 't zij omdat hij de cirkels der planeten doet wentelen, degeen die de steden met een kring van ondoordringbare wallen omgeeft Indien het bewezen is, dat de naam van dezen god eigenlijk Adar moet worden gelezen, wat door sommige assyriologen beweerd wordt [2], dan zou mijn verklaring tot volkomen zekerheid zijn verheven, omdat Adar

[1] Zijn ideogram *AN-BAR* beduidt „god-cirkel." Deze naam *BAR*, die ook *MAS* kan gelezen worden, brengt Rawlinson, *Bil. Read.* blz. 231, nt 4, met verscheidene arische woorden, o. a. het skr. *vrha* in verband, wat mij zeer gewaagd voorkomt. Zijn naam Ninip is nog onverklaard. *NIN* vat Rawlinson op als *Bel*, heer, doch *NIN* is = *belit* = vrouwe. *IP* verklaart Rawlinson, *Essay*, blz. 622, met *naam*, 't geen echter geen zin geeft. *IP* beteekent ook: generatie, geslacht, doch ik zie niet dat dit op Ninip meer van toepassing is.

[2] Lenormant, *Manuel*, II, blz. 184, nt. Oppert, *Mémoire sur les rapports de l' Egypte et de l' Assyrie*, blz. 6, nt

de bekende vuurgod is. Ook weten wij, dat het vuur evenals de hemel door de Assyriërs als goddelijk werd beschouwd [1].

Het was vooral onder de regeering der latere assyrische koningen Asurnazirpal en Samas-hu (Oppert: 10e en 9e, Smith: 9e en 8e eeuw) dat de dienst van Ninip een groote uitbreiding verkreeg. Toen werd hij het hoofd, de koning der goden, de held onder de helden, de god die den scepter geeft om over alle steden te heerschen, heer der heeren, die niet vergeeft en wiens werk de verwoesting is, die in de taal der goden de god heet wien niemand kan kwetsen en die het leven uitdooft, de geweldige doodsgod alzoo, doch die het leven der rechtvaardigen verlengt, en wiens woord nimmer faalt. Zoo heeft in Assyrië met dezen vuurgod hetzelfde plaats gehad, wat wij in Indië met Agni zien gebeuren, die echter geen krijgsgod, maar vooral de god van het offer was. Het is opmerkelijk, dat ongeveer tezelfder tijde, toen Ninip's vereering in Assur haar grootste hoogte bereikte, de dienst van den wreeden vuurgod Molek, van onzen Ninip wezenlijk niet verschillende, in Juda zulk een groote uitbreiding kreeg.

Dezen waren de drie eigenaardig assyrische goden. Wij kunnen niet verzuimen op te merken dat alle drie krijgsgoden zijn, de godin evenzoowel als de beide anderen. Kracht, ruwheid, geweld, krijgsmoed, heerschappij door het zwaard, dat zijn hun kenmerken en gaven. Toch verschillen zij als natuurgoden, dat wil zeggen als openbaringen der geestelijke godheid in de zichtbare natuur, van andere, zachter, vredelievender, welwillender god-

[1] Het woord komt voor met het determinatief *AN*, dat *God* beteekent, Oppert, *Expéd. en Més.*, II, blz. 94.

delijke wezens, zooals zij bij andere natiën voorkomen, niet. Hemelgoden, maan- en sterre-godinnen, vuurgoden, wij ontmoeten ze bij alle volken der oudheid In dien zin vinden wij bij alle volken der oudheid, in alle godsdiensten, de hoogste niet uitgezonderd, dezelfde goden weder. Het is het karakter dat verschilt, en dat karakter, die voorstelling wordt bepaald door het karakter van het volk, waardoor ze vereerd worden. Dezelfde hemelgod die bij de Pârzen een wijze en goedertierene, bij de Grieken een wel ontzaglijke en almachtige maar toch welwillende vader der menschen wordt, wordt bij de Hindu's in de dagen dat zij stuk voor stuk hun nieuwe vaderland veroveren, de wilde, strijdlustige, altijd overwinnende Indra met zijn Marut's, die den ouden, vreedzamen god van den hemeloceaan Varu*n*a op den achtergrond dringt, en bij de wereldveroverende Assyriërs een even strijdhaftige, schoon nog verschrikkelijker koning. Dezelfde maangodin die wij in Hellas als de kuische, jachtlievende Artemis aantreffen, wordt in Assur de bloeddorstige Istar. Dezelfde vuurgod, die als Agni in Indië, als Atar in Baktrië bovenal weldadig en zegenend werkt, of zich als Hephaestos voornamelijk met de werken des vredes bezighoudt, neemt in Assur de gestalte van den onverzoenlijken, menschenmoordenden Adar-tsamdan aan, aan wien de ouders zelfs hun eerstgeborenen moesten offeren. Zelfs de goden die zij met de Babyloniërs gemeen hebben, komen bij de Assyriërs meestal in hun verschrikkelijkste gestalte voor. Zoo zeker is het, dat, gelijk de godsdienst zelf den machtigsten invloed uitoefent op het leven en werken van een volk, de godsdienstbegrippen afhankelijk zijn van het standpunt waarop het staat, den aard waardoor het zich kenmerkt en het bedrijf dat het uitoefent. De godsdienstbegrippen der land-

bouwende en handeldrijvende volken zijn zachter, maar hun godsdiensten vervallen daarom veelal tot weelderigheid en zinnelijkheid. De godsdienstbegrippen der zwervende of krijgshaftige volken zijn zuiverder, strenger, maar hun godsdiensten worden dan ook meestal bloedgierig en wreed. Geheel onvermengd zien wij geen dezer beide godsdienstvormen meer in de geschiedenis optreden; er kan altijd slechts van een overheerschen van het eene of andere element sprake zijn. In Egypte, dien mikrokosmos der oude godsdienstgeschiedenis, die volledige godsdienstwereld in het klein, zijn beide elementen vertegenwoordigd, staan ze nevens elkander, worstelen soms op leven en dood en worden zoo goed mogelijk vereenigd — ofschoon door den invloed eener rijke beschaving de zachtere begrippen steeds de bovenhand behouden. In Assur daarentegen heeft het strenge, harde, bloedige element de onbetwiste heerschappij, zooals wij dat nergens onder de mesopotamische volken, met uitzondering misschien van de Israëlieten in hun heldentijdperk, aantreffen. Het oude, weelderige Babel heeft zeker de andere zijde van het godsdienstig leven op den voorgrond gesteld en zachter, schoon ook onreiner begrippen aangehangen; ofschoon de monumenten van het oud-chaldeeuwsche Rijk te onvolledig zijn om dit onweerlegbaar te bewijzen, zijn er sporen genoeg die ons recht geven tot deze veronderstelling. Wij zullen zien hoe men in het latere babylonische Rijk, zoo wel als in Syro-Fenicië en Kanaän, beide richtingen poogt te vereenigen, die dan ten laatste in den godsdienst der judeesche profeten tegelijk vergeestelijkt worden en met elkander verzoend.

Nog een andere opmerking moet hier worden gemaakt. De godsdienst der Assyriërs is wel ruwer en wreeder, maar ook zuiverder, geestelijker, minder zinnelijk dan

die der mesopotamische Kushieten. Er is grond om dit verschijnsel, behalve aan den oorlogzuchtigen geest der geharde bewoners van de hoogere landstreken, nog aan een andere, medewerkende oorzaak toe te schrijven: te weten aan een grootere inmenging van arisch bloed. De naam der assyrische krijgsgodin toch is niet kushietisch of semietisch, maar zonder eenigen twijfel zuiver arisch of indo-germaansch. Het is het baktrische *çtare*, dat nog in ons *ster*, het latijnsche *stella*, voortleeft en zijn vertakkingen in alle arische talen heeft en in een der eranische dialckten zelfs *içtar* luidt.[1] Indien Ninip werkelijk Adar heette, dan is ook zijn naam een arische. Atar is de baktrische vuurgeest of eenvoudig het vuur, een naam, die zich naar de baktrische klankleer wel niet voldoende laat verklaren, maar toch van een zuiver arischen wortel moet worden afgeleid.[2] Is ook Asur een god van ari-

[1] Justi, *Handbuch d. Zendsprache*, *Wörterb. in voc.* De perzische namen met *ç* (gevolgd door een medeklinker) beginnend, ontvangen in 't Assyrisch en 't Skythisch gewoonlijk een vooropgezette *i*. Çkudra wordt assyrisch: Iskuduru, Çparda, in 't assyrisch Sapardu, skythisch: Isbarda, Çakuṅka, skyth.: Iskuin*ka*, Çtâna, skyth.: Isdana. Ménant, *Syllabaire ass.*, blz. 120 vg., 134, 144. Moeten het baktr. *çtare*, het vedische *stár* van baktr. *anh* en ved. *as* = *werpen* (het werpen der stralen) worden afgeleid, zooals de meeste taalgeleerden willen, dan is de beteekenis van Istar als krijgs- en jachtgodin, die haar schichten werpt, tevens verklaard. Anderen willen die woorden afleiden van *Str* = *strooien*, 't geen ook voor de sterren goed past, Pictet, *Origines Indo-européennes*, II, blz. 210. Naar Istar, de godin, heet ook zeker de heldin van het hebreeuwsche Boek Esther, wier naam men gewoonlijk voor een zuiver perzischen houdt, gelijk Mordochai naar Marduk of Merodach.

[2] Van *ad*, vreten, verteren, zie Justi, t. a. p. *in voc.* Het sanskr. *átharvan* bewijst dat, al werd het woord *âtar* in 't skr. door *agni* ver-

schen oorsprong? Men heeft hem met het sanskrit *Asura*, het baktrische *Ahura*, dat in 't Oud-Perzisch zelfs de aspiratie verliest en *Aura* luidt, vergeleken,[1] een gissing, die nog niet voldoende bewezen is. Zeker is het, dat Asur onder de mesopotamische goden van Azië alleen staat en uitsluitend aan de Assyriërs behoort, wat met de andere assyrisch-babylonische godheden het geval niet is, en dat hij in klank alleen met Asar (Osiris) overeenstemt, ofschoon hij in zijn wezen hemelsbreed van dezen verschilt, zoodat ik ze niet zou durven vereenzelvigen. Voorloopig moet dit in het midden worden gelaten. Maar dat Istar en Adar arische goden zijn, en dat dus de heerschende stand in Assyrië, al heeft hij mee zijn oorspronkelijke taal laten varen, van arischen oorsprong was, mag als hoogstwaarschijnlijk worden beschouwd.

Omtrent de twee andere goden die, behalve de reeds besprokene, in de dagen van Takluthabalasar I in As-

---

drongen, het toch in een vroeger tijdperk tot de arische taal moet hebben behoord. Hoe zeer zelfs bij nauwverwante volken de uitdrukkingen voor het vuur verschillen, kan het latijnsche *ignis*, vergeleken met het grieksche πῦρ, bewijzen

Ook den anderen naam van Ninip: Tsamdan, die in Klein-Azië Sandan of Sandes luidde, heeft men uit de arische talen trachten te verklaren. Zie H. L. Ahrens in *Orient und Occident*, 1862. blz. 1. Mocht het juist zijn, dat de klein-Aziatische Sandan van arischen oorsprong is, wat ik niet geheel wil verwerpen, toch is Ninip's naam Tsamdan, die bijv. in den naam van Taklut-tsamdan voorkomt, zonder twijfel semietisch.

[1] Lenormant, t. a. p. blz. 182. Hoe men over dit vermoeden denke, zeker kan daartegen niet worden ingebracht, dat de Assyriërs dan evenals de naburige Eraniërs Ahur en niet Asur gezegd zouden hebben. De oudste vorm is Asura, Ahura is de latere. De sisklank, dien de naam in 't Oud-Arisch moet gehad hebben, kan bij de Indiërs en Assyriërs gebleven zijn, terwijl hij bij de Eraniërs in *h* overging.

syrie werden aangebeden, Nergal en Salman, heerscht nog veel onzekerheid. Het karakter van Nergal te bepalen is zeer gemakkelijk. Hij wordt steeds met Ninip verbonden als god van de jacht en van den krijg. Als Asurnazirpal in een inscriptie zijn beroemde jachtfeiten vermeldt, de dolfijnen die hij in de zee, de wilde zwijnen en buffels die hij op den Libanon, en de menigte ons onbekende beesten die hij elders gedood heeft, dan leidt hij al deze glorie van Ninip en Nergal af [1]. Ook heet Nergal de koning van den strijd, kampioen der goden. Bovendien is hij de beheerscher van den storm en het mannelijk beginsel, een naam dien ook Ninip draagt [1]. Uit 2 Kon. 17, 24 merken wij dat hij de god der stad Kutha is, wier ligging men niet met waarschijnlijkheid weet te bepalen. Daarmee komt overeen, dat het monogram van den god van Kutha het begin is van den naam van Nebukadrezar's opvolger, dien de Grieken Neriglossor (Nergal-sar-uzur) noemen. Eindelijk weten wij, dat hij met de planeet Mars werd verbonden, wat met zijn karakter als bloedige oorlogsgod strookt. Doch hier houdt ook onze zekere kennis op. Omtrent de beteekenis van dien naam kunnen wij slechts vermoedens opperen, en terwijl de een dien afleidt uit het assyrisch, roept de ander het arisch en turanisch ter hulp [2]. Was hij een

---

[1] *West. as. Inscr.* pl. 28. Vertaald en verklaard bij Ménant, *Gramm. Assyr.* blz 352 vgg.

[2] Rawlinson, *Essay*, blz. 631 denkt aan *Nir* = held en *gal* — groot. Oppert, *Expéd. en Més.* I, blz. 219 en II, blz. 88 verwerpt die afleiding, en verklaart den naam uit het assyrisch *ragal*, stappen, trippelen. Hij meent dat de god dus genoemd wordt wegens de teruggaande beweging der planeet Mars, waaraan deze, volgens Biot en De Rougé, ook bij de Egyptenaars zijn naam ontleende. Doch hijzelf zegt, dat een bijnaam van den god beteekent: »die voortgaat" en het

assyrische of een babylonische god? Voor het eerste pleit, dat hij als de voorvader der assyrische koningen geldt, dat hij steeds met Ninip verbonden wordt en dat zijn aard meer met dien der assyrische goden overeenstemt; voor het laatste dat een der babylonische vorsten zich naar hem noemt. Doch de godsdiensten waren toen reeds zoo vermengd, dat dit laatste bewijs geen groote kracht heeft. Ik houd hem dus voor een der assyrische godheden. Doch ik zou niet durven verzekeren, wat door Lenormant wordt beweerd, dat hij het is, dien men in de gestalte van een mensch met hanepooten en een zwaard in de hand op de monumenten aantreft. Slechts weten wij zeker uit een der tabletten van de bibliotheek van Asurbanipal, dat hij te Kutha in de gestalte van een leeuw werd voorgesteld.

Nog onzekerder zijn wij ten aanzien van den god, naar wien Takluthabalasar's vader heette, namelijk Salman, of eigenlijk Salammanu. Dit is de bijnaam van een god wiens eigenlijke naam nog niet met zekerheid is gelezen. De parijsche assyrioloog Oppert en zijn leerlingen houden hem voor denzelfden god, in wiens tempel, volgens 2 Kon. 19, 37, Sinachirib door zijn zonen vermoord werd, en lezen den naam dus Nisroch, Nisruk. Daar Nisruk in klank overeenkomt met het woord dat adelaar beteekent, zou hij de god zijn die zeer dikwijls op de monumenten wordt afgebeeld met arendskop en vier vleugels. Nochtans zou zijn naam een andere beteekenis hebben en beduiden: „degeen die de banden des huwelijks sluit." Doch die naam kan ook,

---

monogram *AN SAG*, de god, die wandelt. Mochten wij den naam Nergal, gelijk Istar en Adar als arisch beschouwen, dan zou hij „menscheneter" (*nr* = man, *gal* = eten) kunnen beduiden, hetgeen bij zijn karakter zeer goed zou passen.

en moet waarschijnlijk gansch anders gelezen worden [1]. Ik zou dan ook van dezen, voor ons nog zoo raadselachtigen god hier niet gewagen, zoo hij in het assyrische pantheon niet blijkbaar zulk een voorname rol had gespeeld. Hij wordt met niemand minder dan met Bilit, de soevereine der goden, de moedergodin, verbonden. Vurige gebeden worden tot hem gericht. Als Bel-Dagan en de andere voornaamste goden is hij „heer van den afgrond, den hemeloceaan" en „van het vloeibare," „heer der geheimenissen (of: der goden?)" „de bouwmeester (*patiku*)" nl. van het heelal, een naam die met dien van den egyptischen Ptah in oorsprong en beteekenis overeenstemt. Als zoodanig is hij de god des huwelijks, wien men om talrijk nakroost smeekt, en die daarom ook de godin, onder wier bescherming de geboorten plaats hebben, naast zich heeft. Wij kunnen wel met zekerheid aannemen, dat hij de hoogste godheid, de god van den hemeloceaan als schepper en als zoodanig ook de god der instandhouding van 't menschelijk geslacht, evenals Ptah de vormer, is. Zie ik echter wel, dan is Salammanu, evenals Istar en Adar, een arische godheid, en wel geen ander dan de Salmoneus van de grieksche mythologie, wiens naam met de zee, den oceaan [2], in verband staat en die, als mededinger van Zeus, wiens donder hij nabootst, een oude hemelgod zijn moet. Evenals Salmoneus moet Salammanu of Salmanu dan een oud-arische god van den hemeloceaan geweest zijn, die, misschien verbonden met een inheemschen god Nisruk (?), misschien om zijn ade-

[1] Talbot leest („*possibly*") *BITA*. Het monogram *BIT* is polyfoon, en luidt ook *VAL* en *MAL*. Of 't ook: *Nis*, werd uitgesproken, zooals de fransche geleerden willen, is zeer twijfelachtig.

[2] Van ἅλς, *sal*. Vgl. Preller, *Griech. Mythol.*, II. blz. 314 vg.

laarskop zelf zoo genoemd, nevens Annu en Bel-Dagan een plaats in het assyrisch-babylonische pantheon erlangde. Voor 't overige moeten wij de nadere onderzoekingen afwachten [1].

Twee eenwen ongeveer na Takluthabalasar I, onder Asurnazirpal, is het pantheon der Assyriërs aanmerkelijk uitgebreid, of liever zijn de zeven hoofdgoden met een aantal anderen vermeerderd, die nu met hen op gelijke lijn worden geplaatst. In de lijst van voornaamste godheden, waarmede deze koning een uitvoerig verhaal zijner heldenfeiten aanvangt, neemt Annu de plaats van Bel-Dagan in en wordt deze laatste god met Samas achteraan gesteld. Nergal, Salman en de babylonische Belit van den hemeloceaan, worden door hem ook onder de hoofdgoden gerekend, ofschoon Istar haar gewone plaats blijft innemen. Zelfs keurt hij de twee babylonische goden, Maruduk en Nebo, de hoogste aanbidding nevens de assyrische waardig.

De vereering van deze beide godheden, waarvan zich, zooals werd opgemerkt, te Babel reeds vroeg de sporen vertoonen, begint sedert de 9e eeuw ook in Assur steeds meer belangrijkheid te verkrijgen. Toen Hulichus (Binlichus) III van Assyrië met Sammuramat van Babel in het huwelijk trad, steeg natuurlijk de eerdienst van deze heilige stad in aanzien. Ter liefde zijner gemalin en zeker niet minder om zich den steun der babylonische

[1] Oppert heeft het karakter van dezen god als bewerker van de vruchtbaarheid des huwelijks vooral in het licht gesteld; *Expéd. en Més.*, II, blz. 339 vgg. Vgl. blz. 265, 344, en I blz. 294. Ik vrees echter dat zijn vertolking van Sarγukin's gebed om nakroost, tot dezen god gericht, niet onvoorwaardelijk te vertrouwen is. Belangrijke opmerkingen maakt Talbot, *Glossarium*, no. 167 Zie ook Oppert, *Histoire*, blz. 72 en 109.

priesterschap te verwerven, stichtte hij te Nineve een prachtigen tempel voor Nebo (Nabu), den eigenlijken priestergod der Babyloniërs, en plaatste daarin diens standbeeld. Maar eerst sedert Saryukin of Sargina, den stichter der nieuwe dynastie, bereikt dit godenpaar den hoogsten rang dien het in Assyrië kon erlangen, den eersten namelijk na Asur. In de opschriften van dezen vorst worden zij met Asur in een zekere trias vereenigd. Zelfs noemt hij de stad Kisisim, nadat hij haar heeft ingenomen, Kar-Maruduk (stad van Maruduk), terwijl een andere door hem veroverde stad, die hij aan Asur wijdt, den naam van Kar-Sargina ontvangt [1]. Sargina, die zijn verheffing misschien aan den invloed der priesters had te danken, was, blijkens zijn opschriften, een bijzonder godsdienstig man. Het was de gewoonte der assyrische koningen, om zich als de strijders voor den waren god en de uitbreiding van hun Rijk als de propaganda der ware godsvereering te beschouwen. Natuurlijk is dit ook de doorgaande voorstelling, die Sargina van zijn krijgstochten geeft. Zijn oorlogen zijn gericht tegen de goddeloosheid (*risiti*). Zijn overwinningen schrijft hij toe aan de genade der goden, en aan zijn gebed de nederlaag zijner vijanden. Maar hij doet in dit opzicht meer dan anderen. De oude inzettingen van de beroemde zonnestad Baälbek en van het niet minder heilige Charran, inzettingen van godsdienstigen aard die sedert geruimen tijd in onbruik geraakt waren, herstelt hij. [2] Verscheidene medische steden noemt hij naar, dat wil zeggen: wijdt hij aan, assyrische goden, met geen ander oogmerk, dan om den plaatselijken eerdienst door de aanbidding van dezen te vervangen. Zeer leerzaam is in

[1] Oppert en Ménant, *Les Fastes de Sargon*, Tekst, 7, 60. 62. 63.
[2] T. a. p 10. 11.

dit opzicht, wat hij van zijn oorlog tegen Maruduk-bal-iddin (Merodach-Baladan), den vorst van Chaldea, dien hij als zijn vazal beschouwde, verhaalt, een oorlog, die een ware godsdienstkrijg mocht heeten [1]. De chaldeeuwsche koning, die, naar mij voorkomt, ten onrechte voor koning van Babel gehouden wordt, en die noch over die stad, noch over de Sumirs en Akkads regeerde, maar het eigenlijke Chaldea, de landstreek nabij de kust van den perzischen zeeboezem, beheerschte, had zich, naar 't zeggen van Sargina, tegen den wil der goden vergrepen. Hij had zich een slecht aanbidder van den Heer der Heeren (Bel Beli), waarschijnlijk den babylonischen hoofdgod, betoond, was ongehoorzaam geweest aan de voorschriften der groote goden en had hun zijn gaven onthouden; hetgeen in onze taal wil zeggen, Maruduk-baliddin had zich van het priestergezag der Babyloniërs onafhankelijk pogen te maken en nagelaten hun stoffelijke blijken zijner hulde te geven. Met den koning van Elam vereenigd rustte hij zich ten strijde, overviel het oude gebied der Sumirs en Akkads, en beheerschte (?) Babel, „de stad van Bel, die de goden oordeelt," gedurende twaalf jaren, en dat „tegen den wil der goden," zooals Sargina er uitdrukkelijk bijvoegt [2]. Deze laatste rukt nu tegen

---

[1] T. a. p. 121 vgg.

[2] Ik meen dat dit de zin is van de duistere plaats, t. a. p. 123 vg. die door Oppert en Ménant, naar mij voorkomt, onnauwkeurig vertaald is. Het woord „beheerscht" is onzeker, doch schijnt door den samenhang te worden gevorderd. Merodach-Baladan is de koning die aan Hizkia het bekende gezantschap afvaardigde, en die Jes. 39, 1, ten onrechte zoon van Baladan heet; hij was zoon van Yakin; de hebreeuwsche schrijver heeft Baladan (*bal-iddina* = heeft een zoon gegeven) voor een patronymicum aangezien. Hij is dezelfde dien Ptole-

hem uit, en Maruduk-Baliddin trekt zich weldra uit Babel naar Ikbi-bel en vandaar naar een door zijn vader gesticht en naar dezen genoemd kasteel terug. Daar wordt hij geslagen. Niet zonder afschuw vermeldt Sargina, dat de Chaldeër de verschillende plaatsen, door haar orakels beroemd, en de goden die daar hun woning hadden, onder zijn aanhangers of bevelhebbers verdeelde, dat wil zeggen, hun de inkomsten daarvan toewees. En hij verzuimt niet mede te deelen, dat hij aan degenen die in Sippara, Nipur, Babel en Borsippa een, waarschijnlijk heilige, bediening uitoefenden, het bezit hunner rijkdommen weer verzekerde en hun zijn bescherming verleende, de oude oorkonden die in onrechtvaardige handen waren overgegaan, weer op de plaats liet brengen waar ze behoorden, de goden van Chalanne, Orchoë, Rata, Larsam, Zari en Kisik, die door den chaldeeuwschen overheerscher geroofd waren, weer in hun heiligdommen plaatste en de geschonden inzettingen herstelde.

Maar van niets gewaagt hij met zooveel voldoening als van datgene, wat voor hem zonder twijfel het zaligst oogenblik, het glanspunt van den geheelen krijgstocht was. „In blijdschap des harten en met een stralend aangezicht,” zegt hij, „ging ik alleen de heiligdommen van den grooten Bel binnen, en vatte ik de handen van den grooten Heer, den verhevenen Maruduk aan.” Zoo werd hij dan, als wettig vorst van de gewijde stad, tot het allerheiligste van de godheid en in haar onmiddellijke na-

maeos Mardokempados noemt. Deze regeerde sedert 721 v. C. gedurende 12 jaren, waarmee de twaalf jaren zijner heerschappij over Babel worden bedoeld. De 12 jaren in het opschrift vermeld hebben dus ook waarschijnlijk daarop betrekking.

bijheid toegelaten, iets wat voor de mesopotamische koningen een even gewenschte eer schijnt geweest te zijn, als voor de Farao's het aanschouwen van den hoogsten god Ra in het heilige An of Heliopolis.

Na deze vestiging zijner heerschappij in het Zuiden, die tevens een godsdienstige reaktie was, achtte Sargina den tijd gekomen om het verwoeste Nineve door een nieuwe hoofdstad te vervangen. Hij stichtte alzoo een prachtige stad, die hij naar zichzelf Dur-sargina of Dur-saryukin (het tegenwoordige Khorsabad) noemde. Daarbij toonde hij denzelfden ijver voor godsdienst en rechtzinnigheid, die zijn krijgsondernemingen had gekenmerkt. De poorten der stad, naar de vier hemelstreken gericht, wijdde hij aan acht der voornaamste goden, die van 't Oosten aan Samas en Hu, die van 't Zuiden aan Bel-Dagan en zijn echtgenoote, die van 't Westen aan Annu en Istar, die van 't Noorden aan Salman en Bilit, goden aan wie hij erkent alles verschuldigd te zijn, bezitting en geluk, bescherming zijner wapenen en van zijn huis [1]. Tempels voor deze en andere goden werden door hem in de nieuwe rezidentie opgericht. Inzettingen, met hun vereering niet bestaanbaar, werden gewijzigd. De priesters — waarschijnlijk de voornaamste der stad en des lands [2] — werden door hun gehoorzamen begunstiger geraadpleegd omtrent de rangorde waarin de goden moes-

[1] Lenormant, *Manuel*, II, blz. 187.

[2] Ik vermoed, dat deze onderscheiding ligt in de benamingen, die Oppert en Ménant *ramki* en *surmachchi* lezen doch die zij onvertaald laten. Het eerste woord eindigt met het determinatief van een stad, het tweede met dat eener landstreek. Zie al de in den tekst genoemde bijzonderheden vermeld bij Oppert en Ménant, *Fastes de Sargon*, 18, 156—158.

ten worden aangebeden en de offers die hen behoorden te worden gebracht.

Sinachirib wandelde in de voetstappen zijns vaders. Het verhaal zijner krijgstochten behoort niet hier. Maar wat als opmerkelijk moet vermeld worden is, dat de eerbied voor Babel, de heilige stad, die ook hij koesterde, hem niet heeft kunnen weerhouden om haar eenmaal ernstig te tuchtigen. Herhaaldelijk hadden de Chaldeërs weder gepoogd zich van zijn oppergezag te ontslaan en hadden zij zich van Babel meester gemaakt. Maruduk-baliddin maakte van den dood van Saryukin gebruik om zijn voormalige heerschappij te herkrijgen. Nadat hij verslagen en gestorven was, stonden anderen tegen de Assyriërs op. Ten laatste was het geduld van Sinachirib ten einde. Babel werd vreeselijk gekastijd. Had het reeds geleden door de plundering der opstandelingen, die, om zich de zenuw van den oorlog te verschaffen, de tempelschatten van de stad van Bel als hun wettig eigendom hadden beschouwd, nu werd de geheele stad door de Assyriërs geplunderd en gedeeltelijk, met verscheidene van zijn godsdienstige monumenten, verbrand. De godenbeelden, door een vroegeren babylonischen koning op Takluthabalasar veroverd, werden weder naar Assyrië gevoerd. Maar nog altijd was het ontzag voor de heilige inzettingen der godenstad zoo groot, dat Sinachirib niet waagde het afzonderlijke babylonische koningschap, dat een gewijd karakter had, af te schaffen, en zijn zoon en lateren opvolger Asurachiddinna tot die waardigheid bevorderde.

Hij was het ook die Nineve herstelde. „Het was," zegt hij, „noch van de kunst de zetel meer, noch van de uitlegging der wetten, noch van den eerbied voor het gebed, waaruit de regeering en de bescherming der onderdanen geboren worden." Toch was het „de stad der

verheerlijking van Istar, en al de heiligdommen der goden en godinnen waren daar te vinden." Zoo besloot hij dan, zeker niet minder om godsdienstige dan om staatkundige redenen, de beroemde metropolis van het Rijk en de godsvereering te herbouwen, daar toch haar hoeksteen, zooals hij verzekerde, nog immer door de goden in stand was gehouden [1]. Zoo deed hij. Doch toen hij op het prachtig paleis dat hij er stichtte de woorden liet beitelen, waarin zegen der goden beloofd werd aan hem, die dit paleis als 't eenmaal door den loop des tijds vervallen was, herstellen zou, en vervloeking gedreigd tegen elk die zijn naam zou uitwisschen, vermoedde hij zeker weinig dat de tijd, waarin Nineve voor altoos tot een puinhoop zou worden gemaakt, reeds zoo nabij was, en dat tachtig jaren later van zijn schoone rezidentie geen steen meer op den anderen zou zijn gebleven.

[1] Oppert, *Expéd. en Més.*, I, blz. 299

HOOFDSTUK IV.

DE GODSDIENST ONDER HET TWEEDE CHALDEEUWSCHE OF BABYLONISCHE RIJK.

Aan de verwoesting van Nineve, het trotsche en gehate, had ook Babel's koning Nabupalutsur (Nabopolassar) deelgenomen. Reeds bijna twintig jaren zat hij op den troon, en hij had dien tijd niet verloren laten gaan. Aangespoord door zijn gade, naar haar naam te oordeelen een egyptische prinses, bevorderde hij de nijverheid en ontwikkeling van zijn volk en verhoogde hij den glans van Babel door prachtige gebouwen. De naam van Nitokris, zooals de Grieken haar noemen, dat is Nit-aker-t, Neith de wijze, in Egypte zeer gewoon, wordt waar er sprake is van Babel's herleving, bijna meer op den voorgrond gesteld dan die van Nabupalutsur; iets wat in Mesopotamië slechts zelden gebeurt. Zij moet dus een grooten invloed gehad hebben, en vond in den koning een gemaal harer waardig. Maar vooral haar beroemde zoon Nabukudurutsur (Nebukadrezar) zou het werk, door haar aangevangen, met machtige hand voortzetten en ten toppunt voeren. De regeering van dezen vorst is de glansperiode van deze korte dynastie. Hij is een der grootste en machtigste figuren uit de oude geschiedenis van het Oosten. Wil men hem beoordeelen naar republikeinsche gevoelens, konstitutioneele begrippen, filanthropische voorschriften, dan moet hij als despoot, als verdrukker van vreemde natiën, als veroveraar worden veroordeeld. Maar geplaatst

in het licht van zijn tijd, beschouwd als zoon van dat volk en die eeuw, is hij grooter dan een zijner voorgangers en overschaduwt hij al zijn tijdgenooten onder de vorsten. Zelfs de karikatuur, die het boek Daniël van hem heeft geleverd, om een anderen despoot te kunnen treffen — de eenige voorstelling, die men gewoonlijk onder ons van hem kent — is niet in staat al de trekken zijner grootheid uit te wisschen. Hij is ideaal van den koning in den goeden ouden zin, laat ik zeggen: in den echt-mesopotamischen zin van het woord: krijgsheld, machtig veroveraar, beschermer van kunst en kennis, ijveraar voor den waren godsdienst, schitterend evenbeeld van de godheid op aarde. Hij heeft een wil. Hij weet wat hij wil. Er zijn geen bergen in zijn land, maar de gunstelinge zijns harten, de koningin, als medische koningsdochter, verlangt naar de hoogten van haar schilderachtig vaderland. „Men behoeft niet naar Medië te gaan om hoogten te aanschouwen," meent Nebukadrezar „waar geen bergen zijn daar brenge men ze aan!" en die terrassen, die men de hangende tuinen van Babel noemt en als een der zeven wereld-wonderen beschouwde, verrezen aan den oever van den Eufraat. En dat is slechts een zijner scheppingen. Het is ongeloofelijk, hoe groot een aantal ontzaglijke gebouwen deze koning, die bestendig in oorlog was, in betrekkelijk korten tijd heeft hersteld of gesticht. Zoo goed als de geheele heilige of koninklijke wijk van Babel werd door hem herbouwd. De groote Belstempel van die stad, bovenal aan Maruduk gewijd en de tempel in zeven verdiepingen te Barzipa, vroeger een afzonderlijke plaats doch nu een wijk van Babel geworden, twee reusachtige stichtingen, hadden aan hem de eene haar vernieuwing, de andere haar herbouwing van den grond af te danken.

Behalve deze en nog verscheidene andere heiligdommen te Babel, waarover straks uitvoeriger wordt gesproken, versierde hij den tempel van Nergal te Kutha met nieuwe zuilengangen en stichtte hij, althans wanneer het opschrift waarin dit vermeld wordt (Ops. op het vaatje van Phillips) geen overdrijving behelst, geheel nieuwe tempels in de plaats van de beroemde tempels van het licht of den dag, aan Sin en Samas gewijd, te Sippara en Larsam, van den tempel van Sin te Ur, van die van Annu te Nipur en bouwde hij in de stad Bas (?) den »tempel van de eeuwige aanbidding," ter eere van Bel-Zarbi, zijn Heer. Het was of er voor Nebukadrezar niets onmogelijk was [1]. Hij heeft Babel tot de eerste stad der wereld en tot meesteresse van West-Azië gemaakt — zoolang hij leefde. Zijn macht was geheel persoonlijk en alleen aan zijn genie te danken Want de heerschappij, waarvan hij de laatste groote en tegelijk de schitterendste vertegenwoordiger was, neigde ten ondergang. Assur was gevallen, wel voor de slagen van Babel, maar meest toch voor die van dat krachtige jeugdige volk, dat zich in het Oosten meer en meer ontwikkelde, de Medo-Perzen. Babel zelf had weinig levenskracht meer. Al de mesopotamische volken, die tot hiertoe de hoofdrollen op het tooneel der wereld gespeeld hadden, waren oud geworden en gingen een langen tijd van verval en slavernij te gemoet, waaruit eerst de Islam ze zou doen ontwaken. Zoodra dan ook de teugels der regeering uit de stervende hand van Nabukudurutzur vielen, was het lot zijner stad en van zijn rijk reeds beslist. Door zijn glans hadden ze geschitterd; toen hij niet meer was, verbleekte ook haar glorie en ging weldra ten onder.

[1] Oppert, *Expéd. en Més.*, I, blz. 231 vg.

Het was of deze groote koning al de krachten die er in het oude babylonisch-assyrische rijk waren overgebleven nog eens voor het laatst verzamelde, om het in al zijn heerlijkheid aan de wereld te doen aanschouwen, zoodat het daarna dan ook, uitgeput door deze geweldige overspanning, zieltogend nederzonk.

Maar ik mag niet vooruitloopen. Een blik op de heiligdommen van het Babel van Nebukadrezar geeft de geschiktste aanleiding om het een en ander te zeggen omtrent de inrichting der babylonisch-assyrische tempels, zooveel wij daarvan weten, over den eerdienst en de priesters door wie hij verricht werd, en over de natuur der echt-babylonische goden.

De gelukkige nasporingen der oudheidkenners stellen ons in staat om ons een zeer duidelijk denkbeeld te te vormen van de inrichting der assyrische en babylonische paleizen, maar omtrent de tempels tasten wij nog in groote onzekerheid rond. Waarschijnlijk waren deze echter van gansch verschillende vormen. In een soort van gebouwen, wier afbeelding nevens die der groote paleizen op de bas-relief's voorkomt en die eenigszins op grieksche tempels gelijken, heeft men gemeend de babylonisch-assyrische heiligdommen te moeten vinden. Inderdaad is daar alles voor te zeggen. Men ziet slechts den voorgevel. Deze is door een soort van platte, uit groote vierkante blokken bestaande en met schilden bedekte kolommen in verschillende vakken verdeeld, waarvan het middelste den ingang bevat. Naast dezen staan twee lansen (of obelisken?), wier spits zich even hoog als het gebouw zelf verheft, en ook op den top van het met ruitvormige versiersels bedekte gevelveld prijkt een reusachtige lanspunt. Naast den ingang staan twee go. denbeelden, even hoog als de deur, en achter een van

deze een rensachtig vrouwelijk dier dat een jong zoogt. Twee groote reinigings-vaten, elk op een metalen onderstel, zijn op den voorgrond geplaatst. Ook de kapellen voor bepaalde godheden, in de paleizen der assyrische vorsten gesticht, hadden aan den ingang relief-beelden der voornaamste goden en van die leeuwen of stieren met menschenhoofden, die ook aan de poort der paleizen en haast overal voorkomen. Standbeelden zooals dat van Nabu, onder de regeering van Hulichus III en Sammuramat opgericht, waren zeldzaam. Een enkele maal ziet men ook een afbeelding in *haut-relief* van den koning zelf, gekleed in priesterlijk gewaad, omhangen met de heilige symbolen van zon, maan, drietand en kruis en den gewijden staf in de hand, naast den toegang tot die vorstelijke heiligdommen, en het is opmerkelijk, dat vóór dit beeld een altaar geplaatst is, waaruit blijkt dat ook in Assur, zij 't dan niet in de tempels gelijk in Egypte, althans daarbuiten, aan de vorsten een zekere hulde als aan de godheid gebracht werd [1]. In het allerheiligste des tempels schijnt noch in Assur, noch in Chaldea, in den regel een beeld der godheid geplaatst te zijn geweest, evenmin als dat in Egypte en bij andere mesopotamische volken het geval was. Doch evenals in Egypte, stonden daar de heilige arken, de *elippi ili*, dat zijn: de schepen der goden, die soms prachtig versierd waren „als de sterren des hemels.” [2] Afbeeldingen der goden waren echter zeer algemeen. Zij waren niet louter symbolisch [3].

---

[1] Layard, *Babylon and Nineveh*, blz. 302 vgg.

[2] Talbot, *Glossarium*, no. 63 en 246.

[3] Wat Movers, *Rel. der Phoenic.*, blz. 66 vgg., zegt om te bewijzen dat de Assyriërs geen beelden dan alleen symbolische bezaten, is door de opgravingen weerlegd. Zijn vernuftige verklaring van 2 Kon 16,

In de ruïnen van het ZW. paleis te Calach (Nimrud) vond Layard de afbeelding van een optocht, waarin vier bepaald assyrische afgoden, allen in menschelijke gedaante, door krijgslieden gedragen worden [1]. Meestal echter waren de godenbeelden symbolisch. Bekend is de vischgod, oorspronkelijk wel een menschenliehaam met vlengels en eindigende in een vischstaart, later een menschelijke gedaante met den kop van een visch als hoofddeksel, terwijl het vel van den visch langs den rug, soms tot aan de enkels afhangt, en niet zelden bovendien met den staart van een arend. Niet minder algemeen is de god met den arendskop. Ook een met hanepooten komt nu en dan voor. Dat deze vermenging van het menschelijke en dierlijke de bijzondere eigenschappen der goden zinnebeeldig moet voorstellen, en dat de Babyloniërs en Assyriërs zich daarvan bewust zijn geweest, lijdt geen twijfel. Maar even zeker is het, dat deze symboliek uit de mythologie haar oorsprong ontleent. Zoo mag het juist zijn, wat de groote engelsche ontdekker Layard schrijft [2], dat de leeuwen of stieren met het menschenhoofd en de arendsvleugelen, die als wachters de ingangen tot de paleizen en tempels bewaken, zinnebeelden zijn van de goddelijke wijsheid, kracht en alomtegenwoordigheid, de oorspronkelijke beteekenis kan dit niet zijn geweest. Zij werden bepaald als goddelijke wezens beschouwd, want zij hebben het determinatief-teeken der godheid vóór den naam. »Moge

17 en 18 is geheel mislukt, Vgl. Thenius o. d. p. Trouwens volgens Movers evenals volgens Hitzig behooren de Assyriërs bepaald tot de eranische familie.

[1] Layard, *Niniveh u. s. Ueberreste*, blz. 421 Vgl. ook verscheidene afbeeldingen bij Münter, *Rel. d Babylonier*, pl. I en II.

[2] Layards, *Niniveh u. s. Ueberr.* blz. 43 Daarentegen noemt hij ze, blz. 422, natuurkrachten of mindere kosmische geesten.

de wachtstier," zoo heet het in een opschrift, "de beschermende godheid over de paleizen, waken bij dag en nacht!" [1] Mij komt het voor, dat zij aanvankelijk niets anders geweest zijn dan personifikaties van die wolkgevaarten, die de poorten des hemels bewaken, den god des hemels dragen en zelfs nu en dan dezen god, vooral in zijn gestalte van god des lichts, bestrijden en door hem verwonnen worden; een soort van wezens, zooals wij die in de Cherubîm der Hebreeën wedervinden. Echt-assyrisch-babylonisch, schoon later door de Mazdayaçna's overgenomen om hun godheid te kunnen afbeelden, is ook de menschelijke figuur in den gevleugelden cirkel, die, 't zij de hand biddend omhoog heft, 't zij een driepuntigen pijl afschiet, en zonder twijfel den hoogsten god zelf, den hemelschen, Asur of Ilu, of Bel, voorstelt [2]. Deze figuur is zeker zeer oud en zal wel van kushietischen of vóór-kushietischen oorsprong moeten zijn. Zagen de Assyriërs en Babyloniërs daarin wellicht een symbolische voorstelling van de godheid, oorspronkelijk kan zij niet anders geweest zijn dan de gevleugelde zonneschijf, zooals die ook bij de Egyptenaars voorkomt (Har-hut) [3], en waarin de menschelijke gestalte, als afbeelding van

---

[1] Talbot, *Gloss.* no. 66. Volgens Oppert, *Expéd. en Més.*, II, blz 93, heeten zij *alapu* = stier, *sidu* = idool en *lamsu* = beeldhouwwerk. Vgl ook Lenormant, *Manuel*, II, blz 192.

[2] Zie afbeeldingen o. a. bij Layard, *Nineveh und Babylon*, blz 518. Ménant, *Noms propres*, blz. 17. *Écritures cunéiformes*, blz. 37, 84, 99. Vgl. Layard, *Nineveh u. seine Ueberreste*, blz. 177. Volgens hem, blz. 295, komt deze figuur wel op de oudere, doch niet op de jongere assyrische monumenten voor.

[3] Een belangrijke bijdrage tot de kennis van deze voorstelling der godheid heeft onlangs H. Brugsch geleverd in zijn: *Die Sage von der geflügelten Sonnenscheibe*, Göttingen, 1870.

de zonneziel, later door de Assyriërs of Babyloniërs werd geplaatst.

Van geheel anderen aard en vorm dan de gewone tempels was het voorname heiligdom van Maruduk te Babel en dat van Nebo in de voorstad Barzipa. Beide worden menigmaal in de opschriften genoemd en steeds met bijzonderen eerbied. Hersteller of zelfs stichter van Val-saggatu en Val-zida is een eeretitel, dien de latere babylonische koningen zich gaarne toeëigenen en niemand doet dat met meer recht dan de groote Nebukadrezar. Wat Takluthabalasar IV misschien reeds begonnen, wat Asurahiddin de zoon van Sinachirib tot een begin van uitvoering gebracht had, dat heeft hij krachtdadig opgevat en zoo goed als voltooid: ik bedoel de herstelling van het alonde heiligdom van Babel, Val-saggatu, de plaats die (of: van hem die) het hoofd verheft. Dit was de graftempel van Bel-Maruduk (Merodach), die waarschijnlijk den vorm eener pyramide met treden had, en die, zoo hij werkelijk dezelfde is dien Herodotos het graf van Belos noemt, met drie beelden, een van den hoofdgod zelf en twee van vrouwelijke godheden, versierd was. Deze laatste noemt de grieksche geschiedschrijver Hera en Rhea, waarmee naar 't schijnt de babylonische godinnen Zarbanit en Bilit van den hemeloceaan bedoeld worden. Hoe het zij, naar de uitvoerige beschrijving die Nebukadrezar van Val-saggatu geeft, kunnen wij ons nog eenigermate een voorstelling daarvan maken. Maruduk-zelf had daarin twee heiligdommen, waarschijnlijk boven elkander; het eene werd beschouwd als zijn graf, zijn rustplaats, waar men zijn orakels kwam vernemen; het andere, op den top van 't gebouw, was het allerheiligste, de geheimzinnige plaats, waar zeker de god-zelf verondersteld werd

24

te wonen. Niets had de groote koning gespaard om deze twee gewijde vertrekken de hoogste godheid waardig te maken. De grootste boomen van den Libanon, die hij van daar naar zijn hoofdstad had laten vervoeren, bestemde hij voor de orakelcel; hij versierde haar met geeizeleerd goud en overdekte haar met een gewelf in den vorm eener lelie. Een altaar dat gedurende de feesten bij den aanvang des jaars in Val-saggatu werd opgesteld, ofschoon het gewoonlijk op een heuvel buiten de stad schijnt gestaan te hebben, het altaar der lotsbedeeling of der soevereiniteit van den verheven Heer der goden, door een vroegeren koning van zilver vervaardigd, werd door hem met zuiver goud bekleed. Maar vooral aan het allerheiligste besteedde hij een groote zorg. Het gewelf daarvan werd zoodanig met glas en edelgesteenten ingelegd, dat daardoor het uitspansel met sterren bezaaid werd afgebeeld. Ook Nabu, die zijn voornaamsten tempel te Barzipa had, was nochtans in Val-saggatu niet vergeten. Waarschijnlijk was het heiligdom, dat hem daar gewijd werd, in den voet der pyramide geplaatst. Ook daaraan had Nebukadrezar, naar hij zegt, den glans van den dag gegeven. Zoo was „de tempel van de grondslagen der aarde, waaraan zich de oudste heugenis van Babel hecht,” de woning van den Heer der goden Maruduk, ingericht.

Val-zida daarentegen — een nog onverklaarde naam — heette de beroemde tempel van Nabu te Barzipa (Borsippa, thans Birs-Nimrud bij Hillah). Het behoorde tot die zonderlinge soort van gebouwen, die men meer in Azië aantrof, onder anderen in de hoofdstad van Medië, Hangmatâna of Ekbatana, te Dur-Sargina, de stad door Saryukin gesticht en zeker ook elders. Het bestond namelijk uit zeven boven elkander zich verheffende ter-

rassen van verschillende kleur, door een tempel, te Barzipa een tempel van Nabu, bekroond. Daarom heette Val-zida bij de Babyloniërs: de toren der zeven hemelsferen, want elke verdieping was aan een der zeven planeten gewijd, de zwarte aan Saturnus, de witte aan Venus, de purperen aan Jupiter, de blauwe aan Mercurius, de bloedroode aan Mars, de zilveren aan de Maan en eindelijk de gouden, die de bovenste was, aan de Zon. Daarboven nog was Nabu's kapel, waar hij met Nana, zijn gemalin, woonde, en die Nebukadrezar met goud en met ivoor versierde. Volgens Herodotos vond men daar geen beeld maar slechts een opgemaakt bed en een gouden tafel, en bracht een door de godheid aangewezene vrouw daar den nacht door. Inderdaad spreken ook de opschriften van een »kamer der vrouwen,« maar onderscheiden die van »plaats der rust van Nabu.« Gelijk Nabu in Val-saggatu, zoo schijnt Maruduk in Val-zida, in de onderste verdieping, zijn bijzonder heiligdom en zittend beeld te hebben gehad, tenzij dat de Zeus of Bel, waarvan Herodotos hier spreekt, veeleer Sin, de god der maan, geweest is, die volgens Nebukadrezar's getuigenis zijn tempel in den vorm eener spelonk, in de grondslagen van den toren te Barzipa had. Mag men staat maken op de juistheid der vertaling, vooral door de fransche assyriologen van Nebukadrezar's opschrift gegeven, dan hechtte zich aan dit reusachtig gebouw een overlevering gelijk aan die van den toren van Babel in 't verhaal van Genesis, en zou dus de toren der zeven hemelsferen en de toren waarvan de hebreeuwsche schrijver spreekt dezelfde zijn. »De eerste koning,« zoo zou de hersteller van het heiligdom verhalen, »heeft (den toren) gebouwd, maar zonder den top te kunnen voltooien. De menschen hadden hem daarom verlaten sinds den

tijd van den zondvloed, hun woorden voortbrengende in verwarring.» Ik moet echter bekennen op dit punt nog tot de twijfelaars te behooren, ofschoon ik niet twijfel dat de schrijver van Genesis met zijn toren van Babel geen ander gebouw dan het heiligdom van Barzipa bedoeld heeft, en het even zeker is, dat dit tot de alleroudste monumenten van Chaldea behoort, door den laatsten van de groote babylonisehe koningen in rijker pracht hersteld [1].

Meermalen reeds zijn de twee godheden genoemd, die in de beide beschreven heiligdommen te Babel samen vereerd werden, al was het eene meer aan den een, het andere hoofdzakelijk aan den andere gewijd; het is noodig hen eenigszins nauwkeuriger te bespreken. Maruduk en Nabu, de twee groote goden van Babel en van Chaldea in het algemeen, doch wier vereering ook tot Assur was doorgedrongen, komen meestal vereenigd voor. Beiden vertegenwoordigen zij den hoogsten god, doch elk in een eigene gestalte; beiden zijn zij dus vormen van Bel-Beli, den Heer der Heeren, doch zij hebben ieder een duidelijk geteekend karakter. De een is de god der koningen, de ander der priesters; wat niet zeggen wil, dat de een door de koningen, de ander door de geleerden en priesters werd aangebeden, want zij werden door beiden evenzeer en door het geheele volk aangebeden, maar dat in den een, Maruduk, het koningschap, in den ander, Nabu, de geleerde stand zijn ver-

---

[1] Men zie over Val-saggatu en Val-zida: Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 176 vgg., 206 vgg. Lenormant, *Manuel*, II, blz. 228 vg., 231 vg. Of de gissingen van den eersten, die de laatste overneemt, in alles zeker zijn, durf ik niet beslissen. In hoofdzaken stemt echter, wat het heiligdom van Nabu betreft, ook Sir H. Rawlinson met Oppert overeen.

goddelijking, zijn ideaal, zijn hemelschen vertegenwoorger vond.

Marduk of Maruduk is waarschijnlijk in den aanvang de hemelgod als heerscher geweest. Zijn ideogram, dat waarschijnlijk „god van den licht-cirkel" (*AN TSUR UT*) beteekent, doet hem kennen als den god die in Chaldea, gelijk Asur in Assyrië, door de menschelijke gedaante in den lichtcirkel, den gevleugelden zonnecirkel, werd voorgesteld [1]. Hij is de eigenlijke koning des lands, in wiens naam en plaats de regeerende koning bevelvoert, die dezen geschapen en hem het koningschap heeft toevertrouwd, aan wien deze, behalve 't leven, de vermenigvuldiging van zijn geslacht, de duurzaamheid van zijn troon, de overwinning van zijn zwaard en de bezieling tot alles goeds te danken heeft. „Schepper en Vader" noemt hem de koning, „groote Heer, die zonder einde is." Ook is hij de wijze, de heer der orakels, gelijk zich dat van den oppersten koning der wereld verwachten laat, die met de hoogste wijsheid regeert en wiens dekreten steeds worden gehoorzaamd. De vorst is zijn stadhouder. Men leerde, dat Maruduk over de gehoorzaamheid die men hem verschuldigd was ten gunste des konings beschikt had, waarin het beginsel van het *droit divin* met volkomen zuiverheid is uitgesproken [2].

---

1) De transcriptie van *AN TSUR UT* in *Maruduk* is zeker. Zie Ménant, *Insc. de Hammourabi*, blz. 35. Vgl. Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, blz 270 vg. — Smith in Lepsius' *Zeits.* 1869, blz. 95, staaft de fonetische lezing *Maruduk*. De afleiding van den naam is onzeker. Alle pogingen om dien met eranische dialekten in verband te brengen komen mij mislukt voor. De naam is semietisch of kushietisch en moet wel samenhangen, dunkt mij, met den wortel *radah*, die zoowel *voortgaan* als *heerschen* beteekent.

2 Vgl. over Maruduk: Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, blz. 270 vgg., 281

Nabu (Nebo) of Nabiuv is evenals Marduk de hoogste god, wat niet alleen blijkt uit de groote vereering waarvan hij het voorwerp was, maar bovenal daaruit dat hij meermalen "degeen" genoemd wordt "die zichzelf teelt;" alzoo de ongeschapene, eeuwige godheid zelf, een uitdrukking ook in Egypte zoo gewoon. Als de hoogste godheid ordent hij de werken der schepping, bestuurt hij de legioenen van hemel en aarde, houdt hij de tafelen der lotsbedeeling, doet hij de zon op- en ondergaan, regelt hij den tijd, bezit hij een onveranderlijke macht en heeft hij deel gehad aan de schepping des hemels. "Wie gij zijt, die na mij komt," zoo spreekt Hulichus IV, "vertrouw op Nabu en gij hebt niet noodig op een anderen god te vertrouwen." Toch wordt hij soms, als bijzondere openbaring der godheid, weer onder Bel geplaatst. Zijn naam is afgeleid van een bekenden semietischen wortel, die de ingeving met den goddelijken geest, de profetische bezieling beteekent. Hij is dus de god des woords, de babylonische Thot, en alzoo de bijzondere beschermer der geleerde kaste, der priesters en schrijvers. Dat bewijzen ook de ideogrammen, waarmee zijn naam wordt geschreven: *AN AK*, de god die werkt of bestiert, d. w. z. die werkt op den mensch, den menschelijken geest bestiert, en *AN PA*, de god van de oliekruik waarmee de koningen gezalfd werden [1]. Met dit alles stemt overeen, dat hij zoon

vgg. I. blz. 156, 178. 186. *Histoire*, 72. 109. Talbot, *Gloss.*, n°. 39 en 44. Rawlinson, *Essay*, blz. 627 vgg.

1 Anders Oppert, *Expéd. en Mésop. II*, blz. 87. Vgl. echter Ménant, *Noms propres*, blz. 22 vgg Is het toevallig, dat Nebukadrezar, als hij zijn eigen naam schrijft, nooit het ideogram *AN PA*, maar altijd *AN AK* gebruikt?

van Anu, den onderwijzenden en beschavenden god, is; ook de egyptische goden die zichzelf geschapen hebben worden elders weder zonen van andere goden genoemd. Menigmaal heet hij de god der letteren en des verstands, de geleerde en wijze, en zelfs, naar 't schijnt, de geneesheer, wien een standbeeld gewijd wordt uit dankbaarheid voor de genezing van een zieken koning [1]. Hij geeft aan de vorsten den scepter der rechtvaardigheid, en met Tasmit, die in Assyrië zijn gemalin was (in Babel was dat Nana), heeft hij den koning gelijk een vader en een moeder opgevoed. Als Asurbanipal een menigte tabletten laat vervaardigen om het assyrische volk bekend te maken met de taal, godsdienst, wetenschap en letterkunde der beschaafder Babyloniërs, dan wordt dat werk in den naam van Nabu ondernomen. De pijlspits of wig, het hoofdbestanddeel van het babylonische schrift, schijnt zijn symbool geweest te zijn, waarnaar hij den naam Tir droeg, denzelfden dien ook een bekende genius der Pârzen had, door dezen onder de booze geesten, dat zijn de uitheemsche, gerekend en van hun inlandschen Tistrya wel te onderscheiden. De ster Mercurius was de zijne, als aankondiger van den dag en profeet der zon; wellicht dat hij daarom ook bijwijlen als de vader van Maruduk beschouwd wordt [2].

De Belit van Bel-Maruduk heette Zarbanit of Zarpanita, die ook de opperste godin of de soevereine der groote goden genoemd wordt. Zij is de moedergodin, de godin der vruchtbaarheid bij uitnemendheid. Haar naam is ver-

---

[1] Ten minste als 't juist is wat Talbot, *Glossar.*, n°. 204 zegt.

[2] Men zie over Nabu: Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, 53. 87. 189. 257 vg. 311 vg. 318. 324 326. 360. *Histoire*, blz. 72. 109. 131. Talbot, *Glossar.*, n°. 7. Rawlinson, *Essay*, blz. 637 vgg.

schillend uitgelegd, maar altijd drukt hij de gedachte van voortbrenging uit [1]. „Soevereine der goden, verhevene moeder," zoo bidt Nabukudurutzur in den tempel dien hij haar wijdt in 't midden van Babel, „wees in alles gunstig! Dat mijn werken slage met uw hulp! Bevrucht het zaad! Besluit in den moederschoot het ongeboren kind tot den bepaalden tijd! Wees beschermend aanwezig bij de geboorte!" In welk verband haar titel van „soevereine van de toppen der bergen" met haar wezen van vruchtbare moedergodin staat, of het is omdat daar de hemel zich met de aarde schijnt te vereenigen, dan wel, zooals waarschijnlijker is, omdat zij eigenlijk de godin van den vruchtbaren, allesvoortbrengenden hemeloceaan zelf is, durf ik niet beslissen. Maar zeker is het, dat haar tempel het tooneel was van een weelderigen eerdienst, en dat daar, gelijk reeds de grieksche schrijvers verhaalden, ieder babylonisch meisje zich eens in haar leven aan een vreemdeling moest prijsgeven, terwijl het geld, dat zij daarvoor ontving, als offergave in den tempelschat werd gestort. Dit walgelijk gebruik, dat zoozeer tegen

[1] Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, blz. 297, leidt den naam af van den wortel *zaraf* in den zin van *conjunctio venerea*, 't zelfde als *dalaf* waarvan Δελεφατ, reeds volgens Selden de Venus der Chaldeërs. Hincks van den wortel *zirb* (?). Rawlinson, *Essay*, blz. 630, ontleedt den naam dus: Zir-banit, d. i. Zir *genitrix*. Zir zou dan *de hooge*, *de verhevene* beteekenen. Het bewijs is de uitdrukking in een Ops. van Nebukadrezar: *Zir-um banitiya* = Zir, de moeder die mij baarde. Deze laatste etymologie heeft ongetwijfeld het meest voor zich. Vgl. o. a. den naam van een der eponymen onder Sargukin: Zirubani, Smith, *On assyr. History*, in Lepsius' *Zeits.* 1869. blz. 111. De fransche assyriologen houden *tzirti*, gelijk zij lezen, niet voor een eigennaam, maar voor een appellatief behoorende bij een voorafgaand *ilu*, zoodat de zin wordt: *deae sublimi*, *matri genitrici meae*. Aldus Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 331

onze begrippen van kieschheid en zedelijkheid indruischt, hetzij uit de hebzucht der priesters, hetzij als een poging tot beperking en regeling van de wilde ontucht te willen verklaren, zou een groote oppervlakkigheid en een volslagen onkunde van den geest der oudheid verraden. Zoo diep gewortelde en wijdverbreide, zoo tegen hetgeen den mensch, hetgeen de vrouw dierbaarst is strijdende gebruiken als het offeren der eerstgeborenen aan den vuurgod en der kuischheid aan de groote moedergodin, worden niet door priesters opgelegd en komen niet voort uit de laagste hartstochten, uit bloeddorst, wreedheid en zinnelijkheid. Zij hebben een dieperen grond, en die diepere grond is het godsdienstig gevoel of het geweten, dat wil zeggen: het gevoel van absolute gebondenheid aan een hoogere macht. Die de godheid wil bezitten, haar gemeenschap en zegen wil smaken, moet zich geheel, onvoorwaardelijk, moet het liefste wat hij heeft aan haar geven. Die wil dat de allesverterende vuurgod zijn huis, zijn kinderen spare, moet hem zijn eerstgeborene afstaan, en daardoor tevens zijn vol vertrouwen, zijn alleswagend geloof bewijzen. Die wil dat de moeder van al wat leeft haar met rijkdom van kinderen zegene, moet beginnen haar te dienen in haar tempel op de wijs zooals dat met haar natuur overeenkomt. Het wezen van den godsdienst is zelfverloochening, zelfopoffering aan God, maar slechts langzaam en na op velerlei doolpaden te zijn afgedwaald, heeft de mensch de ware, alleen Gode welbehaaglijke zelfverloochening gevonden, die in zich toewijdende liefde bestaat. Een lange ontwikkeling was er noodig voordat Jezus' liefhebbend en godgeheiligd gemoed haar volkomen openbaren kon. Maar ook de offers die het weelderige Babel en het ruwe Assur aan zijn goden bracht, maken een deel van die ontwikkeling uit en zijn een tasten en zoeken

geweest om de echte godsdienstige zelfverzaking te vinden.

Gelijk Zarbanit naast Maruduk, zoo stond Nana of Nanaia nevens Nabu. Zij is een in West-Azië zeer algemeen voorkomende godin, die door de Grieken met hun Artemis vergeleken wordt en dus, in tegenstelling van de weelderige en vruchtbare moeder der goden, de kuische godin schijnt geweest te zijn, die zich in het stille schijnsel der maan openbaarde. Haar tempel te Babel heette de tempel der hoogten, der verhevene plaatsen (*VAL SHAMIT, VAL CHARRIS*), en van haar drie heiligdommen te Barzipa, alle gelijk het eerstgenoemde door Nebukadrezar herbouwd, droeg een haar eigen naam en heetten de beide andere: de tempel des levens (*bit balati*) en de tempel van den geest des levens (*bit napasti balati*). Zoo men meent, beantwoordden zij aan de drie fazen der maan als de wassende, de volle en de afnemende [1]. De gegevens ontbreken ons om met zekerheid te zeggen, welke eigenaardige voorstellingen de Babyloniërs zich van deze godin hebben gemaakt en op welke wijs zij haar vereerden.

Dezen waren de goden, die in het tweede chaldeeuwsche Rijk boven alle andere vereerd werden. Niettemin werd de dienst der andere goden door de koningen dezer dynastie en met name door Nebukadrezar niet verwaarloosd. Te Babel, de heilige stad, het groote middelpunt van den godsdienst des lands, werden evenzeer de heiligdommen hersteld voor Sin, „die het oordeel des konings inspireert," voor Samas, „die aan zijn lichaam het gevoel der rechtvaardigheid meedeelt" en wiens tempel alzoo die „van

---

1) Aldus Oppert, *Expéd en Mésop.*, I, blz. 212. Zie de inscriptie bij Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 330. Vgl. Rawlinson, *Bil. Read.*, blz. 242, en Movers, *Rel. d. Phoenic.*, blz. 626 vg.

den rechter der wereld" heet, voor Hu, -- "die den overvloed over het land uitstort" en die den profetischen bliksem, voor de waarzeggers zoo gewichtig, slingert, — twee tempels, die "van den gever des onweders" in de eigenlijke stad, en een andere in de voorstad Barzipa, eindelijk, voor de Bilit van het huis des hemels (*Bit-anna*) en voor Adar-tsamdan, die de wapenen des vijands verbrijzelt.

Zoo zorgde men geen enkele godheid te vergeten of te verwaarloozen, voorzoover zij behoorden tot de goden des lands. De godsdienst van Babel, zoowel als die van Assur, was dus polytheïstisch. Maar niettemin schemert een zeker monotheïsme daarin duidelijk door. Men vindt hier hetzelfde als in Egypte, en dat kwam uit dezelfde oorzaken voort. Vele goden, maar één god boven allen "Aanbidders van den Heer der Heeren (*palih Bel Beli*)," zoo noemen zich de koningen gaarne. Als zij aan een der mindere goden van het pantheon hun hulde brengen, dan zijn zij overtuigd, daarmee niets te kort te doen aan den eerbied die den hoogsten god toekomt. Integendeel, de eer hun bewezen wordt middellijk aan hem gebracht. Als Nebukadrezar den alouden tempel van Samas, den zonnegod, te Larsam herstelt, dan betuigt hij dit te doen: "in de aanbidding van den hoogen Heer Maruduk [1]." Gelijk de groote koning zelf boven de onderworpen vorsten en de goeverneurs van de gewesten des Rijks, gelijk de stand der geleerde Chaldeën boven de minder ontwikkelde standen des volks, zoo stonden Bel-Maruduk en Bel-Nabu boven de andere goden. De godenstelsels der oude volken zijn geheel geschoeid op de inrichting der staten. De hierarchie der goden wordt bepaald door de staatsinrichting. Toen de thinitische koningen de twee deelen

[1] Zie 't Ops. bij Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 322 en 323.

van Egypte onder één scepter vereenigd hadden, werden de hoofdgoden van Noord en Zuid: Set en Horos, nevens elkander gesteld, maar omdat deze dubbele staat tegelijk een eenheid was, werd de god der nieuwe hoofdstad Memfis: Ptah, ter wiens eere het feest der vereeniging van 't Rijk onder één scepter gevierd werd, gelijk later de god van Thebe: Amun, aan het hoofd der goden gesteld. Niet anders ging het in Assur en Babel. Zoolang de assyrische monarchie duurde, was Asur de Heer der goden, en hoewel bij 't wederopleven van Babel's macht Bel-Marduk en Bel-Nabu naast hem gesteld werden, zooals met name de Sargoniden deden, nochtans, omdat Babel nog onderworpen was, volgen zij op Asur en staan zij niet geheel met hem gelijk. Na den val van Nineve valt Asur met haar. Marduk en Nabu worden de onbetwiste heerschers der godenwereld, zoodra de chaldeeuwsche dynastie de oppermachtige wordt. Assyrië, de militaire monarchie, heeft één hoofdgod, doch Babel, waar de macht der priesters en geleerden geen mindere was dan die van den koning, heeft twee hoofdgoden. Marduk, de god des konings, moet Nabu, den god der wetenschap en der goddelijke bezieling, als zijn evenknie naast zich dulden.

Met Nebukradezar's dood begon Babel's verval. De koningen die hem opvolgden en slechts kort regeerden, waren niet in staat de zinkende monarchie op te heffen. Eenigszins scheen de oude glorie te herleven onder Nabunahid (vroeger ten onrechte van Nabu-imtuk onderscheiden, die dan als zijn voorganger beschouwd werd), een vorst, die door de kaste der Chaldeën op den troon geplaatst was en waarschijnlijk zelf daartoe behoorde. Zeventien jaren lang bekleedde hij den troon. Doch reeds vertoonden zich de sombere voorboden van het

einde. De perzische vorst, die aan Nergalsarutsur den tweeden opvolger van Nebukadrezar in Medië een groote nederlaag had toegebracht, waarin de babylonische koning zelf sneuvelde, Cyrus, naderde met zijn overwinnende legers. Evenals in Israël en Juda schreef men ook te Babel dit dreigend gevaar aan den toorn der godheid toe, omdat men haar dienst had verwaarloosd. Dat blijkt uit een opschrift uit Nabunahid's laatste regeeringsjaar. Daar beschrijft hij, hoe hij het beroemde heiligdom te Chalanne, door den ouden koning Orcham (?) en diens zoon Ilgi gesticht doch sedert vervallen, herstelde. Hij deed het ter eere van Sin, den Heer der goden van hemel en aarde, den koning der goden, der waarachtige goden, die den grooten hemel bewoont, zijn Heer, die als de eigenlijke Heer van het heiligdom der groote godin in Chalanne beschouwd werd, en hij belijdt zijn schuld tegenover dien god, die vroeger in het chaldeeuwsche rijk zulk een hooge plaats bekleedde en nu eenigermate op den achtergrond scheen geraakt te zijn. „Alzoo," roept hij uit, „mij, Nabunahid, koning van Babel, die in schuld ben tegenover uwe groote godheid, red mij, verleen mij een lang leven tot in ver verwijderde dagen. En wat aangaat Belsarutzur mijn eerstgeboren zoon, het kroost mijns harten, beziel zijn hart met de aanbidding van uw groote godheid, en nooit geve hij toe aan de zonde..." [1]. Wat Nabunahid ook vreesde, waarschijnlijk zal hij zich niet voorgesteld hebben, toen hij deze woorden liet beitelen, dat dit, zooal niet zijn laatste levensjaar, ulthans het laatste zijner regeering zou wezen en dat de zoon van zijn hart nooit den troon van Babel zou beklimmen, ja misschien

[1] Zie Ops. bij Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 315.

wel bij de bestorming der heilige stad door den perzischen veroveraar den dood zou vinden[1].

[1] Ofschoon het bestaan van Belsarutzur of Beltsazar, waaraan men getwijfeld heeft, door het aangehaalde opschrift wordt gewaarborgd, komt het onhistorische van het Boek Daniël daarin uit, dat hij noch de zoon van Nebukadrezar, noch ooit koning van Babel geweest is. Het is daarom ook zeer onzeker, of hij bij de bestorming van Babel werkelijk is omgekomen, zooals in datzelfde Boek verhaald wordt, terwijl zijn vader, gelijk bekend is, gespaard werd. Barzipa, waar deze laatste zich ophield, was toen waarschijnlijk een wijk van Babel geworden. Het is dus twijfelachtig of men, zooals Kuenen, *Gesch. v d. israël. godsd.* II, blz. 25 schijnt te onderstellen, het sparen van den vader daaruit mag verklaren, dat hij zich bij de bestorming van Babel niet, evenals zijn zoon, in de hoofdstad bevond.

HOOFDSTUK V.

KARAKTERISTIEK VAN DEN BABYLONISCH-ASSYRISCHEN GODSDIENST.

Vergelijkt men den assyrisch-babylonischen godsdienst met den egyptischen, dan bemerkt men aanstonds dat beide, bij alle verschil, en ofschoon elk een zeer scherp geteekend bijzonder karakter bezit, tot dezelfde groote familie van godsdiensten behooren. Het is waar dat de namen der godheden gansch verschillend zijn. Alle pogingen om daarin overeenkomsten aan te wijzen moeten als mislukt beschouwd worden, of blijven althans op het gebied der onzekere gissingen [1]. Het eenige wat opmerking verdient is, dat de hoogste godheid Ilu

[1] Sir H. Rawlinson heeft verscheidene van deze gissingen gewaagd. Zoo houdt hij o. a. den naam *Hur*, dien verscheiden goden van 't assyrisch babylonisch pantheon: Tsamdan, Annu en Sin, dragen, voor eenzelvig met Horos. *Bil. Read.*, blz. 230 vg. Gesenius heeft den naam van Osiris op een assyr. gemme van 't Haagsche Muzeum meenen te vinden, doch wordt door Rawlinson, t. a. p. blz. 243, weerlegd Zoo vermoedt Oppert, dat het ideogram voor *koning*, *Sarru*, in Mesopotamië uit een hieroglyfe ontstaan is, die een bij aanduidde, evenals dat in Egypte gewoon was. Doch de bij: *sechet* of *chab*, is in Egypte het symbool van het koningschap van Neder-Egypte en niet van 't koningschap in 't algemeen. In den tijd dat de twee volken met elkaar in aanraking kwamen, hebben zij veel van elkander ontleend; zie daarover Layard, *Niniveh u. s. Ueberreste*, blz. 186. 199. 299 vgg; doch dit kan ons hier natuurlijk niet dienen.

in 't oud-chaldeeuwsch of turanisch Ra heette, evenals de hoogste, nationale god der Egyptenaars. Ra is in Egypte wel de schepper, en in Babel beteekent Ra de god van den zontvloed; daar echter de zontvloeds-mythe een scheppingsmythe is, maakt dit wezenlijk geen verschil. Evenzeer kan men den algemeenen turanischen naam van god: *An* of *Annap*, met het egyptische *An*, een heilige zuil of steen, en met *Anup*, den ouden mededinger van Osiris, vergelijken, doch dit is twijfelachtig. Waarschijnlijker is de overeenkomst tusschen Nu, den egyptischen god van den hemel-oceaan, en *Anu*, d. i. eigenlijk: god Nu, die in Chaldea een gelijke beteekenis had. Maar dit is ook alles. Evenwel, waar twee volken zulke verschillende talen spraken als het assyrisch en egyptisch, kan men zich niet verwonderen dat de overeenstemming in de namen, waarmee zij hun goden noemden, niet grooter is. De overeenstemming der denkbeelden daarentegen is soms treffend. Zoo zou, om slechts dit te noemen, de babylonische uitdrukking: „Nabu die zichzelf teelt," in Egypte volmaakt rechtzinnig zijn, terwijl zij aan de arische godsdienstleer geheel vreemd is. Maar wat ons noopt de babylonisch-assyrische en egyptische godsdiensten tot eene familie te brengen is dit, dat ze beide symbolische, theokratische en monarchisch-polytheïstische godsdiensten zijn.

Wij zagen dat in Egypte de symboliek de mythologie bijna geheel op den achtergrond heeft gedrongen. De voorstellingen die de Assyriërs van hun goden geven bewijzen dat bij hen hetzelfde plaats had. Het verschil bestaat alleen hierin, dat de mythologie bij hen nog armer schijnt te zijn, en de symboliek reeds langzamerhand in dogmatiek begon over te gaan; doch wij zijn

op dit punt niet genoegzaam ingelicht, om met volle zekerheid te kunnen spreken. Dit slechts kunnen wij met gewisheid zeggen, dat de dierendienst, die belichaamde symboliek, die in Egypte zoo groote uitbreiding had gekregen, in Babel en Assyrië bijna niet bestond. Zoo er al heilige dieren, slangen, duiven, paarden bij of in de tempels gehouden werden, van een bepaalde aanbidding dezer dieren vinden wij in Mesopotamië geen spoor [1].

Was de egyptische godsdienst theokratisch, niet minder was dat de babylonisch-assyrische. De koning is de stedehouder, de plaatsvervanger (*patis*) der goden, hun onderkoning (*naab*, *saknu*), hun oogappel, hun hoogepriester (*sakkanakku*) [2]. Het koningschap van Babel was bepaald een priesterlijk ambt, maar ook de assyrische koningen regeeren in naam van Asur. Als zoodanig worden zij "door de goden geëerd" en leiden zij hun macht, hun waardigheid, hun soevereiniteit van hen af. De koning is hun gunsteling en hun roem, ja, bij uitzondering door hen geschapen. Zelfs is hij de middelaar tusschen de godheid en zijn volk, door wien de menschen de goddelijke openbaringen ontvangen. "De goden (Nabu en Tasmit, de goden der openbaring en des onderrichts)" zegt Asurbanipal, "hebben aan de koningen, mijn voorgangers, dit spijkerschrift geopenbaard." En hij schrijft dan die openbaring van Nabu tot leering zijner onderdanen op. "Koning der gerechtigheid," zoo noemt zich

[1] Vgl. Münter, *Rel. der Babyl.*, blz. 33—35.

[2] Zie de verschillende namen voor priesters, waarvan sommige twijfelachtig zijn, bij Talbot. *Glossar.*, n°. 146, 147, 148, 177 (?), 178, 179, 180. Vijf van deze zes of zeven titels worden dikwijls door den koning gedragen.

Nebukadrezar, „waarachtig herder der volken, gids der menschheid, ... die (der goden) diepzinnige raadslagen uitvoert, de meester des levens, de verhevene monarch zonder blaam.” „Maruduk de groote Heer,” zoo vervolgt hij, „heeft mij tot het koningschap der natiën verheven.... Ik onderwerp mij eerbiedig aan Maruduk, die mij geschapen heeft. Hij heeft mijn aandacht gevestigd op de inachtneming zijner voorschriften; hij heeft voor mij zijn duisterste godspraken geopenbaard, zijn hoogste wetten.” „Gij hebt mij,” zoo heet het elders, „tot heerscher over alle menschen gemaakt, om over hen allen te waken, gelijk uw eigene, verhevene voorzienigheid,” of ook: „gij hebt mij bekleed met de soevereiniteit der wereld, als uw sterfelijk beeld.” Op de beeldhouwwerken wordt de vorst dan ook steeds als de type der hoogste godheid voorgesteld. De gevleugelde figuren, die hooger geesten beduiden, dienen hem. Al zijn handelingen in oorlog of vrede staan met den nationalen godsdienst in verband. De symbolische gestalte in den gevleugelden cirkel, die den hoogsten god afbeeldt, gelijkt in houding en gewaad op den koning, boven wiens hoofd zij zweeft. Al de bordnursels op zijn kleeding hebben een mythische of liever symbolische beteekenis. Zelfs zijn wapenen, armbanden en andere sieraden zijn met afbeeldingen van heilige dieren, leeuwen, stieren, eenden voorzien. 's Konings beeld, dat hij in zijn eigen paleis aan den ingang der tempels en ook in de overwonnen steden of aan de bronnen der groote rivieren plaatst, is een beeld van het koningschap, doch de glorie van Asur wordt daarop geschreven. Evenwel, en hierin is verschil met Egypte en vooruitgang tevens, al worden deze beelden eerbiedig gehuldigd, de koning zelf wordt niet zoo grof vergood als dat aan de oevers van den Nijl geschiedde, en blijft

steeds een mensch, „het sterfelijk beeld" der godheid [1].

De babylonisch-assyrische theokratie onderscheidt zich ook daarin van de egyptische, dat zij uitsluitender, scherper afgebakend tegenover vreemde godsdiensten en tegelijk inwendig minder absoluut was.

Nog veel sterker dan in Egypte is in Babel en Assur de overtuiging, dat de oorlogen door de koningen gevoerd niet zoozeer staatkundig als wel godsdienstig waren. Op gelijke wijs als Israël van de oorlogen van Jahveh, zoo sprak de Assyriër van de oorlogen van Asur, de Babyloniër van Maruduk's heiligen krijg. Het zijn de diepzinnige besluiten van Asur, die den koning tot den strijd bewegen, en het is onder opzien tot hem, dat hij zijn slagorden schaart. Wederrechtelijk hebben andere vorsten schattingen geïnd van volken door hen overwonnen, want die schattingen behooren aan Asur, wien alles toekomt. Daarom ontvangen de goden dan ook steeds een groot deel van den buit, en wat de koning daarvan voor zich kiest, kiest hij, zooals hij zorgdraagt opzettelijk te vermelden, in de aanbidding van Asur zijn Heer. Natuurlijk dat, als de vijanden iets van den buit verbergen, hun dit als een zonde tegen Asur wordt toegerekend. Over 't algemeen zijn zij „goddeloozen" en is rebellie opstand, niet tegen den koning, maar tegen God. Worden zij overwonnen of onderwerpen zij zich, dan geschiedt dat door en aan Asur. Sinachirib zegt van de koningen, die zich voor zijn wapenen hebben vernederd, dat zij zich tot de vroomheid bekeerd hebben,

[1] De bewijsplaatsen zijn te talrijk om ze alle te noemen. Men vgl. Layard, *Nineveh u. s. Ueberreste*, blz. 427. Oppert, *Exped. en Mésop.*, I. blz. 230. 305. 336. 353. II, blz. 53. 318. 306. *Sargonides*, blz. 25 *Histoire*, blz. 100. 112 vg., 114. 115. 117. 125. Talbot, *Glossar*, 31. 39. 67. 146. 160.

en nog sterker drukt Asurnazirpal dit uit, als hij verhaalt degenen die Asur verlooehenden bekeerd te hebben. Zoo schenkt Takluthabalasar aan een overwonnen vorst slechts vergiffenis, op de belofte dat hij zich aan de groote goden onderwerpen en hun aanbidding gedurende zijn gansche leven voortzetten zal. Het is dan ook werkelijk niet alleen de glorie, maar de aanbidding van hun hoogsten god, dien de koningen, naar hun eigen getuigenis, zich voorstellen door hun krijgstochten te verbreiden. Asurnazirpal zegt dit uitdrukkelijk. Zijn groote voorganger Takluthabalasar I ontneemt aan de inwoners van een door hem veroverde plaats hun vijfentwintig goden, en dwingt hen tot de aanbidding van Asur. Om de suprematie der assyrische goden duidelijk te doen uitkomen wijdt hij de vijfentwintig veroverde beelden aan verschillende van de eerstgenoemde godheden, vooral aan de godinnen des lands in haar tempels Eenigszins anders, maar met dezelfde bedoeling, handelde Asurachiddin, toen hij een arabischen stam overwonnen had. Hij stelde niet slechts een vrouw uit zijn harem in de plaats der arabische vorstin, maar nam ook de godenbeelden van den stam weg, beschreef ze met de glorie van god Asur en plaatste ze toen weder in hun eigen heiligdom [1]. Van denzelfden geest getuigt een andere daad van Takluthabalasar. Na een voorspoedigen veldtocht in het land der Naïri of „der rivieren,“ dat in de nabijheid der Kaspische zee moet gezocht worden, heeft hij de koningen van dat land levend in handen gekregen. Hij heeft medelijden met hen en schenkt hun vergiffenis. Maar dat mocht niet zoo onvoorwaardelijk geschieden.

---

[1] Oppert, *Memoire sur les rapports de l'Egypte et de l'Assyrie*, blz. 34 en 39.

Zij behoorden aan de goden; hun ter eere en ter voldoening moesten zij worden geslacht, evenals Agag door Samuel voor Jahveh in stukken gehakt werd, nadat Saul goddeloos genoeg was geweest hem te sparen. Takluthabalasar is van dezelfde geloofsleer als Samuel, en, voorzichtiger dan zijn israëlietische ambtgenoot, zorgt hij aan de goden een vergoeding te geven voor de menschenlevens die hun niet worden geofferd. De bezittingen der gevangen vorsten ontvangt Samas, en zoo wordt de geheele buit „gewijd aan godsdienstige handelingen, als eigendom van de groote goden, voor de lengte van dagen, voor de eeuwige tijden." [1] Niet ongewoon was het, dat de assyrische vorsten, vooral de Sargoniden, veroverde steden niet slechts naar hun eigen namen, maar ook naar die van hun goden noemden, zooals Kar-Nabu, Kar-Sin, Kar-Ilu en Kar-Istar [2]. Geen wonder, dat bij zulk een beschouwing de vreemde goden veracht en nooit in het pantheon werden toegelaten. Evenals de Israëliet met minachting sprak van de *elohim achêrim*, de andere goden, zoo noemde ook de Assyriër een vreemden god met dezelfde woorden: *ilu sa akkhari*. In Egypte werden vreemde goden in het pantheon opgenomen, doch op voorwaarde dat zij geheel en al egyptisch zouden worden. In Assyrië traden zij de tempels niet in, dan als onderdanige vazallen van de goden des lands, en troonden daar ter verheerlijking van dezen, evenals de overwonnen vorsten aan het hof van den grooten koning.

---

[1] De bewijzen van 't voorgaande zijn zoo overvloedig, dat men de opschriften slechts behoeft door te zien, om ze aanstonds in menigte te vinden. Zie echter vooral Oppert, *Histoire*, blz. 44 vgg en 74 vgg. *Sargonides* blz. 22. *Expéd en Mésop.*, I, blz 297. *Mémoire sur les rapports* etc., blz. 80. 82. 84 vg.

[2] Oppert, *Mémoire*, blz. 99.

Maar was de babylonisch-assyrische theokratie tegenover andere godsdiensten uitsluitender dan de egyptische, inwendig was zij beperkter. Ik zeide reeds dat de koningen van Babel en Assur nooit op zoo grove wijze vergood werden als die van Egypte, en de opvatting der Godsregeering was in eerstgenoemde rijken dus minder zinnelijk, geestelijker dan in het laatste. Het is waar, dat de hoogste priesterlijke waardigheid ook in Mesopotamië bij den koning berustte. Als hij haar uitoefent, draagt hij een bijzonder gewaad: om het middel een versierden gordel, welks einden tot op de voeten afhangen, om den hals de heilige symbolen: zon, maan, sterren, gehoornde muts en drietand, in de hand een staf met een kogel of schijf aan 't eind, of een soort van tweetand, die op de afbeeldingen door een golvende lijn met de boven zijn hoofd zwevende goddelijke figuur verbonden is, en dus het magische werktuig schijnt te wezen waardoor hij zich met de godheid in gemeenschap stelt [1]. Maar naast den koning stond een machtige priesterschap, naar het schijnt veel zelfstandiger dan de egyptische, en niet als deze in den regel door den koning benoemd. Menigmaal ziet men hen op de monumenten afgebeeld, met een denappel of een bloem met drie of vier bloesems in de eene, en een vaatje van gedreven of gegraveerd metaal of gesneden hout in de hand, evenals de goden zelven en dus hun beelddragers. Niet zelden zijn zij eunuchen, wat met godsdienstige denkbeelden, ook in Klein-Azië zeer verbreid, in verband schijnt te staan, ofschoon de eunuchen ook in geheel andere, zelfs militaire, betrekkingen voorkomen. De Chaldeërs, bewaarders der heilige overlevering, bedienaars van den gods-

[1] Layard, *Niniveh u. s. Ueberreste*, blz. 427.

dienst en officiëele geleerden, maakten een afzonderlijke kaste uit. Of zij dezelfden zijn als de Magiërs, wier overste, onder anderen volgens Jerem. 39, 2, in het gevolg des konings voorkomt, dan of dezen van hen verschillen, valt moeilijk te beslissen [1]. Zeker is het dat de Magiërs een medische, dat is hier turanische, stam waren, en dat men in de Chaldeërs van Babel, op grond van de heilige taal die zij bezigden, hoogstwaarschijnlijk ook Turaniërs moet zien. De vaste organizatie gaf aan de geleerden en priesters een groote kracht. Het is waar, dat de koning soms, om zijn plannen in 't herbouwen van tempels door te zetten, de priesterlijke instellingen veranderde [2]. Maar wij hebben opgemerkt, hoe hij de geleerden steeds in alles raadpleegde, hoe bijvoorbeeld Saryukin en Nebukadrezar hen ontzagen, en hoe zij hun eigen god Nabu nevens den god van 't koningschap Maruduk hadden. Zelfs stelden zij eigenmachtig Nabunahid, den zoon van hun eigen hoofd, in de plaats van den kleinzoon van Nebukadrezar, die hun niet behaagde. De grootere zelfstandigheid van de priesterschap in Babel en Assur is zonder tegenspraak een zekere vooruitgang, want zij waarborgt den godsdienst althans eenige onafhankelijkheid tegenover den staat Maar den grooten stap, dien de Feniciërs en vooral de Israëlieten deden, ik bedoel de volledige scheiding tusschen de attributen en rechten des konings en die der priesters, hebben de Babyloniërs en

[1] Talbot, *Gloss.*, n°. 148 ziet in 't assyr. *Imga* den naam *Mag* of *Mog*, d. i. Magiër. De vader van Nabunahid wordt *Rubu imga* genoemd, wat dan volkomen eenzelvig zou zijn met het *Rab-mog* van Jeremia. Ook Nebukadrezar zelf heet *Imga*.

[2] Oppert. *Expéd en Mésop.*, I, blz. 187. De eigenmachtige daad des konings bewijst tevens dat de priesterschap hem dorst weerstaan. Hetzelfde ondervond Alexander, Arrian. *Exped.*, L. VIII, 17.

Assyriërs nog niet gewaagd, en van de scheiding tusschen priesterschap en profetisme, zooals die in Israël voltooid werd, is bij hen nog niet het flauwste spoor te bemerken.

Dat de babylonisch-assyrische godsdienst, evenals de egyptische een monarchisch-polytheïstische was, behoeft na het vroeger (vooral blz. 377 vg.) daarover gezegde niet meer te worden aangetoond. Alleen merk ik op, dat het monarchale van het pantheon in Babel niet meer zoo zuiver was, omdat de macht der priesters daar een splitsing van den hoogsten god, den Heer der Heeren (Bel Beli), in twee gestalten noodzakelijk had gemaakt.

Niettemin, bij alle overeenkomst met den egyptischen godsdienst, is de assyrisch-babylonische veel nader verwant aan de syrische, fenicische, israëlietische en arabische godsdiensten en maakt dus met deze een bepaalden tak van de groote mesopotamisehe familie uit, dien men den kushietisch-semietischen of beter den aziatisch-mesopotamischen zou kunnen noemen. Hij vertoont daarvan alle kenmerken. Niet alleen dat de goden bij dit volk voor een goed deel dezelfde namen dragen als bij Syriërs, Feniciërs, Filistijnen, Moabieten, Hebreën, zooals Adar, Bel, Dagan, Nabu, Il en de overal vereerde Istar of Astoret, — om niet te spreken van de bewoners van Yemen of Zuid-Arabië, waar we verscheiden assyrische goden wedervinden — maar zij vertoonen geheel hetzelfde karakter, in menig opzicht verschillend van dat der egyptische. Drukt de algemeene naam dezer laatsten het denkbeeld van eeuwige verjonging uit, de generieke namen der assyrisch-babylonische goden getuigen van heerschappij en kracht. Istar, naar wie de godinnen van Assyrië de *istarat* heeten, is, zooals wij zagen, waarschijnlijk van arischen oorsprong. Maar de Bel's

en Belit's zijn de heeren en vrouwen, de Ilu zijn de sterken[1]. Rabu, de groote, en Tsamdan, de machtige, zijn gewone bijnamen der godheid. Gelijk de oude Hebreën hun god El-Shaddai, god den machtige, noemden, zoo heet ook Asur *Shadu-rabu*, de zeer machtige[2]. Het denkbeeld van de eeuwigheid der goden wordt wel uitgesproken[3], en dat van het leven wordt onder anderen door den god Ilu vertegenwoordigd, maar het wordt geheel anders opgevat en is lang zoo overheerschend niet als in Egypte. De leer der onsterfelijkheid, het geliefkoosde dogme der zonen van Cham, treedt hier, evenals bij de andere zoogenaamd semietische volken, dan ook geheel op den achtergrond. Als God te worden is hier niet meer het voornaamste, evenals bij den Egyptenaar. De verhevenheid, de grootheid en oppermacht der goden wordt door de Babyloniërs en Assyriers steeds in 't volle licht gesteld. Hoe hoog de koning ook sta, hij spreekt van zijn nederigheid tegenover Bel[4]. »Dat de blik van goedertierenheid, die in uw eeuwig aangezicht schittert, mijn angsten verdrijve,« zoo bidt Asurbanipal, »en dat de toorn en de woede van God mij nimmer genaken. Dat mijn tekortkomingen en zon-

---

[1] Talbot, *Glossar.*, n°. 220.

[2] Volgens Rawlinson beteekenen Bel en Il hetzelfde, en behoort de eerste tot Babel, de laatste tot Assyrië Inderdaad leest men in een opschrift van Saryukin (Oppert, t. a. p. 32): »de groote Bel-Dagan, meester der aarde, bewoont Mesopotamië, de *ilu* en *istarat* bewonen Assyrië.« Maar dat bewijst nog niet dat de beteekenis dezelfde was.

[3] Talbot, *Glossar.*, n°. 160 en 193. Dat de goden als levengevers beschouwd werden blijkt uit namen als: *Asur-utila*, A. geeft leven, *Nergal-ubullat*, N. geeft leven enz. Talbot, t. a. p. n°. 208. Doch dit is nog geheel iets anders dan het egyptische dogma.

[4] Oppert. *Histoire*, blz. 15

den uitgewischt worden en dat ik mij met hem verzoend vinde, want *ik ben de slaaf zijner macht*, de aanbidder der groote goden. Dat van uw machtig aangezicht mijn hulpe kome [1].» Zoo zegt Nebukadrezar, nadat hij, evenals de egyptische soevereinen, zich beroemd heeft door Maruduk geteeld te zijn, veel nederiger dan dezen: «Ik handel jegens Maruduk mijn schepper als een vroom en niet als een onverschillig man. Dat het gezegend zij. Ik heb een daad van verbrijzeling des harten gedaan zonder blaam, voor mij alleen, in mijn hart.» [2] En elders betuigt hij: «Ik heb mij aan Maruduk bevolen, ik heb den zoom van zijn gewaad aangegrepen. Hij heeft de begeerten van mijn hart onderzoeht tot in haar drijfveeren.» [3] Zeer gebruikelijk is de uitdrukking: wandelen in de gehoorzaamheid van Asur. Alles wordt dan ook van de godheid afgeleid. Menigmaal betuigen de koningen hun dankbaarheid dat zij in zoo hoogen stand geboren zijn, waarin de goden hen geplaatst hebben. Zelfs smeeken zij hen, om de aanbidding hunner godheid op te wekken in hun eigen harten en in die hunner onderdanen [4]. Het is waar, dat zij ook loon verwachten, en door hun vroomheid een hoogen ouderdom hopen te verkrijgen, een gedachte ook bij de Israëlieten zoo gewoon [5]. Wederkeerig is hun eerste zorg na een voorspoedigen veldtocht om offeranden voor de goden te slachten en hun tempels te verfraaien, want met hun hulp hebben zij overwonnen.

Alles wordt door den godsdienst beheerscht. Zelfs de

[1] Lenormant, *Manuel*, II, blz. 131.
[2] Oppert, *Expéd. en Mesop.*, I, blz. 233.
[3] T. a. p. blz 318.
[4] Oppert, t. a. p., Talbot, *Glossar* n°. 258.
[5] T. a. p. n°. 193.

werken van algemeen nut, zooals kanalen, worden tot roem van Asur of Marduk aangelegd. De bouwkundige versiersels in de paleizen, tot de franjes aan de gordijnen toe, bestaan uit heilige zinnebeelden. Stoelen en tafels rusten op gewijde dieren. Zelfs op de wagens en het paardentuig bemerkt men deze emblemen [1]. Naar Bel waren de muren van Babel, naar acht verschillende goden de poorten van Dur-Sarynkin genoemd. Baksteenen zou men niet vormen dan in de derde maand, de maand van Sin, op den dag aan Nabu gewijd, omdat deze als de god der baksteenen en fundamenten, de god der magische cirkels beschouwd werd, en natuurlijk werden hem daarbij offeranden gebracht. In de vijfde maand daalt de god des vuurs neder, jaagt de vochtige wolken weg en grondvest steden en huizen. Daarom werden dan de grondslagen gelegd en de baksteenen gemetseld, waarbij gewijde steenen in den grond werden geworpen, evenals men dat in Egypte met kleine godenbeelden deed. Aan de goden werden de paleizen gewijd. Asur en Adar waren de verdedigers der steden. Natuurlijk ontvingen ook de kontrakten een godsdienstige wijding en waren niet echt zonder dat [2]. Vandaar dan ook de groote zorg door koningen en priesters voor de heilige letterkunde en het godsdienstig onderricht van hun volk gedragen, waardoor Asur-

[1] Diese merkwürdige Verbindung zwischen der Religion und den Pflichten und Ereignissen des öffentlichen und Privat-lebens, welche so bemerkenswerth auf den assyrischen und aegyptischen Monumenten und den jüdischen Gesetze dargestellt ist, ist einer philosophischen Forschung wohl würdig." Layard, t. a. p. blz 428 Ten deele behoort dit tot de eigenaardigheid der geheele mesopotamische godsdienstfamilie als een symbolische

[2] Ops van Sarynkin bij Oppert, *Expéd en Mésop.*, I, blz 355 vg. Lenormant, *Manuel*, II, blz. 142.

banipal bewogen werd nauwkeurige lijsten van de namen en eigenschappen der goden te doen opmaken en de liturgische lofzangen te doen opteekenen [1]. »Alles behoort aan God, alles is des Heeren,« ziedaar het hoofddogme der aziatisch-mesopotamische godsdiensten. Men moet Hem alles wijden, het eigen lichaam, de dierbaarste kinderen, eer en leven. En de godsdienst der Babyloniërs met zijn eunuchen en zijn kuischheidsoffers in den tempel van Zirbanit te Babel, de godsdienst der Assyriërs met zijn menschen- en kinderoffers aan den vuurgod, zijn voor de afschuwelijkste toepassing van dat dogme niet teruggedeinsd.

Maar al vertoonen de babylonische en assyrische godsdiensten al de karaktertrekken van de familie waartoe zij behooren, elk heeft toch ook zijn eigenaardig karakter. De assyrische is streng, hard, meedoogenloos. De eigenaardig assyrische goden zijn wreede, bloeddorstige goden, tot Istar de krijgshaftige toe. Tot hun eeretitels behooren: »de sterke, die niet vergeeft,« »degeen wiens werk verwoesting is.« Het is zeer natuurlijk. Die de verhalen leest, door de assyrische koningen van hun zoogenaamde heldenfeiten gegeven, kan het niet anders verwachten. Men walgt van al de gruwelijke, uitgezochte wreedheden, die daarin met welbehagen verteld worden. Zij beroemen zich de steden verwoest en verbrand, het land in een wildernis te hebben veranderd. Spietsen, kruisigen, inmetselen, prijsgeven van al wat jong is aan de beestelijkheid der soldaten, ziedaar de straffen die op de weerspannige volken en stammen worden toegepast. Afsnijden van neuzen en ooren, handen en voeten, uitsteken van oogen, dat zijn onbeduidende kleinigheden. Maar het

1 Oppert, *Mémoire*, blz. 47

villen van zijn mededingers was voor den assyrischen vorst een bijzonder genoegen, waarbij hij niet verzuimde in hoogsteigen persoon tegenwoordig te zijn. En met bloedige ironie plaatsten ze vorstelijke kronen op de hoofden der gemartelde koningen. Dit alles geschiedde in 't openbaar. De huid der gevilden werd aan den muur hunner eigene stad of van Nineve gespijkerd. Van de lijken en de afgesneden hoofden werden pyramiden gemaakt. Hetgeen de kieschheid verbiedt te beschrijven, gebeurde op estraden, daarvoor met opzet gebouwd, voor aller oog. Het was de theorie der afschrikking in haar volle kracht. Het waren de harde lessen door de stedehouders der groote goden aan de wereld gegeven. Het was de prediking van Asur en Istar, die door de volken moesten gevreesd worden, van die goden wier gespierde gestalten, dikwijls in strijd met allerlei monsters, zij op de muren hunner paleizen afbeeldden, wier toorn zoo verschrikkelijk was, en die zij daarom juist met zulk een innige vroomheid, met zulk een diepen eerbied aanbaden. Voor een volk als dit waren dezen de rechte idealen.

In Babel daarentegen was het anders. Daar, in het vruchtbare Chaldea, heerschte boven allen de godin der vruchtbaarheid. Daar, op den geboortegrond der west-aziatische beschaving, stonden heiligdommen van scheppende, beschavende goden. Daar, in het middelpunt der geleerdheid, was de god der intelligentie een der twee hoogste. Opmerkelijk is het te zien, hoe dezelfde god in Babel en in Nineve van twee verschillende zijden beschouwd wordt. Hu is de god van den wind, of juister: de hoogste hemelgod, wiens adem de wind, wiens openbaring de storm en het onweder is. Hij is alzoo ook de god des geestes en daarom der intelligentie. Nu wordt in Assyrië de eerste, natuurlijke beteekenis steeds

op den voorgrond gesteld: „als een storm van Hu," dat is een geliefkoosde vergelijking voor de assyrische koningen. In Babel is het meer het profetisch karakter van zijn onweders dat men doet uitkomen, en is hij bovenal de god des geestes en des verstands. Ook Marduk, hoewel de god van het koningschap en als zoodanig beschermer van den krijg, is niet zulk een bloeddorstige figuur als de assyrische hoofdgoden. Van zijn werken heet het dat zij „vernuftig zijn in de volmaaktheid." De babylonische godsdienst is minder streng, vooral weelderiger dan de assyrische, maar hij is veel menschelijker en beschaafder.

Wat hem vooral onderscheidt is zijn astrologisch karakter. Het is waar, de vereering der sterren als goddelijke wezens is niet uitsluitend aan de Babyloniërs eigen. Men vindt haar overal en bijzonder bij de volken der mesopotamische familie, door wie zij echter van de Turaniërs ontleend moet zijn. Wat men gezegd heeft van het herdersleven der Semieten en den helderen nachtelijken hemel van Mesopotamië, om de astrolatrie der Chaldeeën en de hun verwante volken te verklaren, komt mij ongegrond voor. De Chaldeeën waren geen Semieten maar Turaniërs. In hun letterschrift is het teeken voor de godheid een ster [1], wat aanduidt dat zij in de sterren de openbaring der godheid zagen, en het is hoogstwaarschijnlijk een geheel andere hemel dan die van Mesopotamië, waaraan zij het

[1] Ménant, *Noms propres*, blz. 17, houdt dit teeken voor een verkorting van de afbeelding der hoogste godheid, den gevleugelden cirkel. Indien dit zoo is, dan verandert de zaak daardoor wezenlijk niet, want die gevleugelde cirkel is een afbeelding van de zon. De voornaamste der sterren zou dan het ideogram voor de godheid geleverd hebben en niet de sterren in 't algemeen. Ménant's vermoeden is echter niet zeer waarschijnlijk.

eerst den loop der sterren hadden gade geslagen. Hoe het zij, de astrologie was bij hen een bepaalde wetenschap geworden, een soort van primitieve theologie. Het was een welgeordend stelsel. De vijf planeten met zon en maan zijn de voorwerpen der aandachtigste beschouwing. Geen wonder, want zij bewegen zich voortdurend en geven door die veranderingen van stand den wil der goden te kennen. Daarom heetten zij de tolken der goden en werden ook ten deele met hun namen genoemd, doch werden zeker alleen door het volk en in latere tijden met hen verward en vereenzelvigd [1]. Op hen volgden de twaalf heeren der goden, de teekenen van den dierenriem, en deze hadden, waarschijnlijk vierentwintig, raadgevende goden nevens zich, vaste sterren of sterrenbeelden ter wederzijde van den dierenriem [2]. Het zou echter onjuist zijn bij de Babyloniërs van sterrendienst in den volsten zin te spreken. Mogen de sterren bij hen ook vereering ontvangen hebben, tusschen haar en de goden werd zeer bepaald onderscheid gemaakt. In de sterren openbaarden zich de goden, toonden zij hun heerlijkheid Uit de zeven planeten maakte men op dat er zeven voornaamste goden waren [3], die zich daarin aan de aarde vertoonden, maar

---

[1] Men is gewoon de assyrische namen der planeten alzoo op te geven: Adar = Saturnus, Maruduk = Jupiter, Nergal = Mars, Istar = Venus, Nabu = Mercurius. Lenormant, *Manuel*, I, blz. 184. Het spreekt van-zelf dat dit stelsel, waarin drie assyrische goden met twee babylonische vermengd worden, niet het echte oud-chaldeeuwsche kan zijn. Bij de zoogenaamde Tsabiërs heette de planeet Venus: Belati, d i. Bilit, Chwolsohn, *D. Ssabier u. d. Ssabismus*, II, 660. Vlg. Ktesias werd de planeet Saturnus *Elos*, d. i. Ilu genoemd.

[2] Zie de beschrijving bij Münter, *Rel. d. Babyl.*, blz. 14 vgg.

[3] Onder de voornaamste goden komt (Ops. van Takluthabalasar I)

men wist zeer wel dat die planeten de goden zelven niet waren. De grove, populaire voorstelling was zonder twijfel, dat de hemellichamen invloed uitoefenden op het lot der menschen en volken. Maar de meer ontwikkelden beschouwden het anders. Voor hen waren de planeten tolken der goden; de sterrenhemel openbaarde hun wil. Gelijk Hu in zijn stormen en onweders, zoo sprak de groote hemelgod ook in zon, maan en sterren tot zijn menschenkinderen. De eene beschouwing is even natuurlijk als de andere. Hebben wind en weder grooten invloed op het geluk en leven der aardbewoners, niet minder hangt hun lot van de schitterende hemellichamen af. De gevolgtrekking lag voor de hand dat men door nauwkeurig te letten op de teekenen des hemels, 't zij op het geluid van den donder en de slingeringen van den bliksem, 't zij op de bewegingen der sterren, den wil der goden duidelijk zou kunnen verstaan. Zoo ontstond de uitgewerkte bliksemwetenschap der Etruriërs [1], zoo de uitgewerkte astrologie der Babyloniers. De reden waarom juist deze laatste vorm van wichelarij bij hen de overhand kreeg, kan daarin gelegen zijn, dat de Chaldeërs in het bezit van alle geleerdheid waren, en ook in die omstandigheid, waaruit men ten onrechte den oorsprong van alle astrologie heeft afgeleid, ik bedoel, dat de hemel in Babel door zijn helderheid zooveel gelegenheid tot waarneming der sterren aanbiedt.

---

de god *Sabbi*, d. i. *zeven* voor. Zes godennamen volgen hem en dan leest men: „Dit zijn de goden van het huis van Sabbi." Talbot, *Gloss.*, n° 197. Men herinnert zich dat de genoemde vorst ook slechts een zevental namen van voorname goden boven 't verhaal zijner krijgsbedrijven plaatst.

[1] Mommsen, *Römische Geschichte*, I, blz. 183 vg. 4e Aufl.

En nu eens de overtuiging gevestigd was, dat de godheid haar welbehagen onmiskenbaar in den stand der sterren uitsprak, onderwierpen de vrome Babyloniërs en Assyriërs, naar hun mesopotamischen aard, zich dan ook zonder wederstreven aan de uitspraken hunner astrologen, en gaven daarvoor somtijds zelfs geliefkoosde plannen gewillig op [1].

[1] Zie 't voorbeeld van Sinachirib bij Lenormant, *Manuel*, II. blz. 105 en 199. Hij geeft daar (blz. 199) ook zeer merkwaardige voorbeelden van astrologische rapporten.

HOOFDSTUK VI.

DE GODSDIENSTEN VAN YEMEN EN HARRÂN MET DEN BABYLONISCH-ASSYRISCHEN VERGELEKEN.

Wij mogen ons van de babylonisch-assyrische godsdiensten niet afwenden, zonder nog van een tweetal godsdiensten te gewagen, die daarmee nader dan eenige andere verwant schijnen te zijn · ik bedoel dien van Yemen in Gelukkig-Arabië en dien van Harrân in het mesopotamische Syrië (Aram-naharaîm).

De himyarietische opschriften, voor het grootste deel te Amrân in Yemen gevonden, hebben over den godsdienst der Sabeërs of Himyarieten [1], die daar reeds in den vóór-christelijken tijd een machtig en bloeiend rijk gesticht hadden, dat eerst later tegen het einde van de 5[e] eeuw onzer jaartelling te gronde ging [2], een nieuw licht doen opgaan. De Sabeërs golden bij de Ouden

---

[1] Sabëers was, volgens Osiander, *ZS. d. deutsch. morgenl. Gesells.*, XX, blz. 205, de gebruikelijke naam in den bloeitijd des rijks. Chwolsohn, *Die Ssabier*, I, blz. 94, zegt, dat zij door de Arabieren gewoonlijk Yamanensers (El-Yemânîyûn) genoemd worden, en eerst later, d. i. in de 4[e] eeuw n. C., den naam Himyarieten ontvingen Hij haalt daarbij Philostorg. H. E. 2, 6 en 3, 4 aan. Doch reeds Ptolemaeos (2e eeuw n. C.) spreekt van *Ὁμηρῖται*, Homerieten.

[2] De opschriften zijn waarschijnlijk alle jonger dan het begin onzer jaartelling. Twee dragen data: 573 en 640 Seleuc., d. i. 261 en 328 n. C. Blau, *Die Wanderung der sabaischen Völkerstämme in 2 Jh n. Chr.* in *ZS d. deutsch. morgenl. Gesells.* XXII, blz. 654.

voor het rijkste volk van Arabië. In weelde en beschaving wedijverden zij met de Feniciërs en Babyloniërs en overtroffen zij ver de andere bewoners van het schiereiland. Waren dezen meest nomaden, zij leidden een gezeten leven, en hielden zich bij voorkeur met akkerbouw en koophandel bezig. De pracht en omvang van hun gebouwen en steden maakten de bewondering uit van hen, die zoo iets in dezen uithoek der wereld niet gewacht hadden, en zelfs de overblijfselen daarvan zijn indrukwekkend. Waren zij door de ligging van hun land eenigszins van het groote wereldverkeer afgezonderd, met de westkust van Indië en met Egypte onderhielden zij een levendigen handel, waarin de Feniciërs een groote rol schijnen gespeeld te hebben. De berichten der klassieke en der arabische schrijvers, zoowel als de voortbrengselen hunner kunst die tot ons gekomen zijn, getuigen van hun welvaart en den hoogen graad van beschaving dien zij bereikt hadden. Hun talrijke tempels en trotsche burchten — over het slot Salhîn te Marib, de sabeesche hoofdstad, was 70 of 80 jaren gebouwd — doen hen kennen als een bouwlustig volk, in dit opzicht vooral van zijn arabische naburen scherp onderscheiden. Hun staatsinrichting, die op het kastenstelsel gegrond en hoofdzakelijk feodaal schijnt geweest te zijn, hun maatschappelijke toestand, die bij voorbeeld polyandrie gedoogde, en hun wreede strafwet toonen mede geen groote overeenkomst met die van 't meerendeel der zoogenoemde semietische volken en gelijken veel meer op die der oorspronkelijke bewoners van Indië.

Toch behoort de taal der Sabeërs zonder eenigen twijfel tot die familie, die men is overeengekomen de semietische te noemen. Osiander, die het meest tot be-

vordering der kennis van het Himyarietisch gedaan heeft, beschrijft haar ongeveer aldus [1]: Met het Arabisch en het Ethiopisch staat zij in het nauwste verband en vormt daarmede den zuid-semietischen taaltak. Sommige eigenaardigheden heeft zij uitsluitend met het eerste, sommige met het laatste gemeen, doch onderscheidt zich in andere van beide. Zij is niet beider gemeenschappelijke moeder, maar de oudste vertegenwoordigster van den tak, waartoe alle drie behooren en evenals het Ethiopisch de onmiddellijke afstammeling van die zuid-semietische taal, die oudtijds in 't grootste deel van Arabië heerschte. De arabische taal schijnt daaruit ontstaan te zijn, dat de noordelijk wonende Ismaëlieten naar 't Zuiden voortdrongen en de taal der Himyarieten overnamen en wijzigden. Bovendien is zij, zoowel wat spraakkunst als woordenschat betreft, zeer nauw met het Assyrisch verwant [2].

Wat wij van den godsdienst der Sabeërs weten is met dit alles niet in strijd. Zijn karakter is bepaald mesopotamisch. Als bewijs daarvan wil ik niet laten gelden, dat in de namen van sommige goden, zooals Yathâa, Haubas, Calal en anderen, die trouwens als bijzondere personen nevens elkander genoemd en nauwkeurig van elkander onderscheiden worden, nog duidelijk gepersonifiëerde goddelijke eigenschappen te erkennen zijn [3], want

[1] Osiander, *Zur himyarischen Sprach- u. Alterthumskunde, in ZS. d. deuts. morgenl. Gesells.*, XX, blz. 256 vgg. Vgl. ook Renan, *Hist. gén. et Système comp. des langues sémitiques*, 2e Ed., blz 302 vgg. Osiander vindt geen grond om met Renan het Himyarietisch en Ethiopisch als een bijzondere kushietische taaltak van het Arabisch te onderscheiden.

[2] Osiander, in de aanteekeningen op de Inscr. n°. 29, Br. Mus., Pl. V, 6, t. a. p. XIX, blz. 238 vgg.

[3] Dit is het gevoelen van Lenormant. *Manuel*, 3e Ed. III, blz. 303.

de namen van Dyaus, Varuna, Indra, Mithra, Aryaman, Bhaga, Savitr zijn reeds genoeg om te bewijzen dat bij de Aryërs hetzelfde plaats had. Alle polytheïstische godsdiensten hebben dat met elkander gemeen. Maar als wij de aanbidders zich bij voorkeur dienstknechten of slaven (*abd*) [1] der godheid hooren noemen, als wij hen deze in den regel met de namen Bel, de Heer, Il of Al, de sterke, de machtige, Eloha, de gevreesde hooren aanduiden, dan weten wij aanstonds tot welke familie hun godsdienst moet worden gebracht. De hoogste, de eigenlijk nationale god der Sabeërs, schijnt Il- of Al-Makah geweest te zijn, aan wien het voornaamste heiligdom in de hoofdstad Marib en verscheidene andere zooals te Haribah, te Hirrân, te Na'mân, te Charnth, te Awâm, zelfs in Abyan bij Aden gewijd waren en wiens naam in de opschriften wel vijftig- of zestigmaal voorkomt [2]. Die naam beteekent waarschijnlijk „de god die verhoort" en de bestendige formule in de tafels hem geheiligd luidt dan ook: „Aan Almakah... daarvoor dat hij hem verhoord heeft, in overeenstemming met het aan hem gerichte gebed." Maar nevens of onder hem, nevens eenige stamgoden zooals Ya'uk, die in de gestalte van een paard en Yagûth, die onder het beeld van een leeuw werd aangebeden [3], lezen wij op de gedenkteekenen de namen van Sin, Sams, Nasr, Il als bijzondere godheid en Ilat, Athtar en Athtaret, Tsimdan, die ons reeds uit Assyrië bekend zijn. Sin,

[1] Zoo o. a. in Ops n°. 7 Br. Mus. IX, 14, bij Osiander, t. a. p XIX, blz. 184 vgg. en in den meermalen voorkomenden naam Abd-'Sams.

[2] Zie Osiander, t. a. p. XX, blz. 275 vgg.

[3] Osiander, *Studien*, in *ZS. d. deut. morgenl. Gesells.*, VII, blz. 474 Vgl. Krehl, *Ueber die Religion der vorislamischen Araber*, blz. 56.

de maangod van Babel en Assur, had o. a. te 'Alâm of 'Alûm, waarschijnlijk in de nabijheid van Sabota (Sabwat), de hoofdstad van Hadhramût, een eigen heiligdom en werd door de Sabeërs bijzonder vereerd. De koning van Hadhramût Tsadakdhakar wijdt hem een gave van goud [1]. Hoever de dienst van Sin zich verbreid heeft werd reeds vroeger gezegd. In het noorden van Arabië, in Syrië zijn de sporen van zijn vroegere vereering aanwezig, en niet ten onrechte heeft men gewezen op de woestijn Sin, den berg Sinaï, den volksstam der Sînîm, de sterkte Sinnas in den Libanon en meer andere, ofschoon de spelling van die namen met die van den naam dezer godheid eenigermate verschilt. Niet minder uitgestrekt was het gebied van Samas of Shams, de godheid der zon. Wij zouden wel durven zeggen: waar Sin vereerd wordt, daar staat Samas aan zijn zijde. Als mannelijken god vonden wij hem in Babel en Assur; bij de Sabeërs en ook elders in Arabië is hij een vrouwelijke godheid geworden [2], die zij nevens verscheidene mannelijke zonnegoden, zooals o. a. Hobas en Calal, aanbaden. Dezelfde verandering van geslacht merken wij op bij Athtar, dat is duidelijk de assyrische Istar, doch bij de Sabeërs tot een mannelijk wezen gemaakt, dat zelfs een vrouwelijke Athtaret naast zich heeft. Onder de Feniciërs is van Istar evenzeer een

---

[1] Ops. no. 29, Br. Mus. Pl. V, 6, bij Osiander, t. a. p, XIX, blz. 238 vgg.

[2] Dit feit staat vast. Zie o. a. Ops. no 39, Br. Mus. Pl. XVI, 32, bij Osiander, t a. p, XIX, 261 vgg., waar Shams, „de verhevene, de vrouwe van G'adzrân" heet. Het is dus niet noodig in het Ops. bij Schultens, *Hist. imp. vet. Joctan.*, 26, met Fleischer (*ZS. d. deut. morgenl. Gesells.*, VII, 468) de woorden die naar Schultens' lezing: *dominae soli* vertaald moeten worden, zóó te veranderen dat men: *domino suo soli* verkrijgt.

Ashtoret gemaakt, maar de mannelijke Athtar ontbreekt er. De god Nasr, volgens arabische schrijvers een god der Himyarieten en door den Koran (71, 23) onder de noachische afgoden geteld, werd onder de gestalte van een arend (*nasr* beteekent: arend) aangebeden, en is niet zonder grond in verband gebracht met den assyrischen god Nisruk, waarvan in den Bijbel sprake is, en die waarschijnlijk van den god met arendskop der assyrische monumenten niet verschilt[1].

Nu is de vraag, welk besluit uit deze overeenstemming van het sabeesche met het assyrische pantheon mag worden getrokken? Ik zeg: assyrische, want, hoewel Sin en Samas aan Babel en Assur gemeen en oorspronkelijk babylonisch zijn, behooren Ilu, Istar, Nisruk, Tsamdan (d. i. Adar-Ninip) tot de echt assyrische godheden. De nationale goden van Babel Maruduk en Nabu, waarvan de laatste ook buiten Mesopotamië vereerd werd, komen in Yemen niet voor. Is de sabeesche religie een zuster van de assyrische, die zich zelfstandig ontwikkeld heeft? Of zijn de assyrische goden door

[1] De konkluzie van Lenormant, *Manuel*, III, 302: »Pour ce dernier même (l. w. Nasr) le rapprochement est rendu encore plus certain par ce que nous disent plusieurs auteurs musulmans, que Nasr était représenté avec une tête d'aigle, car c'est le type habituel des représentations de Nisroch sur les monuments de Babylone et de Ninive," is veel te haastig en onjuist. Van een »type habituel des représentations de Nisroch" op de babylonisch-assyrische monumenten weet niemand iets, want de naam Nisruk is daarop nog niet met zekerheid gekonstateerd en allhans niet aan den god met arendskop gegeven. Wij weten niets dan dat de Assyriërs en Sabeërs beiden een god aanbaden, door een arend of arendskop gesymboliseerd, dat de laatsten dezen Nasr noemden, dat ook bij de eersten een god voorkomt, Nisroch of Nisruk geheeten; al het andere is op deze gegevens gebouwde onderstelling.

propaganda, hetzij die aan veroveringen hetzij die aan handelsbetrekkingen te danken was, in de theologie der Sabeërs overgegaan? Ik moet erkennen dat het laatste mij vooralsnog waarschijnlijker voorkomt dan het eerste.

Om den godsdienst van Yemen als een zelfstandigen tak te kunnen beschouwen van denzelfden stam, waaruit ook de assyrische is gesproten, zijn de punten van overeenkomst niet sterk genoeg. Hoe algemeen de vereering van Sin en Samas in de oudste tijden in West-Azië was, zagen wij. Dat Athtar mannelijk gemaakt en zelfs met een vrouwelijke Athtaret gepaard wordt, bewijst dat deze godheid voor de Sabeërs vreemd was, evenals voor de Feniciërs, die haar naam desgelijks met den vrouwelijken uitgang voorzagen, doch tevens den oorspronkelijken vorm, dien de Sabeërs voor een mannelijken aanzagen, lieten varen.

Men heeft weliswaar in de taal en in de kunst der Sabeërs een vrij groote overeenkomst met die der Assyriërs ontdekt. De figuren op de votief-tafels: gevleugelde leeuwen met menschenhoofden, heilige boomen enz., hebben een assyrisch karakter, zegt men. Het uitgebreide polytheïsme, — de stad Sabota alleen had zestig tempels — de gewoonte om dezelfde goden op verschillende plaatsen vereerd als onderscheidene personen te beschouwen, de hooge rang in de godenwereld aan de hemelliehamen, bijzonder aan de maan en de zon, toegekend, dat alles herinnert aan Assur en Babel. Ik erken dat de overeenkomst groot is. Als bijvoorbeeld in het bovenaangehaalde Opschrift van Tsadakdhakar gewaagd wordt van „de godinnen zijns heiligdoms Alâm," ofschoon dat heiligdom aan Sin gewijd was, dan is dat een eigenaardigheid, die wij ook bij de Assyriërs opmerkten.

Qazwini [1] beschrijft het slot Gumdan, door koning Lishrah-Yahsab of Ilsharh gesticht, als een ontzaglijk vierzijdig gebouw, waarvan elke zijde met een bijzondere kleur: rood, wit, geel of groen was beschilderd. In 't midden verhief zich een toren van zeven verdiepingen, waarvan elke 40 ellebogen hoog was. De laatste vormde een *iwân* (salon) geheel van marmer en door een enkelen marmersteen gedekt. In de vier hoeken van dit vertrek waren vier holle leeuwenfiguren, die, als de wind er in speelde, een zeker gebrul deden hooren. Ik behoef wel niet te zeggen, dat dit gebouw, met enkele wijzigingen, van de assyrische zikurat's en den Belos-tempel te Babel niet wezenlijk verschilt. Doch men vindt zoodanige torens of tempels niet slechts in Mesopotamië, maar ook in Medië en zelfs in Indië, dat, zooals bekend is, met Yemen een levendigen handel dreef.

Maar ook met dien der Feniciërs had de sabeesche godsdienst veel verwantschap, en de Himyarieten stonden met de Kanaäneërs in veelvuldige betrekkingen [2].

Onze bronnen zijn nog te schaarsch en, ook na de ontcijfering, door niemand gelukkiger dan door den verdienstelijken Osiander volbracht, nog in menig opzicht te duister, dan dat wij met zekerheid een slotsom zouden kunnen vaststellen. De sabeesche godsdienst en beschaving komen mij voor ongeveer op hetzelfde standpunt van ontwikkeling te staan als de babylonisch-assyrische. Zij maken als het ware den overgang uit tusschen deze en de fenicische. Zij hengen uit den tijd, toen Sin en Samas over 't geheele westen van Azië, aan deze zijde van den Tigris werden aangebeden. De himyarietische

[1] Bij Caussin de Perceval, *Essai sur l'Histoire des Arabes avant l'Islamisme*, I, 75.

[2] Osiander, t. a. p., XX, blz. 205.

godsdienst, die door den dienst van Il (en Bel?) een echt-mesopotamische blijkt te zijn, is door Sin en Samas het nauwst met de babylonische, assyrische en oud-kananeesche godsdiensten verwant. De aanbidding van Chalatzah, wier beroemd heiligdom, de mededinger van het mekkaansche en daarom de kaäba van Yemen genoemd, te Tabâlah gevestigd was, en die van Du-l-shara (Dusares) had hij evenzeer met de stammen van het sinaïetische schiereiland en de Nabateërs gemeen [1]. De aanbidding van Athtar, wellicht ook die van Tsamdan, schijnt door hen in lateren tijd, misschien door middel van de Feniciërs, van de Assyriërs te zijn overgenomen. De overeenkomst van Nasr en Nisruk kan toevallig zijn. Bij al deze overblijfselen uit de chamietisch-kushietische periode, was de godsdienst der Sabeërs, zooals uit de vereering van den nationalen god Il-Makah, van Hobas, Yathâa, Calal en anderen blijkt, sterk met zuiver semietische bestanddeelen gemengd, en staat hij dus in zekeren zin op de grens van deze twee tijdperken.

Veel nader met den babylonisch-assyrischen godsdienst verwant, schijnt de godsdienst van het noord-westelijke Mesopotamië geweest te zijn, waarvan de sekte der zoogenaamde Tsabiërs te Harrân, in Padan-Aram, de syrische vlakte, de aloude verblijfplaats der Terachiden, een overblijfsel moet zijn. De geleerde Chwolsohn heeft dit uitvoerig trachten te bewijzen [2]. Met de Sabeërs van Yemen, wier naam geheel anders gespeld wordt, hebben zij niets gemeen [3]. Evenmin stonden zij in verband met de

---

[1] Osiander, *Studien*, t. a. p., VII, blz 477 vg.

[2] Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*, II Thle. St. Petersburg, 1856.

[3] Chwolsohn, t. a. p., I, 91 vgg.

eigenlijke Tsabiërs of Doopers van Babylonië, ook Mendaïeten geheeten, een sekte van Gnostieken, die de oudbabylonische godenleer met het Pârzisme vereenigde [1]. De harrânische heidenen hebben, naar 't schijnt, eerst in de 9e eeuw na C. den naam Tsabiërs aangenomen, omdat de Tsabiërs in den Koran met de Joden en Christenen gelijk gesteld werden en zij daardoor alleen de vervolgingen der Mohammedanen konden ontgaan [2]. Zij waren Syriërs van landaard, met grieksche kolonisten vermengd of daarvan afstammend, maar bij wie het syrische element het overheerschende was [3]. Hun godsdienstige geschriften waren met zeer weinig uitzonderingen, hun wetenschappelijke voor een groot deel in 't Syrisch opgesteld. Syrisch zijn ook de namen hunner priesterwaardigheden en verscheidene termen op hun eerdienst betrekkelijk [4]. Dat zij door de Mohammedanen soms Chaldeën genoemd werden is natuurlijk, omdat zij in 't godsdienstige met dezen zoozeer overeenstemden. Als hun voornaamste godheden worden, behalve de zeven planeet-goden, beantwoordende aan de zeven dagen der week: Iliôs (Hêlios, de grieksche zonnegod), Sin, Ares (de grieksche krijgsgod, de planeet Mars), Nabûq, Bâl, Balthî en Kronos, ook nog Tâ-uz (Bâ-ur?), Hâmân, Shemal, Azuz, Qôsthîr, Nemriya en de godinnen Tel en Telbin genoemd [5]. Sommige dezer goden dragen een-

[1] T. a. p., 100 vg.

[2] T. a. p., 139 vg.

[3] T. a. p., 158.

[4] T. a. p., 159 vg.

[5] En-nedîm naar Abû-Sa'îd bij Chwolsohn, t. a. p., II, 22. 27. Zie ook II, 220. 34. 256. 278 vg., 295 vgg. Jacobus Sarugensis noemt als de goden van Harrân: Sin, Beelsamîn, Bar-nemrê (Nemriya), Tar'atâ (Derketo, Atergatis) en G'adlat. Zijn getuigenis mag echter niet onvoorwaardelijk worden aangenomen. Chwolsohn, t. a. p., II, 157.

voudig de grieksche namen. Andere, zooals Hâmân, dien men met den syrisch-fenicischen Baal-hammân, den vuurgod, vergeleken heeft, Azus, die wel geen andere zijn zal dan de Aziz der Edessenen, de Azaz-el der Hebreën [1], een krijgsgod in Syrië en Kanaän zeer bekend, toonen de verwantschap van den godsdienst der mesopotamische Syriërs met dien hunner stamgenooten aan de andere zijde van den Eufraat. Shemal, de linksche, d. i. de noordelijke, de god der geesten en demonen, schijnt tot Noord-Mesopotamië te behooren [2]. Tâ-uz, wiens naam ook Jauas, een der namen van Adonis, kan gelezen worden, kwam in beteekenis met laatstgenoemden overeen, en te zijner eere werd een feest gevierd van denzelfden aard als het fenicische Tammuzfeest [3]. Maar al de overigen wijzen op Babylonië. Het heilige zevental bekleedde ook in de godsdienstleer van Babel en Assur een voorname plaats. Sin, wiens aanbidding in Harrân door een menigte van getuigen wordt bevestigd, met zijn vrouw Chayebab (Kybêbê?), is ook hier de mannelijke maangod en zijn bijnaam van „priester des bergs" komt met zijn karakter als god der hoogten overeen [4]. Nabuq, die ook in Armenië Nabok heette [5], is geen ander dan

---

[1] Vlg. Chwolsohn, t. a. p., II, 246, zou Azuz bij de Harrâniërs vrouwelijk zijn. Als de lezing juist is, dan zouden wij hier een zelfde verschijnsel hebben als met Shams bij de Sabeërs.

[2] Ook bij de Pârzen komen de demonen van het Noorden.

[3] Dit feest was hier louter treurfeest. Het vreugdefeest, dat bij de Feniciërs de viering besloot, schijnt aan egyptischen invloed zijn oorsprong te danken te hebben. De liefdesgeschiedenis van Adonis met Aphrodite, die den grondslag van de fenicisch-grieksche legende uitmaakt, wordt hier gemist, en is wellicht ook uit Egypte afkomstig.

[4] T. a. p., II, 156 vg. 283.

[5] Ten onrechte wil Chwolsohn, II, 161, den vorm Nabuq in den

Nabu, de groote god van Babel, die trouwens in het westelijkst gedeelte van Azië geen vreemdeling was, maar ook door de Moabieten in hun stad Nebo vereerd werd [1] en zijn naam aan den berg Nebo in Moab schijnt gegeven te hebben. Bâl en Balthê, Bel en Beltis zijn bekend genoeg; alleen verdient het opmerking, dat de harrânische Venus den zuiver-babylonischen en niet den assyrischen naam van Istar of Ashtoret draagt. Qôsthîr, „de uitverkoren grijsaard„ of „geleerde,„ wordt door Chwolsohn zeer vernuftig met den chaldeeuwschen Noach: Xisuthros vergeleken. Nemriya, Bar-nemrê bij Jacobus Sarugensis, herinnert aan de *Namriri* der assyrisch-babylonische opschriften, wier beteekenis trouwens zeer duister is. Tel en Telbin eindelijk heeft Rawlinson op de beroemde obelisk van Babel als Tal en Telabon meenen weer te vinden. Mogen ook sommige dezer vergelijkingen onzeker zijn, de meerderheid dezer goden is zonder twijfel zuiver-babylonisch, terwijl onder hen de echt-assyrische godheden geheel ontbreken. Daarentegen komt het karakter van den harrânischen eerdienst meer met dat van den assyrischen overeen, althans wanneer de berichten der arabische schrijvers geloof verdienen, die verhalen, dat bij ieder feest in Harrân een verschillend menschenoffer gebracht werd, soms van zeer wreede gebruiken vergezeld [2].

Vindt men geen bezwaar de meening van Chwolsohn

---

naam Nabukadrezar wedervinden. De *k* behoort hier tot het tweede woord der samenstelling: *kudur*.

[1] Hieronym. *ad Jesaj.*, 15, 2. Num. 32, 3. 38.

[2] En-nedîm IX, 3, vgl. Chwolsohn, t. a. p., II, 142 vgg. Dimeshqi bij Chw., t. a p., II, 387. Of ook het lange haar der harrânische heidenen, waardoor zij zich van de Mohammedanen onderscheidden, en dat den achterdocht van El-Mâmûn opwekte, met het lange, krul-

aan te nemen, dat de godsdienst der Tsabiërs van Harrân, zooals die door arabische schrijvers, vooral door En-nedîm, wordt beschreven, niet anders is dan de oude landsgodsdienst, door griekschen invloed eenigszins gewijzigd, en als een sekte voortlevend onder de heerschappij van den Islam — en ik geloof dat hij dit tot de hoogste waarschijnlijkheid heeft verheven; — vindt men geen bezwaar dit aan te nemen, dan zal men tevens moeten toestemmen, dat de hoofdbestanddeelen van dien voormaligen godsdienst in noordwestelijk Mesopotamië zuiver babylonisch waren. Zijn die bestanddeelen daarin oorspronkelijk? Dat wil zeggen, was de vroegste godsdienst van Harrân, dat een der oudste steden was, met den oud-babylonischen een tak van denzelfden stam? Het is niet onmogelijk. Mythologiën zijn rotsen, die zelfs door een zondvloed niet omvergeworpen worden; zij kunnen de hevigste en volledigste omwentelingen in de geschiedenis der menschheid overleven, al is het meestal verminkt en afgesleten. Of hebben Sin en Nabûq, Bâl en Balthî eerst later, en wel na den val van Babel, in het harrânische pantheon het burgerrecht verkregen? Ook dit zou kunnen zijn. Maar wij kunnen het niet met zekerheid beslissen. Zeker is dit alleen, dat wij hier te Harrân, in den vollen bloeitijd van den laatsten uitlooper der mesopotamische godsdiensten, ik bedoel van den Islâm, nog evenals in Yemen en elders de overblijfselen vinden van den oudsten vorm, waaronder het aziatische deel dier godsdienstfamilie in de historie is opgetreden; den vorm van ontwikkeling, die de babylonisch-assyrische kan genoemd worden, waarop de fenieisch-israëlietische volgde, en waar-

lende haar der Assyriërs in verband mag worden gebracht (Chwolsohn, II, 15 en 128 vg), durf ik niet beslissen.

aan een andere, uit de geschiedenis niet bekende, vorm, met den chamietischen nader verwant, moet zijn voorafgegaan. Waarschijnlijk heeft deze vorm dus, voordat de godsdiensten van Kanaän en Israël zich zelfstandig ontwikkelden, eenmaal over het geheele zuid-westen van Azië, aan deze zijde van den Tigris geheerscht.

TWEEDE BOEK.

TWEEDE AFDEELING.

DE GODSDIENSTEN VAN FENICIË EN ISRAËL.

HOOFDSTUK I.

VERWANTSCHAP VAN FENICIËRS EN ISRAËLIETEN.

Niet alleen de groote krijgshaftige natiën, stichters van machtige wereldrijken, ook de kleine volken, hoewel in den tijd van hun bestaan dikwijls weinig geteld, hebben vaak een wereldhistorische roeping te vervullen. Bij hen komen niet al de zijden van het menschelijk leven tot volledige ontwikkeling. Willen zij dat pogen, dan overspannen zij hun krachten, en komen niet verder dan de gebrekkige nabootsing van machtiger mededingers. Het menschelijke in zijn vollen omvang kan zich slechts bij een groot, dat wil zeggen talrijk volk openbaren, want een klein volk bezit daartoe niet genoeg verscheidenheid van talentvolle personen Zoo dit laatste iets beteekenen wil, dan moet het een specialiteit worden. Maar dan kan het ook, door de ingespannen en volhardende beoefening van dat eene, door de volgehouden ontwikkeling van een enkele gaaf, in de rij der natiën een waardige plaats bekleeden en in de geschiedenis der beschaving, vooral op

godsdienstig-zedelijk gebied een belangrijker rol vervullen, dan menig grooter volk in staat is te doen.

Dat geldt ten volle van de twee natiën, wier godsdienstgeschiedenis in deze afdeeling moet worden beschreven. Fenicië en Israël, wier landen in de groote assyrische en perzische monarchiën tot de kleinste gewesten behoorden, en die, gedurende meer dan de helft van den tijd dat zij bestonden, hetzij aan den Zoon der Zon, hetzij aan den Vikaris van Asur, hetzij aan den Koning der koningen onderworpen waren, hebben beide in de geschiedenis van beschaving en godsdienst een veel grooter beteekenis, dan althans aan Assyrië en Perzië toekomt. Van Israël behoeft dit niet te worden bewezen. Niemand zal loochenen, dat het in godsdienstige ontwikkeling alle verwante volken verre overtreft. Die godsdienst heeft dan ook niet slechts zegevierend de geweldigste schokken verduurd en het zelfstandig bestaan des volks overleefd — dit kan van meer godsdiensten der oudheid, onder anderen van het Pârzisme, evenzeer gezegd worden — maar hij heeft aan twee van de drie wereldgodsdiensten het leven geschonken, aan het Christendom en den Islâm, die de godsdiensten van de twee hoogste rassen des menschdoms geworden zijn, terwijl de derde, ofschoon bij een arisch volk ontstaan, zich noch bij Aryers noch bij Mesopotamiërs heeft kunnen staande houden, en zich alleen onder Chinezen, Tubetanen en Japanners, Tartaren en Maleiers verbreid heeft.

Al de kracht, al de glorie van het israëlietische volk ligt dan ook in zijn religieuze ontwikkeling. Op elk gebied dat daarmee niet onmiddellijk samenhangt, beduidt het, ten minste in de oudheid, zoo goed als niets. Deze uitsluitend-godsdienstige richting mag niet uit aangeboren beperktheid van vermogens of uit een eigenaardigheid

van het ras afgeleid, maar moet veeleer aan de omstandigheden waarin het verkeerd heeft, en vooral aan de wijs waarop het een volk geworden is worden toegeschreven. Het mesopotamische ras is niet minder begaafd dan andere, in niets achterlijk dan in ontwikkeling, en dat wel alleen bij volken die na de mesopotamische of semietische hun toppunt bereikt hebben [1]. In hun tijd zijn dezen geweest wat de Chamieten en Kushieten vóór hen, wat de Aryers later waren: leiders en toongevers der beschaving. Toen de Aryers nog in de eerste beginselen hunner ontwikkeling verkeerden, bezaten de Mesopotamiërs reeds een uitgebreiden handel en een rijke nijverheid, bloeiden bij hen kennis en kunst, waren zij de eersten in staatsinrichting en in menig ander opzicht verre vooruit. De arische beschaving staat hooger, maar zij bleef gebrekkig, zij bestond nauwelijks voordat zij de vruchten der mesopotamische geplukt had; zij staat hooger, omdat zij op de schouders van deze laatste staat. De bouwkunst van Egyptenaars en Semieten is niet te vergelijken met de grieksche, om van de hindusche niet te spreken, maar het is een welgestaafd feit, dat Grieken en Perzen, en daardoor middellijk ook de andere arische volken, van Egyptenaars en Semieten het bouwen geleerd hebben, gelijk zij van de laatsten leerden schrijven en bovendien in handel en nijverheid hun leerlin-

[1] De theorie van de scherpe onderscheiding der menschenrassen, hoeveel nut zij ook tot verklaring van velerlei verschijnselen heeft bewezen, moet noodwendig herzien en door de theorie der ontwikkeling althans worden aangevuld. Meer-en-meer blijkt, dat op deze laatste alles neerkomt, dat later ontwikkeling in den regel hooger ontwikkeling is, en dat dus de volken die, door omstandigheden begunstigd, eer dan andere gebloeid hebben, juist daardoor niet die hoogte hebben bereikt, waartoe andere na hen zijn opgeklommen. Het is hier de plaats niet, dit uitvoerig te staven.

gen waren. Ook kan ik niet zien, dat de godsdienst bij de volken van deze familie een grootere plaats inneemt, dan bij die van het arische ras. Indien Israël het godsdienstvolk der oudheid mag heeten, dan heeft men geen recht deze eigenaardigheid te verklaren door te wijzen op het ras waartoe het behoorde.

Ook in den aanleg der Israëlieten zelven mag deze verklaring niet gezocht worden. Daarin staan zij bij geen der stamverwante volken achter. In de eeuwen van hun eigen volksbestaan hebben zij zich zoo goed als uitsluitend aan den godsdienst gewijd, of liever, want dit is juister, hebben hun grootste mannen, dikwijls met zeer weinig medewerking en zelfs onder fellen tegenstand, aan de ontwikkeling van den godsdienst hun krachten besteed. Maar toen hun godsdienstige zending volbracht was, hebben zij getoond ook voor de andere zijden van het menschelijk leven de begaafdheid niet te missen. Verspreid onder alle natiën hebben zij, toen eens het juk waaronder zij aanvankelijk zuchtten een weinig was opgeheven, in handel, wetenschap, letteren, kunsten, zelfs in beeldende kunsten en nijverheid met de eerste volken der wereld gewedijverd en daarin meermalen uitgeblonken. Maar eeuwenlang hebben deze krachten gesluimerd, of werden zij ten minste door het godsdienstig leven geheel in beslag genomen. Kon het anders bij een volk, dat door een godsdiensthervormer tot nationaal zelfbewustzijn gebracht en alzoo eerst een volk geworden was, en welks geschiedenis, met uitzondering van slechts enkele epizoden waarin juist de ontwikkeling van den godsdienst stilstond, een lijdensgeschiedenis is geweest?

Veel van datgene, waarin het oude Israël tekort schoot, wordt door de zusternatie der Feniciërs aangevuld. De wereldhistorische beteekenis van dezen is nauwlijks minder

groot, dan die der Hebreën. Hebben dezen het denkbeeld der theokratie, aan alle mesopotamische volken gemeen, tot zijn uiterste gevolgtrekkingen ontwikkeld, de Feniciërs zijn voor het Westen de verbreiders, de apostelen geweest der aloude mesopotamische beschaving. Wellicht heeft men beider verdiensten eenigszins overdreven. Men heeft vergeten, dat de mozaïsche godsdienst, al was hij misschien de beste en verhevenste der oudheid, niet zoo volslagen en in onbereikbare hoogte alleen staat; dat menige karaktertrek waardoor hij zich van de godsdienstleer der arische volken onderscheidt en die tot hiertoe voor oorspronkelijk israëlietisch werd gehouden, ook in de verwante godsdienstvormen, met name der Feniciërs, der Moabieten en zelfs der Assyriërs gevonden wordt; kortom, dat het Jahvisme slechts de rijpe vrucht, het laatste woord eener lange voorbereidende ontwikkeling is, waartoe het gansche mesopotamische ras, met insluiting der Egyptenaars, heeft meegewerkt. Het is met Israël gegaan als met Fenicië. De christelijke wereld, die de godsdienstige voorstellingen van het Oosten door middel van Israël ontving, schreef niet slechts de voltooiing en hoogere ontwikkeling, maar ook het uitsluitend bezit dier voorstellingen aan dit ééne volk toe, omdat zij zijn stamverwanten niet kende. Evenzoo deed de grieksche wereld ten opzichte der Feniciërs, en op het voetspoor der Grieken, die hun zooveel te danken hadden, leidde men van hen de uitvinding van kunsten af, waarin zij wel de leermeesters van het Westen waren, doch die zijzelven van anderen hadden geleerd. De voortreffelijke Movers, wiens studiën over de oudheden en geschiedenis van Fenicië het helderst licht verspreid hebben, hoe geneigd ook om hun volle recht te laten wedervaren, is van oordeel, dat hun zoozeer geroemde nijverheid noch zoo uitgebreid, noch zoó zelfstandig was, als men gewoon-

lijk meent en als zijzelven roemen, en dat hun bouwkunst, al werd de bekwaamheid der sidonische en bijzonder der giblietische werklieden terecht geprezen, als kunst noch verheven noch oorspronkelijk was. [1] Men heeft zelfs betwijfeld of zij werkelijk de uitvinders van het letterschrift waren, gelijk algemeen werd aangenomen, en of zij dat niet veeleer aan de Babyloniërs ontleend hadden [2]. Maar dat neemt niet weg, dat zij een zeer groote plaats in de wereldgeschiedenis hebben ingenomen. Als het grootste handelsvolk der vóór-christelijke eeuwen zijn zij de middelaars, haast zeide ik, de makelaars geweest tusschen de oostersche en de westersche beschaving, de opvoeders van Griekenland en daardoor van Europa. Men moet de meerderheid die de arische geest heeft getoond en de geheel eenige begaafdheid der Grieken gansch en al miskennen, om, zooals onlangs geschied is, de grieksche beschaving voor louter semietisch te durven verklaren. Maar een onloochenbare waarheid ligt in deze overdreven bewering. Niet uit zelfverloochening noch met menschlievende bedoelingen hebben de Feniciërs, evenmin als hun opvolgers: Portugezen, Nederlanders en Engelschen dat deden, hun schepen bevracht en de gevaren van onbekende zeeën getrotseerd; doch waar zij landden, waar zij koloniën vestigden, daar droegen zij de zaden hunner beschaving, daar droegen zij vooral hun godsdienst met zich mee, en legden zij er zich op toe om beide te verbreiden. En niet onopzettelijk deden zij zoo. Voordeel zochten zij natuurlijk in de eerste plaats, maar de Heraklesmythe, zooals de Grieken dien bij hen vonden,

[1] Art. *Phoenicien* in Ersch u. Grüber, *Encyclop.*, Sect. III. Th. 24. bl. 368, vgl. 322.

[2] M. A. Levy, *Phoen. Studien* I, 48. *ZS. d. D. morg. Gesells.*, IX. 475. Nt. 17.

getuigt dat zij zich van den invloed hunner beschaving zeer wel bewust waren. Waar zij zich nederzetten, daar stichtten zij aanstonds een of meer heiligdommen voor hun voornaamste goden, die weldra ook voor de oude bewoners der landen waar zij zich vestigden middelpunten van godsvereering werden. Zonder kennis van den fenicischen godsdienst kan een groot deel van de grieksche mythologie niet worden verstaan. Men kan zelfs met volkomen recht beweren, dat de fenicisch-palestijnsche handel voor het Jodendom en daarna voor het Christendom den weg in heidensche landen heeft gebaand. [1]

Van het grootste gewicht voor het recht verstand der godsdienstgeschiedenis van Feniciërs en Israëlieten is het eenigszins ingewikkelde vraagstuk: of, en in welke mate deze volken aan elkander verwant waren. Waren zij in volksaard en afkomst verschillend, ja dan neen?

Groote overeenkomsten pleiten voor het laatste. De overeenkomst van taal in de eerste plaats, die bij bepaling van de afkomst en de verwantschap der volken steeds een groot gewicht in de schaal legt. Met de meerderheid van de taalgeleerden die op dit onderwerp hun studiën gericht hebben mogen wij aannemen, dat er tusschen het Fenicisch en het Hebreeuwsch geen noemenswaardig verschil bestaat [2]. Het zijn slechts dialekten van dezelfde

[1] Movers, *Phoen. Alterthum*, III, 1, 2. Vgl. de geheele beschrijving van de verbreiding van beschaving en godsdienst door den fenicischen handel, ald. 1—9.

[2] Tegenover Hamaker, die dit loochent, en Bochart, Clericus, Koppen, Lanci e. a., die het niet zonder voorbehoud toestemmen, wordt de eenheid der fenicische en hebreeuwsche talen staande gehouden door Augustinus en Hieronymus in de oudheid, onder de lateren door Aben-Esra, Scaliger, Selden, Walton, onder de nieuweren door Verbrugge, Tychsen, Akerblad, Gesenius, Quatremère enz. Ook Prof. de

taal. Bij deze overeenkomst voegt zich die van karakter. Krachtig en diep was beider volksbewustzijn, en de geschiedenis heeft weinig schooner bladzijden dan die waarop verhaald wordt, met welk een heldenmoed en standvastigheid beiden hun onafhankelijkheid tegen overmachtige

Goeje schaart zich daarbij. Vgl Gesen. *Monum. Phoen.* 331 vg. Dat de Israëlieten oorspronkelijk een ander dialekt spraken dan 't Hebreeuwsch en dit van de Kanaäneërs overnamen, gelijk men, hoofdzakelijk op grond van eenige meer aramesche vormen in het oudere Hebreeuwsch, gegist heeft, is een vermoeden dat op te zwakke gronden steunt. Aramesche vormen in het vroegste Hebreeuwsch laten zich voldoende verklaren door een langdurig verblijf van althans een groot deel der stammen in het Over-jordaansche, voordat zij Kanaän binnentrokken, zooals dat op andere gronden moet worden aangenomen. Veroverende volken nemen wel soms de taal van 't onderworpen volk over; men denke aan de Normandiërs in Frankrijk en Engeland; maar de weinige Arameïsmen in het vroegere Hebreeuwsch zijn te onbeduidend om daarop een geheele hypotheze te bouwen. Men zou dan ook genoodzaakt zijn, hetzelfde voor de Feniciërs, evenmin autochthonen, de Moabieten en Ammonieten aan te nemen. Men kan door blooto gissingen geen welbekende feiten wegredeneeren. Zoolang niet zeker blijkt, dat de Israëlieten hun taal veranderd hebben, moeten wij hen, mede op grond van de taal die zij spraken, tot dezelfde familie brengen als de straks genoemden, benevens de Edomieten en wellicht de Hetieten. Neemt men aan dat Ur-Kasdîm in het N.O. Mesopotamië lag, en dat de Hebreën van daar afstammen, dan kan men Renan toestemmen: „il est naturel en effet de supposer que le dialecte particulier der Abrahamides, lorsqu'ils passèrent l'Euphrate, se rapprochait davantage de l'Araméen” (*Hist. d. lang. Sémit.* I, 110), doch wij zullen straks zien hoe over de Abrams-sagen moet geoordeeld worden.

De stoute hypothezen van Hitzig, *Gesch. d. Volk. Isr.* I, 39 vgg. kan ik slechts als afdwalingen van het vernuft beschouwen. Overal ziet hij Hindu's en hun verwanten. Dit slechts moet hem toegestemd worden, dat het Hebreeuwsch en dus ook het Fenicisch nader met het Himyarietisch verwant is, dan met de noordelijke mesopotamische dialekten en het Noord-Arabisch.

vijanden hebben verdedigd. Beiden onderscheiden zich door zelfopoffering in het belang van den Staat, taaie gehechtheid aan oude godsdienstige gebruiken, groote belangstelling in godsdienst en godgeleerdheid, bereidvaardigheid om alles voor de godheid veil te hebben, trouwe aanhankelijkheid van de kolonisten aan het Moederland, gemakkelijkheid om zich overal t'huis te gevoelen. Zelfs in 't geen hun, vergeleken met de volken van hun eigen familie, ontbrak, gelijken zij op elkander. De Feniciër was geoefender in 't bouwen en kunstvaardiger dan de Israëliet; deze moest bij 't stichten van monumentale gebouwen de hulp van den eersten inroepen; maar in hoogere kunst, wier eerste sporen bij den Egyptenaar niet alleen maar ook bij den Assyriër zoo onmiskenbaar zijn, en waarvoor later de Arabier zooveel aanleg zou toonen, waren beiden toen nog even achterlijk.

Vooral tusschen den Jood der latere eeuwen en den Feniciër der oudheid is een sterke gelijkenis. Het oude Israël was geen handelsvolk; zijn land was niet gunstig gelegen om het dat te doen worden; het hield zich hoofdzakelijk met landbouw bezig. Maar sedert de Jood zich, door de omstandigheden daartoe genoodzaakt, bijkans geheel aan den handel heeft moeten wijden, verraadt hij, door de wijze waarop hij dien drijft, geheel dezelfde eigenschappen als zijn voormalige nabuur. Als echte kleinhandelaars, niet kieskeurig in de middelen die zij bezigen om slechts voordeel te erlangen, en daarom overal geminacht of gehaat, zoo worden de Feniciërs in de vóórchristelijke eeuwen door Israëlieten, Grieken en Romeinen beschreven, en ieder weet, dat die beschrijving ook op de Joden van latere tijden ten volle van toepassing is. Bij de Grieken was de fenicische leugen tot een spreekwoord geworden; ook bij de joodsche sjacheraars behoort

waarheidsliefde tot de zeldzame uitzonderingen. Men heeft menigmaal met verbazing opgemerkt, dat de Joden, onder allerlei vreemde volken verspreid, hun eigen nationaliteit en godsdienst met zulk een bewonderenswaardige trouw weten te bewaren; hetzelfde geldt van de Feniciërs, die door de geheele wereld verspreid waren en die, bijvoorbeeld te Memfis, te Sikem, te Jeruzalem en elders, hun eigen stadskwartier bezaten. Stil en vreedzaam, onbekommerd over hetgeen hen omgaf, zich met vlijt toe te leggen op hun bedrijf, dat was naar de bijbelsche uitdrukking „de wijs der Sidoniërs”, en het is nu de wijs der Joden geworden. „Evenals onze sjacherjoden ontmoet men den Feniciër overal daar waar nog iets te verdienen is, zelfs in de verste landen, als kramer, uitdrager, zoetelaar, waarom dan ook de smaad, die in het buitenland aan deze bedrijven kleefde, op het gansche volk overging, zoodat Feniciër niet zelden ongeveer zooveel beteekent als ons Jood, met al de hatelijke bijgedachten die zich daaraan verbinden” [1]. Het ligt dus alleen aan uiterlijke omstandigheden en aan het verschil van beider hoofdbedrijf in de oudheid, dat deze eigenaardigheden zich bij den Israëliet eerst later dan bij den Feniciër vertoonden. Hoeveel overeenkomst er ook in het godsdienstige tusschen de twee natiën bestond, zal uit de volgende bladzijden meermalen kunnen blijken.

Pleit dit alles sterk voor een oorspronkelijk zeer nauwe verwantschap, de strijd, in Israël later tegen den Baäldienst gevoerd, kan niet als bewijs daartegen worden ingebracht. Het zal blijken, dat de Baäl- en Asheradienst, waartegen onder anderen Elia zoozeer ijverde, al werd die door een sidonische prinses begunstigd, geen echt-fenicische, maar een

[1] Movers, *Phön. Ersch. u. Gr.* 352. Vgl. 358. 363. 380.

inheemsche was. Bovendien, al werd ook de echt-fenicische godsdienst, zooals de vereering van de sidonische Astarte te Jeruzalem, evenals die van andere verwante volken, doch eerst onder Josia, met het Jahvisme onvereenigbaar geacht, dat bewijst alleen dat de godsdienst zich bij de Israëlieten meer dan bij de Feniciërs ontwikkeld had. Ook de heiligdommen van den ammonietischen Milkom en den moabietischen Kamosh deelden toen in hetzelfde lot, en het zal niemand invallen om, op grond daarvan en in strijd met de overlevering zelve, te loochenen, dat Moab en Ammon tot de naaste verwanten van Israël behoorden. Nog minder beduidt het feit, dat Feniciërs en Israëlieten zich van die verwantschap niet meer bewust waren. Dit verschijnsel is algemeen. Een vroegtijdige scheiding, waarvan een ontwikkeling in verschillende richting het gevolg was, heeft dikwijls in de oudheid twee deelen van 't zelfde volk zoo geheel van elkander vervreemd, dat zij elkaâr als barbaren beschouwden. De voorbeelden zijn te talrijk om ze te noemen. Het is waar, dat de schrijver van de Volkentafel in Genesis 10 aan de Feniciërs een geheel andere afkomst toeschrijft dan aan de Hebreën, en dat hij Kanaän, hun vermeenden stamvader, als een zoon van Cham, niet, gelijk Israël of Heber, als een zoon van Sem beschouwt. Maar dat de Feniciërs, zij mogen dan oorspronkelijk met de Israëlieten al of niet één volk hebben uitgemaakt, evenals dezen tot den aziatischen en niet tot den afrikaanschen tak der Mesopotamiërs, tot degenen die men tot-nu-toe Semieten noemde behoorden, is sinds lang reeds uitgemaakt. De rangschikking der volken in Genesis 10 is kultuur-historisch, niet ethnografisch, en schijnt bovendien niet van zeer oude dagteekening te zijn [1]. Er is noch een chamietisch, noch

[1] Prof. de Goeje in *Theol. Tijds.* IV, 233 vgg. Gaarne had

een semietisch, noch een jafetisch ras, en het ware hoogstwenschelijk dat men deze benamingen, die slechts verwarring stichten, uit de wetenschap verbande. Er is een chamietische, semietische, jafetische trap van beschaving, en volken van zeer verschillend ras staan op elk dezer drie. De Feniciërs, voor een goed deel in Egypte gevestigd, hadden van den egyptischen geest niet weinig overgenomen en waren, juist omstreeks den tijd dat Genesis 10 moet ontstaan zijn, zoo geheel geëgyptianizeerd, dat een oppervlakkig beschouwer hen wel voor Chamieten moest aanzien

Nog een ander bezwaar tegen het aannemen eener nauwe verwantschap tusschen het fenicische volk en Israël, zou men kunnen vinden in hetgeen elk hunner van zijn stamland verhaalt. Moet men aan hun eigen overleveringen geloof hechten, dan kwamen de Israëlieten uit het Noordoosten, de Feniciërs daarentegen uit het Zuidoosten naar Kanaän. Abram verhuist met zijn gansche familie uit Ur-Kasdîm (Ur der Chaldeën) naar Harrân en vandaar, alleen met Lot en de zijnen, naar Kanaän. Al vat men de berichten omtrent de aartsvaders, die later onder de hand van profetische bewerkers zulke schoone zedelijke verhalen geworden zijn, ook niet letterlijk op, men meent toch, dat daarin aloude herinneringen omtrent de zwerftochten van Israël's voorgeslacht bewaard zijn gebleven. Men stelt zich dan de werkelijke geschiedenis in deze sagen verborgen ongeveer

ik het oordeel van den geleerden schrijver vernomen over mijn gevoelen, dat Genesis 10 als kultuur-historisch moet worden opgevat, doch hij maakt er geen melding van. Voor hem is het dokument staatkundig, hetgeen in dit geval niet veel verschilt, maar in de andere deelen der Tafel een groot onderscheid maakt.

aldus voor: Een aantal mesopotamische of semietische stammen uit Ur-Kasdîm of Arphaksad, de landstreek der Chaldeën, afkomstig en waarschijnlijk niet ver van (het latere) Armenië gevestigd, verlaat, door de een of andere reden gedrongen, zijn oorspronkelijke woonsteden (Terach, verblijfplaats?), trekt naar het Westen en vindt in het arameesche Harrân een eerste rustplaats. De nieuwe woning blijkt echter voor de vereenigde stammen te klein; slechts een deel daarvan, de Nahoriden, blijven daar, maar een ander deel, de Abramiden, met de Bené-Lot, een echtharrânietischen stam (Lot heet: zoon van Harrân), later in Moab en Ammon gescheiden, vereenigd, zetten de reis naar 't ZW. voort. Moab en Ammon nemen de landstreek ten O. van Kanaän in, die zij sedert dien tijd steeds hebben bezeten. Een deel der Abramiden, eerst de Ismaëlieten, daarna de Edomieten (Ismaël heet een zoon, Edom een kleinzoon van Abram), scheiden zich van hun stamgenooten af en wenden zich naar Noord-Arabië; de overige Abramiden, niet in staat de machtige Hetieten, destijds meesters van Kanaän, aan zich te onderwerpen, leven, na een vergeefsche poging om in Egypte een vaste woonplaats te vinden, vreedzaam in hun midden. Doch later versterkt door een nieuwe volksverhuizing uit Harrân, een verbond van twaalf stammen, dat door den gemeenschappelijken naam van Israël wordt aangeduid, en dat de kanaänesche Abramiden in zich opnam, begeven zij zich naar Egypte, wellicht door een tweetal stammen Efraïm en Manasse voorafgegaan, en verkrijgen daar het weideland Gosben in bezit. Daarom heet zoowel Jakob-Israël als Abraham de stamvader der Israëlieten, en, omdat de persoonlijke aartsvaders-sage de verhouding tusschen den eersten en den laatsten als die van kleinzoon tot grootvader moet opvatten, kan de komst van Jakob uit Harrân

niet anders verklaard worden dan door aan te nemen, dat hij vroeger derwaarts was gevlucht [1].

Voordat ik deze voorstelling beoordeel, moeten wij de Feniciërs hooren. Volgens Herodotos en Strabo waren zij, naar hun eigen traditie, afkomstig van de Erythresche Zee, den Perzischen zeeboezem [2]. Daarmee strijdt niet, zooals men beweerd heeft, wat hun overleveringen bij Sanchoniathon verhalen omtrent de uitvinding van kunsten en bedrijven in Fenicië en het ontstaan der goden op verschillende plaatsen van dat land. [3] Bijkans ieder volk heeft zijn mythen in zijn historische woonplaats gelokalizeerd, zelfs die volken waarvan wij met zekerheid weten, dat zij uit een ander land of ander werelddeel afkomstig zijn en vandaar reeds een zekere beschaving hebben meegebracht; de overleveringen, door den fenicischen mythograaf en door den griekschen geschiedschrijver opgeteekend, sluiten elkander niet uit. Ook de naam Kanaäneërs, dien de Feniciërs droegen en dien zijzelven en hun afstammelingen te Karthago nog tot in laten tijd bezigden, pleit niet tegen hun afkomst uit het Zuidoosten, al moet hij van het land dat zij bewoonden worden afgeleid en al kan dit niet naar hen genoemd zijn. Hun eigene, oorspronkelijke naam is zonder twijfel bewaard in het grieksche Phoenikes en het latijnsche Poenus of Punus. [4] Het kan zijn en 't komt mij zelfs waarschijnlijk

---

[1] Zie deze overleveringen uitvoerig behandeld en toegelicht, doch eenigszins anders verklaard, bij Kuenen, *Godsd. van Isr.* I, 107—118. Ewald, *Gesch. d. Volk. Isr.* 1, 370 vgg. Als Kuenen en Ewald voortaan zonder meer worden aangehaald, dan zijn deze werken bedoeld.

[2] Herod. VII, 89. Strabo VII, 98 en and. pll.

[3] Sanchoniathon, *passim*.

[4] Zie dit voldingend bewezen door Prof. de Goeje, *Over de namen Phoenicië en Kanaän. Versl. en Meded. v. d. kon. Akad. v. Wetensch.*

voor, dat de eilanden Tylos en Arados in de Erythreesche Zee, wier namen met die van de fenicische steden Tyros en Arados veel overeenkomst hebben, niet, zooals men gemeend heeft, oude woonplaatsen der Feniciërs, maar misschien latere koloniën of handelstations waren. Maar niet zonder reden heeft men gewezen op het feit, dat reeds onder de egyptische koningin Misafris van de 18e dynastie, op de arabische kust een handelsvolk wordt aangetroffen, door de Egyptenaars Puns of Punt genoemd, waarin men zonder veel moeite de Puniërs of Phoeniciërs herkent (zie boven blz. 190). Behoorden zij van den aanvang af aan de kusten der Middellandsche Zee tehuis, dan zou het wel zeer natuurlijk zijn, dat zij deze zee, en vandaar uit den Oceaan bevoeren, maar niet zeer begrijpelijk hoe zij er toe gekomen zijn om, ik zeg niet op de Schelfzee, maar zelfs op den Erythreeschen of Perzischen zeeboezem, door zooveel vast land van hun woonplaats gescheiden, de scheepvaart te monopolizeeren. Dat doet ons bij hen een vroegere bekendheid met die verre kusten veronderstellen. Ook hun taal is het meest met de zuid-mesopotamische verwant. Hun godsdienst daarentegen verspreidt over dit vraagstuk weinig licht. De namen Baäl en El vinden wij in Noord en Zuid verbreid. Hun nationale godin Tanît behoort oorspronkelijk in Babylonië t' huis, doch wordt ook in Egypte vereerd. Ashtoret is geen andere dan de zuiver-assyrische Istar, welken naam zij evenals de Himyarieten voor een mannelijken vorm

---

afd. Letterkunde, 2e reeks I. 1870. De overlevering, dat de Feniciërs van den Perzischen zeeboezem afkomstig zijn, waarin volgens Herodotos de Feniciërs zelven en de perzische (hij bedoelt hier waarschijnlijk de babylonische) geschiedschrijvers overeenkomen, wordt uitvoerig en grootendeels op zeer goede gronden verdedigd door Bertheau, *Z. Gesch. d. Israeliten*, 163 vgg.

hielden, zoodat zij er een vrouwelijken uitgang bijvoegden, maar ook in Yemen vinden wij den god Athtar. Kortom, de overlevering, door Herodotos vermeld, is niet zoo onwaarschijnlijk als men aanvankelijk zou denken, maar zij is ook lang niet zeker gestaafd. Doch zelfs al moesten wij haar als zeker beschouwen, al moesten wij dus de Feniciërs uit het Zuiden afleiden, terwijl de hebreeuwsche traditie het stamland der Israëlieten in het Noorden zoekt, dan zouden nog de merkwaardige overeenkomsten in taal, godsdienst en volkskarakter ons dwingen een oorspronkelijk zeer nauwe verwantschap van beide volken aan te nemen.

De vraag is echter, of uit de hebreeuwsche sagen datgene kan worden afgeleid wat men er gewoonlijk in meent te vinden. Men vergete niet, dat de ligging van Ur-Kasdîm zeer onzeker is en dat, zoo Kasdîm de Chaldeën beduidt, die naam, ten tijde dat de overlevering der Hebreën werd opgeteekend, juist op Zuid-Mesopotamiërs werd toegepast. De oudste sage, door den jahvistischen geschiedschrijver opgeteekend, laat Abram slechts uit Harrân komen; de schrijver die zijn geboorteland in Ur-Kasdîm plaatst is jonger. Bovendien is het zeer twijfelachtig, of de verhalen omtrent de zwerftochten der aartsvaders inderdaad als herinneringen van de verhuizing der Israëlieten in hun vóóregyptischen tijd mogen beschouwd worden. Veel waarschijnlijker is het, dat zij voor een deel in geschiedenis veranderde mythen, voor een deel herinneringen zijn uit den tijd na den uittocht uit Egypte, op denkbeeldige personen overgedragen. [1] Het is hier de plaats

[1] A. Bernstein, *Ursprung der Sagen v. Abr., Is. u. Jac.* (Berl. 1871), heeft gepoogd van deze sagen een geheel andere verklaring dan de gewone te geven. Bij hem is Izak de oudste patriarch en behoort hij

niet, dit uitvoerig in het licht te stellen. Slechts met weinige trekken mag ik schetsen, wat die overleveringen voor de geschiedenis beteekenen. Jakob, die in 't Overjordaansche, als hij gereed staat Kanaän in te trekken, den naam Israël ontvangt, is bepaald de patriarch of vermeende stamvader van dat gedeelte des volks dat ook later steeds in engeren zin Israël heette, en de naam Jakob-Israël kan eerst na de vereeniging der natie onder één bestuur op het gansche volk, met insluiting van Juda en Simeon (en Levi?), zijn overgedragen. Nu vinden wij Jakob eerst in de nabuurschap van Beërsheba, waar hij tracht zijn broeder Esau of Edom van diens eerstgeboorterecht te berooven en zich diens gramschap op den hals haalt. Hij vlucht voor hem naar Harrân, naar zijn oom

---

bij Beërsheba, hij is de stamheld der Simeonieten Abram-Abraham is de held van Hebron en dus van Juda, bijzonder van de davidische dynastie, Jakob-Israël is die van Betel en alzoo van het noordelijke Rijk. De fout van B. is, dat hij in zijn verklaring gemeend heeft niet te moeten letten op den oorsprong der onderscheidene vorhalen, of liever op de bronnen (Jahvist of Elohist) waaruit die geput zijn. Zie Kuenen, *Theol. Tijds.* 1871, III. 255 vgg., bijzonder 305 vgg. Ook zijn vermoeden, dat Jakob-Israël een soort van verheerlijking van Jerobeam ben-Nebat zou zijn, en daarentegen hetgeen van Jakob's listen verteld wordt slechts de bedoeling moet hebben om Israël en zijn oproerig vorstenhuis te smaden, en dus van een of meer aanhangers van David en althans uit Juda afkomstig moet wezen, rust op geen genoegzamen grond. Groote scherpzinnigheid kan den schrijver niet worden ontzegd, en menigmaal heeft hij zonder twijfel het rechte getroffen. Vooral het lokalizeeren der sagen, waarop hij de aandacht vestigt, is van groot gewicht. Dat de overleveringen omtrent Izak in dezen vorm de oudste zijn, moet worden toegestemd. Evenzeer dat Abram oorspronkelijk tot Juda en Jakob tot Israël behoort. Echter moeten de Jakob-sagen veel ouder zijn dan Jerobeam I. Zie een andere verklaring in den tekst.

Laban [1], komt vandaar na een langdurig verblijf terug, vertoeft achtereenvolgens te Mahanaïm, Pnuel, Sukkôt, en trekt dan den Jordaan over, om zich te Sikem en te Betel te vestigen. Dit is ongeveer de weg, dien, volgens Numeri, het israëlietische volk onder Mozes heeft afgelegd, na door de Edomieten te zijn afgewezen [2]. De verhaler doet het wel voorkomen alsof Israël aan Edom gansch argeloos en eerlijk vrijen doortocht vroeg, maar de Edomieten hebben hun, waarschijnlijk niet ten onrechte, het voornemen toegeschreven om zich van het eerstgeboorterecht, dat is het oudste bezitrecht op het land, door list meester te maken. Jakob is de zoon van een hebreeuwschen vader Izak en een aramesche moeder Rebekka; hetgeen niet anders beduiden kan dan dit: het latere Israël in engeren zin is samengesteld uit Hebreeën, die aanvankelijk gepoogd hadden zich ten zuiden van Kanaän te vestigen, doch vandaar naar het Oost-jordaansche moesten verhuizen, en uit Arameërs die zich bij hen hadden aangesloten. Wellicht heeft dit deel des volks den naam Jakob, dien het oorspronkelijk droeg, daaraan te

[1] Prof. Land in *de Gids*, Oct. 1871. 13 vg. heeft aangetoond, dat het land van Laban waarschijnlijk niet anders is dan de syrisch-arabische woestijn, Harrân genaamd naar de beroemde stad, tot wier gebied die wellicht destijds behoorde. Het gebergte Gilead heet Gen. 31 de grens tusschen Laban en Israël.

[2] Wel neemt hij op zijn vlucht naar Harrân den weg over Betel, maar de sage van de theofanie die hem daar te beurt valt kon door den verhaler ook moeilijk op een later tijdstip van zijn leven geplaatst worden. Zij paste, toen Jakob eenmaal een persoon was geworden, wel voor een jongeling, doch niet voor den rijken, gezegenden man. Toch is zij duidelijk de mythische inkleeding der verandering van het aloude kanaänietische heiligdom te Betel in een Jahveh-heiligdom („Gewisselijk is Jahveh ook aan deze plaats!”), zooals die door de Israëlieten, na hun verovering van het land, werd tot stand gebracht.

danken, dat het de achterhoede (âqêb) der uit Egypte gevluchte Hebreën uitmaakte, die eerst nadat Juda zich om en bij Beërsheba had gevestigd aan de grenzen van Edom aankwam, doch genoodzaakt werd een anderen weg naar 't begeerde land te kiezen. Den eernaam Israël (El strijdt) verwerft het volk eerst als het, wakker strijdende, den Jordaan overtrekt. De twaalf stammen, die voor een deel hun namen eerst in Kanaän ontvingen, werden later, toen Jakob-Israël een der drie algemeene stamvaders geworden was, hem als zonen toegevoegd, ofschoon het mogelijk is, dat de natie van den aanvang af, evenals de verwante volken, in twaalf stammen verdeeld was, die dan evenwel anders moeten geheeten hebben, en evenzeer mogelijk, dat de volks-personificatie Jakob-Israël oorspronkelijk een godheid en dan wel een god des jaars geweest is.

De namen der twee andere vermeende stamvaders schijnen evenzeer gods- of althans godsdienstige namen te zijn. Zij behooren beide tot het Zuiden; Izak (Jiçhaq of Jishaq, de danser, de lacher) is vooral te Beërsheba t' huis, waar hij naar de overlevering niet slechts vertoeft maar woont; ook noemt Amos, die in de nabijheid dier plaats, te Tekoa, woonde, hem als stamvader van Israël. Naar een later verhaal (van den Elohist) sterft hij te Hebron. Hebron, oudtijds Kirjat-arba, de stad der vier (hemelstreken), is de voornaamste verblijfplaats van Abram, den verheven vader, en Saraj, de vorstin, in wie men terecht een hemelgod en zijn gade, de koningin des hemels, gezien heeft. Dat de sage hem ook op de plaatsen waar Jakob woonde laat vertoeven en altaren stichten, zooals te Sikem en tusschen Betel en Ai, waar de rots Rimmon ligt die aan zijn naam herinnert, kan op een verre verbreiding van zijn dienst in de oudheid steunen.

Met Izak staat hij in nauw verband; hij is zijn vader. Ik houd dit voor oorspronkelijk. De oude hemelgod, de nachtelijke hemel, en de maangodin zijn de ouders van den lachenden daghemel of zonnegod, die met de vettigheid, de vruchtbaarheid der aarde: Rebekka (Ribqa = mesting, vettigheid?) gehuwd is. Vandaar dat beider mythen met elkander verward worden, of liever dat de mythen van den Zoon op den Vader worden overgebracht. Vandaar het verhaal van Abram's offerande. Ook bij de Feniciërs brengt El de hemelgod, zijn eeniggeboren Zoon (Jehud) ten offer; een mythe waarvan de beteekenis duidelijk in het oog valt. Te Hebron en elders werd dan hoofdzakelijk het ouderpaar, te Beërsheba vooral de zoon met zijn gade, die misschien wel de oudere godheden waren, vereerd. De Hebreën, die het eerst te Beërsheba aanlandden en vandaar uit waarschijnlijk Kanaän intogen, hebben aanvankelijk dien eeniggeborene mede aangebeden [1]; later toen zij om Hebron gevestigd waren en dit hun heilige stad geworden was, werd Izak door zijn hoogen Vader overschaduwd, die, zeer natuurlijk, van lieverlede als de oudste stamvader van het geheele volk werd beschouwd. Is deze verklaring juist, dan ziet men, dat ook de overleveringen der Hebreën niets behelzen, waaruit hun stamland kan worden opgemaakt. Al behoort de komst van Abram uit Ur-Kasdîm tot den oorspronkelijken mythe, dan ligt daarin slechts dit, dat deze hemelgod, dien de Hebreën slechts overnamen, uit het Oosten afkomstig was [2].

[1]) Gen. 22, 2 waar het verhaal van Abram's offerande begint, heet Izak met zekeren nadruk *Jehid* = de eeniggeborene.

[2]) Van de meening door Prof. Dozy in zijn *Israëlieten te Mekka* geopperd, als zou Abram een steengodheid en Saraj een hol geweest zijn, heb ik in den tekst niet gesproken. De donderende hemelgod

Vanwaar dan ook de Israëlieten en Feniciërs herkomstig mogen zijn, dit staat vast, dat zij het land, door hen in de historische tijden bewoond, niet altijd bezeten hebben. Zij, zoowel als de Ammonieten, Moabieten, Hetieten, Amorieten, Edomieten en Ismaëlieten, om van kleinere stammen niet te spreken, maakten de latere bevolking van Kanaän en de omliggende landstreken uit. Eerst hebben de Feniciërs de geheele kust, daarna de Moabieten en Ammonieten het Overjordaansche, vervolgens de Filistijnen het zuidelijke deel der kust, allerlaatst de Judeërs het zuidelijke Hoogland en de Israëlieten een deel van 't Overjordaansche, de Jordaanvlakte en het noordelijke Bergland ingenomen. Zij vonden ten westen van den Jordaan een in veel stammen en rijkjes verdeelde, doch in afkomst, taal en zeden nauw verwante bevolking, die door hen onder den algemeenen naam van Kanaäneërs, Laaglanders [1], werd samengevat, een naam

wordt zeer dikwijls in de gedaante van een, zooals men meent, uit den hemel gevallen steen vereerd. Het is echter onjuist hem, om dit symbool, een steengod te noemen, al is het mogelijk, dat een steen te Hebron en elders, vooral te Betel, zijn zinnebeeld was. Bij de Harrâniërs komt een godheid Abu-ram of Abram, *pater excelsus*, voor. Chwolsohn, *Die Ssabier* II, 288. Movers vindt den naam ook in Fenicië en houdt hem voor een bijnaam van Adonis, wat niet onwaarschijnlijk, maar onbewezen is. *Rel. d. Phoen.* 86 vgg.

[1]) In engeren zin heeten de kustlanden der Middellandsche zee, het Jordaandal en de verbreeding van dit dal ten Oosten van het gebergte Efraïm (Sikem, Silo en Gilgal) »land Kanaän". Num. 13, 29. Jos. 11, 3. Deut. 11, 30. Jos. 21, 2. 22, 9. Richt 21, 12. De reden waarom het geheele land, ook de hooge streken, door de Israëlieten zoo genoemd werd, kan daarin gelegen zijn, dat het Jordaandal het tooneel van hun eerste veroveringen was. De Goeje, *Over de namen Phoenicië en Kanaän*, 22 en *pass.* De naam kan ook reeds vroeger aan 't land gegeven zijn, doordat de bewoners der laaglanden de beheerschers van het geheele Westjordaansche en de voorgangers in

dien de Feniciërs zelfs overnamen. Dat zij tot hetzelfde ras als hun latere meesters, ja zelfs tot geen anderen tak van dat ras dan dezen behoorden, is ontwijfelbaar. In godsdienstige ontwikkeling echter stonden zij blijkbaar op een lager standpunt. De nationale hoofdgoden der Feniciërs, Israëlieten, Moabieten, Ammonieten, waarschijnlijk ook der Filistijnen en Edomieten, ja zelfs der Arameërs, behoorden allen, hoe verschillend ook genoemd, tot dezelfde soort. Het waren strenge goden, machtig en gevreesd, en die door bloed verzoend moesten worden. De kanaänesche daarentegen waren, als de god van Beërsheba, vooral zegenende, weldadige, vriendelijke goden, gevers van vruchtbaarheid en overvloed, die op weelderig zinnelijke wijze gediend werden. Met dezen alouden, aan den oorspronkelijken babylonischen nauw verwanten, landsgodsdienst komen nu de godsdiensten der veroveraars in botsing. Bij de Filistijnen heeft de kanaänesche godsdienst al aanstonds geheel de overhand; hun god Marna, die hun nationale schijnt te zijn, treedt alras op den achtergrond voor de plaatselijke goden Dagon, Baälzebub, Tamar, Atergatis. Ook de Feniciërs beginnen, naar het schijnt, met aan de oude landsgoden de hoogste eer te geven. Doch weldra worden dezen door de echtsidonische of fenicische overschaduwd, en nemen zij nevens hen slechts de tweede plaats in. De Moabieten vereeren den lokalen god Baäl-Peor, maar Kamosh blijft hun nationale godheid. Hetzelfde zien wij in Israël geschieden. Daar is de worsteling echter heviger en de overwinning van den godsdienst der veroveraars volkomener;

beschaving waren, evenals al de Nederlanders dikwijls Hollanders genoemd worden. Hoe ver de toepassing van den naam zich uitstrekte kan daaruit blijken, dat zelfs het zeer noordelijk gelegen Laodikea op een munt: »Moeder in Kanaän" heet. Movers, *Ersch. u. Gr.* 320 a.

daar is deze zelfs in staat om zich hooger te ontwikkelen en niet slechts alle reeds opgenomen bestanddeelen van den weelderigen eeredienst der Kanaäneërs weer uit te werpen, maar zelfs van een strengen natuurdienst een geestelijke en zedelijke godsvereering te worden. Onze taak zal zijn, om de twee elementen, die in den fenicischen godsdienst zijn samengesmolten, van elkander te onderscheiden, en aan te toonen hoe hij van een kanaäneesch-fenicischen langzamerhand tot een fenicisch-kanaäneschen geworden is, althans voorzoover bij den gebrekkigen staat onzer bronnen nog mogelijk is dezen ontwikkelingsgang te beschrijven. Dan zullen wij den godsdienst van Israël zich eerst met den kanaäneschen zien versmelten, daarna er tegen worstelen, eindelijk hem overwinnen, en in een laatsten heftigen strijd met een nauw verwanten eeredienst, de Melekvereering, zich tot den verhevensten godsdienst der oudheid ontwikkelen. Meer dan in het Eerste Boek en in de eerste afdeeling van dit Tweede, mag ik in deze afdeeling op den kolossalen arbeid voortbouwen, door talrijke voorgangers op dit gebied volbracht. Veel wat elders gevonden wordt, zal hier te vergeefs worden gezocht. Te herhalen wat door anderen, ten minste even goed, gezegd is, acht ik een nutteloos werk. Hier vooral moet karakteristiek en vergelijking hoofddoel zijn.

HOOFDSTUK II.

OVER DE BRONNEN VOOR DE KENNIS, OVER DE BESTANDDEELEN EN OVER HET VERMOEDELIJK HISTORISCH VERLOOP VAN DEN FENICISCHEN GODSDIENST.

Evenals de Babyloniërs en andere volken der oudheid, beroemden zich de Feniciërs op een zeer oude, door de goden zelven geschreven, althans door hen ingegeven, godsdienstige letterkunde. Het geeft weinig vrucht, de waarheid dezer overlevering te onderzoeken, want hoe rijk die theologische literatuur ook geweest moge zijn, zij ging geheel verloren. Wat wij van den fenicischen godsdienst weten is ten deele uit de niet altijd even heldere en juiste berichten der klassieke schrijvers bijeenverzameld, ten deele uit de fenicische opschriften en uit de fragmenten van Sanchoniathon afgeleid. Over deze laatste bronnen moet hier het een en ander worden gezegd.

De schat der fenicische evenals der arameesche opschriften is in de laatste jaren zeer vermeerderd, en de verklaring daarvan heeft sedert Hamaker groote vorderingen gemaakt. Het gebied, waarop ze gevonden werden, is zoo uitgestrekt als de verbreiding der fenicische beschaving zelve. Kypros en de landen waar later de Kar-

thagers heerschten gaven den rijksten buit; Fenicië zelf leverde nog weinig op, maar onder dat weinige het gewichtigste monument, den sarkofaag van den sidonischen koning Eshmunazar; Sicilië, waar het merkwaardige opschrift van Eryx ontdekt werd, Sardinië, Marseille, vanwaar de beroemde offer-tafel afkomstig is, die het van de karthaagsche in uitvoerigheid wint, hebben mede bijdragen geschonken, en zelfs de zegels en gemmen uit Mesopotamië met arameesche inscripties en de graffiti van Egypte mogen niet worden vergeten. Zij deden een tal van namen kennen, hetzij van de goden zelven, hetzij van personen met godennamen samengesteld. Ook over de godsdienstige denkbeelden en gebruiken der oude Feniciërs wierpen zij eenig licht. Evenwel, schoon ze als inheemsche bronnen meer waarde bezitten dan de berichten der Grieken en Romeinen, ze moeten nog met groote voorzichtigheid worden gebruikt. De beoefenaars der fenicische taal en oudheidkunde zijn omtrent de lezing en verklaring dezer monumenten nog lang niet eenstemmig. Wanneer hetzelfde opschrift door gelijktijdige filologen op zoo verschillende wijs gelezen en vertaald wordt, dat men meent de overzetting van een gansch verschillenden tekst vóór zich te hebben, dan doen de beoefenaars der godsdienstwetenschap wijs, op zulke grondslagen voor'shands nog niet al te veel te bouwen Zoo luidt een kyprisch opschrift (Cit. 7) naar de eene vertaling aldus: „Aan Bat-Menat — De geest verdween gelijk een wolk. Zij rust nu als een liefelijk gedenkteeken;" naar de andere aldus: „N.N. (onbekende stadsnaam) in het jaar 1, maand Abad (Abadcha) en dit richtte op Chaka (of Channo) de wever." Een ander opschrift (Cit. 22) bevat volgens den een de woorden: „Gedenkteeken van Eshmun. Na den regen schijnt de zon;" volgens den ander: „Gedenksteen, welken oprichtte

Achab, zoon van NN." [1] Hier is de keus zeker niet moeilijk. In 't eerste geval is de prozaïsche opvatting, als de waarschijnlijkste, verreweg boven de dichterlijk verhevene te kiezen. In 't tweede geval zal men aanstonds inzien, dat Eshmun geen persoonsnaam kan zijn en dat een vrome Kitteër het bekende Uilenspiegel-spreekwoord: "Na regen komt zonneschijn," wel niet tot zijn troost op een gedenksteen zal hebben doen beitelen. Maar niet altijd is het zoo duidelijk welke vertaling de beste is, en dikwijls zijn wij genoodzaakt ons oordeel op te schorten, totdat nieuwe onderzoekingen meer licht verspreid hebben. Intusschen is het met zekerheid verkregene niet onbelangrijk en mogen wij niet verzuimen daarvan gebruik te maken. [2]

De fragmenten van Sanchoniathon zijn eenige kosmogonieën en theogonieën, door Porfyrios en Eusebios met polemische bedoelingen aangehaald en door hen aan een of meer geschriften van den fenicischen wijsgeer Filo Herennios of Filo van Byblos (Gebal) ontleend. Door de zorgeloosheid der Grieken en den geloofsijver der oostersche Christenen zijn de werken van dezen filozoof, waaronder een fenicische geschiedenis de voornaamste plaats bekleedt, verloren gegaan [3]. Des te meer moeten wij de

---

[1] De eerste vertalingen zijn van Meier, *Erklärung phönic. Sprachdenkmale*, 1830. blz. 26 en 31, de tweede van Levy, *Phön. Stud.* I, 17 vg. nt 1.

[2] De verklaringen van Hamaker hebben slechts als eerste proeven verdienste. Gesenius (*Monumen. phoenic.*) en Meyers moeten nog steeds werden geraadpleegd. Onder de nieuweren zijn Von Maltzan, Judas en De Saulcy slechts ten deele, Ewald en Meier deorgaans niet te vertrouwen. Ik heb mij meest aan Schlettmann, Blau, Levy en De Vogüé gehouden.

[3] Men weet, dat het beweren van Wagenfeld, als zou hij het HS. der Fenicische Geschiedenis van Sanchoniathon geheel hebben weder-

gedeelten, die met bijoogmerken bewaard werden, op prijs stellen. De vraag is, welke waarde zij hebben voor de kennis van den fenicischen godsdienst.

Filo was een Feniciër en dus in staat oorspronkelijke bronnen te raadplegen. Ook komt een deel zijner kosmogonieën, althans in de hoofdzaken, vrij wel overeen met hetgeen Damaskios als de fenicische leer der wereldwording meedeelt [1]. Maar hij leefde eerst in de 2e eeuw na C., onder Hadrianus. Nu bestaat er wel geen gegronde reden om te twijfelen, of de aanhalingen bij Eusebios wel aan een werk van den giblietischen wijsgeer ontleend zouden zijn, en om met Lobeck te meenen, dat de kerkvader die eenvoudig heeft verdicht. Maar in elk geval schreef hij in een tijd toen de oude godsdiensten reeds lang begonnen waren ineen te smelten en hun kenmerkend karakter hadden verloren. Doch Filo geeft zijn boek zelf niet voor oorspronkelijk uit. Hij doet het voorkomen als een vertaling of bewerking van een geschrift, door zekeren Sanchoniathon in overoude tijden samengesteld, waarin de verschillende kosmogonieën, door hem overgenomen, de inleiding tot de fenicische geschiedenis uitmaakten. Wie is deze Sanchoniathon? Movers zag in hem een mythisch persoon, wiens naam niet anders beteekende dan: „de heilige wet" (San-chon-jat). Het is bewezen, dat hij dwaalde. De naam is een echt-fenicische persoonsnaam: Sakun-jitten, „God Sakun verleent," en heeft niets mythisch of symbolisch. Ook het karakter van Filo's werk

gevonden, waarvan hij vermeende uittreksels mededeelde in zijn: *Sanchoniathon's Urgeschichte d. Phönicier*, Hannover, 1836, ofschoon zelfs Grotefend aanvankelijk daardoor werd misleid, gebleken is een kolossale bedriegerij te zijn.

[1] Damasc. *Qu. d. primis principiis.* Ed Jos Kopp. Francf. 1826. p. 335 (261), cap. 125.

pleit voor de waarheid van zijn verzekering. Het blijkt duidelijk op een ouderen grondslag te rusten en geeft een beeld van de fenicische geloofsleer, zooals ze in zijn tijd niet meer kan geweest zijn. Met het tweeledig doel om, naar de wijs van Euhemeros, aan te toonen dat de geheele godsdienstleer vervalschte geschiedenis moet zijn, en dat de Grieken hun voornaamste goden en theogonieën aan de Feniciërs ontleend hebben, maakt hij van zijn bron een vrij gebruik, maar die bron zelve is nog duidelijk genoeg te herkennen. Gewoonlijk meent men, dat zij bestaat uit een reeks van meer aan elkander geregen dan tot één geheel verwerkte kosmogonieën, die, hetzij door Filo, hetzij door den ouderen fenicischen schrijver, met vreemde, egyptische, grieksche, misschien zelfs joodsche bestanddeelen vermengd werden, doch overigens echt-fenicisch zijn en hier en daar de plaats, waar ze ontstonden, nog duidelijk genoeg verraden. Ik kan in die gunstige meening niet deelen. De fragmenten van Sanchoniathon bevatten een inleiding tot de fenicische geschiedenis, zooals men in de oudheid gewoonlijk aan elke volkshistorie liet voorafgaan, en waarvan de stof door de mythologie en dogmatiek werd geleverd. Zij zijn in dit opzicht de parallel van de eerste hoofdstukken van Genesis, en behelzen het verhaal van de wording der wereld en de geschiedenis van de oudste menschheid, naar de opvatting der latere fenicische theologen, met andere woorden, de lang niet zuiver fenicische, maar uit zeer ongelijksoortige bestanddeelen samengestelde sagen en legenden, waaraan oudere mythen ten grondslag liggen en waarmee bij de Feniciërs, evenals bij andere volken die een historie bezaten, de vóór-historische tijdperken werden aangevuld. De pogingen om er zelfstandige kosmogonieën in te ontdekken en de plaatsen aan

te wijzen, waar die ontstaan zijn, komen mij mislukt voor [1].

Het is van belang den vermoedelijken tijd te bepalen, waarin Sanchoniathon's geschrift moet ontstaan zijn. Hem tot een tijdgenoot van Salomo of Hiram te maken, zooals men gewild heeft, of zelfs hem nog in veel vroegere eeuwen te plaatsen, verraadt weinig kritiek. Het werk, ook afgezien van hetgeen er door den vertaler kan zijn bijgevoegd, komt te veel overeen met dat van Berosos bijvoorbeeld en met den smaak van de perzische en grieksche perioden; het draagt te zeer de kenmerken van het verval en de verbastering der godsdienstleer die het beschrijft en van de zucht om de meest verschillende stelsels dooreen te mengen, om het als een voortbrengsel te kunnen beschouwen uit de dagen van Hiram, toen de echt-fenicische godsdienst nog in vollen bloei verkeerde [2]. Toch meen ik, dat Sanchoniathon niet onder de Seleukiden, maar reeds vroeger, en wel op het laatst der perzische

[1] Ewald en Bunsen hebben dit het eerst beproefd. Bunsen noemt drie, Renan, die in den grond met hem overeenstemt, zelfs acht kosmogonieën aan. Ewald, *Abhandl. ü. d. phön. Ans. v. d. Weltschöpfung u. d. geschichtl. Werth. Sanch.* 1851. Bunsen, *Aeg. Stelle*, V, 240 vgg. Renan, *Mémoire sur l'origine et le caractère véritable de l'Hist. Phén. qui porte le nom de Sanch. Mém. Acad. Inscr. et B L.* XXIII, 1858. 241 vgg. Ewald en Bunsen zijn voor de hooge oudheid van het origineel. Renan daarentegen plaatst Sanchoniathon onder de Seleukiden. Movers, die begon met aan Filo's fragmenten de echtheid te ontzeggen, kende er reeds in zijn *Rel. der Phön.* groote waarde aan toe en sprak er in zijn art. *Phönicien* van Ersch en Gruber's *Encyclopaedie* met nog hooger waardeering van.

[2] Ewald heeft er op gewezen, dat noch Osiris, later door de Feniciërs zoozeer vereerd, getuigen de bij hen gebruikelijke namen Osirshamar en Abdosir, noch Adonis in de fragmenten genoemd worden, en vindt daarin een voornaam bewijs voor de hooge oudheid. Wat Osiris betreft, hij wordt wel niet in de theogonische reeks op-

periode geschreven heeft [1]. De geest van zijn geschrift komt uitnemend met dien van dat tijdvak overeen. Gelijk Filo, als warm patriot, de oudheden van zijn vaderland in een gunstig daglicht poogde te stellen tegenover de grieksch-romeinsche beschaving, zoo gevoelde men onder de perzische heerschappij in Fenicië dezelfde behoefte, toen de worsteling tegen de steeds in macht aanwassende Grieken op het hevigst, en nog niet, zooals in den makedonischen tijd, beslist was.

Op zichzelf beschouwd kan niets onzinniger zijn, dan hetgeen door Sanchoniathon, althans door Filo, als geschiedenis wordt opgedischt, en het zal niemand in 't hoofd komen, daarin letterlijk historie te zoeken. De goden en andere mythische personen, daaronder zelfs de

---

genomen, doch zijn naam komt, aan het slot der fragmenten, naar een waarschijnlijke lezing voor: Adonis wordt niet genoemd, maar, daar Sanchoniathon in het Fenicisch schreef, noemde hij hem met zijn kanaäneschen naam Elyôn, en niet met den algemeenen eeretitel die voor alle goden paste (Adon = heer) en dien de Grieken bij vergissing aan den hoofdgod van Byblos gaven. Bovendien was de Adonismythe in Kanaän overoud, en indien Sanchoniathon van hem gezwegen had, zou dit niet vóór zijn hoogen ouderdom, maar slechts tegen de volledigheid van zijn beschrijving pleiten.

[1] Mijn gronden zijn deze: In het makedonische tijdperk is Arados of Arvad de belangrijkste van de fenicische staten geworden, en heeft de egyptische beschaving de fenicische met haar eigenaardigheden geheel verdrongen. Nu wordt in de fragmenten van Byblos, Berytos, Tyros en Sidon gesproken, van Arvad geen woord. Egyptische bestanddeelen zijn daarin niet te miskennen (Amyn, Misor (Miçr, Miçraîm) en Thot moeten daartoe worden gerekend), maar zij zijn nog spaarzaam, en hoe zeer de egyptische invloed zich reeds in de perzische periode liet gelden, blijkt o. a. uit den sarkofaag van Eshmunazar, die geheel naar het egyptisch model is vervaardigd. Dat deze koning in den tijd der perzische overheersching leefde, mag thans niet meer worden betwijfeld.

heilige bergen, worden als menschelijke wezens, als aardbewoners voorgesteld, die, van elkander afstammende, achtereenvolgens werkten en regeerden, en het verhaal van hun uitvindingen en onderlinge oorlogen wordt als de oudste geschiedenis van Fenicië en Kanaän gegeven. Wij weten uit de oudste hebreeuwsche oorkonden en uit de egyptische monumenten, evenals uit de fragmenten van Berosos, dat deze beschouwing bij de volken van het mesopotamische ras algemeen was, en zelfs bij de Grieken in hun Theogonie vinden wij iets dergelijks. Is hier echter onder de onzinnige sprookjes een kern van oude godsdienstgeschiedenis verborgen? Het is mogelijk, maar de bron is te troebel, om het met zekerheid uit te maken. Zij heeft nog te veel opheldering noodig, om met veel vrucht gebruikt te kunnen worden. Hier zien wij, hoe een Feniciër uit den tijd toen de godsdienst van zijn land reeds in diep verval geraakt was, zich het ontstaan van de wereld, van het menschelijk geslacht en van zijn volk voorstelde. Maar die Feniciër was een filozoof, of liever een theozoof, en het is er verre van af, dat zijn bespiegelingen de uitdrukking van het volksgeloof zouden zijn. Evenals de hebreeuwsche bronnen heeft hij twee scheppingsmythen. Zijn eerste beschrijving der wording van 't heelal heeft veel overeenkomst met het eerste of jongste scheppingsverhaal in Genesis, dat ongeveer tegelijkertijd moet zijn teboek gesteld. De uitdrukking *Bohu* voor den chaos, de duisternis, die op dezen baaiert rust, de geest (Ruach) die er over zweeft, komen in beide voor. Beide voorstellingen zijn dus uit dezelfde bron geput, naar denzelfden mythe verwerkt. Maar overigens is er een hemelsbreed onderscheid tusschen beide. Terwijl de hebreeuwsche priester het scheppingswerk toeschrijft aan een persoonlijken God, wiens

woord alles in 't leven roept, schept bij den fenicischen wijze de Geest door onbewuste begeerte gedreven, zoodat de Begeerte het beginsel van alles is. Ook het wereldei, waarvan deze laatste gewaagt, en dat in de meeste scheppingsmythen een zoo groote rol speelt, is door den schrijver van Genesis onvermeld gelaten. Na het ontstaan van het heelal te hebben geschetst, beschrijft Sanchoniathon, op dezelfde naturalistische wijze, het ontwaken van het eerste leven op aarde. Dan beperkt hij zich tot Fenicië en Kanaän. Ook hierin komt zijn voorstelling met die der eerste hoofdstukken van Genesis overeen, dat alzoo de kring steeds kleiner wordt. Van het reuzengeslacht der zonaanbidders, dat het eerst de kanaänesche landen bewoonde, gaat hij over tot het verhaal van de twee hoofdstammen, waaruit het fenicische volk nog in zijn tijd bestond, de Sidoniërs, waartoe de Tyriërs en al de zuidelijke Feniciërs behooren, en de Giblieten, de inwoners van Gebal of Byblos, die, met de inwoners van Berytos, de voornaamste vertegenwoordigers waren van die noordelijke staten, waarin het kanaänesche element den boventoon had, en die, hoewel tot de fenicische natie gerekend, van de echte Sidoniërs steeds worden onderscheiden. Eindelijk wordt de theogonie, waarvan El Elyôn, God de Allerhoogste, de algemeene kanaänesche hoofdgod, te Byblos bijzonder vereerd, de stamvader is, en de strijd van zijn nageslacht om de heerschappij, beschreven.

Menigmaal herinneren de overleveringen hier meegedeeld aan de sagen die uit Genesis bekend zijn. De Refaîm of reuzen, uit goddelijke vaders en bewoonsters der aarde gesproten, de vroegtijdige oorsprong van den dienst des hoogsten hemelgods, het uitvinden van allerlei kunsten en bedrijven, dat alles wordt in meer mythologische taal, dan in Genesis, doch op gelijksoortige wijze

beschreven. De strijd tusschen het broederpaar Shamînrum (een mannelijken Semiramis, een god van den verheven hemel) en Usov, den harige, wiens naam met dien van Esau eenzelvig is, heeft zijn volkomen parallel in den twist tusschen Jakob en Esau. Gelijk Jakob, zoo woont ook Shamînrum in tenten, en de Esau in beide verhalen is de harige, de wilde jager, die zich in dierenhuiden kleedt. El, de sterke god, die zijn eenigen zoon aan zijn goddelijken vader opoffert en de besnijdenis op zich en zijn gezin toepast, doet aanstonds denken aan Abram, die hetzelfde verricht. Aan ontleening is hier niet te denken. De fenieische schrijver kan niet uit hebreeuwsche oorkonden geput hebben. De overeenkomst is alleen te verklaren door het gebruik van een gemeenschappelijke bron, en die bron is zonder twijfel de oude kanaänesche traditie, die de israëlietische en de fenicische schrijver elk zelfstandig bewerkt hebben [1].

Deze opmerking is genoeg, om de waarde te doen bepalen, die Sanchoniathon's fragmenten voor de kennis van den fenicischen godsdienst hebben. Het meeste, ja bijkans alles wat daarin voorkomt, is niet fenicisch in den engeren zin, maar kanaäneesch. Vergeefs zou men daarin de bouwstoffen eener aloude fenicische godsdienstgeschiedenis zoeken; slechts een paar aanteekeningen hebben

[1] Renan, t. a. p. 265, meent, dat de fenicische Usov en Shamînrum aan de Israëlieten ontleend en een verhaspeling van Esau en Israël zijn. Het zuiver mythisch karakter van het verhaal bij den fenicischen theozoof toont duidelijk, hoe het ontstaan is en dat het bij hem oorspronkelijker is dan bij de hebreeuwsche schrijvers. De menschelijke voorstelling is bij de Israëlieten reeds veel volkomener. Hun Israël, de worstelaar of strijder Gods, hoewel oorspronkelijk dezelfde als Eljôn, die weder dezelfde is als Shamînrum, is geheel en al mensch geworden, terwijl de fenicische heros een mythische, nevelachtige gedaante behouden heeft. De stof van beide tradities is aan de kanaanesche mythologie ontleend.

daarop betrekking. Sanchoniathon geeft een stelsel, uit zeer verschillende, doch meest vóór-fenicische sagen opgebouwd. Van de echt-sidonische goden is slechts ter loops sprake. Over den belangrijken mythe van Melkart, den tyrischen Herakles, wordt geen woord gerept. Astarte en de Kabiren spelen een ondergeschikte rol. Baäl-Hammân wordt niet genoemd. Daarom moet deze bron met groote behoedzaamheid gebruikt worden. Voor de kennis van de kanaänesche mythen, die de Feniciërs hadden overgenomen, is zij van belang; den fenicischen godsdienst leeren wij er niet uit kennen [1].

Het is vooralsnog, met de gegevens die wij bezitten, volslagen onmogelijk, een geschiedenis van den fenicischen godsdienst te schrijven. De bronnen zijn daartoe te karig. Al wat wij kunnen is: de bestanddeelen waaruit die godsdienst is samengesteld, eenigszins te scheiden, te kenschetsen en te rangschikken naar de vermoedelijke tijdsorde, waarin ze elkander zijn opgevolgd. Er is alle grond om met Movers te vermoeden, dat Noord-Fenicië, vertegenwoordigd door Byblos en Berytos, het eerst een zekere overmacht heeft uitgeoefend, en dat alzoo de godsdienstvormen, waarvan die staten de middelpunten waren, zich het eerst door al de fenicische staten en ook daarbuiten in de koloniën verbreid hebben. Hier moeten vooral de fragmenten van Sanchoniathon geraadpleegd werden. De aanbidding van de vruchtbare moedergodin en haar vroeg gestorven gemaal, den jeugdigen god dien de Grieken Adonis noemen, verbonden met die van den god, die bij hen Kronos heet en waarschijnlijk tot een andere orde van goddelijke wezens behoort, met andere woorden het kanaäneesch-syrische element, bekleedt in dien godsdienst de voor-

[1] Een ontleding van de mythen door S. verwerkt is, na al wat daarover geschreven werd, nog niet overbodig. Mijn bestek laat niet toe die hier te geven. Ik stel mij voor dit elders te doen.

naamste plaats. Over dezen godenkring zal dus het eerst moeten gehandeld worden. Wellicht behoort ook de echt-fenicische dienst der Kabiren reeds tot deze periode; maar, omdat dit twijfelachtig en het daarentegen zeker is, dat zij de groote goden van Sidon waren, reken ik hen eerst tot het volgende tijdperk. Dat tijdperk is het Sidonische. Na Byblos en Berytos erlangde Sidon, met den stam der Sidoniërs, zooals de Zuid-Feniciërs gewoonlijk heeten, den voorrang. De sidonische hegemonie begint met de 16e en eindigt met de 12e eeuw, toen Sidon waarschijnlijk door de Filistijnen verwoest werd. Dit was de tijd der opperheerschappij van de sidonische Astarte en de Kabiren, waarbij de Baäl van Sidon de ondergeschikte plaats inneemt. De slag, die Sidon in de 12e eeuw trof, bracht Tyros aan het hoofd van den staat. De voornaamste sidonische geslachten vluchtten naar deze stad, en vestigden daar hun monarchaal-aristokratische heerschappij opnieuw. Eiland-Tyros, tegenover de landstad Palaetyros (het oude Tyros) gelegen, werd de koninklijke en heilige stad. De beroemdste tempels werden daar gevonden. De godsdienst der Tyriërs verschilt niet wezenlijk van den sidonischen, behalve dat Astarte een weinig op den achtergrond treedt en de tyrische Baäl-Melkart nu, nevens den reeds in Sidon vereerden Eshmun, de hoogste eer ontvangt. De regeering van Hiram I, den tijd- en bondgenoot van Salomo, in de 10e eeuw vóór C., is de bloeitijd van den tyrisch-sidonischen godsdienst. Toen werden door den prachtlievenden koning de tempels van zijn Baäl glansrijk hersteld, en in één van deze die beroemde gouden zuil geplaatst, waarvan ook vreemdelingen met bewondering spreken. Toen werd door hem het feest van Melkart's opwekking naar het voorjaar, in de maand Peirithoös, verschoven en dus een nieuwe feestorde ingesteld. De gods-

dienst van Karthago, dat in de laatste helft der 9e eeuw op de plaats eener vroegere sidonische kolonie gesticht werd, verschilt nog minder van den tyrischen dan deze van den sidonischen. Tyros werd door de Karthagers steeds ook als een godsdienstige moederstad beschouwd. Ik zie dus geen reden om de sidonische, tyrische en karthaagsche godsdiensten, die te zamen, in onderscheiding van den giblietischen, .de sidonische kunnen genoemd worden, scherp van elkander te scheiden. Natuurlijk, dat niet weinig overblijfsels van de weelderige, oudere, noordfenicische of kanaänesche godsvereering ook in dezen strengeren godsdienstvorm worden aangetroffen.

Na het verval van Tyros, dat reeds in de 9e eeuw begon, heeft de fenicische godsdienst geen geschiedenis meer, omdat hij zich niet meer ontwikkelt. Hij leeft nog krachtig in Karthago en kwijnend in het moederland voort. Vreemde, egyptische elementen verontreinigen hem allengs en verdringen ten laatste al het inheemsche. Sidon komt nog eens weder tot een zekere zelfstandigheid en bloei, en wordt daarna door Arados vervangen, welks beschaving zoo goed als zuiver egyptisch is. De laatste vertegenwoordiger van de orthodox-nationale fenicische partij, de koning van Sidon Eshmunazar, wiens sarkofaag in het Louvre bewaard wordt, beproefde nog een herstelling van de echt-fenicische godsdienst en zeden, herbouwde de tempels, en poogde zoo in 't Oosten een dam op te werpen tegen het steeds meer veldwinnende Hellenisme, gelijk de Karthagers in het Westen nog lang tegen de Romeinen zouden worstelen; doch het was te laat; Jafet breidde zich uit en woonde reeds in de tenten van Sem. Eshmunazar zonk eenzaam en van zonen beroofd in het graf, als een profetische type van zijn volk en ras, dat hij niet in staat was van den ondergang te redden.

HOOFDSTUK III.

OVER DE ALGEMEENE NAMEN DER GODHEID BIJ DE FENICIËRS.

Voordat ik overga tot een beschrijving der giblietische en sidonische mythologie en godsdienst, moet ik iets zeggen over de algemeene namen der godheid bij de Feniciërs in gebruik, en de traditioneele, althans in den laatsten tijd heerschende, opvatting van hun godenleer met enige woorden bestrijden. De hoofdgoden der Kanaäneërs en Feniciers, zoo zegt men gewoonlijk, waren Baäl, Molek, El en Adonis, allen evenzeer bijzondere goddelijke wezens als Herakles, Hephaestos, Kronos, Osiris; de vrouwelijke heeten Baältis en Astarte (Ashera). Baäl is dan een zonnegod of ook de god van de planeet Saturnus, Molek is een vuurgod, El een hemelgod, Adonis weder een zonnegod. De dienst van den eersten was dan algemeen verbreid, gelijk die van El, doch de vereering van Molek was meer beperkt. Hij was onder anderen de nationale god van de Ammonieten, de vreeselijke en geweldige, wiens aanbidding ook bij de Israëlieten een tijdlang heerschte. Adonis, op het voorbeeld der Grieken als eigennaam beschouwd, wordt dan als de naam van de lijdende godheid voorgesteld, die te Byblos zijn hoofd-heiligdom had. Ook Astarte, meest met Ashera verward en voor de godin der aarde en der maan ge-

houden, en Baältis, de weelderige Afrodite van het Oosten, godin der vruchtbare aarde, worden in dit stelsel als zeer bepaalde mythische wezens behandeld [1].

Bij deze verklaring geeft het geen moeilijkheid, dat de naam Baäl meermalen met die van steden en plaatsen verbonden wordt; want hetzelfde treffen wij niet alleen bij Egyptenaars en Grieken bijvoorbeeld, maar ook bij de nader met de Feniciërs verwante Assyriërs aan, die een Istar van Nineve en eene van Arbela onderscheiden. De god, die op een beroemde plaats vereerd werd, al was hij inderdaad dezelfde als die op verschillende andere plaatsen werd aangebeden, ontving in de voorstelling van het algemeen onwillekeurig een zeker eigen-

---

[1] Movers heeft zich veel moeite gegeven, om dit van Baäl te bewijzen, *Rel. der Phön.* 172 vgg. Reeds bladz 169 heet het: »Die allen syrisch-phönizischen Völkerschaften gemeinschaftliche höchste Gottheit war Baäl.« Hij bestrijdt Münter en Creuzer, die beweerd hadden, dat de naam Baäl op alle godheden kon worden toegepast, en keert zoo tot de oude, traditioneele opvatting terug, waarin hem, zoover ik weet, alle lateren gevolgd zijn. Hetzelfde beweert De Vogüé, *Inscr. Sémit.* 107 vgg. van El. en zoo doen ook eenige Assyriologen. Zijn voornaamste grond is, dat sommige Syriërs Hazaël, anderen Benhadad heeten, en dat dus, omdat Hadad een bijzondere god is, El het ook moet zijn. Met hetzelfde recht zou men kunnen zeggen, dat Theos bij de Grieken en Deva bij de Hindu's bijzondere goden zijn, omdat men nevens Theodoros Apollodoros, nevens Devadatta Somadatta vindt. Een ander bewijs is, dat El te Palmyra in gemeenschap met sommige bijzondere goden wordt aangeroepen. Maar opschriften, zoo jong als de palmyreensche, kunnen voor de oorspronkelijke beteekenis der godennamen niets bewijzen. In het helleensche tijdvak, o. a. ook bij Filo, werd El zonder twijfel als een der goden beschouwd, maar alleen uit onkunde. De traditioneele opvatting van Molek of Melek vindt men in bijna al de bijbelsche kommentaren, geschiedenissen en woordenboeken. Een loffelijke uitzondering maakt Oort, *Het Menschenoffer in Israël*, blz. 58 vv.

aardig karakter, een zekere individualiteit en zelfstandigheid, en daaruit zou dan ook genoegzaam verklaard kunnen worden, dat de Feniciërs een Baäl van Tarsos, een van Tyros, een van Sidon en van nog verscheiden andere steden onderscheiden. Maar het kon de aandacht niet ontgaan, dat de naam Baäl dikwijls met namen van bijzondere goden vereenigd werd. Was die bijvoeging een adjektief of een titel, dan gaf dat geen moeilijkheid. Baäl 'Hammân bijvoorbeeld liet zich verklaren: Baäl de gloeiende, Baäl Melek: Baäl de Koning. Met andere kon dat echter niet geschieden. Baäl Gad, Baäl Shemesh, Baäl Çephôn, Baäl Zebûb waren duidelijk samenvoegingen van twee namen, waarvan de tweede geen bepaling van den eersten kon zijn. Gad, de geluksgod in de planeet Jupiter zichtbaar, Shemesh, de zonnegod, Çephôn, misschien de Noordewind, althans, ofschoon zijn karakter nog niet volkomen verklaard is, een god die met den noordelijken, dat is nachtelijken hemel en de noorderstormen samenhangt, Zebûb, de zon in de gedaante eener stekende vlieg, zijn zeer bepaalde godheden, en niets is natuurlijker, dan hier den naam Baäl als een titel, de bijgevoegde namen als de eigennamen der bedoelde goden te beschouwen. Men redde zich met de niet zeer heldere uitlegging, dat hier ééne zijde in het algemeen begrip van den god op den voorgrond werd gesteld, of dat juist de betrekking met een andere godheid, wier begrip aan het algemeen begrip van Baäl ondergeschikt was, door zulke samenvoegingen werd uitgedrukt [1]. Ja, men ging zelfs verder. Baäl, de hoogste God der Feniciërs, El, de hoogste God der Syriërs en Hebreën, later door dezen Jahveh genoemd, zouden oorspronkelijk eenig, overblijf-

[1] Movers, t. a p. 174 vg.

selen van een aloud Monotheïsme geweest zijn, dat later door de verschillende persoonsverbeeldingen der godheid verontreinigd en verduisterd, doch in den El Shaddai der hebreeuwsche patriarchen en den El Eljôn van Malkiçedeq nog zuiver gevonden werd [1].

Deze voorstelling is geheel onjuist. De gronden, die men er voor heeft aangevoerd, pleiten er alle tegen. Men zegt: Baäl is in het O. T. altijd een bepaalde god, want zijn naam komt daar in het enkelvoud en steeds met het lidwoord voor. Een bewijs, hoe zelfs de schrijvers van het O. T. niet vergeten waren, dat hij geen bijzondere godheid was, maar dat zijn naam veeleer een godensoort uitdrukte. Want bij welken naam eener bepaalde godheid wordt ooit het lidwoord gevoegd? Waar leest men ooit: de Merodach, de Nebo, de Gad, de Jahveh? Men houdt het voor onmogelijk, dat „de Baäl" in het O. T. nu den tyrischen, dien de Grieken met Herakles vergelijken, dan den god der planeet Saturnus zou aanduiden. Ik weet niet waarom. De Israëlieten zelven hebben zeer verschillende Baäls aangebeden, den Baäl-Peôr, den berggod van de Ammonieten, den Baäl-berît van Sikem, den Baäl-Zebûb van Eqrôn, naar wien Ahazia een gezantschap afvaardigde, en de inheemsche Baäl's van Kanaän zelf. Zij spraken daarom zelven van Baälîm in 't meervoud, hetgeen ten minste niet altijd op beelden van Baäl betrekking heeft. Men beroept zich voorts op de inscripties, en haalt dan de bekende, op de karthaagsche monumenten steeds wederkeerende, formule aan, die men aldus vertaalt: „Aan onzen Heer Baäl, Baäl-Hammân," doch die werkelijk luidt: „Aan onzen Meester en Heer, Heer-Hammân." Maar men kon geen krachtiger bewijs tegen de opvatting, die men verdedigen wil, aanvoeren dan juist dit. Hier is Baäl, zoo-

[1] Movers t. a. p. 312 vgg.

wel als Adon, niets meer dan een titel en volstrekt geen eigennaam. Onmogelijk is de aanhechting van het voornaamwoord "onze" bij een bijzonderen godsnaam niet, maar ongebruikelijk zeker; ik weet er geen enkel voorbeeld van, evenmin als van voorvoeging van het lidwoord anders dan bij algemeene of soortnamen. De opschriften bewijzen juist het tegendeel van hetgeen men door een beroep daarop heeft willen staven. Op geen enkel fenicisch monument komt de naam Baäl als die van een bijzonderen god voor; overal is hij de eernaam aan een bijzonderen god gegeven of met diens naam verbonden. Dit feit zou beslissend zijn, ook al had een laatst bewijs dat men aanvoert grooter kracht, dan daaraan werkelijk mag worden toegeschreven. Men zou, zoo wordt beweerd, niet zooveel persoonsnamen met den naam van Baäl hebben samengesteld, zoo daaronder elke mogelijke godheid kon worden verstaan. Alsof de vele samenstellingen met het grieksche *theos*, met het sanskriet *deva*, met het perzische *bagha*, dit beweren niet aanstonds omverwierpen! Baäl, Heer, bijzonder in den zin van Gemaal, is de algemeene benaming, de eeretitel, door Feniciërs en Kanaäneërs aan hun hoogste, mannelijke godheden gegeven. Men vindt hem, behalve bij Gad, Shemesh, Çephôn en Zebûb, die ik reeds noemde, evenzeer verleend aan Kewan, de planeet Saturnus, 'Hammân, den god van 't zonnevuur, Peôr, den berggod van Ammon, Tamar, den palmgod en god der vruchtbaarheid, met Peôr in beteekenis verwant, Dagon, een anderen vruchtbaarheidsgod en vele anderen. Of Baäl-Shamîn moet verklaard worden als de Heer des hemels, of, gelijk mij waarschijnlijker voorkomt, als de Heer Hemel, is onzeker; in 't eerste geval is het een bijnaam van den zonnegod. Baäl-Râm is een dergelijke bijnaam van den ver-

heven hemelgod, doch Baäl-Hammân mag in geen geval anders worden overgezet dan Heer Hammân, al heeft deze naam ook zonder twijfel de beteekenis van „de brandende, de gloeiende.” Met plaats- en stedennamen verbonden, beduidt Baäl niets anders dan het in Egypte zoo dikwijls voorkomende Neb, zooals Neb-Sesennu, de heer van de stad Ashmunaïn, een bijnaam van Thut, en meer dergelijke; namelijk de Heer of beschermgod van Sidon, Tyros, Tarsos of welke stad het zij. Misschien was het gebruikelijk slechts aan een bepaalde soort van godheden dezen titel te verleenen. Ten minste sommige voorname goden, zooals Eshmun, dragen dien op de tot dusver bekende gedenkteekenen nooit. Hetzelfde verschijnsel, waarvan ons de reden nog niet bekend is, kan men in Mesopotamië opmerken. Daar is een bepaalde klasse van goddelijke wezens, die gewoonlijk den eernaam Bel ontvangt, een naam, die ook op de assyrische en babylonische monumenten nooit zonder bijvoeging voorkomt [1], terwijl hij aan anderen wordt onthouden. Zoo maken de Asura's bij de Hindu's, de Bagha's en Yazata's bij de Pârzen, de Theoi en Daimones bij de Grieken, de Asen

[1] Men zou kunnen aanvoeren, dat Bel in het O. T. als naam eener bijzondere godheid voorkomt, en wel zonder het lidwoord. Dit is echter meer schijnbaar dan werkelijk. Jes. 46, 1 heet het: „Bel is gekromd, Nebo is nedergebogen.” Nebo nu is geen ander dan Bel. De profeet heeft, zeker omdat hij Bel voor een bijzonderen persoon hield, de twee bij elkander behoorende namen slechts gescheiden. Hetzelfde geldt van Jer. 50, 2: „Bel is beschaamd, Merodach is verpletterd.” Merodach of Maruduk is ook geen ander dan Bel. 51, 44 spreekt de profeet van Bel te Babel, dat is de twee-eenheid Bel Maruduk en Bel Nabu. Doch men moet in 't oog houden, dat hier monotheistische Israëlieten spreken, en dat Bel door de Babyloniërs, evenals Ahura door de Pârzen, ofschoon beide een klasse van goden aanduidende, somtijds voor den hoogsten Bel of den hoogsten Ahura werd gebezigd.

en Vanen bij de Germanen bepaalde klassen van goden uit. Wie echter in Fenicië en Kanaän tot de klasse der Baäls werden gerekend, wie niet, kan moeilijk vooralsnog worden uitgemaakt. Wellicht waren het de zich openbarende hemelsche godheden in tegenoverstelling van de chthonishe en andere, en dus zoowel zonne- als vuur-, zoowel wind- als planetengoden [1]. Eshmun, de meestal verborgene god, kon dan zoo niet heeten. Doch wij kunnen daaromtrent slechts een gissing wagen. In latere tijden echter, toen uit het polytheïsme zich een zeker monotheïsme begon te ontwikkelen, werd de naam Baäl zonder twijfel somtijds in den zin van den hoogsten of eenigen god gebezigd, zooals dat met den naam El het geval is geweest en zooals Zarathustra zijn hoogsten god Ahura Mazda, den alwijzen Ahura, noemde.

Hetzelfde wat van Baäl gezegd werd, geldt van Molek of Melek, den koning. Ook deze naam komt in het O. T. steeds met het lidwoord en in de fenicische opschriften nooit zonder bijvoeging voor [2]. Een bijzondere god Moloch bestaat slechts in de verbeelding der geleerden. Milkom, zooals de Israëlieten den god der Ammonieten noemden, beteekent: »hun koning«, en wellicht was dit een wijziging van een inheemsch: Milkon, »onze koning«, dat ook in punische opschriften voorkomt, hetgeen de Israëlieten dan om licht verklaarbare redenen wijzigden; wellicht moet de naam ook Malkâm gelezen en »koning des volks« vertaald worden, zoodat hij een tegenhanger van den tyrischen Melkart, »koning der stad«

[1] Baäl Peôr, ofschoon een berggod, maakt daarop geen uitzondering. Hij was een fallische berggod, en de berg werd dus als de fallos van den bevruchtenden hemelgod beschouwd, die zich daar ter plaatse met de aarde vereenigde.

[2] Levy, *Phön. Stud.*, III, 39.

zoude zijn. Hun god droeg hoogstwaarschijnlijk den naam Ammân of Ammon, waarnaar het volk wellicht zijn naam had, en is er reden om te vermoeden dat ook de god van hun moabietische broeders, Kamosh, bij hen geen vreemdeling was [1]. Kamosh heette de Melek van Moab, en Ninip of Adar, in het O. T. Adrammelek genoemd, die van Assur. Uit den naam Malkiçedeq zou men opmaken dat ook Çedeq, de Rechtvaardige, een kanaänesche tegenhanger van den egyptischen Ptah, den heer der gerechtigheid, met wien hij bij Sanchoniathon in verband wordt gebracht, en die zeker geen andere is dan die ook El Eljôn, de allerhoogste God, genoemd wordt, tot de Melek's of koningen onder de goden werd gerekend. Dat hij ook den eeretitel Adon, „Heer" ontving, bewijst de naam Adoniçedeq. Zijn bijkans alle hoofdgoden Baälîm of Heeren, en behooren dus ook de Melek's tot die talrijke klasse, Melek of koning waren slechts enkelen hunner, en wel de voornaamste. Zoo zijn ook in Egypte alle eenigszins beteekenende goden Nebu of Heeren, zeer enkelen, zooals Amun-ra van Thebe, mogen den naam van Suten nuteru „Koning der goden", dragen. Dit kan ons niet verwonderen als wij nagaan, dat het altijd goden van het reine hemelvuur zijn, die dezen titel voeren. Deze vuurgoden behooren tot de laatste en dus hoogste concepties van den natuurgodsdienst en verdienden alzoo den naam van Melek, Koning, oorspronkelijk wel van de godenwereld of — 't geen in den grond weder hetzelfde is — van den hemel, te dragen.

[1] De ammonietische koning, die op de assyrische monumenten Abdumilik heet, wordt elders Abd-hammon genoemd Talbot, *Gloss.* n° 89. Indien Richt. 11, 24 niet op vergissing steunt, dan gaven de Ammonieten aan hun Melek ook wel den naam Kamosh, evenals de Moabieten.

In beteekenis volkomen overeenstemmend met Baäl, maar nog veel algemeener toegepast, is de naam Adôn, bij Noord- en Zuid-Feniciërs, palestijnsche Kanaäneërs [1]) en waarschijnlijk ook bij Syriërs in gebruik, en dien de streng-jahvistische Israëlieten zelfs niet schroomden van hun eenigen God te bezigen, wat zij met den naam Baäl niet deden [2]). Op Jahveh toegepast gebruiken zij hem in het enkelvoud, met of zonder lidwoord, met of zonder de bijvoeging: „der geheele aarde," of ook in 't meervoud, met het werkwoord of den bijgevoegden eigennaam (Jahveh) in 't enkelvoud. Dit meervoud, waarvan de naam Elohîm een ander voorbeeld is, en bijzonder de uitdrukking Adonê Adonîm, Heer der Heeren (letterlijk: Heeren der Heeren) bewijst genoegzaam, dat ook deze godsnaam niet die eener bijzondere godheid was, en dat de god van Byblos, dien de Grieken bestendig Adonis noemen,

[1] Men denke aan de kanaänesche vorsten Adoni-bezek (Richt. 1, 5) en Adoni-Çedeq (Jos. 10, 1). Beide namen komen in samenstelling volmaakt overeen met dien van Davids zoon Adonijahu (Adonia), en gelijk deze laatste beteekent: „Heer Jahveh" of „Mijn heer (is) Jahveh", zoo zullen zij waarschijnlijk beduiden „Heer Bezeq" en „Heer Çedeq." Bezeq zou dan een bliksem- en zonnegod zijn. Çedeq, de Sydyk der fragmm. van Sanchoniathon, hebben wij reeds boven als een tegenhanger van Ptah leeren kennen. Als naam van een persoon — en de persoonsnamen waren in den lateren tijd dikwijls godennamen zonder bijvoeging — komt Çedeq voor op een Nieuw-fenic. Ops. en een Ops. te Sulcis, bij Levy, *Ph. St.* II, 83 en 99.

[2] Ik spreek hier van de strenge Jahvisten. Dat door niet zoo streng rechtzinnigen Jahveh ook wel Baäl genoemd werd, bewijzen eigennamen als Baälja en Johobaäl. Daaruit kan echter, zooals Kuenen, I, 401 vgg. terecht opmerkt, nog niet worden afgeleid, dat men, sprekende van „den Baäl", ooit Jahveh bedoelde. Toen Jahveh van een natuurgod een geestelijke, bovennatuurlijke godheid geworden was, kon hij van-zelf niet meer Baäl genoemd worden, ofschoon hij vroeger, als hemelgod, terecht zoo kon heeten.

werkelijk een anderen naam heeft gedragen. Op de fenicische monumenten wordt de titel Adôn dan ook, meestal met den titel Baäl verbonden, aan verschillende goden gegeven.

De algemeenst verbreide godsnaam der Mesopotamiërs echter is El (êl), in 't gebruik volkomen beantwoordend aan ons „God," naar zijn letterlijke beteekenis „de sterke." Als Il of Ilu treffen wij hem in Babel (de naam zelf beduidt: Bab-ilu, poort Gods), in Assur, vooral in Yemen, als El in geheel Syrië, Kanaän, Noord-Arabië en Noord-Fenicië[1], gelijk ook bij de Nabateërs en Israëlieten aan. In Zuid-Fenicië, onder den stam der Sidoniërs, werd hij waarschijnlijk door den naam Baäl verdrongen, doch schijnt in de daar gebruikelijke benaming voor de goden in 't algemeen: Alonîm, nog te zijn overgebleven[2]. De

[1] Merkwaardig zijn de vele met El samengestelde namen, die Levy, *Ph. St.* II, 29, 31, 32 enz., op arameesche zegels, in Assyrië gevonden, heeft aangetroffen. De namen der syrische en israelietische koningen en andere personen, waarin de naam El voorkomt, zijn overbekend. De Vogüé heeft hem op de nabatesche monumenten aangewezen, *Inscrr. Sém.* t. a. p.

[2] Schlottmann, *Eshmunazar*, 116, leidt het meervoud Alonîm af van een enkelv. Elon, en acht dit een versterking van El, zooals Sabbatôn, de groote Sabbat, van sabbat. Terecht verwerpt hij de meening van Ewald, dat Alonîm een andere uitspraak van Adonîm zou zijn. In Zuid-Kanaän was zulk een versterking van de godennamen trouwens niet ongewoon, zooals Shimshon (van *shemesh*, de zon), Dagon (van *dag*, koren, dus de vruchtbare). De vorm El schijnt in Zuid-Fenicië minder of geheel niet in gebruik te zijn geweest. Namen, met Baäl samengesteld, vindt men ook in 't Noorden, zooals Sibeit-baäl (?) te Gebal en Matanbaäl te Arvad, beide op een assyr. monument. Doch ik geloof niet, dat in eenig echt-sidonisch opschrift, van Sidon, Tyros of Karthago, namen met El samengesteld te vinden zijn. Hanniel (*Cit* III) komt voor in een Ops. van Kition, doch deze stad schijnt een giblietische kolonie geweest te zijn. Hoogstopmerkelijk is, dat Hammân,

bewering, dat El of Il ooit de naam van een bijzondere godheid geweest is, steunt op geen enkel bewijs. Daar, waar reeds een zeker monotheïsme ontstaan was, moge de hoogste of de eenige god bij voorkeur El genoemd zijn, evenals dat met andere namen, die het afgetrokken denkbeeld van godheid uitdrukten, het geval is geweest, zooals het grieksche Theos, het latijnsche Deus; oorspronkelijk echter behoort de naam El noch aan een bijzonderen god, noch zelfs aan een klasse van goden, maar aan de godheid als zoodanig en aan alle goden zonder onderscheid. Vindt Baäl zijn parallel in het egyptische Neb, zoodat bijvoorbeeld Neb tpe en Baäl shamîn beide hetzelfde, Heer des hemels, beteekenen, komt het semietische Melek, de koning, met het egyptische Suten nuteru overeen, El beantwoordt, niet in beteekenis maar in gebruik, volkomen aan het egyptische Nuter, god. Eloah, meestal in 't meervoud Elohîm[1], dat gewoonlijk van een anderen wortel dan El wordt afgeleid, en nevens dit door de Israëlieten op dezelfde wijze wordt gebezigd, een oorspronkelijk arameesch woord naar 't schijnt, komt wel een enkele maal bij Sanchoniathon — de medgezellen van El-Kronos heeten daar Elo-

die in punische opschriften ontelbare malen den bijnaam Baäl draagt, te Laodikea, de noordelijkste fenicische stad aan de zeekust, El-Hammân heet, Levy, *Ph. St.* III, 38 vg., een bewijs te meer, dat Baäl geen bijzondere maar een algemeene naam was, die naar believen met El kon worden verwisseld. Zoo heet de verbondsgod van Sikem afwisselend Baäl-Berît en El-Berît, Richt. 8, 33; 9, 4. 46 en Davids zoon Baäljada, 1 Kr. 14, 7 heet 1 Kr. 3, 8 en 2 Sam. 5, 16 Eljada.

[1] Indien Elohîm werkelijk, zooals steeds wordt aangenomen, "de vereerden" beduidt, dan beantwoordt het in beteekenis en vorm geheel aan het nieuw-perzische Yazdân, dat eveneens een meervoudige naam is voor den eenigen God gebezigd.

hîm — doch op de fenicische gedenkteekenen, zoover ik weet, niet voor.

Moeielijker en ingewikkelder dan het vraagstuk omtrent de algemeene namen der mannelijke goden bij de Kanaäneërs en Feniciërs is de vraag, of ook sommige namen van godinnen als algemeene, dan wel als bijzondere moeten aangemerkt worden. Over den naam Baältis, Baälît, de vrouwelijke Baäl, de gemalin en meesteres, zooals de godin van Gebal dikwijls kortweg genoemd wordt, kan geen twijfel bestaan. Dit is, evenals Rabba, de groote, de verhevene, een naam, die aan een geheele klasse van godinnen kon worden gegeven. Minder gemakkelijk is het, dit omtrent de namen Astarte of 'Ashtoret en Ashera uit te maken. Toch geloof ik, dat wij ook daarin geen bijzondere goden mogen zien. Dat de namen beide in het O. T. dikwijls in 't meervoud voorkomen, als de Astarte's en Ashera's, vooral dat de stad 'Ashtoret-karnaîm, waar de gehoornde Astarte vereerd werd, ook in meervoudigen vorm 'Ashtarôt heet, een meervoud met Baälîm en Elohîm te vergelijken, en dat ook in Assyrië van de Istarat of Astarte's wordt gesproken, mag misschien niet beslissend zijn, maar het verdient toch opmerking, omdat zulk een gebruik van bijzondere godsnamen in geen enkele mythologie voorkomt. Wij zullen later zien, dat onder den naam Astarte twee zeer verschillende, in karakter zelfs aan elkander tegenovergestelde, godinnen begrepen werden. Evenwel, wat met Baäl, Melek, Adon en El niet het geval is, 'Ashtoret komt op de fenicische monumenten reeds zonder bijvoeging voor, en wordt dus, althans in den tijd van Eshmunazar, reeds als eigennaam gebezigd. In welken vorm het zijn moge, als maagdelijke of als moedergodin, altijd is zij een hemelsche en staat als zoodanig tegen Ashera over. Ashera

dikwijls met haar verward, is, zoover wij weten, geen fenicisch, maar een kanaäneesch begrip, door de Sidoniërs niet overgenomen. Het is, naar alle waarschijnlijkheid, een soortnaam van de godinnen der aarde, als de gemalin, »de in liefde verbondene« van den hemelgod[1], of eenvoudig als een vrouwelijke Asher, die een zegenende, een geluksgod was. Bijzondere namen dezer godheid zouden dan bijvoorbeeld Ribqa (Rebekka), de voedende, Lea, de bebouwde (aarde), 'Hanna (Dido's zuster), de genadige, zegengevende, Tamar, de vrouwelijke zijde van Baäl-Tamar, wellicht ook Naäma, de liefelijke, en andere geweest zijn. Tanit, Dido-Elissa, Atergatis of Derketo behooren tot de Astarte's of, indien 'Ashtoret werkelijk een bijzondere godin is, tot haar bijnamen, evenals de Meleket des hemels (Sara), gelijk zij ook wel heet.

Maar, hoe ook over Astarte moet geoordeeld worden, zeker is het dat de traditioneele opvatting van den fenicischen godsdienst, door 't gezag van een der verdienstelijkste geleerden in de laatste jaren weder algemeen geworden, herziening behoeft en eigenlijk moet worden omgekeerd. Het monotheïsme staat niet aan het begin, maar aan het slot. Noch Baäl, noch Melek, noch Adon, noch El zijn oorspronkelijk de namen geweest voor den eenigen god, die dan later hun Baälît, Meleket, en Ashera nevens zich zouden hebben ontvangen en zelven in verschillende personificaties gescheiden zouden zijn. Alle waren in den aanvang en zelfs gedurende den bloeitijd van de kanaänesche, syrische en fenicische godsdiensten algemeene namen, waardoor hetzij de goden als zoodanig,

[1] A. Müller, *Astarte* (*Sitz. der Oesterr. Akad.* April 1861), 19. In dit stuk komt over Ashera veel goeds voor, doch tegen 't geen de schrijver over Astarte en den Jahvehdienst zegt, is, dunkt mij, niet weinig in te brengen.

hetzij bijzondere klassen van goddelijke wezens werden aangeduid. Het is niet wel mogelijk te bepalen, of sommige dezer namen ook tot bijzondere landstreken behoorden. Het gebruik van den titel Adon is onder de westelijke Semieten, aan deze zijde van den Eufraat, volstrekt algemeen. Baäl en Baälît vinden wij meest in Kanaän en Zuid-Fenicië, doch ook in Noord-Fenicië en Syrië (Baälbek), en Bel, wat daarvan slechts in uitspraak verschilt, zoowel in Assyrië als in Babylon. Er is echter grond om te vermoeden, dat de naam eerst bij de zuidelijke Mesopotamiërs heerschte en van hen door de noordelijke is overgenomen, gelijk evenzeer met waarschijnlijkheid mag worden gegist, dat het begrip van den vuurgod als Melek, koning der goden, bij de noordelijke Mesopotamiërs is ontstaan. De naam El is bij het geheele ras in zwang geweest, al luidde hij in de oudste tijden misschien te Babel anders. Ashera treft men, zoover ik weet, slechts in Kanaän aan. De vorming van deze algemeene godennamen, die het begrip van de godheid in 't afgetrokkene uitdrukken, is overal een eerste schrede tot het monotheïsme geweest. En toen dit zich bij de Mesopotamiërs van lieverlede begon te ontwikkelen, koos men voor den hoogsten of eenigen god juist een dezer namen het liefst, omdat die niet aan een beperkten, bijzonderen god deden denken. Slechts de Israëlieten, bij wie de dienst van den nationalen god Jahveh een ongeëvenaarde reinheid bereikte, leerden langzamerhand in hem den Eenige zien en maken dus daarop een uitzondering, maar ook zij noemden hem kortweg El, of stelden voor Jahveh het algemeene en meervoudige Elohîm in de plaats, dat als naam van den eenigen God niet, zooals men gewoonlijk meent, ouder is dan Jahveh, maar als zoodanig eerst later in gebruik kwam.

HOOFDSTUK IV.

DE GODSDIENST VAN GEBAL OF BYBLOS.

Als de liefelijke lente, in Palestina en Syrië de tijd van de eerstelingen der kudden en des akkers, ten einde spoedde, en de verschroeiende zomerhitte een aanvang nam, dan werd er te Gebal (Byblos) een somber feest gevierd. Het was een lijkfeest. Schrille jammerkreten en klaagzangen weerklonken door de straten en in de tempels, door de scherpe tonen der treurfluit begeleid. Vrouwen, sommige met uitgerukte of afgesneden haren, sommige met sneden in de borst, alle met gescheurde kleederen, teekenen van hevige droefheid, en gesnedenen of Gallen in vrouwengewaad, liepen zoekend rond of zaten om de lijkbaar in het heiligdom. Op die lijkbaar, in een sarkofaag, lag de doode, een houten beeld, eerst verborgen, dan gezocht en gevonden en nedergelegd in de kist. De wond, die zijn dood veroorzaakt had, was duidelijk zichtbaar, en nevens hem stond het beeld van zijn moordenaar, den fellen ever, die hem op de jacht doodelijk had gekwetst. Dagen lang werd hij daar, met de vertooning van den diepsten rouw, beweend, en eindelijk, onder het brengen van een offer voor de dooden, ter aarde besteld. Kleine potten met aarde gevuld, waarin schielijk opschietende gewassen waren geplant, tuintjes van Adonis genoemd, zette men dan in de zon, waar

de planten spoedig verdorden, een beeld van den rasverwelkten bloei des vroeggestorvenen, de vluchtigheid van alle leven. Hij was, zoo verhaalde men, een schoone, goddelijke jongeling, door de groote godin van liefde en vruchtbaarheid bemind, doch op den Libanon door een wraakzuchtige godheid, die de gestalte van een everzwijn had aangenomen, in de volle kracht zijner jeugd gedood. Adonis noemden hem de Grieken, den geliefde van Afrodite, wien Ares de krijgsgod, uit jaloezie, het leven benam, dat is de Adon Adonîm, de Heer der Heeren, de hoogste god van geheel Kanaän en een deel van Syrië, die te Gebal met bijzondere pracht en staatsie werd vereerd.

Tegen het einde van het jaar, in den herfst — het nieuwe jaar begon met October — herhaalde zich het feest, doch met een belangrijke wijziging. Als de regen de klei der oevers losspoelde en de beken en stroomen roodverfde, dan zag men daarin het teeken, dat de godheid gedood was en zijn bloed de wateren kleurde. Wederom werd zijn lijkfeest gedurende zeven dagen gevierd, maar op den achtsten dag verving een woeste, uitgelaten vreugde het gejammer der vorige. Dan heette het, dat hij was opgestaan en ten hemel gevaren. De strenge kuischheid, die men in de dagen van rouw had in acht genomen, maakte plaats voor de ongebreideldste losbandigheid. De vrouwen, die geweigerd hadden zich het haar af te scheren, werden dan aan vreemdelingen prijsgegeven; de meisjes waren verplicht haar eer ten offer te brengen en het daarvoor verworven loon aan den tempel te wijden. Leer en eeredienst, mythologie en ceremonie staan hier, gelijk overal, in het nauwste verband. In de oudheid waren alle godsdienstige plechtigheden niet anders dan godenleer in actie, afbeelding van 't geen met de goden geschiedde; zoo vervulden de

vrouwen bij dit feest de rol der godin, moesten zij treuren en zoeken als zij, toen zij van den geliefde beroofd was, maar moesten evenzeer haar hereeniging met haar uit de dooden opgewekten minnaar voorstellen. Was het de overtuiging, dat de godin alleen door zulk een offer, zoo stuitend voor het hooger zedelijk gevoel, doch destijds als een godsdienstig voorschrift heilig geacht, kon bewogen worden, om haar zegeningen aan haar vereerders niet te onthouden? Of was het nog het overoude denkbeeld van bezwering door sympathie, dat men in de laagste godsdienstvormen aantreft, zoodat het walgelijk gebruik moest dienen om de twee godheden, van wier vereeniging de instandhouding van alle leven op aarde afhing, door tooverwerking weder tot elkander te brengen, evenals de toovenaar bij de wilden zich verbeeldt de hemelsche machten tot het geven van regen te noodzaken, als hij het onweder nabootst en hen daardoor bezweert? Wellicht lagen hier beide begrippen ten grondslag, ofschoon het laatste bij de Feniciërs wel reeds vergeten zal zijn geweest. Maar zeker is het, dat men de viering van deze feesten noodig, ja onmisbaar achtte, om de bestendige vruchtbaarheid van akker, kudde en gezin te verzekeren.

Deze godsdienstvorm, die in het »heilige Gebal« zijn hoofdzetel en middelpunt had, en zich vandaar uit waarschijnlijk over de andere fenicische gewesten, vooral naar Kypros, verbreidde, was in Azië zeer algemeen. Niet slechts in de omstreken van Gebal, maar in geheel Syrië en Kanaän heerschte hij. Hier werd hij door de Israëlieten overgenomen, die er zeer ijverig in deelden. Nog ten tijde van Ezekiël gingen de jeruzalemsche vrouwen naar den tempel om Tammuz, den gestorven god, te beweenen. Zelfs aan den Eufraat, te

Babel en in Elam heeft men er sporen van ontdekt. Zeer oud moet hij zonder twijfel geweest zijn, zeker reeds vóór-semietisch. Zulke ontuchtige gebruiken, als men hier aantreft, zijn inderdaad met de zeden van het semietische beschavings-standpunt niet meer in overeenstemming. De voorname rol, daarbij door de vrouwen en meisjes vervuld, en aan de godin in den mythe toegewezen, terwijl de god slechts een lijdende is; de lage trap van zedelijkheid, die de invoering van zulk een eeredienst alleen mogelijk kan hebben gemaakt, wijzen op een maatschappelijken toestand, zooals die zeker bij de Feniciërs althans niet meer bestond. In het zuid-arabische Yemen alleen, waar het huwelijk, zooals dat bij Semieten, Aryers en andere beschaafde volken wordt opgevat, nog niet schijnt te hebben bestaan, waar de vrouw, meesteres des huizes en hoofd des gezins, zich slechts tijdelijk en naar eigen willekeur vereenigde met den man harer keus, en bij de ongehuwden de grootste losbandigheid heerschte, daar slechts vindt men de overblijfselen eener beschaving, waarbij zulk een godsdienst behoorde. Met de taaiheid, die alle godsdienstige overlevering kenmerkt, blijven echter zulke verouderde gebruiken gewoonlijk nog eeuwen in den eerdienst bewaard. Maar men mag niet voorbijzien, dat de leer en godsvereering van Syrofenicië, vergeleken met de voorstelling en aanbidding van ditzelfde godenpaar, zooals zij elders heerschten, een groote ontwikkeling in godsdienstig opzicht aantoonen.

De godsdienst van Byblos — en wij kunnen van dezen gerust een gevolgtrekking voor den geheelen syrofenicischen maken, — was niet de oude zuivere natuurdienst meer, zooals straks zal blijken, maar hij was er zonder twijfel uit voortgesproten, zoodat wij dezen er nog duidelijk in kunnen herkennen. Ik wil trachten die oorspronke-

lijke, natuurlijke beteekenis eerst in het licht te stellen. De leer der beroemde geheimenissen, waarin men daar werd ingewijd, was een symbolizeering van den alouden mythe van Hemel en Aarde, als echtgenooten verbonden en weder gescheiden, de vruchtbare ouders van al wat leven heeft. Eerst werd die mythe zeker op grofzinnelijke wijze voorgesteld, later gezuiverd, vermenschelijkt, door poëzie gewijd, doch niet zonder dat van die vroegere ruwheid nog steeds de sporen overbleven. De godsvereering, bij die leer behoorende, was de afbeelding van die kinderlijke wereldbeschouwing, het sakrament dat, door zijn magische werking, aan de sterfelijke menschenkinderen den zegen der vruchtbaarheid van den Alvader-Hemel en de eeuwige Moederaarde verzekeren moest. Het is de mythologie en eeredienst der oudste landbouwende volken.

Een juiste verklaring van de beide mythen, die de giblietische profeten verkondigden, bewijst dat. Want werkelijk, gelijk er twee feesten gevierd werden, een in 't voorjaar, een in 't najaar, zoo waren er ook twee mythen, al zijn die twee slechts verschillende voorstellingen van hetzelfde. De Adon van Gebal wordt als jongeling door een krijgshaftige godheid, die zich in een everzwijn heeft veranderd, gedood en aan de omarmingen zijner geliefde ontrukt. Het bloed van den gestorvene kleurt de stroomen rood. Dit is de eene mythe. De andere luidt: de hemel, als goddelijk wezen opgevat, wordt op het oogenblik dat hij zijn gade, de aarde, nadert, door zijn oproerigen zoon Kronos zoodanig verminkt, dat zijn vruchtbaarheid een einde neemt en zijn huwelijk met de aarde wordt ontbonden. Ook hier heet het, dat zijn bloed de rivieren en bronnen verft. Deze mythen moeten zorgvuldig onderscheiden worden. De eene heeft betrekking

op de lente, de andere op den herfst. In den een wordt de jonge god, nog nauwelijks met zijn geliefde vereenigd, door Ares den krijgsgod in de gedaante van een ever gedood, dat wil zeggen: de liefelijke lentehemel wordt door den gloeienden zomerhemel ter dood toe gewond. De ever is, ook in andere mythologieën, bijvoorbeeld in de perzische, een persoonsverbeelding van de zomerhitte. Met den naam van hun Ares duiden de Grieken gewoonlijk de mesopotamische vuurgoden, die tevens krijgsgoden waren, aan. In den anderen mythe is het juist deze laatste, als gemaal der aarde gedacht, die door zijn zoon verminkt wordt. Die zoon is, zooals de Grieken hem noemen, Kronos — want als zij hem Ilos, dat is El heeten, verwarren zij weder een algemeenen naam met een bijzonderen — en Kronos, de god met den sikkel, is de god van 't gerijpte zaad, de romeinsche Saturnus, wiens heerschappij met den oogst begon. Hij is de zoon van den gloeienden, bevruchtenden hemel en de moederaarde, en als hij begint te heerschen, als de herfst en winter naderen, houdt de vruchtbaarheid der aarde op. Daarom heet het in de naïeve, voor ons onkiesche, voor de volken der oudheid argelooze voorstelling, dat hij zijn vader ontmant; een trek, die in den anderen, den eigenlijken Adonismythe ontbreekt. In den verwanten klein-aziatischen mythe van Attes is deze het zelf, die zich op zoodanige wijze verminkt. Men weet, dat ook dit in den eeredienst werd verwezenlijkt, en dat, gelijk de vrouwen en meisjes de moedergodin, de jongelingen Attes en Adonis navolgden [1]. Het spreekt vanzelf, al

[1] Daarop heeft ook betrekking wat Firmic., *de errore prof. rell.* 15. zegt: „Statuisse etiam ut quicunque initiari vellet, secreto Veneris sibi dato, assem in manum meretricis nomine Deae daret. Quod secretum quale sit, omnes tacite intelligere debemus, quia hoc ipsum

wordt het door Sanchoniathon niet uitdrukkelijk vermeld, dat ook in dezen tweeden mythe de verminkte god sterft. Ook Attes berokkent zich daardoor den dood, en het was juist in den herfst, dat het feest met den jubel over de herleving van den gestorven god besloot.

Het zou vruchteloos zijn, een onderzoek in te stellen naar de namen, die de godheden, in dezen mythe vermeld en zoo algemeen vereerd, te Byblos droegen. De Grieken noemen de godin nu eens Afrodite, dan eens Dione, terwijl ze ook zeer bepaald Baältis, dat is Baälît, de vrouwelijke Baäl, genoemd wordt. Doch dit is wel zeker, dat, hoe haar bijzondere naam ook moge geweest zijn — in Babel heette zij o. a. Zirubanît en Mylitta, beide als moedergodin — waar Baälît zonder bijvoeging voorkomt, de godin der aarde en der onderwereld wordt bedoeld. Van de sidonische Astarte en van de, overigens als vruchtbaarheidsgodinnen met haar verwante, Atergatis en Anât moet zij streng onderscheiden worden. De god, door de Grieken Adonis genoemd, draagt een tal van namen. Sommige daarvan zijn aan de wijze van zijn vereering ontleend, zooals Abobas en Giggras, die beide een treur-

propter turpitudinem manifestius explicare non possumus;" en Arnob. *adv. Gent.* V, 212: "Nec non et Cypriae Veneris abstrusa illa initia praeterimus — in quibus sumentes ea certas stipes inferunt ut meretrici et referunt phallos, propitii numinis signa datos." Vgl. ook Clem. Al. *Protrept.* 13.: *ἐν ταῖς τελεταῖς ταύτης τῆς πελαγίας ἡδονῆς τεκμήριον τῆς γονῆς ἁλῶν χόνδρος καὶ φαλλὸς τοῖς μυουμένοις τὴν τέχνην τὴν μοιχικὴν ἐπιδίδοται. νόμισμα δὲ εἰσφέρουσι αὐτῇ οἱ μυούμενοι, ὡς ἑταίρας ἐρασταί.* Deze gewoonte was niet een obsceen gebruik, maar een zinnebeeldige of liever sakramenteele, mystische handeling. De *φαλλὸς ἐπιδιδόμενος* was een beeld van dien der godheid, niet slechts symbool van de weldra hernieuwde groeikracht der natuur, maar zeker ook als amulet, dat vruchtbaarheid verzekerde, gedragen.

wijs beteekenen, ofschoon zij ook hun oorsprong kunnen te danken hebben aan de mythische fiktie, die in het huilen van den wind de klaagtonen van den stervenden hemelgod meende te hooren. Van dezelfde soort is de naam zijns vaders Kinyras, Kinnôr, de harp, die deze tonen voortbrengt [1]). Als de gestorvene heet hij Tammuz, de gescheidene, en zoo werd hij ook in Kanaän genoemd. Men meent, dat hij ook Ao en Janas, dat is Hu en Jahu geheeten heeft, namen, die aan Dionysos gegeven worden, met wien men hem dan vereenzelvigt. Mij komt dit echter hoogst onzeker voor [2]. Vooral houde men in het oog, dat hier van twee Adonissen, twee gestalten van den hemelgod, sprake is, den lente- en den zomer-hemel,

---

[1] Movers t. a. p. 202. 243. Preller, *Griech. Myth.* I, 274. Staat zijn kyprische naam Kyris of Kiris in verband met *kara* = roepen? Linos, die in den griekschen Adonismythe een rol speelt, is de personifikatie van den klaagzang: „Ai lenu!“ „Wee ons!“, bij de Adonisfeesten in-gebruik. Movers, 244 vgg. Als vruchtbaarheidsgod werd hij op Kypros afgebeeld als *σμικρὸς ἀνὴρ χάλκεος, ἔχων αἰδοῖον μέγα*, Hesych. bij Movers, 226. De pygmeën- of pateken-gestalte hebben alle fenicische goden met elkander gemeen.

[2] Movers t. a. p. 545. 555. Chwolsohn, *Ssabier*, II, 204. Het is bekend, dat de eerste (539 vgg.) in den Jao van het orakel van den klarischen Apollo bij Makrobios, die daar de hoogste god en tevens de herfstgod genoemd wordt, Adonis ziet, en dat o. a. Colenso en Land daaruit den kanaänietischen oorsprong van den naam en god Jahveh willen afleiden. Kuenen verwerpt de echtheid en het gezag van dit orakel, I, 399 vg. Ik kom er, met betrekking tot Jahveh, later op terug. Wat de mythologie die daarin voorkomt aangaat, zij is volkomen juist, te weten voor de latere tijden. Ook elders wordt Dionysos Ao en Janas genoemd. Terecht heet hij herfstgod en voor zijn adepten was hij, en met reden, de hoogste. 't Is echter verkeerd in Hades, Zeus en Jao-Dionysos zonnegoden te zien, zooals Makrobios doet en Movers hem naspreekt. In elk geval mag Dionysos et met den voorjaarsgod van Byblos vereenzelvigd worden.

waarvan de eerste door den laatste, de laatste door zijn zoon, den oogstgod, gedood wordt. De lentehemel kan nooit Hu geheeten hebben, die de geweldige god des donders en der stormen en daarom ook wel een god der vruchtbaarheid was, maar met den geliefde van Afrodite geen de minste overeenkomst heeft. De zomer- of herfsthemel zou aldus kunnen heeten, maar dat hij in Fenicië werkelijk zoo genoemd werd, is geheel onbewezen. Zeker is het, dat de god, wiens sterven en herleven in het najaar gevierd werd, de Adon Melkart van Tyros, de Herakles Tyrios is, wiens opstandingsfeest door Hiram werd verzet, de groote vuurgod, geweldig en zegenend beide, en dat het feest van Jahveh, zooals het loofhuttenfeest met bijzonderen nadruk heette, door de Israëlieten in den herfst gevierd, met het najaarsfeest van Byblos, evenals Jahveh zelf zoowel met Jahu als met den Melkart van Tyros, in oorspronkelijke beteekenis overeenstemt.

Maar de godsdienstleer van Syrofenicië heeft zich reeds boven den natuurgrond, waarin zij wortelt, verheven. Naast de aanbidding der zinnelijk waarneembare natuurverschijnselen stond in de oudste godsdiensten reeds de vereering van de zielen der afgestorvenen en van de onzichtbare geesten. In den godsdienst van Gebal worden die beide met elkander vereenigd. De Adonisdienst is natuurdienst met doodendienst verbonden. Als zoodanig heet de gestorven god Tammuz, de gescheidene, persoonsverbeelding, niet slechts van de gestoorde doch wederkeerende groeikracht der natuur, maar ook van het groot mysterie van sterven en herleven. De zedelijke beteekenis had, althans in de latere eeuwen, de natuurlijke geheel overschaduwd, totdat de laatste door de zoogenaamde fyzische filozofen weer op den voorgrond werd geplaatst. Dat blijkt onder anderen daaruit, dat bij den

dood van uitmuntende of geliefde jongelingen Adonisfeesten gevierd werden, en dat met den giblietieschen eeredienst mysteriën verbonden waren. De mysteriën in de oudheid hebben altijd op het leerstuk der onsterfelijkheid betrekking. En wat steeds geschiedt, wanneer deze twee, aanvankelijk nevens elkander staande, elementen van den natuurgodsdienst elkander doordringen, gebeurt ook hier. Een zeker monotheïsme, althans monarchisme ontstaat. De stervende en herlevende god wordt te Gebal, en blijft in de fenicische leer ook in anderen vorm, een van de natuur onderscheiden, boven haar en de andere goddelijke machten verheven wezen, de allerhoogste God, Êl 'eljôn. Het mag zijn, dat die naam aanvankelijk, in denzelfden zin als Ab-râm en Baäl-râm, van den verheven hemel heeft gegolden, zelfs bij de Kanaäneërs had hij reeds een zedelijke beteekenis [1]. In Syrië heette hij Hadad of Hadad-el, „de eenige," de groote landsgod van Aram, naar wien verscheiden koningen, zooals Ben-hadad (Aanbidder van H.) en Hadad-ezer zich noemden.

Men is gewoon, nog andere met den Adonismythe verwante overleveringen als van Byblos afkomstig te beschouwen. Sanchoniathon deelt den mythe van den stervenden god, in 't zelfde verband, doch in een anderen vorm, en wel op drievoudig verschillende wijze mee.

[1] Gen. 14, 19. 22 heet hij, ook als god van den kanaäneschen koning Malkiçedeq: „El 'eljôn, de Heer des hemels en der aarde." Het mag zijn, dat aan de historische waarheid van de in dit hoofdstuk verhaalde overlevering, die door Ewald nog zoo hoog gesteld werd, terecht is getwijfeld (Nöldeke, *Untersuchungen*, blz. 156 vgg.), dit blijkt er toch met zekerheid uit, dat de kanaänesche god El 'eljon, de hoogste god van Gebal, niet zooals de andere goden van Kanaän door de Mozaïsten verfoeid, maar als één met den god hunner vaderen beschouwd werd.

Alle komen ze hierin overeen, dat de stervende god hier door zijn vader El-Kronos wordt geofferd, en dat hij dus niet de hoogste, maar de zoon des allerhoogsten gods is. In een dier drie verhalen heeft het offer zelfs geen plaats, maar wordt het door de besnijdenis vervangen. De zoon heet nu: Jehud, de eenige, dan Sadid (de machtige?), dan Mut, de dood (of wellicht „de doode"). De mededeeling van denzelfden mythe in drievoudigen vorm is een bewijs, zoowel van den onhistorischen en onkritischen zin, als van de kroniekmatige trouw des verhalers. Blijkbaar heeft hij drieërlei overlevering gevonden, en niet gewaagd eene daarvan onvermeld te laten of ze met elkander te verbinden. Alle drie kunnen ze natuurlijk niet te Gebal t'huis behooren. Waarschijnlijk ontleenen ze alle van elders haar oorsprong. Het besnijden van Jehud, als offer en in de plaats daarvan, is wel een sage uit Zuid-Kanaän, waar de verwante sagen van Abram inheemsch waren. Men heeft het zelfs mogelijk geacht, dat zij bij Sanchoniathon niet voorkwam, en dat Filo hier een op zijn wijs voorgestelde joodsche traditie mededeelt; doch dit zou te zeer in strijd zijn met zijn gewoonte om mythen in historie te veranderen. Hier zou hij een verhaal, dat reeds als geschiedenis gegeven werd en welks hoofdpersoon men reeds tot een mensch had gemaakt, weer in de godenwereld hebben overgeplaatst. In elk geval zou het gewaagd zijn, daaruit gevolgtrekkingen af te leiden omtrent het bestaan der besnijdenis onder de Feniciërs. Was zij bestemd het kinderoffer te vervangen, waartoe zij waarschijnlijk in Egypte reeds diende, dan had zij onder de echte Feniciërs althans geen reden van bestaan, omdat bij hen het offeren van kinderen nooit is afgeschaft. Wellicht hebben de mythen van den god die zijn zoon doodt geen andere strekking, dan om het opofferen der

kinderen aan den god van 't hemelsche vuur te heiligen door een goddelijk voorbeeld, gelijk de mythe van de schepping in zes dagen, waarop de rust van den zevenden volgt, uit de behoefte moet ontstaan zijn, om aan den sabbat een hooger wijding te geven. Zij behooren alzoo tot een anderen kring dan de mythe van Adonis, en wij behoeven er hier niet uitvoerig over te handelen.

Het is niet mogelijk, hier een beschrijving te geven van de verschillende vormen, waarin de godsdienst, die te Gebal zijn schitterend middelpunt had, elders, door geheel Syrië heen en in verschillende deelen van Azië, voorkomt. De Adonis- of Tammuzdienst is zeer verre verbreid. Dat hij nog in de dagen kort vóór de babylonische ballingschap te Jeruzalem, en wel door de Israëlieten zelve, die hem echter van de Kanaäneërs hadden overgenomen, werd uitgeoefend, heb ik reeds opgemerkt. De Ashera, in Kanaän zoo algemeen en zoo bestendig vereerd, is inderdaad geen andere dan de giblietische Afrodite. Zij is de godin der aarde, die vooral onder groene boomen en in welige valleien gediend werd, en wier symbool een houten kegel was, terwijl de hemelsche Astarte van Sidon en Tyros door een schitterenden steen werd voorgesteld. Ook op Kypros werd de Adonis van Gebal aangebeden. Van Amathus, een fenicische kolonie — en de oudste koloniën op het eiland schijnen giblietische te zijn geweest — wordt dit uitdrukkelijk vermeld [1]. De Afrodite, die daar vereerd werd, zal dan wel een

[1] Steph. Byzant. bij Gesenius, *Mon. phoen.* 99. Creuzer, *Symbolik*, II; 95. 107. Ook te Pafos zal volgens Münter Adonisdienst hebben geheerscht. *Der Tempel d. himml. Göttin zu Paphos*, 16. Ik betwijfel dit zeer. Men zou in de grieksche mythen, die te Pafos t' huis behooren, dan wel eenig spoor daarvan ontdekken.

andere dan die te Pafos geweest zijn. Een der priesterstammen op Kypros droeg den naam van Kinyraden, naar den vader van Adonis [1]. Maar hij heeft er den anderen, waarschijnlijk reeds vroeger daar ingevoerden godsdienst niet kunnen verdringen, wiens priesters den naam van Tamyraden droegen en waarover nu moet worden gesproken.

[1] Münter, t. a. p. 24.

HOOFDSTUK V.

DE GODSDIENST VAN PAFOS EN ASKELON.

Het ligt niet in mijn plan en het bestek van dit werk gedoogt niet, ook indien het mogelijk ware, een volledige beschrijving van de kanaänesche en syrische godsdiensten te geven. Maar het is noodig eenige woorden te zeggen over een godsvereering, die onder anderen te Askelon en Pafos haar hoofdzetel had, verschillend zoowel van de giblietische als van de sidonische, schoon aan beide verwant en als het ware een overgang daartusschen vormend. Herodotos bericht, dat de tempel te Pafos naar het model van dien te Askelon gebouwd is [1], en hetgeen wij van den daar heerschenden godsdienst weten bewijst, dat de eerdienst op beide plaatsen inderdaad dezelfde was. De pafische verschilde van den giblietischen in zeer wezenlijke punten; al moge Byblos naar Kypros dan ook reeds vroeg koloniën uitgezonden en alzoo zijn godsdienstvorm daarheen hebben overgebracht, de godsdienst van Pafos schijnt met den giblietischen niet in verband te hebben gestaan, maar een wijziging van den Askelonietischen geweest te zijn. Nevens den priesterstam der Kinyraden,

[1] Herod. 1, 105. In Euseb. *Chron.* wordt de stichting in den tijd van Otniël geplaatst. Münter, t. a. p. 6, vermoedt, dat zij aan Kanaäneërs, door Jozua verdreven, te danken is.

die zijn naam van Kinnôr, den vader van den Adonis van Gebal ontleende, staat op Kypros die der Tamyraden, aldus zonder twijfel naar Baäl-Tamar, den god van Zuid-Kanaän, genoemd[1]. Eerst spreken wij van den eeredienst van Pafos, al is die van Askelon de oudste, omdat wij van genen meer weten dan van dezen en de grootere kennis die wij van den eersten bezitten alzoo over den laatsten eenig licht verspreiden kan.

Afrodite, de hemelsche, de godin der schoonheid en der liefde, der bevalligheden en des geluks, van den echt en de vruchtbaarheid, de uit het schuim geborene, de moeder der gratiën, wier voet de aarde nauwlijks drukt of liefelijke bloemen ontspruiten, was oorspronkelijk een kanaänesche en fenicische natuurgodin. De Grieken, wier schoonheidszin haar met al de bekoring der poëzie omgaf, verklaarden zelven dat zij uit Kypros en Kythera afkomstig was, waar zich vóór hen Kanaäneërs en Feniciërs hadden gevestigd Haar grieksche naam zelfs schijnt een naar den griekschen tongslag gewijzigde fenicische of syrische te zijn geweest[2]. De tempel, haar te Pafos

---

[1] Münter, t. a. p. 24.

[2] Afroditè beteekent: de godin die uit het schuim der zee geboren is. De naam is als zoodanig zuiver grieksch Doch men was meer gewoon de namen van vreemde godheden zoo te veranderen, dat zij ook in de eigen taal harer nieuwe vereerders een beteekenis verkregen. De godin Anat zal ons straks daarvan een voorbeeld leveren. Afroditè is door Röth, *Gesch. uns. abendl. Philos.*, I, nt 452, afgeleid van *Pherudah* = de duif, met *aleph prosthet.*: *Apherûdet*. Maar er is geen bewijs dat de kyprische godin immer zoo heette Bekend echter is haar naam Atergatis, dat is ʿAtarʿata (Tirata, Derketo), eigenlijk ʿAshtarʿata, over welks beteekenis later. Van den laatsten vorm zou de grieksche naam een verbastering kunnen zijn; de *s*- en *sh*-klank verschilt in de uitspraak van veel Israëlieten nog weinig van een sterk geäspireerde *f*. De Grieken hebben zich met de

gewijd, stond om zijn rijkdom, zijn orakel en zijn mysteriën hoog in aanzien. Hij was van reusachtig groote steenen gebouwd; een bewijs van grooten ouderdom, en verhief zich op een rotsachtige verhevenheid, die Galgi heette, een naam die onwillekeurig aan het hebreeuwsche Gilgal doet denken, dat reeds voor de Kanaäneërs een gewijde plaats was en waar de Israëlieten gaarne heilige handelingen verrichtten; de stijl was niet grieksch, maar hetgeen de Grieken gewoon waren fenicisch te noemen. Het heiligdom zelf was klein en zelfs het wierookoffer werd in den voorhof gebracht. Op het hoofdaltaar toch, dat niet in, maar voor den tempel stond en waarop het, naar men zeide, nooit regende, mocht geen bloed geplengd, maar enkel wierook gebrand worden, ofschoon volgens dezelfde schrijvers, die dit berichten, aan de godin ook mannelijke dieren werden geofferd. Geen beeld der godheid versierde het Heilige. Daar stond slechts een gladde kegel, niet van hout, gelijk voor de kanaänesche Ashera, de moederaarde, werd opgericht, maar van steen, zooals voor de sidonische Astarte te Tyros en voor andere hemelsche goden. Bij den ingang des tempels verhieven zich, evenals in alle fenicische heiligdommen, gelijk ook in dat te Jeruzalem, twee zuilen, afbeeldingen van de zuilen die den hemel schragen, de zuilen van Herakles, zooals de Grieken ze noemen [1]. Gelijk in het Heilige

---

oostersche namen nog wel grooter vrijheden veroorloofd, dan die hier wordt ondersteld.

[1] En niet van de telende en barende natuurkracht, zooals Münter wil. Het zijn de zuilen van Herakles, de zuilen die Simson in den Dagonstempel verbrijzelt, waardoor de gansche tempel instort. Simson is de vuurgod, die zich in de zon openbaart, en die, in 't najaar van kracht beroofd, in de geweldige onweders, die de zuilen des hemels doen wankelen en het heelal doen incenstorten, voor een wijl zijn sterkte

van den jeruzalemschen tempel, waren ook hier in het middenvertrek tusschen den voorhof en het Adyton twee kandelaars geplaatst. Op al de afbeeldingen van het pafische heiligdom komen duiven voor, evenals de bok of geit, symbolen van de godin der vruchtbaarheid. Men herinnert zich, dat ook de grieksche Afrodite steeds met duiven, soms op een bok rijdend, wordt voorgesteld, en dat de babylonische Semiramis, dat is letterlijk de Ourania, de verhevene hemelgodin, van de kyprische Afrodite in wezen niet verschillend, volgens den mythe in een duif verandert, 't geen zooveel beteekent als: aanvankelijk onder het beeld van een duif werd aangebeden. Zoo zullen ook de duiven van Pafos daar wel steeds symbolisch gemeend, maar oorspronkelijk uit fetisen ontstaan zijn, later in zinnebeelden veranderd. Het behoeft nauwlijks gezegd te worden, dat de godsdienstige gebruiken te Pafos even weelderig en ontuchtig waren als te Gebal en overal waar de vruchtbare moedergodin werd vereerd, hetzij dan de aardsche of de hemelsche, maar dat bloedige Baäldienst er geheel vreemd was. De menschenoffers, die te Salamis en Amathus, twee andere fenicische plaatsen van Kypros, gebracht werden, waren hoogstwaarschijnlijk van sidonischen oorsprong [1].

De kyprische Afrodite was een andere dan de giblietische, al hadden zij met elkander dit gemeen, dat ze beide moedergodinnen en godinnen der vruchtbaarheid waren. De Baälit van Byblos is de moederaarde; die van Kypros is hemelgodin. Dat blijkt uit den naam, dien zij

---

terug bekomt, om dan te sterven. In de hebreeuwsche sage, die alles vermenschelijkt, is er natuurlijk van zijn herleving, die in den mythe volgt, geen spraak.

[1] Men vergelijke bij de voorgaande beschrijving het aangehaalde geschrift van Münter, *Der Tempel d. h. Göttin z. Paphos*. Kopenh. 1824.

op het eiland droeg. Zeker heette zij er Anat, wellicht ook Atergatis ('Ater'ata), zooals te Askelon, ofschoon de laatste naam in kyprische opschriften niet voorkomt [1]. De godin Anat is een goede bekende, want door het geheele westen van Azië en verder was haar dienst verbreid. In twee gestalten komt zij voor, meest als moedergodin, dikwijls ook, gelijk Afrodite zelve bij de Grieken, als een maagdelijk, streng, krijgshaftig wezen, dat dan door de laatsten met hun Athene werd vereenzelvigd [2]. In Egypte komt zij voor als de moedergodin tegenover de maagdelijke Tanît, en als krijgsgodin tegenover de weelderige Qadesh of Ken, alle door de Egyptenaars van de Semieten overgenomen. Zij schijnt dus een goddelijke personificatie geweest te zijn, die het midden hield tusschen de weelderige vruchtbaarheidsgodinnen en de streng maagdelijke, tusschen de Baälit's en Ashera's aan de eene en de sidonische Astarte, de karthaagsche Tanît aan de andere zijde, dezelfde die te Saïs onder den naam Neith werd aangebeden. Anat of Anît is de vrouwelijke Anu of Annu (Oannes), de babylonische Semiramis of verheven hemel, die in den mesopotamischen mythe dan ook eerst gemalin van Oannes heet, de godin des hemels en oorspronkelijk de als godin beschouwde en vereerde hemel (blz. 333 vg.). Als zoodanig vereenigde zij in zich de twee naturen, en is zij zoowel de vruchtbare en vruchtbaarheidgevende als de kuische, maagdelijke; evenzeer de nachtelijke als de daghemel, Afrodite Ourania en

[1] De Vogüé, *Mélanges d'Archéol. orient.* Par. 1868 41 vgg. Levy, *Phön. Stud.* IV, 7. heeft bewezen, dat de naam Anat niet slechts op kyprische, maar ook op andere fenicische monumenten voorkomt.

[2] Ops. in twee talen bij Lapithos gevonden: „Aan Anat, kracht der levenden (de levenskracht)", waarvan de vertaling dus luidt: Ἀθηνᾷ Σωτείρᾳ Νίκῃ.

Athene. Waarschijnlijk moet zij dus gerekend worden tot de oudste, vóór-semitische godheden, die de Mesopotamiërs overnamen, en tot een tijd toen de hemel nog niet zooals bij Semieten en Aryers een mannelijke godheid geworden was, maar nog tot de vrouwelijke behoorde [1]. Eigenlijk is zij ook niet de hemel zelf meer, maar de in den hemel verborgene goddelijke kracht, *'az chayim*, kracht der levenden of des levens, gelijk de egyptische hemelgodinnen ook steeds *ur hakau*, de groote kracht heeten, wat zeker in engeren zin als de voortbrengende, maar in ruimeren als de levenskracht moet worden opgevat. De hemel was, naar de beschouwing der oudheid, een oceaan; daarom konden de erânische volken, toen zij van Anat hun Anâhita of Anâhata maakten, haar met hun godin der hemelsche wateren (Arvvi çûra) verbinden; daarom wordt zij ook als Atergatis of Derketo voorgesteld in de gestalte van een visch, symbool der vruchtbaarheid en bijzonder van de vruchtbaarheid des

[1] De naam Anat laat zich wel uit het Semietisch afleiden en men brengt dien met *anah* = verhooren, of, zooals de Vogüé, t. a. p. met *anah* = beheerschen, onderdrukken, in verband. Beide afleidingen passen zeer slecht voor haar wezen. Veel verkieselijker is het, Anat als den vrouwelijken vorm van Anna, Ana of Anu, den god der hemelsche wateren, te beschouwen, want gelijk hij, de hemelsche zonnevisch, daarvan de heer was, zoo was zij er de godin van. De Perzen en Baktriërs, die haar overnamen, wijzigden den naam zoo, dat hij de onbesmette (*anâhata*, *anâhita*) kon beteekenen. De Arabieren veranderden hem in Ānahid, hetgeen »de vrouw met de zwellende borsten« beteekent. (Zie mijn *Godsd. v. Zarathustra*, 182 en 202, waar echter ten onrechte gezegd wordt, dat de naam van oorsprong semietisch moet zijn). Zoo trachtte ieder volk, dat zich aan de vereering van Anat overgaf, aan haar naam dien klank te geven, die in zijn taal eenige beteekenis had, een verschijnsel dat meer bij 't overnemen van vreemde woorden plaats heeft (Vgl. het fransche *perle d'amour* en parelmoer). Hij schijnt noch arisch, noch semietisch,

waters. Trouwens ook Annu of Oannes is een vischgod [1].

Aan den pafischen godsdienst verwant is die van Askelon. Althans de godin, die daar boven alles vereerd werd, is dezelfde als die te Pafos haar heiligdom had, al vinden wij in de palestijnsche stad godheden nevens haar, van wie op Kypros geen gewag wordt gemaakt. Atergatis, Tir'ata, Derketo — want in al deze vormen komt de naam voor — is de hoofdgodin van Askelon. Ook elders werd zij aangebeden, zooals te Hierapolis in Syrië, dat een harer beroemdste heiligdommen bezat. De naam wordt zeer verschillend verklaard [2], maar dat zij de hemelsche moedergodin was, kan niet worden betwijfeld. Te Askelon wordt zij met Oannes vereenigd, die nu haar gemaal, dan haar zoon heet en geen ander is dan Dagon, de welbekende god van die gansche landstreek, de god van Gaza, Asdod, Ekron, Dor en Joppe, gewoonlijk de god der Filistijnen genoemd, ofschoon zij hem wel van de oudere bewoners des lands zullen overgeno-

maar turanisch te wezen, evenals Annu. Het is hier dus een dergelijk geval als met de uit schuim geborene Afrodite.

[1] De Vogüé beschouwt den god Reshef (wiens naam men totnogtoe Raupu las) als haar gemaal. Ofschoon deze god nog min of meer problematisch is, kan het wel zijn, dat hij op Kypros met Anat werd verbonden. Resheph-chaç zou dan beteekenen: »bliksemschicht« of »celui qui lance une flèche,« en de Zeus keraunios van Kypros zijn. *Mélanges*, 76 vgg. Vgl. Levy, *Phön. Stud*, III, 2. 4. 10. IV, 3. Levy stemt slechts gedeeltelijk met De Vogüé overeen. Dat Reshef werkelijk de gemaal van Anat zou zijn, is onbewezen. Reshep zelf is ook een bijbelsche naam. Barak, het karthaagsche Barka, beteekent eveneens »bliksem.«

[2] Volgens sommigen beteekent Tir'ata, snede, opening, hetgeen op een spleet of rotskloof onder haar tempel te Hiërapolis zou slaan. Winer, *Real-WB.*, voc. *Atargation*. Volgens anderen is de naam samengesteld uit 'Atar en 'ata of 'aza, dat is de kracht van Atar of Istar, Athtar, Astarte. Levy, *Phön. Stud.*, II, 38.

men hebben [1]. Missehien is hij wel dezelfde, dien zij te Gaza Marna „onze Heer" noemden [2]. Van Dagon stamt volgens Sanchoniathon weder Tamyras, Baäl-Tamar af. Voorts wordt onder de goden van Askelon nog gerekend een zekere leeuwendragende Aesculapius. De semietische god, dien de Grieken met hun Asklepios vergelijken, is in den regel Eshmun. Hoe vreemd het klinke, dat deze door de Feniciërs zoo hoog gestelde godheid ook in Zuid-Kanaän werd aangebeden, wij kunnen de mogelijkheid daarvan niet loochenen, als wij bedenken, dat ook tusschen Beirut en Sidon een heiligdom van den fenicischen Asklepios stond, en dat deze daar in verband werd gebracht met Tamar en met mythische leeuwen [3].

Al deze goden hebben betrekking op de vruchtbaarheid der natuur. Van Eshmun, een der belangrijkste goden van West-Azië, die een afzonderlijk hoofdstuk verdient, zal dat weldra blijken. Ook van de andere is het duidelijk. Dat Derketo een vischgodin was en dat deze vischgestalte de vruchtbaarheid, de bevruchtende kracht der hemelsche wateren zinnebeeldig voorstelt, mag wel als

---

[1] Ops. van Eshmunazar, VIII, 2, heeten Dor en Joppe het gebied van Dagon. Odakôn is bij Berosos een der vier openbaringen van Oannes. In een lydischen mythe bij Movers, *Rel. d. Phön.* 7, is de ἴχθυς, waarmee niemand dan Dagon of Oannes kan bedoeld zijn, de zoon van de moeder der goden.

[2] De afleiding van dezen naam van Meren = regengod, door Ewald, *U. d. phön. Ansichten v. d. Weltschöpfung*, 13 nt moet als mislukt beschouwd worden.

[3] Strabo, XVI, 2, 22 vermeldt, dat tusschen de twee genoemde steden de rivier Tamyras, een heilig woud van Asklepios en de Leeuwenstad (*Λεόντων πόλις*) lag. Dat ook Beirut zijn Asklepios had en dat Eshmun te Sidon zeer vereerd werd, is bekend, het eerste uit Phot. 352 b, 11, het tweede uit de opschriften.

ontwijfelbaar worden aangenomen. Met de aarde mag zij in geen geval vereenzelvigd worden; zij is godin der wateren, bijzonder der hemelsche. De naam Dagon wordt verschillend verklaard. Hij kan een versterking zijn van *dag*, "visch," evenals Alon van El, Shimshon van Shemesh, zoodat hij "de groote (hemelsche) visch" zou beteekenen. De rabbijnsche traditie, die inhoudt dat Dagon een vischgod was, geeft steun aan dit gevoelen. Filo echter vertaalt Dagon door Sitôn, "spijsgod" en noemt hem den Zeus van den akkerbouw, wat evenzeer mogelijk is. De eene verklaring sluit, naar mijn inzien, de andere niet uit. Dat Dagon onder de gedaante van een visch werd voorgesteld, mag wel als zeker beschouwd worden, ook zonder nog te letten op het bericht der latere Rabbijnen. Als gemaal of als zoon van Atergatis moest hij dat wel zijn, want het is een vaste wet in alle mythologieën, dat goden, die in dergelijke verhouding tot elkander geplaatst worden, ten minste als zoodanig dezelfde gestalte moeten aannemen. Bovendien is hij een openbaring van Oannes of Annu, den god, die, zoo als wij weten, als half-visch, half-mensch werd afgebeeld. De hemelsche visch is de god van 't zonnevuur als oorsprong van vruchtbaarheid en leven. Daarmee kan nu zeer goed samengaan, dat Dagon in Filistea als de god van de vruchtbaarheid des akkers en alzoo van den voorjaarsoogst beschouwd werd, te meer daar Dagon moet afgeleid worden van een wortel die "vermenigvuldigen" beteekent, en waarvan ook de woorden voor "visch" en "koren" afkomen. Wellicht heeft Dagon oorspronkelijk beduid: "de groote vermenigvuldiger" en de beide andere verklaringen, hoewel dan slechts gedeeltelijk juist, vloeien natuurlijk voort, de eene uit de van hem gebruikelijke voorstelling, de andere uit

zijn karakter als god van den graanoogst [1]. Wellicht is Tamar »de palmboom,« welke naam bij de Israëlieten steeds aan vrouwen gegeven werd [2], doch die bij de Feniciërs als mannelijke godheid voorkomt, een god van den najaars- of vruchtenoogst. Maar wij zijn omtrent hem te weinig ingelicht, om meer dan deze gissing te wagen.

Hoe het zij, twee feiten blijken, uit hetgeen wij met zekerheid weten, onwedersprekelijk. De oudste godsdienst van Syrië, Fenicië en Kanaän, hetzij dat het huwelijk van hemel en aarde, hetzij dat de geheimzinnige werking van het hemelsche vuur in de wateren van den hemel-oceaan daarvan den grondslag uitmaakt, is duidelijk de godsdienst van een hoofdzakelijk landbouwend volk. Het is een verheerlijking der vruchtbaarheid, der groeikracht, en dus een weelderige, maar meestal onbloedige godsvereering. Dit is het eerste wat wij mogen vaststellen. En het andere is, dat de goden van dit stelsel, dikwijls in naam, altijd in beteekenis, met de oudste babylonische, en wat het laatste betreft, ook met de egyptische overeenstemmen. De Filistijnen hebben dien ouden inheemschen godsdienst, naar het schijnt, geheel overgenomen. Reeds vroeg heeft hij zich ook onder de eigenlijke Sidoniërs of Feniciërs verbreid, wier godsvereering daarvan tot het laatste toe de elementen bleef bewaren, al kwam hun eigene, nationale godsvereering ook langzamerhand meer op den voorgrond. Dat ook de Israëlieten den

[1] Zie over Dagon vooral Movers, *Encycl E. und Gr.*, 405b, Ewald, *U. d. phön. Ans.* etc. 13 nt, en Schlottmann, *Eshmunazar*, 154. Ewald strijdt voor de opvatting als *Σίτων* en meent dat Dagon geen vischgod was; Schlottmann handhaaft de laatste voorstelling.

[2] De welbekende israëlietische overlevering van Juda en Tamar doet het vermoeden oprijzen, dat Tamar in het ZO. van Kanaän als vrouwelijke godheid vereerd werd, en wel op lascieve manier.

godsdienst der akkerbouwende Kanaäneërs bij 't veroveren van hun land overnamen, zal weldra blijken; bij hen echter was de nationale godsdienst sterk genoeg, om, hoewel geheel gewijzigd en hervormd, ten laatste al de kanaänesche bestanddeelen uit te werpen. Beide godsdiensten, de sidonische en de israëlietische, hebben zich eerst onder den verzachtenden invloed van Kanaän's godsdienst hooger ontwikkeld, beide zich eerst op den kanaäneschen bodem in vollen wasdom ontplooid. De god, die, hoewel tot de oud-kanaänesche of eigenlijk tot het babylonische stelsel behoorend, zich het meest in den eigenlijk fenicischen godsdienst heeft gehandhaafd, is Eshmun met zijn Kabiren, van wie nu moet worden gesproken.

HOOFDSTUK VI.

ESHMUN EN DE KABIREN.

De dienst der Kabiren, die in den fenicischen godsdienst zulk een voorname plaats inneemt, is helaas! in groote duisternis gehuld. Zeer ver, ook buiten Fenicië, verbreid, is hij ook door de Grieken en Romeinen overgenomen, ja zelfs in latere jaren, in het macedonische tijdperk en onder de romeinsche keizers, een soort van mode geworden. Men zou dus mogen hopen, dat hetgeen de fenicische bronnen te wenschen overlaten, door de klassieke kon worden aangevuld. Maar wat ons omtrent de vereering der Kabiren op Lemnos, Samothrake, Imbros en andere eilanden, te Thebe, in Klein-Azië en elders bericht wordt, is zoo verward en onzeker, dat het een wijd veld voor velerlei bespiegelingen en vernuftspelingen opent, maar weinig licht geeft. De geheimzinnigheid die den dienst der Kabiren omgaf, deed zelfs hun namen verzwijgen. Ook schijnen de Grieken dien zoo geheel gewijzigd en met hun eigen godsdienstige begrippen in overeenstemming gebracht te hebben, dat wij niet zonder gevaar uit hetgeen wij van Samothrake en de verwante heilige plaatsen vernemen, een besluit tot den fenicischen Kabirendienst kunnen trekken. Geen wonder, trouwens! De Kabirenvereering was, wat ook de beoefenaars der klassieke mythologie mogen zeg-

gen [1], zonder eenigen twijfel van oosterschen oorsprong. Vreemde en daarbij oudere goden dalen in den godsdienst die hen opneemt, steeds tot lageren rang, en worden òf heroën, demonen, òf monsterachtige wezens, dwergen, reuzen, zoodat men er hun oorspronkelijke gestalte nauwlijks meer in herkent. Wij zullen dus trachten de beteekenis der Kabiren te verklaren, uit hetgeen ons omtrent hun aanbidding in Fenicië wordt verhaald.

In de voornaamste plaatsen van het fenicische bondgenootschap treffen wij de Kabiren aan. Te Beirut vooral, de stad die zich met Byblos het vroegst in grooten bloei verheugde, waren zij tehuis. Doch ook te Sidon schijnen zij hun tempel gehad te hebben, en zeker hadden zij dien te Tyros, te Paltos, te Orthosia en in de latere hoofdstad van het Verbond: Tripolis. Naar het voorgebergte Kasios (Kaçi), welks plaatselijken god de Grieken Zeus Kasios noemden, was hun eerdienst, zoo 't schijnt van Sidon, overgebracht. De voorname plaats, die hun bestendige medgezel Eshmun te Karthago innam, doet vermoeden, dat zij ook daar niet vreemd waren, ofschoon wij daaromtrent geen uitdrukkelijke getuigenissen bezitten. Men zou hetzelfde ten opzichte van Askelon kunnen gissen [2]. Herodotos spreekt zelfs van Kabiren te Memfis; zoo noemt hij de Pateken of kinderen van Ptah, die daar op de fenicische wijs werden voorgesteld; en inderdaad, al was de naam Kabiren daar niet gebruikelijk, en al heeft de grieksche geschiedschrijver dien op de Pateken toegepast om hun gelijkenis met de hem bekende grieksche Kabiren, de omstandigheid dat de afbeeldingen van Ptah en zijn medegoden te Memfis dik-

[1] Zoo Preller, *Griech. Mythol.*, I, 661.

[2] Movers, *Ersch u. Gr.*, 391[a]. Münter, *Rel. d. Karth.*, § 6, blz. 87 vgg.

wijls zoo geheel onegyptisch waren en zijn tempel het eigenlijke heiligdom van de fenicische wijk der stad uitmaakte, bewijst dat hij juist had geoordeeld [1].

Reeds voordat de naam Kabir op de fenicische monumenten gevonden was [2], had men daarvan de rechte verklaring gevonden. *Kebirîm* beteekent »de grooten,« »de machtigen,« [3] hetzelfde als de Gibborîm of helden bij de Hebreën. Het zijn dus zonder twijfel geen mindere of ondergeschikte, maar de groote, de voorname goden tot een stelsel vereenigd. Een andere naam dien zij dragen is Pateken, Pataïkoi, maar deze schijnt niet fenicisch te zijn. Wellicht was hij egyptisch en hangt hij zamen met Ptah, den vormer, zoodat hij de *patahu*, de vormers, de beeldhouwers t. w. van 't heelal beduidt. De beteekenis van den naam in 't grieksch: »de hamerenden« komt daarmee overeen, en zeker beantwoordt die aan den bijnaam, dien zij in Fenicië ontvingen en die ook door de Grieken werd overgenomen: Pygmeën. Pu'm of Pugm is een godennaam in de fenicische opschriften, die ook in namen als Pumjaton (Pu'm heeft gegeven, vgl. Sakunjaton), Pymathos en Pygmalion (Pu'm de allerhoogste) voorkomt [4]. De Grieken, in wier taal *pygmè*

---

[1] Herod. 3, 37.

[2] »Aan Kabir Baäl,« Ops. bij Levy, *Phön. Stud.*, II, 36 vg. Elders »'Ashtoret Kabira.«

[3] In overeenstemming met Scaliger, Grotius, Bochart en Selden: Gesenius, *Mon. Phoen.* 404. Movers, *Rel. d. Phoen.*, 652. Müller *Esmun*, *Sitz. Ber. d. Wiener Akad* 24 Febr. 1864. blz. 500. Bij hen sluit zich aan Schoemann, *Gr. Alterth.* 2, 360. De afleiding van 't grieksche *κάειν* door Welcker, *Gr. Götterl.*, 3, 175 voorgesteld, moet bepaald verworpen worden. Zij is in ieder opzicht onmogelijk.

[4] Ops. bij Levy, *Phön. Stud.*, IV, 2. 39 vg. Verkeerd is de verklaring van Pygmalion door »moordenaar van Eljôn,« door Movers voorgesteld, *Rel. d. Phon.*, 398. Evenzoo verdient afkeuring, als Mül-

een vuist beteekent, dachten als zij van Pygmeën spraken aan vuistgoden, en meenden dan zeker dat zij zoo heetten om de dwerggestalten, waarin zij op de plecht der schepen waren afgebeeld. Want ieder fenicisch schip, ter koopvaardij of ten oorlog uitgerust, had zijn pygmee of pateek op de plecht, de koopvaardijschepen bovendien nog een ander godenbeeld op den achtersteven.

Wat waren deze hameraars, deze vormers, deze grooten en machtigen? Wie zij waren, kunnen wij niet zeggen, want hun namen worden nergens genoemd en zullen wel, als tot de mysteriën behoorende, met opzet verzwegen zijn [1]. Wat zij waren, is echter niet moeilijk te bepalen. Zij waren de hoogste goden van het Pantheon, de klasse waaronder de grootste werden gerangschikt, de vormers van 't heelal, de bouwmeesters der wereld, de scheppers. Als Filo zegt, dat zij de scheepvaart en de geneeskunde hebben uitgevonden, dan mogen wij uit dit euhemeristisch sprookje niet afleiden, dat zij niets anders dan beschermgoden der scheepvaart en godheden der geneeskunst geweest zijn. Misschien heeft de waardige Byblïer deze wijsheid ontleend aan de omstandigheid dat hun beeld op de schepen geplaatst werd en dat aan Eshmun, hun hoofd, de kracht werd toegeschreven om ziekten te genezen. Misschien hadden zij deze beteekenis reeds in de oudheid. Maar zeker is het dan een ondergeschikte geweest. Zoo iets vinden wij in alle mythologieën. Ptah, de bouwer van de wereld, heet in Egypte de heer der el; in zijn taal zou Filo dit hebben uitgedrukt, dat hij

ler, *Esmun*, 502, den naam Pateken afleidt van בטח = „zeker, zorgeloos zijn,” wat geen draaglijken zin geeft.

[1] De waarschijnlijkste gissingen omtrent de namen der Kabiren of liever omtrent de godheden die dezen rang bekleedden, vindt men bij Movers, *Ersch u. Grub.*, 392 vgg.

de meetkunst had uitgevonden; Adar-çamdan is in Assyrië de beschermer van de muren der steden, Filo zou hem tot den uitvinder der vestingbouwkunde hebben gemaakt. Zoo werden de groote bouwmeesters, of liever smeden van 't heelal, van-zelf in Fenicië beschermers van den scheepsbouw; zij, die de oorsprongen van 't leven waren, goden die men aanriep om het bedreigde leven te behouden. Zonder twijfel behoort tot hun getal de fenicische god Chrysôr [1], een vuurgod, wiens naam het best als „smeder van het licht„ verklaard wordt, en die dus een god van dezelfde beteekenis als de indische Tvashtri was. Zoo zal waarschijnlijk aan elk dezer hemelsche smeden de schepping van een der elementen of deelen van 't heelal zijn toegeschreven.

De Kabiren waren zeven in getal en heetten kinderen van Sydyk, dat is van den god Çèdèq, den Rechtvaardige, van wien reeds gesproken werd, denzelfde dien de Egyptenaars Sutech noemden en met hun nationalen god Set vereenigden of verwarden. De beteekenis van den mythe is duidelijk. Het is geen volksmythe, maar een die aan de bespiegeling zijn oorsprong dankt. De hoogste god als de rechtvaardige, de heer der gerechtigheid, is de vader van die zeven die het heelal hebben ingericht en geordend, de eenheid die hen verbindt en waarin zij allen samenwerken. Zoo is ook in Egypte Ptah, de groote

---

[1] Sanchon. 2, 9. De naam Chrysôr wordt door Bochart vertaald: *πυροτεχνίτης*, door Movers van חרש אֹר afgeleid, *fabricator rerum magicarum*, *Rel. d. Phön*, 659. Müller, *Esmun*, 506 houdt den uitgang ר־ voor een vormings-suffix en vertaalt eenvoudig: smid. Bochart's afleiding is de beste, maar dan moet de uitgang als אֹר beschouwd en door „licht" vertaald worden. Hij heet ook *Ζεὺς μειλίχιος*, dat is Melek, de koning. De afleiding van een hypothetisch לֹאךְ, door Müller voorgestaan, is mislukt.

vormer, de heer der gerechtigheid, de egyptische Çèdèq, hoofdschepper van de wereld en als zoodanig gebieder en vader van de zeven Pateken [1]. Het zevental heeft zeker een beteekenis. Dat het aan toeval te danken is en uit een samenvoeging van de voornaamste stam- of stadsgoden van 't fenicisch bondgenootschap ontstaan zou zijn, komt mij zeer onwaarschijnlijk voor. Wij zouden dit moeten aannemen, wanneer juist alleen bij de Feniciërs het getal der groote goden zeven was. Maar wanneer dit bij haast al de mesopotamische en ook bij andere volken voorkomt — ik noem slechts de noordelijke Egyptenaars, de Babyloniërs, de Assyriërs, de Syriërs en voeg er de zeven rshi of hemelsche zangers der Hindu's en Pârzen bij — dan moet dat een andere oorzaak hebben dan louter toevallige plaatselijke omstandigheden. Die oorzaak is een astronomische. De aan de oude volken bekende planeten, met insluiting van zon en maan zeven in getal, werden — althans bij de Mesopotamiërs; bij de Aryers schijnt het zevengesternte een grooter rol te spelen — als de wereldscheppende en zich openbarende goden beschouwd, te zamen met nog een achtsten, in Egypte Thut, in Fenicië Eshmun, de harmonie des heelals uitmakend. Iedere planeet had haar eigen sfeer of hemel, de een boven den ander gelegen, alle bekroond door dien

1 Onrechtvaardig is de uitval van A. Müller, *Esmun*, 498 tegen Filo, wiens werk hij een *Flickwerk*, een *nicht originelle Erdichtung* noemt, en dat wel naar aanleiding van diens opmerking, dat Sydyk de vader der Kabiren was. Dat kan niet, zegt M., want zij zijn zonen van Hefaestos. Weet hij dan zoo zeker, dat Hefaestos en Sydyk niet dezelfden zijn? De god der gerechtigheid, de hoogste, is juist de god van het kosmische vuur, Çèdèq zeker niet minder den Ptah, die ook „heer der el“ „heer der gerechtigheid“ heette. En dat de Grieken ook Ptah Hefaestos noemen, is bekend. Ook Sutech is vuurgod.

van den hoogsten, onzichtbaren god; een wereldstelsel waarvan de tempels uit acht verdiepingen, zooals te Babel, te Ekbatana en elders, de afbeeldingen waren. Dit planetarische zevental was het theologische stelsel of kader, waarin nu elk volk zijn eigen hoogste landsgoden voegde, die dan geacht werden zich in de hemellichamen te openbaren [1].

Met de Kabiren steeds vereenigd en boven hen verheven is Eshmun, de slangendragende of leeuwendragende Asklepios, zooals de Grieken hem noemden; die te Askelon, te Beirut, te Sidon, halverwege tusschen beide deze steden in, te Karthago op het hoogste punt der Byrsa en elders zijn heiligdommen had en voor wien de koning Eshmunazar, blijkens zijn grafschrift, als voor zijn patroon, te Sidon een nieuwen tempel bouwde. Evenals de dienst der Kabiren een kanaäneesch-fenicische vorm is voor een algemeen verbreiden mesopotamischen eerdienst, zoo is ook Eshmun de fenicische naam voor een god, die onder een anderen naam evenzeer te Babel en in Egypte als in Fenicië werd aangebeden. Zijn de Kabiren de goden der zeven boven elkander liggende hemelsferen, Eshmun is de, waarschijnlijk onzichtbare, god van de hoogste, ontoegankelijke hemelsfeer, de god van het in de hemelsche wateren verborgen kosmische vuur, wiens altaar op den top van de tempels van zeven

[1] In zijn *Rel. d. Phoen.* 651 verklaart Movers de zeven Kabiren ook voor de planeten. Later, *Ersch. u. Grub.* 392, komt hij van dit gevoelen terug, en meent hij hen voor zeven stamgoden te moeten houden. De waarheid ligt in het midden. Röth, *Gesch. uns. abendl. Philos.* I, 230, nt 310, en 232, nt 312, houdt het aantal der Kabiren voor acht en verklaart de woorden: „zeven zijn de kinderen van Sydyk en de achtste, hun broeder Asklepios” uit een Hebraïsme. Ik denk niet dat dit gevoelen veel instemming zal vinden.

verdiepingen of althans op de spits der hooge bergen stond. Daarom heet hij Eshmun, hetgeen zonder twijfel „de achtste” beteekent; de achtste is in dezen zin de hoogste. Reeds aan de Ouden was deze verklaring bekend. Een andere, dien zij ook vermelden, als zou hij Eshmun geheeten hebben als „de levenswarmte”, moet op een vergissing steunen, doch beantwoordt volkomen aan zijn wezen. Misschien staat de god der Hamateërs Ashima, die in de gestalte van een bok, het gewone symbool van vuur en levenskracht, werd vereerd, met hem in betrekking, doch dan alleen als zijn openbaring, en zijn gebruikelijke naam bij de Feniciërs is zeker Eshmun, niet Ashim geweest [1]. Met den egyptischen Thut

[1]) Damasc. bij Phot. 352 b. 26. ὅτι ὄγδοος ἦν τῷ Σαδύκῳ παῖς. Doch 352 b. 24 heet het: *Ἔσμουνον ὑπὸ Φοινίκων ὠνομασμένον ἐπὶ τῇ θέρμῃ τῆς ζωῆς.* Müller, t. a. p. verwerpt beide afleidingen en verklaart den naam als „der Glänzende” van חשׁם. Hij beschouwt hem als de verpersoonlijkte gezondheids- en heelkracht der zon. Zijn verklaring rust geheel op Levy's en Zotenberg's lezing van de geschonden plaats in 't Ops. van Eshmunazar, 17. Levy leest daar: Ashim Baäl Qedesh. Maar dat Schlottmann zeer terecht Eshmun heeft gelezen en dat Levy's lezing op een slechten afdruk berust, daarvan kan men zich door een nauwkeurige beschouwing der plaats op den sarkofaag zelven in 't Louvre overtuigen. Levy, *Phön. St.* I, 28. Schlottmann, o. d. pl. Deze heeft zijn lezing volkomen gerechtvaardigd in *ZS. d. deuts. morgenl. Gesell.* XXV, 159 vv. 1871. De beteekenis van Eshmun als „de achtste” staat bovendien vast door de verwante godsdienstleer van Noord-Egypte. Ook Thut, die reeds in de oudheid met Eshmun wordt vergeleken, is „Heer der acht.” Sesennu, „de acht,” zoo heette de stad waar hij zijn hoofdzetel had. Sesennu is Ashmunaïn, zooals later met semietischen tongval werd uitgesproken. Opmerkelijk is, dat hij als Heer van Sesennu ook Smen of Smeni heet (Wilkinson, Pl. 65 Part. 1), hetgeen meest met den hebreeuwschen vorm שְׁמִינִי overeenkomt. Müller, evenals Movers, vereenzelvigt ook Jolaos met Eshmun. Verwant zijn zij zeker, want Jolaos doet den gedooden Herakles herleven door hem een kwakkel

had hij niets dan de plaatsing aan het hoofd der zeven wereldscheppers en alzoo den naam van „de achtste" gemeen, maar hij verschilt van hem hemelsbreed in beteekenis, schoon beiden ook daarin overeenkomen, dat zij goden van letteren en geschiedenis waren. In Eshmun's tempel te Karthago werden de staatsarchieven bewaard. Op Asklepios, zooals de Grieken hem noemden, geleek hij alleen inzooverre, als van 't bezoeken van zijn tempel genezing der ziekten verwacht werd en de kranken zijn orakel raadpleegden. Maar aan zeer verschillende goden werd deze macht toegeschreven en het is natuurlijk, dat ook de god der levenswarmte, de hoogste schepper, haar meer dan iemand bezat.

Naar zijn wezen is hij dezelfde als de babylonische en moabietische Nabu of Nebo, die op den top van Val-Zida of van een hoogen berg vereerd werd; en, gelijk Anat, de godenmoeder, de geliefde van Eshmun is, zoo heet Nabu's gemalin te Babel Nana, evenzeer de godin des levens, doch in strengere opvatting (blz. 376): zelfs met Hu of Jahveh is hij ten nauwste verwant. De leeuwen of slangen die hij draagt zijn bekende symbolen des vuurs, en de reusachtige gestalte van den assyrischen vuurgod met den leeuw onder den arm is bekend.

Maar het karakter van Eshmun komt het best uit door een mythe, dien Damascius van hem mededeelt. De schoonste der goden, een jongeling liefelijk om te aanschouwen, werd hij door Astronoë ('Ashtoret Naämah, de

onder den neus te houden. Maar dezelfden zijn zij niet. Want in den eed van Hannibal bij Polyb. 7, 9 worden achtereenvolgens genoemd: de beschermgod der Karthagers (*δαίμων Καρχηδόνιων*), Herakles en Jolaos. De eerstgenoemde nu kan niemand anders dan Eshmun zijn, wiens tempel op het hoogste punt van de karthaagsche Akropolis stond.

godin der liefde, de hemelsche Afrodite) bemind. Hij beantwoordde haar liefde niet. Eens, op de jacht, ziende dat zij hem vervolgt en hij haar niet zou kunnen ontsnappen, neemt hij een wanhopig besluit, ontmant zich met een bijl en sterft. De godin, met behulp van Paean, het gepersonifiëerde tooverlied, en door middel van de levenwekkende warmte, roept hem in het leven terug en neemt hem onder de goden op.

De beteekenis van dezen mythe is duidelijk, al kunnen niet alle bijzonderheden daarvan met genoegzame zekerheid worden verklaard. Hij stelt het sterven en herleven van de groeikracht in de natuur, van het scheppende en bevruchtende hemelvuur voor, het sterven in den winter, het herleven in de lente. De vorm van den mythe is een andere dan die van den giblietischen, zijn inhoud is dezelfde. Oorspronkelijk schijnt het niet een zonnemythe, maar veeleer een dondermythe geweest te zijn, ofschoon deze dikwijls in elkander vloeien. Maar een kenmerkend onderscheid is de afwezigheid van een vijandige godheid, een moordenaar van den weldadigen en zegenenden god. Zelf ontvlucht hier de schoone jongeling de godin die zich met hem wil vereenigen; zelf onttrekt hij zich aan haar omhelzingen en maakt hij een eind aan zijn leven. Voor den toornigen, naijverigen, gevreesden vuur- en zonnegod is alzoo in dit stelsel geen plaats. Het is eenvoudiger. De godin der vruchtbare hemelsche wateren, die slechts door vereeniging met den god van 't kosmische vuur moedergodin, oorsprong van wasdom en leven kan wezen, verliest den geliefde in den herfst, treurt over hem in den winter, doch wordt in 't voorjaar met hem hereenigd; dit is de natuurgrond waarop de mythe rust.

Het is bekend, dat deze zelfde mythe elders, met name

in Klein-Azië, in denzelfden vorm voorkomt, maar dat de hoofdgod daar Attis of Atys heet. Atys of Kotys is de naam van zijn priesters, van degenen die zich door de navolging van zijn wanhopige daad aan zijn dienst hadden gewijd [1]. Het zal wel niet gewaagd zijn, den naam van den god en dien van zijn priesters als eenzelvig te beschouwen. Ik houd Atys of Kotys voor een vergrieksching van 'Ata of 'Aza, de kracht [2], t. w. de groeikracht in de natuur, de levenskracht in 't heelal, het kosmische vuur, 'Ateråta, Atergatis, zooals de moedergodin heet, is dan de met 'Ata of Attis vereenigde, de levens- en groeikracht schenkende hemel; van hem beroofd wordt zij 'Ater, de onvruchtbare, ongehuwde, strenge, treurende en toornige Astarte. Wellicht heeft Eshmun ook in Fenicië den naam Atys wel gedragen; zeker is het dat hij van den frygischen god niet verschilt, en dat het ons dus vrijstaat den fenicischen mythe door den frygischen op te helderen.

De mythen van het hemelsche vuur als de levenskracht van 't heelal, zijn, met die van den onsterfelijkheids-drank en van den wind als adem of ziel des hemels, de hoogste natuurmythen, waar het naturalisme in supranaturalisme, de aanbidding van het zichtbare in die van het onzichtbare overgaat. Ook de mythe van Eshmun behoort daartoe, en moet bij een landbouwend volk zijn ontstaan. Het is echter waarschijnlijk dat hij bij de Feniciërs, die hem overnamen, een eenigszins gewijzigde beteekenis verkreeg.

[1] Herod. 1, 94. 4, 45. De verklaring van Movers, *Rel. d. Phön.* 487, als zouden zij zoo heeten naar het kleed dat zij droegen, is zeer gezocht.

[2] De dubbele vorm Atys en Kotys bewijst, dat het semietische woord met een 'Ain moet aanvangen. Vgl. Tir'ata en Derketo en Atergatis.

Althans in de steden, die van scheepvaart en handel leefden, moet de dienst van den hemelschen vuurgod van lieverlede met deze hoofdbedrijven van het volk in verband zijn gebracht. Eshmun zal daar vanzelf het hoogste goddelijke wezen, de Onziehtbare boven de zichtbare goden tronend, de oorsprong van alle leven, de god van gezondheid en heelkracht, in zijn hoedanigheid als vuurgod, met de Kabiren, beschermer van nijverheid en scheepsbouw en zoo middellijk ook van den handel, naar het schijnt bovendien de bevorderaar van kennis en letteren geworden zijn. Niettemin, gelijk dat altijd plaats heeft, zijn eerdienst bleef dezelfde. De godsdienstige gebruiken zijn taaier dan de godsdienstige begrippen. Hoe ook de beschouwing van den god werd gewijzigd, steeds bleven hem de Gallen het bloedig offer der zelfverminking brengen, om daardoor van hem de voortduring van leven en levenskracht te verkrijgen.

HOOFDSTUK VII.

DE STRENGERE GODEN VAN SIDON EN TYROS.

De goden, waarvan totnogtoe gesproken werd, schijnen in het Westen van Azië en met name in Kanaän reeds inheemsch te zijn geweest, voordat de eigenlijke Puniërs of Feniciërs, de Sidoniërs, zooals de Hebreën hen noemden [1], zich daar hadden nedergezet. Zij namen die over en wijzigden slechts, gelijk vooral met Eshmun het geval was, hun begrip. De godsdienst van Sidon, Tyros en Karthago behield tot het laatste toe de bestanddeelen van de ontuchtige godsvereering, die in Kanaän t'huis behoorde. Zoo vindt men in Karthago b. v. naast Dido, de strenge, maagdelijke godin, nog altijd haar zuster, de weelderige 'Hanna; maar men kan zeggen, dat het strengere element, vermoedelijk het echt-fenicische, hier het heerschende was. Doch vooral nu wij dit laatste gaan beschrijven, staan wij op onzekeren bodem. De opschriften geven een rijken oogst van godennamen, en het veelvuldig voorkomen van som-

[1] Onverschillig of zij uit Tyros dan of zij uit Sidon afkomstig waren. Zoo heet Etbaäl, de schoonvader van A'hab, 1 Kon. **16, 31,** koning der Sidoniërs, ofschoon het zeker is, dat hij Astartepriester en koning van Tyros was; Menander bij Joseph. *c. Apion.* **1, 18.** De Sidoniërs maakten de aristokratie van Tyros en dus evenzeer van Karthago uit, dat reeds vóór de aankomst der tyrische kolonie een sidonische nederzetting was.

mige wettigt het besluit, dat deze goden de voornaamste waren. Maar omtrent de natuur en de opvatting dier goden leeren zij weinig of niets. De berichten der klassieke schrijvers aangaande den godsdienst van Tyros, Sidon en Karthago zijn slechts ten deele te vertrouwen, ten deele zeer duister en verward. Het stelsel door den geleerden Movers uit die berichten opgebouwd, rust op stoute en vernuftige, doch hoogst onzekere gissingen en op meestal zeer twijfelachtige etymologieën, zoodat zijn arbeid slechts met groote voorzichtigheid gebruikt en zijn beweringen niet zonder voorbehoud overgenomen mogen worden. Ik wil dus liever van zekere schraalheid beschuldigd worden, dan mij op het verleidelijk gebied der hypothezen te wagen. Nemen wij het weinige dat bewezen is, en wachten wij nieuwe ontdekkingen af. Dat hier aan een schets van de historische ontwikkeling niet gedacht kan worden, behoef ik nauwlijks te verzekeren. Al wat daaromtrent bericht wordt is, dat sommige koningen de tempels van sommige goden vernieuwden of stichtten, en dat de groote Hiram het feest van Herakles' opstanding verzette; maar de redenen, die hem tot deze hervorming bewogen, kunnen wij zelfs niet gissen. Ook aan een scheiding van hetgeen tot de verschillende landstreken en tijdperken behoorde, durf ik mij niet wagen. Een ruwe schets van het karakter der echt-sidonische godenleer en godsvereering, ziedaar het eenige wat kan worden gegeven.

Dit karakter stemt overeen met dat van het volk. De hoofdgod der Feniciërs is naar zijn oorsprong natuurgod, doch wordt al aanstonds een beschavingsgod. Van zijn verre tochten tot verbreiding van de sidonische beschaving, van zijn groote daden vooral ter zee, hebben zelfs de Grieken de heugenis bewaard. Hij is de aanvoerder

van koloniën die uitgezonden, van oorlogs-expedities die ondernomen worden. Hij is de uitvinder van scheepvaart en purper, de stichter der steden, de eerste koning. In Tyros bekleedde hij de hoogste plaats, zoo niet in het pantheon, althans in de vereering. Als zoodanig heette hij Baäl-Çôr, de Heer van Tyros, doch ook van een Baäl-Çidôn, Heer van Sidon, wordt gesproken. Hij is in de eerste stad, zoowel als in Karthago, Melqart, de stadskoning, wat bijkans tot een eigennaam is geworden. Evenals Eshmun is hij een vuurgod, maar als degeen die zich in wereld en natuur openbaart, niet als de inwonende en verborgene. Gewoonlijk houdt men hem voor een zonnegod, hetgeen niet onjuist is. Doch hij is niet de zon als zoodanig, de Shemesh der Kanaäneërs, die ook wel bij de Feniciërs werd aangebeden, de oude Samas der Babyloniërs en Assyriërs, de Helios der Grieken, maar veeleer de god der warmte als oorsprong van leven en dood, die zich in de zon vertoont en werkt, zoodat de Grieken hem met juisten takt Herakles noemen. Zijn eigenlijke naam is Baäl-Hammân, in lateren tijd tot Amman, Amon en Mon verkort, de Heer der warmte, de Heer van den gloed, of wellicht Heer gloed, een naam, dien hij blijkens tallooze opschriften bij voorkeur te Karthago, maar dien hij ook in het moederland droeg [1]. Hem waren de zuilen geheiligd, die zoowel in het eigenlijke Fenicië als in Kanaän in gebruik waren, de hammanîm van het Oude Testament, niet afbeeldingen maar symbolen van den god en daarom naar hem genoemd. In den grooten tempel van Tyros liet Hiram er twee van smaragd oprichten, in dien van Gades in Spanje waren ze van koper. Van koper waren ook

[1] Movers, *Rel. d. Phoen.* 344, heeft dit laatste bewezen.

de twee zuilen in den tempel van Salomo te Jeruzalem, Jakin: „hij grondvest” en Boaz: „in hem (is) kracht”, die dezelfde kosmogonische beteekenis hadden. Beide zuilen zijn zinnebeelden van een en denzelfden god, zoowel te Jeruzalem als te Tyros, daar van Jahveh, hier van ʿHammân, en niet, zooals men gemeend heeft, de een van Baäl ʿHammân, de ander van den ouderen tyrischen Baäl [1].

ʿHammân is de god van het vuur, den gloed, de zomerhitte in al haar eigenschappen, scheppend en verterend, levenwekkend en doodend. Kracht is altoos zijn kenmerk, doch het is verkeerd hem als een schrikwekkende, slechts verwoesting aanbrengende godheid te beschouwen. Hij is evenzeer en zelfs in de voornaamste plaats de god van den levensgloed, die alles het aanzijn geeft en doordringt, en die zich niet alleen in de zon, maar ook in den heeten wind en waarschijnlijk ook in 't onweer openbaart. Boven een numidisch opschrift, door Massinissa gewijd [2], ziet men hem afgebeeld met armen die in granaatappelen en druiven eindigen. Men zou hem den god kunnen noemen, die in den zomer regeert. Daarom werd het feest van zijn sterven en herleven gevierd, een feest door Hiram naar het najaar verplaatst, doch vroeger, toen de natuurlijke beteekenis van den god nog meer op den

[1] Movers t. a. p. meent dat de zuilen die Usov, volgens Sanchon. 18, in het door Hypsouranios gestichte Tyros plaatste, deze beide broeders aanduidden. Dit is onjuist. Usov richt ze beide op, dat wil in de mythologische taal zeggen, dat hij, de vuur- en hitte-god, door beide wordt gesymboliseerd. De een heet aan 't vuur, de ander aan den wind of geest gewijd, dus aan de twee voorname levensbeginselen van 't heelal naar de voorstelling der oudheid. In ʿHammân, die niet een enkel natuurverschijnsel maar den levenwekkenden en verterenden gloed, de scheppende en verwoestende natuurkracht verpersoonlijkt, zijn deze twee beginselen vereenigd.

[2] Gesen., *Mon. Phoen.*, 60. pl. 23.

voorgrond geplaatst werd, waarschijnlijk ten deele in den herfst, ten deele in de lente gevierd. Een merkwaardige mythe verhaalt van zijn dood en verrijzenis [1]. Herakles, de zoon van Asteria en Zeus (Ashera en Baäl-Shamîn?), zoo heet het daarin, werd op een tocht naar Libyë door Tyfon gedood, doch toen Jolaos hem een kwakkel onder den neus hield, werd hij weder levend. De beteekenis van den mythe is duidelijk. Wanneer de god van de zomerhitte zich naar het Zuiden terugtrok en de noordelijker gelegen landstreken verlaten had, en dan eindelijk door Tyfon, dat is Baäl-Çephôn, den god van noordewind, duisternis en winter, gedood was, hield men hem kwakkels onder den neus, liet men hem het kwakkeloffer „rieken,” om hem daardoor weder te doen herleven. De kwakkels, die als een zeer verhittend voedsel en tot opwekking der levenskracht zeer geschikt beschouwd werden, zijn juist in 't najaar het vetst en het talrijkst. De voorstelling der natuurvolken, zelfs als zij reeds tot zekere hoogte van beschaving gekomen zijn, is, dat hetgeen aan de goden geofferd wordt, dezen versterkt en hun nieuw leven bijzet; daarom offerde men, zooals niet slechts uit dezen mythe, maar ook van elders bekend is, aan Herakles-'Hammân, als hij door den wintergod gedood was, kwakkels, waarvan men zelf de levenwekkende kracht meende te hebben ondervonden. In den mythe is het natuurlijk een persoon die den god daardoor opwekt: Jolaos, een goddelijk wezen, wiens naam wel: „de helper, de genezer” zal beteekenen [2].

[1] Bij Athenaeos, 9, 392 d. Teubn. Mein.

[2] Van יעל. Ik houd deze afleiding van den naam, door A. Müller, *Esmun*, 521 voorgesteld, voor verkieslijker dan die van Movers, die aan Jubal denkt, *Rel. d. Phoen.* 536, ofschoon ik Jolaos niet, evenals Müller, met Eshmun vereenzelvig.

Misschien — er zijn redenen om dit te veronderstellen — was Hammân, evenals Eshmun, reeds een kanaänesche god, dien de Feniciërs als natuurgod van de oude inwoners overnamen. Maar zeker is het, dat ze dan ook zijn beteekenis wijzigden, toen ze hem tot hun Melqart, hun stadskoning maakten. De tyrische Herakles is in zeker opzicht hun schepping en vormt, als beschavingsgod, den overgang tusschen den ouden natuurgod Hammân en den griekschen heros, wiens mythen een ethisch karakter verkrijgen en voor wien de fenicische god ook in dit opzicht tot model diende. In Baäl-Melqart-Hammân werden alle hoogste goddelijke eigenschappen vereenigd. Zonnegod en vuurgod, zomer- en vruchtbaarheidsgod, wat zijn fyzicke beteekenis aangaat, werd hij dat voor de Sidoniërs in hoogeren zin. Zijn sterven en herleven, uit den ouden natuurmythe overgenomen en daaruit verklaarbaar, werd voor hen het beeld der zich steeds vernieuwende levenskracht in 't heelal, de altijd werkende, altijd overwinnende god, die uit den dood het leven, uit verwarring orde schept; bovendien als koning der stad, als stam- en volksgod, de oorsprong, de beschermer, de vertegenwoordiger van het werk der beschaving, door Tyriërs en Sidoniërs volbracht, de hemelsche persoonsverbeelding van hun nationaliteit, de overwinnaar van monsters en barbaren, de god, die de gansche wereld doorreist en overal koloniën sticht. In zijn tempels stond geen beeld, dan alleen de zinnebeeldige zuilen, die meer zijn werking dan zijn persoon uitdrukten. Van dien te Gades wordt dat uitdrukkelijk vermeld [1], en daar deze tempel naar 't model van den tyrischen was ingericht, mag het ook van den laatstgenoemde wel als zeker worden aangenomen.

[1] Sil. Ital., 3, 30.

Doch als zijn levend beeld en onderpand van zijn tegenwoordigheid werd in zijn heiligdommen het heilige, eeuwige vuur onderhouden en, bij 't stichten van koloniën, met andere heilige zaken, onder de hoede van een priester, uit den metropolitaantempel derwaarts overgebracht.

De goden van het hemelsche vuur zijn bijkans overal in de oudheid heilige goden, in den half-natuurlijken, half-zedelijken zin dien men destijds daaraan hechtte. Aan het vuur werd steeds een louterende, zuiverende kracht toegeschreven. Ieder weet hoe deze gedachte bijvoorbeeld in het Pârzisme werd uitgewerkt en toegepast. Ook in den godsdienst der Feniciërs bekleedde zij een voorname plaats. Hammân, de god van het zich in de wereld openbarende, bezielende en levenwekkende, doch ook verterende vuur, was bij uitnemendheid god der reinheid, van zekere heiligheid zelfs. Van alle losbandigheid niet minder afkeerig dan de Jahveh der Israëlieten en het louter zinnelijke niet bevorderend, al is hij dan ook evenals Jahveh de bron van alle leven, kampt hij met groote macht en nadruk tegen al wat boos is en moet zijn gramschap zeer worden gevreesd. Zijn priesters moesten zich op bijzondere ingetogenheid toeleggen; de meesten hunner waren ongehuwd; zijn priesteressen waren dat altijd. Het laatste kon wel niet anders, want ook zijn tempels waren aan strenge reinheidswetten onderworpen. Geen vrouw, geen hond, geen zwijn — men vergeve de onhoffelijke samenvoeging, zij is fenicisch! — mocht den drempel van zijn heiligdom overschrijden; slechts reine maagden en reine dieren werden daar geduld[1].

---

[1] Hoe zich daarmee vereenigen laat, dat hem honden en wilde dieren geofferd werden, zooals Movers, *Rel. d. Phoen.* 404 vgg. wil,

Dat Baäl-'Hammân-Melqart de god des vuurs in zijn dubbele eigenschap als bron en vernietiger van 't leven, de god van den scheppenden en verterenden gloed is, de god in wien zich het mysterie van dood en leven vereenigt, die zijn kinderen verslindt om ze in andere gedaante weder te kunnen voortbrengen, de groote Herschepper van 't bestaande, dat drukte men ook uit in de wijze waarop men hem vereerde.

In het eerste karakter bracht men hem offers van mannelijke dieren, met name stieroffers, zooals uit de offertafels van Marseille blijkt en zooals ook trouwens van-zelf spreekt, de voornaamste en kostbaarste. Hem, als den hoogsten god, moest het beste gewijd worden, de duurste van die dieren, die zinnebeelden van de voortbrengende kracht waren en die hem dus als den levengevende toekwamen. In het tweede karakter ontving hij menschen- en kinderoffers, evenzeer als zijn vrouwelijke tegenhanger, de strenge Astarte, als de niet minder gevreesde goden van de zee en van den dood, als de babylonische Annu, de assyrische Adar, de moabietische Kamosh, de israëlietische Melek, goden die in karakter, zoo niet geheel, althans ten deele met hem overeenstemden. Dat is het »doen doorgaan door vuur voor den Melek,« den hemelschen koning, waarvan in het Oude Testament zoo dikwijls en door de mozaïstische Jahvisten steeds met grooten afschuw wordt gesproken. Het gebruik was bij de Mesopotamiërs zeer verbreid, ofschoon het niet bij allen in zwang was. Zoo slachtte koning Mesa van Moab (2 Kon. 3, 25—27), toen hij te Qir-hareset door

weet ik waarlijk niet. Op de gevondene offer-tafels komen zij niet voor. Het is dus zeer twijfelachtig. Waarom hem wachtels of kwakkels werden geofferd, anders afrodizische dieren, verklaart zich van-zelf uit den boven aangehaalden mythe.

Joram van Israël, Josafat van Juda en den koning van Edom belegerd werd, zijn eerstgeboren zoon op den muur, om door het uiterst middel zijn god te verzoenen, en de schrik voor Kamosh' wraak, daardoor onder de belegeraars gewekt, droeg zeker niet weinig bij, om de krijgskans te doen keeren en de bondgenooten te doen aftrekken. [1]. Zoo wordt van de Sefarvaïeten gemeld, dat zij gewoon waren hun kinderen voor hun goden Anammelek en Adrammelek, dat is Annu of Anna, de god van het verborgene, en Adar, de god van het zich openbarende kosmische vuur, te verbranden. Zoo deden ook de Judeërs in den laatsten tijd der davidische heerschappij en de Israëlieten in 't algemeen vroeger. Bij de Feniciërs waren het meest kinderen en onder hen de dierbaarste, de eerst- of eeniggeborenen, zelden volwassen maagden, die, hetzij bij de jaarlijksche feesten, hetzij in benarde omstandigheden als de staat in gevaar verkeerde, hetzij vóór gewichtige ondernemingen en tochten, waarvan de uitslag onzeker was, ter eere van Baäl-'Hammân verbrand werden. Nooit mochten het slaven of krijgsgevangenen, altijd moesten het slachtoffers uit de burgers, soms uit de hoogste rangen gekozen, zijn; de moeders en verwanten moesten zelven tegenwoordig zijn en mochten door geen luid geschrei hun aandoeningen lucht geven; zelfs het kermen der kinderen mocht niet gehoord worden, maar werd door het spelen der fluit en het rommelen der pauken overstemd; bepalingen die beter dan iets anders de beteekenis van deze menschenoffers duidelijk maken. Wat aan de godheid gegeven werd, moest het beste, niet datgene zijn waaraan men minder waarde hechtte, en het moest met blijmoedigheid, uit vrije beweging gewijd worden, als een bewijs van de

[1] Oort, *Menschenoffer in Israël*, 27, geeft eene dergelijke verklaring van de oorzaak waarom het belegerende heir aftrok. Zie verder beneden.

volkomenste afhankelijkheid en zelfverloochening. Een hoogeren, mystieken zin, als zou men de kinderen verbrand hebben om ze van de besmetting der stof te reinigen en tot zalige geesten te maken, mag men er zeker niet in zoeken [1]. Wel is het mogelijk, dat de beteekenis zich wijzigde naarmate de slachtoffers en de goden verschilden. Aan de godheden van de zee en van den dood bracht men menschenoffers, om ze tot zachtmoedigheid te bewegen, naar het welbekende beginsel: Het is beter dan één sterft voor het volk, dan dat het gansche volk verloren ga! — een beginsel ouder dan Kajafas en niet tot de Sadduceën beperkt. Astarte, de krijgsgodin, ontving ze van-zelf als bloeddorstig wezen en met geen andere bedoeling, dan om haar vooruit te verzadigen en door haar macht de zegepraal te erlangen. De feesten, waarbij geregeld menschenoffers geslacht werden, schijnen in Fenicië altijd zoen- en reinigingsfeesten te zijn geweest. Om de godheid te verzoenen hadden ze ook plaats, als er eenig gevaar werd geducht. Maar de eerstgeboorteoffers zoowel van kinderen als van vee aan Baäl-Hammân geheiligd, zullen waarschijnlijk wel een eenigszins andere bedoeling gehad hebben. Niets bewijst ons, dat hij een bloeddorstig wezen was. Hij is god van leven en dood; hem behoort dus alles, omdat hij alles gegeven heeft. Aan den Gever geeft men weder, natuurlijk in de hoop en in het vertrouwen, dat hij meer zal geven. Het is een *auto-da-fe*, een daad des geloofs in den vollen zin

[1] Vernuftig en aantrekkelijk is deze verklaring van Movers, *Rel. d. Phoen.* 328 vgg. Het doen doorgaan door het vuur vat hij met recht als werkelijk verbranden op; maar de formule beteekent volgens hem: door het louterende vuur tot den hemelschen koning doen gaan. Zelf heeft hij zijn hypotheze echter stilzwijgend teruggenomen: *Ersch u. Gr.* 420, waar hij de gewone verklaring volgt.

van het woord, en de voorstelling in Genesis 22 van Abraham's offer gegeven schijnt niet geïdealizeerd te zijn, maar inderdaad aan de fenicische offertheorie, althans waar het Baäl-'Hammân gold, te hebben beantwoord. Alleen zulk een beschouwing verklaart ook de taaie vasthoudendheid, waarmee de Feniciërs dit barbaarsch gebruik in stand hielden, zoodat bijvoorbeeld in Karthago, nog lang na de verovering der stad door de Romeinen en in weerwil van de strenge maatregelen door dezen daartegen genomen, altijd-door menschen aan de goden werden geofferd Men doet zoo iets, althans wanneer men niet op 't laagste standpunt van ontwikkeling staat, niet uit vermaak; ook niet uit bijgeloof alleen. Het is in de latere tijden het gemoed dat er toe dringt, de vrome gedachte: „ik behoor met al het mijne aan de godheid," weliswaar vereenigd met een zeer gebrekkig godsbegrip.

Tot de strenge godheden behoort zonder twijfel ook de godin, die in de karthaagsche opschriften steeds met en zelfs vóór Baäl-'Hammân wordt aangeroepen: „de meesteresse Tanit, aangezicht (elders: naam) van Baäl" [1]. Deze naam is niet afrikaansch maar aziatisch en moet reeds uit het moederland naar Karthago zijn overgebracht, zooals fenicische eigennamen bewijzen [2]). Tanit is zeker geen andere dan de eigenlijk sidonische (en ook tyrische) Astarte, de 'Ashtoret Shem-Baäl, waarvan o. a. in het grafschrift van Eshmunazar wordt gesproken. Van Ashera en Baälit, de godinnen der moederaarde, zoowel als van de hemelsche moedergodinnen Atergatis en Anat moet zij onderscheiden worden. Zij, *virginale numen* bij

[1] Slechts op één N.Afr. Ops. bij Levy, *Phön. Stud.*, IV, 70 gaat B 'H. vooraf.

[2] Abdtanit, Centanit (Clypeus T.), Tennès, koning der Sidoniërs. Vgl Gesen., *Monum. phoen.*, 115 vgg. 171 vg.

uitnemendheid, niet de gade, maar „het aangezicht, de naam," dat wil zeggen: de openbaring, de zichtbare verschijning van Baäl [1], streng, krijgshaftig, wordt door de Grieken meestal met hun Athene en Artemis vergeleken. Als godin van den nachtelijken, den kouden hemel, die zich bovenal in heerlijkheid vertoont als maangodin, wordt zij voorgesteld met een koeienkop, althans met horens, en heet zij 'Ashtoret-qarnaïm. De dienst van de gehoornde Astarte was ook in Kanaän zeer verbreid; zij was de „koningin des hemels" voor wie de hebreeuwsche vrouwen ook heilig vuur ontstaken en drankoffers plengden [2]. Overigens schijnt zij op dezelfde wijs als Baäl-'Hammân vereerd te zijn.

Dit weinige is ongeveer alles wat ik met zekerheid van deze onder de Feniciërs zoo hoog gestelde godin zou durven zeggen. Reeds onder de 18e dynastie komt zij in Egypte, waar zij echter niet inheemsch was, nevens Annit, en zeer bepaald als de maagdelijke godin tegenover deze als de moedergodin voor. Maar was deze verhouding steeds en overal dezelfde? Zijn Anat en Tanit oorspronkelijk reeds onderscheiden en mogen wij gissen,

---

[1] Schlottmann, *Eshmunazar*, 142—147, heeft, mijns inziens, overtuigend aangewezen, dat de termen Pené-Baäl en Shem-Baäl niet anders mogen worden opgevat. Vergelijking met uitdrukkingen van het O. T. bewijst dat. De verklaringen van Ewald, die vertaalt: „van den stand van Baäl, van de hoogste goddelijke waardigheid," en van Meier: „de eere en de parel van Baäl", zijn gezocht en modern.

[2] Jer. 7, 18; 44, 17 vgg. Of de Astarte waaraan de Filistijnen Saul's wapenen wijden, 1 Sam. 31, 10, deze Tanit is, zou ik durven betwijfelen. Astarte is een algemeene naam, ook aan Anat gegeven, en ook deze is wel krijgsgodin. Volgens Aloïs Müller zijn de horens hier zinnebeelden van kracht, niet van de maangodin. Dit hangt samen met zijn zeker verwerpelijke verklaring van den naam 'Ashtoret als „de krachtige, de sterke." Zie A. M. *Astarte*, passim.

dat zij de twee zijden der vrouwelijke natuur zijn, die zich in Neith (Nit of Net van Saïs) vereenigen, ja dat beider naam dezelfde is als die dezer laatste godin, slechts door een verschillend voorvoegsel gewijzigd? [1] Of heeft zij eenige verwantschap met den raadselachtigen god Ta, wiens naam men op zooveel fenieische monumenten gelezen en van wiens vereering men ook sporen in Egypte gevonden heeft? [2] Op die wijs zouden wij kunnen voortgaan te vragen, maar eerst nadere onderzoekingen en ontdekkingen kunnen hier licht geven. Zooveel is zeker, dat de hoofdgodin der eigenlijke Feniciërs een kuische, strenge godheid was, wier dienst hard en wreed, maar in geen geval weelderig en losbandig kon zijn.

Nevens de hoofdgoden, waarover gesproken werd, vereerden de Feniciërs nog een menigte andere. Zij waren zonder twijfel polytheïsten, al was hun polytheïsme ook streng monarchaal en al traden in de vereering de meeste godheden voor eenige weinige op den achtergrond. Overleveringen en monumenten hebben nog verscheiden fenicische godennamen bewaard, helaas!, niet veel meer dan de namen. Veel daarvan behoort tot den ouden landsgodsdienst, dien de Feniciërs met den hunnen vereenigden, zooals de vereering van den ouden zonnegod of liever god-zon: Shemesh; van stroomen, zooals de naar Baäl-Tamar genoemde Tamyras (Nahr Damur), die zich tusschen Beryt en Sidon in de zee stort, de Kison, ten N. van den Karmel, een beek wiens naam men met Kisseus den vader van Adonis in verband heeft gebracht, den Belos,

[1] Alzoo Akerblad en met hem Gesenius. Wat Jablonski en De Sacy daartegen aanvoeren, namelijk dat Neith steeds Minerva, nooit Diana heet, bewijst natuurlijk niets.

[2] Zie over dezen god: Levy, *Phoen. Stud.*, II. 51 vg. 63. 64. 73. 84. III, 63. Daartegen echter Blau, *ZS. d. d. morgenl. Gesell* XVI, 364.

den Adonis (thans Nahr Ibrahim; doch ook Adonis is wellicht een naam uit den griekschen tijd), den Lykos (Kelb, de hond) en meer andere [1]; van bergen, zooals het voorgebergte Pniël, „aangezicht Gods" bij Botrys, dat aan het Pnuël der Jakobssage herinnert, zooals vooral de reusachtige berg nabij Egypte, de Kasios, die dus, evenals een andere nabij Seleukia en Antiochië, den naam van zekeren god Qaçi ontvangen had, een god omtrent wiens beteekenis men slechts gissingen kan vormen [2]. Echt-fenicisch daarentegen zullen wel geweest zijn: Tyfon, zooals de Grieken hem noemden, Baäl Çephôn, die ten onrechte voor egyptisch gehouden werd en eerst bij latere theokrazie met den god Set werd verbonden [3], Sakan, wiens naam in verscheiden eigennamen voorkomt, doch omtrent wiens beteekenis niets zekers valt te zeggen [4], P'um, de pateek, van wien, evenals van Typhon, reeds werd gesproken, Mut, de doodsgod, aan wien menschenoffers gewijd werden, Kun of Ikun, die met de zuil Jakin en de planeet Keiwan verwant moet zijn [5], Çad, die met den god van Sidon, Baäl-Çidon, samenhangen kan, doch wiens beteekenis evenzeer raadselachtig is [6], D'om, van wien slechts de naam bewaard bleef [7], en een aantal meer.

Zooveel wij uit deze gebrekkige overblijfselen kunnen

[1] Movers, *Ersch. u. Gr.*, 321.

[2] De Romeinen spraken van Jupiter Casius. Zie over zijn, zeer algemeene, vereering: De Vogüé, *Syrie Centrale, Inscrr. sémit.*, 104 vg.

[3] Movers, *Rel. d. Ph.*, 523 vgg. Levy, *Ph. St.*, IV, 73 vg.

[4] Sanchoniathon, Garsakan, Sochenmezin enz. De Goeje noemt hem Apollo. Zie over hem Levy, *Ph. St.*, III, 54. IV, 58.

[5] Levy, *Ph. St.*, III, 11. 45 vg. Hij houdt Ikun voor gelijk in beteekenis met Jahveh.

[6] Levy, *Ph. St*, IV, 23—25 68. 76 Vgl. De Longpérier, *Journ. Asiat.* 1869, 1, 504 vg. Ten onrechte vergeleek Ebers hem met Set.

[7] Levy, *Ph. St.*, III, 18.

oordeelen, verhief de echt-fenicische godsdienst, in weerwil van het bloedig fanatisme, waartoe hij aanleiding gaf, zich zeer bepaald boven den weelderigen natuurdienst van Syrië en Kanaän. Er is hier een pogen om tot geestelijke opvatting der godheid te geraken, dat door het overwegen van de vuuraanbidding, den geestelijksten natuurdienst, werd bevorderd. De godinnen, althans Tanit, hebben ook bij hen den voorrang, althans te Karthago, doch dit kan zeer toevallig zijn geweest en wij zouden meer monumenten van elders moeten bezitten, om te weten of overal Tanit vóór Baäl-'Hammân wordt genoemd Maar als Shem-Baäl en Pené-Baäl, staan zij op vrij wat lageren trap, dan de groote godinnen van Byblos en Askelon, die de eigenlijke hoofdpersonen zoowel in mythe als vereering zijn. Als naam en aangezicht van Baäl heeft de echt-fenicische Astarte haar zelfstandigheid in zekeren zin verloren; zij is slechts openbaring; zonder den Heer, dien zij afbeeldt, is zij niets. Dat zij niettemin door het volk vuriger en getrouwer vereerd werd dan de godheid zelf, is waarschijnlijk, doch zeer verklaarbaar tevens. Het zijn niet de hoogste goden, die in de vereering der menigte het hoogst staan. De theologie der Feniciërs met haar godinnen, die slechts namen en verschijningen, manifestaties van God zijn, vormt den overgang tusschen de oud-semietische, bij uitstek vrouwelijke godsvereering, en het streng mannelijke Jahvisme der Mozaïsten, waar het vrouwelijke in de godheid tot allegorie en symboliek is afgedaald.

Evenwel, de Feniciërs bleven halverwege stilstaan. Hun eigen godsdienst werd niet streng genoeg toegepast. Dit hadden ze met hun latere meesters, de Perzen, gemeen, dat zij gaarne het uitheemsche najoegen, het vreemde zich toeëigenden. Evenals de Israëlieten namen zij de

leerstellingen en gebruiken van den ouden kanaäneschen godsdienst over, maar zij zuiverden die niet weer uit, zooals de Israëlieten na langen strijd gedaan hebben. Bovendien waren zij veel te veel geneigd buitenlandsche zeden en godsdiensten aan te nemen, een neiging, die zich uit hun karakter als handelsvolk gemakkelijk laat verklaren. Egypte vooral schijnt met zijn mysteriën een onweerstaanbare bekoring op hen te hebben uitgeoefend. Tal van opschriften, niet slechts in Egypte maar ook elders gevonden [1], bewijzen hoe zeer de Osirisdienst bij hen verbreid is geweest. Natuurlijk dat ook Ptah, zoo nauw verwant aan hun goden, bij hen zeer hooge eer genoot. Zelfs Harpokrates, Har-pe-chruti, Horos het kind, wordt te midden van echt-fenicische godheden, doch geheel overeenkomstig de egyptische leer met den bijnaam van Jatan-chajîm: „die het leven verleent,” op een in Spanje gevonden steen genoemd [2]. De sporen van Isis-vereering, die men heeft meenen te vinden, zijn zeer onzeker. Maar wel is het zeker, dat sedert Apriës (Uahet-pra, Hophra) over Egypte regeerde, de fenicische godsdienst geëgyptianizeerd werd, zooals de monumenten overtuigend bewijzen [3]. Veel vroeger echter hadden zij van de Egyptenaars de inrichting der tempels, het priestergewaad en misschien het afrikaansch gebruik der besnijdenis overgenomen [4].

---

[1] *Monum. Carpentor.* bij Gesen., *Mon. Phoen.*, LXXI. De tempel van Setj te Abydos wemelt van fenicische *graffiti*, Vgl. Mariette, *Abydos, pass.* Judas, *Nouv. Et.* 5. Abdosir en Osirshamar zijn zeer gewone fenicische namen.

[2] Levy, *Ph. St.*, IV, 64. Vgl. hetgeen hij zegt blz. 16.

[3] Movers, *Rel. d. Phön*, 62. Zie wat Renan zegt, aangehaald boven, blz. 274 nt 1.

[4] Movers, t. a. p., 58—60.

Als een nog polytheïstische godsdienst had de fenicische niet één godsdienstig middelpunt, maar een tal van tempels en heilige plaatsen. Gelijk bij de Grieken mocht ook bij hen zulk een tempel slechts opgericht worden op een reeds aan de godheid toegewijd stuk grond, dat dan waarschijnlijk Betel, woning Gods, werd genoemd [1]. De voorstelling, dat die godheid in den tempel woonde, een voorstelling onder de oude volken, het israëlietische niet uitgenomen, volstrekt algemeen, wordt ook bij hen aangetroffen. »Wij lieten« Eshmun, of Astarte, of eenige andere godheid, »daar wonen« [2], zoo schijnt de gebruikelijke uitdrukking geweest te zijn, en deze mag niet slechts van het beeld of symbool der godheid, maar moet letterlijk verstaan worden.

Ook hadden de voorname plaatsen meer dan één heiligdom. Te Sidon alleen bouwde of vernieuwde Eshmunazar een huis van »'Ashtoret in Sidon, het land der zee,« een ander voor 'Ashtoret Shem-Baäl, een ander voor Baäl-Çidôn, en een voor zijn patroon, den god naar wien hij genoemd was, Eshmun, een tempel die wellicht tevens als pantheon voor alle sidonische goden diende. Die heiligdommen waren blijkbaar naar 't egyptisch model en evenals de tempel van Salomo ingericht, met praktische kunstvaardigheid, doch zonder hoogere kunst. Algemeen was de wijding van heilige steenen met opschriften en zelfs van beelden, waardoor men hoopte de vervulling zijner wenschen te erlangen, of ook wel zijn dank voor de verhooring zijner gebeden bracht [3]. Zulk een wijding

[1] Zoo heet het in het 2e Sid. Ops., dat koning Bod'ashtoret een stuk grond tot *Betel* voor 'Astoret wijdde. Schlottm., *Eshmun.*, 188 vgg. Vgl. Genes., 28, 19; 35, 15.

[2] Schlottm., t. a. p., 134 vg.

[3] Levy, *Phoen. Stud.*, III, 42. 45. IV, 4.

nam alzoo eenigermate de plaats der offers in. Zij schijnt mij een latere wijziging van het aloud gebruik te zijn, om Betyliën of heilige steenen zonder opschriften aan de godheid te wijden, een gebruik in Kanaän inheemsch en zoowel door Israëlieten als Feniciërs nagevolgd. Veelvuldig waren de offeranden der Feniciërs. Men leert er een aantal kennen uit de offertafel van Marseille. Opmerkelijk is, dat daarin van geen menschenoffers wordt gewaagd. De dieren, die ter eer der goden geslacht werden, waren: stieren, kalveren, rammen en bokken, lammeren, geiten en hinden, vogels, die zoowel voor een gewoon of zuiveringsoffer, als voor augurium dienden. Voor 't meeste deel zijn deze diersoorten geen andere, dan die ook op de altaren van Israël voor Jahveh verbrand of voor gewone offers gebezigd werden. Voorts, evenals in Israël, vruchten, eerstelingen van het koren, koek, melk en room, wellicht ook wijn. Nauwkeurig was de betaling geregeld, die door de priesters kon worden geëischt, zooals voor een stier 10, voor een kalf 5 shekel en naar dien maatstaf verder. Hoeveel bovendien aan den priester toekwam verschilde naarmate het een gewoon, dat is verplicht, of een vrijwillig offer was, doch ook daaromtrent bestond een vaste bepaling. Vroeg de priester meer dan het tarief veroorloofde, dan werd hij beboet. Daarentegen werd degeen, die weigerde de gestelde taxen te betalen, met verbeurdverklaring bedreigd. Tot eer der fenicische tempelvoogden moet er worden bijgevoegd, dat van alle vleesch- of vogeloffers door een arme gebracht, aan den priester niets behoefde te worden voldaan.

Aan die overeenkomst in de godsdienstige gebruiken van Feniciërs en Israëlieten beantwoordt een andere, niet minder belangrijke, ik bedoel de overeenkomst in eigen-

namen, die dikwijls een groote gelijkheid van godsdienstige beschouwingen verraadt. ‘Hanniël (Cit. III. Num. 34, 23. 1 Kron. 7, 39), Toma of Thomas (Cit. II), Nahum (Cit. III), Manon (Ibid., dezelfde naam als Nun, Jozua's vader), Ur (Cit X) zijn namen bij beide volken evenzeer in gebruik. De gewoonte om den naam der godheid in den eigennaam niet uit te drukken, hadden zij met elkander gemeen. Sprak de Hebreër van Obed, dat wil zeggen Obadja, de Feniciër sprak van Abda, hetgeen evenzeer letterlijk slaaf of dienstknecht beteekent, doch waarbij Baäl, El, Melek verondersteld is (Cit. XXIII. XXIV.). Batnoama herinnert levendig aan de hebreeuwsche namen Ahinoam en Noömi (Cit. XXVI). Maar ook dan, als letterlijke overeenstemming ontbreekt, toonen namen als ‘Hannibal, „de genade van Baäl,“ en de daarmee in beteekenis overeenstemmende Baal‘han, Baalji‘hen (Abyd VIII. b), Abibaäl en Em‘ashtoret, Amat‘ashtoret, Abd‘ashtoret, waarin de verhouding tot de godheid als die van dienaar tot den meester, van kind tot de ouders wordt voorgesteld, of Ahimilkut en Ahatmilkut, die vriendschap met God aanduiden; namen, die van de redding of het bondgenootschap der goden: Halazbaäl of Haluzbaäl, van hun vergeving of redding: Baalsille‘h, van hun vergelding: Eshmunshalam, Ikunshalam, van hun barmhartigheid: ‘Ha-ulan getuigen, dat de Feniciër zich omtrent de betrekking tusschen God en wereld, God en menschheid over 't geheel dezelfde voorstellingen vormde als de Israëliet. Voeg daarbij: Matanbaäl, „gave van Baäl,“ ‘Amatbaäl, ‘Amiël, ‘Amishadai, „dienaar van Baäl, El, Shadai,“ Garsakun, Gar‘ashtoret, „beschermeling van Sakun of Astarte,“ Tanaubaäl [1], „Baäl ordende, regelde“ en Baälpaäl,

[1] Levy, *Phön Stud* III, 74.

„Baal schiep,” Ezratbaäl, „Helper Baäl,” Baaljechi, Kamoshjechi, „B. of K. leve,” vergeleken met het Jechiël van het O. T., Baälram of Rambaäl (Abyd. I) die geheel overeenstemmen met Jehoram of Joram [1], Hapaçbaäl, (Abyd. VIII c.) „B. heeft een welbehagen,” Kunadir, Adirbaäl, Abadir, „Machtig, geweldig is Kun, Baäl, de Vader in den hemel,” Baäl-ili, „Mijn Baäl is mijn,” met nog een tal van andere, te veel om te noemen, en de verwantschap tusschen beide godsdiensten blijkt duidelijk genoeg. Het getuigenis dezer namen wordt versterkt door de overeenstemmende voorstellingen omtrent het graf en de onderwereld, het lot der goeden en der boozen, zooals die op de fenicische monumenten en in de schriften van het Oude Testament worden uitgesproken. Hem, die zijn graf op eenigerlei wijze schendt of ontwijdt, wenscht Eshmunazar toe: „Geen plaats der ruste zij hem bij de Schimmen (Rephaîm) en hij worde niet begraven in het graf, en hem zij geen zoon of nakroost in zijn plaats, en hem mogen verderven de heilige goden (Ha'alonîm haqedoshîm).” „Hem,” zegt hij verder, „zij, als hij gedood is, geen wortel onder en geen vrucht boven en geen afbeelding in 't leven onder de zon, zooals ik beklagenswaardige beroofd werd van de vrucht mijns levens, van verstandige, krijgshaftige zonen, eenzaam, ik, zoon der verlatenheid.” (Eshmun. 8. 9. 11. 12. 13.). Het graf is voor den Feniciër, zoowel als voor den Egyptenaar en den Israëliet: „de woning van 't eenwige huis,” waarmee natuurlijk op de onderwereld, de Sheôl, wordt gezinspeeld [2]. Dezelfde eerbied voor de graven van verwanten, dezelfde teedere gehechtheid tusschen kinderen en ouders en wederkeerig, die men bij

[1] Levy, t. a. p., IV, 4.
[2] Melit. II. Gesen., *Mon. Phoen.*, 105.

Israel aantreft, komt meermalen op de fenicische grafsteenen voor. De zoon van een vorstelijk persoon, Maolam, spreekt op den grafsteen, dien hij voor de nagedachtenis zijns vaders heeft opgericht, van de groote treurigheid, die over den dood van dezen "wijze" heerschte. "Hij was," zegt hij, "een man als van diamant, die allerlei soorten van onheilen verdunrde; zijn naam is rein van alle smet" [1].

Het onderscheid tusschen beide godsdiensten, den fenicischen en israëlietischen, ligt niet in het karakter maar in de ontwikkeling. Het kan dus alleen door een schets van die godsdienstige ontwikkeling bij de Israëlieten verklaard worden. De vraag echter, waarom de godsdienst zich bij de Feniciërs niet tot hooger standpunt verheffen kon, mag nu reeds gedaan en kan zonder veel moeite beantwoord worden. Hun strengere staatsinrichting en hun hoofdbedrijf stonden aan die ontwikkeling in den weg.

Evenals bij de andere aziatische Mesopotamiërs en in onderscheiding van de Egyptenaars, waren koningschap en priesterschap bij de Feniciërs werkelijk gescheiden. Scherp evenwel was die scheiding niet. Verscheidene staten schijnen een zoogenaamd theokratischen of liever hierarchischen regeeringsvorm gehad te hebben. Op Eiland-Tyros, de nieuwe stad, was de priester van Baäl-Melqart van-zelf suffeet of richter. Hij droeg het koninklijk purper. De voornaamste priesters waren meestal van vorstelijk bloed. Soms werden zij door de koningen tot mederegeerders aangenomen, altijd oefenden zij op het bestuur een bijzonderen invloed uit en hadden zij een groot gezag in den staat [2].

[1] 56. Thugg. bil. Gesen., *Mon. Phoen.*, 187. Ik geef de vertaling van Gesenius, zonder voor haar strikte nauwkeurigheid in te staan.

[2] Schlottmann, *Eshmun.*, 36 vg. Movers, *Ersch. u. Gr.*, 343.

Bij minderjarigheid des konings was de hoofdpriester regent, en hij gold steeds als de eerste in den staat na den koning. Het is waar, dat de sporen van tegenwerking tegen dit overwegend gezag zich nu en dan flauwelijk vertoonen. Men houdt, waarschijnlijk niet ten onrechte, de stichting van Karthago voor het gevolg van een zoodanig verzet. Door het huwelijk van zijn dochter Elissa met den Melqartspriester Sikarbaäl, wenschte koning Mattan aan dezen laatste een grooten invloed op de regeering te verzekeren. Het plan kon niet worden ten uitvoer gebracht en Elissa moest vluchten [1]. Misschien was hier de tegenstand tegen de hierarchie wel van het volk uitgegaan. Niettemin was in Fenicië de vereenigde macht van priesterschap, koningschap en aristokratie te groot, om een vrije ontwikkeling van den godsdienst te gedoogen. Voor een verschijnsel als het Profetisme, dat in Israël zulk een geweldigen invloed heeft uitgeoefend, was in Fenicië geen plaats. Althans het kon er niet leven, niet opwassen, niet gezuiverd en verhoogd worden. Profeten zullen er natuurlijk geweest zijn, maar zij bleven wat zij waren, wat de oude Zieners in Israël waren geweest; zij konden er geen organen worden van een verhevener godsdienstige beschouwing. De aristokratische inrichting van den staat, waarin de heerschende geslachten een drukkend gezag uitoefenden, belette de vrije uiting van het woord, zelfs indien er mannen geweest waren, geneigd en in staat om dat te doen hooren. Alle ontwikkeling in het godsdienstige bepaalde zich in Fenicië daarom noodwendig tot de scholen der priesters, en kan in niets anders hebben bestaan dan in symbolizeering der Mythologie en diepzinnige bespiegeling over dogmen uit de oude mythen geboren.

[1] Movers, *Phön. Alterth.*, I, 353 vgg.

Bovendien, de Feniciërs hadden het te druk. Altijd bezig met hun nijverheid en handel, konden zij zich niet zoo bedaard als de veehoeders en landbouwers onder hun naburen aan godsdienstige overpeinzingen overgeven. De behoeften van den handel, die uit zijn aard niet excluzief kan zijn maar een bron van verdraagzaamheid is, de weelde uit den handel voortgesproten, het levendig verkeer met vreemdelingen, dat alles leidde eer tot verbastering dan tot zuivering van den bestaanden godsdienst, gelijk het de deur voor allerlei vreemde bestanddeelen opende. Daardoor was het ook onmogelijk bij hen gebruiken af te schaffen, losbandige inzettingen, die zelfs in Israël eerst door de ballingschap werden vernietigd, ofschoon ze daar veel minder reden van bestaan hadden, dan in een land van koophandel en zeevaart. Slechts de bijzondere omstandigheden, waarin het israëlietische volk leefde, de lotgevallen die het heeft gehad, de afgeslotenheid die het gemakkelijker kon handhaven, deden daar uit gelijke kiem rijker en schooner vrucht ontluiken, doch die ook daar slechts langzaam rijpte en den vollen wasdom eerst bereikte, toen van het geheele volk slechts een gemeente was overgebleven.

HOOFDSTUK VIII.

OVER DEN TOESTAND EN DEN GODSDIENST DER HEBREËN IN GOSEN.

In de 14e en 13e eeuw waarschijnlijk verschenen op het tooneel, waar totnogtoe de Cheta, de Kanaäneërs, de Arameërs en de Fenieiërs, wellicht ook de Amorieten reeds de hoofdrollen vervuld hadden, een tweetal volken die langen tijd om de heerschappij over Kanaän zouden strijden en die haar nooit onverdeeld zouden uitoefenen. Van het Zuid-Westen uit, langs de zeekust drongen de Filistijnen Kanaän binnen. Eenigen tijd later daagden, waarschijnlijk eerst in het Zuiden, daarna in het Noordoosten geduchte mededingers voor hen op, die destijds de Hebreën schijnen genoemd te zijn.

De Filistijnen nemen in de godsdienstgeschiedenis een zeer ondergeschikten rang in. Van hun eigen, nationalen godsdienst is nauwlijks iets met zekerheid bekend, maar den godsdienst der door hen veroverde landstreken namen ze eenvoudig en zonder voorbehoud over. Een karische volksstam, afkomstig uit Kreta, vestigden zij zich hoofdzakelijk aan de zuidwestkust van het land, dat later door Grieken en Romeinen naar hen Palaestina genoemd werd, en vormden daar een verbondsstaat uit vijf vorstendommen samengesteld, waarvan Gat, Gaza, 'Ekron, 'Ashkelon en 'Ashdod hoofd- en rezidentiesteden

der vijf Seranîm of vorsten waren. Zij bleken machtig genoeg te zijn, om langen tijd hun onafhankelijkheid tegenover de Israëlieten te handhaven, gelijk zij steeds hun geduchtste vijanden waren. Ja, een tijd lang gelukte het hun, het grootste gedeelte van Kanaän en de toen reeds daar gevestigde Israëlieten aan zich te onderwerpen, en eens waagden zij een aanval op Sidon, die met goeden uitslag bekroond werd. Sidon werd voor eeuwen vernederd, en de bloei van Tyros, waarheen de sidonische aristokratie de wijk nam, begon. Zij waren een krijgshaftig, landbouwend en handeldrijvend volk, waarvan nauwlijks iets bekend is, dan voorzoover zij met de Israëlieten in aanraking kwamen. De god der landstreek, waar zij zich vestigden, de gemaal of zoon van Atergatis, Dagon, van overoude tijden daar heerschend, werd in zekeren zin hun nationale god. Toch bleven zij te Gaza den god vereeren, dien zij van Kreta met zich gebracht hadden, dien zij Marna, „Onze Heer,” noemden en die door de Ouden met den kretischen Zeus op ééne lijn werd gesteld. Men beweert zelfs dat zij Gaza naar den kretischen Minos Minoa noemden [1]. Maar dit alles is duister en onzeker. Semieten of Mesopotamiërs zullen zij wel geweest zijn, al heeft men het tegendeel trachten te bewijzen; maar omdat zij niet, zooals de andere westaziatische stammen, het gebruik der besnijdenis van de Egyptenaars hadden overgenomen, werden zij door de Israëlieten, die daarvan een bondsteeken gemaakt hadden, als onbesnedenen veracht.

Beslaan de Filistijnen in de godsdienstgeschiedenis een zeer ondergeschikte plaats, geheel anders hun aartsvijan-

---

[1] Movers, *Rel d. Phoen.*, 662. Bertheau, *Z. Geschichte der Israëliten*, 189.

den en mededingers, de Israëlieten, aan wier godsdienst onder de oude of volksgodsdiensten de voornaamste plaats toekomt. Waaraan heeft hij dat te danken? Het zal meer en meer blijken, wat bij de behandeling van den kanaäneschen en fenicischen godsdienst nu en dan kon worden opgemerkt, dat de godsdienst van Israël zelfs op zijn hoogste standpunt in aard en karakter van die der omwonende en verwante volken niet verschilt. Maar welk een hemelsbreed onderscheid in ontwikkeling tusschen de hoogste en zuiverste voorstellingen en begrippen in den fenicischen en karthaagschen godsdienst bijvoorbeeld, en die van de profeten en hun geestverwanten in Israël sedert de 8e of 7e eeuw, naar de historische, of die van Mozes zelven naar de traditionele opvatting. De verklaring van dit verschijnsel te zoeken in een bovennatuurlijke openbaring — iets waarvan men zich trouwens geen bevredigend denkbeeld kan vormen — is hier een methode toepassen, die wij elders bepaald zouden afwijzen. Evenals de Jood schrijft ook de Pârsi, de Hindu, de Mohammedaan zijn godsdienst aan goddelijke ingeving toe; waarom zouden wij het één aannemen en het ander verwerpen? Met het onderstellen van een bijzonder godsdienstig of zelfs monotheïstisch instinkt bij het semietische ras komen wij niet verder, èn omdat het hier een verschil geldt bij volken die juist tot datzelfde ras behooren, èn omdat ook instinkt een woord is slechts uitgevonden om onze onkunde te bedekken. Israël het godsdienstvolk bij uitnemendheid te noemen, is al niet veel beter. Bedoelt men daarmee iets anders, dan dat dit volk zijn beteekenis in de wereld alleen aan zijn godsdienst te danken heeft, dat het, in alle andere opzichten bij zijn naburen ten achter of ten hoogste met hen gelijk staande, daarin alleen den hoogsten trap

bereikte, dat het deze ééne zijde van het menschelijk leven bij zich gekweekt, maar alle andere: staatkunde, nijverheid, kunstvlijt en kunst, wetenschap, voor zoover daarvan toenmaals nog sprake kon wezen, indien niet verwaarloosd, althans aan den godsdienst ondergeschikt heeft gemaakt; — bedoelt men daarmee iets meer dan dit, dan bezigt men weer een fraze, die niets verklaart; bedoelt men dit alleen, dan stelt men daarmee een voudig een geschiedkundig feit vast, dat zelf verklaring noodig heeft. Althans lost men zoo de hoofdvraag niet op. Israël als zoodanig was volstrekt niet godsdienstiger dan andere volken der oudheid, althans niet dan de Egyptenaars of de Etruriërs bijvoorbeeld, om van de aziatische volken niet eens te spreken. In zekeren zin waren de Grieken en Romeinen, de eersten vooral, godsdienstiger dan zij [1].

De zaak is, dat deze verhevene en zuivere godsdienst, zooals wij dien uit de Schriften des O. T. kennen, nooit de godsdienst van het volk der Israëlieten geweest is, maar alleen die van een zeer ontwikkeld deel der natie. Soms, door de omstandigheden begunstigd, door enkele koningen beschermd, heeft die partij of sekte haar godsdienstige begrippen met geweld aan het volk kunnen opleggen en de praktische toepassing daarvan kunnen doordrijven; maar nauwlijks was de dwang opgeheven, of het volk keerde tot zijn eigen godsdienst terug, den eenigen dien het verstond. De zoogenaamde joodsche

[1] Dit moet toegestemd worden aan Prof. Hofstede de Groot, *Waarh. in Liefde* Febr. 1871, blz. 148, in een opstel over Mesa's gedenkteeken. Natuurlijk wordt door den Hoogleeraar daaruit afgeleid, dat, zoo Israël niet godsdienstiger van aard was dan andere volken en toch een hooger godskennis bezat, een goddelijke openbaring hem deze laatste moet verschaft hebben. Wij kunnen deze gevolgtrekking niet met den hooggeachten schrijver maken.

natie, die zich na de ballingschap vormde, is niet het volk van Israël, maar de mozaïsche gemeente, die haar theokratisch ideaal tot verwezenlijking trachtte te brengen. De vraag is dus niet: hoe een volk, niet godsdienstiger dan zijn naburen en verwanten, een zooveel reiner godsdienst dan dezen kon belijden, want als volk heeft het dien nooit beleden; de vraag is, hoe zich uit een der godsvereeringen van Israël een hooger godsdienstbeschouwing heeft kunnen ontwikkelen, en hoe het de voorstanders van deze laatste gelukt is, haar tijdelijk tot heerschappij te brengen en duurzaam bij velen ingang te doen vinden. Op die vraag geeft een voorstelling van de godsdienstige ontwikkeling bij Israël het beste antwoord.

Die zich een juist denkbeeld van deze ontwikkeling vormen wil, moet de traditioneele en algemeen heerschende voorstelling omtrent Israël's godsdienstgeschiedenis geheel ter zijde stellen. Zij is ontleend aan de godsdienstige oorkonden van de Joden, die ook door de Christenen onder hun heilige schriften werden opgenomen. Het historisch-kritisch onderzoek dier oorkonden heeft tot de uitkomst geleid, dat deze voorstelling, hoewel ter goeder trouw gegeven, onjuist is. De boeken van het O. T. zijn de oorkonden van een godsdienst, die eerst in de 9e eeuw vóór onze jaartelling ontstond. Dat wil niet zeggen, dat er geen andere bestanddeelen in gevonden worden, maar deze bewijzen òf als uitzonderingen de waarheid der geheele stelling, òf zij zijn door de Jahvisten overgewerkt en voor hun stelsel pasklaar gemaakt. De geheele oudere historie van Israël wordt in de historische boeken voorgesteld in het licht, waarin de mannen der profetische hervorming haar beschouwen moesten, of zelfs later, na de ballingschap, door priesterlijke bewerkers zoo verhaald, als zij wenschten dat het oudtijds

geweest zou zijn [1]. Zeker is hetgeen hier verhaald wordt niet verzonnen. Maar de historische waarheid moet als tusschen de regels door gelezen worden. Naar het gebruik der oudheid zijn ook de israëlietische geschiedschrijvers, hetzij profeten, hetzij priesters, er op uit, om hun begrippen, hun inzettingen, al zijn ze de vrucht eener eeuwenlange ontwikkeling, als eeuwenoud, ja als de oudste voor te stellen. Zoo werd hetgeen in de geschiedenis daarmee streed noodwendig afval, ongehoorzaamheid, verbastering. Zoo werd, hetgeen in de 9e en 8e eeuw vóór C. nog de overtuiging van zeer enkelen was, hetgeen eerst langzamerhand als de leer eener hervormde sekte van Jahvisten werd beleden, hetgeen eerst na de ballingschap in zeer gewijzigden vorm de staatsgodsdienst van Israël werd, voorgesteld als een godsdienstleer door Mozes op grond van goddelijke openbaring aan het volk voorgedragen en door hem als wet opgeteekend, maar steeds door het ongehoorzame Israël in den wind geslagen en verzaakt. De kritiek heeft het onhistorische en onware dezer voorstelling helder in het licht gesteld. Het is hier de plaats niet om over de waarde, de geloofwaardigheid en den ouderdom van de bronnen voor Israëls godsdienstgeschiedenis te spreken. Wij moeten daarvoor naar elders verwijzen [2]. Voor zooveel het

[1] Zie dit bij voorbeeld helder in het licht gesteld omtrent de 2 BB. der Kronieken, door Graf, *Die geschichtlichen Bücher des A. T.*, 2e Abth. blz. 114 vv.

[2] O. a. naar het *Histor. Krit. Onderzoek* van Kuenen, welks resultaten in enkele punten misschien herziening behoeven, zooals hijzelf reeds in verscheidene stukken heeft aangetoond, doch dat als geheel nog niet verbeterd is. De niet-wetenschappelijke lezer, die slechts verlangt te weten, tot welke uitkomsten het wetenschappelijk onderzoek gebracht heeft, raadplege het werkje van Dr. J. W. Bok, *Korte schets van de oorkonden van den Israël. Godsd.* Amsterd. 1870. Kuenen's

noodig is, zal het hier en daar vermeld worden. Wat bij het behandelen van de godsdiensten der Egyptenaars, Babyloniërs, Assyriërs en zelfs der Feniciërs met een paar woorden moest gezegd worden, omdat naar geen ander werk kon worden verwezen, kan hier als aan de mannen der wetenschap bekend ondersteld en door andere lezers elders gevonden worden.

De hervormers der 8e eeuw en later beroepen zich op Mozes als den stichter van den waarachtigen godsdienst; wij zullen zien met welk recht. Volgens hen hebben de Israëlieten aan hem niet alleen hun godsdienst, maar ook hun volksbestaan te danken, omdat hij hen uit Egypte heeft gevoerd, waar zij, na eerst gastvrij ontvangen te zijn, onder zware verdrukking zuchtten. Deze overlevering is zeer oud; de vroegste Profeten wier geschriften wij bezitten beroepen zich daarop reeds als op iets dat vast staat en algemeen bekend is [1]. Al moeten de verhalen omtrent den uittocht uit Egypte en de omzwerving in de woestijn, zooals zij in den Pentateuch voorkomen, op rekening der dichterlijke fantazie worden geschreven, het feit, dat zij die later Israëlieten heetten hoofdzakelijk uit egyptische emigranten bestonden, die in het NO. van Egypte een tijdlang gewoond hadden, mag wel als gewaarborgd

---

Godsdienst van Israel, 2 Dln. Haarl. 1870—71, in meer dan één opzicht een meesterwerk, zal overal door mij worden ondersteld, gelijk ik dan ook niet verzuimen mag de groote verplichting, die de wetenschap aan deze breede studie heeft, dankbaar te erkennen. Veel wat daar uitvoerig wordt behandeld, zal ik slechts behoeven aan te stippen. Moet mijn voorstelling niet zelden afwijken van de zijne, in de hoofdzaken stem ik met haar overeen. Kuenen, *HKO* beteekent: het *Hist. Krit. Onderzoek*, Kuenen (zonder bijvoeging) is altijd *De Godsd. van Israël*, Ewald (zonder bijvoeging) zijn *Geschichte des V. Isr.*

[1] Zie talrijke plaatsen uit de oudere profeten aangehaald bij Kuenen, I, 120. nt 3.

worden beschouwd. Op zichzelf ligt daarin niets vreemds. Reeds vroeg, onder de regeering der 12e dynastie, werden mesopotamische Nomaden, Amu, gelijk men ze in 't Nijldal noemde, op hun verzoek in Egypte toegelaten, en op een bas-relief van de 18e dynastie worden gevangenen van hetzelfde ras afgebeeld, bezig, onder opzicht van egyptische beambten, steenen te vormen[1]. Ten onrechte heeft men in hen Hebreën willen zien. Sommige egyptologen, die dit toestemmen, beweren echter, dat de Hebreën, wier naam men tot hiertoe vruchteloos op de egyptische monumenten gezocht had, daar wel degelijk genoemd worden, en wel in den vorm Aperiu of Apuriu, die aan het hebreeuwsche 'Ibrîm nauwkeurig beantwoordt. In een papyros, dagteekenend uit de regeering van Ramses II Meiamun, heet het zelfs, dat deze Aperiu steenen aanvoerden voor de gebouwen des konings; in een anderen papyros uit denzelfden tijd komen op een lijst der bevolking van An of Heliopolis in Noord-Egypte Aperiu voor [2]. Op deze gronden onderstelt men, dat Ramses II, de Louis XIV van Egypte, de Farao geweest is, die de in Goshen gevestigde Israëlieten begon te verdrukken, en dat zij onder de regeering van zijn zwakken, wispelturigen en bijgeloovigen zoon Menefthes (Merienptah) het land hebben verlaten. Het jaar 1320 wordt dan ongeveer als het jaar van den uittocht vastgesteld [3]. Totnogtoe komt ook mij deze gissing de waarschijnlijkste voor, ofschoon ik niet mag verbergen,

---

[1] Brugsch, *Histoire d'Eg.*, I, 63 en 106.

[2] Chabas, *Mélang. Egypt.*, I, 42 vgg. Lauth, *Moses der Ebräer* (1868), voegt hier nog andere, doch naar zijn eigen bekentenis onzekere plaatsen bij. Hij wil in den Pap. Anast. I. (Br. Mus.) zelfs Mozes wedervinden, doch zonder genoegzamen grond.

[3] Zoo ook Kuenen, I, 121—125.

dat zij door eenige niet onbelangrijke bezwaren gedrukt wordt. Ik laat daar, dat de steden Pitom en Raämses, die volgens Exod. 1, 11 door de Hebreeën op bevel van den Farao moesten gebouwd worden, om voor schattingsteden van het door hen bewoonde gebied te dienen, reeds op een monument uit den tijd van Seti I genoemd worden[1]. Dit is geen wezenlijk bezwaar, èn omdat „bouwen" in de oudheid ook van reeds bestaande steden en gebouwen, in den zin van „verfraaien of versterken" gebezigd wordt, èn omdat Ramses II reeds van zijn geboorte af aan als mederegeerder van zijn vader Seti I, ja als de eigenlijke wettige koning werd beschouwd[2]. Maar erger is, dat nog onder Ramses IV, die regeerde toen de Israëlieten reeds lang in Kanaän moeten gevestigd zijn geweest, van 800 Aperiu gewaagd wordt, die evenzeer als hun voorgangers tot heerendiensten werden gebezigd. De stad, die zij bouwen moesten, ligt zelfs ten zuiden van Memfis. Mag men, indien de Aperiu werkelijk Hebreeën zijn, aannemen dat zulk een aanzienlijk getal nog zal zijn achtergebleven, zonder dat de geredden daarvan eenige heugenis schijnen bewaard te hebben?

Geven de oude egyptische gedenkteekenen omtrent het verblijf der Israëlieten in Goshen en hun uittocht niet veel licht, nog minder vertrouwen mag, naar mijn inzien, geschonken worden aan hetgeen latere egyptische geschiedschrijvers daaromtrent verhalen. Ik heb vooral het oog op Manetho den Sebennyt, een egyptisch priester, die onder Ptolemaeos Philadelphos, zoo het heet uit de monumenten zelve, een geschiedenis van Egypte opstelde. Kon men deze verzekering gelooven, dan behelsden die

[1] Brugsch, *Histoire*, I, 129 en 156, althans wanneer de identifikatie juist is.

[2] Zie boven blz. 196.

gedenkteekenen een zeer uitvoerig bericht omtrent den uittocht der Hebreën [1]. Is dit op zichzelf reeds niet zeer waarschijnlijk, de twijfel wordt nog grooter, wanneer wij die berichten zelve inzien. Zij wemelen van onwaarschijnlijkheden en tegenstrijdigheden. Ik kan ze niet anders beschouwen dan als een samenraapsel van dikwijls boosaardige verzinsels, waarvan de auteur nooit een letter in de oude oorkonden gelezen had en die eenvoudig bestemd waren om de Israëlieten, destijds in Egypte, vooral te Alexandrië, naar den zin der Egyptenaars te zeer door de Grieken bevoorrecht, in een hatelijk daglicht te stellen. De werkelijk historische verdrijving der Hyksôs schijnt het thema geweest te zijn, waarop hij varieerde. De Joden, ofschoon zij tegen zijn voorstelling opkwamen, waren te zeer gestreeld door het groote gewicht aan hun voorvaders in de geschiedenis van het machtige Egypte zelfs door een Egyptenaar toegekend, om zijn verhaal als volkomen leugenachtig te verwerpen. In de staatkunde van Egypte moet die geheele Exodus al van zeer ondergeschikt belang zijn geweest [2]. Waar Manetho onpartij-

[1] Zie deze verhalen uitvoerig behandeld door Prof. W. G. Brill, *Israel en Egypte*, 48 vgg., met wiens beschouwingen, zooals uit den tekst blijkt, ik mij echter niet vereenigen kan. Vgl. Kuenen, I, 121 vgg.

[2] Dit was reeds geschreven, toen ik hetzelfde gevoelen vond uitgesproken door Prof. Land, *Gids*, Oct. 1871. blz. 27 nt 1. Mij was ontgaan dat hij reeds vroeger (*Gids*, 1863) zoo had geoordeeld. (Vgl. ook: Hengstenberg, *Manetho und die Hyksos*, in *die BB. Mos. u. Aeg.* 237—277.) Bij het algemeen geloof dat Manetho nog vindt verheug ik mij, dat mijn twijfelingen in het gevoelen van een scherpzinnig geleerde steun vinden. In hetgeen de hebreeuwsche overlevering aangaande het verblijf in Egypte en den uittocht behelst, meen ik meer historische bestanddeelen te moeten aannemen, dan Prof. Land geneigd is daarin te zien. Dat zij sterk overgewerkt en overdreven is, zal ik zeker niet loochenen.

dig zijn kan, zooals in de samenstelling der koningslijsten, in het verhaal omtrent de Hyksôs, die reeds geheel van het wereldtooneel verdwenen waren, mag men hem zeker vertrouwen. Doch hier was de verzoeking te sterk, om de gehate Joden die zich beroemden eenmaal door hun standvastigheid en volharding het juk der egyptische koningen verbroken te hebben, onder den schijn van welgestaafde geschiedenis, als verdrukkers, heiligschenners en barbaren, en als niet uitgetogen maar weggejaagd voor te stellen. Het ontstaan zelfs der hebreeuwsche overlevering, waaraan overigens als zoodanig geen groote geschiedkundige waarde toekomt, is onverklaarbaar, wanneer van Manetho's berichten, al ware 't alleen de grond slag historisch moet zijn. Dat de koning, onder wiens regeering de uittocht van Israël plaats had, een zoon van Ramses was, ofschoon Manetho hem ten onrechte Amenofis noemt, is het eenige juiste; al het andere is verdicht[1].

[1] Ik wil niet laten gelden, dat de opstandelingen in Manetho's verhaal geen vreemdelingen, maar het uitschot der Egyptenaren zelven, melaatschen en andere kranken zijn; want het zou altijd mogelijk kunnen wezen, dat, gelijk de Hyksôs in egyptische bronnen wel kortweg „de pest" genoemd worden, zoo ook de Hebreën als „de melaatschen" werden aangeduid. Zij worden in de bergwerken verwezen, opdat de koning de goden zou kunnen zien. Dit was in de oudheid een voorrecht des konings waarop hij van-zelf en hij alleen aanspraak had, als Hoogepriester des lands en God Horos zelf, en dat hij dus op deze manier niet behoefde te verwerven. Dan heeft de koning berouw omdat er onder die verdrukte melaatschen ook priesters zijn — een moderne beschouwing; in de oude tijden was men voor priesters die zich misdroegen of gevaarlijk waren, zoo teerhartig niet —; hij laat hen nu vrij, geeft hun Avaris of Pelousion, waar zij zich onder Osarsif, een heliopolitaanschen priester, met de reeds verdreven Hyksôs tegen de Egyptenaars verbinden. Door deze macht versterkt onderdrukken zij gedurende dertien jaren het geheele

De hebreeuwsche overlevering, die aan de latere vrome Jahvehdienaars en profetische schrijvers de stof heeft opgeleverd, om in een reeks van wonderverhalen de almacht en grootheid van Israël's nationalen god te verheerlijken, bevat nog de meeste geschiedkundige elementen, ofschoon het bewezen is, dat het gewicht van het feit in 't algemeen, de grootte van het volk, de hevigheid van den tegenstand en de gebeurtenissen die den uittocht voorafgingen, vergezelden en volgden, verhoudingen hebben aangenomen, die zeker in de werkelijkheid vrij wat bescheidener waren. Wij kunnen het volgende als waarschijnlijk aannemen: Eenige stammen of een klein stammenverbond van herders had zich sinds een paar eeuwen wellicht in het weideland gevestigd, dat Egypte ten noordoosten afsluit; zij waren daar, gelijk velen hunner

land, verdrijven den koning naar Ethiopië en worden eerst na verloop van dien tijd door dezen weder overwonnen en uit Egypte verjaagd. Dat dit verbond met de Hyksôs zoowel als die dertienjarige overheersching van Egypte volkomen onhistorisch zijn, behoeft wel niet te worden bewezen. Het bericht, dat Mozes aan zijn ellendig volk met opzet andere wetten gaf, dat hij hun verbood goden te dienen, doch daarentegen beval de dieren, voor de Egyptenaars heilig, te nuttigen en zich van gemeenschap met alle andere menschen te onthouden, is zoo tastbaar gelogen, dat het geen wederlegging behoeft. Dat geldt niet eens van de Joden uit Manetho's tijd, maar van Mozes en de Hebreën geheel niet. Het is duidelijk opgemaakt uit hetgeen in de derde eeuw vóór C. voor mozaïsche instellingen werd uitgegeven. Evenzoo het sprookje omtrent de beeldenschennis, het verbranden der houten godenbeelden en de gewelddadigheden jegens de priesters, waaraan zich de Hebreën zouden hebben schuldig gemaakt. Aan zulken puriteinschen ijver, die eerst in de 8e eeuw kon opkomen, waren de arme bewoners van Goshen zeker onschuldig. Manetho en de joodsche geschiedschrijvers hebben elkander wederkeerig bedrogen, zonder het te weten. De verhalen van Chaeremôn en Lysimachos zijn nog onwaarschijnlijker.

stamverwanten reeds vroeger, door de Egyptenaars toegelaten. Ramses de Groote, op zijn tochten tegen de Cheta meermalen deze landstreek doortrekkend, en wiens vader met Avaris of Pelousion, in de nabijheid daarvan gelegen, in betrekking stond, schijnt het voornemen te hebben opgevat, de bewoners van dit weideland te egyptianizeeren, te beschaven, en alzoo tot een werkelijk deel van zijn volk te maken. Daarbij moest hij hen aan een gezeten leven gewennen; in het weideland moesten steden gebouwd of uitgebreid worden; het zwervend leven moest vaarwel gezegd en het herdersbedrijf met andere verwisseld worden, en, natuurlijk gevolg van dit alles, in de oudheid daarmee noodwendig verbonden, ook de godsvereering moest hervormd en voor de eenvoudige aanbidding bij de Nomaden in gebruik, de egyptische ritus in de plaats gesteld worden [1]. Dat schijnt den tegenzin der ruwe maar onbedorven natuurkinderen te hebben opgewekt. Onwillig bogen zij zich onder het juk, totdat ze, in de woelingen en verwarring door den dood des machtigen heerschers in Egypte ontstaan, gelegenheid vonden, met hulp van oostelijker gevestigde stamverwanten, het voor hen ongastvrij geworden land weer te verlaten en in de woestijn een moeilijk en hard, maar vrij leven te leiden. Opmerkelijk is zeker, dat juist Menefthes (Merneptah), de zwakke opvolger zijns vaders, wiens regeering, zooals uit de schaarsche der monumenten blijkt, zeer onrustig moet geweest zijn en die een hardnekkigen oorlog tegen de Libyërs had te voeren, noodig vond zijn rezidentie

[1] Zeer juist merkt Weber, *Gesch. d. Volk. Isr*, I. 65. 77 op, dat in de oudheid althans verwisseling van 't herdersleven met gezeten leven, verandering in den godsdienst ten gevolge moest hebben. Ook Kuenen kent aan den strijd tusschen Israel en Egypte een godsdienstig karakter toe. I, 127 vg.

van Thebe naar Memfis te verplaatsen, en dat hij een hartstochtelijk vereerder van den god Sutech van Pelousion was. Misschien was hij het, die de vereering van dezen god op de egyptische wijs aan de Nomaden van Goshen wilde opdringen.

Het zou geheel verkeerd zijn hieruit de gevolgtrekking te maken, dat ik de Hebreën in Goshen als een soort van oorspronkelijke monotheïsten beschouw, die weigerden de afgoderij van Egypte over te nemen, op dezelfde wijs als bijvoorbeeld de latere joden zich tegen de opgedrongen grieksche beschaving en godsdienst verzetten, waarmee Antiochos Epifanès hen vervolgde. Indien zij weigerden Egyptenaars in godsdienst en zeden te worden, dan was dat zeker ten deele uit een rechtmatig gevoel van zelfstandigheid en nationaliteit, ten deele omdat de egyptische godsdienstbegrippen en gebruiken aan hun behoeften niet voldeden; zeker niet, omdat zij zooveel hooger stonden. Welke goden zij in Goshen vereerden en op hoedanige wijs zij dit deden, kan, gelijk van-zelf spreekt, thans niet meer worden uitgemaakt. Volgens de overlevering, zooals zij door een priesterlijken schrijver wordt weergegeven, zou Mozes de eerste geweest zijn, aan wien God zich onder den naam Jahveh heeft bekend gemaakt; aan de aartsvaders daarentegen was hij slechts onder den naam El-Shaddai bekend geweest [1]; met andere woorden, dat Jahveh eerst sedert Mozes en door hem de volksgod van Israël is geworden, maar dat de Hebreën oorspronkelijk God Shaddai, „den geweldige”, als den hoogsten vereerden. Deze overlevering is zeer jong, zooals het elohistische geschrift, waarin zij voorkomt. De profetische schrijver van wien oudere bestanddeelen van den Penta-

[1] Exod. 6, 2.

teuch afkomstig zijn, weet van haar nog niets. Hij vindt geen bezwaar den naam Jahveh zelfs aan aartsvaders in den mond te leggen, ja, hij verzekert uitdrukkelijk, dat men sedert Set, den zoon van Adam, den naam Jahveh aanriep [1]. Hierin alleen komt hij met den anderen schrijver overeen, dat Jahveh, de god der vaderen, zich aan Mozes opnieuw openbaart, zooal niet onder een nieuwen naam, althans niet zonder voor hem den dieperen zin van dien naam te onthullen [2]. Toch heet Jahveh ook bij de oudste Profeten van Juda en Israël, die geschriften hebben nagelaten, altijd: „Israël's god van Egypteland af" [3]. Bij de lateren heerscht zelfs de overtuiging, dat zij zich in Egypte aan de afgoderij des lands hebben schuldig gemaakt, wat daarmee trouwens niet strijdt [4]. Het is moeilijk hier te beslissen. Over Jahveh en de invoering of hervorming van zijn vereering door Mozes, moet in een volgend Hoofdstuk worden gesproken. Zeker zou ik op grond van een zoo late overlevering niet durven verzekeren, dat de vroegste nationale god van Israël, dien zij dan ook in Goshen aanbaden, El-Shaddai genoemd, nog veel minder, zooals men er wel bijvoegt, dat hij onder het beeld van een jongen stier werd voorgesteld. Het stierbeeld is zoo zeker kanaäneesch als de levende stier egyptisch. Veel waarschijnlijker komt mij voor, dat de kleine stam van herders in Goshen gedaan zal hebben, zooals men in de oudheid altoos deed, en, met behoud van eigen oudere godheden, den grooten god van 't land dat zij bewoonden, als hun hoogsten zullen aangenomen en op hun manier vereerd hebben. De groote god van geheel Noord-Egypte en bijzonder van het Delta was Set, of juister: de goden van die landstreek kwamen

[1] Gen. 4, 26. [2] Exod. 3, 14. [3] Hos. 13, 4.
[4] Ezek. 20, 7 vg. 23 *passim*.

naar het oordeel der Egyptenaars, voor wie ze eigenlijk vreemde godheden waren, in karakter en eigenschappen het meest overeen met den god, die in hun nationalen godenkring de plaats van den wreker en rechter vervulde. Waarschijnlijk zal ook de klank van zijn naam op dien van den noord-egyptischen god hebben geleken, vooral toen die eenige wijziging had ondergaan. In Ethiopië en Nubië, waar hij om dezelfde reden tot landsgod verklaard was, heette hij meestal Suti, in Noord-Egypte bij voorkeur Sutech, gelijk hij ook bij de Cheta genoemd wordt. In de onmiddellijke nabijheid van Gosen, te Tanis en te Pelousion, had hij prachtige tempels, door de Hyksôs-koningen gesticht en versierd en door Seti I nog in eere gehouden. Sutech, waarschijnlijk egyptische poging om Çedeq, den rechtvaardige, weer te geven, zal wellicht dan ook de hoofdgod der Hebreën in Goshen geweest zijn; althans zijn er in hun eerdienst nog later sporen te ontdekken, dat zij van oudsher een god aangebeden hebben, die met Suti of Sutech van dezelfde natuur was. Maar indien zij hem vereerden, dan was het naar de wijs der Nomaden, niet zooals het in de naburige groote steden geschiedde, en het is zeer mogelijk dat een poging om hen daartoe te dwingen hen tot tegenstand uitlokte en van den god-zelven tevens vervreemde [1].

[1] Het meeste wat Pleyte, *Rel. des Pré-Israélites; Recherches sur le dieu Seth*, daarover gist kan niet onvoorwaardelijk worden aangenomen of zou door hemzelven niet meer worden onderschreven. Zie de recenziën van Kuenen en Land, in *Godg. Bijdr* en *Gids* voor 1863. Zeer ten onrechte vereenzelvigen egyptologen, zooals Lepsius en Brugsch, den god Sutech, zooals hij ook bij de Cheta voorkomt, met Baäl, en meenen zij dat met zekeren god Bar, door de Egyptenaars met Sutech op ééne lijn gesteld, Bal of Baäl bedoeld wordt (De Egyptenaars hebben geen eigenlijke *l*); doch Bar is Bar, een zeer bekende

Is deze gissing juist, dan was een vuurgod de oudste god, dien de Hebreën in Goshen vereerden. Daarmee stemt, voor zooveel het mogelijk is de duistere plaats te verstaan, een uitspraak van den profeet Amos overeen [1]. "Hebt gij mij offers en gaven gebracht in de woestijn, veertig jaar lang, o huis van Israël?" zoo laat hij Jahveh vragen. En het antwoord van Jahveh zelven luidt: dat zij de tent van hun Melek of koning droegen, voorts den Kijun, hun (hunner) beelden en de ster huns gods die zij zich gemaakt hadden. Alleen in de onhistorische veertig jaren komt Amos hier met de gewone, gangbare traditie overeen. Overigens wijkt hij in alles van haar af. Dat de eerste vraag ontkennend beantwoord moet worden, dat de Hebreën gedurende hun omzwerving in de woestijn, niet Jahveh, maar anderen als hoogste goden vereerden, en dat die goden: Melek, Kijun en zekere sterregod waren, waarvoor zij een tent en waarvan zij beelden met zich droegen, dat is, bij alle moeilijkheid van de verklaring, met zekerheid uit Amos' woorden op te maken [2]. Melek kennen wij als een algemeenen naam voor de hoogste of verhevenste Baäl's; hij is de koning der goden, meestal een vuurgod. Kijun, of zooals beter gelezen wordt:

---

mesopotamische naam voor den geweldigen vuurgod Adar, den Melek der westersche Semieten. Ook Sutech of Çedeq, die weer van Ptah, heer der el, in 't wezen niet verschilt, is een vuurgod. Wij zullen zien, dat er nog meer grond is, om aan de oude Hebreën aanbidding van een vuurgod toe te schrijven.

[1] Amos 5, 25 vgg., een plaats in de laatste jaren het voorwerp van levendigen strijd onder de geleerden.

[2] Letterlijk staat er: "den Kijun uw (of uwer) beelden." Hitzig o. d. p. vertaalt dit dan ook: "Das Gerüste euer Bilder." Dozy (z. ond.) houdt de lezing voor bedorven en verandert het meervoud in een enkelvoud: "den K. uw afgodsbeeld."

Keivan, het afgodsbeeld, en de ster huns gods die zij zich gemaakt hadden, zijn een en hetzelfde voorwerp. Keivan is de planeet Saturnus, de hoogste van alle, god der verhevenste hemelsfeer, wiens afbeelding, de ster huns gods, zij met zich droegen. De vóór-mozaïsche goden der Hebreën, die zij voor hetgeen Mozes hun predikte zeker niet aanstonds hebben laten varen, waren dus vooral twee openbaringen van het hemelsche, scheppende vuur, zooals dat in het Noorden van Egypte overal werd vereerd: de Melek, de koning des hemels, de schitterende, gloeiende openbaring van den vuurgod in de heete zomerzon, die hoogstwaarschijnlijk zijn vrouwelijke zijde: de Meleket des hemels, de nachtelijke verschijning van het kosmische vuur, de strenge maangodin naast zich had; en de god van den hoogsten hemel op één na, de hoogste der zichtbare sferen, die zich in de planeet Saturnus vertoonde. De heiligheid van den zevenden dag — een vóór-mozaïsche instelling — reeds van ouds door de Hebreën in acht genomen, bevestigt deze profetische overlevering.

Men wachte zich den planeetgod Saturnus of Keivan met den koren- of landbouwgod Saturnus of Kronos te verwarren, die natuurlijk door veehoeders als de bewoners van Gosen niet kon worden gediend. Zooveel blijkt hieruit met zekerheid, dat, al mogen de Hebreën toen zij Gosen verlieten nog een kinderlijk en weinig ontwikkeld volk zijn geweest, hun natuurdienst den hoogsten trap had bereikt en dat punt genaderd was, waar Fetisisme en Animisme elkander ontmoeten en de voorstelling van een door de zinnen niet waarneembaren, geestelijken god kan ontstaan [1].

[1] Over de plaats uit Amos heerscht veel verschil. Dozy, *Israelieten*

Intusschen heeft Amos zeker in deze plaats het gansche pantheon der oude Hebreën niet opgenoemd. Zoo hebben zij onder hun mindere godheden zeker Gad geteld, een godheid ook elders onder de Semieten zeer vereerd, het groote geluk, in de planeet Jupiter zich vertoonend, en aan wien een der stammen zelfs den naam ontleende [1]. Een god van gelijke soort, een geluksgod, was Asher, de gemaal, de mannelijke Ashera, naar wien een andere stam zich noemde. Wellicht moet ook Ruben (Re'ubel) daartoe worden gerekend. Zoo hadden zij dan nevens de groote, gemeenschappelijke goden nog hun stamgoden en in de

---

te Mekka, 37, vertaalt vs. 25 aldus: „Gij droegt de tent van uwen koning en Kijoen (Keiwan) uw afgodsbeeld, de ster uws gods, dien gij u gemaakt hadt." Hij houdt het er voor, dat de Israelieten Baäl-dienaars waren, omdat Keivan tot de Baälîm behoorde, ja, dat de zoogenaamde tabernakel en de ark niet aan Jahveh maar aan Baäl gewijd waren. Behalve op dit laatste punt stemmen Prof. Kuenen en Prof. de Goeje thans met hem overeen. Kuenen,I,253 vgg. *Theol. Tijds.* II, 591 (vroeger *Ggl. Bijdr.* 1864, 455—467 anders). Hij ziet echter in Amos' woorden geen onbepaalde loochening van allen Jahveh-dienst in de woestijn, en vergelijkt daartoe Jerem. 7, 21—23. Hij onderscheidt Jahveh, Melek en Kijun. Ook de Goeje, *Gids*, Maart 1865. 532 vgg., acht de bedoelde tegenstelling niet zoo scherp als Dozy. Hij neemt, en terecht, de mogelijkheid aan, dat een Melekstent en Jahvehheiligdom nevens elkander kunnen bestaan hebben, doch houdt — niet zonder grond — de ark voor bepaald jahvistisch. Onder Melek en Keivan verstaat hij dezelfden. Voor mij, die de Melekgoden als een deel, de bloem der Baälîm beschouw, kan de vraag niet van veel beteekenis zijn, of de Hebreën in de woestijn hun koning ook wel Baäl, Heer, noemden. De meening van Oort, *Dienst der Baälim*, 15—18., *Menschenoffer in Israel*, 64 vgg., waarin hij met Graf samenstemt, dat Amos de Israelieten in de woestijn tegen zijn tijdgenooten overstelt, is, geloof ik, door anderen genoegzaam weerlegd.

[1] Selden, *De Diis Syr.* 76 vgg. Ten onrechte houdt Movers, *Rel. der Phoen.*, 636 en 650, Gad voor de planeet Venus. Meni, het kleine geluk, schijnt Venus geweest te zijn. Münter, *Rel. d. Babyl*, 14.

de Terafîm, kleinere en grootere beelden, een soort van huisgoden, die voor beschermheiligen der woning moesten dienen en door wier bemiddeling tevens de toekomst werd voorspeld [1].

Wat hun godsdienstige denkbeelden betreft, komen de oude Hebreën in Goshen en in de woestijn dus geheel met hun stamverwanten overeen. Niets bewijst dat zij in godsdienstige ontwikkeling hooger stonden dan dezen. Den eersten stoot tot die hoogere ontwikkeling zouden zij van een voor hen gewichtige gebeurtenis en van een machtigen persoonlijken invloed ontvangen.

[1] Kuenen I, 83. 246. Over den Slangengod door Mozes ter aanbidding voorgesteld, zie onder.

HOOFDSTUK IX.

HET OORSPRONKELIJK JAHVISME EN MOZES.

Naar de voorstelling der latere Jahvisten is Mozes niet alleen de man geweest, die de losverbonden stammen van uit Egypte geweken Hebreeën tot een zekere volkseenheid bracht, maar ook degeen, die hun in Jahveh een eigen nationalen god gaf. Bij den Sinaï deed hij het volk een verbond met dezen god sluiten en vaardigde daar, in Jahveh's naam, de wetten uit, waaraan zich Jahveh's volk voortaan had te houden. Al de wetten, die in den loop der volgende eeuwen ontstonden, zelfs die na de babylonische ballingschap door de priesters in hun belang werden gemaakt, worden in den Pentateuch aan Mozes toegeschreven. Een prachtige tent, door een welgeordende priesterschap en onderhoorige Levieten bediend, was overal het middelpunt van 't leger, de plaats waar de gemeenschappelijke eeredienst der gemeente werd uitgeoefend. Mozes zelf had niet slechts de zuiverste en verhevenste denkbeelden omtrent zijn godheid, die geen anderen god nevens zich duldde en van wie geen beeld of gelijkenis mocht worden gemaakt, maar hij geraakte zelfs in zoo groote verontwaardiging, toen het volk bleek nog niet rijp voor zulk een geestelijke beschouwing te zijn, dat hij de wetstafelen, door Gods eigen hand beschreven, in stukken wierp.

Het is hier de plaats niet om het onhistorische van deze voorstelling uitvoerig te bewijzen. Zij is met alle idee van ontwikkeling in openbaren strijd. Indien Mozes de stichter van het israëlietische Jahvisme geweest is, zooals Buddha van het Buddhisme, Zarathustra van het Pârzisme, dan is het zeer natuurlijk dat latere hervormers de zuiverder denkbeelden die zij koesterden reeds aan hem toeschreven, maar dan mogen wij niet zoo onkritisch zijn om dit aan te nemen. Ik wil trachten in dit Hoofdstuk mijn gedachten over het oorspronkelijke Jahvisme en over het aandeel, dat Mozes aan zijn invoering kan gehad hebben, uiteen te zetten. Vergeten wij niet, dat wij hier op geheel vóórhistorisch gebied staan, met andere woorden dat wij hier spreken over een tijd, waarvan geen gedenkteekenen tot ons zijn gekomen, over toestanden die wij door rechtstreeksche berichten niet kennen, zoodat wij uit hetgeen later bestond slechts met waarschijnlijkheid kunnen opmaken, wat vroeger is geweest.

De wijze, waarop tot in den laatsten tijd door profeten en dichters van Jahveh wordt gesproken, duidt genoegzaam aan, dat hij oorspronkelijk een natuurgod is geweest. In de oorkonden van de 7e en 6e eeuw en later is het misschien beeldspraak, als men bijvoorbeeld het licht zijn kleed noemt en den wind zijn adem, maar aanvankelijk werd dat zeker letterlijk bedoeld. Die beelden nu spreken duidelijk genoeg. De gewoonste openbaring van Jahveh is het onweder, met al de verschijnselen die daarmee gepaard gaan. De donder is zijn stem, die de harten van menschen en dieren doet kloppen van vrees. Door den bliksem doodt hij zijn vijanden. Daarmee stemt het volksgeloof overeen, dat degeen die, al is 't onopzettelijk, zijn heilige ark, de kist waarin hij geacht werd

te wonen, aanraakte, aanstonds doodelijk getroffen nederstortte [1]. Zoo wordt ook de wet op Sinaï onder geweldige onweders afgekondigd, waarin Jahveh zichzelven aan zijn volk als tegenwoordig bij 't verbond doet kennen. Zoo geeft hij vuur van den hemel op het altaar van Elia op Karmel, en neemt dezen in een onweder tot zich op. Toch is het onweder wel de voornaamste, de geweldigste en indrukwekkendste, maar niet de eenige openbaring van zijn kracht. Ook de stormwind, de aardbeving, zelfs het zachte koeltje duiden zijn tegenwoordigheid aan. Hij is het, die den regen terughoudt als hij vertoornd, die hem weer overvloediglijk doet nederstorten als hij verzoend en zijn gramschap gestild is. Het hemelsche vuur en licht zijn Jahveh's bestendige, en niet toevallige of willekeurig gekozen attributen, en in den lichtenden hemel openbaart hij zijn heerlijkheid [2]. Zelfs een brandend, doch niet verterend, braambosch geldt als bewijs van zijn nabijheid; alzoo: de vurige gloed van den hemel bij zonsop- of ondergang. Zijn adem is de wind, die bij de schepping over den baaierd zweeft, de avondkoelte, waaraan Adam en Eva in den hof van Eden zijn tegenwoordigheid bemerken. Vat men al deze kenmerken bijeen, dan is het duidelijk, dat Jahveh oorspronkelijk een hemelgod moet geweest zijn.

Toch is hij niet meer de zichtbare hemel als godheid, al vertoont hij voor het oog der stervelingen daaraan den glans zijner heerlijkheid. Hij moet bepaald reeds de in den hemel wonende, de in den zichtbaren hemel ver-

---

[1] 2 Sam. 6, 7.

[2] Zie dit zeer juist aangetoond bij Kuenen, I, 48, 49 en vgl. bovendien de plaatsen: Ex. 3, 2; 24, 17. Deut. 4, 24; 9, 3. 2 Sam. 22, 9. Ps. 18, 9.

borgene god, de hoogste van alle natuurgoden geweest zijn, die, als laatste oorzaak van alle andere hemelsche verschijnselen, als bron van 't leven des heelals beschouwd werd. Deze hoogste natuurgod is degeen die gewoonlijk de dondergod wordt genoemd. Toen men van de zichtbare verschijnselen des hemels en den zichtbaren hemel zelf tot het onzichtbare opklom, zonder daarom het gebied van den natuurgodsdienst te verlaten, kwam men, naar analogie van het menschelijk wezen, tot vereering van de ziel of den geest des hemels, van datgene wat den hemel en alzoo het heelal deed leven. Leven nu is warmte; levende schepselen waren warm, koud lagen de doode neder; zoo nam men aan, dat ook in den hemel een verborgen gloed of vuur de zetel en bron des levens was. Immers waren de lichtende en brandende verschijnselen van het uitspansel, de levenswarmte en de koesterende vruchtbaarmakende gloed die van den hemel afstraalde, een bewijs, dat zulk een verborgen vuur in den hemel moest wonen. Zulk een god was de hindusche Agni, de pârzische Atar, de assyrische Adar-Çamdan, de egyptische Ptah, de helleensche Hefaestos, en ook de goden die de Semieten door den eeretitel van Melek onderscheidden, behoorden tot die soort.

Doch leven is ook ademen. Tusschen geest en adem, geest en wind, maakte men oudtijds zelfs in de taal geen onderscheid. Vandaar dat goden van den wind, zooals bijvoorbeeld de egyptische Chnum, scheppers, oorsprongen van het leven waren. Eindelijk stelde men zich ook het bloed als een levensbeginsel voor. Stond niet het bloed stil bij den dood? Was bloedverlies niet een oorzaak van vermindering der levenskracht, ja, had het niet den dood ten gevolge? »Door de gapende wonde ademde men het leven uit«, zoo heette het letterlijk. Nu is in

alle mythologieën de regen het bloed des hemels, en de verborgen bron van dien regen, de onsterfelijkheidsdrank *amrta*, als goddelijk wezen verpersoonlijkt in Soma, Haoma, Dionysos, drukte de gedachte uit van het in den hemel vloeiende bloed, dat nooit verstijfde en waaraan de goden dus hun eeuwig voortbestaan te danken hadden[1].

Nu vereenigt echter de donderende god al deze eigenschappen in zich en bezit nog andere daarenboven. In het onweder openbaart zich het leven des hemels met de grootste intenziteit, in 't loeien van den storm, in het flikkeren van 't raadselachtige bliksemvuur, in het neerplassen van den regen, terwijl de hemelgod daarbij nog bovendien zijn machtige stem in 't rollen van den donder doet hooren. De dondergod is als 't ware de eenheid van de vuur-, wind- en regengoden. Hij bezit al de krachten van dezen tegelijk. Daarom is hij overal de jongste en dus de hoogste der natuurgoden, de hoogste van alle hemelgoden, die zijn voorgangers overschaduwt en verdringt. Van deze conceptie kan men niet hooger opklimmen, zonder de sfeer van den natuurgodsdienst te verlaten. Zoo ontrukte bij de Aryers of Indo-Europeërs Zeus aan Ouranos, Indra aan Varuṇa de heerschappij; zoo werd bij hen de vurige Mars door Jupiter, de stormgod Wodan door Donar of Thor op den achtergrond geschoven. Ook bij de Mesopotamiërs hebben wij dezen god reeds ontmoet in den geweldigen onweersgod van Assur, den god des geestes en der bezieling in Babylonië, wiens naam Hu, Ao, Hea of Iva zonder twijfel met dien van Jahveh

[1] Hoezeer de Israëlieten in hun ziel- en menschkunde nog op dit standpunt stonden, toont Hitzig, *Gesch. d. Volkes Isr.*, I, 54 vgg. zeer vernuftig aan. Ziel is voor hen één met adem in de neusgaten. Gen. 2. Jes. 2, 22. en met het bloed, Deut. 12, 23. De ziel kan dus vergoten, verteerd, opgegeten worden. Jes. 53, 12. Ezek. 22, 25.

verwant is. Jahveh of Jahwa, dat wel niet de oorspronkelijke vorm van den naam zal geweest zijn, moet beteekenen: „dengeen die doet zijn," den levensoorsprong, ofschoon de profetische Jahvisten hem anders verklaarden, namelijk als: „ik ben die ik ben," als „den waarachtig zijnde"[1]. De eerstgenoemde beteekenis is de oudere, de laatstgenoemde een vrucht van hooger bespiegeling. Of de oudste beteekenis van den god Hu of Jahu niet nog eenvoudiger was, zou ik niet durven beslissen, maar het komt mij zeer waarschijnlijk voor.

Was dit het karakter van Jahveh als natuurgod, dan is de vlucht, die zijn voorstelling en vereering later — veel later trouwens — genomen heeft, niet zoo moeilijk te verklaren. Het is hier, dat de natuurgodsdienst eindigt. Hij bestaat uit twee bestanddeelen, die altijd vereenigd voorkomen, doch eenvoudig nevens elkander gesteld worden: fetisisme, aanbidding van zinnelijk waarneembare voorwerpen en verschijnselen, en animisme, vereering van onzichtbare geesten of spoken. Hier ontmoeten deze twee elementen elkander. Hier is de bij wijlen zinnelijk waarneembare hemelgeest, doch die naar zijn wezen in den

[1] De verklaring van Jahveh door „Ik ben" (Staten-Overz. „Ik zal zijn") is de gewone, ook die der oude hebreeuwsche schrijvers, en was zeker de profetische opvatting: Kuenen, *HKO.* I, 62. De verklaring door: „Die doet zijn," op het voetspoor van anderen voorgesteld door Land, *Theol. Tijds.* II (1868), 157 vgg. heeft de instemming van Kuenen, I, 397. Opmerkelijk is het, dat de babylonisch-assyrische Hu (Rawl.: Hea) ook bij voorkeur *koning* en zijn zeldon voorkomende gemalin *koningin* genoemd wordt. Rawlinson, *Essay*, 608. De naam wordt ook *Bin* uitgesproken, waarin Hincks, *On assyr. Mythology*, *Transact. R. Ir. Acad.* XXIII, 1855, 413 een arisch woord wil zien, samenhangende met ons *wind*, 't lat. *ventus*. Ik vermeld deze meening tot aanvulling van het boven, blz. 309 vgg. geschrevene. Het is of bij dezen god alles naar de Aryers wijst, zooals nader nog zal blijken.

hemel verborgen en dus onzichtbaar is. Ontwikkelt zulk een godsdienst zich verder, doen zijn belijders ook slechts ééne schrede vooruit, dan is men wel gedwongen het natuurstandpunt te verlaten; het bovennatuurlijke vervangt het natuurlijke, de weg tot geestelijker aanbidding en tot monotheïsme is gebaand.

De wijs waarop de Israëlieten hun Jahveh voorstelden, bevestigt hetgeen ik over zijn eigenlijk karakter gezegd heb. Ik spreek niet van den jongen stier of het gouden kalf, een kanaänesche afbeelding van de godheid, die naar 't schijnt slechts door een revolutionairen maatregel met Jahvehdienst verbonden werd, althans bij zijn eerdienst zeker niet oorspronkelijk behoorde. Evenmin gewaag ik van den bok, al heeft men het vermoeden geuit dat Jahveh oudtijds ook in die gedaante werd voorgesteld, omdat dit ook niet meer dan een vermoeden is[1]. De bok, evenals de ram, symbool van den geest of de ziel, zou anders voor den god van 't leven des hemels geen ongeschikt beeld zijn geweest, al komt het met onzen smaak minder overeen. Maar het gewone en zeker oudste zinnebeeld — liever moest ik zeggen de gebruikelijkste voorstelling — van Jahveh is een kist met eeuwig gesloten deksel, staande tusschen twee Kerubîm. Hoe ook de latere voorstelling dezer wezens in den tempel van Salomo geweest moge zijn, oorspronkelijk kunnen zij niet anders wezen dan de grijpen of griffioenen die den schat des hemels, met andere woorden de donderwolken die het verborgene hemelvuur bewaken. De ark met haar trawanten kan geen andere beteekenis hebben dan deze.

---

[1] Levit. 17, 7, waar voor *boschduivelen* »bokken« moet vertaald worden. Zie tegen Oort die dit loochent: De Goeje, *Gids*, Maart, 1865, 545 vg. Vgl. Dozy, *Israël. te Mekka*, 42.

Ook als slang, symbool van den bliksem, schijnt Jahveh reeds vroeg te zijn afgebeeld. Althans nog tot onder de regeering van 'Hizkia bestond zulk een »kopergod,« gelijk men hem noemde, die door dezen koning eerst werd vernield. Men zeide dat hij door Mozes was gemaakt, hetgeen, of het juist is dan niet, zeker voor een hooge oudheid van het beeld getuigt [1]. Ook de Serafîm die Jahveh zoo dikwijls omringen zijn niet anders dan slangen, die de bliksemstralen afbeelden. Er is grond om aan te nemen dat ook de babylonische Ilu de gedaante van een slang had.

Het groote feest van Jahveh viel in den herfst: het is bewezen, dat het zoogenaamde Loofhuttenfeest het oudste en langen tijd het eenige algemeene godsdienstige volksfeest der Israëlieten, het feest bij uitnemendheid geweest is. In den herfst is de donder- en regengod het machtigst. In Kanaän werd met dit herfstfeest van Jahveh dat van den wijn- en vruchtenoogst verbonden. Regen en soma of wijn verschillen in de mythologische voorstelling wezenlijk niet. Ook wordt de dondergod veeltijds voorgesteld als bezield door den bedwelmenden, opwekkenden drank, waaraan een levengevende kracht wordt toegeschreven [2]. Dat deze gedachte echter niet oorspron-

[1] Het behoeft wel niet gezegd te wordon, dat het verhaal omtrent de oprichting der koperen slang door Mozes, om den beet van giftige adders af te weren, Num. 21, 6—9, even onhistorisch is als dat omtrent het oprichten van het gouden kalf door Aäron. Beide verhalen hebben een strekking, het laatste een polemische tegen den noord-israëlietischen stierdienst, het eerste een apologetische, om het bestaan van den Ne'hushtan te verklaren.

[2] Land, *Theol. Tijds.*, II (1868), 160 vgg., wil hieruit afleiden dat Jahveh of Jao de herfstzon is. De god van den wijn is zeker oorspronkelijk geen zonnegod, al wordt hij natuurlijk door Macrobius daartoe gemaakt. Zelfs Dionysos is dat werkelijk niet.

kelijk tot het feest van Jahveh behoorde, maar eigenlijk daaraan vreemd was, blijkt uit de omstandigheid, dat de strengstrechtzinnige Jahvisten, die wij later zullen leeren kennen, en wier streven was den voorvaderlijken godsdienst in zijn eerste reinheid te herstellen, zich zorgvuldig van het drinken van wijn onthielden.

Zoodanig was de Jahveh der Hebreën. Door de geheele verdere ontwikkeling van het hebreeuwsche of israëlietische Jahvisme heen, en hoe ook het godsbegrip bij hen werd gewijzigd en verzacht, is dat de grondtoon van 't karakter aan dezen nationalen god eigen. De vraag is echter: hoe en wanneer hij dat geworden is? Men heeft daaromtrent zeer verschillende gissingen geopperd, waarvan ik hier niet mag zwijgen.

Jahveh, heeft men beweerd, is een egyptische godheid, door Mozes, die in al de wijsheid der egyptische priesterschap was opgevoed, aan de theologie van deze laatste ontleend. Er zijn zonder twijfel merkwaardige overeenkomsten tusschen den eerdienst der Egyptenaars en der Israëlieten. De besnijdenis, dat bondsteeken waaraan door den Israëliet zoo groote waarde gehecht werd, was een afrikaansch gebruik, bij de Egyptenaren, indien al niet — wat waarschijnlijk doch onbewezen is — algemeen, zeker althans op de priesters en gewijden toegepast [1]. Ook bij de Israëlieten is dit gebruik zeker

[1] Chabas, *De la circoncision chez les Égyptiens*, houdt het gebruik voor algemeen in Egypte. Hitzig, *Gesch. d. Volk. Isr.*, I, 86 vg. wil een verschil in beteekenis tusschen de egyptische en israëlietische besnijdenis zien. De eerste zou een teeken van inwijding tot het priesterambt of de hoogere graden van heiligheid, de laatste een algemeen verbondsteeken zijn. Indien het eerste al bewezen ware, dan zou daaruit slechts volgen dat de Israëlieten, door algemeene toepassing van den inwijdingsritus, zichzelf als een heilig verbond van ingewijden, als een priesterlijk volk hebben willen aanduiden.

oud. Maar vooreerst is het zeer twijfelachtig, of het bij hen eerst na den uittocht is ingevoerd en niet tot een vroegeren godsdienstvorm dan het Jahvisme behoorde. Ook bestond het gebruik nog bij andere aziatische volken, waarvan sommige, zooals wellicht de Feniciërs en eenige arabische stammen, het wel van de Egyptenaars kunnen overgenomen hebben, anderen zooals de Kolchers daarentegen niet [2]. Men heeft voorts gewezen op het linnen kleed der priesters, het verbod van wijndrinken vóór het verrichten der heilige handelingen, het onreine, dat is: het heilige van het zwijnenvleesch voor beide volken, waardoor de Israëlieten zich juist van hun naaste verwanten onderscheidden, het verbod om stieren en kalveren anders dan als offers te mogen slachten [3], het gebruik van Urîm en Tummîm, kleine beeldjes van licht- en waarheidsgoden, wier naam slechts uit het Egyptisch voldoende kan worden verklaard, en die bij beide volken dienden om den wil der godheid te leeren kennen [4]. Maar voor den egyptischen oorsprong van het Jahvisme bewijst dit alles nog niets. Er zou nog moeten bewezen worden, dat al deze gebruiken daarmee in verband stonden en door Mozes waren ingevoerd. Zij kunnen reeds veel vroeger, tijdens het vrij langdurig verblijf der Hebreën in Egypte, door hen overgenomen en later met hun nieuwen godsdienst vereenigd zijn. Geheel verschillende godsdiensten hebben dergelijke instellingen aan elkander ontleend, en dikwijls zijn zij van oude in nieuwe godsdiensten eenvoudig overgegaan. Zeker is, dat de oude

[1] Kuenen, *HKO*, I, 122 vgg.

[2] Herod. 2, 37 vermeldt het bestaan van dit gebruik bij de Kolchers.

[3] Vgl. Herod. 2, 41 met Lev. 17, 1—9.

[4] Sharpe, *Egypt. mythology and egypt. Christianity*, (1863), 32.

Hebreën vrij wat meer aan Egypte en zijn beschaving ontleend hebben, dan hun oorkonden doen vermoeden. Zelfs den vorm hunner poëzie, het zoogenaamde parallelisme der leden, zoo eigenaardig en in geen andere letterkunde zelfs van Semieten, doch wel in die der Egyptenaars gebruikelijk, schijnen zij van dezen te hebben overgenomen [1]. Men heeft ook in de namen hunner oudste leiders verbasteringen van het Egyptisch meenen te zien [2]. Een zeker gevoel van verwantschap met Egypte verraadt zich bij de Israëlieten steeds. De heerschende stammen van Israël in de vroegste oudheid: Efraïm en Manasse, het huis Jozefs, leiden hun oorsprong af van een heliopolitaansche moeder, de dochter van een Ra-priester uit An. Nog in de deuteronomische wet, onder Josia's regeering opgeteekend, wordt aan het derde geslacht van onder Israël levende Egygtenaren de toegang tot de heilige vergadering verzekerd: de Egyptenaar mag niet als de Moabiet of Ammoniet een gruwel zijn voor Israël, want Israël

---

[1] Deze belangrijke opmerking is van Pleyte, *Theol. Tijds.* III, 238 vgg.

[2] De naam Mozes, Moshè, wordt reeds in den Pentateuch uit het Egyptisch afgeleid, Ex. 2, 10, naar den klank en onnauwkeurig. Volg. Lepsius en Brugsch beteekent hij: Mes, Messu = het kind. Land, *Theol. Tyds.* III, 362 verklaart zich daartegen en zegt dat Moshè = Mawshaj echt-hebreeuwsch is, dech zonder dat hij in staat is de beteekenis van den naam te gissen. Pine'has kemt inderdaad wonderbaar overeen met *Pa nachasi*, Heer der negers, een waardigheids- en eigennaam in Egypte; 'Hur doet aan Har of Horos denken. Zelfs de namen der vroedvrouwen Ex. 1, 15 klinken egyptisch. Siphra is: dochter van Ra; Fua (Phua) herinnert aan het egyptische fuā: „een afstammeling hebben," waarmee fu-ūar: „zwanger zijn, een zwangere," in verband staat. Wellicht zijn zij vruchtbaarheidsgodinnen, helpsters bij de geboorte, door de Hebreën in navolging der Egyptenaars vereerd, en in 't latere verhaal als personen voorgesteld

is vreemdeling geweest in zijn land [1]. Ik erken, dat ik in de Verbonds-ark, de heilige kist, waarover later meer gezegd moet worden, niet anders dan de navolging van een egyptisch model kan zien, en dat die zeer bepaald bij den Jahvehdienst behoorde. Maar dát zelfs is geen voldoende reden om het Jahvisme voor egyptisch te verklaren. Het karakter van Jahveh mag met dat van sommige egyptische godheden eenigermate overeenkomen, het komt veel meer met dat der mesopotamische goden overeen. Zeker is het geheel onjuist hem met den egyptischen maangod te vereenzelvigen, wiens naam, naar een onjuiste uitspraak: Ioh, eenigszins met Jahveh overeenkomt [2]. Wij kunnen wel vaststellen dat de oorsprong van het Jahvisme niet bij de Egyptenaars is te zoeken.

Maar is Jahveh wel „Israël's god van Egypteland af," zooals later de profeten hem noemen? Is hij niet veeleer een kanaänesche god, wiens naam de Israëlieten eerst na hun vestiging in Kanaän op hun nationalen god overdroegen, en wiens begrip, zooals van-zelf spreekt, dan ook met dat van dezen laatste werd versmolten?

---

[1] Deut 23, 7. Het gebod kan veel ouder zijn dan de wet, en vindt in de staatkunde van Josia, die naar Egypte neigde, geen genoegzamen grond.

[2] De betere uitspraak is Aäh. De vergelijking van Jahveh met Aäh of Ioh is van Röth, *Gesch. uns. abendl. Philos.*, I. nt 175. p. 146 en wordt o. a. overgenomen door Menzel, *Staats- u. Relig. Gesch. Isr.* 19 vg. De beweringen van Brugsch, *Aus dem Orient*, II, 46 vgg. 68 vg. zijn voldoende wederlegd door Kuenen, I, 271 vg. en 395 vgg. Bedrieg ik mij niet, dan rust Brugsch's gevoelen, dat de hoogste god der Egyptenaars door *Nuk pu nuk*, ik (ben) die ik (ben), aangeduid, met den god, waarvan Exod. 3, 14 sprake is, zou overeenkomen, op een weinig beduidende mystieke plaats van een lateren papyros. Trouwens: *Nuk pu nuk* = ego qui ego, is toch nog iets anders dan: „Ik ben die ik ben."

Deze vragen zijn in den laatsten tijd door sommige geleerden bevestigend beantwoord [1]. Alles wat van een godsdienstige hervorming door Mozes of van een echt-israëlietisch Jahvisme gezegd wordt, vervalt daardoor van-zelf. Onmogelijk zou het niet zijn. Veroverende volken hebben van de overwonnen natie wel meer een voornamen god, al was het slechts den naam van hun hoofdgod, overgenomen. Ook kan dit feit om zeer begrijpelijke redenen in de latere israëlietische overlevering verloren zijn gegaan. Profeten en priesters kunnen ter goeder trouw gemeend hebben, dat Jahveh reeds de god van Mozes was, ofschoon Israël eerst in den Richtertijd zijn voornaamsten god aldus leerde noemen, of eerst door Samuel hem onder dien naam leerde aanbidden [2]. Maar wat mogelijk is, is niet altijd waarschijnlijk. De overlevering is zeer eenparig en wordt ook door niet verwerpelijke gronden gesteund. De gronden waarop de gissing, die men voor haar in de plaats stelt, rust, schijnen mij daarentegen bij uitstek zwak te zijn. Zij komen eigenlijk alle hierop neer: Jao — dat is dezelfde als Jahveh — is een door de Kanaäneërs vereerde god. Ik wil dit toestemmen. Jao is dezelfde naam als Jahwa of Jahveh, dus in oorsprong dezelfde god. In Babel en Assur werd hij, ofschoon op zeer verschillende wijze, aangebeden. Er zijn eenige sporen, zooals in de namen Bithyas en

---

[1] Alzoo Bishop Colenso, *Pentat. & Joshuah*, V, 269—284. en *App.* III, 305—320. Land, *Theol. Tyds.* II (1868) 160 vgg. en nader tegen Kuenen, Ald. III (1869) 347 vgg. Vgl. De Goeje, *Theol. Tijds.* II (1868), 181 vg. Uitvoerig handelt over het vraagstuk Kuenen I, 274, nt 4. 294, nt 3. en bijzonder 397 vgg.

[2] Volgens Land zou Jahveh in de Richteren-periode langzamerhand de god van Israël geworden zijn; volgens Colenso zou die hervorming aan Samuel te danken zijn.

Abdias, dat hij ook aan de Feniciërs niet vreemd was. De zoon van een der syrische Hazaël's heet Jahulahu (Jahu is met hem), en een andere syrische koning, die zijn rezidentie te Damaskus heeft, heet Mariah of Morjah, Heer Jah [1]. Het kan mogelijk zijn, dat de giblietische Adonis of de askelonietische en sidonische Eshmun, die ook in Kanaän vereerd werden, den naam Jahu droegen [2]. Maar daaruit volgt nu nog niet, dat de Israëlieten dezen god en zijn naam eerst in Kanaän leerden kennen, waar hij toch ook niet alleen vereerd werd. Hun eigen Jahveh was een andere. Niet de weelderige, zooals de syrische was, niet de liefelijke herfstgod, die de menschen verheugt met wijn en olie, maar de grimmige, toornige, strijdhaftige dondergod, wien de landbouw en het gezeten leven niet welbehagelijk en de wijn een gruwel is. Het zijn twee Jahveh's, die wij ook van elders kennen — men denke slechts aan den barren assyrischen en den vriendelijken babylonischen Hu — en die aanvankelijk vijandig tegen elkander overstonden, doch wier begrip, toen Israël zich in Kanaän vestigde, vanzelf in elkander vloeien moest. Reeds in de allereerste jaren van de periode der Richters vinden wij Israëlieten naar Jahveh genoemd: Joas, Jotam, Jonatan, de kleinzoon van Mozes, om van Jozua, die eerst Hosea heette,

---

[1] Ops. bij Talbot, *Gloss.* 125.

[2] Ik zie niet in dat het veelbesproken orakel van den klarischen Apollo (zie de aangeh. pll. van Colenso, Land en Kuenen), hetzij echt en oud of later gefingeerd, de aanbidding van Jao als herfstgod in Palestina bewijzen kan. Macrobius is geen mytholoog, die bijzonder te vertrouwen is. Het verband tusschen Jao en den griekschen Dionysos ter eene, den fenicischen Adonis ter andere zijde, is niet te loochenen. Het is niet onbelangrijk, dat te onderzoeken. Maar het ligt eigenlijk buiten onze kwestie.

en Jokebed, Mozes' moeder, wier historische beteekenis niet vaststaat, niet te spreken. Het lied van Debora is zeker oud, en daarin komt Jahveh niet slechts als de volksgod van Israël voor, maar wordt hij ook geschilderd op een wijs die met den »teederen, weelderigen Jao« niets gemeen heeft. Daar ziet de profetes hem opkomen uit Edom en Seïr, waaruit blijkt dat daar niet een kanaänesche god kan bedoeld zijn, maar wel de Jahveh der woestijn, die de Kanaäneërs overwint[1].

Om het echte, oorspronkelijke, laat mij zeggen: mozaïsche Jahvisme te leeren kennen, doet men best te letten op een verschijnsel, dat geen andere bedoeling kan gehad hebben dan een herstelling daarvan in zijn aloude reinheid. In den loop dezer geschiedenis zullen wij de sekte der Rekabieten ontmoeten, aldus genoemd naar haar stichter. Toen het niet meer mogelijk was, bij het toenemen der beschaving in Juda, daar het nomadenleven rustig voort te zetten, namen deze lieden, onder aanvoering van Jonadab ben-Rekab, de wijk naar een minder bevolkt gedeelte van het rijk Israël en vestigden zich daar. Zij bouwden geen huizen maar leefden in tenten; landbouw en hetgeen daarmee samenhing was verboden; wijn mocht over hun lippen niet komen. En hoe ijverige Jahvisten deze menschen waren, blijkt uit het welbehagen van Jonadab, hun hoofd, in de woedende wraakoefeningen van den Jahvist Jehu, die 't geslacht van A'hab uitroeide. Deze sekte nu behoorde tot een stam, die zich reeds in

[1] Wat Land, *Theol. Tyds.* III (1869), daartegen aanvoert, dat Iliad. 6, 300, Athene ook van den Olympos komt om de Achaeërs te helpen, terwijl zij toch tevens onder de Trojanen vereerd wordt, bewijst te weinig. De Acheërs hadden hun echten, inheemschen Athenedienst. Het geval zou alleen gelijk staan wanneer bewezen kon worden, dat zij deze godin van de Trojanen hadden overgenomen.

de woestijn bij Israël had aangesloten en steeds tot zijn bondgenooten en vrienden bleef behooren, maar die altijd aan het zwervende herdersleven getrouw was, de stam der Kenieten met de nauwverwante Kenizieten. Kaleb, in de overlevering het hoofd van den stam Juda, was een Keniziet; Jaël de moordenares van den kanaäneschen veldheer Sisera, die een schuilplaats zocht in haar tent, een Kenietische; en het mag thans als zeker worden aangenomen, dat ook Jetro of Rehuël, de schoonvader van Mozes, 't zij dat hij een stamhoofd of een tot persoon geworden stam is, een Keniet was. Brengt men deze feiten met elkander samen: Kenieten de rechtzinnige ijveraars voor het onvervalschte Jahvisme tot de ballingschap toe; Kenieten trouwe bondgenooten van de Israëlieten en Kenizieten geheel met Juda versmolten; Kenieten wonend om den Sinaï, toen Mozes daarheen vluchtte en toen hij Israël derwaarts uitleidde; dan wordt de historische kern der overlevering duidelijk en deze tevens volkomen gerechtvaardigd. Jahveh, de eigenlijke nationale volksgod van Israël, met wien het, niet zelf natuurlijk, maar door middel van zijn stamhoofden, een verbond bij den Sinaï sloot [1], is de god der woestijn, door de Kenieten en hun naaste verwanten reeds vóór hen vereerd, de strenge, niet de weelderige Jahveh, die daarom opdaagt uit Seïr en Edom en wiens heerlijkheid Elia op den Horeb, een der toppen van den Sinaï, gaat aanschouwen. Door Mozes leerden zij hem kennen, en trouwens, dat zij hem nu als hun hoogsten god aannamen, was niet meer dan natuurlijk en geraden. Hun oude goden, hun vuurgod, hun planeetgod verzaakten zij niet. Maar, Egypte

[1] Naar de overlevering brengt ook Jetro een offer aan Jahveh en zit hij met de israëlietische stamhoofden bij 't offermaal aan; Exod. 18.

verlatend, waren zij op het gebied eener andere godheid gekomen. Zij konden er niet veilig zijn, zij konden er niet wonen, zonder ook met hem een verbond te sluiten. Hij was van nu aan ook hun god, gelijk hij het van de vorige bewoners van dat land geweest was. Vandaar dat zij hem aanvankelijk in Kanaän vergaten voor de goden des lands, totdat bijzondere gebeurtenissen bij hen de herinnering verlevendigden aan den god, onder wiens bescherming en aanvoering zij zulke groote daden volbracht en zulke roemrijke overwinningen behaald hadden [1].

Opmerkelijk blijft intusschen altijd, dat de wezens, waardoor Jahveh steeds omringd is, de kerubîm en serafîm, griffioenen of grijpen en serpenten, namen dragen, die niet uit een semietische, maar alleen uit een arische of indogermaansche taal afgeleid kunnen worden, gelijk de naam Jahu zelf in wezen en klank met Dyu, Jupiter en Zeus en ook met den wortel van het pârzische Ahura (*ahu* = het leven) overeenkomt. Is hij een arische god, door Semieten overgenomen? Hebben Indo-europeërs nog vóór de Mesopotamiërs het Westen van Azië overstroomd en is zoo hun hemelgod met zijn trawanten het eigendom van deze laatsten geworden? Ziedaar vragen waarop

[1] Vgl. Kuenen, I, 180 en 358. Land, *Theol. Tijds.* II, 164 vg. wijst nog op Doëg den Edomiet, den opperherder van Saul, die in den Jahveh-tempel te Nob zijn devotie gaat verrichten, en op de levietische familie Korach, met het edomietische geslacht van dien naam zeker verwant. Hij herinnert ook aan het feit, dat Ismaëlieten, Midianieten en Edomieten nergens als dienaars van vreemde goden worden voorgesteld. De god *Κοζέ*, Joseph. *Ant.* XV; 7 § 9 als een idumesche genoemd, zal wel met עֹז samenhangen en wellicht niet anders dan עזי = "mijne sterkte" zijn. Ik voeg er bij dat de man, bij wien David de ark in bewaring gaf, Obed-Edom, dienaar van Edom heette, d. i. van den stamgod der Edomieten.

wij het antwoord schuldig moeten blijven. Het feit is hoogst-merkwaardig en mocht niet onvermeld blijven, maar het blijft nog raadselachtig en wij zijn niet in staat het te verklaren.

Uit hetgeen ik omtrent het oorspronkelijk Jahvisme gezegd heb, volgt reeds van-zelf, welk aandeel Mozes aan zijn invoering bij Israël moet gehad hebben. Hij heeft den god, dien hijzelf in de woestijn had leeren kennen en vereeren, tot den beschermengel van het volk dat hij stichtte gemaakt. Hervormer van den godsdienst of godsdienststichter, zooals hij in de latere overlevering wordt voorgesteld, zal hij wel niet geweest zijn, dan alleen in dezen zin. Hij was wat men thans een staatsman zou noemen, en de staatsman van die dagen, de grondlegger eener volkseenheid, had vooral te zorgen, dat die eenheid op een gemeenschappelijken godsdienst gebouwd werd. Hij koos daartoe zijn godsdienst, en wel kan hem daarbij de gedachte geleid hebben, dat die zuiverder was en frisscher dan de toenmaals bij Israël heerschende. Een nieuw volksbestaan vorderde ook een nieuwen volksgod. Monotheïst in den strengeren zin des woords kan hij niet zijn geweest. Veel later nog, in een lied aan Mozes toegeschreven [1], doch uit de assyrische periode afkomstig, heet het, dat Eljôn, de allerhoogste God, de landen tusschen de goden, de zonen van El [2], verdeelt, en aan Jahveh zijn deel, zijn toebeschikt lot: het volk van Israël, aanwijst [3]. In een

[1] Deut. 32, 8.

[2] Aldus moet gelezen worden en niet „zonen van Israël". Vgl. de LXX en een ouden palest. Targûm. Z. d. Commentt. o. d. pl.

[3] Het is mogelijk, dat Prof. de Goeje terecht ook hier Jahveh en Eljôn vereenzelvigt; de mythologische taal laat zulk een scheiding van denzelfden persoon in twee karakters toe. Hij dwaalt echter als hij daarom Jahveh tot een zonnegod maakt, waarvoor hij ook Eljôn houdt. Zij waren het geen van beiden. *Theol. Tijds.* II, 181.

later stuk [1] wordt het zoo voorgesteld, dat Jahveh zelf, als de hoogste, de verdeeling maakt; hij geeft aan de andere volken zon, maan en sterren tot goden en houdt Israël voor zich. De verklaring van den naam Jahveh door „Ik ben" kan dus ook niet van Mozes afkomstig zijn; ten hoogste kan hij in hem den gever des levens, den schepper gezien hebben.

De vraag is echter, of Mozes henotheïst was, of hij reeds, evenals bijvoorbeeld de Jahvisten onder Hizkia, de vereering van zijn god Jahveh als de eenige in Israël wilde gehandhaafd zien, zoodat elke andere eerdienst uitgeroeid en verboden werd; dan of hij tevreden was Jahveh als den oppersten, den eigen god van Israël geëerbiedigd te zien, aan wien de hoogste eer, de openlijke staatseerdienst toekwam, doch nevens wien ook andere godheden mochten aangebeden worden. De overlevering verklaart zich natuurlijk in den eersten zin. Onmogelijk zou dát niet zijn. Van zoodanig éengodendom zijn er in de oudheid werkelijk sporen te vinden. Volgens een egyptisch dokument had een koning der Hyksôs, Apapi, reeds alle andere goden behalve zijn god Sutech uitgesloten, en slechts om staatkundige redenen was hij bereid voor den thebaanschen god Amun-ra een uitzondering te maken [2]. Maar een stellig bewijs dat Mozes zoo gedacht heeft, is niet voorhanden, en hetgeen ijverige en getrouwe Jahvehdienaars nog eeuwen na hem gewoon waren te doen, maakt dit zeer onwaarschijnlijk. Wel is waar, reeds in de zoogenaamde tien geboden of tien woorden [3], door de meesten als een authentieke wet van Mozes beschouwd, wordt uitdrukkelijk geboden: „Gij

[1] Deut. 4, 19. Vgl. Jes. Sirach 17, 17.

[2] Zie boven blz. 171.

[3] Exod. 20 en Deut. 5.

zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben," hetgeen daar niet beduiden kan: "in mijn heiligdom"; vooral niet wanneer het nu volgende: "Gij zult u geen gesneden beelden maken" enz. als een later toevoegsel moet worden uitgeworpen[1] en de woorden: "gij zult u voor die niet buigen noch hen dienen," dus niet op de beelden maar op de goden slaan. Doch ook tegen den mozaïschen oorsprong van den Dekaloog zijn zeer gewichtige twijfelingen geopperd. De voorstellingen, waarop de bekende tien woorden rusten, zouden volkomen in de 8e of 7e eeuw vóór C., maar geheel niet in de 14e t' huis behooren. Maar het voornaamste bezwaar is dit, dat er een geheel andere lezing van de wet Gods zooals zij aan Mozes gegeven werd bestaat, wier samenstelling onverklaarbaar zou zijn indien de andere toen reeds voorhanden was[2]. Mozaïsch zijn de voorschriften in Exod. 34 zeker niet; zij kunnen niet ouder dan de 10e of 9e eeuw zijn[3]. Maar zij kun-

[1] De Goeje, *Theol. Tijds.* II, 176 vv. houdt dit gebod voor een interpolatie, omdat het een storende tusschenzin is, en de stelling der 10 geboden onmogelijk maakt. Dat Mozes zelf beelden, o. a. een seraf, Num. 21, 9, gemaakt heeft, is wel niet zeker, maar het verhaal bewijst toch, dat men, toen Num. 21 en zelfs toen 2 Kon. 18, 4 geschreven werd, geen bezwaar vond om aan Mozes althans het maken van beelden toe te schrijven.

[2] Exod. 34, 10—28 is voornamelijk geput uit de oude verzameling van wetten: Exod. 20, 22—23, 33, die gewoonlijk het Bondsboek genoemd wordt. Er heerscht in Ex. 34 een blijkbare verwarring, en het bericht moet samengesteld zijn; zie Oort, *Theol. Tyds.* III, 10. De steenen tafelen, waarvan in vs. 28 gesproken wordt, zijn dezelfde als waarvan vs 1—4 sprake is, en deze verzen wijzen terug op Ex 31, 18; 32, 15 vgg. Zij heeten door Jahveh's eigen hand beschreven en behelzen den gewonen Dekaloog. De geboden in Hst. 34 heeten, op Jahveh's bevel, door Mozes opgeteekend.

[3] Kuenen, *HKO*, I, 169 vgg.

nen zeer wel door een priesterlijk schrijver zijn opgesteld, met de bedoeling, om den toen reeds bestaanden en met den thans bekenden in hoofdzaak overeenstemmenden Dekaloog aan te vullen. Zeer jong is de voorstelling, dat de twee tafelen in de ark bewaard werden, waarom deze dan »de kist der getuigenis« heette; iets wat zeer onpraktisch zijn zou, omdat de ark niet mocht worden aangeraakt en men de Godswet dus nooit kon raadplegen; blijkbaar een poging om het verdwijnen van dit oud gedenkstuk te verklaren[1]. Men mag als geloofwaardige traditie aannemen, dat Mozes een zekere oorkonde van 't verbond, tusschen Jahveh en Israël bij den Sinai gesloten, op twee tafelen of stèlen, zooals die in Egypte gebruikelijk waren, heeft opgeteekend, en dat de inhoud van dat verdrag met den gewonen Dekaloog ongeveer gelijkluidend is geweest. Dat daarin een uitsluitende vereering van Jahveh geboden werd, is mogelijk; doch dat de beeldendienst daarin geenszins verboden werd, mogen wij wel met zekerheid aannemen[2].

---

[1] Exod. 25, 22. 26, 33. 34 Vroeger rekende men deze plaatsen tot de oudste gedeelten van den Pentateuch. Zij zijn waarschijnlijk eerst in of na de ballingschap geschroven.

Met de slotsom, waartoe Land, *Theol. Tyds.* III, 359 vv. omtrent den Dekaloog is gekomen, kan ik mij niet vereenigen. De meeste zijner argumenten blijken onvoldoende. Hij verwerpt den mozaïschen oorsprong van den Dekaloog op grond 1° van het ongeloofwaardige der overlevering van 't bewaren der tafelen in de ark, die waarschijnlijk onder Josia niet meer bestond, Jerem. 3, 16; maar uit Jer. 3 volgt slechts, dat Jeremia met de ark niet was ingenomen; 2° van de onzekerheid omtrent den inhoud der tafelen; maar inderdaad bestaat er in de traditie over dien inhoud geen verschil; 3° van de overeenkomst van den geest dier voorschriften met dien der profeten van de 8e eeuw; maar de geboden van den Dekaloog zijn voor 't grootste deel algemeen menschelijk, wat het ethische betreft

„Jahveh, Israël's god van Egypteland af;“ deze formule komt mij dus voor met de werkelijkheid niet in strijd te zijn. Het is zoo, niet in dichte gelederen kon het israëlietische leger door het schiereiland van Sinaï optrekken; niet het gansche volk kon een geruimen tijd om den heiligen berg gelegerd zijn, in afwachting van de wet door Mozes hun van Godswege gebracht; dat alles behoort tot de latere voorstelling en berust op onkunde aangaande de natuur dier dorre streken. Al brengen wij het aantal van de uit Egypte gevluchte Hebreën tot het laagste cijfer en al stellen wij den tijd hunner omzwerving in het schiereiland op niet meer dan één jaar, dan zullen ze zich nog in verschillende kleinere groepen moeten verspreid hebben om in hun levensonderhoud te voorzien[1]. Zulk een verspreiding maakt een gemeenschappelijken eeredienst bij een centraal heiligdom, zooals dat ook in de latere overlevering wordt geschilderd, volstrekt onmogelijk. Toch zal, sedert de stamhoofden van Israël, onder voorzitting van Mozes en van den kenieti-

in Egypte reeds veel vroeger bekend en voor een deel zeker geïnterpoleerd. Dat Samuel, David en Elia tegen die voorschriften gehandeld hebben, zou voor mij geen bewijs zijn, dat ze niet bestonden. Hoeveel geschreven wetten worden zelfs door ijveraars en machthebbers overtreden. Samuel en Elia zullen hun moorden wel als Gode welgevallige daden beschouwd hebben. Indien Land, om te bewijzen, dat de rituele wet Ex. 34 onder moet zijn dan de ethische geboden Ex. 20 en Deut 5, beweert dat dit altijd het geval is, dan vergeet hij, dat gewoonlijk het omgekeerde waar is, zooals bijvoorbeeld het Zend-Avesta en de Veda's overvloedig bewijzen.

[1] Het aantal der Israëlieten, door den Pentateuch opgegeven, is volkomen fabelachtig. Zie Kuenen, I, 129 en 173. Duncker, *Geschichte des Alterthums*, I, 293. Deze tracht de geheele som op 350.000 te bepalen. Land daarentegen, *Gids*, Okt. 1871, blz. 10, meent dat het geheele aantal niet meer dan 3000 kan geweest zijn.

schen priestervorst Jetro, bij den Sinaï een verbond met den woestijngod Jahveh sloten, die god onder hen zijn heiligdom hebben gehad. Van zulk een heiligdom spreken ook de oorkonden, doch zij geven daarvan tweeërlei beschrijving De eene, in de jongere priesterlijke oorkonde, schildert de heilige tent of tabernakel als zeer prachtig en met groote kunst samengesteld. Die beschrijving wordt met recht gewantrouwd, zoowel omdat het voor den schrijver onmogelijk was al deze bijzonderheden te weten, als om haar innerlijke onwaarschijnlijkheid. Al hadden de Egyptenaars bij den Sinaï ook sinds eeuwen koper- en turkooismijnen aangelegd, dat kon een zwervend herdersvolkje nog niet in staat stellen een heerlijken draagbaren tempel in te richten, met goud en edelgesteenten versierd; iets wat hun trouwens een gruwel en in het oog der strenge Jahvisten een schandelijke ketterij zou geweest zijn, met den geest van hun godsdienst in lijnrechten strijd[1]. Maar volgens de andere berichten had Jahveh zijn heilige tent buiten het leger. Geen gemeenschappelijke eeredienst had daarbij plaats, maar Mozes alleen oefende daar, bijgestaan door zijn leerling en lateren opvolger Hosea-Josua, zijn godsdienst uit, of ging er Jahveh raadplegen[2]. Dit bericht, al is het in de bijzonderheden niet onopgesmukt, verdient grooter vertrouwen en doet ons de werkelijkheid vermoeden. De tent van Jahveh was zijn woning, de plaats waar hij, als men rust hield, vertoefde; gelijk zijn volk dan voor zich deed, zoo werd ook voor hem een tent opgeslagen. Zijn woning, dat beteekent de woning van de ark, het onderpand zijner tegenwoordigheid. Het

---

[1] Vgl Th. Nöldeke, *Untersuchungen zur Kritik des A. T.*, 121 vgg. en de daar aangehaalde verhandelingen van Graf.

[2] Exod. 33, 7—11. Num. 12. Zie Nöldeke t. a. p. 74 en 124.

denkbeeld van symbool, zooals wij het ons vormen, is modern. Nu was de heilige kist in zekeren zin het symbool van den verborgen hemelgod; maar tusschen symbool en werkelijkheid bestaat in de verbeelding der natuurvolken en barbaren nog geen scherpe grens; waar de ark was, daar was de god, dien zij voorstelde; nog later zeide men: Jahveh woont tusschen de Kerubîm; tusschen de Kerubîm stond de ark. Mogelijk lag in de ark van Jahveh een heilige steen, zooals in de mekkaansche Kaäba en zooals ook de fenicische hemel- en zonnegoden door steenen werden voorgesteld; — de heilige steenen als woningen gods, Bet-êl, Betyliën, zijn bekend; — en heeft de herinnering daarvan aanleiding gegeven tot de meening dat de steenen wetstafelen daarin oudtijds bewaard werden. De egyptische arken werden als de rustplaatsen der goden beschouwd, waar de mysterieuze overgang van den dood tot het leven plaats had. Boomen ontsproten uit het deksel, en bij een der afbeeldingen van zulk een ark leest men: "Osiris ontspruit." Was misschien aan de mozaïsche ark oorspronkelijk ditzelfde denkbeeld verbonden? Het is moeilijk te zeggen, maar wel weten wij, dat zij van hetzelfde hout — sittîm- of acaciahout — en naar dezelfde afmetingen als de egyptische was vervaardigd, en dat zij zeker tot onder David's regeering als onderpand van Jahveh's tegenwoordigheid gold, en in den strijd werd meegevoerd om van een gelukkigen uitslag verzekerd te zijn [1]. De latere profeten na de Hervorming der 8e eeuw schijnen er, naar 't geen men verwachten kan, weinig waarde aan gehecht te hebben, en Jeremia was van meening, dat zij niet meer gemaakt zou worden en niemand meer aan haar zou denken [2].

[1] 2 Sam. 11, 11. [2] Zie de voortreffelijke beschrijving der ark bij Kuenen, I, 231 vgg. en vooral aanlt. blz. 255—257.

Gelijk nu in Egypte — en naar de toenmalige beschouwing kon dat niet anders — de tempel van den hoofdgod eigenlijk de bijzondere tempel van den koning was, zoo was de tent van Jahveh, den god van 't geheele stamverbond, de heilige tent van den leider, van het uitstekende hoofd des volks, Mozes, waar deze als vertegenwoordiger van de gansche gemeente en in haar naam de godspraak ging vernemen en waar hij alleen den jongen man, die tot zijn opvolger bestemd was, binnenleidde. Misschien werden om en bij deze tenten ook wel offeranden in naam van de stammen of bijzondere personen geslacht, maar dat kan geen regel geweest zijn. Wij zagen reeds, dat Amos het volstrekt loochende. De priesterschap van Jahveh in de woestijn met den hoogepriester Aäron, Mozes' broeder, aan het hoofd, en de dienende Levieten, is een zeer jonge priesterlijke fictie.

De staat waarin de bronnen der oudste israëlietische geschiedenis verkeeren, de vrije bewerking die zij van profetische en priesterlijke schrijvers ondergaan hebben, verhinderden ons om van den grondlegger der israëlietische nationaliteit een duidelijk historisch beeld te schetsen. Misschien is hetgeen van zijn levensloop verteld wordt, althans in groote trekken, niet onjuist. Het kan zeer wel zijn, dat hij Hebreër van afkomst, door de een of andere bijzondere omstandigheid aan het egyptische hof opgevoed en daar zelfs tot hoogen rang is opgeklommen, maar dat hij, door al te stouten ijver voor zijn volk in ongenade gevallen, naar de woestijn Sinaï vluchtte en zich bij de daar wonende Kenieten een tijd lang ophield. Dergelijke voorbeelden zijn in de egyptische geschiedenis niet zeldzaam. Dat hij zijn volk uit de egyptische slavernij verlost en naar den Sinaï gevoerd, en dat hij het verder zijn leven lang heeft geleid en bestierd, is wel

zeker[1]. Een groot en geniaal man was hij zonder twijfel; het werk dat hij tot stand bracht getuigt dat; al was hij dan ook niet dat toonbeeld van zedelijke voortreffelijkheid, zielenadel, zachtmoedigheid en geduld, dat de profeten van hem gemaakt hebben. Ten onrechte heeft men hem alle bijzondere godsdienstige beteekenis ontzegd en hem tot een eenvoudig volksleider willen maken. Dat zou geheel met den geest der oudheid in strijd wezen. Godsdienst en volksaard waren toen te nauw verbonden, dan dat men bij de vorming van den laatste, den eerste had kunnen ter zijde laten. Had Mozes dit gedaan, hij zou zijn taak niet begrepen en niet tot een gelukkig einde gebracht hebben. Dat voelden de oudste profeten der Hervorming, die hem niet als wetgever, maar als bevrijder uit de egyptische slavernij en tevens als profeet, gelijk Samuel, schetsen [2]. Een profeet, een bezielde door godsdienstige geestdrift, is hij zeker geweest. Hij heeft zich-zelf beschouwd als werktuig en gezant van den god, dien

---

[1] Wilde men zich op het veld der gissingen wagen, dan zou men in de combinatie van de volgende overleveringen en feiten rijke stof kunnen vinden. Volgens de hebr. traditie wordt het kind Mozes door een egyptische prinses, dochter des konings, opgenomen; nu droeg een der dochters van Ramses II een semietischen naam, Bent-Anat, naar de groote godin van Zuid-Kanaän en Kypros. Josefos vertelt, dat Mozes een krijgstocht tegen de Ethiopiërs heeft aangevoerd en dat hij daar met de dochter des konings trouwde; ook de bijbelsche overlevering kent hem een kushietische (ethiopische) vrouw toe; de egyptische monumenten vermelden in den tijd van Ramses II een zekeren Messu als goeverneur en koninklijk prins van Kush, een betrekking meestal door den vermoedelijken troonopvolger vervuld. Deze was prins Chamnas, die zich geheel aan den Hapidienst te Memfis gewijd had. Opmerkelijk is dat de koninklijke prins van Kush, Messu, geen zoon des konings is. Maar ik wil mij niet aan al te stoute combinaties wagen.

[2] Zie de pll. bij Kuenen, *HKO.* I, 131.

hij gedurende zijn verblijf bij den Sinaï had leeren kennen en vereeren, en van wien hij zich overtuigd hield, dat hij de redder van zijn verdrukte stamgenooten zoude zijn. Het geloof aan dien god inspireerde hem tot het volbrengen van het grootsche werk. De god, die hem behouden had, zou ook zijn volk behouden. Dit is de groote verdienste van Mozes geweest, dat hij alzoo een hoop arme, verdrukte slaven tot een volk van mannen gemaakt heeft, door de harde school der woestijn tot vrijheid en zelfstandigheid opgevoed; maar tevens dat hij den hoogsten der natuurgoden tot zijn nationalen god gemaakt heeft. Zoo heeft hij het tot aan de grenzen van den natuurgodsdienst gebracht, al heeft hijzelf die grenzen waarschijnlijk niet overschreden. Zoo toch heeft hij den weg voor hooger ontwikkeling onwillekeurig gebaand. Aanvankelijk zou de dienst van dien grimmigen woestijngod zeker geen liefelijke eigenschappen kweeken; eerst later, na groote wijziging en hervorming, zou dat mogelijk zijn. Maar de eigenschappen, die door zulk een godsdienst worden ontwikkeld, waren toen, in dagen van wording en voortdurenden strijd, van het hoogste gewicht. Het volk werd er door verstaald en had er een tegenwicht in tegen de zinnelijkheid en weelderigheid, waartoe het maar al te zeer geneigd zou blijken te zijn. Door het Jahvisme van Mozes is het vrijgeworden, door het Jahvisme van Josua heeft het Kanaän veroverd. Maar tevens is de invloed van een zoo grooten en machtigen persoon, van zulk een godsdienstig karakter en genialen geest de voorname oorzaak, waarom de godsdienst van Israël, ofschoon in oorsprong aan dien zijner stamverwanten gelijk en nog lang daarvan nauwlijks onderscheiden, zich als een zelfstandige godsdienst ontwikkeld en ver boven al zijne mededingers verheven heeft.

HOOFDSTUK X.

HET MOZAÏSCHE JAHVISME IN HET TIJDPERK DER RICHTERS.

Zooals ik reeds in een vorig Hoofdstuk zeide, schijnen de Hebreën niet tegelijk en van denzelfden kant Kanaän te zijn binnengetrokken en ook niet als één leger onder één veldheer het geheele land te hebben veroverd. Er is werkelijk alle grond om te vermoeden, dat Juda met Simeon verbonden en gesteund door kenietische en kenizietische stammen, onder aanvoering van Kaleb, dien de overlevering zelfs tot het stamhoofd van Juda gemaakt heeft, van het Zuiden uit zijn gebied heeft veroverd, na wellicht een geruimen tijd in de nabijheid van Beërsheba te hebben vertoefd. Israël daarentegen, een naam eerst later op het geheele volk toegepast, maar oorspronkelijk alleen van de zoogenaamde tien stammen of het huis Jozefs geldend, heeft zich van het Oosten uit, over den Jordaan, een weg in Kanaän gebaand. De hegemonie over deze laatste stammen voerde Efraïm, welks hoofd, Jozua of Hosea, daarom de aanvoerder van het geheel en in dien zin opvolger van Mozes was. Door deze hoogstwaarschijnlijke gissing wordt de steeds voortdurende wedijver tusschen Juda en Israël en het

diep ingeworteld onderscheid tusschen beider karakter en godsdienst het best verklaard [1].

Met Juda ten nauwste vereenigd schijnt de stam Levi te zijn geweest, later uitsluitend tot den offerdienst bevoegd en waaruit reeds van de vroegste tijden af bij voorkeur de priesters werden gekozen. Men heeft getwijfeld of Levi ooit werkelijk een stam is geweest [2]. De naam, hetzij dat men dien als „de aan Jahveh verbondenen," hetzij dat men hem als „de kinderen der bekeering" verklaart, doet eer aan een partij of stand, dan aan een stam denken [3]. Zeker is het, dat zij nooit een eigen stamgebied hebben bezeten, maar onder andere stammen verspreid woonden. Ik vermoed, dat zij aanvankelijk het

---

[1] De hypotheze door prof. Land verdedigd in *de Gids*, Okt. 1871. vooral blz. 20 en 21, was reeds voorgesteld door K. H. Graf, *Der Stamm Simeon* (Zie Kuenen, *Theol. Tijds.* I, 120). Vgl. Kuenen, I, 138 vg. 141 en 180.

[2] Volgeus Land, *Gids* Nov. 1871, blz. 243 waren de Levieten niet een stam maar een partij, en heetten zij Bné Levi als „kinderen der bekeering," van לוה „draaien, wenden." Hij herinnert dat de stam Korach tot de Edomieten behoorde, en houdt ze voor de partij, die hervorming wilde, of liever de voorvaderlijke inzettingen der woestijn handhaafde en zich daarom dien naam toeëigende. Daarmee komt echter niet overeen dat Levieten in den oudsten tijd ook bij onzuivere eerediensten gevonden worden, zooals te Dan.

[3] Nöldeke, *Untersuchungen*, 128, vindt nog bezwaar om Levi niet als stam te doen gelden. „Eine grosse Schwierigkeit bildet für mich der Umstand, dass Levi ganz fest als dritter Sohn Jacob's nach Ruben, Simeon und vor Juda erscheint. Stände er an der letzten Stelle oder hätte er nur eine besondere Mutter, so wäre die Sache einfacher. So aber wird man sich schwer der Ansicht entziehen können, dass Levi ursprünglich nicht etwa eine Gesammtbeziehung der Priesterzunft, sondern dass er einmal auch ein wirklicher Stamm mit einem geschlossenen Gemeinwesen war, der nur durch besondere, uns völlig unklare Umstände zersprengt ist."

nauwst met Juda vereenigd waren, en zich vandaar ook elders heen begaven. De Leviet Jonatan, die eerst huispriester van zekeren Mika op het gebergte Efraïm en later opperpriester van het heiligdom der Danieten wordt, komt uit Juda [1]. Een andere Leviet, om wiens wil de eerste groote burgerkrijg ontbrandt, hoewel in het Noorden gevestigd, blijkt evenzeer van Juda afkomstig te zijn, want zijn bijwijf is daar tehuis [2]. Jeruzalem, een judesche stad, al is zij op het grondgebied van Benjamin gesticht, wordt de groote Levietenstad. Na de omwenteling, die Jerobeam I in den eerdienst van Israël teweegbrengt, nemen de meeste Levieten uit het Noorden weer naar Juda de wijk. Zelfs in de aartsvaderlijke sagen is het Levi die met Simeon vereenigd den aanslag op Sikem doet, een verhaal waaraan niet onwaarschijnlijk een voorval uit den tijd den Richteren, een soort van heilige krijg der streng mozaïstische Jahvisten, ten grondslag ligt. Hoe het zij, Levi moge eens een stam zijn geweest in den gewonen zin van het woord, of in de beteekenis zooals van den medischen stam der Magers, den priester- en geleerden-stam, gesproken wordt, een stand, die de oude overleveringen en wetten, en vooral de rechte offerhandelingen en gebruiken bewaarde en in eere hield, waaraan in de oudheid zoo groote waarde werd gehecht, met Juda was hij nauw verbonden. Daar heerschte dan ook steeds het strengste en zuiverste Jahvisme, wat niet onwaarschijnlijk aan levietischen invloed te danken is.

Intusschen ook Jozua met zijn stammen strijdt onder den strengen woestijngod, en de overlevering die hem tot een ijverig Jahvist maakt, behoeft niet te worden betwijfeld. Zoolang de verovering duurde — en zeker

[1] Richt. 17, 7.
[2] Richt. 19, 1.

was het Jozua niet die haar voltooide — liep de godsdienst der Judeërs en Israëlieten nog geen groot gevaar. Het waren de oorlogen van Jahveh die zij streden; zoolang zij met hem overwonnen, werden zij hem niet ontrouw. Maar zou dat zoo blijven? Op de periode van strijd volgde die van nederzetting, vestiging, vermenging met de vroegere inwoners. Zou de strenge godsdienst der zwervende woestijnbewoners en geharde krijgers tegen den invloed van dit zachter en weelderiger leven en de bekoring der vriendelijker landsgodsdiensten bestand blijven? Het waren niet de oudste bewoners des lands, die wellicht meer tot het rijk der mythen dan der werkelijkheid behooren, de Refaïm „de grooten", bij de Feniciërs de schimmen der vaderen, de Nefilîm of fabelachtige reuzen van den voortijd, noch de 'Enaqîm „de mannen met de uitgerekte halzen," noch de Zuzîm „de langen," noch de 'Emîm „de schrikverwekkenden" [1], noch zelfs de krijgshaftige, ruwe Amorieten en hun stamverwanten, de Jebuzieten, door Prof. de Goeje voor de Hyksôs gehouden; het waren niet dezen waarvan voor den godsdienst en de zeden der nieuwe veroveraars het grootste gevaar dreigde, maar wel de beschaafde en zelfs verwijfde bewoners der lagere landen, der vruchtbare valleien en der steden, de Kanaäneërs, 'Hivvieten en Ferezieten en anderen meer. Nergens in de oude wereld is zulk een verscheidenheid, zulk een gewemel van verschillende volken te vinden als in Kanaän [2].

Maar, wat hier het voornaamste is, de kinderen van Juda en Israël, die de grenzen van het eigenlijke Kanaän in 't zuiden en de Jordaan in 't oosten overschreden,

---

[1] Bertheau, *Z. Gesch. der Israel.* 143.

[2] Bertheau, t. a. p. 119. 135 vg.

kwamen daardoor zelven in geheel veranderde levensomstandigheden. Al hadden zij zich met geen der volken die zij daar vonden ooit vermengd; al hadden zij zich zorgvuldig van alle verkeer met hen onthouden; al hadden zij ze tot den laatsten man uitgeroeid, de natuur des lands alleen zou reeds genoeg zijn geweest om hen tot andere godsdienstige voorstellingen en gebruiken te brengen. In Kanaän konden zij niet blijven wat zij in het sinaïetische schiereiland en in 't Overjordaansche geweest waren, wat hun broeders die zij daar achterlieten, de Rubenieten, Gadieten en een deel van Manasse, nog steeds waren: zwervende herderstammen. Slechts in zeer enkele gedeelten van het eigenlijke Kanaän, in het uiterste zuiden en in het noordoosten, is uitsluitende veeteelt, is althans het nomadenleven nog mogelijk. Kanaän, voorzoover het door de Hebreën werd ingenomen — de kust bleef hun bijna altijd gesloten — was een heerlijk en vruchtbaar land, welks inwoners van akkerbouw moesten leven. Welk een overwegenden invloed de natuur die men aanschouwt op een natuurgodsdienst moet hebben, behoeft niet te worden gezegd. En het mozaïsche Jahvisme was dat nog inderdaad. Moest men in dit land „vloeiend van melk en honing,” in dezen „tuin Gods” den strengen, barren woestijngod niet vergeten, wiens verschrikkingen men niet meer aanschouwde? Ook is altijd in de oudheid de overgang van het zwervend tot het gezeten leven, van jacht- of veeteelt tot akkerbouw, met een godsdienstige hervorming gepaard gegaan. Het Pârzisme is daarvan het treffendst voorbeeld. Het zijn andere natuurgoden die de herder in stille nachten of op de eenzame hooge weiden aanschouwt, die hij vreest of die hem zegenen, dan die de landbouwer aanroept om een overvloedigen oogst. Daarom moest er nu voor

de Judeërs en Israëlieten, gelijk in hun geheele bestaan, ook in hun godsdienst een groote verandering plaats grijpen. Het was onmogelijk dat het strenge Jahvisme der woestijn hun godsdienst bleef. Het moest òf prijsgegeven, òf gansch gewijzigd worden. Die het wilden handhaven moesten zich in de ruwere deelen des lands blijven ophouden, of vluchten voor de zich uitbreidende beschaving, zooals later de Rekabieten deden.

Voeg daarbij het algemeen heerschende denkbeeld, dat de macht der goden plaatselijk, tot een zeker gebied beperkt was, en dat men niet zonder schade kon nalaten, aan de godheid of godheden van de plaats waar men zich vestigde de verschuldigde eer te brengen. Het land verlaten, in ballingschap gaan en „andere goden dienen," was steeds synoniem [1]. Het was dus niet slechts natuurlijk, maar men achtte het plicht, men beschouwde het als een bewijs van vroomheid, zoo men zich bij de bestaande godsvereering van zijn nieuwe woonplaats aansloot.

Al deze oorzaken werkten samen om de Israëlieten, nu zij in Kanaän, te midden van beschaafder en in ontwikkeling meer gevorderde bevolkingen woonden, in de veelsoortige godsvereering dezer laatsten te doen deelen. De hebreeuwsche oorkonden hebben van dit feit de heugenis bewaard. Zij beschouwen het, van haar standpunt, als een moedwilligen afval, een gruwelijke ondankbaarheid van Israël, een boosheid, waarvan het bijwijlen een weinig tot bezinning komt, doch om spoedig weder in de oude zonde te vervallen. De geschiedschrijvers weten te verhalen, dat het gevaar bij Jozua's leven reeds dreigde [2], maar dat de afval zich eerst bij zijn dood in al zijn omvang vertoonde [3]. De Kanaänceërs worden den Israë-

[1] 1 Sam. 26, 19. [2] Jos. 23, 5. 13; 24, 15 enz.
[3] Jos. 24, 31. Richt. 2, 6 vgg

lieten tot een valstrik; dezen vermengen zich met hen door huwelijken, en beginnen hun goden, nu eens Baälîm en Astarte's, dan Baälîm en Ashera's genoemd, te vereeren. Zij komen er van terug, doch slechts voor korten tijd [1]. Gretig nemen ze alle goden aan, die zij vinden, die der Amorieten, der Arameërs, der Sidoniërs, der Moabieten en Ammonieten, der Filistijnen zelfs [2]. Eerst Samuel weet hen te bewegen een andere gedragslijn te volgen, en op zijn bevel doen zij de Baäl's en Astarte's weg [3]. Het spreekt van-zelf, dat deze berichten, alle van zeer laten oorsprong, niet onvoorwaardelijk kunnen aangenomen worden. Zij zijn deels onjuist, deels overdreven en rusten bovendien op een gansch verkeerde beschouwing der zaak [4]. De Israëlieten hebben geenszins uit weelderigheid en baldadige ongehoorzaamheid de goden en godsdiensten van vreemde volken overgenomen. Zij hebben, zooals 't toenmaals behoorde en zooals hun veranderde leefwijs meebracht, de goden van Kanaän aangenomen, die daar sinds eeuwen her hadden geheerscht. Van het standpunt der latere Jahvisten, der profeten van de Hervorming, voor wie Jahveh reeds een boven de natuur verheven, zoo al niet de eenig ware god was, kon dit slechts ergerlijke goddeloosheid zijn. „Toen zij in 't beloofde land gekomen waren," meent Ezekiël [5],

[1] Richt. 2, 1—5. 11—13; 3, 6. 7. 9. [2] Richt. 6, 10; 10, 6. 13.

[3] 1 Sam. 7, 3. 4.

[4] Knenen, *Theol. Tijds.* I (1867), blz. 695 vgg. Hij betwijfelt of het juist is dat de Israëlieten reeds zoo vroeg Astarte's hebben aangebeden. Eerst met Salomo, meent hij, begint Astartedienst in Israël. Zeker is toen eerst de sidonische Astarte in Israël ingevoerd. Maar zij was de eenige niet. Van de oudste tijden af zijn 'Ashtoret's in Kanaän vereerd. Men denke aan 'Ashtorêt-qarnaîm, 'Anatôt (ook 'Anat was een Astarte) en aan de Atergatis van Ashkelôn.

[5] Ezek. 20, 28 en 29.

„zagen de Israëlieten elken hoogen heuvel en elken lommerrijken boom en offerden daar hun offers — welriekend reukoffer en plengoffers, ergerlijke gaven„ in zijn oog. „Aan de goden,„ zegt Hosea[1], „meenden zij brood en water, wol en vlas, olie en drank verschuldigd te zijn; Jahveh had het hun gegeven en aan den Baäl werd het geofferd,„ en hij kan deze houding slechts uit hoogmoed en weelderigheid verklaren; door den overvloed en ten volle verzadigd vergaten zij hem, die hen in een dor land had gekend en beschermd. Het feit is waar, maar de beoordeeling onbillijk. Naar de voorstelling van de Israëlieten uit den Richtertijd was het inderdaad niet Jahveh, die hun deze weldaden schonk, althans niet onmiddellijk. Hun Jahveh was niet een god der vruchtbare valleien en der wijngaarden; hij was de god der hoogten en der dorre plaatsen, de geweldige die de overwinning gaf; maar de vrucht des lands en des wijnstoks hadden ze aan Baäl-'Hammân, den god des zomers, aan den vriendelijken herfstgod van Kanaän, hij moge dan Jahu of anders geheeten hebben, aan de vruchtbare moederaarde Ashera te danken, en zij zouden ongodsdienstig hebben gehandeld in eigen schatting, indien zij er hun geen dank en hulde voor gebracht hadden.

Over 't geheel zal men ook aan deze samenvoeging geen aanstoot genomen hebben. Het zou nog eeuwen duren, voordat de naam Baäl en Baälîm eensluidend werd met „afgoden, valsche goden.„ Men diende Jahveh en de Baälîm en Ashera's, men richtte bamôt of verheven altaren op voor den eerste, heilige zuilen of 'hammanîm voor de tweeden, houten symbolen, ruwe boomstammen, voor de laatsten; men noemde zijn eenen zoon naar

[1] Hosea 2, 5; 13, 6.

Jahveh, zijn anderen naar Baäl en zag in dit alles geen strijd. Er is zelfs reden om te meenen, dat Jahveh zelf somtijds met den titel Baäl genoemd werd, ofschoon dit niet zeer gebruikelijk schijnt geweest te zijn[1]. De vraag, of de Israëlieten ook vroeger reeds, dan of zij eerst in navolging van de Kanaäneërs Baäl's gediend hebben, door de geleerden in verschillenden zin beslist, is voor mij, die in Baäl slechts een specifieken eernaam van de hoogste goden zie, eigenlijk van ondergeschikt belang en hier de rechte vraag niet . Het is niet uit te maken, of zij den Melek, dien zij in de woestijn dienden, en den planeetgod Keivàn, wiens beeld zij met zich droegen, zelven Baäl genoemd hebben; onwaarschijnlijk is het

[1] Knenen, I, 401 vgg. loochent dit. Uit de plaats Hosea 2, 18 (15) hadden Oort, *Dienst d. Baälim*, 41. De Goeje, *Gids*, Maart 1865, 541, Land, *Theol. Tijds.* II, 164. 198 (vgl. Köhler, *Der Segen Jacobs*, 28) de gevolgtrekking gemaakt, dat men ook Jahveh Baäl noemde. De profeet zegt daar, dat Israël Jähveh voortaan zou noemen: „Mijn man” (*ish*), en niet meer „Mijn Baäl”. Volgens Kuenen beteekent dit laatste hier eenvoudig: „*mon mari*”, in tegenoverstelling van het inniger: „*mon époux.*” Maar ik zie niet, wat de tegenstelling beteekent, wanneer niemand ooit Jahveh: „Mijn Baäl” noemde. Er staat ook duidelijk „niet meer” עוֹד, 't geen in zich sluit dat het vroeger wel gebeurde. Knenen zelf herinnert aan den naam Baäl-ja (Jahveh is Baal, of Heer Jahveh), doch wil daaruit niet afleiden, dat de naam B. ook *op zichzelf* aan J. placht toegekend te worden. Deze redeneering rust op de onderstelling dat Baäl eigennaam was.

[2] Volgens Dozy, *Israëlieten te Mekka*, was Baäl in de woestijn reeds de hoofdgod der Israëlieten. Volgens Kuenen is de Baäldienst alleen aan kanaänietischen invloed toe te schrijven. Volgens Oort, *Dienst der Baälim*, 30, bestond er vóór Achab geen anti-jahvistische Baäldienst in Israël Eerst de tyrische Baäl bracht zijn israëlietische broeders in minachting. Zie daartegen de Goeje, *Gids*, Maart 1865, 542 vg. Hij toont aan, dat het ongeoorloofd is met Oort in „Baäl van Juda”, „Baäl van de put” enz. altijd Jahveh te zien.

niet; zeker is, dat beide die godheden tot de klasse der Baälîm behoorden. De kanaänesche Baälîm en Ashera's, landbouw- en vruchtbaarheidsgoden hebben zij natuurlijk niet vroeger gediend, dan toen zij hun zegeningen hadden leeren kennen.

Niettemin, het strenge Jahvisme was te diep geworteld dan dat het door Israël geheel prijsgegeven kon worden. In den tijd der Richters worden een menigte heiligdommen voor Jahveh gesticht of oudere aan hem gewijd. Volgens het latere verhaal wordt de heilige tent, waarin op den tocht door de woestijnen van Sinaï en Arabië de ark was nedergezet, nu te Silo opgeslagen. Het is mogelijk dat Silo de plaats was, waar men de gewijde kist, die het stamverbond onder Efraïm met zich voerde, en die, oudtijds met den grootsten eerbied beschouwd, later ten onrechte als de eenige is voorgesteld, sedert de verovering van dat deel des lands bewaarde; maar de oude tent werd daartoe natuurlijk niet meer gebezigd. Het heiligdom van Silo was, naar den naam dien het droeg en naar de beschrijving die er van wordt gegeven, een vast gebouw met deuren die 's morgens en 's avonds geopend en gesloten werden [1], hoe eenvoudig het dan ook zeker was ingericht. Zoo is er sprake van een heiligdom van Jahveh te Sikem [2], waar Jozua het volk samenroept. Het volk offert aan Jahveh in het benjaminietische Mizpa en te Betel [3]. Bij een heiligdom te Mizpa in Gilead wordt Jeftah tot bevelheb-

[1] 1 Sam. 1, 9; 3, 3 heet het de tempel van Jahveh. הֵיכָל is geen tent. Kuenen, *HKO*, I, 240 en Graf ald. Volg. Jos. 18, 1 was de ark daar nedergezet. Doch Richt. 20, 27 en 1 Sam. 10, 3 staat de ark te Betel. Over 1 Sam. 14, 18 zie Kuenen, I, 100 vg. 255 nt. 1.

[2] Jos. 24, 1. 26. [3] Richt. 20, 1; 21, 1. 5. 8. [4] Richt. 20, 18; 21, 2.

ber gewijd[1]. Gideon bouwt na zijn overwinningen te Ofra een altaar voor Jahveh met een heiligdom, waaraan hij veel van den behaalden buit te koste legde, en dat hij Jahveh-Shalôm noemde. Toen het Boek der Richteren eeuwen later geschreven werd, stond het nog[2]. Zoo ging het steeds, ook nadat door David en na hem door Salomo de Jahvehdienst in Jeruzalem werd geconcentreerd. Samuel, hoewel te Silo opgevoed en dus aan dien tempel gehecht, sticht onmiddellijk na den dood van Eli te Rama, zijn geboorteplaats, een Bama met een *lishkah* of gewijde zaal, groot genoeg om met dertig gasten een offermaaltijd te houden[3]. Doch hij offert ook te Mizpa, te Gilgal, te Betel, te Betle'hem[4]. Saul heeft meer dan één altaar voor Jahveh opgericht, want er wordt uitdrukkelijk van het eerste dat hij stichtte gesproken, nadat hij een overwinning op de Filistijnen behaald had, en dit wordt hem als verdienste toegerekend[5]. In zijn tijd was te Nob een belangrijke Jahvehtempel met een talrijke priesterschap[6]. Hebron en Gibeon waren evenzeer heilige plaatsen voor de Jahvisten; nog David wordt in de eerste stad tot koning gezalfd en te Gibeon offert Salomo op den grooten Bama[7].

Een treffend voorbeeld hoe dergelijke heiligdommen ontstonden levert een merkwaardig verhaal uit het Boek der Richteren, dat alle kenmerken van echtheid vertoont[8]. Het voorval moet reeds kort na de vestiging in Kanaän

---

[1] Richt. 11, 1. [2] Richt. 8, 27. [3] 1 Sam. 9, 19. 22; 7, 17.

[4] 1 Sam. 7, 5; 10, 17; 10, 8; 11, 14 vg. 13, 8 vg. 15, 21. 33; 7, 16; 10, 3; 16, 4. vg. vgl. 20, 6. 29.

[5] 1 Sam. 14, 35. [6] 1 Sam. 22, 18.

[7] 2 Sam. 5, 3 vgl. 15, 7 vg. 1 Kon. 3, 4. Zie Graf, *Die geschichtl. Bücher*, 31.

[8] Richt. 17—18.

gebeurd zijn, omdat een kleinzoon van Mozes er een hoofdrol in speelt.

Zekere Mika of Mikajehu, een aanzienlijk man op het gebergte van Efraïm gevestigd, had bij zijn woning een eigen heiligdom voor zich en zijn onderhoorigen ingericht en daar een zijner zonen als priester aangesteld, hetgeen destijds niemand aanstoot gaf. Hij had er een efod en terafîm, maar geen beeld van de hoofdgodheid, van Jahveh zelf. Wat de efod was, is niet altijd recht helder. Meestal schijnt er het wit linnen priesterkleed mee bedoeld te zijn [1], doch soms wordt er op een wijze van gesproken, die aan iets geheel anders, een heilig sieraad in den tempel, een gordijn dat het heiligdom, het adyton, afsloot of zoo iets heeft doen denken [2]. De terafîm zijn de beelden der huisgoden, die soms levensgroot waren. Mika's moeder, aan wie eenig geld ontstolen was dat zij later terugbekomt — de omstandigheden die daarbij plaats

[1] Zoo heet het 1 Sam. 2, 18. 19. dat Samuel's moeder voor haar zoon jaarlijks een nieuwen efod meebrengt door haarzelf gemaakt. In later tijd was de efod zeker een kort linnen gewaad over den mantel gedragen, op de schouders of op de borst met edelgesteenten bevestigd, waarop de namen der 12 stammen stonden, en met een gordel om het middel saamgebonden. Daaraan schijnt met gouden haken de zak voor de urîm en tummîm, de orakel-loten bevestigd te zijn waarin zich ook wel terafîm bevonden, en die dus veel gelijkenis had met den medicijnzak van de toovenaars der natuurvolken. De 85 verwanten van A'himelek worden als priesters aangeduid door de formule, dat zij alle „den efod dragen". 1 Sam. 22, 18.

[2] Gideon besteedt den ganschen buit der door hem verslagen Midianieten om een efod te maken. Richt. 8, 27. Kuenen, I, 102 houdt echter de uitdrukking „een efod maken" voor gelijkluidend met „een heiligdom inrichten". 1 Sam. 21, 9 spreekt A'himelek van den efod in het enkelvoud, die in den tempel te Nob is opgehangen en waarachter Goliat's zwaard in een kleed gewikkeld hing. Dit zou aan een kostbaar gordijn of voorhangsel doen denken.

hebben zijn niet zeer duidelijk — laat daarvoor één of twee beelden van gegoten en gesneden metaal vervaardigen.

Omstreeks dien tijd komt daar een jong Leviet uit Juda, „zoekende brood.” Het is niemand minder dan de kleinzoon van Mozes, Jonatan ben-Gersom[1], wiens familie dus in diep verval schijnt geweest te zijn. De kinderen Israëls schijnen voor hun weldoeners zoo dankbaar geweest te zijn als demokraten. Hoe het zij, bij den braven Mika vindt Jonatan een goed onthaal. Een Leviet, een gestudeerd priester, een geordend geestelijke bij zijn tempel; op zulk een goed fortuin had hij niet gerekend. Hij ontheft zijn zoon van den dienst des heiligdoms en sluit met Jonatan een verdrag, waarbij hij belooft in diens onderhoud te voorzien, zoo hij zich als priester aan zijn kapel wil verbinden.

Intusschen is een deel van den stam Dan, die geen uitzicht meer had zich een vaste woonplaats op de dappere Filistijnen te veroveren, te rade geworden om elders een heenkomen te zoeken. Zij zenden verspieders naar 't Noorden, die op hun tocht den tempel van Mika intreden en naar het orakel van Jahveh vragen. Dat is gunstig. Zoo trekken zij naar een vreedzame sidonische handelstad in de nabijheid van den Libanon gelegen, waar men niets kwaads vermoedde. Men leefde er „naar de wijs der Sidoniërs,” geheel voor zijn bedrijf, zonder zich met staatkunde te bemoeien of op veroveringen te zinnen. Dat was voor de danietische horde een welkome gelegenheid. De verspieders keeren met de beste berichten terug en men besluit het argelooze Laïs te overvallen.

[1] De lezing Manasse in onze vertaling is onjuist. Het moet Mozes zijn. Zie de Commentt. o. d. pl.

Zeshonderd welgewapende mannen, met vrouwen en kinderen, tijgen nu naar het noordoosten des lands. Zij verzuimen echter niet, ook van de eerste ontdekking hunner verspieders gebruik te maken. Het heiligdom van Mika is een niet minder kostelijke buit dan de rijke handelstad. De rooftocht zal het best gelukken, wanneer men zich de magische bescherming van den god die daar vereerd wordt en zijn bondgenootschap verzekert. Beeld, teràfîm, efod, al de heiligdommen uit Mika's huiskapel eigenen de Danieten zich toe, en zij weten ook diens priester Jonatan te bewegen hen te vergezellen. Het heeft allen schijn, alsof zij zich daarvoor niet veel moeite hebben behoeven te geven. Althans het uitzicht om van nederig huispriester bedienaar van een voornamen tempel te worden, was voor hem verleidelijk genoeg om hem alle plichten van eerlijkheid en dankbaarheid te doen verzaken. De arme Mika mocht toezien. Laïs wordt veroverd, uitgemoord, en door de Danieten bezet. Het heet van nu af Dan. In den tempel, dien men er bouwt — bandieten zijn vroom — worden de aan Mika ontstolen heilige zaken nedergezet, en Jonatan ben-Gersom vervult er den dienst. Dat is de oorsprong van den later welbekenden, in de oogen van strenge Jahvisten beruchten, tempel van Dan, dien Jerobeam I tot rijkstempel verhief en waar hij het beeld van Mika waarschijnlijk door een grooter en prachtiger deed vervangen. De afstammelingen van Jonatan zijn er tot de assyrische ballingschap toe priesters gebleven.

Waarschijnlijk is dit ook het eerste voorbeeld van vermenging van het mozaïsche Jahvisme met kanaäneschen eerdienst. Een beeld van Jahveh was toen wellicht ook voor Mozaïsten niet vreemd, al was een heilige kist zijn gewoon symbool. Maar het beeld door Mika en zijn moe-

der gemaakt zal wel een jonge stier zijn geweest, een vorm waarin zeker later Jahveh te Dan werd aangebeden, en dit symbool, echt kanaäneesch, moet aan den landsgodsdienst ontleend zijn.

Alzoo bleef het mozaïsche Jahvisme, vooral bij degenen die de hoogten bewoonden, naast de oude godsdiensten van Kanaän die Israël overnam, voortbestaan, zonder botsing, zonder uitsluiting, naar den geest van dien tijd. Doch zoo liep het ook gevaar geheel en al te ontaarden en zijn overwicht te verliezen. Dat dit laatste werkelijk reeds meer dan een dreigend gevaar was, blijkt uit den toestand des volks. Het Jahvisme was de grond geweest, waarop Mozes de eenheid der stammen had gebouwd. Nu, nadat de meeste en machtigste stammen in Kanaän gevestigd waren, was die eenheid zoo niet verbroken, althans verslapt. De stammen leven elk voor zich, zonder zich veel om hun broeders te bekommeren; de volksgeest schijnt ingeslapen. Verdeeld en daardoor verzwakt, wordt Israël dan ook gedurig een prooi van vreemde overheerschers.

Maar de gedachte, die den grooten grondlegger van Israël's onafhankelijkheid bezield had, was met zijn opvolger niet ten grave gedaald, al schijnt ze bij zijn eigen nageslacht geen waardige vertegenwoordigers te hebben gevonden. Er waren nog echte mozaïsche Jahvisten in Israël. Onder de nomadizeerende stammen van het Overjordaansche bleef het, zooals van-zelf spreekt, in bloei. Jeftah de Gileadiet is een echt toonbeeld van het onverzwakte maar ruwe Jahvisme dier streken. Hij belooft Jahveh een menschenoffer, wanneer hij hem de overwinning zal schenken. Zoo iets moest den grimmigen woestijngod welbehaaglijk zijn. En als het blijkt dat zijn eigen dochter dat offer moet wezen, aarzelt hij niet het

te brengen. De groote deelneming, die het tragische voorval, onder de gileadietische vrouwen vooral, schijnt gevonden te hebben, zoodat ze zelfs jaarlijks een bedevaart naar het graf van 't aan Jahveh geofferde meisje hielden, doet zien dat zulk een toepassing van de strenge leer tot de zeldzaamheden behoorde [1]. Maar aan de handeling van Jeftah als zoodanig ergerde men zich niet. Men zou zich geërgerd hebben, indien hij zijn belofte niet had gestand gedaan. Doch niet in die streken liep de nationale godsdienst van Israël gevaar. Aan deze zijde van den Jordaan zien wij hem afdalen tot een der vele godsvereeringen die daar heerschten. Hoe is hierin verandering gekomen? Hoe heeft zich het mozaïsche Jahvisme daar weder uit den toestand zijner vernedering opgeheven? Want dat dit geschied is, is een feit. De twee laatste Richters, Eli en Samuel, zijn Jahveh-priesters, de eerste zelfs opperpriester in den eerwaardigen tempel te Silo. Zoo iets bewijst dat de invloed en heerschappij van het Jahvisme in Israël belangrijk was toegenomen en versterkt. Het is billijk, dat wij een poging doen om dit verschijnsel te verklaren.

Het eenige, wat Israël weer tot bewustzijn van zijn volkseenheid, van zijn nationaliteit, en dus, wat in de oudheid hetzelfde beteekent, van zijn nationalen godsdienst zou brengen, was een groot gevaar, dat alleen met gemeenschappelijke krachten kon worden afgewend. In dagen van vrede vergaten zij lichtelijk den god, onder wiens aanvoering zij de moeilijkheden van het zwervend leven

---

[1] Richt. 11, 39. 40. »De dochteren Israël's« zal wel met zekere beperking moeten verstaan worden. Met de verouderde kunsten van sommige uitleggers, om het werkelijk gebrachte offer weg te redeneeren, behoeven wij ons niet op te houden.

doorgeworsteld en later groote overwinningen behaald hadden. In dagen van krijg werden zij onwillekeurig en door de getrouwe Jahvisten opzettelijk daaraan herinnerd. Jahveh was, naar zijn wezen en door de omstandigheden, hun werkelijke krijgsgod. Oorlog alleen kon zijner weer doen gedenken, en hem de opperheerschappij in Israël weer verzekeren. Dat komt reeds uit in hetgeen van den Richter Jerubbaäl verhaald wordt, die om een of andere reden, misschien reeds vóór zijn gelukkige krijgsbedrijven, den bijnaam van Gideon, „den verbrijzelaar„, ontving. Hij was uit een niet streng excluzief-jahvistische familie; dat toont zijn naam reeds aan. Hijzelf was misschien ook geen ijveraar voor Jahveh; althans wat van hem verteld wordt, dat hij een Baälsbeeld en een Asherasymbool van zijn vader zou vernield hebben, heeft allen schijn van een verzinsel om voor de latere vromen te verklaren, hoe zulk een heilig held aan zulk een ketterschen naam kon geraken; wat niet mogelijk was trouwens zonder de taal geweld aan te doen, en Jerubbaäl: „Baäl strijdt„ juist het omgekeerde: „Hij strijdt met Baäl„ te doen beteekenen. Nauwlijks echter voelt hij zich geroepen de Midianieten, die met de Filistijnen tot de hardnekkigste en gevaarlijkste vijanden der Israëlieten behoorden, te bestrijden, of zijn krijgsleus wordt: „Zwaard van Jahveh en Gideon,„ en nadat hij met weinig wakkere mannen een beslissende overwinning behaald heeft, is het weder Jahveh voor wien hij bij zijn woning te Ofra met groote kosten een heiligdom opricht. Dit heeft te meer beteekenis, omdat Gideon, zonder den titel van koning te dragen, een soort van koningschap schijnt uitgeoefend te hebben, althans een zekere hofhouding hield [1]. Zijn heiligdom te Ofra wordt

[1] Richt. 8, 30. Volgens vs 22 draagt men hem de heerschappij op;

ook inderdaad een soort van centraal heiligdom voor een deel des volks[1]. Opmerkelijk is, dat gedurende het driejarig bewind van zijn basterdzoon Abimelek van Sikem, die al zijn wettige broeders op één na vermoordde, de god van dezen, Baäl-berît of El-berît, die op de Akropolis van Sikem zijn tempel had, de officiële hoofdgod van zijn onderdanen schijnt geweest te zijn, naar het algemeen gebruik in de oudheid, dat de god van den vorst de nationale god was[2].

Nog krachtiger tot bevordering van het nationale Jahvisme werkte een andere oorlog, die vroeger verhaald wordt, doch waarschijnlijk in het laatste gedeelte van het tijdperk der Richters moet geplaatst worden[3]. De Kanaäneërs, in de vlakten van Noord-Palestina en nog noordelijker gevestigd, hadden zich weer gesterkt en Jabin, de koning van Hazor, aan 't hoofd van een machtig bondgenootschap geplaatst, rust zich ten strijde om de vreemde indringers te verjagen. Aan het hoofd van zijn talrijk leger, waartoe niet minder dan negenhonderd ijzeren strijdwagens behoorden, stond zijn veldheer Sisera. Het gevaar voor het verdeelde Israël was groot. Het Richterambt werd vervuld door een vrouw, een profetes, doch die een vrouw van groote geestkracht bleek te wezen: Debora, die op het gebergte Efraïm tusschen Rama en Betel woonde en daar haar rechtspraak, zeker

---

de schrijver vermeldt echter dat hij die weigerde, hetgeen niet geheel juist kan geweest zijn.

[1] Richt. 8, 27. De latere schrijver ziet daarin natuurlijk een soort van afgoderij, en overdrijft als hij van 't geheele volk spreekt.

[2] Richt. 9, 4. 46. vgl. met 8, 33, welke laatste plaats echter niet zeer te vertrouwen is.

[3] Richt. 4 en 5. De chronologie van dit tijdvak verkeert in de uiterste verwarring.

in den vorm van orakels, gaf. Zij weet Barak ben-Abinoam van Kades-Naftali te bezielen, om tegen den vijand het zwaard aan te gorden. Hij is bereid, mits Debora hem vergezelle om den moed van zijn leger te verhoogen. Slechts enkele stammen gaven aan de oproeping gehoor. Aan Zebulon en Naftali vooral komt hier de eer toe, de vrijheid van hun volk te hebben gehandhaafd. De nederlaag der Kanaäneërs was volkomen. De veldheer zelf zocht zijn heil in de vlucht, en toen hij de tenten van een Kenietenstam, die zich daar onder zekeren Heber gevestigd had, en uitdrukkelijk een deel van den stam van Mozes' schoonvader genoemd wordt, bereikt had, achtte hij zich veilig. Inderdaad waren deze Kenieten met den koning van Hazor bevriend. Maar dat was voor Jaël, de vrouw van Heber, die hem opnam in haar tent, geen reden om hem te sparen. Na hem door vriendelijke zorg geheel gerustgesteld te hebben, doodde zij hem op moorddadige wijs. Hadden de Kenieten geen werkzaam deel aan den strijd genomen, hun sympathie was toch voor hen die den oorlog van Jahveh voerden, en toen zij geen oorzaak hadden om de macht van Jabin meer te vreezen, sloten zij zich bij hun oude bondgenooten aan. De overwinning van Barak en de daad van Jaël werden door Debora in een allermerkwaardigst lied verheerlijkt.

Dat lied leert beter dan iets anders den toenmaligen toestand van Israël en de zeden dier dagen kennen. Debora klaagt over de geringe aansluiting der stammen, een bewijs èn dat zijzelf het bewustzijn van Israël's volkseenheid bezat, èn dat dit bij het volk nog weinig ontwaakt was. Vooral Ruben, die tot geen besluit kon komen en, in zijn rustig herdersleven niet belemmerd, zijn eigenbelang niet aan het algemeen belang opofferde, maar

den kostbaren tijd in nuttelooze beraadslagingen verspilde; Dan, die, met de kustbewoners waaronder hij zich gevestigd had, slechts aan zijn handel en scheepvaart dacht; Asher, die, half-fenicisch, rustig aan zijn zeekust en stroomen den uitslag van den strijd afwachtte, worden door haar verwijten getroffen. Opmerkelijk is echter, dat Juda en Simeon niet genoemd worden, als sprak het van-zelf dat deze stammen aan een oorlog door Israël gevoerd geen deel namen. Met gloeiende kleuren schildert de dichteres Jahveh's vreeselijke macht, als hij van Seïr en Edom nadert, als de bergen, zelfs de Sinaï, voor zijn aangezicht vervlieten. Hemelhoog wordt Jaël geprezen. Met barbaarsch welbehagen wordt haar nationale gruweldaad nog eens beschreven; hoe zij den vermoeiden vluchteling bedroog, hem melk reikte daar hij water vroeg, hem een rustplaats bereidde, en hoe hij eenige oogenblikken later zich kromde aan haar voeten, toen de nagel door zijn slaap werd gedreven. Maar de wreedheid bereikt haar toppunt als zij de moeder van Sisera beschrijft, uitziende met haar kamervrouwen of haar zoon nog niet zegevierend terugkomt met rijken buit beladen, en zoo met onmenschelijke wellust zelfs de smart eener moeder niet eerbiedigt, omdat zij de moeder is van den verslagen vijand haars volks. De godsdienst, die zelfs bij vrouwen zulke gevoelens kweekt, staat in soort en ontwikkeling nog niet hooger dan die van Ashur, ter wiens eere de overwonnen koningen werden gevild en gekruisigd. Het is goed dit te doen uitkomen, opdat het gewicht en de waarde der profetische hervorming van de 8e eeuw des te beter worden gevoeld.

HOOFDSTUK XI.

HET MOZAÏSCHE JAHVISME, VAN SAMUEL TOT DE SCHEURING DES RIJKS.

In de verhalen over het tijdvak der Richteren wordt van Juda gezwegen. Hoe zich dit later zoo gewichtige deel des Rijks ontwikkelde, is volkomen onbekend. Aan het eind van genoemde periode echter schijnen Juda en de andere stammen eenigermate vereenigd te zijn, en geheel Israël door den Richter Eli bestierd te worden. Hoe deze eenheid is tot stand gebracht echter ligt in het duister. Ook van Eli's bestier weten wij niets. Als hij op het tooneel der geschiedenis treedt, is hij reeds oud en laat hij alles aan zijn zonen over. Aan zijn grooten kweekeling Samuel hebben wij te danken, dat wij iets van hem vernemen.

De kindsheid en jeugd van Samuel vielen in een voor Israël zeer treurigen tijd. Eli, priester van den alouden arktempel te Silo, was richter, en met hem heerschte zijn god, Jahveh Çebaôt, Jahveh der heerscharen, met welke heerscharen, evenals in het assyrische: „god der legioenen des hemels" slechts de sterren bedoeld kunnen zijn. Maar hoe diep was het Jahvisme zelf gezonken! In het gewijde huis stond de arke van Jahveh tusschen de Kerubîm. 's Morgens en 's avonds bij de offeranden werden op den heiligen luch-

Kenschetsend voor de begrippen van dien tijd is hetgeen over de ark verhaald wordt. Natuurlijk is daarin legende met waarheid gemengd. Vertelsels omtrent de verwoestingen, door de tegenwoordigheid der ark in den Dagonstempel te Asdod, waar zij was nedergezet, aangericht, behooren niet tot de ernstige historie. Maar dat de Filistijnen in de wondermacht van deze kist en van den god dien zij vertegenwoordigde, even sterk geloofden als de Israëlieten, en dat zij een zekere pestziekte die bij hen uitbrak en hun gewone landplaag, de veldmuizen, die hen weer begon te teisteren, aan den toorn der vreemde beleedigde godheid toeschreven, laat zich licht begrijpen. Verlegen met den gevaarlijken buit, haasten zij zich dien terug te zenden, na den vergrimden Jahveh met een wijgeschenk van vijf gouden pestbuilen en vijf gouden muizen, naar het getal hunner vorstendommen, verzoend te hebben. De ark wordt eerst te Bet-shemesh en later te Qirjat-Jearîm nedergezet, waar een zekere Eleazar ben-Abinadab bij haar als priester wordt aangesteld en waar zij twintig jaar lang blijft staan. Dit laatste vooral verdient opmerking. Het toont dat Samuel aan dit heiligdom, waarbij hij nochtans was opgevoed, niet die waarde hechtte, die men zou verwachten. Er is intusschen reden om te vermoeden, dat er nog meer arken van Jahveh bestonden, zoodat men aan deze eerst weer behoefte gevoelde toen een nieuw heiligdom te Jeruzalem moest worden gesticht.

De gewone voorstelling is, dat Samuel Eli in het richterambt opvolgde Zelfs wordt verhaald, dat hij Israël richtte al de dagen zijns levens [1], ofschoon zijn laatste levensjaren, toen hij eerst zijn zonen in zijn plaats aanstelde

[1] 1 Sam. 7, 16.

en later Saul zalfde, moeten uitgezonderd worden. De berichten omtrent hem loopen zeer uiteen. Kort voor den dood van Eli heet het reeds, dat hij te Silo als ziener werkzaam is [1]. Later wordt gezegd, dat gedurende den ganschen tijd van zijn regeering de Filistijnen niet meer in Israël kwamen [2]. Maar dit is in openbaren stijd met een zeker veel oudere aanteekening, dat er bij 't begin van Saul's regeering geen wapenen in Israël gesmeed werden, omdat de Filistijnen niet duldden dat er smeden onder de Israëlieten waren en hun zelfs de landbouwwerktuigen leverden [3]. Onder Saul's eerste krijgsbedrijven behoort een strijd tegen de Filistijnen, wier overheersching toen zeer algemeen en zeer zwaar schijnt geweest te zijn. Mogelijk is het, dat een enkele handgreep tegen de overheerschers, door Samuel aangemoedigd en van Mizpa uit beproefd, gelukkig geslaagd is, maar het is niet waarschijnlijk dat zij duurzame gevolgen heeft gehad, veeleer, dat zij de onderdrukking nog heeft verergerd.

Nog raadselachtiger is een ander, zeer oud verhaal [4], waaruit blijkt, dat Saul, voordat hij met Samuel in aanraking komt, nooit van hem gehoord heeft, en waarin deze niet als Richter maar slechts als Ziener voorkomt. Men zou daaruit opmaken, dat hij buiten het tooneel zijner werkzaamheid niet zeer bekend was. Dat tooneel schijnt ook vrij beperkt geweest te zijn. Althans wij hooren slechts van drie plaatsen, behalve zijn woonplaats Rama, waar hij gewoon was recht te spreken: Betel, Gilgal en Mizpa, en deze lagen niet ver van elkander.

Alles dwingt ons aan te nemen, dat het er onder Samuel's richterambt, wat den uiterlijken toestand des

[1] 1 Sam. 3, 20. De zeven eerste hoofdstukken van 1 Samuel behooren tot de latere verhalen. Kuenen, *HKO*. I, 242.

[2] 1 Sam. 7, 13. [3] 1 Sam 13, 19 vgg. [4] 1 Sam. 9, 6.

volks betreft, niet zoo schoon heeft uitgezien, als de latere schilderingen dat zouden doen gelooven. Er is reden om te vermoeden, dat er werkelijk al dien tijd geen oorlog tusschen Filistijnen en Israëlieten woedde, omdat de laatsten volkomen afhankelijk en de eersten volkomen meesters waren, en dat de onderdrukking op het laatst een zeer groote hoogte bereikt had. Samuel schijnt een zeker beperkt richterambt, verbonden met zienerschap en priesterbediening, te hebben uitgeoefend, en zijn groote verdienste schijnt daarin te hebben bestaan, dat hij door verhooging van den godsdienstigen geest en het nationaal bewustzijn zijns volks, de onafhankelijkheid van Israël in stilte heeft voorbereid. Na Eli's dood verlaat hij Silo en vestigt zich in zijn geboorteplaats Rama, waar hij een altaar en heiligdom voor Jahveh sticht. Bij groote gelegenheden kwam hij daar om den dienst te verrichten of althans het offer te zegenen[1]. Hij was er een levend orakel. In de nabijheid van Rama, te Najôt, waren zoogenaamde profetenscholen, die hij bestuurde en van wier inrichting wij ons nu geen juist denkbeeld meer kunnen vormen, maar die waarschijnlijk van kanaäneschen oorsprong waren en niet tot het oude israëlietische Jahvisme behoorden. Doch ik moet dit iets uitvoeriger toelichten.

Het Profetisme beslaat in de geschiedenis van Israël's godsdienst zulk een voorname plaats, dat het niet overbodig is na te gaan, wat van zijn wording bekend is, of althans wat daaromtrent met waarschijnlijkheid kan

[1] 1 Sam. 9, 12 vgg. Daaruit schijnt de priesterlijke schrijver der Kronieken afgeleid te hebben, dat hij een Leviet moet geweest zijn, waarvan uit de andere bronnen niets blijkt. 1 Kron. 6, 18—23. Vgl. Knobel, *Prophetism. d. Hebräer*, II, 29, nt 2.

worden vermoed. Het is, sedert de 9e eeuw vóór C., de groote macht waardoor het nationale Jahvisme wordt verdedigd, gehandhaafd, tot staatsgodsdienst verheven. Toch zal het, vreemd genoeg, blijken in oorsprong niet zuiver israëlietisch, maar veeleer een kanaäneesch verschijnsel te zijn, dat het Jahvisme zich heeft toegeëigend en aan zijn bedoelingen dienstbaar gemaakt.

Samuel heet gewoonlijk „een ziener" (ro'eh). Deze naam, oudtijds algemeen van de profetische mannen gebezigd, schijnt nooit geheel in onbruik te zijn geraakt. Zoo had later de koning zijn vasten ziener, die aan zijn hof verkeerde. De profect Gad was de „ziener des konings" David[1]. Zelfs Amos wordt nog door den priester Amazia als ziener aangesproken[2]. De beteekenis van het woord rust op het geloof in tooverij en bovennatuurlijke krachten. De ziener is iemand die ziet, wat voor anderen verborgen is. Men verwacht van hem, dat hij zoo ongeveer alles weet: waar de weggeloopen ezelinnen zich bevinden; welk einde een gevaarlijke ziekte zal nemen, zooals Benhadad van Eliza hoopt te hooren; wat de uitslag van den oorlog zal zijn, zooals Zedekia aan Jeremia vraagt. Nu wordt echter sedert de dagen van Samuel de naam ziener eenigszins op den achtergrond gedrongen door een anderen, even oud maar vroeger althans onder de israëlietische Jahvisten vreemd, de be-

[1] 2 Sam. 24, 11. Vgl. 1 Kron. 21, 9. 2 Kron. 29, 25. Dichters worden, doch meest in het zeer jonge Boek der Kronieken, veelal zieners ('hozeh) genoemd. Zoo Asaf, 2 Kron. 29, 30. Zelfs heeten de dichters Heman en Jedutun 1 Kron. 25, 5. 2 Kron. 35, 15 'hozeh hammelek, „ziener des konings". Een dergelijk denkbeeld heerscht bij de Hindu's, als zij beweren dat de liederen van den Veda door de zangers niet gedicht, maar *gezien* zijn.

[2] Amos 7, 12.

naming Nabi Een Nabi is „een in geestvervoering verkeerende, door den adem der godheid (de rua'h) bezielde”, die dan natuurlijk geacht wordt in dien toestand van verrukking den wil der godheid te openbaren[1]. In de kanaänesche eerediensten, in de aanbidding van den „weelderigen Jahu”, van Attis, Eshmun en hun hemelsche verwanten, behoorde zulk een „buiten zichzelf zijn”, zulk „razen,” dat zelfs bij de hebreeuwsche schrijvers als synoniem met profeteeren gebruikt wordt, volkomen te huis, en het is waarschijnlijk dat de Israëlieten dit eerst van hen hebben afgezien, zonder daarom hun nationaal Jahvisme geheel te verlaten. In het land van wijn en olie, waar de herfst een geheel ander aanzien had dan in de dorre woestijn, moest vanzelf het begrip van den god die zich bovenal in den herfst openbaarde — en dat was Jahveh — gewijzigd worden, en met de bestanddeelen der kanaänesche theologie, die het strengere Jahvisme opnam, moest het ook onwillekeurig de daarbij behoorende gebruiken overnemen. Wel schijnt zich daartegen een zeker verzet geopenbaard te hebben. De Nazireërs, degenen die door hun ouders van hun geboorte af aan Jahveh gewijd waren, of die zichzelf voor hun leven aan hem wijdden, leverden door hun gelofte om nooit wijn te drinken een feitelijk protest tegen deze kanaänesche inkruipsels. Maar dat verzet was niet krachtig en algemeen genoeg om de beweging te stuiten, en verloor ook weldra door de richting die Samuel daaraan gaf zijn reden van bestaan.

---

[1] Zie Kuenen, I, 212--215. Volgens Land, *Theol. Tijds.*, II, 170 vgg. beteekent *Nabi* een door de godheid *binnengetredene*, ἐνθεός. Kuenen bestrijdt dit gevoelen. In het rezultaat stemmen beiden overeen. Vgl. ook Knobel, *Prophet. d. Hebr.*, I, 102—115.

Samuel heeft door de wijs waarop hij van deze beweging gebruik wist te maken getoond, een man van helderen en ruimen blik, een groot staatsman te zijn. Toen onder de vereerders van den mozaïschen Jahveh de zucht zich openbaarde, om ook hun god in heilige geestvervoering te verheerlijken en de Kanaäneërs daarin niets toe te geven, toen heeft hij niet gepoogd dat verlangen des tijds met geweld te onderdrukken, maar hij heeft het geleid, geordend en aan de ontwikkeling van den nationalen godsdienst dienstbaar gemaakt. Men zegt gewoonlijk, dat Samuel de profetenscholen gesticht heeft. Inderdaad worden ze vóór hem niet vermeld, zijn zij meest alle in zijn onmiddellijke nabijheid, te Najôt bij Rama, te Gilgal en Betel, waar hij dienst doet, gevestigd en staat hij er steeds mee in betrekking [1]. Het kan echter zijn dat zij zich vanzelf gevormd hebben. Doch het is wel zeker, dat Samuel er een streng opzicht over gehouden heeft. Hij was »de vader« die door de profetenzonen (Bné hannebîm) als zoodanig werd geëerbiedigd; een verhouding, die later evenzoo tusschen Elia, Eliza en de profetenscholen van Jericho en andere plaatsen bestaat. Onder zijn leiding werden gevaarlijke uitspattingen en afdwalingen, waartoe zulk »razen« allicht aanleiding zou geven, voorkomen en ten minste beperkt, werd de geestvervoering binnen de grenzen eener redelijker geestdrift teruggebracht, en werd zoo die heerlijke ontwikkeling voorbereid, die het Nabiïsme later in Israël zou bereiken. Door zijn wijsheid werd datgene wat uit een gebrekkige godsdienstige voorstelling ontstond, het middel om de gewijde zang- en toonkunst en de godsdienstige poëzie te kweeken [2],

[1] Zie Matthes, *De pseudoprophetismo Hebraeorum*, 103 nt 2. Knobel, t. a. p., II, 50. [2] 1 Sam. 10, 5; 19, 20.

de heilige liederen en de kostbare overleveringen der oudheid te bewaren en misschien reeds een begin met de geschiedschrijving te maken. De bloeitijd der profeten-koloniën — want slechts in zeer oneigenlijken zin kunnen zij scholen genoemd worden — valt juist samen met het eerste bloeitijdperk van de hebreeuwsche poëzie, dat door de namen van David, Asaf, Heman, Etan, de Korachieten en Salomo wordt gekenschetst. Overigens zijn zulke vereenigingen als de profeten-koloniën van Israël niet zoo zeldzaam. Bij veel oude en zelfs bij halfbeschaafde volken van den nieuweren tijd, bestonden of bestaan nog dergelijke bondgenootschappen van heilige zangers, die de oude liederen bewaren, zingen, overleveren, met nieuwe vermeerderen, en die zich vooral ten doel stellen, evenals onder Israël, de overlevering in wezen te houden en den nationalen geest en godsdienst te versterken.

De profeten-koloniën hebben zich lang staande gehouden. Wellicht bestonden zij tot de ballingschap toe. Doch ten laatste geraakten ze in verval en minachting. De heilige geestdrift maakte plaats voor kunstmatige opwinding en zelfzuchtige bedoelingen, en in Amos' dagen was het zoover gekomen, dat de profeet zich schaamde om voor een Nabi of Ben-nabi te worden aangezien en uitdrukkelijk verklaarde noch het een noch het ander te zijn[1]. Zij hebben zichzelf en haar roem overleefd. Maar de stichting van Samuel bleek niet alleen levensvatbaar, zij bleek ook rijk aan goede vruchten voor het godsdienstig leven zijns volks te zijn[2].

[1] Amos 7, 14.

[2] Obadja in A'hab's tijd verbergt 100 Jahvehprofeten. 400 komen aan A'hab's hof. 50 gaan uit Jericho om Elia te zoeken. Te Gilgal wonen er 100.

Zoo heeft Samuel het latere klassieke Profetisme voorbereid. Hijzelf was echter nog een ziener van den ouden stempel. Later wordt er niet slechts onderscheid gemaakt tusschen de verrichtingen en werkzaamheden van priesters en profeten, maar loopen zelfs hun beschouwingen meestal ver uiteen. Het zijn dan twee bepaalde standen, elkaar in den regel niet genegen, zelden samenwerkend, dikwijls in openlijken twist. Priesterzonen en zelfs priesters worden profeten, maar zij houden dan op priesters te zijn, brengen geen offers meer en hebben gewoonlijk over den steun en de goedkeuring hunner nabestaanden niet te roemen [1]. In de oudheid was dat anders. Priester- en zienerschap waren niet scherp gescheiden. Samuel was beide tegelijk. Hij en ook na hem Elia en Eliza vervullen zonder tegenspraak al de plichten die gewoonlijk aan de priesters waren opgedragen, niet slechts het orakelgeven, dat beide standen met elkander gemeen hadden, maar ook het offeren en het voorbidden, wat het eigenlijke en kenmerkende van het priesterambt uitmaakt.

Evenwel, al waren de werkzaamheden niet zoo streng gescheiden als in latere eeuwen, er was tusschen den ziener-priester zooals Samuël en Elia, en den gewonen priester een onmiskenbaar verschil. De priester is aan een bepaald heiligdom verbonden dat hij bedient, waarbij hij is aangesteld, waarvan hij leeft; als hij voorbidt dan is het naar een vast ritueël [2]; evenzoo, als hij den wil

[1] Jeremia, zoon van Hilkia, was priesterzoon. In den aanvang was er samenwerking tusschen hem en de priesterschap, zooals ook tusschen den opperpriester Hilkia en de profetes Hulda, maar spoedig veranderde dat. Ezekiël was priester en was het van harte; doch hij werd profeet toen hij alle hoop had opgegeven om zijn ambt weer te vervullen. Ook Zakarja ben Jojada, 2 Kron. 24, 20, Jehaziël, 2 Kron. 20, 14, en Hanan, Jerem. 35, 4, behoorden tot de priesters of de Levieten.

[2] Knobel, *Prophetismus*, I, 213.

der godheid, de godspraak, zal openbaren is het naar een onveranderlijken regel, door middel van loten of terafim, door stoffelijke middelen, gelijk elders door beschouwing der sterren, door waarneming van den bliksem, de vogelvlucht, de ingewanden der offerdieren[1]. Geheel anders de ziener. Hij offert overal; in het heiligdom of op den altaar die hijzelf gebouwd heeft, — gelijk Samuel te Rama, — op allerlei hooge en heilige plaatsen, — zooals Samuel ook elders en Elia bijvoorbeeld op den Karmel aan Jahveh offerde — en bij allerlei gelegenheden. Bij zijn godspraken raadpleegt hij geen uiterlijke teekens, maar laat zich leiden door vizioenen, droomen, verrukkingen, of in den oudsten tijd door het helder inzicht dat hij aan de werking van den goddelijken geest binnenin hem toeschreef; door iets geestelijks, iets inwendigs metéénwoord.

Hieruit is de oorsprong van priester- en profetendom gemakkelijk af te leiden. In elken godsdienst zijn twee elementen verbonden, die men op den laagsten trap van ontwikkeling fetisisme en animisme noemt, en die daar bestaan in het aanbidden van zinnelijk waarneembare voorwerpen als bezielde wezens en van onzichtbare geesten of zielen. De sporen van deze beide bestanddeelen kan men tot op den hoogsten trap van godsdienstige ontwikkeling volgen. Daar noemt men het gewoonlijk realisme en idealisme in den godsdienst. Deze twee richtingen nu, de fetisistische of realistische en de animistische of idealistische, worden in den godsdienst der Israëlieten vertegenwoordigd door de priesters en door de profeten. De priesters, bij de natuurvolken een soort van wichelaars, van officiëele

[1] Het orakelgeven door terafim, oudtijds in Israël volkomen wettig, wordt door Jozia als waarzeggerij afgeschaft, 2 Kon. 23, 24.

toovenaars [1], met hun loten-orakels, hun vaste eeremoniën en inzettingen, hun heehten aan heilige plaatsen en gezette tijden, vertegenwoordigen het fetisistisch of realistisch element in het Mozaïsme; de profeten, reeds die van Samuel's en Elia's soort, maar vooral de latere, het animistische of idealistische. Daarom ook, omdat de eerste richting van-zelf behoudend, stationair, de laatste uit haar aard voor ontwikkeling, hervorming, vooruitgang is, vrij in haar vormen en dus aan 't verleden niet gebonden, heeft het Mozaïsme zijn voortbestaan aan zijn priesters, zijn ontwikkeling alleen aan zijn profeten te danken. Wel moeten de eersten zich eenigszins schikken naar den geest des tijds, maar de aansporing tot hervorming komt van buiten; het Profetisme werkt van-zelf en uit zichzelf hervormend. Toch konden geen van beide gemist worden. Een godsdienst kan zich niet ontwikkelen zonder het vrije getuigenis van zulke mannen als de profeten in Israël, en het ontbreken van iets dergelijks heeft de meeste oude godsdiensten tot stilstand en verbastering gedoemd. Maar hij kan niet bestaan zonder eene vaste geestelijkheid, evenmin als een liehaam zonder geraamte of een ziel zonder liehaam.

Nog op één verschil tusschen de zieners van dit tijdperk en die van de latere eeuwen moet ik hier wijzen, omdat het tot recht verstand van de godsdienstgeschiedenis dezer periode van belang is. De oude zieners oefenen, ik zeg niet: een grooter invloed op de staatkunde, maar zeker een veel grooter werkelijke politieke macht dan de latere, bijzonder in Juda, bezaten. Samuel was een staatsman in den vollen zin des woords. Elia, Eliza,

[1] Prof. Land, *Gids*, Nov. 1871, blz. 244 vg., herinnert, dat dit zelfs de oorspronkelijke beteekenis van het hebreeuwsche *kahin* (kohèn) is.

ook Ahia van Silo zalven koningen en zetten koningen af, in het bewustzijn hunner theokratische macht, terwijl de latere profeten meer de rol òf van raadslieden, òf van staatkundig-godsdienstige oppozitie vervullen. Dit verschil laat zich slechts ten deele uit de grootere populariteit en de krachtiger karakters der koningen uit het huis van David verklaren [1].

Nog vóór het einde van zijn leven heeft Samuel het bewind in andere handen overgedragen. Het is hier de plaats niet te onderzoeken, op welke wijze Saul's verheffing tot koning van geheel Israël zich heeft toegedragen, een feit waarover zeer uiteenloopende berichten zijn opgeteekend [2]. Dat Samuel zelf de man was, die Saul tot koning koos en zalfde, mag, dunkt mij, niet worden betwijfeld. De Filistijnen waren meesters van het land, doch het werk van Samuel, de verheffing van den nationalen

[1] Knobel, *Prophetismus*, II, 25 vgg., geeft een reeks van verschilpunten tusschen het oudere en nieuwere Profetisme op, die echter slechts voor een deel juist zijn.

[2] De verheffing van Saul wordt op drie wijzen verhaald. Zij geschiedt volgens 1 Sam. 8, 6 tegen den zin van Samuel, die slechts schoorvoetend aan den wensch des volks toegeeft. Maar 1 Sam. 9 zalft hij uit eigen beweging, bij een toevallige ontmoeting, Saul tot koning. 10, 17 vg. roept hij het volk te Mizpa bijeen, om bij het lot een koning te kiezen, en dat wijst Saul aan. Hst. 11 wordt Saul na een overwinning op de Ammonieten, tot bevrijding van Jabes in Gilead behaald, door het volk tot koning uitgeroepen. Het verhaal 10, 17 vgg. is niet dan met geweld vereenigbaar met de Hst. 9 en 11; het is ook zonder twijfel onhistorisch. Zoo zal ook wel de onwil van Samuel niet bestaan hebben, en slechts een poging zijn van een lateren theokratischen Jahvist om te verklaren hoe Samuel, de Godsman, er toe komen kon om aan Israël, welks koning Jahveh is, een werkelijken koning te geven. In het archaïstische Hst. 9 en het profetisch overgewerkte, maar natuurlijke Hst. 11 schuilt de historische waarheid. Men vergete niet dat de strijd tegen de Filistijnen, Hst 13, zich onmiddellijk aan 10, 8 aansluit.

geest zijns volks door middel van het door hem hervormde Jahvisme, had zeker ook zijn vruchten gedragen. Hij achtte nu den tijd rijp, om tot gewichtige stappen over te gaan en de vaan des opstands omhoog te steken. Daartoe was hijzelf noch geroepen, noch bekwaam. Andere handen dan die van een ziener moesten het zwaard tot Israëls bevrijding zwaaien. Aan zijn zonen, wier rechterlijke werkzaamheid reeds ontevredenheid bij het volk had gewekt, kon hij 't evenmin opdragen. Hij vestigt het oog op Saul, een man van middelbaren leeftijd — hij had reeds volwassen zonen — maar een eenvoudig landjonker en wakker krijgsman. Hem kiest hij uit tot volvoering van de grootsche bevrijdingsplannen. Aan den offermaaltijd geeft hij hem de hoogste onderscheiding en zalft hem tot koning. Dan zendt hij hem naar de profeten-kolonie, waar Saul door de heerschende geestverrukking mee wordt aangegrepen. Een taak als deze kon slechts in de hoogste geestdrift en in de overtuiging, dat het een heilige krijg was, aanvaard worden. Samuel had een goede keuze gedaan. Saul bleek berekend te zijn voor het werk, waartoe hij hem bestemde. Het was een daad van wijze staatkunde. Maar in een ander opzicht schijnt de oude ziener zich bedrogen te hebben. Hij was niet voornemens de teugels van 't bestuur uit de handen te geven. Saul mocht de kroon dragen, maar hem paste, den wil van Jahveh slechts te gehoorzamen. Gezalfde van Jahveh was hij, doch Jahveh's mond was zijn profeet. Saul mocht de hand zijn, maar Samuel bleef het hoofd. Had hij misschien daarom den weinig eerzuchtigen landedelman gekozen, hopende dat deze met de schaduw der macht tevreden zou zijn? Zeker is het, dat het hem niet gelukte. Saul bleek niet zoo handelbaar als Samuel gehoopt had. Weldra ontstond er een scheuring. Reeds bij het eerste blijk van onafhan-

kelijkheid dat de nieuwe koning gaf, was de ziener hoogst verontwaardigd. De zaak beduidde niet veel. Samuel had Saul geboden hem te Gilgal te wachten, tot hij komen zou om te offeren, doch toen Samuel langer toefde, werd de veldheer ongeduldig en offerde zelf [1]. Toch schijnt dit nog geen volkomen breuke gegeven te hebben. Maar toen Saul een stouter bewijs van ongehoorzaamheid aan de godspraak gaf, toen hij in een oorlog met de Amalekieten, over wie de profeet den grooten ban, den 'hèrem, de geheele verdelging, had uitgesproken, den koning Agag en de beste have spaarde, toen kende de gramschap van den grijzen ziener geen palen; met eigen hand hieuw hij den Amalekietenkoning in stukken, en na zijn vloek over Saul en zijn huis te hebben uitgesproken, trok hij zich somber in de eenzaamheid terug. Saul heeft zijn aangezicht niet meer gezien. Kort daarna stierf Samuel, en het bericht dat bij zijn dood een algemeene rouw in Israël werd bedreven, verdient alleszins geloof [2].

Het beeld van koning Saul is door de latere geschiedschrijvers niet zeer vleiend geteekend. Driftig, somber, achterdochtig, wraakgierig, zoo staat hij voor ons. In zijn strijd tegen David is deze, naar de bedoeling der schrijvers, steeds de verongelijkte, Saul de jaloersche vervolger. Er is reden om te denken, dat deze schildering zeer partijdig is, dat Saul welgegronde oorzaak had om David streng in het oog te houden, en dat er werkelijk een samenzwering bestond om dezen laatste

[1] Zooals ik zeide is dit onmiddellijk na Saul's zalving geschied. 13, 8 vgg. sluit zich bij 10, 8 aan. Ten onrechte heeft men uit 1 Sam. 13, 1 opgemaakt dat dit in Saul's tweede jaar geschiedde. Zie Kuenen, I, 182. [2] 1 Sam. 25, 1.

in zijn plaats tot koning te verheffen, een samenzwering waarvan de priesterpartij de ziel uitmaakte. Saul was een held, aan wien Israël zijn bevrijding te danken had. Hij vond het volk zoo diep vernederd, dat het zelfs geen wapen mocht smeden; hij liet het na een korte regeering, en dat niettegenstaande zij met een nederlaag eindigde, als een vrije en krachtige natie achter, die geen vreemde overheersching had te vreezen en die het tijdvak van haar hoogsten bloei tegemoet ging. Dien roem kunnen zelfs de vijandige beschrijvers zijner geschiedenis hem niet ontrooven, al pogen zij een gedeelte daarvan aan Samuel, een deel aan David toe te schrijven.

De oorzaak van die partijdige beoordeeling kan geen andere zijn, dan dat Saul tegenover de priesters en profeten een onafhankelijke en zelfs vijandige houding aannam. Hij was — althans sedert Samuel hem tot koning had verkozen — een vroom Jahvist, waarmee volstrekt niet strijdt dat een zijner zonen en een zijner kleinzonen een naam dragen met Baäl samengesteld: Eshbaäl en Meribbaäl (Ishboshet en Mefiboshet). Van den lateren strijd tusschen Jahveh en den Baäl wist men toen nog niets. Hij was voor den nationalen godsdienst zoo ijverig, dat hij niet slechts verscheiden altaren van Jahveh bouwde en nooit verzuimde vóór hij ten strijde ging een offer voor Jahveh te doen slachten of te slachten, maar dat hij zelfs alle niet-jahvistische wichelaars en waarzeggers, gevaarlijke mededingers der officiële, verbande — een maatregel die waarschijnlijk slechts zeer gebrekkig werd toegepast. Men wist van hem te verhalen, dat hij een tijd lang onder de zonen der profeten vertoefd en in hun geestvervoering gedeeld had. „Is Saul ook onder de Nebî'îm?" dat was zelfs een spreekwoord geworden. Zijn priester A'hia of A'himelek werd dan ook wel door hem geraadpleegd

en vergezelde hem in den oorlog [1] met den efod van zijn heiligdom. [2] Hij is zelf zoo nauwgezet van geweten, dat hij uit zekere valsche gemoedelijkheid, om aan een door hem gezworen eed te voldoen, zijn edelen zoon Jonatan zou gedood hebben, indien het volk er zich niet tegen had verzet.

Doch spoedig verandert dit alles. Samuel trekt zich verstoord terug. De priesters steunen David, dien Saul als zijn mededinger en vijand beschouwt, en hij neemt daarover een geduchte bloedige wraak, door A'himelek met zijn gansche maagschap te dooden, ja de geheele stad waar hun tempel stond te doen uitmoorden. De Jahvisten, die gehoopt hadden in Saul een geschikt gehoorzaam werktuig tot volvoering van hun zeker edele bedoelingen te vinden, zagen zich bedrogen. Wat zij zich voorstelden is ook onmogelijk. Men verheft iemand niet tot koning, zonder dat hij de gevolgtrekking maakt dat de koning ook de meester is. Maar Saul was tegen den weerstand der partij, die hem op den troon gebracht had, niet opgewassen. Hijzelf was nog niet verheven boven de behoefte aan hun hulp. Door zich van hem terug te trekken, straften zij hem het zwaarst en dreven zij hem tot wanhoop. Men verhaalt, dat hij op den dag vóór zijn dood, gereed een veldslag aan de Filistijnen te leveren, het orakel van Jahveh vroeg, maar dat zelfs

[1] Dat A'hia en A'himelek een en dezelfde persoon is, lijdt geen twijfel. De eerste heet: zoon van A'hitub, den broeder van Ikabod, den zoon van Fine'has, den priester van Jahveh, 1 Sam. 14, 3. Ook de laatste heet zoon van A'hitub, den z. v. Fine'has, den z. van Eli. De A'hitub, vader van Çadoq, schijnt een ander geweest te zijn.

[2] 1 Sam. 14, 18. Met Thenius moet hier in plaats van *de ark* gelezen worden *de efod*. De rol hier alleen aan de ark toegekend, wordt overal elders door den efod vervuld.

zijn eigen priesters weigerden dat te geven, bewerende dat zij geen antwoord ontvingen, en dat hij toen zich tot een der waarzegsters wendde, om de schim van Samuel voor hem op te roepen. Mogen wij dit verhaal geheel vertrouwen, dan is dit wel een daad van vertwijfeling geweest. Niet, omdat hij niet in de macht dezer waarzeggers geloofde. Niemand twijfelde er aan. Ook had hij ze niet daarom verbannen, maar alleen als mededingers van de officiëele jahvistische wichelaars en waarzeggers. Doch dat hij zoo de toevlucht nam tot eene die hijzelf vervolgd had en van haar begeerde den man te zien, dien hij door zijn ongehoorzaamheid van zich vervreemd had, dat toont, hoe weinig hij het middelaarschap en de voorlichting van profeten en priesters nog kon ontberen, en hoe zijn verzet niet uit beginsel maar slechts uit zelfzucht was voortgekomen.

Het verhaal van Saul's bezoek bij de zieneres te Endor geeft mij aanleiding, om met een paar woorden over de waarzeggerij in Israël te spreken. Tusschen de waarzeggers die vervolgd werden en degenen die het orakel van Jahveh gaven bestond geen soortelijk verschil, evenmin als tusschen de zoogenaamde valsche en de ware profeten, een onderscheiding die trouwens in het O. T. zelf niet gemaakt wordt. Degenen die gewoonlijk voor valsche profeten doorgaan — indien er geen profeten mee bedoeld worden, welke niet bezield door de rechte gezindheid, bijoogmerken poogden te bereiken, zelfzuchtigen, die hun ambt tot eigen voordeel exploiteerden, zooals er in elke betrekking worden gevonden — zijn profeten die in meening verschilden van de profeten wier geschriften tot ons gekomen zijn [1]. Zoo waren ook de „wetenden", de

[1] Vgl. Matthes, *de Pseudoprophetismo Hebr.*, 103, 109, 113.

„toovenaars", de „slangenbezweerders", de „waarzeggers" en de „wolkenduiders" [1], alle namen waarmee dit slag van lieden in Israël werd aangeduid, volstrekt geen grooter bedriegers, dan de priesters die de Urîm en Tummîm wierpen of de Terafîm raadpleegden. Zij waren allen even vast overtuigd van de wondermacht die zij bezaten. Het onderscheid was alleen dit, dat de laatstgenoemden een wettig en geoorloofd bedrijf uitoefenden, een officiëele betrekking vervulden, terwijl de eersten godsdienstige toovenaars op eigen avontuur waren, of waarzeggers behoorende bij eerediensten die het Jahvisme poogde te verdringen.

De officiëele Jahvehdienst had onder Saul's regeering niet meer te Silo plaats, maar te Nob. De hoofdpriester van Nob, A'hia of A'himelek, was in den aanvang van Saul's bewind nog te Silo gevestigd [2], waar zijn grootvader en overgrootvader Fine'has en Eli priesters geweest

---

[1] De namen van de meeste hiergenoemde soorten van waarzeggers geven van-zelf te kennen, waaruit zij het onbekende poogden op te maken. Ook *rhabdomantie*, wichelen door staven, komt bij de Hebreën voor, Knobel, *Prophet.* I, 236. Misschien ook met pijlen, naar de lever der slachtoffers waarzeggen, enz. De vrouw bij wie Saul zijn toevlucht zoekt is een doodenbezweerster, een zeer gewone vorm van waarzeggerij in de oudheid — helaas! niet alleen in de oudheid. Zij heet Baälat ôb, letterlijk: „Meesteres van een ôb" of een „Vrouwe ôb." Men heeft dit *ôb* op zeer verschillende wijzen verklaard, als de waarzeggende geest in hen, als een zak waarin zulk een geest woonde, als een opgeroepen doode, enz. Knobel, t. a. p. 239 vgg., leidt het af van אֹיב „vijandig zijn," dus: een booze geest. Gesenius en Winer van een arabisch woord, dat „water putten" beteekent. Hitzig van אאב = *rediit*, dus zooveel als *revenant*. Ik denk onwillekeurig aan het bekende egyptische woord *āb*, dat zoowel priester als gestorvene beteekent en dus voor het tweeërlei gebruik van *ôb* in het Hebreeuwsch zou passen.

[2] 1 Sam. 14, 3.

waren. Weldra echter vinden wij hem aan het hoofd van een talrijke priesterschap, meer dan tachtig zijner verwanten, allen met den efod bekleed [1], te Nob gevestigd. Deze tempel, in de nabijheid van Saul's woning, schijnt wel de rijkste tempel en het vorstelijk heiligdom geweest te zijn. Althans een der beambten des konings, Doëg, verricht daar zijn devotie en David vlucht er heen, zoodra hij niet meer aan het hof van Saul durft blijven. Het was minder eenvoudig ingericht dan dat te Silo, want er was een veel talrijker priesterschap. Goliat's zwaard hing er als wijgeschenk, „achter den efod." De hulp, door A'himelek aan den vluchtenden David verleend, waarbij hij wel niet zoo argeloos zal geweest zijn als het verhaal dit voorstelt, kostte niet alleen aan hem en de meesten der zijnen het leven, maar had ook de verwoesting van den tempel te Nob tengevolge, die daar nimmermeer hersteld schijnt te zijn Weldra zou dan ook een ander heiligdom gesticht worden, dat bestemd was al de overige in de schaduw te stellen. en de alleenheerschappij te verwerven.

De dood van Saul bracht David aan de regeering, eerst over Juda alleen, den stam waartoe hij behoorde, daarna over al de stammen, na Eshbaäl's en Abner's dood. David, wiens karakterteekening hier niet mag worden gegeven — en de schaduwzij zou vrij wat donkerder zijn dan zij gewoonlijk wordt geschetst — is de lieveling, het ideaal der latere profetische en priesterlijke geschiedschrijvers. Geen wonder! Wat hij ook gedaan hebbe en wie hij ook geweest zij; aan welke dubbelzinnigheden, valschheden, kuiperijen en gewelddadigheden hij zich ook hebbe schuldig gemaakt; steeds heeft hij zich een vriend

[1] Van Levieten is geen sprake. Kuenen, *HKO*, I, 240.

en beschermer van priesters en profeten betoond, die destijds nog niet vijandig tegen elkander overstonden. Toen hij, van zijns schoonvaders hof gevlucht, als zwerver en vrijbuiter ronddoolde, had hij reeds zijn huisziener en zijn huispriester met den efod bij zich, welke laatste de jonge Abjatar was, de eenige van A'himelek's huis, wien het gelukt was het moordenaarszwaard van Doëg te ontvluchten. Later had hij zelfs twee koninklijke priesters, Abjatar en Zadok, en twee koninklijke zieners, Natan en Gad. Bij groote ondernemingen of gevaren verzuimde hij niet hun godspraken te hooren en getrouwelijk op te volgen [1]. Zelfs later, toen hij in grootheid verheven was, toen hij in macht en vorstelijke praal den burgerkoning die hem was voorafgegaan geheel in de schaduw gesteld had, hadden de profeten steeds vrijen toegang tot hem en belette hij hen niet hun volle overtuiging, of naar de voorstelling van dien tijd het hardste woord Gods, voor hem uit te spreken, al was daarin ook een scherpe afkeuring van zijn handelingen vervat. En niet alleen dat, maar hij geeft ook aan hun vermaningen gehoor. Hij schaamt zich niet zijn ongelijk te belijden. Als Natan na 't gebeurde met Uria en Batshèba, in die schoone welbekende gelijkenis van het ooilam, den koning, niet zijn echtbreuk als zoodanig — want naar de toenmalige begrippen was de vorst heer en meester over zijn onderdanen, en kon de vrouw die hij begeerde hem niet worden geweigerd — maar zijn geweldddaad als heerscher verwijt [2], toont hij oprecht berouw. Evenzoo als Gad hem terechtwijst over de volkstelling, waartegen zelfs Joab had gewaarschuwd, een in het oog der profeten den

[1] Zie de beschrijving daarvan 1 Sam. 23, 10 vgg. 30, 7 vg.

[2] 2 Sam. 12, 1 vgg.

gezalfde van Jahveh onwaardige en ongeoorloofde handeling, waarvoor een kort daarna uitbrekende pest als een straf schijnt beschouwd te zijn [1].

Geheel in dien geest is ook wat David deed om zijn nieuwe hoofdstad Jeruzalem, door hem op de Jebuzieten veroverd, tot een godsdienstig middelpunt te maken. Om daaraan een bijzondere heiligheid te verleenen, bracht hij de aloude silonische ark derwaarts over. Sinds de dagen van Samuël stond zij vergeten te Baälat-Juda, waar de naam van Jahveh Çebaôt bij haar werd aangeroepen. Hijzelf begeeft zich met een groot gevolg naar de plaats waar de gewijde kist staat. Zij wordt op een nieuwen wagen geladen en zoo door runderen voortgetrokken De koning zelf, omringd door een groote schare, gaat vooraf. Een harmonie van verschillende muziekinstrumenten verhoogt het plechtstatige en vroolijke van den optocht. David in eigen persoon acht het niet beneden zich daarin te deelen. Maar een schijnbaar onbeduidend voorval doet den tocht staken. Op een moeilijke plaats van den weg struikelen de runderen en dreigt de ark, waarschijnlijk in de diepte, te storten [2]. Uza, een der zonen van Abinadab, bij wien de kist tot hiertoe gestaan had, tracht haar te houden, maar schijnt zijn ijver met den dood te hebben bekocht. Dat was een waarschuwend teeken. De vreeselijke god had zijn toorn over zulk een kleine onbedachtzaamheid getoond; het was dus raadzaam thans niet verder te gaan. De ark werd alzoo in de nabijzijnde woning van zekeren Obed-Edom, een man uit Gat, nedergezet, en onverrichter zake ging men naar Jeruzalem terug. Nog lang daarna wees men elkander met zekere

[1] 2 Sam. 24.

[2] Thenius anders: *Die Rinder stürzten sie.*

huivering de plaats aan, waar Jahveh zijn heiligheid zoo vreeselijk had gewroken, en die sedert Perez-uza heette.

Doch toen aan Obed-Edom niets kwaads wedervoer, toen het bleek dat het hem en zijn huis integendeel bijzonder voorspoedig ging, werd het afgebroken werk weder opgevat. David besluit nu de ark „met vreugde" naar zijn stad te brengen. Het geschiedt met niet minder staatsie en weder in 's konings tegenwoordigheid. Het bericht, dat er bij elke zes schreden ossen en mestkalven geslacht werden, zal wel op een vergissing steunen. Maar dat bij den aanvang van den tocht, wellicht ook op onderscheiden rustpunten, en bij 't bereiken van den eindpaal rijke offeranden geslacht zijn, is wel zeker. Het opmerkelijke is, dat David zelf die offers brengt en dat hij zich voor de geheele plechtigheid in priesterlijk gewaad, met den linnen efod, gekleed heeft. Volgens de latere beschouwing zou zoo iets geheel onmogelijk zijn geweest en als een zondige aanmatiging des konings beschouwd zijn. Toen — en nog eenigen tijd daarna — gaf dat blijkbaar geen ergernis. Evenals de egyptische en babylonische koningen, handelt David hier eenvoudig zelf als hoogepriester des rijks, ofschoon hij twee voorname en een aantal mindere priesters in zijn hoofdstad heeft. Hij is het ook die bij 't eindigen der feestelijkheid den priesterlijken zegen aan het volk geeft, zonder te verzuimen om er koninklijke giften van stoffelijken aard bij te voegen. Men had voor de ark in „de stad Davids," de koningsstad, een tent opgericht, waar zij werd nedergezet. Dit was van nu aan het koninklijk heiligdom.

De glansrijke dag eindigt met huiselijken twist. Ééne was er, die niet mee in de vreugde gedeeld had, Mikal,

David's eerste vrouw, die hem wel na zijn vlucht door Saul ontnomen en aan zekeren Paltiël uitgehuwd was, doch die hij, natuurlijk uit staatkundige beweegredenen, had teruggenomen. Mikal had David zeer lief gehad. Des te meer hinderde het haar, dat hij dansend en zingend voor de ark was uitgegaan, en zij kon een gevoel van verachting niet onderdrukken. Het was miskenning van de welgemeende godsdienstige geestdrift die David vervulde. Met schamperen spot voegt zij hem toe, dat hij zich inderdaad verheerlijkt heeft, door zich in dit onvoegzame gewaad en deze onvoegzame houding voor „de dienstmaagden zijner dienstknechten" te vertoonen. En niet minder scherp en bitter luidt 's konings antwoord: „Moest hij niet dankbaar zijn aan Jahveh, die hem zoover boven haar vader had verhoogd? Och! hij mocht nederig zijn in haar oogen [1], bij de dienstmaagden waarvan zij sprak zou hij verheerlijkt worden!" In dit opzicht heeft hij woord gehouden en zich voor Mikal's verachting schadeloos gesteld. Ik vermeld dit voorval, omdat het een bijdrage levert tot de kennis van de godsdienstige beschouwingen dier dagen en tot waardeering van David's vroomheid. Hoe geneigd wij ook zouden zijn het gedrag des konings met Mikal onvoegzaam te vinden, als wij bedenken dat dansen destijds een heilige kunst was tot den eerdienst behoorend, zullen wij anders oordeelen. Maar vooral blijkt hier de echtheid van David's vromen zin. Hij vreest niet door zijn onderdanen geminacht te worden, als hij zijn geestvervoering voor Jahveh toont. Hij vreest niet een werktuig in de hand van priesters en profeten te worden, als hij

---

[1] 2 Sam. 6, 22 moet in plaats van „mijn oogen": „uw oogen" gelezen worden.

zijn misdaden erkent en betreurt. Hij voelt zich Koning en Meester, en daarom zoekt hij de onafhankelijkheid niet in kleine kinderachtige ongehoorzaamheden aan het Godswoord. Er blijkt uit, dat hij waarlijk hooger stond dan zijn voorganger, en met al zijn gebreken een groot vorst was.

Het schijnt, dat David ook het voornemen gehad heeft voor zijn ark van Jahveh een tempel te bouwen, meer in overeenstemming met het cederen paleis waarin hij-zelf woonde, maar dat hij, op aanraden van Natan, daarvan heeft afgezien. De reden waarom de profeet zich daartegen verzette kan geen andere zijn geweest, dan dat een prachtig heiligdom bij den strengen, rechtzinnigen Jahvehdienst niet paste, en dat hij dus voor de zuiverheid van dien godsdienst vreesde[1].

David was dus wat men een vroom man kan noemen, naar den geest van zijn tijd. Dat wil zeggen, hij was bezield met warmen ijver voor den godsdienst, zooals hij dien opvatte, en, niet uit staatkunde of eigenbelang alleen, een vriend van priesters en profeten. Latere eeuwen, met name de godsdienstige hervormers der 9e en 8e eeuw,

[1] Het verhaal 2 Sam. 7 schijnt zeer jong te zijn. Dat blijkt uit de verheerlijking van het davidische huis en uit de begrippen van Gods absolute eenheid (vs. 22) en van Israël's uitverkiezing, die er in voorkomen. Ook vers 6 is niet historisch, want dat Jahveh sinds den uittocht in geen huis gewoond had, is onjuist en een latere voorstelling. Noch het heiligdom te Silo, noch dat te Dan, noch dat te Nob waren tenten. Toch kan het zeer goed geschiedkundig zijn, dat David een prachtigen tempel wilde bouwen en Natan om de reden in den tekst genoemd dit tegenging. Indien Salomo het voornemen zijns vaders ten uitvoer bracht, dan was dat omdat hij de profeten minder naar de oogen zag, en zijn tempel heeft onder hen, vooral in Israël, zeker niet weinig ergernis gegeven. Onze verhaler voegt er natuurlijk bij, dat Salomo zal mogen doen, wat aan David verboden is.

hebben zijn vroomheid geïdealizeerd en zoo, ter goeder trouw, een onhistorisch beeld van den overigens vóór zijn tijd waarlijk grooten koning geschetst. David's godsdienstijver was zeker nog vooral op het uiterlijke gericht, een ijver voor eerdienst en plechtigheden en althans niet vrij van staatkundige overwegingen. Geheel zuiver was hij niet, want hij ging met de grootste afdwalingen op zedelijk gebied gepaard, waartoe vooral zijn lage handelwijs tegenover Uria en tegenover zijn beschermer, den filistijnschen vorst A'his, wien hij uit welberekend egoïsme gedurig bedriegt, moet gerekend worden. Het was de ruwe vroomheid dier dagen, en er zijn talrijke bewijzen, dat zij noch zuiver jahvistisch in den lateren zin, noch dat dit Jahvisme monotheïstisch was. Metéénwoord, wat wij van den israëlietischen godsdienst in David's — en ik mag er bij voegen in Salomo's — tijd weten, staat niet hooger dan hetgeen men bij andere, zoogenaamd heidensche volken aantreft, en metterdaad nog op hetzelfde standpunt, waarop de godsdienst in Israël onder Saul's regeering zich bevond.

Evenmin als ten tijde van Saul, was onder David de dienst der Baälîm uitgeroeid of verboden. Niet slechts onder 'skonings dienaren vindt men verscheidene namen met Baäl samengesteld, maar zelfs één zijner zonen heet Baäljada [1]. Indien men mag aannemen, dat de titel Baäl toen nog niet uitsluitend op kanaänesche godheden maar ook zelfs op den nationalen god Jahveh werd toegepast, dan bewijzen zulke namen in elk geval, dat men tusschen dien nationalen en de oude inlandsche goden geen soortelijk onderscheid maakte. De uitdrukking aan David in den mond gelegd, dat hij, in ballingschap gezonden,

[1] 1 Kron. 14, 7 vgl. 3, 8. en 2 Sam. 5, 16.

andere goden zal moeten dienen,[1] toont aan dat Jahveh, toen dit werd opgeteekend en alzoo des te meer in David's dagen, nog niet anders dan de bepaalde god van Israël was, die daarbuiten geen macht oefende en vergeefs werd aangeroepen. Iets dergelijks mag men afleiden uit de woorden, David ter zelfder plaatse in den mond gelegd, waarin hij Saul den raad geeft, om als 't Jahveh is die den koning tegen hem aanport, hem het spijsoffer te doen rieken, opdat zijn toorn gestild worde. Ik behoef niet te zeggen op welk een laag en ruw godsbegrip deze voorstelling rust. Het bestaan van beeldendienst blijkt daaruit, dat David in zijn huis nog de Terafim of huisgoden vereerde, wier beelden niet klein schijnen geweest te zijn [2].

Maar vooral komt de ruwheid der godsdienstige begrippen van die dagen en van David zelven uit, in de treurige geschiedenis van den gerechtelijk-religieuzen moord aan zeven afstammelingen van Saul gepleegd. Een pestziekte in Israël uitgebroken wordt, zooals men verwachten kan, als bewijs van den goddelijken toorn beschouwd, een denkbeeld dat ook nog veel later algemeen is. De Gibeonieten maken daarvan gebruik, om hun wraakzucht tegen het huis van Saul te bevredigen. Saul, in zijn ijver voor Israël's zuivere nationaliteit, had de Gibeonieten zeer hard en wreedaardig behandeld, en daardoor het oud verbond, tusschen hen en Israël gesloten, geschonden. Jahveh, de handhaver en wreker der verbonden, was daardoor beleedigd, en kon slechts door bloed worden verzoend. Zeven afstammelingen, twee zonen,

[1] Sam. 26,19.

[2] 1 Sam. 19, 3. De uitvlucht, dat deze beeldendienst tegen David's wil of buiten zijn weten door Mikal zou zijn uitgeoefend, verdient geen wederlegging.

vijf kleinzonen van Saul worden aan de Gibeonieten uitgeleverd, die ze „voor het aangezicht van Jahveh," ophangen of waarschijnlijk kruisigen, om zoo de vertoornde godheid weer te verzoenen. Rizpa, de moeder van de twee eersten, verlaat de lijken niet. Met aandoenlijke trouw bewaakt ze die dag en nacht, om alle verscheurend gedierte te verjagen. Wat vraagt zij naar priesterlijke orakels? Men heeft haar zonen genomen en gedood; het eenige wat zij nog doen kan is hun lijken niet te laten schoffeeren. Zelfs de barbaren, die in naam van hun bloedgod dit gruweloffer geëischt hebben, worden door dit bewijs van moederliefde vermurwd. De natuur gaat boven de leer, en zij kunnen niet alle menschelijkheid uitschudden. David beveelt, dat aan de overblijfsels der slachtoffers van dit akelig bijgeloof, tegelijk met het gebeente van Saul en Jonatan, dat de inwoners van Jabes in Gilead uit dankbaarheid jegens hun weldoeners aan de Filistijnen ontroofd hadden, een eerlijke begrafenis zal worden geschonken.

De vraag is, hoe deze handeling beschouwd moet worden. Was het een menschenoffer aan Jahveh of een gewone strafoefening aan de nazaten van Saul volbracht, krachtens de toenmaals heerschende leer, dat de misdaden der vaderen aan de kinderen moeten vergolden worden tot in het derde en vierde geslacht? [1] Tot op zekere hoogte is het onverschillig hoe men die vraag beantwoordt. Duidelijk heet het, dat zij „voor het aangezicht van Jahveh" gekruisigd worden. Doodstraffen waren destijds in den regel een soort van offers aan den rechtvaardigen God, bestemd om hem te verzoenen. In den grond der zaak komen beide beschouwingen op hetzelfde

[1] In den laatsten zin: Oort, *Menschenoffer in Israel*, 13 vg.

neer. Bloed eischte bloed; de wrekende gerechtigheid was bevredigd wanneer dat vergoten was, het mocht dan het bloed van den schuldige of van zijn plaatsvervanger zijn. Hoe 't zij, een zeker godsdienstig element mag hier niet miskend worden, althans niet wanneer de ongelukkigen gekruisigd werden. Deze straf, die uit Mesopotamië afkomstig schijnt te zijn, kan oorspronkelijk slechts een offer aan den hemelgod, den god der „vier hemelstreken" geweest zijn, wiens symbool het kruis was. In elk geval heeft het zevental een symbolische beteekenis. Wilde men zich aan Saul's huis wreken, dan was de dood zijner zonen voldoende; wilde men een volledige straf opleggen, dan moesten álle schuldigen getroffen worden, en niet slechts vijf zijner kleinzonen. Het is een offer aan den god der zeven, den hoogsten hemelgod, en toont het lage standpunt van godsdienstige ontwikkeling, waarop men zich toenmaals in Israël bevond. Trouwens men kan geen groote ontwikkeling op dit gebied verwachten, als men leest, dat David de krijgsgevangenen liet doorzagen, met krijgswagenen dorschen en verbranden [1]. Jahveh en Ashur verschilden in hun wezen niet.

Salomo's regeering is ontegenzeglijk het schitterendste tijdperk der israëlietische geschiedenis geweest. In tegen-

[1] 2 Sam. 12 31. Vgl. ook 8, 2. 4. Men schijnt op het punt van deze wreedheden zeer vernuftig geweest te zijn. Zoo worden de Moabieten naast elkander op den grond gelegd en gemeten; een derde wordt gespaard, twee derden wordon geslacht. De gruwelen in Ammon gepleegd worden gerechtvaardigd, zelfs door christelijke uitleggers, als voorbeeldige straffen aan de afgoderij opgelegd. Z. Thenius, *BB. Sam.* o. d. p. Alsof de godsdienst van David iets zuiverder was en hooger stond dan die van Ammon! De verklaring door Thenius van de laatste woorden van vs. 31 gegeven, als zou hier sprake zijn van Melekdienst, kan daarom toch juist zijn.

overstelling met zijn krijgslustigen vader, doch als een gevolg van diens overwinningen, kon hij een vredelievende staatkunde volgen. Als Oostenrijk weleer, zoo zocht ook reeds de wijze jeruzalemsche koning zijn kracht in verbonden en huwelijken. De fenicische Hiram, in menig opzicht zijn mededinger, de koningen van Egypte, van Moab, van Ammon, van het toen nog machtige rijk der Heticten werden zijn bondgenooten en gaven hem hun dochters ten huwelijk. Het schijnt, dat hij zich genoodzaakt heeft gezien een vernederend traktaat met Hiram te sluiten [1]. Naar de beschouwing der oude schrijvers was het dat zeker niet. Zij namen liever aan, dat zijne israëlietische Majesteit zijn waarden broeder en schoonvader verschalkt had. Voor de miljoenen in goed geld die hij van hem geleend had, zou hij hem een landstreek in ruil hebben gegeven door zoo goed als geen Israëlieten bewoond, en die zoo weinig beteekende dat Hiram haar „Als niets" (Kabul) noemde. Daarentegen heeft hij, door de onderwerping van Edom en door den bruidschat der egyptische koningsdochter, zijn rijk in 't Zuiden uitgebreid en versterkt. Onder Salomo bereikt de echt-israëlietische aristokratie het toppunt harer heerschappij. Het kanaänesche element is geheel ten onder gebracht en kan zelfs verplicht worden tot heerediensten, waarvan al de kinderen Israëls worden vrijgesteld [2].

Salomo, niet meer gedwongen om een nationaliteit te handhaven, die gevaar liep verdrukt of verontreinigd te worden, werd van-zelf milder en minder uitsluitend israelietisch. Hij is voor zijn tijd in zekeren zin wat men thans een humanist zou noemen. Een wijze te zijn, dat is zijn hoogste eerzucht, en als zoodanig verkeert hij

[1] 1 Kon. 9, 10—14. [2] 1 Kon. 9, 20—23.

gaarne met de wijzen van andere volken en voert hij raadselwedstrijden met Hiram en diens zoon Abdemon (Abd'hammân), waarbij hij van den eersten veel gelds wint, doch het aan den scherpzinnigen zoon weder verliest. De koningin van Sheba in Zuid-Arabië bewijst hem zelfs de eer van een bezoek, waarbij ook een tornooi van wijsheid de voornaamste drijfveer schijnt te zijn geweest. Hij trouwt, niet als zijn vader met inlandsche vrouwen en een enkele koningsdochter, maar met voorname prinsessen, en met behulp der Feniciërs drijft hij zeehandel.

Van zulk een vorst kan geen vurige ijver voor een bepaalde godsdienstige richting, geen propaganda voor het nationale Jahvisme gewacht worden. Toch is Salomo de stichter van dien tempel welks heerlijkheid de vrome Israëliet van latere jaren meer dan iets anders betreurde, welks herinnering, zoo men verhaalt, de ouderen van dagen nog in tranen deed uitbarsten, toen na de ballingschap de grondslagen van den armelijken tweeden tempel werden gelegd. Maar de tempelbouw van Salomo was meer een staatkundige dan een godsdienstige daad. Bij den glans van zulk een koninkrijk als het zijne behoorde een prachtige hoftempel. Tot schraging van de onbeperkte koninklijke macht was een godsdienstig middelpunt in de hofstad, waarheen men van alle kanten ter beêvaart kwam, volstrekt noodig. Wat David, misschien mee uit gemoedelijke aandrift, voorgenomen doch op aanmaning van Natan nagelaten had, werd nu door Salomo volbracht. De tempel door hem gebouwd moet bepaaldelijk beschouwd worden, gelijk die der egyptische koningen, als zijn koninklijk heiligdom, den eersten waren rijkstempel. Als zoodanig moest het een Jahvehtempel zijn, waaruit wellicht andere godsvereeringen zelfs toen nog niet werden geweerd, maar in de bijgebouwen een plaats vonden.

Zeker is het, dat Salomo niet exeluzief was. Niet slechts voor Jahveh, ook voor geheel andere, uitheemsche godheden stichtte hij kleinere heiligdommen of kapellen: een voor de 'Astoret der Sidoniërs, een voor Milkom of Malkam, den god der Ammonieten, een op den berg die voor Jeruzalem ligt voor Kamosh, den god der Moabieten [1]. De huwelijken met de vreemde vorstinnen maakten de oprichting dezer tempels noodzakelijk en de voorstelling, dat de koning in zijn ouderdom eerst zich aan deze afgoderij heeft schuldig gemaakt, toen hij als een kindsche grijsaard zich door zijn talrijke gemalinnen liet leiden, is volkomen onhistorisch. Ze moeten bij het sluiten dier huwelijken gebouwd zijn. Strenge, ouderwetsche Jahvisten mochten zich aan deze nieuwigheid ergeren, voor de meerderheid was het een natuurlijke zaak. Ook was er toen niemand, die daar afgoderij in kon zien; dit denkbeeld is voor die dagen veel te modern; het behoorde tot het spraakgebruik der hervormers van de 8e eeuw. De tempels door Salomo voor de vreemde goden gesticht, zijn dan ook drie en een halve eeuw ongestoord in stand gebleven, en zonder twijfel is daarin ook vrij geregeld de dienst uitgeoefend. Zelfs Hizkia denkt er niet aan ze te sloopen. Eerst bij de groote hervorming onder Josia worden ze verontreinigd en zoo voor de uitoefening van den godsdienst onbruikbaar gemaakt.

Het ligt buiten mijn bestek om een uitvoerige beschrijving van den tempel van Salomo te geven, ook indien dit mogelijk ware. Slechts een paar opmerkingen

---

[1] 1 Kon. 11, 5—7. Geiger, *Urschrift*, 306, houdt Milkom voor opzettelijk verbasterd uit Malkam en de *m* voor een suffix: zoodat het beteekent »hun koning." Zie daartegen 1 Kon. 11, 5. 2 Kon. 23, 13. Kuenen, *Theol. Tijds.* II, 5 30 vg. verklaart Malkam beter als volkskoning.

mogen hier volstaan. De stijl, waarin het gebouw was opgetrokken, moet de fenicische geweest zijn. Men heeft met groote scherpzinnigheid de meening verdedigd, dat de tempel van Salomo geheel in den egyptischen smaak ingericht, een navolging van de egyptische modellen was [1]. Overeenkomst tusschen dien tempel en de egyptische was er zonder twijfel, en dat kon moeilijk anders zijn, wijl de Egyptenaars voor geheel West-Azië aan deze zijde van den Eufraat de leermeesters in allerlei kunsten waren geweest. De overeenkomst laat zich voldoende verklaren door het welbewezen feit, dat de oude fenicische bouwkunst een min of meer zelfstandige ontwikkeling, liever moest ik zeggen: een verbastering van de egyptische was. De hebreeuwsche oorkonden berichten, dat fenicische bouwlieden door Salomo werden gebezigd. Er is geen reden om de juistheid van dit bericht in twijfel te trekken, te minder daar het blijkt, dat de zinnebeeldige versiersels in den tempel te Jeruzalem, zooals kolokwinten, palmboomen, enz., juist tot den fenicischen eerdienst behoorden en niet in de egyptische tempels worden aangetroffen. Ook de twee zuilen, vóór den ingang van 't eigenlijke heiligdom geplaatst, hadden wel eenige gelijkenis met egyptische obelisken, maar worden in denzelfden vorm als in Jahveh's tempel, en waarschijnlijk met hetzelfde doel, in alle fenicische tempels

[1] Thenius, *BB. d. Könige, Anhang*, 25 vgg. De gronden, door hem voor zijn stelling aangevoerd, zijn zeer zwak. Zie bl. 28 vg., waar op het massieve van den bouw, op de zijgebouwen, op de verhouding der zuilen, op de Kerubîm, op de bas-reliefs langs de wanden, op de gelijkheid van Salomo's paleis met de egyptische en op zijn verbintenis met Egypte en zijn koning gewezen wordt. Nagenoeg al deze gronden pleiten even sterk voor fenicischen als voor egyptischen bouwtrant

gevonden[1]. De ark, in het binnenste heiligdom geplaatst, is ook volgens mijn gevoelen naar een egyptisch model gevolgd, en, hoewel de Kerubîm zelven zoover ik weet in Egypte niet voorkomen, hun plaatsing aan beide zijden van de heilige kist, met uitgespreide vleugelen om haar te bewaken, doet onwillekeurig denken aan de plaats die Isis en Nefthys bij de kist van Osiris innemen, die zij eveneens met de vleugels bedekken. Maar de ark en de Kerubîm waren lang vóór Salomo in Israël gebruikelijk, en hetgeen in deze symboliek egyptisch was moet reeds tot Mozes worden teruggebracht. Over de beteekenis van de ark en haar bewakers heb ik vroeger gesproken.

De tempel, door Salomo gesticht, was een grootsch, indrukwekkend gebouw, zeker evenmin als de fenicische heiligdommen een voortbrengsel van hoogere kunst, maar kolossaal, massief, stout en met oostersche pracht en rijkdom versierd. Cederhout, koper, goud, niets werd gespaard. Het moest den grooten koning waardig zijn. In het allerheiligste, waar Jahveh in 't verborgen woonde, stond niets dan zijn ark met de Kerubs. In de grootere ruimte daarvoor, evenals het adyton slechts voor priesters toegankelijk, en daarvan door een vasten muur en een deur gescheiden, bevonden zich het reukwerk-altaar, de tafel der heilige brooden, die alleen de priesters mochten eten, en tien gouden luchters. Het brandoffer-

---

[1] Deze twee zuilen zijn de afbeelding van de zuilen waarop het heelal is gevestigd, dezelfde, die in den Simsonsmythe door den zonnegod worden verbroken, zoodat het heelal instort (in 't onweder). De kapiteelen waren met lotos en granaten versierd, beide kosmische symbolen. Op de eene stond Jakîn: „hij grondvest," op de andere: Baôz: „in hem (is) kracht", hetgeen ook als één geheel kan gelezen worden: „Hij grondvest met kracht" (Thenius), doch in elk geval de boven gegeven verklaring bevestigt.

altaar stond vóór het eigenlijk heiligdom in den binnensten voorhof. Werd de godheid zelf hier evenmin als in de tempels der Feniciërs door een beeld voorgesteld, wat tegen de natuur van Jahveh als verborgen god vanzelf streed, aan beelden ontbrak het niet geheel. Het waschvat in den voorhof, de koperen zee gelijk het heette, werd door twaalf koperen runderen gedragen, en behalve de Kerubs in het binnenste heiligdom waren de wanden van den geheelen tempel met Kerubîm in bas-relief bedekt. De latere rechtzinnige leer, dat het niet geoorloofd is eenige beeltenis te maken van iets hoegenaamd, bestond toen nog niet. Ook bewijst het bouwen van den tempel door fenicische werklieden en zijn geheel fenicische inrichting, dat men toenmaals in Israël tusschen Jahveh en de goden der naburige volken in rang en wezen nog geen onderscheid maakte.

Het was voor Salomo onmogelijk zelf al de gevolgen van zijn tempelbouw te voorzien. Hij heeft niet anders beoogd dan den nationalen Jahvehdienst, den rijks-godsdienst, door uiterlijken glans te verheffen, de uitoefening daarvan in overeenstemming te brengen met zijn schitterende hofhouding en zoo tevens wederkeerig een steun te geven aan zijn troon. Zonder het te weten heeft hij in dien prachtigen tempel, met zijn invloedrijke en ontwikkelde priesterschap, een krachtig middel tot zuivering en bevordering van den nationalen godsdienst geschapen. Vromen van den ouden stempel, puriteinsche Kenieten, profeten van 't land, schudden zeker bedenkelijk het hoofd over zulk een verbastering van hun strengen, mozaïschen woestijngodsdienst. De heerediensten, waartoe deze ontzaglijke stichting duizenden, vooral van de onderworpen bevolking, verplichtte, wekten een ontevredenheid die zeker tot het verzet tegen de davidische dynastie heeft meegewerkt. Maar de jeruzalemsche tem-

pel, die langzamerhand de andere heiligdommen, waar de eerdienst minder zuiver was, althans in Juda overschaduwde en als 't ware verslond, is het krachtigste bolwerk van een gereinigd, verzacht, mag ik zeggen: vermenschelijkt Jahvisme geworden. Niet de priesters, de profeten hebben den mozaïschen godsdienst hervormd. Maar deze laatsten hebben toch in de gewichtigste oogenblikken bij de jeruzalemsche priesterschap een machtigen steun en krachtdadige medewerking gevonden, waardoor hetgeen anders waarschijnlijk slechts ideaal was gebleven tot op zekere hoogte een werkelijkheid is geworden. En zijn ook niet uit den boezem der jeruzalemsche priesterschap sommige der grootste profeten voorgekomen?[1] De grootsche jeruzalemsche tempel werd het middel om den eerdienst van lieverlede in één middelpunt samen te brengen, en de aanbidding van één god door Israël met uitsluiting van andere (monolatrie) mogelijk te maken. En geen monotheïsme kon in de werkelijkheid gesticht worden, wanneer niet zulk een monolatrie daartoe eerst den weg had gebaand.

Onder Salomo's regeering echter konden zich van zulk een hoogere ontwikkeling zelfs de eerste beginselen niet vertoonen. Op godsdienstig gebied kon toen slechts het officiëele bloeien. Salomo was het ideaal van den koning in den zin der Oudheid De staat en dus ook de godsdienst vereenigden zich in zijn persoon. Zijn hof en alzoo ook zijn rijkstempel waren het middelpunt dat al de levenskrachten tot zich trok. Alles scheen slechts één doel te hebben:

[1] De beteekenis en de gevolgen van Salomo's tempelbouw worden, veel uitvoeriger dan hier geschieden kon en met de helderheid die men van hem gewoon is, uiteengezet door Kuenen, I, 336 vgg. Hij stelt daar ook in het licht, dat van de latere priesterlijke inrichtingen in den tijd van Salomo nog geen spoor te ontdekken is.

bij te dragen tot den glans en de glorie van Salomo's rijk, 't geen hier hetzelfde beteekent als van Salomo zelf. Aan vrije prediking en hervormende werkzaamheid van profeten kon toen niet gedacht worden. Opmerkelijk is, dat onder Salomo's regeering geen nieuwe profeten van eenige beteekenis optreden. Natan, die aan zijn verheffing had deelgenomen en zeker zoolang hij leefde aan zijn hof een eereplaats bekleedde, treedt in de schaduw. Van Gad hoort men niets meer. Zelfs de priesterschap was niets zonder den koning. Abjatar, die tegen hem had saamgespannen, werd naar zijn landgoed verwezen. De voorname priester aan 't hof was Zadok (Çadoq)[1]. Maar inderdaad is Salomo zelf de hoogepriester. Hij offert zelf te Gibeon duizend brandoffers. Hij is het die zijn tempel inwijdt met godsdienstige plechtigheden, hij die bij de jaarlijksche hooge feesten als priester voorgaat. Men mag over het regeeringstelsel van Salomo denken zooals men wil, de man, die zonder veroveringen of oorlogen, zonder veel bloedige vervolgingen, dit stelsel gedurende veertig jaar zóó heeft kunnen toepassen, moet in zijn soort een groot en geniaal man zijn geweest.

De hoogste roem, dien Salomo zich evenwel bij het nageslacht heeft verworven, is die van de wijze koning bij uitnemendheid te zijn, en de latere Israëlieten hebben zelfs op één na al de geschriften in hun gewijde oorkonden, die tot dit genre behooren, ja ook het Hoogelied aan hem als auteur toegekend, evenals David bij hen voor den dichter der meeste psalmen gold. Het is dan ook onder de regeering van Salomo, dat zich in Israël de eerste zekere sporen vertoonen van dat opmerkelijk verschijnsel, dat de 'Hokma of Wijsheid genoemd wordt en

[1] 1 Kon. 2, 35.

zich van dien tijd af zoo krachtig heeft ontwikkeld. De wijsheid van Salomo wordt bijzonder geroemd. Zij heet grooter dan die van de Egyptenaars en de Zonen van het Oosten. Ik heb reeds gezegd, hoe zij door buitenlandsche vorsten werd gewaardeerd. Niet zonder recht heeft men hem dus voor den vader der 'Hokma in Israël gehouden. Zelfs heeft men de meening geuit, dat de spreukvorm door hem zou zijn uitgevonden [1], wat met het oog op hetgeen men elders, bij voorbeeld in Egypte, aantreft, minder juist schijnt te zijn. Zeker is, dat hij in de volgende eeuwen voor het groote model in dit genre doorging, en dat hij tal van spreuken en ook liederen heeft gedicht, waarvan wellicht sommige in de later bijeengebrachte bundels nog over zijn.

Zeer juist heeft men [2] de 'Hokma gekenmerkt als die richting van den israëlietischen geest, welke het leven en al zijn betrekkingen zocht te regelen en te besturen door de gegevens der ervaring. Zij moet zeer nauwkeurig onderscheiden worden van de priesterlijke of levietische richting, want niet de wet of de inzettingen, maar de ervaring, het vrije onderzoek en het onafhankelijk nadenken waren haar regel en maatstaf. Zij mag evenmin verward worden met de theokratische of profetische richting, vooreerst omdat zij haar uitspraken niet aan goddelijke ingeving toeschreef, en ten andere omdat zij niet evenals de profeten een bijzondere betrekking van Jahveh tot zijn volk en een eigenaardige godsdienstige roeping van dit laatste erkenden, althans die bij hun beschouwingen nooit in rekening brachten. De wijsheid bij de Hebreën, even-

---

[1] Hooykaas, *Geschiedenis van de beoefening der wijsheid onder de Hebreën*, 116 vg.

[2] Hooykaas, *Wijsheid*, 29.

als trouwens bij al de semietische volken, is bepaald universalistisch, wereld-burgerlijk. In den aanvang gaat zij echter nog altijd uit van de leer, in de Oudheid algemeen, dat rampen en onheilen de gevolgen van gepleegde zonden zijn en voorspoed het loon van vroomheid en gerechtigheid. Haar leer is een zekere nuttigheidsleer, waaraan de hoogere zedelijke motieven nog ontbreken. Toch is zij, hoewel niet bepaald godsdienstig, jegens den godsdienst niet vijandig en heeft zij er zich meerenmeer mee verzoend. Zij vertegenwoordigt in Israël de wereldsche wijsheid, de humaniteit, die echter van lieverlede, naarmate de godsdienst door de profeten humaner en univerzeeler gemaakt werd, dezen beter leerde verdragen.

Is het misschien te veel gezegd, dat zij het wezen van den godsdienst niet zocht in den vorm waarin deze onder Israël optrad [1], men mag wel zeggen, dat zij den mensch als mensch en niet als Israëliet beschouwde, dat zij in den Jahvehdienst het algemeen godsdienstige, in de wet het algemeen zedelijke uitsluitend liet gelden. Nergens strijdt zij tegen vreemde godsdiensten. In de Spreuken komt zelfs de naam van Israël niet voor. Hooger dan offerande staan haar gebed en goede werken, en, bij uitnemendheid praktisch, acht zij de wijsheid toegepast op het leven verreweg het verkieslijkste.

Men heeft, naar mijn inzien, dit verschijnsel in Israël al te zeer als iets op zichzelf staands, als iets karakteristiek semietisch beschouwd, en zich daartoe o. a. beroepen op het groote onderscheid tusschen deze spreukenwijsheid met haar korte orakels en de bespiegelende en redeneerende wijsbegeerte, zooals die bij de Grieken en Romeinen, en trouwens ook bij andere arische volken, met name

[1] Delitzsch.

de Indiërs en de Germanen, gebloeid heeft of nog bloeit. Dat onderscheid is niet te loochenen. Men vergist zich echter wanneer men het als een soortelijk onderscheid beschouwt. Hetzelfde verschijnsel als de spreukenwijsheid bij Israël treft men bij de oude Grieken aan. De zoogenaamde Zeven Wijzen gebruikten denzelfden vorm tot voertuig van hun gedachten en handelden in denzelfden geest als Salomo en zijn navolgers. Dikaearchos zegt van hen, dat zij geen wijsgeeren waren in den zin dien men te zijner tijd aan dat woord hechtte, maar personen die praktische wijsheid meedeelden omtrent den mensch en de samenleving; van denzelfden geest als de fabeldichter Æsopus, al bezigden zij niet denzelfden vorm als hij, maar korte spreuken. Evenals de israëlietische wijzen spitsten zij zich vooral op vernuftige antwoorden [1]. De 'Hokma is dus, evenzeer als de priesterlijke en profetische richting, een algemeen menschelijk verschijnsel, al heeft zij, evenals deze, in Israël zich op eigenaardige wijze ontwikkeld. Het is een richting van den menschelijken geest, die wij overal vertegenwoordigd vinden en die bij de Israëlieten een vorm heeft aangenomen, zooals die ook bij verwante en niet verwante volken op denzelfden trap van ontwikkeling staande wordt gebezigd, zooals hij zelfs op een vroeger standpunt van ontwikkeling, bij Egyptenaars en Chinezen, reeds eenigermate voorkomt. Bij de Aryers, vooral bij de Grieken, die even wel van 't zelfde punt zijn uitgegaan, heeft zich daaruit iets hoogers ontwikkeld. Maar in 't wezen is dat toch nog hetzelfde. De wijze van Israël of Edom was geen wijsgeer, zooals Sankhya of Plato, zooals Kant of Spi-

[1] Zie Grote, *Hist. of Greece*, (*Amer. Ed.*), IV, 94 vgg. De beschrijving die hij van hen geeft past bijkans geheel op de wijzen van Israël.

noza. Maar wat bij de Aryers de wijsbegeerte is — de vrucht van het vrij onderzoek en onafhankelijk nadenken — dat is bij de volken, die nog niet op den trap van ontwikkeling staan door hen bereikt, de spreukenwijsheid, bij de Hebreën de 'Hokma. Beide verschijnselen zijn parallel; slechts vertegenwoordigt de wijsbegeerte een hooger ontwikkeling, een hooger evolutie van het denken. Zoo kennen ook de semietische volken nog geen eigenlijk gezegde theologen en geen redenaars. Hun priesters zijn het eene, hun profeten het andere niet. Maar ook hier merkt men dezelfde verhouding op als tusschen wijsheid en wijsbegeerte. Het priesterdom heeft zich bij de Aryers tot theologie ontwikkeld, het profetisme tot welsprekendheid. Er mag hier volstrekt niet aan een soortelijk rassen-verschil gedacht worden, waaruit hier de eene, ginds de andere richting zou zijn voortgekomen; slechts aan een onderscheid van begaafdheid. Het is een verschil van ontwikkeling, meer niet. Het onafhankelijk nadenken heeft het bij de zoogenaamde Kushieten niet verder dan tot de fabel, bij de Chamieten en Semieten niet verder dan tot de spreuken-wijsheid gebracht; bij de Aryers eerst heeft het zich tot wijsbegeerte ontwikkeld, waaraan echter ook de onder hen levende Mesopotamiërs, de Joden in Europa (Spinoza en Mendelssohn) en de van hen leerende Mesopotamiërs, de oude Arabieren in den eersten tijd van den Islâm (Averroës en Avicenna), niet weinig deel hebben genomen. Zoo weinig is hier een onderscheid van ras, dat een der grootste wijsgeeren uit de Middeleeuwen een Arabier, en een der grootste wijsgeeren van den nieuweren tijd een Jood was. Hoemeer men — ik heb er reeds vroeger van gesproken — de scherpe onderscheidingen der menschenrassen van nabij beziet, hoemeer zij voor het licht der geschiedenis ver-

flauwen, en hoemeer het blijkt dat alles op ontwikkeling nederkomt.

Doch ik keer tot Israël terug. Daar riep deze denkvorm een bepaalde klasse, om niet te zeggen: een bepaalden stand in het leven. Wijze werd bij de Israëlieten, althans sedert Salomo, evenzeer een titel als wijsgeer bij de Grieken. Hij is de eerste wijze onder zijn volk. Die vóór hem genoemd worden — en men weet niet zeker of het zijn voorgangers, dan of het zijn tijdgenooten waren — werden door hem ten minste geheel overschaduwd. Wat Sokrates voor de grieksche wijsbegeerte, dat is Salomo voor de 'Hokma geweest. Men kan er zich niet over verwonderen. Hij was geen partikularist, maar humanist van nature. Hij was geen theokratisch koning, maar streefde er naar om een vorst als andere te zijn. In plaats van Israël af te sluiten, te izoleeren, bracht hij het door zijn verbonden, zijn huwelijken, zijn handel, in het groote wereldverkeer. Voor hem moest de zedespreuk de geliefkoosde vorm zijn waarin hij, de rijkbegaafde, zijn gedachten kleedde. Zullen wij zeggen dat hij zoo zijn volk blootstelde aan het gevaar om zijn eigenaardige roeping te vergeten? Maar terecht is opgemerkt[1], dat hij den gezichtskring van zijn volk verruimde en dat zonder hem Israël geen wereldgodsdienst had kunnen voortbrengen, maar het Jahvisme zeker slechts een sekte gebleven ware. Aan de 'Hokma heeft Israël veel te danken. Zij heeft zelfs op de hervormende profeten een gunstigen invloed uitgeoefend[2]. Het algemeen-menschelijke, univer-

---

[1] Kuenen, I, 341.

[2] Hoe bijvoorbeeld Jesaja, eerst jegens de wijzen niet zeer welwillend gezind, nadat zij uit het langzaam vervallende efraïmietische rijk naar Juda zijn gekomen en hij hen dus meer van nabij heeft leeren

zalistische beginsel, dat zij handhaafde, overgenomen door de profeten, heeft krachtig meegewerkt, om den godsdienst van Israël uit zijn bekrompen partikularisme op te heffen. De voortbrengselen der Wijsheids-letterkunde en de daarmee samenhangende geschriften behooren tot het beste, wat Israël tot ontwikkeling der menschheid heeft bijgedragen [1].

kennen, hun invloed ondervindt en de wijsheid onder de eigenschappen van Jahveh en van den Messias opneemt, zie bij Hooykaas, *Wijsheid*, 209 vgg.

[1] Het is niet waarschijnlijk, dat Salomo zijn zedespreuken zelf heeft opgeteekend. Toen en nog twee eeuwen na hem werden deze uitgesproken en onthouden, niet geschreven. De wijzen zaten in de poort, waar het geheele openbare leven der israëlietische steden zich samenvatte, en leerden daar het volk. Die een wijze worden wilde, ging daarheen om zich te oefenen. De profeet Natan spreekt nog als een wijze, later onderscheidt men de zieners en de wijzen steeds. Voor meer bijzonderheden verwijs ik naar het meermalen aangehaalde werk van Hooykaas. Die dit uitmuntend geschrift kent zal spoedig bemerken, waarin ik van den geachten schrijver meen te moeten verschillen.

HOOFDSTUK XII.

HET MOZAÏSCHE JAHVISME STRIJDEND OM DE ALLEENHEERSCHAPPIJ. VAN DE SCHEURING DES RIJKS TOT DEN VAL VAN 'T RIJK ISRAËL.

De grootheid van Salomo's heerschappij was geheel aan zijn persoon gebonden. Zoodra hij stierf stortte zij ineen. Reeds in den laatsten tijd van zijn regeering begonnen de ontevredenen het hoofd op te steken. Salomo had het onderdrukte volk door de zware lasten die hij het oplegde, en de profeten door den weinigen invloed dien hij hun toestond en door zijn prachtigen tempelbouw tegen zich ingenomen [1]. Vooral het noordelijk deel des rijks, het huis Jozefs, eens onder Efraïm's hegemonie zoo machtig, nu wel afzonderlijk door een stedehouder bestuurd, maar toch slechts het tweede in rang tegenover het vroeger veel minder beduidende Juda — vooral dit gedeelte droeg het juk van den judeschen koning slechts onwillig en zag reikhalzend naar een gelegenheid uit, om

[1] Terecht heeft Hooykaas, *Wijsheid onder de Hebreën*, 114, opgemerkt, dat nooit door een der profeten, ook zelfs der latere, de afval der noordelijke stammen misprezen is. Salomo was niet de koning naar het hart der jahvistische profeten en de opstand moet hun dus gewettigd zijn voorgekomen, gelijk zij er ook zelven de hand in hadden. Voor zulk een wereldsch vorst hadden zij geen sympathie.

het af te schudden. Salomo had Jerobeam ben-Nebat tot goeverneur van het huis Jozefs aangesteld. - Hem zette de profeet Ahia, door hem de heerschappij over de zoogenaamde tien stammen voor te spiegelen, tot opstand aan. Missehien was Ahia woordvoerder van velen, althans de tolk der openbare meening; maar het verdient opmerking dat hij te Silo t'huis behoorde, de oude heilige stad, die ook door het prachtige tempelgebouw te Jeruzalem geheel in vergetelheid geraakt was. Hij hoopte wellicht, dat een onafhankelijk efraïmietisch rijk Silo weer tot godsdienstig middelpunt zou verklaren. Hoe het zij, hij was te haastig geweest. De opstand mislukte en Jerobeam moest naar Egypte vluchten. Doch nauwelijks had Rehabeam den troon van Juda beklommen en wilde hij zich in de oude noordelijke hoofdstad Sikem mede doen huldigen, of Jerobeam was op zijn post en aan 't hoofd der oppozitie. Men kent den uitslag. Rehabeam weigerde de billijke voorwaarde der huldiging, vermindering van belastingen, in te willigen en zag zich tot een overhaaste vlucht naar Jeruzalem genoodzaakt. Het geheele Noorden viel van het Davidische vorstenhuis af en vormde zich, onder den naam van Israël, tot een zelfstandig koninkrijk, welks troon Jerobeam ben-Nebat beklom.

Een der eerste zorgen van den nieuwen koning was de instelling van een staatsgodsdienst. Hij kon natuurlijk niet toelaten, dat zijn onderdanen naar Jeruzalem, de hoofdstad zijns mededingers, ter beevaart gingen. Een of meer rijkstempels moesten gesticht worden. Daartoe koos Jerobeam echter, niet Silo, maar Betel en Dan, waar Jahveh sinds eeuwen gediend werd, doch op geheel andere wijze dan te Silo en te Jeruzalem. Ik heb in een vorig Hoofdstuk de stichting van het heiligdom te Dan verhaald. Daaruit bleek dat Jahveh daar zijn beeld, mis-

schien een stierbeeld, had. Waarschijnlijk was de eerdienst te Betel van dezelfde soort. Zeker is het, dat Jerobeam in plaats van de ouderwetsche en eenvoudige beelden, die zich in die twee tempels bevonden, twee nieuwe, met goud overtrokken stieren liet maken. Het schijnt, dat hij ook het groote feest, gewoonlijk in de 7e maand gevierd, het Loofhuttenfeest, naar de 8e maand verplaatste, 't geen niet aan het later rijpen van de druif, maar aan geheel andere oorzaken moet worden toegeschreven [1]. Ahia van Silo trok zich teleurgesteld en verontwaardigd terug, waaruit blijkt dat hij iets geheel anders verwacht had. Men zegt dat zelfs uit Juda een profeet naar Betel kwam, om zich tegen de hervorming van Jerobeam te verzetten, en dat hij door een profeet uit Betel werd ondersteund [2].

Het lijdt geen twijfel, dat Jerobeam zich bij de verheffing der heiligdommen van Dan en Betel tot rijkstempels door overwegingen van staatkundigen aard heeft laten leiden. Niet een godsdienstige overtuiging, niet een persoonlijke voorkeur was hier in het spel. Hij zou dan zeker Ahia van Silo, dien hij als profeet blijft hoog-

---

[1] Terecht heeft Thenius op 1 Kon. 12, 32 opgemerkt, dat bij zoo geringen afstand dit onderscheid niet zoo groot kan zijn. Hij zoekt dus de oorzaak der verschikking, met anderen, in den tijd van Jerobeam's kroning. Ook in Egypte was het groote oogstfeest tevens het kroningsfeest van den koning. Jerobeam had als hoogepriester — 't geen de koning naar de toenmalige beschouwing was; hij bedient zelf de plechtigheden, zoowel te Betel als elders — het recht, den tijd der feestviering eigenmachtig te veranderen. Graf, *Geschichtl. Bücher*, 39, is van oordeel, dat de geheele bijzonderheid onhistorisch, en dat het gebruik in het Noorden steeds zoo geweest is.

[2] Het verhaal 1 Kon. 13 is te duister, om er zekere gevolgtrekkingen uit af te leiden.

achten, niet gekrenkt hebben. Betel en Dan werden door hem zeker alleen bevoorrecht, omdat zij de bezochtste heilige plaatsen van het nieuwe rijk waren, en de godsvereering zooals zij daar plaats had in Israël de heerschende was. De streng-jahvistische partij had het anders gewenscht, maar de koning schikte zich naar de meerderheid. Als men in aanmerking neemt, dat geen der volgende koningen, al waren ze stichters van nieuwe dynastieën, zelfs niet de woeste ijveraar Jehu, gewaagd hebben daarin eenige verandering te brengen, en dat de aanbidding van Jahveh onder het beeld van een stierkalf tot de laatste dagen van het rijk Israël daar de staatsgodsdienst gebleven is, dan blijkt het, dat de nieuwe vorst van zijn standpunt juist had gezien.

De vraag is, of de verandering zeo groote verontwaardiging wettigde. Was het niet louter een verschil van vorm? Ik meen dat het dieper ligt. De ark van Silo, van Nob, van Jeruzalem was het symbool van den verborgen hemelgod, den god van 't kosmische vuur als zoodanig. De stier was het beeld der zichtbare, zich openbarende hemelgodheid, en bovendien een zinnebeeld aan den inlandschen godsdienst ontleend. Natuurgodsdienst was het Jahvisme nog metterdaad, zoowel te Jeruzalem als te Betel, zoowel te Silo als te Dan. Maar de godsvereering te Dan en Betel was grover, zinnelijker, fetisistischer. Het was dezelfde godsdienst, doch op twee verschillende trappen van ontwikkeling, dezelfde god, doch naar een lagere en naar een hoogere opvatting. De zuiverder, en als mozaïsche godsdienst oorspronkelijker vorm, die, onder David en Salomo althans, ook voor het Noorden als rijksgodsdienst gold, schijnt daar wel zijn voorstanders gehad te hebben, maar niet in overeenstemming met den geest der meerderhéid te zijn geweest. De her-

vorming van Jerobeam was een achteruitgang, maar zij was door de omstandigheden geboden. Zijn rijksgodsdienst kon niet die der minderheid zijn. De hoogere ontwikkeling van het Jahvisme is dan ook niet van Israël maar van Juda uitgegaan.

Met onverholen afkeer vermelden de geschiedschrijvers bovendien, dat Jerobeam in zijn godsdienstige hervormingen nog verder ging. Hij stelde priesters aan uit de massa des volks en niet uit de zonen van Levi [1], en de latere Kroniekschrijver voegt er bij, dat de Levieten nu, met anderen die aan de zuiverder Jahveh-vereering trouw bleven, naar Juda verhuisden en daar het rijk van Rehabeam versterkten [2]. Op zichzelf is dit niet onwaarschijnlijk en een natuurlijk gevolg van hun terugzetting door Jerobeam. Priesters, die geen Levieten waren, konden toen zelfs in Juda nog zeer goed dienst doen. Maar het schijnt ongebruikelijk te zijn geweest, bij rijkstempels zich van anderen dan van Levieten te bedienen. De maatregel van Jerobeam was waarschijnlijk een gevolg van den tegenstand, dien zijn hervormingen juist bij deze officieele priesters vonden. Algemeen was hij niet, want de afstammelingen van Jonatan ben-Gersom bleven te Dan in den nieuwen rijkstempel dienst doen. Doch de meeste Levieten schijnen aan den zuiverder vorm van aanbidding gehecht te zijn geweest. Ook stonden zij van de oudste tijden af het nauwst met Juda in verband en waren steeds warme vrienden van David's huis.

Tot den tijd van Jerobeam's hervorming, wellicht reeds tot de laatste jaren van Salomo's regeering moet, naar

---

[1] 1 Kon. 12, 31 vgl. met 13, 33 vg. In plaats van „de geringsten des volks" is het beter te vertalen: „de massa, het gros des volks."

[2] 2 Kron. 11, 14—17. 13, 9.

mijn inzien het lied gebracht worden, dat de laatste bewerker van Genesis aan den stervenden Jakob in den mond legt, doch dat zeer weinig van een zegen heeft [1]. Het is, evenals de zoogenaamde Zegen van Mozes, die in Deuteronomium opgenomen, doch reeds onder de regee-

[1] Genes. 49. De meeste uitleggers houden het lied voor ouder en meenen, dat het onder David's regeering moet gedicht zijn. Alzoo o. a. Knobel. Mijn hoofdbezwaar daartegen ligt in vs. 10. Men kon toch moeilijk voorspellen dat de scepter eens van Juda wijken zou, voordat de teekenen des tijds dit waarschijnlijk maakten, en dat was het onder David's regeering niet. Jonger dan Jerobeam I kan het stuk evenmin zijn, omdat Simeon nog meegeteld en Levi zoozeer gehaat wordt.

Land, *Disputatio de Carmine Jacobi* (L.B. 1858) (een zeer volledige monografie over het onderwerp), verdedigt de meening, reeds ter loops door Renan, *Histoire des lang. Sémit.* 1e Ed. 1855, blz. 111 en later in de 2e Ed. blz. 120 doch eenigszins gewijzigd voorgedragen, dat de Zegen van Jakob een samenstelling is van verscheiden liederen of liever korte spreuken, uit verschillende tijdperken afkomstig. Zoo zijn de spreuken op Juda, drie in getal, alle uit David's regeering, doch de lofspraak op Jozef reeds uit de Richterenperiode, misschien wel van Debora zelve. Het is zeer wel mogelijk, dat de dichter zich van oude volksspreekwoorden of zoo iets heeft bediend. Het lied onderscheidt zich zeker niet door eenheid van vorm. Voor ons doel echter is het van belang te weten, in welken tijd de samenstelling heeft plaats gehad. Alles komt hier aan op vs. 10. Zeer voldingend bewijst Land, 56 vgg., dat het niet ouder dan David's regeering kan zijn. Maar dan tracht hij te bewijzen, dat degeen die te Silo komt David zijn moet, waarbij hij opmerkt: »neque tunc adeo constitutae erant res sacrae, ut ne reditus in solitam arcae sedem, ubi antea sub Josua distributio, sub Samuele populi caput fuerat, maxime probabilis videretur.« Ik merk daarentegen op: 1° dat Silo reeds onder Samuël niet meer *populi caput* was, 2° dat de ark daar in David's tijd niet stond, 3° dat, als de komst van David te Silo zoo groote beteekenis had gehad, de heugenis daarvan niet verloren zou zijn gegaan, 4° dat ik niet weet hoe men zeggen kan, dat de scepter van Juda (David) wijkt, als hij Silo intreedt om dien over 't gansche volk te aanvaarden.

ring van Jerobeam II als tegenhanger van den Zegen van Jakob moet gedicht zijn, een lof- en vloekpsalm op de verschillende stammen. Het schijnt, dat de fictie, als zou het door Jakob gesproken zijn, van den dichter zelf afkomstig is, en men begrijpt licht dat hij daardoor eenigszins werd belemmerd. Het opmerkelijkste is, dat van Levi met Simeon verbonden op den toon der hoogste verontwaardiging wordt gesproken. Geweldenaars zijn zij — de auteur knoopt dit vast aan de overlevering omtrent hun moorddadige expeditie tegen Sikem; — daarom hebben zij geen eigen gebied, maar zijn zij verstrooid onder de stammen. De Efraïmiet kan hun dat niet vergeven. Maar er blijkt uit hoezeer de Levieten toen bij zekere partij in 't Noorden gehaat waren, zoodat men zich over hun uitwijking niet kan verwonderen. Levi zoowel als Simeon waren bondgenooten van Juda, den verdrukker. Dat was ook Benjamin; een wolf is hij, die verscheurt, die 's morgens buit verteert en 's avonds roof verdeelt. Een felle haat tegen Jeruzalem en zijn hof spreekt uit deze schimptaal tegen den stam, op welks gebied de davidische rezidentie was gevestigd. Al de lof, al de zegen is voor de stammen met het huis Jozefs verbonden, en voor dit in 't bijzonder. Jozef is de gewijde zijner broeders, en rijkdom van zegen wordt zijn deel. Slechts van Zebulon weet de dichter niet veel te zeggen, en het schijnt dat hij Dan (den rechter, zooals hij hem noemt, met zinspeling op zijn naam) niet vermelden kan, zonder een zijdelingsche afkeuring van zijn verraderlijke aanvallen, daar hij loert op den weg als een slang, als een adder; was het misschien de onrechtzinnigheid der Danieten die hem hinderde? Ruben, hoewel tot het rijk der tien stammen behoorend, was aan de andere zijde van de Jordaan niet zeer gezien; de stam stond te veel op

zichzelf, hield met groote strengheid vast aan de voorvaderlijke leefwijs en paarde aan die achterlijkheid in ontwikkeling een grooten trots. Hij wordt in ons lied dan ook geprezen en gelaakt. Als de oudste, zeer voortreffelijke, met wien Jakob's macht is begonnen, wordt hij erkend; maar hij beroepe zich niet op zijn eerstgeboorte om heerschappij over zijn broeders te oefenen; dat recht heeft hij door zijn misdrijf verbeurd [1]. Even gemengd is hetgeen over Juda gezegd wordt; waarbij altijd in aanmerking moet worden genomen, dat de dichter eenigszins binnen de grenzen der waarschijnlijkheid moest blijven. De haat tegen Juda was in 't Noorden, naar 't schijnt, niet zoo groot als tegen Benjamin-Jeruzalem. Juda-zelf was reeds onder David ontevreden [2]. Juda's groote eigenschappen worden erkend: als een leeuw, als een leeuwin is hij, zich rustig nederleggend, zonder dat iemand waagt hem op te jagen; maar het is dan toch ook door roof dat hij groot werd. Aan voorspoed ontbreekt het hem niet, „want hij bindt aan den wijnstok zijn ezel en aan den edelsten wijnstok den zoon zijner ezelin; hij wascht zijn kleed in wijn en in druivenbloed zijn gewaad; donker van oogen is hij door den wijn en wit van tanden

[1] Ik kan de uitspraak over Ruben zoo ongunstig niet vinden als Knobel (*Genesis* o. d. p.) en ook Land, *Disputat.*, 43 dat doen. Integendeel, de lof overweegt. Maar de dichter schijnt de hegemonie van Efraïm te hebben willen handhaven. Wat het werkelijke feit is, dat in de overlevering aangaande Ruben's ontucht schuilt, is moeielijk te zeggen; waarschijnlijk doelt het op deelneming aan weelderige eerediensten van zijn naburen, de Ammonieten of Moabieten. Het oordeel over Juda noemt Knobel daarentegen volkomen gunstig. En het zal den scepter verliezen; het is groot geworden door roof! en — ook dit is misschien in afkeurenden zin bedoeld — baadt zich in wijn!

[2] Zie Land, *Disputatio*, 94 vg., en de daar aangehaalde plaatsen uit Ewald en Eisenlohr.

door melk." Zoo wordt de overvloed van Juda beschreven; niet echter zonder een merkbare zinspeling op de weelderigheid en den overdaad die daar heerschten. De strenge Jahvisten, en daartoe behoorde zonder twijfel onze dichter, waren geen vrienden van wijn Juda's heerschappij kon niet geloochend worden, en de scepter — zoo laat de dichter den aartsvader profeteeren — zal hem niet ontvallen, totdat een te Silo gezalfde vorst dien zal voeren [1]. Zoo schijnt dan in dit lied de hoop der silonietische profeten uitgesproken te zijn, dat Silo, eens de stad waaruit geheel Israël werd bestuurd, weder het overheerschende Juda en het gehate Jeruzalem met zijn prachtigen tempel vervangen zou; een hoop door Jerobeam bitter teleurgesteld. De profeten, die den opstand aanstookten, hebben, zonder dat zij 't vermoedden, voor de gehate Levieten, wier stamverwanten te Jeruzalem dienst deden, andere priesters ingeruild, die voor stierbeelden rookten en zoo een geleidelijken overgang tot den Baäldienst maakten. Het was niet de laatste

[1] Over Genes. 49, 10, dat bekende *crux interpretum*, heb ik boven reeds met een woord gesproken. Wat heeft men van dat Silo al niet gemaakt! Zelfs den Messias; want Silo beteekent *rust* en rust = die rust brengt = de Vredevorst = de Messias! Ook Salomo; met zinspeling op klank en beteekenis van zijn naam. Velen vertalen: totdat rust komt, en de volken hem (Juda) gehoorzamen. In weerwil van de geleerdste toelichtingen begrijp ik niet, wat dit beduiden moet. Elke verklaring, waarbij Silo niet als eigennaam wordt opgevat, al is het dan ook als een naam van beteekenis, komt mij gedwongen voor. Men vertaalt, dunkt mij, best aldus: »De heerscherstaf zal van Juda niet wijken, noch de scepter van tusschen zijn voeten, totdat hij komt te Silo en de volken hem gehoorzamen." Met dat geheimzinnige "hij" en "hem" moet dan Jerobeam zijn aangeduid. De "volken" עמים, geldt hier allernaast van *de stammen*, zooals Deut. 33, 3. 19, maar er is niet tegen, om het als dichterlijke verwachting in nog ruimeren zin te verstaan.

maal dat zij in hun revolutionnairen ijver zich op die wijze vergisten.

De geschiedenis van het rijk Israël is een zeer onrustige geschiedenis. Elk oogenblik ziet men nieuwe koningshuizen verrijzen. Na Jerobeam I regeert zijn zoon Nadab slechts zeer kort en wordt door Baësa vermoord. Den zoon van dezen, Ela, treft hetzelfde lot door de hand van Zimri, een hoofdman der wagenruiterij. Deze regeert niet meer dan zeven dagen, want het leger verklaart zich tegen hem. Doch ook dit is verdeeld, en, nadat Zimri zich in zijn paleis verbrand heeft, breekt de strijd uit tusschen de twee legerhoofden Omri en Tibni, van welke twee de eerste de overhand behoudt. Omri's geslacht bezet den troon langer; hem volgen zijn nazaten: A'hab, A'hazia, Joram. Evenzoo behoudt het huis van Jehu, die Joram van den troon stoot, gedurende een eeuw (883—770) de heerschappij. Dan stort Shallum, Jehu's achterkleinzoon, Zakarja van den troon, doch wordt een maand later weer door Mena'hem overwonnen. Maar Peka'h berooft Mena'hem's zoon Peka'hja weder van de regeering. Onder Peka'h voert Taklutpalasar, koning van Assur, een deel van Israël in ballingschap. Nog één koning beklimt den troon van Israël, Hosea, die tegen Peka'h opstaat, maar hij is de laatste, want nu maakt Assur voor goed aan het bestaan van 't Rijk der tien stammen een einde.

Alzoo in twee en een halve eeuw (985—719) negentien koningen en, alles bijeengerekend, negen dynastiën. Bij zulk een gestadige onrust en binnenlandsche verdeeldheid was er voor de ontwikkeling van den godsdienst niet veel te wachten. Had de godsdienst aan deze gedurige omwentelingen deel? Waren 't de profeten, die deze opstanden in 't leven riepen? Volgens de hebreeuwsche

geschiedschrijvers was de val der koningen altijd een gevolg van hun volharden in de zonde van Jerobeam ben-Nebat, waarmee zij den stierdienst bedoelen. Op eentonige wijze wordt dit bij elken koning herhaald. Zelfs de dood van Zimri wordt daaraan toegeschreven, ofschoon de ongelukkige in de zeven dagen zijner regeering weinig tijd tot ikonoklastische hervormingen had gehad[1]. Intusschen, al de samenzweringen en opstanden, die zij verhalen, zijn militaire omwentelingen. Baësa, Zimri, Omri, Jehu, 't zijn allen generaals die zich door een stouten greep meester maken van 't gezag. Men kan de gedurige afwisseling der koningshuizen dus niet zonder onrechtvaardigheid aan de profeten alleen ten laste leggen. Evenwel, geheel onschuldig waren zij ook niet. A'hia zet Jerobeam aan tot oproer tegen Salomo; Jehu ben-Hanani, een profeet uit Juda, komt opzettelijk tegen Baësa profeteeren; Eliza laat Jehu tot koning zalven, hetgeen met een aanzetten tot opstand gelijkstaat. Er is eenige waarheid in het eentonig referein der geschiedschrijvers. Het wàs in zekeren zin de zonde van Jerobeam ben-Nebat, die zooveel koningen ten val bracht. Het rijk van Israël had geen stabiliteit, omdat zijn vorsten hun heerschappij gegrond hadden op het minst ontwikkelde gedeelte huns volks en op een slaafsche, van hen afhankelijke, onbeduidende priesterschap, terwijl zij de kern der natie en vooral de strengere Jahveh-profeten van zich vervreemden. Het was een soldatenheerschappij, door de besten des volks niet gesteund, en waarin dus ieder gelukkig overste alle kans had den troon te bemachtigen. De profeten, met uitzondering van eenige naamlooze,

[1] 1 Kon. 16, 19. De commentatoren zeggen: «omdat hij den kalverdienst niet had afgeschaft.»

misschien wel bezoldigde Jahveh-profeten, waren geregeld in de oppozitie en werden slechts zelden, evenals Eliza door de vorsten uit het huis van Jehu, geraadpleegd.

Onder de regeering van A'hab ontbrandt een felle godsdienststrijd, waaromtrent wij slechts zeer onvolledig zijn ingelicht. De feiten zijn deze: A'hab's vader Omri, stichter eener nieuwe dynastie, had zich een nieuwe hoofdstad en rezidentie gebouwd: Shômrôn, naar de grieksche uitspraak: Samaria. Zonder twijfel had hij daar ook een heiligdom voor Jahveh gesticht. A'hab, zijn zoon, gehuwd met Izebel, de dochter van Itobal of Etbaäl, koning der Sidoniërs te Tyros en gewezen priester van Astarte, bouwt ter wille zijner vrouw [1] in zijn hoofdstad een tempel voor den sidonischen Baäl en een afzonderlijk [2] heiligdom voor Ashèra [3]. Daartegen verheffen zich alle Jahvehprofeten, vooral de strenge, onverbiddelijke Elia, en worden daarom door Izebel vervolgd. Een aantal wordt gedood, en anderen hebben het leven slechts te danken aan de bescherming van machtige geestverwanten, zooals de honderd profeten die door Obadja verborgen worden, of daaraan dat zij, als Elia, de eenzaamheid zoeken.

Schijnbaar zijn deze feiten nu zeer eenvoudig en begrijpelijk. Een vreemde afgoderij, door een buitenlandsche koningin aangemoedigd, vindt natuurlijk tegenstand bij allen, die nog aan den nationalen godsdienst gehecht

---

[1] Dat blijkt uit 1 Kon. 18, 19, waar gezegd wordt dat de Baäls- en Ashera-profeten van de tafel van Izebel eten.

[2] Dat de Ashera-tempel (Staten-Overz.: het bosch) niet met dien van Baäl verbonden was, blijkt daaruit, dat hij onder Joa'haz, dus nadat de Baälstempel te Samaria door Jehu reeds met den grond gelijk was gemaakt, nog stond; 2 Kon. 13, 6. Daaruit blijkt tevens, dat de inlandsche Ashera zelfs aan een ijveraar als Jehu geen ergernis gaf.

[3] 1 Kon. 16, 32. 33,

zijn. Het doel van Izebel, door wie A'hab zich geheel laat leiden, is blijkbaar om den Jahvehdienst uit te roeien en de aanbidding van haar Baäl daarvoor in de plaats te stellen. Dat blijkt uit de bloedige vervolging die de Jahveh-profeten van haar hebben te verduren. Ziedaar de gewone voorstelling der zaak.

Tegen die voorstelling verheffen zich echter geen geringe bezwaren. Ten onrechte stelt men zich A'hab voor als uitsluitend Baäldienaar, en Izebel als aan alle Jahvisme vijandig. De ons bekende namen hunner kinderen, alle met dien van Jahveh samengesteld: Joram of Jehoram, A'hazia, Atalja, bewijzen het tegendeel. Zou Izebel, die alles op haar gemaal vermocht, hebben toegestaan dat haar kinderen naar den nationalen god van Israël genoemd werden, indien zij dezen god verfoeid en zijn dienst had willen uitroeien? Van eenige belemmering van den rijksgodsdienst te Dan of te Betel vernemen wij niets. De samaritaansche Baäldienst is ook niet louter met geweld aan Israël opgedrongen en door tirannieke maatregelen in stand gehouden, want als Izebel's lijk reeds door de honden verscheurd is en de macht van A'hab's huis geheel is gebroken, is de verraderlijke bekendmaking van Jehu, dat hij een feest voor den Baäl denkt te geven, genoeg, om van alle zijden aanbidders van dien god te doen samenvloeien. Van den anderen kant heeft A'hab zijn Jahveh-profeten, die hem goeden raad geven en wier raad hij opvolgt [1], om niet te spreken van de vierhonderd, die hij raadpleegt, doch van wier volgzaamheid hij zeker is [2]. Zelfs Elia geeft hij gehoor. Dat alles wordt door de gissing, dat A'hab in den loop zijner regeering van richting veranderd is [3], niet genoegzaam verklaard. Reeds in 't begin zijner regeering noemt hij

[1] 1 Kon. 20, 35 vgg. [2] 1 Kon. 22. [3] Kuenen, I, 355.

zijn kinderen naar Jahveh, en nog aan 't einde daarvan noemt hij een Jahveh-profeet, Mika, zijn vijand, gelijk hij dat, waarschijnlijk niet veel vroeger, van Elia gezegd had.

Ik denk, dat wij ons de toedracht der zaak en de verhouding der partijen dus geheel anders moeten voorstellen, dan gewoonlijk plaats heeft. Niet A'hab is het die zich schuldig maakt aan vijandige handelingen tegen den nationalen godsdienst; het komt niet in hem op, en het is ook Izebel's bedoeling niet, dien uit te roeien of te verdringen; het nieuwe en ongehoorde komt van de andere zijde, namelijk van Elia en zijn medestanders A'hab, dien wij door de berichten van de latere Jahvisten slechts van de ongunstige zijde kennen, was de zoon van den eersten eenigszins machtigen koning van Israël, Omri, wiens roem tot in Assur verbreid was. Zijn hoofdstad Samaria wordt daar nooit anders dan Bit-Amri genoemd, en zelfs Jehu, de moordenaar van zijn nageslacht, wordt er voor zijn afstammeling gehouden. Iets van dien roem gaat over op zijn zoon. Een koning van Tyros geeft aan dezen zijn dochter ten huwelijk. Een koning van Juda, en zelfs een tijdlang een koning van Syrië, zoekt zijn bondgenootschap. Tot een bondgenootschap tegen het machtige Assur levert hij tienduizend krijgsknechten.[1] Geen wonder, dat deze vorst op zijn wijs de staatkunde van Salomo weder opvat. Hij sticht evenals deze een tempel, waar zijn gemalin haar eigen godsdienst kan uitoefenen, en een anderen, die onder haar bescherming staat, doch die tot den landsgodsdienst behoort. Doch hijzelf blijft Jahvist, onderhoudt en raadpleegt jahvistische profeten, handhaaft den rijksgodsdienst. De tegenstand tegen zijn maatregelen gaat dan ook niet van Dan of Betel, niet van de Jahvisten in 't algemeen, maar van een bijzon-

[1] Ops op de Stèle aan de bronnen van de Tigris gevonden.

dere partij onder dezen uit. De wedstrijd, door het hoofd dezer partij voorgesteld, wordt niet, zooals natuurlijk zijn zou, als het de keus tusschen Jahveh en Baäl van Tyros in 't algemeen gold, in het middelpunt van den nationalen godsdienst te Betel, maar op den alouden heiligen berg Karmel gehouden. Daaruit mag men besluiten, dat Elia en zijn geestverwanten een hervormingspartij vertegenwoordigen, dat zij de woordvoerders zijn van de eerste hoogere ontwikkeling van het Jahvisme, die uit A'hab's handelingen aanleiding namen om openlijk op te treden. A'hab deed, wat vóór hem zonder tegenspraak zelfs in het rechtzinnige Jeruzalem gedaan was. Maar wat hij deed, bracht de strengere, meer ontwikkelde Jahvisten tot bewustzijn, dat *hun* godsdienst een hoogere, zuiverder godsdienst was en dat alzoo aan den Baäl van Sidon of Tyros geen gelijke rechten met Israël's God toekwamen. Zelven waren zij waarschijnlijk overtuigd, dat zij den ouden, echten, mozaïschen godsdienst verdedigden, gelijk alle hervormers zich steeds op de oudheid beroepen en meenen, hetgeen vroeger bestond eenvoudig te herstellen. Inderdaad was dat zoo niet. Het was een wettige spruit van dat Mozaïsme; het was uit zijn beginselen rechtstreeks afgeleid; het was niet hetzelfde, het was iets nieuws. Voor het eerst treedt het Jahvisme hier op met den eisch, om niet slechts de heerschende godsdienst in Israël te zijn, maar om, met uitsluiting van den niet-israëlietischen Baäldienst: dat wil zeggen: alleen te heerschen. Het was niet slechts een nationale beweging, want de Baäl, voor wien A'hab ter wille van Izebel een tempel opgericht had, zooals ik reeds opmerkte, had ook in Israël een tal van belijders; de beweging was van godsdienstigen aard. Ook was de strijd nog niet gericht tegen den onzuiveren Jahvehdienst, die door Jerobeam I tot rijks-

godsdienst verklaard werd, al schijnen Elia en zijn partij met de priesters van Betel en Dan in geen betrekking te hebben gestaan; zelfs niet bepaald tegen den Asheradienst, hetgeen men kan afleiden uit de omstandigheid, dat Jehu, Eliza's handlanger, dien met vrede laat; alleen tegen Jahveh's mededinger, den kanaäneschen Baäl. Uitroeiing van den Baäldienst, dat is de leus; monolatrie, uitsluitende vereering van Jahveh, de eisch. Het is de dageraad van den morgen, die eerst later zou verrijzen; het zijn de zwakke beginselen van die grootsche, doortastende hervorming, die een kleine twee eeuwen naderhand in Judea beproefd en ten laatste ook volbracht werd.

Vragen wij vanwaar die hervorming uitging, het antwoord moet luiden: van de kluizenarij en het klooster. De partij der strenge Jahvisten had meer voorstanders, dan Elia zelf in oogenblikken van mismoedigheid schijnt gedacht te hebben: Eliza, een welgesteld grondeigenaar, die later Elia's opvolger wordt, aan A'hab's hof zijn hofmeester Obadja, die honderd geestverwanten aan de vervolging onttrekt en onderhoudt, misschien toen reeds in het leger Jehu, de wagenoverste. Maar de plaats waar de beweging haar oorsprong schijnt genomen te hebben, zijn de profetenkoloniën in 't zuiden des rijks en de ziel der beweging is de „Vader," de Opziener en Leider dier inrichtingen, Elia van Tisbe. Gilead, waarin Tisbe lag, was een der gewesten, waar het oude strenge woestijn-Jahvisme nog het zuiverst bewaard was gebleven, en het is dus gansch niet bevreemend, dat de voorvechter van Jahveh's rechten juist uit die landstreek afkomstig was. De gestalte van Elia is voor ons geheel in de nevelen der legende gehuld, en het is daarom moeilijk uit de dichterlijke verhalen, die zijn daden beschrijven, het historische met zekerheid op te maken. Zijn leven schijnt

in den regel een kluizenaarsleven geweest te zijn. Slechts zelden verschijnt hij onder de menschen. Maar dan herkende men hem dadelijk aan zijn haren kleed en lederen gordel, waardoor zich wellicht de strengere Jahvehprofeten onderscheidden. Altijd treedt hij onverwachts op: nu voor Obadja, dan voor A'hab, dan voor de bóden van A'hazia, en altijd als boetprofeet om de oordeelen van Jahveh aan te kondigen. Meestal verkeert hij in het buitenland, èn uit neiging om zich in eenzaamheid te verbergen, èn om A'hab's en Izebel's vervolgingen te ontgaan. Die vervolgingen waren trouwens zeer natuurlijk en van het standpunt des konings en der koningin volkomen gewettigd. Zij deden niets ongehoords of onrechtmatigs Want deze onruststokers, die niet dulden konden dat een ander zijn god nevens den hunnen aanbad en het volk opruiden tegen zijn wettige meesters, moesten gestraft worden. A'hab had een zekere bijgeloovige vrees voor Elia, maar noch hij noch Izebel begrepen zijn wezenlijke drijfveeren; in hun oogen was hij een woelgeest, een oproerling, „de beroerder Israël's", gelijk de koning hem noemt. Het was een strijd op leven en dood, van de eene zijde voor de koninklijke rechten, van de andere voor de heerschappij van Jahveh, van beide kanten met onverbiddelijke hardheid gevoerd. Eens, misschien reeds in 't begin van A'hab's regeering, meende Elia het gewonnen te hebben. Een langdurige droogte, door hem en zijn geestverwanten aan Jahveh's toorn en Baäl's onmacht toegeschreven, had veel ellende en daardoor veel ontevredenheid onder het volk veroorzaakt. Onder die omstandigheden dorst A'hab niet weigeren, toen Elia hem een samenkomst op den Karmel voorstelde, waar dan het volk zelf tusschen den Baäl en Jahveh zou kunnen kiezen. Wat daar werkelijk heeft plaats gehad weten wij niet

meer. Zeker niet, wat in het schoon en dichterlijk verhaal omtrent den wedstrijd van Elia met de Baälsprofeten verteld wordt. Maar de uitslag schijnt geweest te zijn, dat het volk zich voor Jahveh verklaarde, en dat Elia ongehinderd de Baälspriesters [1] kon dooden, zonder dat A'hab waagde zich daartegen te verzetten. Maar de volkskeus beteekende nog niet veel in die dagen. Izebel's macht was nog niet gebroken. Een godsdienstige omwenteling had geen plaats, en Elia zag zich genoodzaakt de wraak der koningin te ontwijken, het land te verlaten en zich mismoedig terug te trekken in de woestijn. Nog slechts eenmaal onder A'hab's regeering zou hij weder optreden.

Die laatste maal, dat hij zich aan A'hab vertoonde, was het echter niet in het belang van zijn godsdienstige richting, maar als tolk van de beleedigde gerechtigheid. Izebel had A'hab een daad van tirannie en geweld laten plegen. Zekere Nabot, die geweigerd had — om welke reden dan ook — den koning een wijngaard te Jizreël te verkoopen, waarvan deze een moestuin en bloemhof bij zijn geliefkoosd buitenverblijf wilde maken, werd, op last der koningin, van majesteitschennis aangeklaagd en als een mensch die „God en den koning," God en zijn gezalfde had verlaten en beleedigd, gesteenigd. De koning had nu zijn bloemtuin. Maar toen hij zich derwaarts begaf om de nieuwe aanwinst te bezien, stelde

---

[1] 1 Kon. 18, 22. Volgens den tekst der LXX vermoordde hij ook de Asherapriesters. Ik betwijfel dit zeer. Over 't geheel is het vreemd dat Izebel als beschermster van de Asherapriesters en den Asheradienst optreedt, die geheel niet sidonisch was, en dat wel niettegenstaande zij de dochter was van een Astartepriester. Heeft wellicht de hebreeuwsche geschiedschrijver hier de twee godinnen met elkander verward?

zich iemand in zijn weg die hem het genot niet weinig vergalde. Het was Elia, met aankondiging van vreeselijke oordeelen over den man die Jahveh getergd had, en over zijn huis. Uit zulke voorvallen leeren wij de israëlietische profeten van hun edelste zijde kennen. De vorm, waarin zij hun verzet tegen de geweldenarijen hunner vorsten hullen, is die van hun eeuw en beantwoordt aan de overtuiging, door henzelven en allen destijds gekoesterd, dat *zij* niet spraken, maar dat Jahveh door hen sprak. Toch bezielde hen in zulke gevallen geen fanatische partijzucht; veeleer werden zij dan slechts gedreven door edelen ijver voor waarheid en recht. Hoe hoog staan zij daardoor boven de rechters, die slaafs het koninklijk bevel opvolgden en een onschuldige veroordeelden; hoe hoog verheffen zij door dezen zedelijken moed hun volk boven de stamverwante natiën, die zich nooit aan de banden van een verlagend despotisme hebben outwrongen!

A'hab vernedert zich; hij kleedt zich in rouwgewaad; hij gaat met langzame schreden als een treurende. Flauw en karakterloos was hij, maar geen verhard booswicht. Een zeker berouw, een zekere vrees voor 't aangekondigd oordeel, waaraan hij in weerwil van zijn haat tegen Elia geloofde, dat alles werkte mee om hem berouw te doen toonen [1]. En de profeet is tevreden. Hij haast zich verzachting van het vonnis aan te kondigen, en laat hem verder met rust.

Maar al werd hij door zijn "vijand" niet meer als door een onrustig geweten vervolgd, de Jahveh-profeten lieten A'hab daarom niet aan zichzelven over. Soms was het om hem te sterken in zijn verzet tegen den aanmatigenden

[1] Niet angst voor een opstand, dien Elia tegen hem zou kunnen verwekken. Ware hij daarvoor beducht geweest, hij zou dan den profeet zonder moeite onschadelijk hebben kunnen maken.

koning van Syrië, Benhadad. Een profeet, die veilig te Samaria woonde — waardoor het denkbeeld eener algemeene vervolging der Jahvisten van-zelf wordt uitgesloten — geeft hem goeden raad, die den gewenschten uitslag heeft en hem de overwinning verschaft. En opdat de koning niet zorgeloos worden zou door de behaalde zegepraal, gaat hij voort hem te waarschuwen en spoort hij hem aan zich tegen het volgend jaar nog beter toe te rusten. Vooral moest hij zich niet laten afschrikken door het beweren der Syriërs, dat de goden van Israël [1] slechts berggoden waren, zoodat zij hen in het vlakke veld zeer gemakkelijk zouden overwinnen; Jahveh was niet één god der hoogten alleen, en hij zou zijn volk ook in de vlakte beschermen. De profeet, die door deze leer den moed van A'hab en diens leger aanvuurt, blijkt dus een voorstander van de nieuwe richting te zijn, voor wie Jahveh de eenige god van Israël was. Naar de oude leer was deze inderdaad een god der hoogten en men zette daarom andere goden, zooals Ashera, godin der groene valleiën, nevens hem. Tevens blijkt hieruit dat niet al deze zieners met denzelfden onverzoenlijken geest tegen A'hab bezield waren, en dat hij niet ongenegen was naar hen te luisteren.

Toch was hij niet de man naar hun hart. Ten tweeden male overwinnaar van Benhadad en nu zoo volkomen dat hij hem geheel in zijn macht heeft, laat hij hem, op grond van allerlei fraaie beloften, vrij naar zijn vaderland terugkeeren. Het was een groote fout, en een profetenzoon (een lid van een der profetenkoloniën) verstoutte zich hem dat onder 't oog te brengen. Vermomd als een krijgsman

[1] 1 Kon. 21, 23. Het meervoud is opmerkelijk, vooral vergeleken met vs. 28, waar de profeet zelf spreekt en alleen van Jahveh gewaagt.

en zelfs op zijn verzoek door een zijner ambtgenooten gewond, vertoont hij zich aan den koning en discht hem een verhaal op van een gevangene, dien hij had moeten bewaken, doch had laten ontsnappen, zoodat hij nu diens losgeld betalen moet. „Zoo is uw oordeel,” zegt A'hab, „gij hebt het zelf geveld!” Maar nu maakt hij zich bekend en zegt den koning aan, dat zijn leven zou geëischt worden in plaats van het leven van hem, dien Jahveh verbannen, *'herem* verklaard had, en dat zijn volk in plaats van diens volk zou lijden. Men ziet, de geest van den ouden Samuël leefde nog in zijn stichting. Gemelijk en toornig ging A'hab naar zijn huis, te meer wellicht omdat hij ongelijk had en het voelde.

Zeer leerzaam is het tooneel aan A'hab's hof, kort voordat hij zijn laatsten ongelukkigen krijgstocht aanvaardt. De koning heeft besloten Ramôt in Gilead, dat hem wettig toekomt, op de Syriërs, die het in bezit houden, te heroveren. Josafat, de koning van Juda, is aanstonds bereid zijn bondgenoot te wezen. Vierhonderd profeten, op verzoek van dezen geraadpleegd, raden den oorlog ten sterkste aan. Een heeft zich zelfs een paar horens gemaakt, als zinnebeeld van de macht waarmee A'hab de Syriërs zal ten onderbrengen. Van een geheel andere gedachte is Mikahu, een profeet, dien A'hab op Jozafat's aandringen met weerzin laat ontbieden. Hij weet wel, dat deze zijn vriend niet is. Inderdaad heeft hij dan ook sombere voorzeggingen, die hij in den vorm van vizioenen kleedt; want aan den raad om naar A'hab's welbehagen te spreken, weigert hij te voldoen. Eerst houdt hij zich alsof hij nu den krijg aanraadt, doch zijn toon verraadt genoeg dat het niet ernstig gemeend is. Maar als A'hab hem bezweert alleen de waarheid te zeggen, schildert hij Israël als een verstrooide kudde zonder

herder en verklaart hij den raad der andere profeten uit de werking van een leugengeest, door Jahveh in hun binnenste gezonden. Daarop wordt hij, na door Zedekia, den man met de horens, beleedigd te zijn, op last van A'hab in de gevangenis gezet. De uitkomst heeft Mika's voorspelling bevestigd, en voor het nageslacht is hij de waarachtige en zijn de anderen leugenprofeten geworden. Waren zij dat? Er is geen reden om hen als zoodanig te beschouwen. Zij spraken hun gevoelen uit, waarvoor niet weinig te zeggen viel. Ramôt in Gilead was in de handen der Syriërs een gestadige bedreiging tegen Israël. A'hab had Benhadad meermalen geslagen, te eer zou hij 't nu vermogen, met Josafat tot bondgenoot. Zulk een rechtvaardige, nationale zaak moest zegevieren. Mika zag het anders in, en hij had gelijk, terwijl zij dwaalden. Israël bleek, zelfs met Juda, niet sterk genoeg om Ramôt te hernemen. Maar men brenge bij dien ongelukkigen uitslag ook de sombere profetie van Mika in rekening, die als een nachtspook het israëlietische leger en zijn aanvoerders benauwde.

Het standpunt van godsdienstige ontwikkeling, waarop Israël in A'hab's tijd nog stond, wordt gekenschetst door hetgeen omtrent de herbouwing van Jericho verhaald wordt [1]. Jericho, bij de verovering des lands verwoest, was nog wel steeds bewoond geworden, doch geen bevestigde stad meer. Een oude vloek, aan Jozua toegeschreven, hield in, dat wie Jericho weer tot een stad verheffen wilde, haar wallen zou grondvesten op zijn oudsten, en haar poorten op zijn jongsten zoon [2]. Men schijnt daaruit

[1] 1 Kon. 16, 31.

[2] Jos. 6, 26. Gewoonlijk meent men dat deze vloek aan Jozua eerst *post eventum* in den mond is gelegd. Men kan niet anders, omdat men het bouwen op de twee zonen ook in 1 Kon. 16 als beeldspraak

de gevolgtrekking gemaakt te hebben, dat de vloek kon worden afgewend, door vrijwillig twee zonen op te offeren. Bij de stichting van steden was het bij de semietische en andere volken gebruikelijk een menschenoffer, meestal van een reine maagd, te slachten en daarop de wallen te grondvesten [1]. Hier werd een dubbel en in 't oog van den Israëliet vrij wat dierbaarder offer geëischt. Tot hiertoe was er dan ook nog niemand gevonden, die gereed was tot dien prijs het werk te aanvaarden, en, naar de begrippen der oudheid, zou men het op andere manier niet gewaagd hebben. Zekere Hiël van Betel verklaart zich onder A'hab's regeering daartoe bereid, natuurlijk op voorwaarde dat hij goeverneur der stad zou worden; op Abiram, zijn oudsten, en Segub, zijn jongsten zoon, vestigt hij wallen en poorten. Zij worden als zoenoffers geslacht voor Jahveh, die de stad gevloekt had, en menig aanbidder van den nationalen god in Israël zal Hiël om die vrome, zelfverloochenende daad geprezen hebben. Zijn afkomst uit Betel wettigt het vermoeden, dat hij niet tot de Elia-partij behoorde, ofschoon het lang niet zeker is dat zulke menschenoffers door haar werden afgekeurd.

A'hab's beide opvolgers bleven aan de overleveringen van hun huis getrouw. A'hazia, zijn zoon, ontziet zich niet, om na een val dien hij gedaan heeft den vliegengod Baäl-Zebub van Eqron, wiens orakel zeer beroemd schijnt geweest te zijn, te laten raadplegen, en wordt daarvoor streng bestraft door Elia, die hem vraagt of er

---

opvat en meent, dat men in hun natuurlijken dood een straf zag voor Hiël's ongehoorzaamheid. Maar hier moet het letterlijk verstaan worden, ofschoon de vloekwoorden zelve wel figuurlijk bedoeld zullen zijn.

[1] Malala bij Movers, *Rel. d. Phoen*, 302.

dan geen god in Israël is, tot wien hij zich had kunnen wenden. Het spreekt van-zelf, dat hij nu sterven moet.

Onder Joram's regeering verschijnt de oude boetgezant niet meer, maar in zijn plaats treedt nu Eliza op, wiens bloeitijd echter hoogst waarschijnlijk onder de dynastie van Jehu moet worden gesteld [1]. Reeds vroeger had Elia hem tot zijn opvolger gekozen. Hij was de zoon van Safat, een vermogend landeigenaar te Abel-Mehola, doch had, toen Elia hem zijn profetenmantel omwierp, niet geaarzeld, zich als zijn leerling bij hem aan te sluiten. Hij staakt het akkerwerk waarmee hij bezig is, neemt afscheid van zijn ouders die hem niet weerhouden, noodigt al de lijfeigenen tot een dankoffer, waarbij het hout van den ploeg als brandstof en het juk ossen dat dien trok, tot slachtoffer dient, en verzelt Elia tot den einde toe. Na diens dood vestigt hij zich echter in de stad, en volgt dus zijn kluizenaarsleven niet na. Evenals Elia, staat hij van nu af aan het hoofd der profetenkoloniën, die hem als den plaatsvervanger beschouwen van zijn grooten meester, wiens mantel op zijn schouders gevallen is en op wiens handen hij water heeft gegoten. Ook door het volk wordt hij als zoodanig erkend, en de treffendste dingen wist men van hem te verhalen. De meeste wonderen, die van hem bericht worden, zijn herhalingen of vergrootingen van 't geen Elia zou gedaan hebben. Ook hij heeft een doode opgewekt, olie vermeerderd, en niet slechts drie jaren, zooals in Elia's tijd, maar zeven jaren lang heeft in zijn tijd de honger in Israël geduurd. Niettemin is het mogelijk, door het weefsel der legende heen, nog eenige historische trekken te herkennen.

---

[1] Kuenen, *Nieuw en Oud*, 1871. No. 9. blz. 391 vgg., met wiens gissing ik mij volkomen vereenigen kan.

Er is tusschen de werkzaamheid van Elia en Eliza een merkbaar onderscheid. Beiden ijveren zij voor dezelfde zaak. Maar, terwijl Elia zich nooit met staatkunde bemoeit, werkt Eliza gedurig op staatkundig gebied[1]; terwijl de eerste als handhaver van het recht optreedt, schijnt de laatste daartoe geen roeping te gevoelen; terwijl de eerste zijn werkzaamheid tot Israël beperkt, oefent de laatste ook te Damaskos invloed uit. Ik heb reeds gezegd, dat hij zich niet in de woestijn afzonderde, maar in de hoofdstad woonde. Mag dit alles samenhangen met een verschil in beider karakter, het laat zich beter nog verklaren door de veranderde omstandigheden. Eliza kàn in de hoofdstad blijven, omdat de laatste koning uit A'hab's huis hem niet vervolgt, en de volgende zijn eigen geestverwanten zijn. Dit laatste was ook de reden waarom hij meer in het praktische leven kon ingrijpen dan Elia.

De verhouding van Eliza tot A'hab's huis blijft echter geheel dezelfde als die van Elia. Joram, A'hazia's broeder en opvolger, toont een weinig meer welwillendheid tegenover het nationale Jahvisme, dan zijn broeder of zijn vader. Een of meer maççeba's van den kanaäneschen Baäl, door A'hab opgericht, laat hij wegruimen. Hij vervolgt den weinig voorkomenden profeet niet, en behandelt hem zelfs met zekere onderscheiding. Maar Eliza blijft even stug. In den oorlog tegen Mesa, den koning van Moab, die, vroeger aan A'hab schatplichtig, van hem was afgevallen, wendt Joram zich met zijn twee bondgenooten, Josafat van Juda en den koning van Edom, tot Eliza om raad, bij een dreigend gevaar waarin zij zich bevinden. Maar de profeet voert hem te gemoet: „Ga

[1] Reeds onder Joram in den oorlog tegen Mesa geeft hij, doch zeer onwillig, raad. Hij zalft Jehu, onderhandelt met 'Hazaël, licht Joa'haz voor in den oorlog tegen Syrië, enz.

naar de profeten uws vaders en uwer moeder!" Slechts om Josafat's wil geeft hij toe. Aan verzoening viel niet te denken. Met de halve hervormingen van Joram, het wegnemen van een paar beelden, is Eliza niet tevreden, en een geheele omwenteling in zijn geest kan hij van een zoon van A'hab, vooral zoolang Izebel nog leeft, niet verwachten. Hij trekt zich dus terug en wacht totdat de tijd voor hem rijp is.

De krijg van de bondgenooten tegen koning Mesa van Moab verdient ook uit een godsdienstig oogpunt de aandacht. Het gelukt eerstgenoemden, na aan een groot gevaar ontsnapt te zijn, Mesa in zijn hoofdvesting Qîr hareset op te sluiten. Na vruchteloos gepoogd te hebben zich met zevenhonderd dapperen door de Edomieten heen te slaan, neemt deze zijn toevlucht tot een vreeselijk middel. Op den muur offert hij zijn eerstgeboren zoon aan zijn god Kamosh. "Toen," zegt de hebreeuwsche geschiedschrijver, "ontstond een groote toorn over Israël", zoodat Mesa's vijanden aftrokken en naar hun land terugkeerden. Wil men de woorden niet opzettelijk verdraaien, dan kan deze "toorn over Israël" slechts één beteekenis hebben, die namelijk van een geweldige nederlaag, en dan is dat aftrekken geenszins vrijwillig, maar wel gedwongen geweest [1]. De hebreeuwsche geschiedschrijver

[1] Het aftrekken kan niet vrijwillig geweest zijn uit vrees voor den toorn van Kamosh, die nu met zijn eigen volk verzoend, zijn grimmigheid tegen de aanvallers moest keeren, want in den tekst staat iets anders. Oort, *Menschenoffer in Israël*, 27, heeft reeds het vermoeden geuit, dat de woorden: "toorn over Israël" in den zin van een nederlaag of dergelijke ramp moesten verstaan worden. Aan verontwaardiging onder Israël — iets wat er trouwens niet staat, maar door de uitleggers wordt ingelegd — kan niet gedacht worden, omdat deze geen aftrekken van de Israëlieten en hun bondgenooten, maar wel een uitroeien van de Moabieten door dezen kon ten gevolge heb-

heeft over dat smadelijk besluit van een totnogtoe roemvollen krijg een sluier geworpen. Heeft Mesa dien opgelicht? Op een gedenksteen van dezen koning, onlangs te Dibhan gevonden, geeft deze een verhaal van zijn overwinningen. Daaruit blijkt, dat Israël sedert A'hab's dood zeer verzwakt was. Mesa (de geredde, gelijk hij zich noemt, omdat Kamosh hem uit alle gevaren gered en van zijn rust heeft doen genieten) herovert geheel zijn onafhankelijkheid, en verdrijft de Israëlers en Gadieten uit de plaatsen ten Noorden van de Arnon, die zij sinds lang hebben bezeten en waar hij nu steden met heiligdommen voor Kamosh sticht. Doch gewoonlijk houdt men deze gebeurtenissen voor vroeger dan hetgeen in 2 Kon. 3 verhaald wordt. Hoe het zij, de wijs waarop Mesa over zijn god Kamosh spreekt, verdient zeer de aandacht. Zij verschilt in niets van die, waarop de Israëlieten gewoon zijn over Jahveh te spreken. Kamosh is vertoornd over Israël's aanmatigingen (reg. 5); voor hem en voor Moab (ook een god?) worden de gevangenen gedood en waarschijnlijk opgehangen, gelijk in Israël voor Jahveh (11, 12). Kamosh gebiedt Mesa, Israël te gaan veroveren (14), en de heilige vaten (?) van Jahveh, die Mesa heeft buitgemaakt, worden hem gewijd (17). Kamosh is het, die den koning van Israël uit Jahas verjaagt (19) en die Mesa aanspoort om tegen Hôronaïm op te trekken. Lees in plaats van Mesa, A'hab of Josafat, en in plaats van Kamosh Jahveh, en niemand zal twijfelen dat het stuk uit Israël afkomstig is, zoo geheel zijn de godsdienstige voorstellingen van Mesa aan die der oude Jahvisten gelijk.

---

ben. Of Mesa's offer een voorbeeld voor de Israëlieten en de aanleiding tot invoeren van het kinderoffer in Juda is geweest (Oort, t. a. p., 107), is een vraag die ontkennend moet worden beantwoord. Doch wij komen later op het kinderoffer terug.

Dezelfde ijver voor de nationale godheid, dezelfde overtuiging dat deze de beste en machtigste van allen is [1].

Gelijk Mesa vroeger in het Zuidoosten, zoo was Benhadad's opvolger 'Hazaël, koning van Syrië, in het Noordoosten steeds bezig Israël te besnoeien. Onze bronnen brengen zijn verheffing tot den troon met Eliza en zelfs met Elia in verband. In het dichterlijk verhaal van Elia's vizioen op Horeb wordt hem geboden Jehu tot koning over Israël, 'Hazaël tot koning over Syrië, en Eliza tot profeet te zalven. Dat hij het eerste niet gedaan heeft, is zeker; ook het tweede schijnt van zijn opvolger op hem te zijn overgedragen. In letterlijken zin heeft Eliza ook Hazaël niet gezalfd. Maar in een eenigszins duister en door profetische hand overgewerkt, doch in hoofdzaak zeer oud verhaal, wordt een ontmoeting tusschen den profeet en den lateren syrischen koning beschreven. Eliza is te Damaskos, natuurlijk niet zonder doel. Benhadad, de koning, is ziek en zendt hem een groot geschenk, met verzoek hem het eind zijner ziekte te profeteeren. De afgezant

[1] Evenmin als Jahveh in die dagen onder Israël, is Kamosh onder Moab nog de absoluut eenige god, al steekt hij als de nationale ver boven al de andere goden uit. Uit de namen: Astar-Kamosh, Baäl-Meon, Bit-melek, die in de inscriptie voorkomen mag dat echter nog niet dadelijk worden afgeleid. De eerste is een openbaring van Kamosh, waarin de assyrische vorm van den naam Astar merkwaardig is. De tweede zal een oude landsgod moeten zijn. Melek is een algemeene naam, ook voor Kamosh. Of Moab als god voorkomt is twijfelachtig. Kamosh is, als Jahveh, een god der hoogten, en moet als deze door bloedige offers verzoend worden. Hij moet dus wel worden onderscheiden van den landsgod Baäl-Peor, die een weelderige was. Men leidt Kamosh gewoonlijk af van een arab. wortel, die: „zich ten oorlog toerusten" en „gestreng" beteekent. Deze afleiding komt mij zeer onzeker voor. De naam van den god is zeker ook vervat in dien van de stad Circesium: Qarkemish aan den Eufraat, waaruit blijkt, dat zijn vereering zich ver naar 't Oosten uitstrekte.

is zijn gunsteling 'Hazaël. „Zeg hem," antwoordt Eliza, „gij zult zekerlijk genezen; maar Jahveh heeft mij getoond dat hij den dood sterven zal [1] " 'Hazaël houdt zich alsof hij niets van die dubbelzinnige woorden begrijpt en verraadt door geen beweging van zijn gelaatstrekken, dat hij weet wat Eliza bedoelt. Deze moet duidelijker spreken. Hij weent en, naar de oorzaak zijner droefheid gevraagd, antwoordt hij, dat hij denkt aan al de wreedheden die 'Hazaël aan de Israëlieten zal plegen. Nog houdt zich deze verwonderd. „Hij, een hond, een nietig wezen, hoe zou hij tot zoo iets de macht hebben?" Nu zegt Eliza onbewimpeld: „Jahveh heeft mij getoond dat gij koning over Syrië zult zijn!" Dit verhaal kan, gelijk het daar ligt, niet als historisch beschouwd worden, doch het kan uit geen ander feit ontstaan zijn, dan dit: Eliza heeft op geheimzinnige en zijdelingsche wijs 'Hazaël aangespoord Benhadad te vermoorden. Een paar dagen later spreidt de gunsteling een natten deken op het gloeiend gelaat van zijn meester en deze sterft. In elk geval, Eliza heeft in de syrische hofomwenteling de hand; hij spoort 'Hazaël aan om zich meester van den troon te maken, of, zoo deze zulk een aansporing niet meer behoefde, hij heult met den moordenaar en verhindert zijn opzet niet door het te onthullen. Wat hem daartoe bewogen hebbe, is ons onbekend. Zeker rekende hij het nuttig voor de zegepraal van de zaak die hij voorstond. Doch, al zijn wij geneigd die zaak met hem als de goede te beschouwen, uit Eliza's handelwijs te Damaskos zou men opmaken, dat de leer: „het doel heiligt de middelen" niet het eerst door de leerlingen van Loyola in praktijk is gebracht.

[1] 2 Kon. 8, 9 vgg. Naar de betere lezing: לוֹ = hem, voor לֹא = niet. De rechte verklaring van vs 11 vordert dit.

Weldra acht Eliza het oogenblik gunstig, om ook in Israël zijn partij op den troon te brengen. Joram moest uit den weg geruimd worden. Een Jahvist naar 't hart van den profeet moest zijn plaats innemen. De ongelukkige zoon van A'hab, die met A'hazia van Juda tegen 'Hazaël is opgetrokken, altijd om den ouden twistappel Ramôt te verkrijgen, komt zwaar gewond uit den oorlog terug en zoekt te Jizreël verademing en herstel. Dit was Eliza's uur. Haastig zendt hij een bode naar Ramôt, waar Jehu ben-Josafat, een der krijgsoversten, zich met het leger bevindt, en laat hem tot koning zalven. De opstand barst uit. Indien Eliza iemand gezocht heeft, die de zaken niet ten halve deed, dan heeft hij zijn man gevonden. Jehu, om zijn wild en dolzinnig rijden bekend, is in korten tijd met zijn bondgenooten voor Jizreël aangekomen. Joram en zelfs A'hazia van Juda vallen als zijn eerste slachtoffers, daarna Izebel. In volle vorstelijke staatsie wacht de fenicische koningsdochter hem op. Als vorstin wil zij sterven. Zij verbergt zich niet, maar plaatst zich aan het geopende venster en noemt Jehu smalend: „Zimri, moordenaar van zijn heer." „Wie, wie is met mij, wie?" schreeuwt deze in razende drift. Drie eunuchen werpen Izebel naar beneden, zoodat haar bloed tegen den wand en de paarden spat, en deze haar vertreden. Zegevierend treedt Jehu het paleis binnen, en terwijl hij eet en drinkt, kan het volk zich vergasten aan het schouwspel der rampzalige, die daarbuiten vertreden ligt en door de honden wordt verscheurd. Toen Jehu ook verzadigd was, gaf hij bevel Izebel's overschot te begraven, doch men vond niets meer dan haar bekkeneel, voeten en handpalmen; met zekere stichting merkte men later op, dat zoo het woord van Jahveh — te weten, de wraakgierige voorspellingen der profeten — aan haar vervuld was.

Jehu echter was nog niet tevreden. Het geheele huis van A'hab moest worden uitgeroeid. Aan de opvoeders van diens zeventig zonen zendt hij een uitdagende boodschap, met de noodiging om zich tegen hem te verdedigen. Het spreekt van-zelf dat zij dit niet wagen. Daarop ontvangen zij bevel de hoofden der jonge mannen en kinderen naar Jizreël te zenden, waar Jehu ze voor de poort met welgevallen laat opstapelen. Aanzienlijken en priesters, alle aanhangers en vrienden van A'hab te Jizreël en te Samaria, worden eenvoudig vermoord. Zelfs de judesche prinsen, broeders van A'hazia, die zich van niets kwaads bewust naar Jizreël begeven, om hun kranken bloedverwant te bezoeken, slacht Jehu bij de put van Bet-'éked. Daar ontmoet hem Jonadab ben-Rekab, een afstammeling van de oudtijds met Israël verbonden Kenieten en hoofd eener sekte van rechtzinnige Jahvisten, die uit Juda naar het noordwestelijk gedeelte van Israël verhuisd waren, om daar hun geloof nauwgezetter in toepassing te brengen. De leden dezer sekte dronken geen wijn, bewoonden geen huizen, maar tenten, verboden den akkerbouw en leefden van veeteelt alleen. Het waren de fanaticke voorstanders van het oude nomadengeloof, de stelselmatige vijanden van alle beschaving en ontwikkeling, maar die toch ten laatste door de veroveringen der Assyriërs en Chaldeërs gedwongen werden de wijk naar Jeruzalem te nemen. In zulk een man vindt Jehu een vriend en bondgenoot. Hij doet hem op zijn wagen klimmen en belooft hem een stichtelijk schouwspel. Inderdaad had hij een schoon en vernuftig plan gevormd. Hij houdt zich alsof hij nog vuriger vereerder van den kanaäneeschsidonischen Baäl is, dan A'hab, laat een vasten uitroepen aan dezen god geheiligd, en beveelt al de Baäl-dienaars op straffe des doods daarbij te verschijnen. Zelfs door het

gansche land laat hij de mare verbreiden, en op den feestdag is de tempel te Samaria dan ook »boordevol.« De heilige feestkleederen worden rondgedeeld en hijzelf verschijnt nu met Jonadab in het heiligdom. Nauwkeurig, en als vreesde hij voor ontwijding, laat hij onderzoeken of al de aanwezigen wel echte Baäldienaars en geen Jahvisten zijn. De offeranden vangen aan. Nu echter stormen tachtig man, door Jehu buiten in hinderlaag gehouden, binnen, maken al de geloovigen af, dringen tot het binnenste heiligdom door, vernielen alles: beelden, zuilen, symbolen, en verbranden wat brandbaar is. Het Baälshuis zelf wordt afgebroken en de plaats voor goed verontreinigd.

Deze man was Eliza's uitverkorene. Het zou onrechtvaardig zijn, de gruweldaden van Jehu geheel aan Eliza te wijten. Zulk een ijver had hijzelf misschien niet eens verwacht of gewenscht. Niet slechts latere profeten spreken van Jehu's bloedschuld, maar Eliza-zelf noemt Joa'haz eens een moordenaarszoon [1]. De profeet was geen vriend van bloedvergieten [2] en de omwenteling van Jehu is hemzelf misschien een weinig over 't hoofd gegroeid. Jehuzelf achtte zich geroepen en bestemd, om de oordeelen van Jahveh aan A'hab's huis te voltrekken. Als hij Joram vermoord heeft, gebiedt hij zijn lijk te werpen op het stuk lands dat vroeger aan Nabot behoorde, als een gerechte wraak voor het misdrijf door zijn vader tegen dezen Nabot gepleegd. Hij neemt het met die strafoefeningen, met dat »vervullen van Jahveh's woord« niet licht. Hij heeft het talent van bloedvergieten en schijnt tot menschenslachter geboren, vleeschwording van het schrikkelijk

[1] 2 Kon. 6, 32. Dat niet Joram maar Joa'haz de hier bedoelde koning is, heeft Kuenen, *Nieuw en Oud*, t. a. p. bewezen.

[2] 2 Kon. 6, 22.

dogma, dat Jahveh een naijverig god is, die de misdaden der vaderen vergeldt aan de kinderen tot in het derde en vierde geslacht. Jehu neemt er de zijliniën bij. Intusschen voor koning deugde hij weinig en een groot veldheer was hij evenmin. Het rijk werd door 'Hazaël zeer ingekort en de macht van Israël was voor geruimen tijd verbroken. Ook was zelfs hij, de gehoorzame uitvoerder van Eliza's geboden, naar het schijnt niet in staat den rijksgodsdienst te hervormen en den kanaänesehen Asheradienst af te schaffen.

Onder zijn opvolger Joa'haz was de achteruitgang nog grooter; de koning van Syrië liet hem niet meer dan tien wagens, vijftig ruiters en tienduizend man voetvolk. Eliza echter wanhoopte niet; hij stond den koning met raadgevingen en waarschuwingen ter zijde en schijnt, soms met gevaar van zijn leven, de staatkunde van weerstand en volharding steeds te hebben voorgestaan. Eerst Joas wist aan Benhadad II, 'Hazaël's opvolger, de steden weer te ontrukken, die deze laatste aan zijn vader ontnomen had. Het is niet zeker of Eliza deze eerste vruchten zijner volhardende staatkunde, eerste teekenen van een betere toekomst, nog zelf aanschouwd heeft. Gewanhoopt heeft hij ook stervend niet. Toen hij, ter dood toe krank, door Joas bezocht werd, en de koning weenend uitriep: „Mijn vader, mijn vader, wagen en ruiteren Israël's!" had Eliza hem nog getroost met de voorspelling van groote overwinningen, die hij op de Syriërs zou behalen [1]. Zoo stierf Eliza in het vast geloof aan de zegepraal van de zaak van Jahveh, die de zijne was. Werkelijk is het rijk van Israël na zijn dood, vooral onder Jerobeam II,

[1] 2 Kon. 13, 14 vgg. Een zonderlinge symboliek wordt daarbij door Eliza gebezigd.

weer tot hoogeren bloei gekomen; doch het had dit nieuwe leven juist daaraan te danken, dat deze koning de strenge, uitsluitende richting van zijn vaderen niet volgde, en zich eer naar het voorbeeld van een Salomo schijnt te hebben gevormd. Na hem gaat Israël te gronde. Eliza was een man van de edelste bedoelingen, krachtig en streng, doch niet zoo onmeedoogend als zijn meester. De legende schildert hem af als een weldoener van velen en als volkomen belangeloos [1]. Hij oefende een grooten invloed uit, zelfs op de regeering. Want niet slechts in de profetenkoloniën werd hij bijzonder geëerd, maar ook de hoofden des lands, zooals de oudsten van Samaria en zelfs het hof, lieten zich door hem leiden. Onpartijdige geschiedbeschouwing zal echter moeten erkennen, dat hij, door de

[1] Indien het verhaal van Naäman's genezing, 2 Kon. 5, historisch is — en hoewel het geheel legende is, biedt het eenige sporen aan van geschiedkundige trouw — dan zonden wij daarin het eerste bewijs hebben van bekeering eens buitenlanders tot den dienst van Jahveh; een bekeering, die trouwens met universalisme niets te maken heeft. Naäman de Syriër, dankbaar voor zijn genezing door Eliza, belooft voortaan slechts Jahveh te zullen dienen, doch hij is overtuigd, dat dit niet mogelijk is, tenzij hem door den profeet een vracht kanaänesche aarde wordt meegegeven, om daarvan in zijn land een altaar op te richten Zoozeer waren de goden toen nog tot hun eigen landsgebied beperkt. Hij zal echter als hoveling nog steeds moeten deelnemen aan de plechtigheden, ter eere van den god Rimmon ingesteld, en vraagt daartoe den profeet verlof. Rimmon is een god in Syrië zeer vereerd en die ook in Kanaän, blijkens vele plaatsnamen, werd aangebeden. Het is dezelfde hemelgod, dien de Grieken Adonis noemden. Bij de Syriërs heette hij meest Hadad, de eenige (Benhadad, Hadad-ezer), doch zijn volledige naam was Hadad Rimmon, waarschijnlijk de Eenige allerhoogste (van *rám*, hoog, verheven). De naam zou ook met den granaatappel, zinnebeeld der vruchtbaarheid, in verband kunnen staan. Sommigen noemen hem liever Adar, omdat Benhadad in 't Assyrisch steeds Ben-idri heet.

omwenteling te baat te nemen, een grooten misgreep beging. Daardoor werd zijn gezag aan het hof vermeerderd, doch zijn zuiverder godsdienstige richting weinig gebaat, en het land werd door de bloedige tweespalt niet weinig verzwakt. Een minder fiere en vijandige houding tegenover den niet onhandelbaren Joram zou waarschijnlijk aan de goede zaak bevorderlijker geweest zijn, dan het loslaten van den storm over zijn land, ik bedoel het te hulp roepen van den beul Jehu. Zijn handelwijs te Damaskos verdient nog grooter afkeuring en wordt door de uitkomst al zeer weinig gerechtvaardigd.

Toen Jerobeam II, de zoon van Joas, den troon van Israël beklom, zag hij zich, als Saul, David en Salomo, aan het hoofd van al de stammen geplaatst. Joas, door Amazia ('Amaçjahu) van Juda uitgedaagd, had dezen verslagen en gevangen genomen en diens rijk bij het zijne gevoegd. In 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat hij daarbij den jeruzalemschen tempel zelfs niet ontziet; als ware 't een afgodstempel, plundert hij hem leeg; wel een bewijs hoe weinig men zich van de eenheid van het Jahvisme in Noord en Zuid nog bewust was. Gedurende vijftien jaren wist Jerobeam II Juda en Israël vereenigd te houden, en hij breidde zijn rijk uit van Hamat tot aan de Doode Zee, zoodat hij waarschijnlijk de Moabieten weder onderwierp. In het 15e of 16e jaar zijner regeering, wordt Juda, hoe is ons onbekend, weer een zelfstandig koninkrijk. De eenenveertig jaren [1], dat hij den troon van Israël bekleedde, zijn voor het meeste deel jaren van voorspoed en glorie geweest. Reeds vroeg werden van hem de schoonste verwachtingen gekoesterd. Jona ben-Amittai, dezelfde

[1] Volg. Ewald, III, 554 (2te Ausg.) zou hij zelfs 53 jaar geregeerd hebben.

profeet, wiens werkzaamheid, naar luid der legende, zich tot Ninive uitstrekte, voorspelde hem, misschien nog voordat hij koning was, de overwinning over Israël's vijanden. Met welk een blijdschap hij als koning begroet werd, dat kan de 45e Psalm getuigen, die met de hoogste waarschijnlijkheid als een huwlijkslied voor dezen vorst wordt beschouwd. Hem had Jahveh gezalfd met vreugdeolie meer dan anderen, omdat zijn scepter een scepter der gerechtigheid zou zijn, omdat hij het recht liefhad en goddeloosheid haatte. Een held zal hij zijn, verschrikkelijk voor zijn vijanden, maar een zachtmoedig en waarachtig koning. Met welbehagen wordt zijn rijkdom en vorstelijke praal, zijn schoonheid en die zijner gade geprezen. Zij, een vreemde prinses, wordt vermaand haar volk en haars vaders huis te vergeten, en haar gemaal als haar heer te gehoorzamen. Ja, de dichter schroomt niet, den koning te verzekeren, dat zijn troon voor eeuwig zou worden bevestigd, juist zooals de judesche profeten dat aan het huis van David beloofden.

Dit schoone lied schijnt slechts de eersteling geweest te zijn van een rijken oogst. Indien niet alle kenteekenen bedriegen en aan de onpartijdige kritiek eenig vertrouwen mag worden geschonken, dan is de regeéring van Jerobeam II bijzonder vruchtbaar voor de letterkunde geweest. Het Hooglied kan slechts uit zijn tijd zijn. Niet alleen dat werken, zooals deze beurtzang, slechts in dagen van vrede en voorspoed ontstaan, maar ook was Jerobeam II de eigenlijke Salomo van het rijk Israël, de glansrijkste zijner vorsten. Met zeker genoegen verwijlt de dichter van het Hooglied bij de pracht en weelde van Salomo's hofhouding en de liefelijkheden van zijn wijngaard te Baäl-hamon, al is 't ook dat hij den triomf der ware liefde tegenover al die verleidingen der weelde bezingt.

Ook de dichterlijke verhalen omtrent Elia, zooals de uitwerking van zijn wedstrijd op Karmel, zijn verkeer met God op Horeb, zijn hemelvaart, moeten nu ontstaan zijn. Thans was de tijd gekomen, daar voorspeld, of liever in een tijd als die van Jerobeam slechts konden zulke voorspellingen gedaan en zoo ingekleed worden. De aardbeving en de stormwind en het vuur *waren* nu voor Jahveh heengegaan; thans was hijzelf in de zachte stilte gekomen om zijn volk te bezoeken. Hazaël, Jehu, Eliza hadden de lucht gezuiverd; thans, onder den geliefden Jerobeam, had men vrede, vrucht van al deze woelingen en al dezen strijd. Men bemerkt: de verhaler is geen vriend van geweld, maar door de uitkomst acht hij het gerechtvaardigd. Later vertoont zich een andere geest; dan zal het heeten, dat het bloed, door Jehu vergoten, aan zijn nageslacht moet worden gewroken.

Een zelfde toon als in deze dichterlijke verhalen, weerklinkt in den zoogenaamden Zegen van Mozes, een lied, dat ook uit deze jaren moet dagteekenen [1]. Het is een

---

[1] Deut. 33. Zoo, in overeenstemming met Graf, *der Segen Mosis*, Kuenen, I, 379—382. Knobel's gissing, dat het stuk afkomstig zou zijn uit den tijd toen David voor Saul vluchtte, en dat dus de wensch van Juda om weder met zijn volk vereenigd te worden op hem slaat, terwijl het wonen van Jahveh in Benjamin, dat dan natuurlijk niet van Jeruzalem kan gelden, op Gibeon's heiligdom toepasselijk moet wezen, stuit op te groote bezwaren. Al ware 't slechts de lofspraak op den stam Levi, deze alleen zou genoeg zijn om aan het stuk een lateren oorsprong te doen toekennen. De schildering aan het slot van Israël's toestand is slechts op twee tijdperken van zijn geschiedenis toepasselijk, dat van Salomo en dat van Jerobeam II, en inwendige bewijzen dwingen ons, het laatste te kiezen. De vijand is verdreven en verdelgd; het volk woont in veiligheid en onafhankelijkheid; het geniet de zegeningen van akker en wijngaard onder den dauw zijns hemels; overwinnaar door Jahveh, wordt het door zijn vijanden gevleid.

loflied op al de stammen, waarbij alleen Simeon, die toen ook werkelijk reeds niet meer tot Israël behoorde, maar tot zijn arabische stamverwanten was teruggekeerd, wordt overgeslagen. Het is zoo goed als zeker, dat de dichter den zoogenaamden Zegen van Jakob (zie boven blz. 641) heeft nagevolgd, en in zekeren zin, althans wat Juda, Benjamin en Levi betreft, daarop een tegenzang heeft willen vervaardigen. Tegen geen der stammen is hij vijandig; geen enkele ontvangt het minste woord van berisping. De zegen van Juda alleen, het groot gewicht van dien stam in aanmerking genomen, valt wat schraal uit, en bepaalt zich tot den wensch, dat hij tot zijn volk moge wedergebracht worden, een wensch aan Juda-zelf in den mond gelegd, en de verzekering dat zijn handen hem genoeg zijn [1] en Jahveh hem tegen zijn vijanden beschermt. Veel inniger is de bede voor Jozef, veel grootscher zijn verheerlijking [2]. Maar de vurigste zegen-

[1] De verklaring van vs 7ª door Graf, *Der Segen Moses*, 30 vg. voorgesteld: »Zijn beide handen = zijn grondgebied«, komt mij wat al te gezocht voor. Juda heeft met Jahveh's hulp aan eigen kracht genoeg. Over het »wedergebracht worden tot zijn volk« wordt veel getwist. Graf verklaart dit: »Vereenig Juda met het overige Israël weder, waarvan het nu gescheiden is.« Ewald, I, 161 en andd. verstaan het van een uitbreiding der davidische heerschappij over gansch Israël. Indien Graf terecht in den »eerstgeboren stier van Jozef« Jerobeam II gezien heeft, dan zou met Juda Amazia kunnen bedoeld zijn, die destijds in Israël gevangen of althans vazal van Jerobeam was. Maar ik acht noch het een noch het ander waarschijnlijk. Zeker ligt er de wensch naar eenheid van 't geheele volk in, volgens den dichter ook in Juda gekoesterd. Waren Juda en Israël onder Joas en Jerobeam II werkelijk vereenigd, dan moet het lied na Jerobeam's 27e regeeringsjaar gedicht zijn, toen Uzzia over Juda weer onafhankelijk regeerde. Doch er blijft hier nog veel duisters.

[2] Ook dan zelfs als we met Graf t. a. p. 47 vg. alles uitwerpen wat hier uit den Zegen van Jakob is ingevoegd, nl. vs. 13—16ª en vs. 17ᵇ.

wenschen zijn voor Levi, in den zegen van Jakob zoo smadelijk bejegend, hier "Jahveh's getrouwe" genoemd en uitvoerig in zijn heilige werkzaamheid beschreven, als de bezitter van Urîm en Tummîm, die zijn naaste verwanten, vader, moeder, broeders, zonen vergeet, om zich aan Jahveh's dienst te wijden, als de bewaarder van Gods woord en verbond, die de inzettingen en de torah aan Israël onderwijst, de reukwerken in Jahveh's neusgaten doet opgaan — men lette op dit grove anthropomorfisme — en brandoffers op zijn altaar brengt. Moge Jahveh zijn werk genadig aannemen en zijn wederpartijders vernietigen! [1] Ook Benjamin, "de geliefde van Jahveh", de stam waar Jeruzalem toe behoorde, wordt met bijzondere vriendelijkheid begroet. Er kan dus niet aan getwijfeld worden, dat de dichter een Leviet was. Een andere vraag is, of wij hem voor een Jeruzalemmer mogen houden [2]. Men zou eer vermoeden, dat hij uit Zebulon of Issakar afkomstig was. Hij, die den stam Levi zoozeer verheerlijkt en Jeruzalem zoo hoog stelt, looft ook de rechtmatige offers, die Zebulon en Issakar op den berg (waarschijnlijk den Karmel) brengen en waartoe zij de volkeren noodigen. Deze vermelding van een weinig bekende bedevaartplaats, met verzwijgen van Dan, Betel en Silo, doet denken dat onze levietische dichter tot dat noordelijk heiligdom behoorde. Hoe het zij, zijn gedicht is in menig opzicht merkwaardig. Hij is het in Israël vooral zeldzaam toonbeeld van een optimist. Nergens in

[1] De gissing van Köhler, die deze laatste woorden bij den zegen over Juda wil plaatsen, kan ik niet met Kuenen aantrekkelijk vinden. Zij zouden daar, dunkt mij, slechts een herhaling zijn van hetgeen er reeds staat.

[2] Zoo Graf, t. a. p. 82 vg. Daartegen pleit de bijzondere lof aan Jozef, het weinige over Juda, hier gegeven.

zijn gedicht een enkele wanklank, nergens een oordeel over Israël's zonden of een aankondiging van straffen. Hij is Jahvist, maar geen monotheïst; want hoewel hij geen der goden met Jahveh gelijkstelt, hun bestaan ontkent hij niet. Het strenge karakter van den nationalen god heeft hij niet verloochend: Jahveh is ook bij hem de geweldige, de schrikverwekkende, in wien men nog den ouden dondergod herkent; hij verschijnt van Sinaï en Seïr (Edom), vertoont zich schitterend van Paran's berg en Kades' hoogten, met bliksemstralen in zijn rechterhand; doch die schildering wordt aanstonds verzacht door de vermelding van zijn goedgunstigheid voor de stammen, die hij bemint en beschermt. Met recht is gewezen op het groot verschil van toon in dit lied en in de profetieën van Amos en Hosea, die kort daarna of misschien wel tegelijkertijd optraden [1]. Waar zij, de idealisten, niet tevreden waren, daar is de realistische priester geheel voldaan en gelukkig. Voor 't uiterlijk was alles immers goed en schoon!

Het is mogelijk, dat nog een ander geschrift, aan het straksgenoemde Hooglied in denkbeelden, taal en stijl nauw verwant, tot de glansrijke regeering van Jerobeam II moet gebracht worden, te weten: het geschrift dat het Boek der Spreuken opent, Hst. 1, 7 9, 18 [2]). Het is geen verzameling van spreuken, door verschillende wijzen der oudheid gedicht, maar het werk van één schrijver, en in meer dan één opzicht belangrijk. Evenals in het

[1] Kuenen, I, 381 vg. Waren Amos en Hosea ook reeds zulke monotheïsten als Kuenen daar de profeten, in tegenstelling met onzen dichter, schildert?

[2] Aldus Hooykaas, *Geschied. v. d. beoefening d. Wijsheid onder de Hebr.*, 98—104. Daartegen echter Kuenen, *HKO.* III, 96 vgg., die het geschrift een eeuw later, in Juda, ontstaan acht.

boek Job, zoo wordt ook hier de Wijsheid persoonlijk voorgesteld, en haar vermaningen worden krachtig aangedrongen. De ouderlijke tucht, eerbied voor de lessen des vaders, godsvrucht die het beginsel van alle wijsheid is, vooral reinheid van zeden beveelt de dichter aan. Herhaaldelijk en dikwijls in zeer uitvoerige schilderingen waarschuwt hij tegen overspel en wijst op 't gevaar daaraan verbonden; op zijn wijs, door afschrikking, tracht hij alzoo hetzelfde doel te bereiken dat de dichter van het Hooglied door zijn verheerlijking van de echte huwlijkstrouw beoogde. Vooral in 't Noordelijk Rijk schijnen de zeden, door de groote verbreiding der ontuchtige kanaänesche eerdiensten, zeer verslapt te zijn geweest en het is dus geen wonder dat dit werk, als het de vrucht van de herleving van letteren en godsdienst onder Jerobeam II is, in de eerste plaats tegen die zonde ijvert.

De Spreuken in later bijeengebrachte verzamelingen opgenomen zijn voor een goed deel ouder; toch kan dit werk het eerste geschrevene voortbrengsel der 'Hokma of Wijsheid onder de Israëlieten zijn [1], die reeds sedert Salomo onder hen bloeide. Het komt in veel opzichten, onder anderen in het aandringen op eerbiediging van de vaderlijke tucht en in het niet partikularistisch, maar univerzalistisch karakter van 's dichters godsdienst [2],

[1] De persoonsverbeelding der Wijsheid veronderstelt, zooals terecht door Hooykaas is opgemerkt, reeds een langdurigen voorafgaanden bloei van die geestesrichting. De schikking van dit boek is gebrekkig en verward. Soms echter komen er zeer schoone beelden in voor, en een enkele maal zelfs bereikt de schrijver een zekere dichterlijke verheffing, zooals in de voorstelling der Wijsheid, en in het treffende slot Zeer schoon: 6, 23. Levendig: de schildering der overspelige vrouw. Ofschoon de oude voorstelling, dat voorspoed en deugd, ondeugd en onheil noodwendig verbonden zijn, ook hier heerscht, ademt het boek toch een goeden, diep-zedelijken geest.

[2] De eenige tekst, waarin onze dichter het offeren schijnt aante beve-

bijzonder overeen met het oude egyptische zedelijke geschrift: de Maximen van Ptahhotep, waarmee het natuurlijk in niet het minste rechtstreeksch verband staat, doch naar den geest inderdaad verwant is. Deze overeenkomst toont aan, dat de spreukenwijsheid der oude volken, ook daar waar zij geheel oorspronkelijk is, zich van-zelf in een kring van gelijke denkbeelden beweegt en hetzelfde karakter vertoont, hetgeen evenzeer als de egyptische ook de chinesche zedenleer bevestigt.

Ook schijnt er onder de regeering van Jerobeam II een verzameling van Spreuken bijeengebracht te zijn, Hst. 10, 1—22, 16.

Sinds de geest van Salomo uit Juda geweken was, wilde daar de wijsheid niet recht meer tieren. Men was er te theokratisch, te priesterlijk en profetisch gezind. In Efraïm, vooral onder den tweeden Salomo, vond zij een toevluchtsoord. Daar was het algemeen menschelijke meer tehuis. Vindt de 'Hokma, als ze, onder Hizkia's regeering bij den val van het rijk Israël, naar Juda wordt overgebracht, daar aanvankelijk een goed onthaal, zij vervalt er weldra.

Naar het schijnt had zich reeds een zekere scheuring bij de beoefenaars der wijsheid geopenbaard. Terwijl sommigen »de dwazen« of vooral »de spotters«, gelijk zij heeten, het universalistische, het algemeen menschelijke overdrijvend, allen godsdienst en de erkenning van een rechtvaardig godsbestuur begonnen te verwerpen, naderden anderen langzamerhand den godsdienst meer en meer en begonnen de wijsheid, die hen deed spreken, een

len is: 3, 9. 10. Hooijkaas vertaalt: »Eer Jahveh meer dan uw vermogen!" (T. a. p. 154 vg. Nt.) doch dit is onzeker. Ook Ptahhotep spreekt nooit van godsdienstige handelingen noch van de bijzondere egyptische goden, maar steeds van God (*Nuter*) in 't algemeen.

godsdienstigen tint te geven door haar met de wijsheid Gods te vereenzelvigen [1]. De priesterlijke instellingen en offeranden worden door hen eenvoudig als niet bestaande aangemerkt en besproken op een toon, die van weinig waardeering getuigt; de profetie vindt bij hen een zwakke erkenning, doch — de wijsheid staat hooger. De godsdienst is en blijft slechts de aanvang van, de opleiding tot de wijsheid; deze is de meeste, het doel waarnaar men moet streven. De wijzen zijn daarom ook geheel oorspronkelijk; de wet, de profetie, de verwachtingen voor de toekomst, niets oefent invloed op hun beschouwingen uit. Zij echter — en het is van belang dit op te merken – hebben een zeer bepaalden invloed gehad op de eerste profetische letterkunde. Amos, een Judeër, spreekt van hen met waardeering, en betreurt dat er tijden komen zóó jammervol, dat de mond der wijzen zal gesloten zijn. Hosea bewondert hen minder, waarschijnlijk omdat hij hen meer van nabij kende en omdat zij hem niet godsdienstig genoeg waren, maar zijn geschrift draagt duidelijke sporen, dat hun letterkunde ook voor hem niet zonder vrucht is gebleven [2]. Men mag als zeker aannemen, dat de profeten, toen zij hun redenen in schrift begonnen te brengen, het voorbeeld der wijzen volgden, die hen daarin waren voorgegaan. Het is opmerkelijk, dat de letterkunde in Israël dus op dezelfde wijze begon als in Egypte.

In de laatste jaren van Jerobeam II evenwel begon zich een andere geest te openbaren, dan die het liefelijk Hooglied, den optimistischen Zegen van Mozes en de kalme wijsheidspreuken had ingegeven. Hosea, een streng profeet, een der eerste woordvoerders eener nieuwe rich-

[1] Hooykaas, t. a. p. 140 vg. [2] Hooykaas, t. a. p. 163 vg.

ting, waarover ik in het volgend hoofdstuk moet spreken, had niets dan onheil aan Israël te verkondigen. Reeds vóór hem (790 v. C.) had Amos uit Thekoa in Juda de gemoederen te Betel in groote beweging gebracht, door tegen den stierdienst en de weekleligheid en rijkdom van Israël te profeteeren. Amazia, de priester van het heiligdom te Betel, had hem dan ook geboden naar Juda terug te keeren, omdat zulke woorden in een koninklijk heiligdom en rijkstempel niet pasten; ja, hij acht noodig Jerobeam te waarschuwen dat Amos tegen hem samenzweert, omdat hij aan Jerobeam's huis en aan Israël den ondergang voorspelt. Het zijn de voorboden van den nieuwen tijd, de eerste hervormers. Hun sombere voorspellingen werden maar al te spoedig bewaarheid. De inwendige toestand van Israël schijnt krank geweest te zijn en de vijand dreigde van buiten. Na Jerobeam's dood kan zijn zoon slechts weinige maanden en diens opvolger Sallum slechts één maand aan de regeering blijven. Mena'hem bezit tien jaren den troon, maar wordt reeds door de Assyriërs vernederd. Zijn zoon Peka'hja wordt door den bevelhebber van het leger, Peka'h, van den troon gestooten. Ook deze, die zich met Rezin van Syrië en met den koning van Egypte tegen A'has van Juda verbindt, wordt door Tiglat-Pilezar (Taklutpalasar), den assyrischen koning, wiens hulp A'has inroept, overwonnen Twintig jaar later, onder Hosea, maakt Salmanassar (Salimmanu-uzur) aan het rijk Israël voor altoos een einde. Het Jahvisme ontwikkelt zich nu voortaan in Juda alleen en gaat bij de verstrooide tien stammen, naar het schijnt, verloren. Voordat de groote Hervorming die te Jeruzalem plaats had en haar voorbereiding kan beschreven worden, moet ik het een en ander zeggen omtrent den godsdienst in

Juda, van Rehabeam af tot den val van 't rijk Israël.

Ongelukkigerwijze weten wij daarvan niet veel De strijd tegen de Baälîm schijnt er niet zoo hevig te zijn geweest als in Israël. De trotsche tempel van Salomo met zijn aristokratische priesterschap waarborgde aan het Jahvisme van-zelf een grooter invloed en glans. Zeker is het evenwel, dat hij niet de eenige in Juda was. Gedurende dit gansche tijdperk, tot Hizkia's regeering toe, wordt op allerlei hoogten en heilige plaatsen geofferd, waar de dienst, hoewel jahvistisch, niet zoo rein was van afgodische inmengselen. Niemand ijverde daartegen, omdat niemand er zich aan ergerde. Van een uitsluitend recht, aan 't jeruzalemsche heiligdom verzekerd, had toen nog de stoutste Jahvist niet gedroomd. Slechts tegen de oorspronkelijke kanaänesche godsvereeringen, die met losbandigheid en ontucht gepaard gingen, ijverden soms de profeten en werden door de koningen maatregelen genomen. Niet door Re'habeam en zijn zoon Abiam trouwens. Zij lieten die eerdiensten ongestoord uitoefenen [1]. De vrouw van Abiam, Maäka, waarschijnlijk uit Gibea afkomstig, was een bijzondere vereerster van Ashera, voor wie zij een afzonderlijk heiligdom in de nabijheid van Jeruzalem had opgericht. Doch haar zoon Asa maakt, zoodra hij de regering aanvaardt, aan dezen eerdienst een einde. Hij laat het Ashera-symbool, door zijn moeder opgericht, omhouwen en bij de beek Qidron verbranden, — het Ashera-symbool was altijd van hout; — en haar-zelf zet hij af van haar rang als Gebîra of vorstin. Mag men den Kroniekschrijver gelooven, dan handelde hij zoo mede op aansporing van Azaria ben-Oded, een

[1] Van Re'habeam's regeering wordt dit uitdrukkelijk vermeld: 1 Kon. 14, 22—24.

profect, en zou hij zelfs een soort van jahvistische hervorming hebben tot stand gebracht. Daarentegen wierp hij den profeet 'Hanani, die hem over zijn verbond met Syrië berispte, in den kerker, en maakte hij zich nog aan andere vervolgingen schuldig. Het is moeilijk de oorzaak van deze schijnbaar strijdige handelingen te bepalen, want de woorden door den Kroniekschrijver aan de twee profeten in den mond gelegd zijn, zooals vanzelf spreekt, niet de hunne maar de zijne. Misschien was 'Hanani een van die onrustige ijveraars, die in hun dweepzucht het onmogelijke wilden, en heeft dus de anders welgezinde en vroom jahvistische koning zich genoodzaakt gezien hem te bestraffen.

Streng en uitsluitend Jahvist kan ook Josafat, zijn zoon en opvolger, niet geweest zijn. Niet zoozeer omdat hij zich anders niet met A'hab zou hebben verbonden, want de staatkunde schijnt ook destijds meer afgescheiden te zijn geweest van godsdienstige sympathieën, dan men wel zou vermoeden. Eliza maakte zelfs een scherp onderscheid tusschen hem en Joram, A'hab's zoon, en is alleen om Josafat's wil bereid voor de tegen Mesa van Moab verbonden koningen te profeteeren. Ook is het zeker dat Josafat den strijd van zijn vader Asa tegen de ontuchtige eerediensten voortzette. Hij behoorde dus bepaald tot de jahvistische richting die den nationalen godsdienst meer en meer wilde verheffen. Maar zoo hij dien uitsluitend had willen zien heerschen, dan zou hij zich met A'hab's huis niet verzwagerd en aan zijn vermoedelijken troonopvolger geen dochter van Izebel tot vrouw hebben gegeven.

Inderdaad werd onder de regeering van dezen zoon, Joram, wiens vrouw Atalja niet minder heerschzuchtig dan haar moeder schijnt geweest te zijn, de Baäldienst

in Juda begunstigd. Toen zij, na den dood van haar gemaal en haar zoon, al de pretendenten op één na vermoord had en de alleenheerschappij uitoefende, had de kanaäneesch-sidonische Baäl zijn tempel in Jeruzalem. Evenmin als haar ouders heeft zij echter den Jahvehdienst vervolgd of uitgeroeid. De dienst in den tempel op Sion had geregeld plaats. Zelfs genoten de priesters een zoodanige vrijheid, dat zij gedurende verscheiden jaren den kleinen Joas, A'hazia's geredden zoon, in den tempel verborgen konden houden en daar een welgelukte omwenteling beramen.

Joas, nog een kind, door de bemiddeling van Jojada, den voornaamsten Jahvehpriester te Jeruzalem, koning geworden, laat zich aanvankelijk geheel door dezen leiden, maar schijnt na diens dood onder anderen invloed te zijn gekomen. Althans de profeet Zakarja ben-Jojada, die tegen hem en den afval van Jahveh profeteert, wordt door hem gedood [1]. De Kroniekschrijver, die dit bericht, beschouwt zijn eigen gewelddadigen dood — hij werd door twee zijner dienaars die tegen hem samenzwoeren vermoord — als een rechtvaardige straf voor deze gewelddaad.

Het verhaal omtrent Joas' poging om de noodzakelijke herstellingen aan den jeruzalemschen Jahveh-tempel te doen verrichten, vergunt een blik in het karakter der toenmalige priesterschap [2]. Reeds in het begin zijner

[1] 2 Kron. 24, 20—24. Het hier verhaalde is zeker historisch.

[2] Thenius merkt op, dat de tempel nog pas 130 jaar stond, en dus, bij de toenmalige stevige manier van bouwen, nog niet vanzelf kon vervallen. Hij schrijft die gebreken aan gewelddadigheid van Joram en Atalja toe. Ware dit zoo, de hun vijandige geschiedschrijvers zouden het wel gemeld hebben. Eer moet men denken aan 't geen de tempel reeds door den oorlog geleden had.

regeering had Joas aan de priesters bevolen, om het gangbare geld, dat wegens heilige verrichtingen in den tempel gebracht was, al de losgelden voor zekere offers, zooals de eerstgeboorten, en alle vrijwillige gaven bijeen te zamelen, ten einde daarvan het vervallen gebouw te herstellen. In het 23e jaar zijner regeering was er evenwel nog niets van geschied. De heilige mannen, met Jojada aan 't hoofd, hadden de gelden eenvoudig voor zich behouden, en zich om de herstelling van het gebouw, aan hun God gewijd, niet bekommerd, zoodat Joas genoodzaakt was de zaak zelf in handen te nemen, een geregeld toezicht in te stellen en de verbeteringen op te dragen aan werklieden, die weer onder zijn beambten stonden en op wie hij overigens vertrouwen kon.

Amazia, zijn zoon, en diens zoon Uzzia (Azaria), de een gedurende negentien, de ander gedurende elf jaren aan de koningen van Israël onderworpen, schijnen beiden, althans naar de oudste berichten, ijverige Jahvisten geweest te zijn. De latere Kroniekschrijver echter verhaalt, dat Uzzia dit slechts zoolang is geweest, als hij naar den raad van den profeet Zakarja luisterde, doch dat hij daarna zich aanmatigde om op het reukaltaar in het Heilige des tempels zelf te offeren, waarvoor hij met melaatschheid gestraft werd. Ik laat de dogmatische beschouwing voor rekening van den priesterlijken geschiedschrijver, maar de feiten die hij meedeelt zijn zonder twijfel historisch. Uzzia schijnt het oude koninklijke recht om bij de heilige plechtigheden voor te gaan te hebben willen handhaven, en de priester Azaria met veertig kloeke mannen verzetten zich daartegen. Geen wonder, dat de judsche klerikalen in de melaatschheid, waardoor hij kort daarna werd aangetast, een straf des Hemels voor deze aanmatiging zagen. Zijn zoon Jotam,

die gedurende het leven zijns vaders tot regent werd aangesteld en later den troon beklom, heeft zeker de priesters weer verzoend, toen hij den tempel met een nieuwe poort versierde.

Met hem eindigt een tijdperk in de israëlietische godsdienstgeschiedenis, dat, bij alle verschil, in Israël en Juda hetzelfde karakter vertoont. Het is de worsteling van het israëlietische Jahvisme tegen inlandsche of verwante godsdienstvormen, die totnogtoe zonder verzet daarnevens werden geduld en zelfs door koningen als Saul, David en Salomo daarmee werden verbonden. Het streeft nu naar de alleenheerschappij, die het slechts met moeite veroveren kan. In Israël moest daartoe het huis van A'hab geheel worden uitgeroeid, en schoon de partij die dit beoogde in Juda reeds in koning Asa een zekeren steun vond, onder Atalja liep de eenheid van godsdienst weder groot gevaar. Die eenheid van godsdienst was echter nog geen eenheid van godsvereering, en veel minder nog monotheïsme. Al de eerdiensten op hoogten, waar de cultus waarschijnlijk sterker dan te Jeruzalem met inlandsche bestanddeelen gemengd was, bleven ongehinderd bestaan, en dat zonder iemand nog een ergernis te zijn. In weerwil van Asa's en Josafat's hervormingsijver bleven beelden zooals de koperen slang, vreemde tempels, zooals die van Milkom, Astarte en Kamosh, die Salomo had opgericht, niet alleen bestaan maar zelfs in eere en in gebruik. Vooral moet gewezen worden op het verschijnsel, dat juist jahvistische koningen van Juda, Asa, Joas, Uzzia tegenstand van profeten of priesters ondervinden, een tegenstand dien de twee eerstgenoemden met kerkerstraf of doodstraf doen boeten, waaraan de laatstgenoemde zich gedwongen ziet toe te geven. Naar het oordeel van sommige ijveraars gingen dus hun hervor-

mingen niet ver, of was hun blind vertrouwen op Jahveh's wondermacht niet groot genoeg, of traden zij door gebruik te maken van hun vorstenrecht in de rechten der priesters. De mannen die deze hoogere eischen deden waren de voorloopers der toekomst, evenals Hosea en Amos. Die eischen, in dit tijdperk, met uitzondering van de priesterlijke aanmatigingen, nog door de koningen zelfs uit het davidische huis en van nationalen zin bepaaldelijk afgewezen, zullen nu luider, algemeener, stouter, dringender worden, naarmate hun voorstanders door de vijandige houding van sommige reäctionaire vorsten meer worden geprikkeld. De twee richtingen, de oude en de nieuwe, de polytheïstische en de monolatrische, zullen zich elk voor zich ontwikkelen en zich daardoor verder van elkander verwijderen, zoodat de strijd ernstiger zal worden dan te voren. Aan het verhaal van de eerste poging, door het ontwikkelde Jahvisme aangewend om een radikale hervorming in het leven te roepen, aan de aanleiding tot die hervorming en aan haar mislukking, moet een nieuw Hoofdstuk gewijd worden.

HOOFDSTUK XIII.

HET IDEALISME DER NIEUWE PROFETEN IN STRIJD MET DE TOENEMENDE REALISTISCHE RICHTING IN DEN GODSDIENST. VAN A'HAS TOT AMON.

Reeds tegen het einde van het vorige tijdperk en wellicht al vroeger, waren de gerusten en tevredenen in Israël opgeschrikt door een nieuwe leer. Het was onder de schitterende regeering van Jerobeam II, terwijl zelfs vrome dichters den voorspoed en den zegen bezongen door Israël's stammen genoten, dat een ossenherder uit Thekoa in Juda, Amos, geen profeet en geen profetenzoon, zooals hij zeide, maar door Jahveh gezonden, te Betel tegen den stierdienst en tegen de zonden van Israël kwam getuigen. Ofschoon een Judeër, houdt hij zich toch voornamelijk met Israël bezig. Van Juda, evenals van de Syriërs, de Filistijnen, de Feniciërs, de Edomieten, de Ammonieten en Moabieten, die hij allen in den kring zijner beschouwingen opneemt, spreekt hij slechts ter loops. Doch waar hij zich krachtig tegen verzet, dat is de in zijn oog onzuivere eerdienst aan Jahveh gebracht, zooals die in de israëlietische heiligdommen te Betel en te Gilgal en in het dicht bij zijn woning gelegene Beërsheba werd uitgeoefend; dat is de weelde, de overdaad, de zwelgerij die in het rijk Israël heerschen, en die verdrukking van armen en geringen ten gevolge hebben. Hij

verklaart dan ook dat de strafgerichten komen en de ondergang nabij is; Assur, destijds op het toppunt zijner heerschappij, nadert reeds en dreigt Jerobeam met den dood, zijn rijk met vernietiging. Reeds had het immers menigmaal door onheilen en ziekten voor zijn goddeloosheid geboet. Met de ascetische strengheid van den landbewoner, den rechtzinnigen Jahvist, den boetprofeet, vaart hij uit, niet tegen onzedelijkheid slechts, maar tegen alle weelde en fijnere beschaving, tegen hoovaardij en paleizen, tegen het geklank der fluit en het vervaardigen van muziekinstrumenten „als David." Slechts ballingschap kon de straf voor zooveel lichtzinnigheid wezen. Toch — ik haast mij er dit bij te voegen — bij al die strengheid, die dan ook niet geheel zonder grond was, geen hatelijke toon, geen genoegen in 't aankondigen der straf, dat de vroegere boetprofeten niet altijd konden verhelen. Het is veeleer een klaaglied over Israël, dat hij aanheft. Het onvermijdelijk lot, dat hij het arme volk ziet tegemoet gaan, smart hem en hij eindigt niet zonder de schildering eener betere toekomst te geven. Jakob's huis zal niet geheel verdelgd worden. De bestraffing zal veeleer een zuivering zijn, waarbij de zondaars omkomen; dan zullen Judeërs en Israëlieten onder een koning uit David's huis vereenigd worden, om te zamen een leven van vrede en geluk te leiden en nimmermeer verdreven te worden uit het land.

Het baatte niet of men Amos uit Israël verdreef, zijn woord vond er weerklank en werd er kort daarna door een man van geheel denzelfden geest in anderen vorm herhaald. Hosea is een profeet uit het Noorden. Men zou hem den echo van Amos kunnen noemen. Ook hij ijvert tegen de ontuchtige kanaänesche eerdiensten niet alleen, maar evenzeer tegen Betel, dat hij Betaven (ijdel-

heidshuis)[1] noemt, tegen Gilgal, welks opgerichte altaren verbrijzeld zullen worden, omdat men er aan ossen offert[2], tegen allen beeldendienst. Ook hij tuchtigt de zedeloosheid, die tot alle standen is doorgedrongen, tot de profeten en priesters evenzeer als tot de aanzienlijken en de kooplieden. Zijn staatkunde is nationaal; hij wil geen verbonden met Egypte of Assur; zulke verbintenissen toch zouden met wegvoering en onderdrukking gestraft worden[3]. Liefelijk schoon staan daartegenover de schilderingen van Jahveh's zorg en teederheid voor zijn volk; hoe hij 't heeft liefgehad toen het nog een kind was, het aan den arm heeft genomen en geleid, ja, er als een huwlijksverbond mee heeft gesloten. En die liefde is nog niet uitgedoofd. Israël is ontrouw geweest; het heeft den echt gebroken — hetgeen in zeer plastische, voor ons stuitende symbolen wordt voorgesteld —; daarom zal het bestraft en verbannen moeten worden. Maar Jahveh zal het doen wederkeeren, „als een vogel uit Egypte," „als een duif uit Assur." Want mededoogen vervult hem; hoe zou hij Efraïm kunnen overgeven, Israël kunnen uitleveren? Dan breekt spoedig een betere toekomst aan, door Hosea geheel op dezelfde wijs als door Amos beschreven.

Geestverwant van deze profeten, waarschijnlijk ook hun tijdgenoot en burger van Juda, is Zakarja ben Berekja, een profeet die nog onder A'has leefde en door

---

[1] „IJdelheid" moet hier, zooals veeltijds, in de beteekenis van „afgoderij" worden opgevat.

[2] Hos. 12, 12 moet alzoo vertaald worden.

[3] De profeet weifelt tusschen een wegvoering naar Egypte of naar Assur, doch helt tot de laatste het meest over. Vgl. 11, 11 met vs. 5 en met 8, 13.

Jesaja als een vriend wordt aangehaald [1]. Ook hij heeft waarschijnlijk evenals Amos een zendingstocht naar het noordelijk rijk ondernomen en houdt zich in zijn profetieën voornamelijk met Israël bezig, waaraan hij den ondergang voorspelt. Ook hij echter profeteert tegen andere volken, zooals tegen het damaskeensche Syrië en Hamat, beide in 780 nog zelfstandig, tegen Tyros en Sidon en tegen de Filistijnen. Bij hem vindt men het eerste spoor eener algemeene opvatting van Jahveh, zooals die bij Amos en 'Hosea nog niet zoo duidelijk wordt uitgesproken. Jahveh is nog altijd de volksgod; zoo kan het vreemd schijnen, dat hij — want de profeet is de tolk van zijn woord — zich ook met het lot van andere volken inlaat. Doch Jahveh, zegt de profeet, heeft een oog niet slechts over de stammen van Israël, maar over den mensch in 't algemeen. In zijn uitzichten voor de toekomst is Zakarja ben Berekja veel bepaalder dan Amos en 'Hosea. Een vredevorst zal over Jeruzalem en Juda heerschen, een rechtvaardige en een overwinnaar, die niet op het strijdros maar op een ezel, nederig, zijn intocht zal doen. Alles wat tot den oorlog noodig is, wagens, paarden, zelfs den strijdboog zal hij uit Efraïm en Juda wegdoen. Aan de volken zal hij vrede „gebieden.” Van zee tot zee, ja, wat meer is, van den Eufraat tot de einden des lands, zal hij heerschappij voeren. Vooraf echter zal een hevige strijd noodig zijn, en Jahveh zal daarbij van Efraïm en Juda als van zijn boog gebruik maken. De beelden zijn duidelijk. Een heerschappij van vrede, recht en heil over de geheele wereld, uitgaande van Juda, gesticht door een koning waarvan niet gezegd

[1] Jes. 8, 2. Van hem zijn afkomstig de Hstt. 9—11 van het Boek Zakarja.

wordt dat hij een Davidszoon is, doch die zeker een vredevorst zijn zal, ofschoon zijn gezag slechts door een laatsten beslissenden krijg zal kunnen gevestigd worden, een krijg waarin Efraïm en Juda overwinnaars der wereld zullen zijn, — dat zijn de grootsche verwachtingen die deze profeet voor de naaste toekomst koestert. Naïeve voorstellingen, voortspruitend uit een diep gevoel van nationaliteit en de overtuiging dat de edelste beginselen moeten zegevieren!

Dezen zijn de eerste tolken der nieuwe jahvistische leer. Niet nieuw was zij in dien zin, dat zij uit het voorafgaande onverklaarbaar en als uit den hemel gevallen zou zijn. Zij wortelt in het verleden en heeft zich uit het Profetisme van het vorige tijdperk geleidelijk ontwikkeld. Het is hetzelfde Jahvisme als dat van Elia en Eliza, van Natan en Gad, wat betreft zijn excluzivisme, zijn zedelijke strengheid, zijn beschouwing van 't verband tusschen deugd en geluk. De strafredenen van Amos en 'Hosea en later van Jesaja en anderen tegen weelde en pracht, komen uit hetzelfde beginsel voort als de kemelsharen mantel van Elia. Maar dat Jahvisme heeft zich ontwikkeld, gezuiverd; het heeft als het ware van dezelfde gedachten uitgaande voortgeredeneerd, doorgedacht; het wil dezelfde beginselen vollediger toepassen. Het wil nu niet slechts de alleenheerschappij voor zich, onverschillig in welken vorm, maar het wil heerschen in den zuiversten vorm; de naam is niet genoeg, het wezen moet veranderd worden; de strijd geldt nu de 'hammânîm en asherîm niet alleen, maar ook de stieren die Jahveh afbeeldden en de hoogten waar hij anders dan te Jeruzalem vereerd werd. Het is niet voldoende meer, dat Jahveh de eenige god in Israël worde, door Israël moet zijn heerschappij zich verder uitstrekken, en het

denkbeeld dat hij de eenige ware god is, ofschoon nog niet met volle duidelijkheid uitgesproken, begint toch door te breken. Bovendien is het begrip dat men zich van hem vormt verzacht; streng en geweldig, heilig vooral en op alle zonde, op alle weelde, op al wat men later wereldsch noemde vertoornd, is hij voor zijn Israël nochtans een vader, een gemaal; de eigenschappen van de kanaänesche Baälîm, verhoogd en veredeld, worden nu onwillekeurig op den nationalen Jahveh overgedragen. De idealen zijn zuiverder, stouter geworden en verheffen zich thans zoover boven de werkelijkheid, dat men een geheele omkeering van alles, een volledige hervorming, een geweldig zuiveringsproces moet aannemen, om zich de verwezenlijking daarvan voor te stellen.

Maar, terwijl zich zoo het godsdienstig idealisme verhief, ontwikkelde zich ook het godsdienstig realisme in een tegenovergestelde richting. Het was koning A'haz van Juda die daaraan den eersten stoot gaf. Door Rezin van Syrië en Peka'h van Israël, die zich tegen hem verbonden hadden, in het nauw gebracht, zocht hij hulp bij Taklutpalazar van Assyrië, dien hij door geschenken in zijn belang wist te winnen en die, getrouw aan de politiek zijner vaderen, gaarne in troebele wateren vischte. Israël en Syrië, eerst overwinnaars, werden nu volkomen geslagen. Maar de hulp kwam aan A'haz en zijn land duur te staan. Hijzelf geraakte nu ook in een soort van afhankelijke verhouding tegenover het machtige Assur, dat zich bovendien zeer goed betalen liet. Niet slechts het koninklijk paleis maar zelfs de tempel moest leeggeplunderd en wat waarde had versmolten worden, om de gebieders der wereld tevreden te stellen.

Toen A'haz den stedehouder van god Asur, die na de zegepraal een groot hof te Damaskos hield, zijn hulde en

dank ging brengen, zag hij daar een altaar, waarvan hij het model aan Uria den priester zond, opdat deze er een van dien vorm voor den tempel van Jahveh zou laten vervaardigen. Toen hij terugkwam was het gereed en hij bracht er zijn dankoffers op. Het aloude koperen altaar werd niet weggenomen, maar slechts verplaatst, om voortaan tot de bijzondere offers, door den koning gebracht, te dienen; op het nieuwe altaar moesten de priesters al de wettige offers slachten. Het is moeilijk de beteekenis dezer verandering, die in de oogen der tijdgenooten eenig gewicht moet gehad hebben, met zekerheid te bepalen. Er moet een bepaalde bedoeling bij geweest zijn, want A'haz kon zich toen geen uitgaven veroorloven louter om aan een luim te voldoen. Was het misschien een poging om zijn koninklijk recht met de aanspraken der priesters te vereenigen, en daarom aan elk zijn eigen altaar te geven? Zeker is, dat de priesters geen bezwaar maakten, en naar 't schijnt zijn beide altaren, in weerwil van Hizkia's en Josia's hervormingen, tot de ballingschap toe in gebruik gebleven.

Belangrijker was een andere nieuwigheid door A'haz ingevoerd. Hij was, zoo lezen wij, de eerste die zijn zoon door het vuur deed doorgaan voor den Melek of Molek, den hemelschen vuurkoning. In het dal van Benhinnom ten zuiden van Jeruzalem liet hij een tofet, een offerplaats [1] oprichten, waar hijzelf voorging met zijn zoon te laten verbranden [2]. Dat voorbeeld vond veel na-

[1] De beteekenis van het woord is onzeker. Kuenen is van meening dat het "uitspuwsel" beduidt, een scheldnaam door de tegenstanders gegeven.

[2] De geschiedschrijvers van Israël, vooral die na de ballingschap schreven, weten geen kwaads genoeg van A'haz te zeggen. Volgens den Kronist zou hij de syrische goden te Damaskos aangebeden en niet slechts zijn oudsten zoon, maar "zijn zonen" geofferd hebben. Wij mogen dit gerust voor onhistorisch houden.

volging bij het volk, dat er niets strijdigs tegen den nationalen Jahvehdienst in vond, maar, zooals de latere profeten met afgrijzen schilderen, zich met bebloede handen van het tofet naar den tempel begaf.

Ik heb over de wijs waarop deze offers plaats hadden en over hun beteekenis, evenzeer als over het karakter van die goden, die den eernaam van Melek ontvingen, reeds in een vorig hoofdstuk gesproken (blz. 457 vg. 508 vgg.). Maar een gewichtige vraag is: was deze Melek een vreemde god en dit verbranden der eerstgeborenen een uitheemsch gebruik door A'haz ingevoerd? Het was, zooals gebleken is, onder de mesopotamische volken algemeen in zwang. De Kamosh van Moab, de Malkam der Ammonieten, de Melqart der Sidoniërs en der Karthagers werden allen met menschenoffers vereerd. Zelfs Adar-çamdan en Anna of Annu der Assyriërs behoorden tot deze Melek's of koningen der goden, en wij lezen dat de Sefarvaïeten voor hen hun zonen met vuur verbrandden [1]. "Het doen doorgaan door het vuur", zooals het gruwelijk gebruik door de hebreeuwsche schrijvers genoemd wordt, is zonder eenigen twijfel verbranden. Zoowel de naam of titel, aan de godheid in dit karakter gegeven [2], als de wijs

[1] 2 Kon. 17, 31.

[2] Men heeft zich verwonderd, dat Jeremia nu eens Baäl, dan Melek als den god vermeldt, aan wien deze kinderoffers gebracht worden, 7, 31 vg. 19, 5. 32, 35. Naar hetgeen ik in Hst. III over Baäl en Melek gezegd heb, kan dit niet anders dan natuurlijk schijnen. De god aan wien deze offers behoorden was in 't algemeen een Baäl, en onder de Baäl's een Melek, dat wil zeggen: hij behoorde tot de hoogste klasse der Baälîm. Zoo heet Adar-çamdan in Assyrië steeds Bel, juister gezegd: hij is een van die goden die dezen titel voeren; de hebreeuwsche schrijver 2 Kon. 17, 31 noemt hem Adramelek.

van offeren verschilden dus in Juda niet van hetgeen men elders vindt. Bedenkt men nu, dat A'haz de eerste judesche koning is, die met de Assyriërs in aanraking komt als bondgenoot en vazal; dat de koningen van Assur zich bij hun veroveringstochten tevens een zekere godsdienstige propaganda ten doel stelden, en dat A'haz, blijkens het damaskeensche altaar, ook in 't godsdienstige gaarne het vreemde overnam; dan ligt het vermoeden niet verre, dat hij èn uit een godsdienstig realisme èn om zijn hooge beschermers en meesters te behagen, den strengen, bloedigen Melekdienst in Jeruzalem en Juda invoerde en met het Jahvisme, zooals het daar werd uitgeoefend, verbond.

Tegenover deze voorstelling der zaak staat een andere. Het offeren der eerstgeborenen in Israël zou reeds oorspronkelijk tot den Jahvehdienst behoord hebben, door Samuel weder ingesteld, in de wet geboden, later in onbruik geraakt, doch door vrome ijveraars weder ingevoerd en door A'haz slechts officiëel gewettigd zijn. De Melek is dan eigenlijk Jahveh in zijn karakter als de verterende vuurgod, en de uitheemsche invloed zou zich dan daartoe bepalen, dat het zien van hetgeen in Assur plaats had tot hernieuwing van een voorvaderlijk gebruik aanspoorde, ten onrechte en uit ongodsdienstigheid verwaarloosd [1]. Deze gissing rust op gansch niet verwerpelijke gronden. Een plaats in de oudste verzameling van wetten, het zoogenaamde Bondsboek, gebiedt onvoorwaardelijk den eerstgeborene zijner zonen evenzeer als die van het reine vee, aan Jahveh te geven, dat is: meer dan te wijden, en spreekt van geen lossing [2]. Wel is waar ijveren

[1] Oort, *Menschenoffer in Israël.* Daartegen Kuenen, *Theol. Tijds.* I, 53 vgg. II, 562 vgg.

[2] Doch sluit die ook niet uit. Exod. 22, 29. 30. De plaats luidt aldus:

latere profeten, Jeremia, Zefanja, Ezekiël, evenals de Deuteronomist die onder Josia schreef, met kracht tegen den Melekdienst en de kinderoffers, maar noch Zakarja, die nog onder A'haz leefde, noch Jesaja, die hem zelfs raad geeft, en aan het tofet eens een beeldspraak ontleent [1], profeteeren er tegen, ofschoon de laatste dikwijls afgoderij, waarzeggerij en beeldendienst met strengheid veroordeelt. Wij vernemen niet, dat Hizkia, de krachtige hervormer, het tofet afschafte, al maakte hij er zelf geen gebruik van. Jeremia zelf, anders op dit punt onverbiddelijk, en die het dal van Ben-Hinnom „moorddal" en Tofet „begraafplaats" noemt, legt toch aan Jahveh de verzekering in den mond: dat Hij hun deze offers niet geboden en ze niet bedacht heeft [2]. Blijkt daaruit niet, dat men de verbranding der eerstgeborenen als een bevel van Jahveh beschouwde, waartegen de profeet meende te moeten opkomen? Zou iemand, zoo 't een geheel vreemde eerdienst geweest ware, den oorsprong daarvan aan Jahveh hebben kunnen toeschrijven?

„Uwe volheid en uwe tranen zult gij niet uitstellen; den eerstgeborene uwer zonen zult gij mij geven. *Desgelijks* zult gij doen met uw ossen en met uw schapen; zeven dagen zullen zij bij hun moeder zijn, op den achtsten dag zult gij ze mij geven." Duidelijk worden zonen en vee hier gelijkgesteld. „Geven" is hier niet „toewijden", zooals Samuel aan Jahveh gewijd werd, want het woord wordt ook van het vee gebezigd. „De volheid en tranen" verklaart men: „oogst van 't land en olie en wijn," niet zonder eenigen dwang. Terecht houdt Knenen staande, dat er geen grond is om de vergunning tot lossing der eerstgeboorten in Exod. 13, 12 en 34, 19, 20. als latere interpolaties te beschouwen.

[1] Jes. 30, 33. Daar heet het, dat de Assyriërs door Jahveh in een groot tofet zullen verbrand worden. Ligt hierin een zijdelingsche toespeling, dat het tofet te Jeruzalem een navolging van een assyrisch gebruik is? Het is mogelijk, maar geenszins zeker.

[2] Jerem. 7, 31. 32, 35.

Naar mijn inzien ligt in beide voorstellingen waarheid; A'haz heeft de Assyriërs nagevolgd, maar hijzelf was overtuigd, dat hij daardoor niets anders deed dan het oude, rechtzinnige Jahvisme herstellen. Dat het offer der eerstgeboren zonen vóór hem in Israël [1] en Juda gebruikelijk was, kan ik niet aannemen, ofschoon het wellicht, voordat hij het officiëel invoerde, door sommigen was gebracht. Al moest het aangehaalde gebod van het Bondsboek letterlijk worden opgevat, wat ik niet waarschijnlijk acht, dan is daarom nog lang niet zeker of het ook werd opgevolgd, gelijk het daar voorkomende gebod omtrent het sabbatsjaar evenmin ooit gehouden is [2]. In vóór historische tijden hebben strenge Israëlieten waarschijnlijk aan hun Melek, hun vuurkoning, dien zij in de woestijn nog dienden, hun eerstgeboren of andere zonen ten offer gebracht [3]. Voor de historische tijden en den mozaïschen godsdienst vind ik daarvoor geen bewijs, veeleer het tegendeel. Op den achtsten dag werden de eerstgeborenen van de kudde aan de moeder ontnomen en geslacht; op den achtsten dag werden de zonen besneden. Men mag, dunkt mij, in de besnijdenis een surrogaat voor het kinderoffer zien, dat nu natuurlijk op alle zonen moest worden toegepast, omdat, zoo de eerste gelost was, Jahveh den tweeden zou kunnen eischen. Een ander, waarschijnlijk later surrogaat, is het

[1] Door den laatsten Redactor van de Boeken der Koningen wordt het bloedig gebruik ook aan de tien stammen verweten. Doch dit schijnt onhistorisch te zijn. Althans was het daar nooit officiëel ingevoerd.

[2] Exod. 23, 10 vg. Er is volstrekt geen bewijs, geen waarschijnlijkheid zelfs, dat het Bondsboek ooit algemeene kracht van wet heeft gehad.

[3] Niet minder barbaarsche gebruiken vindt men overal bij natuurvolken, ja zelfs bij beschaafde natiën, zooals de Feniciërs en Karthagers.

paaschlam [1]. Ware het kinderoffer onder de Israëlieten nog ten tijde van Samuel zoo gewoon geweest, vanwaar dan de bijzondere ophef van Jefta's, Hiël's, Mesa's offeranden gemaakt? Wij doen best ons aan zekere historische gegevens te houden, teweten dat A'haz, Manasse en met hen velen in Israël hun eerstgeboren zonen offerden, maar uit wetsbepalingen, wier kortheid een verzachting niet uitsloot, en die bovendien niet met genoegzame zekerheid tot een bepaalden tijd gebracht kunnen worden, niet af te leiden, dat dit reeds vóór hen vrij algemeen geschiedde.

Niettemin, hoewel A'haz door het voorbeeld der Assyriërs werd aangespoord, de nieuwe eerdienst dien hij invoerde werd zeker als een hervorming van het Jahvisme beschouwd en daarmee geenszins in strijd geacht. De Melek van het tofet was voor hen, die daar offerden, zonder twijfel een gestalte, een openbaring van Jahveh [2]. Men moest iets meer doen om hem te bevredigen, te winnen. Had hij minder recht op het dierbaarste wat zijn aanbidders bezaten, dan de goden der natiën van rondom? Waren niet daarom wellicht de Assyriërs zoo machtig, zoo voorspoedig, omdat zij aan hun goden niets

[1] Ook in Egypte schijnt, naar den stempel der offerdieren te oordeelen, in de vóór-historische tijden het menschenoffer in gebruik te zijn geweest. In den historischen tijd was het zonder twijfel in het eigenlijke Egypte afgeschaft. Wilkinson, *Mann. and Cust.* V, 342 vg. en 352.

[2] Vroeger schijnt het ook niet ongewoon te zijn geweest aan Jahveh den naam Melek te geven; vgl. A'himelek, die ook A'hia heet. Dat de kinderoffers in het tofet aan Jahveh gebracht werden, mag men opmaken uit het verhaal van Abram's offerande, waarin wordt erkend, dat de eerstgeboren zonen aan Jahveh behooren, maar tevens wordt geleerd, dat hij de voltrekking van het offer niet eischt en met een surrogaat tevreden is.

onthielden? Het was een *réveil*, een herleving van godsdienstzin, doch die zich zooals gewoonlijk in dweepzieke overdrijving openbaarde; tegelijk een reactie, een terugkeeren tot een oud, sinds lang afgeschaft barbaarsch gebruik, dat echter oorspronkelijk misschien in het Jahvisme niet vreemd was. De treurige omstandigheden des tijds droegen zeker niet weinig daartoe bij. Terwijl Israël snel te gronde ging en Juda met groote opofferingen zijn bestaan moest koopen, zocht men door het prijsgeven van het liefste den zegen van Jahveh als af te dwingen. Vroomheid, godsdienstijver, maar onredelijk en fanatisch, was dus de grond van A'haz' hervorming, en vandaar zeker ook, dat de tegenstand aanvankelijk zoo behoedzaam was en in verhalen zooals dat van Abram's offerande werd ingekleed, dat zelfs een man als Jesaja er niet tegen ijvert en een man als Hizkia er geen einde aan maakt.

Het verhaal van Abram's offerande waarop ik wees als een voortbrengsel van dezen tijd, behoort tot een werk, dat waarschijnlijk reeds onder A'ħaz, zeker althans in de eerste jaren van Hizkia's regeering voltooid werd. Het is het groote geschiedwerk van den zoogenaamden Jahvist [1], dat, met het zoogenaamde Boek der Oorsprongen, 't welk tusschen de babylonische Ballingschap en Ezra schijnt samengesteld te zijn, en andere kleine stukken vereenigd, den tegenwoordigen Pentateuch en Jozua uitmaakt. Het bevatte de jahvistische verhalen der vier eerste boeken van den Pentateuch, een paar kleine gedeelten van Deuteronomium en stukken van het Boek Jozua. Men

[1] Het is bekend, dat hij dus genoemd wordt, omdat hij de godheid reeds van de schepping af Jahveh noemt, terwijl daarentegen de Elohist dien naam niet bezigt in de verhalen die aan Mozes' leeftijd voorafgaan.

kan wel met zekerheid aannemen, dat het voor een deel uit andere bronnen geput is, en dat het in het allerlaatste gedeelte veel geschiedkundigs behelst. De overige stof die het bevat, bestaat uit, waarschijnlijk reeds voor een goed deel opgeteekende, sagen en overleveringen, waaruit het niet altijd gemakkelijk is den historischen achtergrond op te maken. Maar wat dit werk zoo belangrijk maakt, is de zedelijk-godsdienstige waarde die het bezit en de blik dien 't ons vergunt te slaan in de denkwijs van den tijd waarin 't ontstond. Afkomstig van een profeet, en zeker van een der grootste, misschien wel van een ons welbekenden, niet onmogelijk van Jesaja zelven, draagt het geheel een profetisch karakter, en de beschouwingen der profeten van de 8e eeuw liggen er aan ten grondslag. De gestalten die het ons schetst zijn te bekend, om ze hier uitvoerig te teekenen. Zij zijn, onder de hand van den schrijver, 't zij dat ze werkelijke, 't zij dat ze mythische personen wedergeven, toonbeelden geworden van godsvrucht en deugd, of afschrikwekkende voorbeelden van dwaasheid en hartstocht.

De paradijs- en zontvloed-mythen, in zoo menig opzicht overeenstemmende met die van andere volken, hebben een zedelijke beteekenis gekregen. Abram met zijn neef Lot, Izak met zijn beide zonen Ezau en Jakob, Jozef, volkomen mythische personen, zijn menschen geworden in den vollen zin des woords, werkelijke menschen van vleesch en bloed, van wie men naar waarheid zeggen kan, dat ze meer voor ons leven, al is hun historie slechts een schepping der fantazie, dan verscheidene volkomen historische personen uit lateren tijd. Werkelijke menschen — en nochtans idealen: Abram de geloofsheld, de grootmoedige aartsvader, heldhaftig en vredelievend, gehoorzaam en vertrouwend, een aartsvader in den uitnemendsten

zin; Jakob-Israël, de listige, die door lange smartelijke ervaring, worstelend met God, de vrome eerwaardige vader des huisgezins wordt, met teedere liefde aan de zijnen gehecht; Jozef, de veelbeproefde, vernederd en verheven, maar onder alle omstandigheden aan zijn God getrouw, edelmoedig, vergevend en hartelijk voor zijn schuldige broeders. Voeg daarbij de figuren van Mozes en Jozua; Mozes, den vriend Gods, den wakkeren verlosser uit Egypte's slavernij, den zachtmoedigen en geduldigen leider van een ondankbaar en weerspannig volk, den vertegenwoordiger van 't reine Jahvisme, den edelen beschermer der verdrukten; Jozua, den vromen held, die 't door Jahveh aan zijn verkoren volk beloofde land geheel verovert (wat zeker met de werkelijkheid niet overeenstemt), en daar ook, te midden van al de gruwelen der Kanaäneërs, het besluit vat om Jahveh en geen ander te dienen. Deze verhalen zijn klassiek en zullen het blijven. De groote helden van den voortijd moeten dienen om vertegenwoordigers te zijn van de overtuiging der profeten. Abram's offerande is een zachte bestrijding van de door A'haz begunstigde offers aan den Melek des vuurs; door middel van Mozes moet de zuivere Jahvehdienst bevorderd en de onzuivere, bijvoorbeeld de beeldenen stierdienst, worden afgekeurd; Jozua is de levende getuige tegen de inlandsche godsvereering; Jozef is het toonbeeld van kuischheid en van trouw aan Jahveh in ballingschap en slavernij, waarin reeds zoovelen van het huis Jozef's destijds verkeerden, om weldra door al hun broeders gevolgd te worden. Maar wie zij zijn, met een onvergelijkbare waarheid en kracht worden zij geschilderd.

Reeds meer dan eens noemde ik den naam van Jesaja. Ook hij treedt onder A'haz, en reeds vóór hem, als profeet op. In het sterfjaar van 'Uzzia had hij zich tot

gezant van Jahveh geroepen gevoeld; toen had hij hem aanschouwd in zijn hemelsche woning, troneud in heerlijkheid, en had een der Serafîm die Jahveh's troon omringden zijn onwaardige lippen aangeroerd, opdat hij voortaan het reine Godswoord zou spreken [1]. Reeds vroeg had hij aan die roeping voldaan. Hij was opgetreden met dezelfde strenge prediking als zijn onmiddellijke voorgangers, en toonde zich niet minder puriteinsch dan zij. De heerschende afgoderij is hem een gruwel; zij zal vreeselijke strafgerichten ten gevolge hebben, en dan zal men het werk zijner handen, waarvoor men zich gebogen heeft, onder de mollen en vleermuizen wegwerpen. Hij klaagt dat de maatschappelijke toestanden omgekeerd en verward zijn, dat zuigelingen en vrouwen het land regeeren. Vooral tegen de weelde verheft hij zijn stem; wagens en paarden, goud en zilver, schepen en kunstwerken, alles doet hij in den ban. De dochters van Sion ergeren hem door haar lichtvaardigheid; zie ze gaan, trippelend en lonkend, met kleine stapjes opdat men de voetsieraden zou hooren rinkelen. Wat zal er van worden, van al die voetringen, neusringen, zegelringen, zonnetjes en maantjes, oorhangers, ketens, sluiers, hoofd- en borstsieraden, reukfleschjes en amuletten, pracht van kleeren en spiegels, als de dag der wrake komt en zij, om niet de schande te hebben van den ongehuwden staat, zeven te gelijk zich zullen aanbieden aan één, met belofte

[1] Jes. 6, 1 vgg. De schildering is dichterlijk verheven. Nog duidelijk merkbaar is het natuurverschijnsel waaraan de profeet zijn symboliek ontleend heeft. Het is een schrikwekkend tooneel. Het gezang der Serafîm (oorspronkelijk bliksemslangen) doet het geheele huis, den hemel, dreunen; het huis wordt daarbij vervuld met rook, de wolken; eeń der Serafîm vliegt naar hem toe met een gloeiende kool van den altaar; alles beelden aan het onweder ontleend.

om voor haar kleederen en onderhoud te zullen zorgen, indien ze slechts zijn naam mogen dragen? [1] Nu reeds klaagt hij, wat hij later nog menigmaal doen zal, over de onzedelijkheid van zijn volk, waarin hij de oorzaak ziet van al de rampen die het overkomen [2]. Als Rezin en Peka'h — de zoon van Remalia, zooals hij hem minachtend noemt — zich tegen Juda verbonden en het misschien reeds geslagen hebben, gaat hij A'haz buiten de stad te gemoet. Hij weet zich de plaats nog zeer juist te herinneren. Zijn zoon Shear Jashub („een overblijfsel bekeert zich") is bij hem, als een levend getuige van zijn geloof in de toekomst. Daar vermaant hij den koning, voor de koningen van Israël en Syrië niet te vreezen; wat zijn zij dan bijna opgebrande lonten? Voordat een nu zwanger wordende vrouw haar kind tot jaren van onderscheid ziet komen, zal het land, voor welks koningen men vreesde, woest zijn, waarom zij hem dan ook Immanuel, God met ons, zou kunnen noemen. Vrij wat ergers had A'haz te vreezen. Zijn land zou het tooneel worden van een botsing tusschen Assyrië en Egypte, als een zwerm bijen van de eene, een zwerm vliegen van de andere zijde tegen elkander invliegend [3]. De verwachting van den profeet is niet vervuld, althans toen niet. Ook heeft A'haz zijn profetie niet vertrouwd, maar Assur's hulp tegen Peka'h en Rezin ingeroepen. Zeker heeft Jesaja dit afgekeurd. Assur is machtig, en hij verwacht dat het Juda's vijanden Israël en Damaskus vernietigen zal, maar hij wil alleen op Jahveh vertrouwen, en zijn nationaal gevoel gaat zoovèr, dat hij aan de Assyriërs zelven den ondergang door een grooten Davidszoon voorspelt. Eens zal deze den troon van Juda beklimmen;

[1] Jes. 2—4. [2] Jes. 5. [3] Jes. 7.

„Wonderbaar Raadsman, Sterke God, Vader van den Buit, Vredevorst„ zal zijn naam zijn; want hij zal zijn volk tot overwinning voeren en daarna door middel zijner macht vrede in de wereld doen heerschen [1].

Dit waren toen reeds de denkbeelden en verwachtingen van den grooten profeet, die zich steeds meer ontwikkelen zou. Hij leefde geheel voor zijn ambt en roeping. Zijn vrouw noemt hij de profetes. Aan zijn zonen geeft hij beteekenisvolle namen: Shear-jashub, Mahershalal-'haz-baz („Spoedig-roof-haast-buit„), den laatsten zelfs met zekere plechtigheid onder getuigen, den priester Uria en den profeet Zakarja ben-Jeberekja. Hijzelf betuigt dat zijn naam en die zijner kinderen tot voorbeduidingen in Israël bestemd zijn. Jesaja is het beeld van den echten, altijd wakkeren idealist, bij wien echter, zoover wij kunnen oordeelen, het idealisme slechts zelden tot dweperij overslaat en de rede steeds meesteres blijft. Het spreekt vanzelf dat hij in de hooggespannen theokratische verwachtingen en in het eenzijdig ijveren tegen alle weelde en kunst op ongeveer hetzelfde standpunt staat als de andere jahvistische profeten van zijn tijd.

Onder A'haz' opvolger Hizkia (Je'hizqijjahu) werd de taak van Jesaja dankbaarder en zijn invloed grooter. De nieuwe koning volgde een geheel andere staatkunde dan zijn vader. Al spoedig zette hij in zijn gansche rijk een volslagen godsdienstige hervorming door. Maççeba's of steenen afgoden van de mannelijke godheid, ashera's of houten zinnebeelden van de moedergodin [2] deed hij, waar hij kon, wegnemen en vernielen. De koperen slang, beeld

---

[1] Jes. 8, 1—9, 6 vgl. met 17, 1—11.

[2] 2 Kon. 18, 4 staat ashera in 't enkelv. Thenius leest het meerv. asherîm. Ook onze Statenoverzetting heeft: „bosschen.„

der genezende godheid, waaraan offeranden gebracht werden door en voor de kranken — naar men zeide door Mozes zelven gemaakt — Ne'hustan zooals zij genoemd werd, liet hij onmeedoogend verbrijzelen.

Zijn ijver bepaalde zich echter niet tot deze beeldenstormerij. Zelfs de bamôt, de altaren voor Jahveh op de hoogten gebouwd, waar de oudste israëlietische eerdienst van den nationalen god in Kanaän plaats had, werden op zijn bevel geslecht. Het doel was duidelijk. De zuiverder, geestelijker godsvereering zooals zij door de nieuwe profeten geleerd werd, zonder beelden of grofzinnelijke symbolen, moest op koninklijk gezag algemeen worden ingevoerd, en het eenige middel daartoe was: den openlijken godsdienst geheel binnen Jeruzalem te centralizeeren en de leiding daarvan uitsluitend aan de priesterschap der hoofdstad op te dragen. Indien Hizkia niet, zooals later bleek, een man van groote veerkracht en overtuiging geweest ware, hij zou deze doortastende maatregelen niet hebben durven nemen. Men kan zeker zijn, dat ze groote ontevredenheid wekten en dat men zich noode onderwierp. Na zijn dood bleek uit de hevige reactie, die Manasse niet bij machte zou geweest zijn kunstmatig op te wekken, hoevelen nog aan de oude, minder ontwikkelde godsvereering gehecht waren. En hoe weinig men de drijfveeren die hem bewogen wist te waardeeren, kan blijken uit de woorden van den assyrischen Rabsake, den commandeerenden officier, die door Sinachirib met den Turtan, het legerhoofd, en den Rab-saris, het hoofd der gesnedenen, naar Jeruzalem gezonden was om Hizkia tot onderwerping te dwingen. "Hoe kon," vraagt hij, "hoe kon Hizkia op Jahveh vertrouwen, wiens altaren en hoogten hij had weggenomen?" Het mag onzeker zijn of de taal van den assyrischen commandant, zeker is het dat de mee-

ning van zeer velen in die vraag met juistheid is weergegeven. Niet slechts vreemdelingen, gelijk de Assyriërs, ook de groote meerderheid in Israël zelf, zal de veranderingen door Hizkia ingevoerd niet aan vroomheid, maar aan ongodsdienstigheid hebben toegeschreven. Men had immers totnogtoe in de geheele wereld het bewijs van de godsvrucht der koningen niet in het afschaffen maar in het stichten van heiligdommen gezocht.

De hebreeuwsche geschiedschrijvers vermelden naar hun gewoonte slechts het feit, zonder het uit de omstandigheden te verklaren. Wat Hizkia, behalve eigen overtuiging, tot zoo gewichtige hervormingen aanleiding heeft gegeven, en hoe die overtuiging, zoo geheel in strijd met die zijns vaders, bij hem gewekt is, weten wij niet te verklaren. Kan de stoute taal van Mika den Morashtiet daartoe hebben bijgedragen? Deze Mika was jonger tijdgenoot en ten deele geestverwant van Jesaja, geestverwant in de overtuiging dat Jahveh niet door eerstgeboorten en offers, maar door recht, weldadigheid en ootmoed verzoend wordt [1], dat hij een geweldig maar ook goedertieren en vergevend God is [2]; niet minder in zijn ijveren tegen de heerschende zedeloosheid, die hij echter met nog zwarter kleuren afmaalt en met nog vreeselijker bestraffingen wil achtervolgd zien [3], en in de heerlijke

[1] Mika 6, 6-8. [2] Mika 7, slot.

[3] Levendige schildering der zedeloosheid, Mika 2, 1—4; 3, 1—4; 9—11; 6, 10—16; 7, 1—6. Tegen de valsche priesters en profeten, 3, 5—8. Aankondiging van het oordeel, 1; 3, 10-12. Uitroeiing der afgoderij, 5, 9—15. Ook Jesaja spreekt in dit tijdperk vóór Hizkia's afval van Assur in gelijken geest; hij gewaagt onder anderen van priesters en profeten die waggelend van dronkenschap de rechtzaal binnentreden en met dronken lippen hun gerichten verkondigen, en

verwachtingen die hij zich van de toekomst vormt [1]; niet in gehechtheid aan het huis van David en vertrouwen op Hizkia. Jesaja kan in geen verwoesting van Jeruzalem en Sion gelooven, maar houdt steeds vast aan 't geloof, dat het strafgericht voorbijgaand zal zijn; Mika meent dat er geen redding mogelijk is, tenzij dat Juda eerst naar Babel wordt weggevoerd [2]. Met zekere ironie spreekt de laatste niet slechts over de grooten, maar over den koning zelven. Misschien moet het onderscheid in richting tusschen deze twee ijveraars voor het geestelijk Jahvisme daarin gezocht worden, dat de een een stedeling en hoveling, de ander bewoner van het land was [3]; als Jahvist was Mika zeker de rechtzinnigste; de liefde tot zijn stad en zijn koning verleidde Jesaja onwillekeurig tot een zekere inconsequentie in zijn idealisme, die echter, juist omdat zij het vertrouwen des konings en der bevolking aanvuurde, door de uitkomst bevestigd werd.

Hizkia heeft den somberen profeet zachtmoedig en grootmoedig verdragen. Hoewel Mika hem niet spaarde en te Jeruzalem openlijk tegen hem kwam profeteeren, doodde noch vervolgde hij hem, maar gaf integendeel blijken

verwacht dat weldra een inval der Assyriërs de strafgerichten zal voltrekken, doch vast vertrouwt hij op Jeruzalem den beproefden grondsteen op Sion gelegd; Jes. 28, 16 en verg. het geheele hoofdstuk.

[1] Zie 't slot van Mika 4 hst. 5 en 7, 16. 17.

[2] Het kan vreemd schijnen, dat Mika van Babel en niet van Nineve spreekt. Nineve was echter destijds geen residentie, Babel werd het weldra tijdelijk onder Asurachiddin en begon onder Maruduk Baliddin voor zijn onafhankelijkheid te strijden. Reeds onder Hizkia zendt deze gezanten naar Jeruzalem. Kuenen en De Goeje vermoeden, dat Mika's woorden, die op een wegvoering naar Babel betrekking hebben, onecht zijn.

[3] Dit is het gevoelen van Kuenen, *HKO*, II, 351.

van berouw, en begon toen misschien wel met het werk der hervorming [1].

Ook Jesaja schijnt in dit eerste tijdperk van Hizkia's regeering niet tevreden te zijn geweest. Hij klaagt over miskenning. Zijn vermaningen worden als goed voor kinderen verworpen. In plaats van met Juda houdt hij zich dan ook bij voorkeur met andere landen bezig, vooral met Fenicië en Egypte. Zijn profetieën over deze beide staten zijn te kenmerkend voor den geest van het nieuwe Profetisme, om ze met stilzwijgen voorbij te gaan. Tyros, zoo heet het, zal verwoest en het volk weggevoerd worden. Vooral de kooplieden, die vorsten zijn, zullen diep vernederd worden. En degeen die dit doen zal is geen ander dan Jahveh Çebaôt zelf [2], die de hoovaardij en weelderigheid der groote koopstad niet kan dulden en haar daarom verachtelijk wil maken. De werktuigen van Jahveh zullen natuurlijk de Assyriërs zijn [3]. Maar na

[1] Jaren later, toen Jojakim tegen Jeremia gewelddadigheden pleegde, werd deze edelmoedigheid of liever vroomheid van Hizkia nog met welgevallen herdacht; Jerem. 26, 18 vgg.

[2] Jes. 23, 9. Vgl. het geheele Hst.

[3] Jes. 23, 13 schijnt daarmede te strijden. Het is een *crux interpretum*, zie Knenen, *HKO*, II, 70. Knobel o. d. p. Ewald enz. Als men de profetie in den tijd van Sarynkin, den vader van Sinachirib, plaatst, dan is de verklaring niet zoo moeilijk. Hij was het toch, die Babel veroverde en tuchtigde. Men vertale dan: "Zie het land der Chaldeën (d. i. Babel), dit is geen volk (meer)" — land mag het nog heeten, maar geen volk, want — "Assur heeft het bestemd (ingericht) voor woestijnbewoners", — m. a. w, in een woestijn veranderd, waar slechts zwervende stammen zich kunnen ophouden; — "zij (de Chaldeën) richtten hun versterkingen op, bouwden hun paleizen, (maar) hij (Assur) heeft het tot ruïnen gemaakt." De Tyriërs worden dan zeer gepast op het voorbeeld van hun handelsvrienden, de Babyloniërs, gewezen, die, hoewel evenzeer als zij zich in groote welvaart verheugend, toch voor Assur's macht hadden moeten bukken.

zeventig jaren van slavernij en ellende zal de stad weer een begin maken met haar hoererijen — het is onder dezen weinig vleienden naam dat Jesaja de handelsbetrekkingen aanduidt —; doch het zal haar alleen vergund zijn, omdat ze dan bereid zal wezen de vrucht van haar koophandel, haar hoerenloon, aan Jahveh te wijden. Het zal niet opgelegd en vergaderd, maar aan zijn priesters gegeven worden, om die te verzadigen en te dekken [1]. Duidelijk spreekt hier de geest der theokratie en vertoont zich het stoute idealisme van haar woordvoerders. Jahveh door de Tyriërs gehuldigd en zijn priesters door hun koophandel gevoed! Eigenaardig is, dat die handel met de diepste verachting als ontucht wordt gebrandmerkt, doch wanneer hij de priesterschap wil dienen geoorloofd en geheiligd wordt.

Nog fantastischer dan de verwachting van Jesaja met betrekking tot Tyros, is die, welke hij zich omtrent Egypte vormt [2]. Na een uitvoerige schildering van de rampen die dit land zullen treffen, waaronder de regeering van een harden meester behoort (Sabako?), voorspelt de profeet, dat Juda zich mengen zal in den strijd; het zal de schrik van Egypte zijn, dat zich tot den dienst

[1] De profeet had juist gezien, dat de Assyriërs Fenicië bedreigden. Het werd kort daarop door Sinachirib, blijkens een van zijn opschriften, onderworpen. De assyrische koning maakt daar echter wel gewag van Sidon en kleinere plaatsen, ook van Arvad, doch niet van Tyros. Dit schijnt hij niet te hebben kunnen overmeesteren.

[2] Jes. 19 en 20. Ten tijde dat deze profetieën gegeven werden, schijnt Egypte in groote verwarring te zijn geweest, zooals metterdaad op het einde der 8e en het begin der 7e eeuw het geval was. Op welke twisten en burgeroorlogen zij betrekking hebben, is moeilijk te bepalen. Waarschijnlijk is Hst. 20 uit den tijd van Saryukin, die Egypte bedreigde.

van Jahveh zal bekeeren. Vijf voorname egyptische steden zullen bijzonder aan hem gewijd zijn, en de taal van Kanaän zal er gesproken worden. Een dier steden zal Ir hahèrès heeten, dat is zonnestad of stad der beschutting, een woordspeling, waarin op den nationalen godsdienst van Egypte en den Jahvehdienst dien het dan aannemen zou wordt gedoeld. Midden in het land zou een altaar van Jahveh staan en aan de grenzen een obelisk ter gedachtenis worden opgericht. Hem zouden zij aanroepen als hun redder, hem met offeranden en wijgeschenken betalen. Dan zal er een drievoudig verbond tusschen Assur, Egypte en Israël gesloten worden, die alle Jahveh vereeren. Vrede zal heerschen alom, een gebaande weg zal het onderling verkeer gemakkelijk maken, en Jahveh spreekt: »Gezegend mijn volk, de Assyriërs en de Egyptenaars, het werk mijner handen, en Israël mijn erfdeel.«

Ook in de rede, die de profeet tot de gezanten van Tirhaka (Tahalka), den ethiopischen koning van Egypte, houdt, wordt een dergelijk denkbeeld uitgesproken. Hij spreekt tot hen met waardeering, doch wijst hun hulp en bondgenootschap af, in de fiere overtuiging, dat Jahveh zelf genoegzaam voor zijn volk kan zorgen. Ook worden hier de Assyriërs met den ondergang bedreigd; doch van de Ethiopiërs verwacht hij, dat zij geschenken aan Jahveh zullen brengen [1].

Zeer opmerkelijk is het eigenaardig universalisme, hier voor het eerst zoo duidelijk uitgesproken. Jahveh, de volksgod, de god van Israël, zijn erfdeel, hem bij de verdeeling der natiën toegewezen, of, wanneer hijzelf als de hoogste geldt, door hem voor zich behouden, breidt hier zijn heer-

[1] Jes. 17, 12—18, 7.

schappij uit, zelfs over machtige wereldrijken als Egypte en Assyrië. Diepe overtuiging, niet slechts van Jahveh's meerderheid, maar ook van de hoogere voortreffelijkheid waardoor het Jahvisme zich onderscheidde, deed den profeet verwachtingen koesteren, die door de omstandigheden niet waarschijnlijk gemaakt werden en ook door de uitkomst zijn gelogenstraft. Daarin echter, dat het Jahvisme, tot zuiver monotheïsme ontwikkeld, eenmaal een wereldgodsdienst worden en de andere religiën verdringen zou, heeft hij zich niet bedrogen, al zouden er nog eeuwen noodig zijn om datgene tot rijpheid te brengen, waarvan hij de verwezenlijking reeds in de naaste toekomst verwachtte.

Bij 't opkomen van den gevreesden storm, het naderen der Assyriërs, vermenigvuldigen zich de profetiën van Jesaja. Hij is op zijn post. Vreeselijke oordeelen verwacht hij; met onweder, aardbeving en wervelwind zal Jahveh zijn volk bezoeken; Jeruzalem zal belegerd en een deel des volks zal weggevoerd worden. En dat alles heeft het aan zich zelf te wijten; door zijn afgoderij, door zijn prachtliefde en menigvuldige zonden heeft het dit dubbel verdiend. Maar even vast als deze verwachting staat bij hem de overtuiging, dat de Volken, de Gojîm, geen reden hebben zich daarover te verheugen. Zij zullen er geen voordeel bij hebben. Zij zullen slechts de werktuigen van Jahveh's gerechtigheid zijn, die hij weldra weder wegwerpt. Het zal hun gaan als iemand die in den droom eet en drinkt, doch wien, als hij ontwaakt is, de honger en dorst nog kwellen. In 't eind zullen de verdrukten juichen, de vromen bevrijd en de tirannen vernederd worden. Daarom vermaant hij zijn volk om toch vooral niet op menschen, op aardsche bondgenooten, te vertrouwen of op de sterkte van hun leger. Roepen zij: „Met vlugge paarden zullen wij vlieden!” dan is zijn antwoord: „Ja, vlie-

den zult gij!" Op den Heilige Israël's alleen moeten zij zien, op Jahveh, die Assur verslaan zal, en van wiens geest alles moet verwacht worden [1].

Het welsprekendst wordt de profeet wanneer hij deze laatste gedachten, zijn voorspiegeling van een betere toekomst, uitwerkt; dan verheft hij zich tot het toppunt van dichterlijke kracht en geestdrift des geloofs. Assur is blind, zoo zegt hij dan, het weet niet wat het is of doet. Het is Jahveh's geeselroede, maar 't is zich daarvan niet bewust. Het heeft de volken vernederd gelijk iemand, die eieren bijeenraapt uit een ledig nest; geen vleugel slaat, geen snavel opent zich, geen schreeuw doet zich hooren. Maar hoe dwaas, zich daarop te beroemen! Die het gedaan heeft, is niet Assur, maar Jahveh. 't Is alsof de bijl zich beroemen wilde tegenover dien, die er mee houwt.... "Als men een stok opheft, is het geen hout?" Neen, een ander wereldrijk dan dat van Assur is aanstaande, dat van den zachtmoedigen en rechtvaardigen vredevorst uit Izaï's stam, met wien waarheid en recht, vrede en eensgezindheid, uit kennis van den waarachtigen god, van Jahveh, geboren, de heerschappij zullen voeren op aarde. Dan zullen uit alle oorden, uit oost en west, uit Assur en zijn wingewesten, uit Egypte en de eilanden der Middellandsche zee, de Israëlieten terugkeeren; Juda en Efraïm zullen elkaar niet meer benijden, maar één zijn; de gezalfde uit David's geslacht zal het middelpunt wezen waarom zij zich vereenigen; zelfs de Gojîm zullen naar Izaï's spruit vragen; Israël zal al zijn omwonende vijanden vernederen: Filistijnen, Edomieten, Moabieten en Ammonieten; ja zelfs Egypte zal geslagen en de Nijl droog worden [2]).

[1] Jes. 29, 1—32, 20.

[2] De profetie Jes. 10, 5—12, 6 eindigt met den psalm der terugkee-

Ik heb den inhoud dezer profetie eenigszins uitvoeriger weergegeven om te doen zien, dat zelfs het nieuwere israëlietische Profetisme, hoewel door zijn hooge ontwikkeling eenig, naar zijn karakter geheel in de mesopotamische godsdiensten t'huis behoort. Ook hier is de godheid alles, de mensch niets, een werktuig, dat geen eigen wil heeft. Ook hier de verwachting eener algemeene heerschappij van den nationalen god en van zijn volk door en met hem. Doch het geloof leidt hier tot een idealisme dat alle aardsche hulpmiddelen versmaadt en welks verwachtingen, schoon, verheven, door den reinsten zedelijken geest en tegelijk door volkstrots ingegeven, nooit konden worden verwezenlijkt. Het recht van deze beschouwing ligt in de waarheid, dat gerechtigheid het schoonste sieraad van een volk, dat innerlijke kracht beter dan bondgenooten is en dat recht en waarheid zegevieren. Ook droeg zij voor den godsdienst een schoone vrucht. Uit haar sproot de overtuiging voort, ook door Jesaja uitgesproken, dat de straf die Israël door zijn zonden verdiend had niet kon worden afgewend door uiterlijke godsvereering, door offers en hoogtijden, door sabbatvieren en verbodsdagen, maar door bekeering van het hart.[1] Doch zelfs Israël was nog niet rijp om deze gevolgtrekking te waardeeren. Nog lang

renden uit vreemde landen, hst. 12, waarvan de echtheid, door Ewald betwijfeld, door Kuenen en and. verdedigd wordt.

[1] Zie de schoone profetie in Jes. 1, uit den tijd toen Jeruzalem alleen nog door Sanherib niet ingenomen was. Als een hutje in den wijnberg, een nachthutje in den komkommerhof, zoo lag de hoofdstad eenzaam overgebleven te midden van 't verwoeste Juda. Het is een der merkwaardigste gedeelten van Jesaja's profetieën, waarin hij toont zijn tijd vooruit te wezen en een waarheid heeft uitgesproken die voor alle eeuwen geldt.

zou het zijn heil en de verzoening met God zoeken in al datgene wat een Jesaja, en hij niet alleen onder de profeten, onnut acht

De invloed, dien Jesaja op Hizkia en daardoor op den gang van zaken in Juda uitoefenende, was groot. Als zekere koninklijke hofmeester Sebna, tegen wien hij krachtig ijvert, omdat hij zich verheft, zich een graf bij de koningsgraven laat oprichten en met prachtige wagens rijdt, en wien hij daarom voorspelt, dat Jahveh hem zou samenwikkelen als een bal en rollen in een vreemd land, — als deze man werkelijk door een ander vervangen wordt, ofschoon de profetie omtrent zijn verbanning niet is uitgekomen, dan mag men vermoeden, dat de verwijdering van den trotschen gunsteling een toegeven aan den profeet is geweest. In alle moeilijkheden, openbare en bijzondere, raadpleegt de koning hem, en steeds is hij gereed hem voor te lichten. Hij spreekt hem moed in. Hij sterkt zijn geloof in Jahveh's macht en hulp. Hij spoort hem aan om de eischen van den assyrischen despoot niet in te willigen en geeft hem dat fiere antwoord aan Sinachirib's gezanten in den mond: „De jonkvrouw, de dochter Sion's, veracht en bespot u, de dochter Jeruzalem's schudt achter u het hoofd!" — een antwoord dat, zoo het werd overgebracht, aan de dienaren van den militairen despoot vreemd in de ooren moet hebben geklonken[1]. De echte zonen Israël's hadden het gebrek hunner deugd: hun volkstrots was overmatig en uitte zich in onredelijke verwachtingen. Maar dat mag de deugd, waarvan dit een eenzijdige overdrijving was, niet doen voorbijzien: de mannelijke fierheid waarmee zij

[1] Over de geloofwaardigheid van Jesaja 37, 21—35 zie Kuenen, *HKO.* II, 92.

despoten, voor wie de wereld knielde, dorsten naderen en toespreken, de vrijheidsgeest die elk uit hun woorden tegenademt, doet nog weldadig aan [1].

Het verval van het Rijk Israël voerde naar Juda een soort van uitgewekenen, die in den aanvang zeker door de profeten niet met ingenomenheid begroet werden: namelijk een waarschijnlijk groot aantal wijzen. Dat mag worden afgeleid uit deze twee feiten, dat de wijsheid sedert Salomo in Juda weinig beoefend werd en dat zij onder Hizkia, door de koninklijke gunst bevorderd, herleefde. Hizkia liet door zijn dienaars een nieuwe verzameling van wijsheidspreuken bijeenbrengen, die echter niet in Juda, maar in Efraïm uitgesproken schijnen te zijn [2]. De wijzen waren in Juda niet recht tehuis en de wijsheid begon er al spoedig te verkwijnen. De lucht was er te theokratisch, te eenzijdig godsdienstig, dan dat de in haar wezen ontheokratische wereldsche 'Hokma daar duurzaam ingang had kunnen vinden. De priesterschap was te machtig, het profetisme te welig opgeschoten, om aan de wijsheid nog vrijen wasdom te laten. Daarom schijnt zij er ten deele, uit tegenwerking, tot volslagen ongods-

[1] Volgens Jes. 39 heeft de profeet, na de vriendelijke ontvangst van de babylonische gezanten door Hizkia, dezen gedreigd, dat al zijn schatten en zijn zonen naar Babel weggevoerd zouden worden. Indien hij dit werkelijk voorspeld heeft, dan is het zeker aan Manasse niet bewaarheid, want het bericht van diens gevangenschap is onhistorisch. De gedachte was echter zoo vreemd niet. Babel begon het hoofd ernstig te verheffen. Moet men het gezantschap van Maruduk-Baliddin in of omstreeks 700 v. C. plaatsen, dan had hij toen de aloude heilige stad reeds voor de tweede maal in bezit. Men kon meenen dat zijn gezag nu gevestigd was, ofschoon Sinachirib later het tegendeel bewees.

[2] Spreuk. 25 vgg.

dienstigheid overgeslagen, ten deele van haar oude leer dat de godsdienst het begin der wijsheid is, teruggekomen te zijn en van nu af geleerd te hebben, dat de godsdienst het hoogste, de wijsheid voor den mensch onbereikbaar is. Niettemin tot den einde toe is zij ontheokratisch, univerzalistisch, afkeerig van den dwang der wet gebleven. Daardoor heeft zij een tegenwicht geleverd tegen de dweepzieke overdrijving der profeten, tegen den wettischen geest van het Levitisme en tegen het partikularisme van beide. In de denkbeelden der judesche profeten vooral hebben de wijzen van Israël een groote wijziging teweeg gebracht. Zonder den invloed dezer laatsten zouden genen wel nooit zoo nadrukkelijk het beginsel hebben gepredikt: de godsdienst om den mensch, niet de mensch om den godsdienst; zouden zij nooit de wijsheid Gods zoozeer op den voorgrond hebben geplaatst; zouden zij vooral niet de tolken zijn geworden van die reine zedelijke begrippen, die nergens zoo duidelijk en zuiver zijn uitgesproken als in de spreuken en schriften der wijzen [1].

Met een zwarte kool staat Hizkia's opvolger Manasse in de geschiedboeken der Israëlieten geteekend. Zij vermelden dat hij zich aan grooter, gruwelijker afgoderijen schuldig maakte dan al de slechte koningen onder zijn vaderen, ja zelfs dan de heidenen en Amorieten. Zeker is, dat Manasse tot een geheel andere godsdienstpartij dan zijn vader behoorde en een geheel andere staatkunde volgde dan deze. Had Hizkia den natuurdienst pogen uit te roeien en het gezuiverde Jahvisme der profeten met geweld gehandhaafd, Manasse gaf aan het eerste de volle vrijheid weder en vervolgde het laatste. Al wat zijn vader

[1] Hooykaas, *Geschiedenis v. d. beoef. d. Wijsheid*, 246 vgg.

gedaan had verijdelde hij weer. De centralizatie van den godsdienst te Jeruzalem verbrak hij, door overal de herbouwing der bamôt weer toe te laten. De monolatrie hief hij op, want voor de Baäl's liet hij vrijelijk altaren en voor Ashera de gewone symbolen oprichten, waardoor de dienst van beiden weer was ingevoerd. Evenals zijn grootvader bracht hij het tofet weder in eere, door zijn zoon aan den hemelschen vuurkoning te offeren. Maar hij ging in zijn geloofsijver nog verder. Hij toonde zich een vurig aanbidder van het heir des hemels, van de sterren, die in den assyrisch-chaldeeuwschen godsdienst zulk een groote plaats innamen. Deze eerdienst, ofschoon als afzonderlijke cultus in Juda een nieuwigheid [1], was onder de Israëlieten oudtijds niet vreemd en liet zich met de vereering van Jahveh Çebaôt, den Jahveh der hemelsche heirscharen, zeer gevoeglijk verbinden. Het Jahvisme kende slechts één manier om den wil der godheid uit te vorschen, het raadplegen der officiëele urîm en tummîm namelijk; de profetische bezieling was van anderen aard. Doch Manasse was hier-

[1] Met de berichten van 2 Koningen omtrent deze zaak stemt overeen, dat nergens bij Jesaja, maar eerst in Deuteronomium, bij Zefanja en Jeremia het dienen van het heir des hemels wordt bestreden. Eerst na Hizkia hebben de profeten zich dus daartegen verzet. Mag daaruit afgeleid worden, dat het eerst toen werd ingevoerd? Of hebben Jesaja en zijn voorgangers er zich niet aan geërgerd, ofschoon het ook in hun dagen reeds geschiedde? Beide gevallen zijn mogelijk. Het Jahvisme als natuurdienst sloot sterrendienst niet uit, maar hing daarmee samen. Toch moet erkend worden, dat van een afzonderlijke vereering in Juda aan het heir des hemels gebracht vóór Manasse geen zekere sporen bestaan, en dat wij dus geen genoegzamen grond hebben, de overlevering te betwijfelen, die de invoering daarvan aan hem toeschrijft.

mee niet tevreden. Hij gaf zich over aan allerlei wichelarijen. Nefelomantie en ofiomantie, de fraaie kunst om de orakels op te maken uit waarneming der wolken of door slangenbezwering, bevorderde hij zeer; ja hij stelde zelfs doodenbezweerders en waarzeggers aan. De tempel van Jahveh zelf bleef niet veilig voor zijn reactionaire hervormingen. Deze werd in een pantheon herschapen; Baälîm en Asherîm werden er opgericht; in beide voorhoven, in het binnenste zelfs, anders uitsluitend aan den dienst van Jahveh gewijd, werden altaren voor het gansche heir des hemels geplaatst; ja, de strenge Jahveh moest het symbool der weelderige Ashera nevens zich gedoogen. Dit was, gedurende de regeering van Manasse en evenzoo onder zijn zoon Amon, een halve eeuw lang, de heerschende godsdienst in Juda, door den koning uit David's huis beschermd. Het was niet een eenvoudige herstelling van het oude, — elke reactie gaat verder dan het eenmaal bestaande — maar wel de terugslag op Hizkia's gewelddadige onderdrukking van de godsvereeringen des volks, dat nog niet rijp was voor de geestelijke beschouwingen der profeten. In de oogen van velen en naar Manasse's eigen beschouwing was het zeker een herleving van den godsdienst, een ware *réveil*, een opbouwen tegenover het afbreken en omverwerpen der moderne Jahvisten, die met hun geestelijk godsbegrip, hun minachting voor offeranden en plechtigheden, hun puriteinsche beeldenstormerij niet veel beter dan ongeloovigen en revolutionairen waren, met wie ongelukkiglijk zijn vader Hizkia gemeene zaak had gemaakt. Het land, aan deze mannen overgelaten, moest te gronde gaan. Hoe konden de andere hemelsche machten, die Jahveh gehoorzaamden, Juda beschermen, wanneer de altaren van den laatste overal behalve te Jeruzalem verwoest en zijn pries-

ters verdreven werden, en wanneer de eersten geheel niet meer werden aangeroepen? Misschien zag men wel in de rampen die onder Hizkia het land getroffen hadden een bewijs, dat hij een verkeerden weg had bewandeld. Toen was Jeruzalem gespaard, omdat Jahveh er nog woonde, maar geheel Juda, van zijn goden en van Jahveh's altaren beroofd, tot een land zonder god of godsdienst gemaakt, was immers een prooi der vijanden geworden! De vromen van den ouden stempel waren bevreesd geworden en Manasse trok hun partij. Hij was niet, zooals de Mozaïsten hem later voorstellen, een moedwillige tempelschenner, een vijand der waarheid. Hij was een bekrompen voorstander van de veronderde godsdienstbegrippen, een man van 't verleden en dus van het volk, en hetgeen hij deed sproot juist uit godsdienstigheid voort, al was zij overdreven, bijgeloovig en onredelijk. Hij had dan ook zeker de groote meerderheid der natie op zijn hand. Maar hoe zullen de vrienden van den nieuwen geest, de leerlingen en aanhangers der mozaïstische profeten, zich geërgerd hebben bij 't aanschouwen van zooveel, wat in hun schatting slechts gruwelijke afgoderij mocht heeten. Zwijgend hebben zij het zeker niet aangezien; dat lag niet in hun aard, en lafhartigheid behoorde zeker niet tot hun gebreken. Hun wrevel, hun bittere teleurstelling bij 't zien vernietigen van al wat zij onder Hizkia's regeering hadden verworven, zullen zij wel niet hebben gesmoord. Vandaar zeker de vervolgingen door Manasse ingesteld. De hem vijandige geschiedschrijvers verhalen met afgrijzen, dat hij Jeruzalem van 't eene einde tot het andere met onschuldig bloed vervulde. Doch onder de regeering van Josia, die, nadat Amon door een paar zijner dienaren vermoord was, door het volk in de plaats van dezen op

den troon werd gezet, wachtte hen eerst verademing en daarna een schoone triomf [1].

[1] Volgens den Kronist werd Manasse tot straf zijner euveldaden naar Babel gevoerd, doch toen hij daar berouw getoond had teruggezonden, waarna hij al de sporen zijner afgoderij weder uitwischte en alleen de bamôt liet staan. Dit bericht is volkomen ongeloofwaardig. Dat M. zich bekeerd heeft tot het zuivere Jahvisme, wordt zelfs door sommigen van hen betwijfeld, die zijn wegvoering als historisch beschouwen. Volgens geheel zekere berichten heeft eerst Josia de overblijfselen van M's polytheïsme weggeruimd. Men zou dan moeten aannemen, òf dat M. weder afvallig werd, òf dat Amon in zijn korte regeering al het door zijn vader weggeruimde weer hersteld had. Maar ook de wegvoering van M. is onhistorisch. De oudste bron, 2 Koningen, zou haar niet onvermeld hebben gelaten. De assyrische monumenten vermelden van den krijgstocht, die daartoe toch noodig was, niets. Zij spreken van Asurachiddin's veroveringstochten naar Fenicië, later naar Filistea, Egypte en Ethiopië, welke beide laatste hij geheel onderwierp, doch Manasse noemen ze alleen onder de schatplichtige vorsten. Hij was dus een vazal van Assyrië en al wat wij van hem weten waarborgt ons, dat hij een vrijwillig en gehoorzaam vazal is geweest. Een tuchtiging en wegvoering zou slechts het gevolg van een opstand kunnen geweest zijn, en daartoe bestond voor hem, die zich door de jahvistische, patriottische profeten niet leiden liet en wiens godsdienst en zeden half assyrisch waren, geen reden. Evenals de naburige vorsten van Ammon, Moab en Edom zal hij zich vrijwillig aan de machtige wereldwingers onderworpen hebben, toen zij in de nabijheid kwamen, en daaruit kan het verhaal zijner ballingschap ontstaan zijn, dat overigens zeker romantisch is.

HOOFDSTUK XIV.

TIJDELIJKE VERWEZENLIJKING VAN HET PROFETISCH IDEAAL. JOSIA'S HERVORMING EN DE DEUTERONOMISCHE WET.

Reeds in den aanvang van Josia's regeering, naar het schijnt, doet de stem der Profetie zich weder hooren. Na'hum de Elqoshiet had een blijde boodschap te verkondigen: Ninive zou vallen [1]. Wèl was het een blijde boodschap, die voor de kleine volken verademing en vrijheid voorspelde. Men kan den profeet niet euvel duiden, dat hij zich vermeit in de gedachte aan de verwoesting die de groote verdrukster der natiën, de aartsvijandin ook van zijn volk, treffen zou. Jahveh, ook door hem geheel als de verschrikkelijke dondergod geschilderd, is wel lankmoedig en goed, doch boven alles rechtvaardig, daarom kan Ninive ten laatste het oordeel der vernietiging niet meer ontgaan. De profeet had juist gezien; de bloedstad werd met den grond gelijk

[1] Kuenen, die Na'hum vroeger onder Hizkia plaatste, *HKO*, II, 356, stelt hem nu ook onder Josia. Zoo ook Ewald, III, 690. Volgens den laatste echter zou hij tot de israëlietische ballingen behooren en te Alqush bij Nineve geboren zijn. Zoo ook Veth, *Bijb. WB. voc.* Elkosiet. Daartegen Kuenen, t. a. p., wiens bezwaren, hoe gewichtig ook, mij niet geheel hebben overtuigd.

gemaakt. De verwarring in Mesopotamië die aan deze gebeurtenis voorafging was ook voor de ontwikkeling van het Jahvisme van belang. Zou het zegevieren, dan moest Juda's koning van den looden druk verlost worden, waarmee de assyrische heerschappij hem bezwaarde. Geen godsdienstige hervorming was mogelijk zonder althans een korten tijd van vrijer staatkundige beweging, en deze werd door den strijd van de Babyloniërs en Meders tegen Assur aan Juda geschonken. Toen de stad gevallen was en Babel het erfdeel van Assur aanvaardde, was het met die verademing ten einde en dreigde het nieuwe wereldrijk van de eene, het oude, nog eens herlevende, Egypte van de andere zijde. Men moet tot eer der profetische Jahvisten zeggen, dat zij den tijd hun gegeven goed hebben besteed.

Zefanja schijnt den eersten aanval te hebben gedaan. Was hij een neef des konings en Hizkia, zijn oud-overgrootvader, dezelfde als de overgrootvader van Josia, dan is de strengheid waarmee hij tegen Juda's grooten en zelfs tegen het koninklijk huis getuigt, des te opmerkelijker. Indien Juda zich niet bekeert, dat is zijn overtuiging, dan zal het weggevoerd worden in ballingschap. Een oordeel, zich uitstrekkend over Filistea, Moab, Ammon, Kush en Assur, doch dat vooral Juda treffen zou, kon niet uitblijven [1]. Maar het was ook noodig, om een beteren tijd te doen aanbreken. Dan zullen alle vol-

[1] Men vermoedt, dat het naderen der Skythen, die destijds Midden-Azië overstroomden en zich reeds naar het Westen wendden, zekerlijk met het oog op het rijke Egypte, hem aanleiding tot deze bedreiging heeft gegeven. Op de Chaldeën heeft hij zeker niet het oog en van een aanval der Assyriërs spreekt hij geen woord. Hun macht was trouwens gebroken.

ken Jahveh belijden en vooral Israël hem aanhangen.

Men ziet, het is, in gewijzigde vormen, de prediking van Jesaja en zijn tijdgenooten. Zefanja is echter — en dit is te vreemder als hij een prins van den bloede was — zoo mogelijk nog strenger puritein dan zij. Koophandel is hem een gruwel; het volk dat dien drijft zal uitgehouwen, de met geld beladenen zullen uitgeroeid worden [1]. Vreemde kleederen door de Sarîm, de vorsten in Juda, en de koninklijke prinsen gedragen, uitheemsche gewoonten, zooals het niet durven treden op den drempel, verfoeit en veroordeelt hij. Evenals de oudere profeten is hij een volksman en heft hij klachten aan over de roofzucht der grooten, de begeerigheid der rechters, de lichtvaardigheid en bedriegerij der profeten en de verkeerde handelingen der priesters, die het heilige met het ongewijde vermengen en daardoor de tôrah geweld aandoen [2].

Wat hij tegen de afgoderij zegt [3], toont dat onder de regeering van Josia, vóór zijn hervorming, in den staat der zaken met betrekking tot de oude inlandsche en uitheemsche eerediensten geen verandering was gekomen. De Baäl's hadden hun profeten en priesters, de sterren, het heir des hemels, werden op de daken vereerd, de Melekdienst was in vollen bloei. Heeft Josia zelf mee in dit alles gedeeld, evenals zijn vader en grootvader? Het tegendeel wordt nergens verzekerd, en wellicht heeft zijn latere ijver zijn vroegere zwakheid in de oogen der strenge Jahvisten uitgewischt [4]. Wij weten niet of Ze-

---

[1] Zef. 1, 11. [2] 3, 3. 4. [3] 1, 4—6.

[4] Het kan vreemd schijnen, dat Zefanja zich niet evenals zijn groote tijdgenoot Jeremia verzet tegen het doen doorgaan der kinderen door het vuur. Doch wellicht is de afkeuring van dit gebruik in zijn veroordeeling van den Melekdienst opgesloten.

fanja's taal het hart van Josia reeds bereid heeft, en dezen alzoo te eer aan de eischen der hervormingspartij heeft doen toegeven, toen zij die in bepaalden vorm had gegoten. Maar zeker is, dat hij niet zonder invloed gebleven is en de sluimerende geesten heeft gewekt.

Eerst in het achttiende jaar van Josia's regeering [1] had de groote godsdienstige hervorming, wij mogen wel zeggen: omwenteling plaats. De koning wilde eenige herstellingen aan den tempel laten verrichten, een taak die om gegronde redenen (men herinnere zich, wat onder de regeering van Joas gebeurd was) niet meer aan de priesters werd toevertrouwd, en zond nu zijn schrijver Safan naar den hoogepriester [2] Hilkia, om van dezen de ingezamelde gelden te vragen, die dan aan de werklieden werden uitbetaald. Bij deze gelegenheid deelt Hilkia aan den koninklijken ambtenaar mee, dat hij in 't huis van Jahveh het wetboek [3] gevonden heeft, en stelt hem dit ter hand. Safan haast zich daarmee naar den koning, en als hij dezen verslag gedaan heeft omtrent de inning van het geld, leest hij hem het gevonden wetboek voor. Met diepe ontroering verneemt Josia den inhoud van het boek. Hij scheurt zijn kleederen en drukt de vrees uit, dat Jahveh's grimmigheid zeer te duchten is, omdat men deze wet steeds verwaarloosd heeft. Hij gevoelt echter,

[1] Volgens 2 Kron. 34, 3—7 zou Josia reeds in het 8e jaar van zijn regeering met de uitroeiing der afgoderij begonnen zijn en in zijn 18e dit werk met een geheele zuivering van het Jahvisme bekroond hebben. Er is alle reden om aan de juistheid van dit bericht te twijfelen. Zie Graf, *Geschichtl. BB.* 175 vg.

[2] Safan, tot den koning sprekend, noemt Hilkia steeds: „den priester", 2 Kon. 22, 10. Men wachte zich, wat men van de hoogepriesters na de ballingschap weet, op den hoofdpriester van den jeruzalemschen tempel vóór de ballingschap over te dragen.

dat het Boek als echt moet worden gewaarborgd, voordat hetgeen daarin geboden wordt kan worden uitgevoerd. Geen zekerder middel om te weten of de nieuwe wet echt was, dan het raadplegen van God-zelf, met andere woorden: dan de profetie. Met onderzoekingen, zooals thans zouden ingesteld worden, het ondervragen van Hilkia, het te rade gaan met deskundigen, behoefde men zich in die naïeve dagen des geloofs niet op te houden. Laat Jahveh zelf spreken! De koning benoemt een commissie van vijf leden, waartoe zelfs Hilkia en Safan behooren, die over deze gewichtige zaak de uitspraak der profetie moet vernemen. Zij wendt zich, niet tot Jeremia, ofschoon hij reeds sinds vijf jaren als profeet werkzaam was, waarschijnlijk omdat zijn gezag en roem nog niet genoegzaam gevestigd waren, maar tot zekere profetes Hulda, de echtgenoote van Sallum, den koninklijken kleederbewaarder, wier roep en invloed bij 't volk zeer groot schijnt te zijn geweest. Zij aarzelt geen oogenblik om het boek voor Gods woord te verklaren, en zij dringt zelfs krachtig aan op zijn invoering als wetboek, wijl anders groote onheilen niet kunnen uitblijven. Omdat Josia echter blijk heeft gegeven van goede gezindheid, zal hij gezegend worden. Nu wordt een groote volksvergadering in den Tempel belegd. De oudsten van Juda en Jeruzalem, de priesters, profeten en andere waardigheidsbekleeders en een groote volksmenigte[1] zijn daarbij tegenwoordig. Plechtig wordt onder voorzitterschap des konings het verbond gesloten, en men verplicht zich het

[1] Dat het geheele volk van den minste tot den meeste daarbij tegenwoordig zou zijn geweest, zooals 2 Kon. 23, 2 staat, is natuurlijk overdrijving. Maar het geheele volk was er vertegenwoordigd, en dat gaf aan Josia's hervorming een beteren, vasteren grondslag dan Hizkia voor de zijne had gelegd.

nieuw ontdekte boek als de wet Gods op te volgen. Zoo heeft Josia een vrij wat verstandiger weg ingeslagen dan Hizkia, die zijn geweldige hervormingen geheel op eigen gezag invoerde en daardoor niet slechts groote ontevredenheid wekte, maar ook de doortastende reactie van Manasse voorbereidde.

Thans kon met het hervormingswerk worden aangevangen. De hoogepriester en zijn onderhoorigen krijgen last om alles wat in den Tempel tot den dienst van de Baälîm en Ashera behoorde, alles wat er tot vereering der hemellichamen gediend had, met uitzondering natuurlijk van de metalen vaten, bij de beek Kidron op de mesthoopen te verbranden en de asch te verstrooien. Het houten Ashera-beeld of -symbool, dat in den Tempel gestaan had, werd verbrand, en om het geheel te verontreinigen werd de asch op de graven gestrooid. De onwettige Jahvehpriesters, de Chemarîm en de afgodspriesters van den Baäl, van de zon, de maan, de planeten en andere hemellichamen, werden afgezet. De woningen der hierodoulen en der vrouwen die Asheratenten weefden, beide in den Tempel, werden verwoest. Al de hoogtenpriesters uit geheel Juda werden naar Jeruzalem gebracht, waar zij met het gewijde brood onderhouden werden, doch aan de heilige handelingen geen deel mochten nemen. Zelfs de bijzondere, niet openbare godsvereeringen ontgingen aan Josia's hervormingsijver niet. Alle doodenbezweerders (obôt) en waarzeggers (jidde'onîm) schafte hij af; zelfs de terafîm of huisgoden en andere afgodsbeelden, voorzoover men er niet in slaagde ze te verbergen, roeide hij uit. De hoogten of bamôt, te beginnen met die te Jeruzalem, waar ééne nabij de stadspoort bijzonder gezocht was, en voorts door het geheele land, liet hij slechten. Het tofet in het dal van

Ben-Hinnom werd verontreinigd, de zonnepaarden, in den tempel onderhouden, afgeschaft en de wagens verbrand. De altaren voor de hemellichamen, door A'haz op het dak eener opperzaal en door Manasse in de twee tempelvoorhoven geplaatst, werden verbrijzeld en het gruis in de beek van Kidron geworpen. Eveneens werden de heiligdommen, door Salomo voor 'Astoret, Kamosh en Milkom opgericht, verontreinigd en zóó voor den dienst, die daar nog altijd schijnt te hebben plaats gehad, ongeschikt gemaakt. Geen maççeba of asherazuil bleef overeind; alle werden ze vernield en de plaats waar ze gestaan hadden met menschenbeenderen gevuld. Ja, Josia ging nog een schrede verder. Ook tot het voormalige gebied van het Rijk Israël, waar nu, onder assyrische opperheerschappij, het gemengde volk der Samaritanen woonde, strekte hij het werk der zuivering uit. Hij kon het veilig doen; de Assyriërs waren thans niet bij machte hun gezag te handhaven, in een landstreek zoo ver van het middelpunt des rijks gelegen. Te Betel, waarheen hijzelf zich begaf, liet hij het altaar, door Jerobeam I opgericht, vergruizen, de hoogte slechten en de ashera verbranden[1]. Desgelijks deed hij met al de in zijn oog onwettige heiligdommen door heel Samaria heen, en ontzag zich niet om, daar althans, de ongelukkige priesters zelven op hun bamôt te verbranden.

Uit die handelwijs blijkt, dat Josia van een algemeene heerschappij over 't oud gebied van David droomde, hetgeen zijn latere houding tegenover Farao Neko verklaart, dien hij aanviel toen hij met zijn leger het grond-

[1] Wat 2 Kon. 23, 16—18 verteld wordt omtrent het verbranden der doodsbeenderen en het sparen van die der profeten in 1 Kon. 13 vermeld, houdt Thenius terecht voor een invoegsel.

gebied van Samaria doortrok en ofschoon hij beloofde Juda te zullen sparen. Maar tevens blijkt uit deze hervormingen, hoe uitgebreid en machtig het polytheïsme in Juda was, zoodat zelfs de groote tempel van Jahveh te Jeruzalem daarvan niet zuiver bleef. Wagens en paarden ter eere van de zon, altaren voor het gansche heir des hemels, ontuchtige eerdiensten in het middelpunt van den nationalen eerdienst, voor het aangezicht van den strengen woestijngod, en zijn priesters die er in deelden! Men is gewoon deze misbruiken aan een luim van afgodische koningen toe te schrijven. Maar men vergeet daarbij, dat de sterrendienst en zijn altaren uit A'haz' tijd heugden, zoodat zij, evenals de heiligdommen door Salomo gesticht, door Hizkia gespaard waren, en dat Josia gedurende achttien jaren alles in denzelfden toestand liet als zijn vader en grootvader het hem hadden nagelaten Indien hij nu eerst moed had zich bij de partij der hervormers aan te sluiten, dan kon het alleen geweest zijn omdat die partij totnogtoe slechts een kleine minderheid uitmaakte en dan moet het heerschende veelgodendom de godsdienst van de meerderheid der natie geweest zijn, waarvan een A'haz en Manasse slechts de tolken en beschermers waren.

Nu werd, „voor het eerst sedert den tijd der Richteren„ zegt de verhaler, — 't geen inderdaad beteekent „voor het eerst onder Israël,„ want in den Richtertijd kon er aan een gemeenschappelijk feest allerminst gedacht worden — het Pascha met grooten luister te Jeruzalem gevierd, zooals dat in het nieuwe verbondsboek bevolen was. Israël voelde zich verjongd en vernieuwd, grootscher verwachtingen deden de harten sneller kloppen, de eeuw des heils scheen aangebroken.

Het was er verre van af. Inderdaad scheen het ideaal

der nieuwe of mozaïsche profeten en der met hen eenstemmig denkende Jahvehpriesters vervuld. Beiden hadden aan de beweging deelgenomen. Zij was uitgegaan van de jeruzalemsche priesterschap met Hilkia aan het hoofd, maar zij had haar diepsten oorsprong in de prediking der profeten, en Jeremia leende zich, om het nieuwe wetboek door zijn prediking bij 't volk in geheel Judea ingang te doen vinden. De jahvistische modelstaat scheen in 't leven geroepen. Ernstiger denkende mannen waren wellicht niet tevreden. Uit Jeremia's woorden zou men kunnen opmaken, dat hij nog iets meer had gewenscht, en dat de hervorming naar zijn inzien nog te oppervlakkig, te zeer voor 't uiterlijke was. Maar degenen die zoo dachten maakten zonder twijfel de kleine minderheid uit. De priesters waanden het rijk des vredes gekomen. Zij konden voldaan zijn; zij hadden al wat zij begeerden; hun rijk was gevestigd. Niet zoo vast echter als 't wel scheen. De hervorming was weliswaar niet louter uitwendig geweest. Josia had niet zonder medewerking des volks gehandeld, maar de oudsten, de vertegenwoordigers der natie geraadpleegd. De onredelijke godsdienstijver en de vervolgingen van Manasse hadden de partij der hervormingsgezinden zeker versterkt. Maar zij waren toch ook thans slechts een partij, machtig door de instemming der aanzienlijken, den steun der invloedrijkste priesterschap in den lande en de bescherming des konings, maar geenszins wortelend in de harten des volks. Met geweld moest de omwenteling worden doorgezet en zij kostte bloed. In stilte leefde het polytheïsme nog voort; het was onderdrukt maar niet uitgeroeid. Dat bleek, toen Josia het slachtoffer van zijn vermetelheid en hersenschimmen geworden was, en zijn zoon de teugels van het bewind had aanvaard. Toen herleefde het veelgodendom

met nieuwe kracht, en Jeremia en Ezekiël klagen even luid over de afgoderij na Josia als de andere profeten dat vóór dezen gedaan hadden. Andere middelen waren noodig om het volk geheel daarvan te genezen. Verstrooid in 't midden van polytheïstische natiën, zou het zich, voorzoover het met dezen nog op hetzelfde standpunt van godsdienstige ontwikkeling stond, met hen assimileeren, samensmelten; slechts wat een hooger standpunt bereikt had en aan den profetischen Jahveh getrouw was, zou dat niet kunnen doen en alléén terugkeeren om een nieuw Godsvolk te vormen. Gezift en gelouterd door ballingschap en ellende, gezuiverd als door een scheikundige bewerking, zou Israël eerst na de ballingschap het getrouwe volk van Jahveh worden en zijn wereldhistorische roeping als de dienstknecht Gods vervullen.

Het wetboek door Hilkia zoo het heet in den tempel gevonden, doch zeker door hem of onder zijn opzicht geschreven, kan geen ander geweest zijn dan hetgeen thans den hoofdinhoud van het boek Deuteronomium uitmaakt [1]. Om het voor de wet van Mozes te doen doorgaan, wordt deze sprekende ingevoerd. Tegen zoodanig vroom bedrog had men in de oudheid en nog lang daarna geen het minste bezwaar. Men had dit-

[1] Deut. 4, 44—26, 19 en hst. 28. Het is een wetboek in profetischen vorm voorgedragen, gelijk het dan ook aan den geest van het profetisme zijn oorsprong dankt. Het bewijs voor de meening, thans door van de latere traditie onafhankelijke geleerden algemeen aangenomen, dat Hilkia's wetboek en Deuteronomium in hoofdzaak één zijn, moet elders gezocht worden. Ewald, Riehm, Bleek, vroeger Kuenen meenen dat het onder Manasse is samengesteld; George, De Wette, von Lengerke, Reuss, Knobel, Graf (*Geschichtl. BB. d. A. T.*) en Kuenen thans, plaatsen het terecht onder Josia.

zelfde trouwens vóór Hilkia reeds meermalen gedaan.

Het nieuwe wetboek was het eerste dat officiëel als landswet erkend en met de koninklijke goedkeuring werd bekrachtigd, doch daarom niet het eerste in zijn soort. Reeds vroeger had men pogingen aangewend om de priesterlijke tôrah of onderwijzing op schrift te brengen. Mag men de overlevering gelooven, -- en in zichzelf heeft zij niets onwaarschijnlijks — dan zou reeds Mozes met die opteekening een aanvang gemaakt en, evenals dat in Egypte geschiedde, de voornaamste grondslagen van zijn nieuwe inrichting op twee steenen tafels gegrift hebben. Deze schijnen al vroeg verloren te zijn gegaan [1]. Maar ik heb reeds aangetoond dat de mozaïsche Dekaloog ongeveer moet geluid hebben, zooals hij thans in Exodus 20 en Deuteronomium 5 wordt overgeleverd.

Het oudste wetboek van Israël, dat nog is overgebleven, is zonder twijfel het zoogenaamde Verbondsboek [2]. Het bevat oude rechten en inzettingen, die zeker voor een deel reeds lang van kracht waren en hier slechts voor het eerst werden verzameld. Ouder dan Josia moet het wel zijn, want het Pascha wordt er nog niet

[1] Het verhaal van het breken der eerste steenen tafels, later door andere vervangen, duidt dit zijdelings aan. Dit verhaal moet oorspronkelijk bestemd zijn geweest als getuigenis tegen den efraïmietischen vorm van 't Jahvisme en dus na Jerobeam I ontstaan zijn. Daar 't echter waarschijnlijk tot het Noordelijk rijk behoort, kan het niet veel ouder dan Hosea (780 v. C.) wezen. Tevens strekte het om het verloren gaan der oude mozaïsche wet te motiveeren. Toen men later kort vóór of onder Hizkia, een poging aanwendde om den inhoud der twee tafelen bij gissing vast te stellen, werd zeker het verhaal uitgedacht, dat Jahveh de tien woorden nog eens aan Mozes had geopenbaard.

[2] Exod 20, 22—23, 19. Misschien moet Ex. 20, 22—26 als een nog oudere wet beschouwd worden.

met Mazzôt, het feest der ongezuurde brooden, verbonden, zooals dat onder zijn regeering plaats had; ja, het is niet zeker of het Paaschfeest tijdens de opstelling van het Verbondsboek reeds bestond [1]. Meer dan één heiligdom wordt nog als geoorloofd en wettig beschouwd [2], een bewijs, dat het boek ouder dan Hizkia moet wezen; zelfs geeft de korte en droge manier, waarop hier over het toebrengen der eerstgeboren zonen aan Jahveh gesproken wordt, zoo goed als zekerheid dat het vóór A'haz regeering moet zijn geschreven [3]. Toch is monolatrie reeds de grondslag dezer wet: de 'hèrem, de ban, wordt uitgesproken tegen ieder die aan goden offert behalve aan Jahveh. Daarentegen wordt niets gezegd over het uitsluitend recht der Levieten om de priesterlijke betrekking te bekleeden; wellicht moet de toebrenging van den eerstgeboren zoon aan Jahveh hier nog als een wijding tot geestelijken stand worden opgevat. Er verraadt zich in verscheidene bepalingen dezer wet iets ruws en primitiefs. „Oog om oog" is de regel, slechts voor den niet moedwilligen doodslag getemperd door de vrijplaats, waaronder hier wel het

[1] Vgl. 23, 18 met 34, 25. In 't eerste wordt van een feest in 't algemeen gesproken, of zoo een bijzonder feest bedoeld wordt kan het geen ander dan het eigenlijke Jahvehfeest, het Loofhutten, zijn. In 34, 25 wordt bepaaldelijk het Paaschfeest genoemd.

[2] 20, 22—26. Ook in het verdere gedeelte van 't Verbondsboek, dat misschien van jonger dagteekening is, worden, zooals Kuenen terecht heeft opgemerkt, verscheidene rechtmatige heiligdommen als bestaande ondersteld.

[3] 22, 29; „Den eerstgeborene uwer zonen zult gij mij geven." De wijs waarop dit gebod door A'haz en Manasse werd opgevat en uitgevoerd zou, ware 't Verbondsboek uit hun regeering af komstig, eenige nadere verklaring zeer noodig hebben gemaakt, tenzij men wil aannemen, dat het gebod hier werkelijk in letterlijken zin bedoeld is. Zie echter wat ik daarover (blz. 696) heb opgemerkt.

naastbijzijnde Jahveh-heiligdom zal bedoeld zijn. Voor mishandeling, die den dood niet ten gevolge heeft, wordt slechts schadevergoeding geëischt. Op het dooden van een slaaf staat geen doodstraf; zelfs wanneer hij nog één of twee dagen na de mishandeling leeft, wordt den meester in 't geheel geen straf opgelegd, want de slaaf was immers „zijn geld." De dieren, die iemand gedood hebben, worden naar de strenge wet der wedervergelding eveneens gedood, en, wanneer hun eigenaar het had kunnen voorkomen, deze ook, tenzij dat partij genegen was een losgeld aan te nemen. Al deze bepalingen getuigen nog van een vrij barbaarschen maatschappelijken toestand [1]. Andere daarentegen verraden een zekere menschelijkheid, zooals die omtrent het pand nemen van armen, den woeker, het omkoopen der rechters door de rijken, den sabbat, die evenals in Deuteronomium wordt aanbevolen op grond dat de onderhoorigen dan kunnen rusten en zelfs de bepaling dat na zesjarigen dienst de slaaf, als hij wilde, moest worden vrijgelaten. De geboden die den godsdienst betreffen, hebben natuurlijk meestal betrekking op het ritueel; zooals dat bij de offers slechts ongedeesemd brood mocht worden gebezigd, dat het offer niet overnachten mocht, de eerstelingen van alles aan Jahveh behoorden en het bokje niet in de melk zijner moeder mocht worden gekookt. De drie feesten waarvan het Verbondsboek gewaagt en waarbij het een bedevaart naar een der Jahveh-heiligdommen voorschrijft, vat het in 't algemeen nog

[1] Daarvoor pleit ook de bepaling: 22, 19. Niet minder 21, 7 vgg. waaruit blijkt dat de vader recht had zijn kinderen als slaven en slavinnen te verkoopen, en dat hij zelfs een jonge dochter, voor zich gekocht, als zij hem niet behaagde, eenvoudig aan zijn zoon kon overdoen. Onkuischheid, waartegen hier niet dan zelden geijverd wordt, wordt ook slechts licht bestraft.

naar de oorspronkelijke beteekenis als oogstfeesten bij gelegenheid van de voorjaars-, zomers- en najaarsinzameling op [1], zonder daarvan nog historische gedenkdagen te maken.

Dit is de oudste bekende wet van Israël, die de Deuteronomist later voor een goed deel heeft overgenomen en omschreven, en die ook in de jongere priesterlijke wetgeving ten grondslag wordt gelegd. Waarschijnlijk heeft de oudste hebreeuwsche geschiedschrijver, wiens werk wij nog bezitten, de Jahvist, het in zijn boek reeds opgenomen. Moet zij ouder zijn dan A'haz en Hizkia, zooals reeds werd opgemerkt, een deel der geboden, die zij bevat, kan van veel vroeger tijd dagteekenen, mogelijk wel uit de dagen van Samuel of Saul. Sommige bepalingen, zooals 't verbod van tooverij, herinneren aan hun politiek, en de geheele maatschappelijke toestand die in dit oudste wetboek verondersteld wordt, komt met dien van hun tijdvak zeer goed overeen. Opmerkelijk is, dat het van geen koninklijke regeering spreekt [2] en dat het gebod om geen altaar dan van ongehouwen steenen op te richten [3] reeds onder Salomo niet meer als verbindend werd aangemerkt. Alleen de strenge monolatrie en de voorschriften omtrent de feesten zouden

[1] Slechts bij het Mazzôtfeest wordt de maand genoemd waarin men het vieren moest, namelijk Abib, en daarbij tevens van den uittocht uit Egypte gewaagd. Het is echter mogelijk, dat de woorden, die op dit feit betrekking hebben, een later invoegsel zijn.

Tenzij dat men onder den Nasî (zonder lidwoord): 22, 27 parallel met Elohîm vermeld, den koning verstaan wil. In elk geval zou dit een zeer vreemdsoortige benaming van den koning zijn, die slechts in den eersten tijd, onder Saul's regeering, mogelijk was. Vgl. Graf, *Geschichtl. BB.* 29,

[2] Deut. 22, 25.

aan een lateren oorsprong of aan een overwerking doen gelooven.

In elk geval is de korte verzameling van voorschriften, die in Exodus 34 voorkomt, jonger dan het Verbondsboek. Zij bevat voor een deel dezelfde wetten als dit laatste. Veel ouder dan Hizkia kan zij niet wezen. Men denke slechts aan hetgeen daarin voorkomt omtrent de Kanaäneërs, tegen wie een zeer vijandige houding wordt aangenomen, in wier offers men niet mag deelen en met wie men zich niet verzwageren mag; aan de veel sterkere uitdrukkingen die hier tegen de afgoderij worden gebezigd; vooral aan de verbinding van het offer der eerstgeborenen met het Mazzôtfeest, de vermelding van het Pascha, en de voorschriften omtrent lossing van de eerstgeboren zonen en het onreine vee. De noodzakelijkheid van zoodanige bepalingen moet dus intusschen reeds gebleken zijn.

De Dekaloog, zooals hij in Deuteronomium 5 en Exodus 20 voorkomt en die, zooals wij zagen, van de echt mozaïsche niet veel kan verschillen, maakt den grondslag van Hilkia's wetboek uit. Men heeft beweerd, dat Exodus een oudere redactie geeft dan Deuteronomium. Het kan zijn dat de schrijver in 't eerstgenoemde Boek, ofschoon hij waarschijnlijk later schreef, in sommige punten zich nauwkeuriger aan het oorspronkelijke gehouden heeft, doch niet in alle opzichten is zijn lezing ouder. In Deuteronomium bijvoorbeeld wordt de Sabbat geboden op gronden aan de humaniteit ontleend, in Exodus daarentegen op grond van het goddelijk voorbeeld en met verwijzing naar het elohistisch scheppingsverhaal. Dit verhaal nu is zeker eerst na de ballingschap of daaromtrent ontstaan, terwijl de motiveering van het sabbatsgebod, zooals zij in Deuteronomium gegeven wordt, ook reeds in het Verbondsboek voorkomt. Hilkia heeft echter waarschijnlijk deze

lezing reeds gevonden en in zijn werk opgenomen.

Op deze en waarschijnlijk nog andere kleinere verzamelingen van wetten, bouwde de samensteller van het nieuwe wetboek voort, dat onder Josia tot rijkswet verklaard werd. Ik zal den inhoud daarvan hier niet uitvoerig bespreken [1]; slechts wil ik wijzen op eenige hoofdbeginselen waardoor de schrijver zich liet leiden. Wat was zijn doel? Geenszins om geheel nieuwe wetten en voorschriften te geven. Hij neemt het reeds bestaande op, met of zonder wijziging. Zoo, wat in het Verbondsboek over de vrijlating der slaven na zesjarigen dienst en over de drie groote feesten gezegd was [2], en de daar reeds voorkomende geboden over de welwillende behandeling van den vreemdeling, de plichten met betrekking tot het weggeloopen vee of andere eigendommen van den naaste, en tegenover armen, weduwen en weezen, gelijk ook het verbod om woekerwinst van een broeder, dat is een volksgenoot, te nemen of een Hebreër te stelen of te verkoopen [3]. De bloedwraak, een overoud gebruik, eerbiedigt hij, in weerwil van den zachten geest die hem kenmerkt. Oog om oog en tand om tand, dat is ook bij hem nog de stelregel. Maar, gelijk in de

[1] Zie de heldere schets daarvan gegeven door Knenen, I, 429 vgg.

[2] Vgl. Deut. 16 met Exod. 21, 1 vv. en 23, 14—17. De nieuwemaan-feesten werden reeds lang naar oude herkomst gevierd. De viering van de nieuwe maan in de 7e maand en van den grooten Verzoendag heugen eerst van na de ballingschap. Zie Graf, *Gesch. BB.* 41. Over de geschiedenis van het Paaschfeest moet vooral vergeleken worden Kuenen, I, 496. Zie ook Graf, t. a. p. 12 vgg.

[3] Vgl. Deut. 22, 1—4 met Exod. 23, 5 vg., Deut. 24, 10—13 met Exod. 22, 26 vg., Deut. 24, 17 met Exod. 23, 6—9 en 22, 21 vg., Deut. 23, 19 vg. met Exod. 22, 25 en Deut. 24, 7 met Exod. 21, 16.

oude wet, mag ook volgens hem degeen die een onvoorbedachten manslag begaan heeft naar een vrijplaats vluchten; daar echter in 't nieuwe wetboek slechts één Jahvehtempel erkend wordt, spreekt het niet als het oude van heiligdommen als vrijplaatsen, maar van vrijsteden, die daartoe moeten aangewezen worden [1]. Monogamie wordt niet geboden; de veelwijverij wordt als wettig erkend; slechts waakt de wetgever dat de eerstgeboren zoon, al is hij die der minstgeliefde vrouw, niet in zijn rechten verkort worde [1]. Het huwelijk der kinderlooze weduwe met haar zwager, een gebruik dat in anderen vorm ook elders voorkomt en dat uit een zeer primitieve, weinig verhevene beschouwing van het huwelijk voortspruit, houdt ook de nieuwe wetgever in stand, en den broeder die weigert zich daaraan te onderwerpen, wordt groote schande aangedaan. Zijn schoonzuster mag hem den schoen uittrekken en in het aangezicht spuwen, beide teekenen van diepe vernedering [2]. Wat de profetische wetgever tot bescherming der kuischheid beveelt, is uitgebreider doch ook veel menschelijker en geeft grooter waarborgen van billijkheid, dan hetgeen daaromtrent in het Verbondsboek is voorgeschreven [3].

Men zou echter dwalen, zoo men zich het deuteronomische wetboek als een bloemlezing uit andere verzamelingen voorstelde, zonder leidend beginsel saamgevoegd en slechts met eenige nieuwe geboden aangevuld. De schrijver heeft een bepaald doel voor oogen gehad. De beginselen waarvan hij uitgaat zijn duidelijk te bespeu-

---

[1] Vgl. Deut. 19, 1—13 met Exod. 21, 13 en 14.

[1] Deut. 21. [2] Deut. 25, 5.

[3] Vgl. Deut. 22, 12 vgg. met Exod. 22, 16 vg. Hiertoe behoort ook Deut. 24, 1—4. Zeer streng is echter Deut. 25, 11—12.

ren. Zij kunnen hoofdzakelijk tot een tweetal herleid worden. Het eerste zou men aldus kunnen uitdrukken: Jahveh is Israël's eenige god, die alleen door Levieten en op geen andere plaats dan te Jeruzalem mag gediend worden. De leer dat Jahveh een eenig god is, — niet in het afgetrokkene, want ook de andere volken hebben hun goden en moeten deze vereeren — maar met betrekking tot Israël, wordt door hem niet slechts aan het hoofd van alles wat hij voorschrijft gesteld, maar gedurig weder verkondigd, en verbonden met het gebod om hem boven alles lief te hebben [1]. Krachtig ijvert hij dus tegen de afgoderij. Slechts bij Jahveh mocht Israël zweren. Met afgodische volken mocht het geen verbond sluiten en zich niet verzwageren; zij moesten, voorzoover zij zich op het heilig gebied van Jahveh bevonden, uitgeroeid en vernietigd, hun beelden en symbolen: maççeba's, ashera's en phesîlîm moesten nedergeworpen worden. Wanneer de Israëlieten zich daaraan hielden en hun Jahveh getrouw waren, dan zouden zij zich in de heerlijkste zegeningen verheugen, machtiger zijn dan alle volken, vruchtbaar en talrijk, gezond en sterk, ja in een waren paradijstoestand verkeeren; vreeselijk zou daarentegen de straf hunner ontrouw zijn [2]. De eenige wettige priesters

[1] 6, 4 vg. 10, 12; 11, 1. 13. 22; 13, 4; 19, 9; 30, 6. 16, 20 Deze wet moest op de hand en aan 't voorhoofd en aan de posten van huis en deuren geschreven worden

[2] Hst 7. De vreeselijke straffen tegen de afgodendienaars: Hst. 13. Vgl. 12, 1—4. Tegen Ashera's en beeldendienst: 16, 21 vg. Afgoderij, zelfs sterrendienst met den dood gestraft: 17, 1 vgg. Tegen afgodische, vooral de ontuchtige kanaänesche praktijken: 18, 9 vgg. 23, 17 vg. Uit dit laatste blijkt, dat de prijs der ontucht destijds als offergave niet slechts in de heiligdommen der Baälîm en Ashera's, maar zelfs in den tempel van Jahveh gebracht werd, m. a. w. dat hierodoulen, aan Ashera's dienst verbonden, daar werden aangetroffen.

die hij erkent zijn de Levieten. Zij zijn bestemd de ark van akaciahout, waarin volgens hem de steenen tafelen, door God zelven beschreven, waren nedergelegd, te dragen, voor Gods aangezicht te staan als de middelaars des volks, en als Gods plaatsvervangers den zegen te geven in zijn naam, gelijk zij ook vooral of uitsluitend met de rechtspraak belast worden [1]. Daarom hebben zij niet als de andere stammen een eigen erfdeel in Israël. Van de vuuroffers en Jahveh's erfdeel leven zij. Van een bepaalde rangorde onder hen, een bevoorrechting van de Aäronieden bijvoorbeeld, schijnt de schrijver nog niets te weten; priesters en bené-Levi is bij hem eensluidend [2]. Het moet erkend worden, dat het hun toegewezen deel van 't offer nog zeer bescheiden is; naar het oordeel van den lateren priesterlijken wetgever veel te bescheiden, zooals blijkt uit de zorg van dezen om steeds meer voor zijn orde te eischen. Zeer opmerkelijk en den geest van Hilkia kenschetsend is de eervolle vermelding van den profetenstand, het orgaan van Jahveh, die niet meer rechtstreeks met de menschen verkeert. Slechts tegen de valsche en de afgodische profeten waarschuwt hij dringend en geeft regelen aan, hoe de eersten van de ware profeten moeten onderscheiden worden [3]. Alle offers, brandoffers of holokausten, slachtoffers en lofoffers, tienden, „datgene wat de hand aan Jahveh gewijd heeft,” geloften, vrijwillige offers en de eerstgeboorten van het reine vee, moeten eigenlijk in het ééne wettige heiligdom te Jeruzalem gebracht en daar, met uitzondering van de brandoffers, vol blijdschap op maaltijden genuttigd wor-

[1] 10, 1—9; 16, 18 vgg. 17, 7 vgg. Uit 21, 5 zou men opmaken dat alle rechters priesters moesten zijn.

[2] Hst. 18. Vgl. 21, 5. [3] Zie Hst. 13 en 18.

den. Om dit mogelijk te maken, bepaalt de wetgever dat degenen die te ver van Jeruzalem wonen, de tienden te gelde mogen maken en voor den verkregen prijs in de hoofdstad andere offeranden inkoopen Overigens gold deze verplichting alleen van het vleesch dat ten offer bestemd was, doch niet van alle vleesch, dat overal mocht worden geslacht en gegeten. De priesters van andere heiligdommen, mits zij Levieten zijn, mogen naar Jeruzalem overkomen, en deelen daar met de andere priesters mee, doch mogen niettemin hun eigen erfdeel, hetgeen zij door den verkoop van hun huis verkregen hebben, behouden [1]. Streng waakt de nieuwe wet voor de heiligheid van den eenigen Tempel. In de vergadering van Jahveh mocht geen gesnedene, geen Mamzer (bastaard?), geen vreemde verschijnen; vooral geen Moabiet of Ammoniet, wier vrede of welzijn men zelfs niet mag willen, en van Edomieten en Egyptenaars, die beiden als broeders beschouwd worden, wanneer zij zich aan de gemeente hebben aangesloten, eerst de kleinkinderen [2].

De tweede hoofdgedachte die den wetgever onder Josia bestierde, was deze: Het volk van Jahveh moet een heilig volk zijn en zich daarom van al wat onrein is onthouden. Vandaar de groote zorg voor de reinheid in wettelijken zin, die hier wordt aanbevolen. Vandaar het verbod om het ongelijksoortige te vereenigen of te vermengen, het verbod voor den man om vrouwekleeding

[1] 12, 6. 23; 14, 24 vgg. Zie ook Hst. 18. Het bloed, dat de ziel van 't offerdier bevatte, mocht niet mee genoten worden, doch moest bij de slachtoffers worden uitgegoten. Bij de holokausten werd het mee verbrand.

[2] 23, 1—8. Geheel anders Jes. 56, een stuk van een onbekend profeet, die wil dat ook gesnedenen en vreemden worden toegelaten.

te dragen en omgekeerd, om tweeërlei zaad voor den wijngaard te bezigen, met os en ezel te ploegen en kleederen te weven van gemengde stof [1]. Vandaar dat dezelfde handeling een lid der Jahveh-gemeente wèl, een vreemdeling die in 't midden van Israël leefde niet verontreinigde, en deze datgene wat aan het volk van Jahveh verboden was, gerustelijk mocht gebruiken. De nieuwe wet is dan ook alles behalve univerzalistisch; zij is zeer uitsluitend. Ofschoon de vreemdeling niet onmenschelijk behandeld mocht worden, hij is geen broeder: men heeft tegenover hem geenszins dezelfde plichten waardoor men jegens zijn volksgenoot gebonden is; in 't Sabbatjaar mag geen schuldenaar gemaand worden, de vreemdeling wel; van een broeder in 't geloof woeker te nemen is ongeoorloofd, den vreemde mag men dien laten betalen [2]. Toch was dit hoofdbeginsel der nieuwe wet niet evenals het eerstgenoemde oorspronkelijk of nieuw. Het was een denkbeeld dat reeds lang vóór Hizkia bij de priesterschap van Jahveh moet hebben geheerscht. Trouwens, het heerscht bij alle volken der oudheid die op hetzelfde standpunt van ontwikkeling staan en in eenigszins gelijke omstandigheden verkeeren, met andere woorden bij volken, die een inlandsche bevolking aan zich onderworpen hebben, als de heerschende natie zich van hun superioriteit bewust zijn geworden en hun ouden natuurgodsdienst tot een

---

[1] 22, 5. 9—11. Ook de boven reeds vermelde bepaling omtrent het verschijnen der gesnedenen en der bastaarden in de vergadering van Jahveh hangt daarmee samen.

[2] Hst. 15. Reeds de oudere wetten maken dit onderscheid, zie bijv. Exod. 23, 10 vg., maar het wordt door onzen wetgever streng gehandhaafd. De meeste voorschriften over Rein en Onrein leest men in Hst. 14. Vgl. ook 23, 9—14; 24, 8.

pozitieven, nationalen godsdienst ontwikkeld hebben, zooals bij de brahmaansche Hindu's, de baktrische Mazdayaçners en andere. Ook de leer van rein en onrein is noch uitsluitend aan het Jahvisme eigen, noch enkel semietisch, maar aan de Egyptenaars, Mesopotamiërs en Aryers gemeen, terwijl haar beginselen, zonder nog in een leer te zijn samengevat, ook elders, zelfs bij barbaarsche en natuurvolken, worden gevonden[1]. Naarmate de heerschappij der priesters en der theologen meer op den voorgrond treedt, zullen de reinheidsgeboden meer in de geschrevene wetten worden opgenomen en naarmate de volkstrots grooter is zullen zij strenger en uitsluitender zijn. De wetten van de beschaafde volken der oudheid, bij wie de Staat zich aan het oppergezag der priesters ontwrongen heeft, met name van Grieken en Romeinen, zullen ze niet meer bevatten; slechts bij godsdienstige handelingen zal men ze daar inachtnemen. Gesproten uit den na-

[1] Zie bijv. het Mânavadharmaçâstra V, 5—25; Yâjnavalkya dh. ç. I, 168—178. De geheele Vendidâd wemelt van reinheidsvoorschriften. Ook de Egyptenaren waren in dit opzicht zeer streng. Bij hen verontreinigde bijv. het eten van visch in die mate, dat hij, die dit deed, niet in de tegenwoordigheid des konings mocht verschijnen. Ook bij de Hindu's waren de meeste visschen verboden, bij de Israëlieten slechts de geschubde, omdat ze tot dezelfde soort gerekend werden als waterslangen en dergelijke. De haas was niet bij de Hindu's maar wel bij de Perzen, evenals bij de Israëlieten, onrein. Zwijnenvleesch was ook bij de Egyptenaars, Feniciërs en andere mesopotamische volken in den regel verboden spijs. Geeft Vendidâd, farg. 17, voorschriften over de zorg die men bij het afsnijden van die twee onreine zelfstandigheden, het haar, en de nagels, in acht moet nemen, iets dergelijks vindt men in de bepaling van Deut. 21, 12, dat aan een krijgsgevangene schoone vrouw, die men huwen wil, haar en nagels moeten afgesneden worden.

tuurlijken afkeer dien de mensch koestert voor hetgeen wezenlijk onrein en walgelijk is, uit wezenlijke of vermeende ervaring van hetgeen schadelijk is voor de gezondheid, de geestvermogens en de godsdienstige bezieling, ten deele ook uit mythologische en dogmatische voorstellingen, zooals ook het verbod om zwijnenvleesch of visch te eten in Egypte, of om runderen te slachten in Indië, zijn ze ook weder met veel willekeurigs vermengd, dat slechts aan de bespiegelingen der priesters of aan toevallige oorzaken zijn ontstaan te danken heeft. Daarom is het onmogelijk van elk verbod rekenschap te geven, ofschoon een zeer gewenschte maar nog niet volbrachte vergelijking van de oude wetgevingen op dit punt daarover zeker een groot licht zou verspreiden.

Stempelt deze eigenaardigheid de wet van Hilkia reeds duidelijk als een priesterlijke, dat karakter komt ook nog in andere bepalingen uit. Zoo in het ideaal dat hier aan den koning wordt voorgehouden [1]. Hij moet niet slechts zijn hart niet boven zijn broeders verheffen, maar ook naar geen rijkdom noch naar het bezit van veel paarden en vrouwen trachten, doch ijverig studeeren in de wet, waarvan hij een afschrift moet bezitten om het dagelijks te kunnen lezen. Nog opmerkelijker is de krijgswet, waarin de gedachte op den voorgrond treedt, dat men niet op de kracht des legers maar op Jahveh's hulp vertrouwen moet, en alzoo aan allen die een vrouw ondertrouwd of een akker of een wijngaard gekocht, maar nog van hun vrucht niet genoten hebben, ja, aan allen die bevreesd zijn, verlof gegeven wordt om naar huis terug te keeren. De priester speelt bij het uittrekken ten strijde de voornaamste rol [2].

[1] 17, 15. [2] Hst. 20.

Zijn deze bepalingen onpraktisch en onuitvoerbaar, men mag niet ontkennen, dat het nieuwe wetboek zich gunstig boven anderen onderscheidt door zijn humaniteit en door zijn opvatting van den godsdienst als een zaak van het hart. Bij vele geboden wordt herinnerd, dat men niet slechts zoon en dochter, maar ook den dienaar, den Leviet, den vreemdeling, de wees en de weduwe moet gedenken. Men mag een weggeloopen slaaf niet terugzenden aan zijn meester [1]. Men geve 's avonds den arbeider zijn loon, of hij een broeder dan of hij een vreemdeling zij, want zijn ziel verlangt daarnaar [2]. Men late bij den oogst iets over voor de armen [3]. De rechter mag niet meer dan veertig slagen doen geven [4]. Het oude recht, krachtens 't welk de vaders voor de kinderen, de kinderen voor en met de vaders gedood werden, wordt afgeschaft [5]. Zeifs voor de dieren wordt gezorgd [6] en tegen nalatigheid gewaarschuwd die een ander den dood zou kunnen berokkenen [7]. De uiterlijke besnijdenis mag nog niet als voldoende worden beschouwd, de voorhuid des harten moet besneden worden. En zeer schoon is de beschrijving van Jahveh, als den god die den hemel, den hemel der hemelen, de aarde en al wat daarin is bezit, den god der goden, den heer der heeren, die het aangezicht niet aanneemt en geen geschenk verlangt, die het recht van wees en weduw beschermt, die zelfs den vreemdeling liefheeft en dien men daarom met al zijn vermogen liefhebben moet. Met het stellen van dit be-

---

[1] 23, 15 vg. [2] 24, 14—15. [3] 24, 18 vgg.

[4] 25, 1 vgg. [5] 24, 16. [6] 22, 6 vgg.

[7] 22, 8. Het gebod om een leuning om het dak te maken, opdat niemand door nalatigheid van den eigenaar er afvalle.

ginsel verheft de wetgever zich boven zijn eigen bepalingen en legt hij onwillekeurig den grond voor een hoogere wet, die slechts in de harten geschreven wordt.

Door deze wijziging van het godsbegrip en deze vernieuwing van den grondslag des godsdienstigen levens was de overwinning van het Jahvisme eerst mogelijk gemaakt. Een godsvereering zoo hard en uitsluitend als het oud-israëlietische Jahvisme, was in haar toepassing slechts mogelijk onder een secte van nomaden zooals de Rekabieten, en kon, zelfs al werd ze niet in al haar strengheid toegepast en eenigszins gewijzigd naar de veranderde eischen van tijden en omstandigheden, nooit geheel aan al de godsdienstige behoeften voldoen. Zoolang Jahveh slechts de toornige, heilige en van al de genietingen des levens afkeerige god bleef, waren de Baälîm en Ashera's voor de Israëlieten in Kanaän een behoefte. Doch nu door de profeten sinds de 8e eeuw al de goddelijke eigenschappen, zoowel de vriendelijke en zegenende als de verschrikkelijke en verterende, op Jahveh alleen werden overgedragen, nu zijn goedheid en liefde evenzeer werden verkondigd als zijn gerechtigheid en almacht, nu was de weg tot het Monotheïsme gebaand, want nu hadden zij, die niet geheel in ontwikkeling ten achteren waren, geen anderen god nevens hem, geen weldadigen zonnegod, geen vruchtbare moederaarde meer noodig. Dit godsbegrip was nu het volledigste; het paarde aan de oude reinheid en ernst de liefelijkheid en aantrekkelijkheid van de zachtere voorstellingen, die zoovelen in Israël van Jahveh hadden afgetrokken; het stond in dit opzicht dus niet meer achter bij het godsbegrip van de kanaänesche Baäldienaars en boven het godsbegrip dat in den Melek des vuurs zijn uitdrukking had gevonden. Het zou nog eenigen tijd tegen beide moeten worstelen;

de zegepraal onder Josia zou slechts tijdelijk zijn. Maar het moest, krachtens zijn wezen, zijn innerlijke voortreffelijkheid overwinnen in het eind. [1] En het nieuwe wetboek, op het ruimere godsbegrip gegrond, was nu het middel om het hervormde Jahvisme van een partij tot den wezenlijk nationalen godsdienst te maken, een karakter dat het, ook zelfs onder Josia's opvolgers, nooit geheel verloren heeft.

Het wetboek sluit met heerlijke beloften voor hem die den inhoud getrouw opvolgen, met vreeselijke bedreigingen voor hem die daaraan ontrouw worden zou Aanvankelijk schenen die vervuld te worden. Doch toen het blijken moest, dat Jahveh's hulp meer was dan legerbenden en wagenen, toen bleek helaas! dat getrouwheid aan de voorschriften der wet niet genoeg was om in een ongelijken strijd de zegepraal te verzekeren. Josia werd het slachtoffer van zijne en der vromen hooggespannen verwachtingen. Toen Farao Neko tegen den babylonischen koning optrok en Samaria, dat Josia nu als een deel van zijn gebied beschouwde, doortoog, wilde deze laatste dat voornemen verijdelen en viel hem aan, niettegenstaande de egyptische vorst zich verbond de onafhankelijkheid van Juda te eerbiedigen. Hij werd gedood en zijn leger verslagen. Juda zag den koning dien het in zijn plaats verkozen had, door Neko afzetten, die een anderen zoon van Josia, Eljaqim (Jojaqim) op den troon verhief en het land een zware boete oplegde. Wel moch-

---

[1] Zie Hos. 6, 1. Deut. 32, 39. Exod. 33, 18. 23; 34, 6—7. Vgl. Jes. 45, 7. Menzel, *Staats- u. Religions-geschichte der Konigreiche Israel u. Juda*, blz. 6 vg. ziet daarin ten onrechte een kenmerk van den israëlietischen godsdienst van zijn eersten oorsprong af.

ten Juda en Jeruzalem rouw over den gesneuvelden koning bedrijven en Jeremia een klaaglied op hem dichten. Het land had niet alleen een goed vorst verloren, maar het geloof in Jahveh's hulp was diep geschokt, en als de vrome Jahvisten verzekerden dat dit nog steeds een bestraffing was voor de wandaden van Manasse, dan zal deze redeneering zeker slechts weinigen hebben bevredigd.

HOOFDSTUK XV.

HET EINDE EN ZIJN SOMBERE PROFEET.

In het begin van Jojaqim's regeering (607 v. C.) had er een voorval plaats, dat Jeruzalem in opschudding bracht. Het was waarschijnlijk een feestdag. Daar stond bij den ingang van 't heiligdom een man aan velen welbekend, die er een ontzettende boodschap deed hooren. „Wat kwamen zij daar doen?" zoo vroeg hij aan de bedevaartgangers; „dit was des Heeren tempel! En kwamen zij er niet met bezoedelde handen? Stelen, doodslaan, echtbreken, valschelijk zweren, voor Baäl wierooken en andere onbekende goden nawandelen, dat ging toch niet samen met voor Jahveh's aangezicht te verschijnen? Dit huis, naar zijn naam genoemd, was toch geen spelonk voor moordenaars? Zij die gebeelde koeken maakten voor de Meleket des hemels [1] en dankoffers aan andere goden brachten, zouden nu brand- en slachtoffers aan Jahveh komen wijden? Hij had hun dat niet geboden. Laten ze zelven het offervleesch eten! Gehoorzaamheid eischt hij en geen offers...... Ja, zij deden nog erger. In

[1] Deze hemelkoningin is geen andere dan Tanît, de hemelsche, kuische godin, zich openbarende in de maan en te Tyros en Karthago nevens Baäl- 'Hammân vereerd.

Jahveh's huis zelf hadden zij de verfoeiselen der afgoderij wedergebracht, die Josia eens daaruit had verwijderd, en weder stroomde het tofet van het bloed der kinderen, zoodat het niet meer dal van den zoon van Hinnom maar moorddal moest heeten." [1] Zoo schildert hij met donkere verven de zonden en zedeloosheid zijns volks. Hij ziet geen lichtpunt. Men kan zijn vriend, zijn broeder niet meer vertrouwen. De pen der schriftgeleerden is valsch [2]; alles, van den profeet tot den priester, bedrijft valschheid. Daarom zal een vreeselijk oordeel Jeruzalem treffen. De stad zal worden tot een vloek aller volken en "dit huis zal hij stellen als Silo"

De laatste woorden vooral brachten, zooals te verwachten was, een geweldige uitwerking te weeg. Priesters en profeten waren verontwaardigd. Het volk liep te hoop en wilde den weeprofeet dooden. Men vond noodig de zaak te berichten aan de vorsten van Juda, die waarschijnlijk niet slechts de raadslieden der kroon, maar tevens met de hoogste rechtspraak belast waren. Haastig begaven zij zich uit het koninklijk paleis naar den tempel en vernamen daar de aanklacht der priesters en profeten, die een doodvonnis tegen Jeremia eischten, omdat hij tegen stad en tempel had geprofeteerd. Jeremia heeft geen andere verdediging dan deze: hij heeft het woord van Jahveh gesproken, een argument destijds in rechten even afdoende geacht als het in oprechtheid werd aangevoerd. "Doet mij wat recht is," zegt hij, "maar zoo gij mij doodt, hebt gij onschuldig bloed vergoten". De vorsten

[1] Jer. 7—9 en 26.

[2] Dit ziet waarschijnlijk op de ritueele wetten, die de schriftgeleerden samenstelden en waarin velen den geheelen godsdienst gelegen achtten.

spreken hem vrij. Eenige aanzienlijken trachten nu het volk tot bedaren te brengen, door het te herinneren hoe Mika de Morashtiet in de dagen van koning Hizkia tegen Sion geprofeteerd had en niettemin noch door den koning noch door Juda gedood was.

Zoo werd Jeremia uit dit gevaar gered. Het was inderdaad groot. Koning Jojaqim zou niet geneigd zijn geweest hem te beschermen. Dat bleek weldra aan zekeren Uria ben-Shemaja van Kirjat-jearîm, die, door Jeremia's woorden bezield, in denzelfden geest als hij profeteerde. Hij was genoodzaakt de vervolgingen des konings, die hem poogde te dooden, door de vlucht naar Egypte te ontgaan. Doch te vergeefs. Jojaqim zond hem zijn handlangers achterna, de koning van Egypte leverde hem uit, en hij werd onthoofd. Jeremia had dus alles te vreezen. Zelfs zijn eigen stadgenooten, de burgers van Anatôt, legden hem lagen en zochten hem te dooden; ook in zijn naaste verwanten moest hij verraders zien [1], waarover hij zich bitterlijk beklaagt. Gelukkig had hij aan het hof een machtigen beschermer in Ahikam, den zoon van Josia's schrijver Safan, en zoo werd zijn leven gespaard.

Wie was Jeremia? Reeds meer dan achttien jaar geleden was hij voor het eerst als profeet opgetreden. Uit Anatôt, een kleine priesterstad in de nabijheid van Je-

[1] Dit verhaal komt voor 11, 21 vgg. en 12, 6. Gewoonlijk plaatst men daarom deze aanslagen van Jeremia's stadgenooten en verwanten vroeger, omdat men 11, 1 op de hervorming onder Josia doet slaan. Oort, *Jeremia*, 57. Maar al is met het verbond, in den aanhef van het 11e Hst. vermeld, de omwenteling onder Josia bedoeld, het vervolg van 't Hst. slaat niet op de regeering van dezen koning maar op die van Jojaqim, gelijk het geheel ook eerst in het 4e of 5e jaar van laatstgenoemde kan geschreven zijn.

ruzalem gelegen, en zelf uit priesterlijken bloede afkomstig, zoon van Hilkia den broeder van Sallum, was hij waarschijnlijk na verwant aan den jeruzalemschen hoofdpriester onder Josia, Hilkia den zoon van Sallum [1]. Zeker is, dat hij den profetenmantel voor den efod verkoos. In het dertiende jaar van Josia's regeering (625 v. C.) had hij de profetische wijding ontvangen. Hijzelf beschrijft zijn roeping in een gesprek met Jahveh. Uit het Noorden zag hij een dreigend gevaar opkomen [2] en hij was overtuigd, dat hij zijn volk daarvoor waarschuwen moest. Hij was nog jong, maar, verzekerd dat Jahveh zijn helper zijn zou, greep hij moed en profeteerde. Een woest en vreemd volk [3] zou het middel zijn om Juda te kastijden. Het had die straf verdiend: valsch profeteer-

[1] De opperpriester Hilkia zou dus zijn neef en waarschijnlijk een veel oudere neef zijn. Ware hij Jeremia's vader geweest, dit zou niet onvermeld zijn gebleven, en de profeet zou in dat geval wel niet te Anatôt hebben gewoond. Dat zij een zelfde richting volgden blijkt uit Jeremia's instemming met Hilkia's wetboek. Bij het gebeurde onder Jojaqim kan Hilkia geen opperpriester meer geweest zijn. De hevige taal van Jeremia tegen de priesters en schriftgeleerden en de wijs waarop hij wederkeerig behandeld wordt, maken dit zeer onwaarschijnlijk.

[2] De roeping van Jeremia staat bepaald met de aankondiging van dit onheil in verband, zie 1, 13 vgg.

[3] Daarmee kunnen niet de Chaldeërs bedoeld zijn, die niet als zulke onbekenden met een geheel vreemde spraak en als een soort van wilde krijgshorden en ruiterbenden zonden geschilderd zijn. Waarschijnlijk doelt de profetie op de Skythen, die omstreeks dien tijd in Midden-Azië gevallen waren en Medië overstroomden. De beschrijving van 't gevreesde volk, door Jeremia gegeven, past voor hen het best. Het gevaar is inderdaad zeer nabij gekomen, want de Skythen zijn langs de kust der Middellandsche zee tot Egypte doorgedrongen en, daar door den koning afgekocht, hebben zij op hun terugtocht den tempel te 'Ashkelon geplunderd. In Juda zijn zij echter niet geweest.

den de profeten en de priesters waren het met hen eens. Afgoderij heerschte door 't geheele land; hout en steen werden aangebeden, en zooveel steden zooveel goden had Juda. Overspel en onrecht waren aan de orde van den dag. Kon het anders of het lot van dit volk moest vreeselijk zijn? Maar destijds althans wanhoopte Jeremia nog niet. De weg der bekeering stond nog open; Jahveh riep, dat armen en rijken zich weder tot hem moesten wenden. Met diep gevoel schildert de profeet Jahveh's liefde voor zijn volk, waar hij Israël's ondankbaarheid tegenover stelt. Jahveh beschouwt Israël als de huisvrouw zijner jeugd, maar deze was hem ontrouw geworden en had hem verlaten. Hoe geheel anders deden de andere volken! Zij hadden goden die geen goden zijn, en bleven hun nochtans getrouw. Maar Israël wendde zich van de springader des levenden waters af, om zich uit gebrokene bakken die geen water houden te drenken. Zoo groot evenwel is Jahveh's liefde, dat, ofschoon niemand wederkeert tot de vrouw, die hem voor een ander verliet, Israël toch zou mogen wederkeeren tot zijn God en door hem zou worden aangenomen.

Ik heb den hoofdinhoud dezer eerste profetie van Jeremia eenigszins uitvoeriger meegedeeld, omdat zij beter dan de latere vergunt een blik in zijn waren aard te slaan. Somber zijn de uitzichten die hij opent en daarin zal hij zichzelf gelijk blijven; ook zal het hem steeds smart en moeite kosten zulke harde bestraffingen te moeten aankondigen. Maar die zachtheid, die teederheid, waardoor zich deze eerste profetie kenmerkte en die Jeremia's eigenlijke natuur uitmaakten, zullen later door de bitterheid zijner klachten overstemd worden. Aan den geheelen ondergang van stad en tempel dacht hij toen nog niet, en de verlossing achtte hij toen nog nabij. Wat voorts in

deze profetie reeds helder uitkomt is het strenge monotheïsme van Jeremia, dat bij geen zijner voorgangers nog zoo volkomen is. [1] Eigenaardig zijn de verwachtingen die hij toen voor de toekomst koesterde. De weggevoerden uit Israël, voor wie hij een innig mededoogen verraadt, zullen terugkeeren, met de Judeërs vereenigd worden en onder goede herders — van geen Davidszoon is hier nog sprake — die ze met kennis en wijsheid weiden, gelukkig zijn. Dan zal men naar de ark van Jahveh niet meer vragen; men zal er zelfs niet meer aan denken; Jeruzalem zelf zal zijn troon zijn, waarheen ook de heidenen zich zullen begeven om hem te vereeren. Herstelling van 't geheele volk, heiliging van Jeruzalem, een geestelijke eeredienst, een godsdienstige heerschappij door Israël over alle natiën uitgeoefend, dit is het ideaal dat dezen koning der idealisten reeds van den aanvang af voor den geest zweeft.

Later ligt de vervulling dezer hoop voor hem niet meer in de naaste, maar in een ver verwijderde toekomst. Het is hem duidelijk geworden dat de ondergang van Jeruzalem en den tempel onvermijdelijk is voor de zegepraal van het zuivere Jahvisme. Dat zulk een leer een groote en algemeene ergernis geven moest is te begrijpen. Jeremia echter laat zich noch daardoor, noch door het gevaar dat hij geloopen heeft afschrikken. In Jojaqim's vierde jaar (604 v. C.) is hij weder werkzaam. Hij wil

[1] Vgl. ook 23, 23 vg., waar Jahveh een god heet van nabij en van verre, voor wien zich niemand verbergen kan, omdat hij hemel en aarde vervult. Niet de ijdelheden der heidenen, zoo heet het 14, 22, dat zijn de goden der andere natiën, doen den regen nederdalen, niet de hemel geeft druppelen, Jahveh Elohîm doet dat alleen. Daarom zullen de heidenen ook inzien dat zij ijdelheden gediend hebben, en zich tot Jahveh bekeeren, 16, 21.

nog een poging wagen om Juda tot inzicht te brengen. Daartoe dicteert hij al de profetieën die hij sedert zijn roeping onder Josia heeft uitgesproken aan zijn getrouwen leerling en schrijver Baruk ben-Nerija, en zendt dezen met de boekrol naar den tempel om haar daar voor te lezen. In de 9e maand van Jojaqim's vijfde jaar was een groote vasten uitgeschreven. Bij scharen kwamen de bedevaartgangers uit alle oorden des rijks naar Jeruzalem. Daar hoorden zij tot hun verbazing aan den ingang des tempels weer dezelfde taal, die eenige jaren geleden zooveel aanstoot gegeven had, ditmaal echter niet door den profeet zelven uitgesproken, maar door zijn dienaar voorgelezen in zijn naam. De vorsten van Juda werden spoedig gewaarschuwd. Zij waren in de kamer van den toenmaligen koninklijken schrijver Elishama bijeen en de zoon van een hunner, Mikaja ben-Gemarja [1], die goed had toegeluisterd, snelde daarheen om hen te berichten wat hij gehoord had. Zeer ontsteld — want zij twijfelden geen oogenblik of dit was Jahveh's woord — ontboden zij Baruk en lieten hem de rol nog eens voorlezen. De meerderheid, drie van de vijf, behoorde tot Jeremia's vrienden; daarom gaven zij Baruk den raad om zich zoo spoedig mogelijk met Jeremia te verbergen. Maar zij rekenden de zaak belangrijk genoeg om haar aan den koning te melden, misschien in de hoop dat de ernstige waarschuwingen ook op hem indruk maken en hem wellicht tot hervormingen bewegen zouden. Voorzichtigheidshalve lieten zij de rol in Elishama's kamer

[1] Gemarja was de broeder van Abikam, Jeremia's begunstiger. Gemarja zelf behoorde tot diens vrienden. Mikaja, zijn zoon, en dus een kleinzoon van Safan, kan alzoo geen kwade bedoeling gehad hebben toen hij de vorsten waarschuwde.

achter. Maar Jojaqim liet haar aanstonds halen en voorlezen. Het was in het winterpaleis en de koning zat bij den haard. Naarmate Jehudi die met het lezen belast was vorderde, sneed de koning [1] met een pennemes de voorgelezen stukken uit de rol en wierp die in het vuur. De dringende beden van drie der vorsten, waaronder Gemarja, konden den dwingeland niet weerhouden. De geheele rol werd verbrand en hij gaf zelfs last om Baruk en Jeremia gevangen te nemen. Maar zij waren te goed verborgen en hielden zich in de stilte reeds bezig met het opteekenen en uitbreiden van hetgeen Jojaqim voor altijd meende vernietigd te hebben [2].

Het schijnt, dat de toorn van Jojaqim weldra voorbijging. Althans nog onder zijn regeering treffen wij Jeremia weer herhaaldelijk in den tempel aan. Nu eens is het om nog eens den ondergang van Jeruzalem te verkondigen, waarvoor hij dan door Pashur ben Immer den priester en hoofdman des tempels, wordt gevangen genomen, en om zoodra hij losgelaten is tegen dezen te

[1] 36, 23 moet zeker onder dengeen die de stukken afsnijdt niet Jehudi maar de koning verstaan worden.

[2] Tot dezen tijd behooren de getuigenissen tegen de omliggende volken, Hst. 46—49. Daarin is opmerkelijk, dat volgens Jeremia niet de goden van Babel Nebukadrezar zenden om al de oordeelen waarvan hij gewaagt te voltrekken, maar Jahveh wiens knecht hij is. Ook blijkt uit deze profetieën de groote liefde die hij koestert voor zijn volk. Reeds nu stelt hij den termijn van zeventig jaren voor het einde der ballingschap. Vooral Israël-Juda behoefde niet te vreezen. Aan de heidenen waarheen zij gedreven werden zou een einde komen, maar zij zonden slechts met mate gekastijd worden. De profetie 12, 7 — 17 is uit een later tijdperk van Jojaqim's regeering, toen deze van Babel was afgevallen en de naburige volken daarvan gebruik maakten, om Juda ongestraft te bestoken. Dit maakt de verontwaardiging van den profeet gaande.

profeteeren; [1] dan om zich te plaatsen aan de poort waardoor de koning den tempel ingaat en daar te profeteeren dat de schending van den Sabbat de vreeselijkste gevolgen zal na zich slepen, doch dat, zoo die stipt werd waargenomen, het rijk in oude heerlijkheid zou hersteld worden en de koningen in volle staatsie deze poort zouden inrijden; [2] dan weder om de Rekabieten naar den tempel te voeren en het volk op hen als een beschamend voorbeeld van trouw aan beginselen te wijzen, [3] daar hij hun wijn voorzet, dien zij natuurlijk weigeren te drinken. De ijver voor gestrenger sabbatsviering dan tot hiertoe zelfs door de vrienden der hervorming geëischt was — want zoo moet men zich de zaak zeker voorstellen —, getoond door een zoo groot vijand van alle formalisme als Jeremia, schijnt eenigszins vreemd. Zijn voorgangers, met name een Jesaja, hadden daarop niet aangedrongen. Na hem echter wordt dat, evenzeer als door hem, niet slechts door zijn bewonderaar Ezekiël den priester, maar zelfs door den tweeden Jesaja gedaan, een man die althans even weinig als Jeremia aan uiterlijke vormen hechtte [4]. En van de inachtneming dezer formaliteit wachtte hij het heil van Israël! Men moet erkennen, dat de groote profeet hier, gelijk dat meer met hervormers plaats heeft, onwillekeurig en onwetend aan zijn beginselen ontrouw is geweest.

---

[1] Jerem. 20, 1 vgg. Het voorval schijnt na de verbranding der profetieën door Jojaqim te hebben plaats gehad.

[2] 17, 19 vgg. De profetie is echter, volgens Geiger, verdacht.

[3] Hst. 35. Jeremia prijst de Rekabieten om hun trouw, maar hij stelt hun beginselen daarom niet ter navolging voor. Zijn Jahvisme was van geheel anderen aard, even algemeen nationaal als het hunne sectarisch was.

[4] Kuenen, *HKO*, II, 120, 122, 191.

Het viel Jeremia zeer hard steeds een onheilsprofeet te moeten zijn, steeds te moeten dreigen met „zwaard, honger en pest", steeds den ondergang van de stad en den tempel te moeten aankondigen. Hij haatte den tempel niet; want die was hem veeleer de troon van Jahveh's heerlijkheid, een hoogheid van oudsher [1]. Hij had zijn stad en zijn volk lief, en had daarvoor bij Jahveh gepleit, maar zij wilden niet hooren [2]. Die tegenstand maakte hem bitter. Zoo gaarne zou hij iets anders verkondigd hebben, meer in overeenstemming met zijn zachtmoedig karakter. Maar het mocht niet. Zijn overtuiging, die voor hem den vorm aannam van een gebod hem door Jahveh gegeven, was hem te sterk. Hij worstelt als het ware met zijn god [3]. Maar hij weet ook, dat die zijn helper is, hem maakt tot een vasten, koperen muur, hem redt uit de hand van boozen en tirannen.

Daarom toen Jojaqim door Jojakin was opgevolgd, ging

---

[1] 17, 12.

[2] Zie Hst. 20 en vooral het dramatische stuk Hst 14 en 15.

[3] Vgl. de schoone plaats 20, 7—9 door Kuenen, I, 481 aldus vertaald:

Gij hebt mij verleid, Jahveh, en ik liet mij verleiden;
Gij hebt mij overweldigd en hebt overmocht,
Zoo ben ik geworden tot een spot den ganschen dag,
Allen lachen ze met mij!
Want zoo dikwerf ik spreek, moet ik schreeuwen,
„Geweld" en „verwoesting" roepen;
Want het woord van Jahveh is mij tot smaad
En tot hoon den ganschen dag.
En zeg ik: „ik zal er niet van gewagen
En niet meer spreken in zijn naam",
Dan wordt het in mijn hart als een brandend vuur,
Opgesloten in mijne beenderen,
En ik mat mij af om het binnen to houden,
Maar ik vermag dat niet!

Jeremia voort, in allerlei beelden de wegvoering van Juda te profeteeren, [1] ja, die aan den koning zelven aan te kondigen. [2] Deze profetie werd al spoedig door de uitkomst bevestigd. Jojakin met zijn moeder en zijn hof en met vele aanzienlijken, priesters en profeten, werd naar Babel weggevoerd.

Het moet ongeveer in dezen tijd van vreeselijke ellende voor Israël, kort na Jojakin's wegvoering (597 v. C.), geweest zijn, das het Boek Job ontstond, een der heerlijkste voortbrengselen van den hebreeuwschen geest, een onsterfelijk gedicht, dat, ook al bestaat het daarin behandelde vraagstuk voor ons in dien vorm niet meer, om zijn letterkundige waarde en edelen geest klassiek zal blijven. Het is zonder twijfel uit den kring der 'Hokma, niet uit dien der priesters en profeten voortgekomen, maar de schrijver was toch met de priesterlijke en profetische letterkunde niet onbekend, want hij had Amos en Jesaja gelezen en het Boek Deuterononium althans in zijn oudsten vorm evenzeer. Aan Ezekiël, die met Jojakin in ballingschap werd gevoerd, om die reden onbekend, wordt het echter door Jeremia en door den lateren Deutero-jesaja gebruikt en nagevolgd [3]. Hoe groote waarde en

[1] Hst. 13. [2] 23, 24 vgg.

[3] Zie de bewijzen bij Matthes, *Het boek Job vertaald en verklaard* I, CLXII — CLXXXVIII, met wiens klaar en bondig vertoog over den leeftijd van het boek ik mij in allen deele vereenig. Vgl. ook vooral Kuenen, *HKO.*, III, 156 vgg. die het echter mijns inziens te vroeg (tusschen 630 en 610 v. C.) plaatst. Daaruit volgt reeds dat ik niet deel in het gevoelen, onlangs (*Theol. Tijds.* 1871 1e stuk. 1 vgg.), in overeenstemming met Seinecke en op het voetspoor van Bernstein, Bauer en andere Critici, door Hoekstra verdedigd, en dat in weerwil van het krachtig pleidooi van den laatste. Volgens hen zou Job het beeld van Israël in ballingschap en meer bepaald de lijdende Godsknecht van Deutero-Jesaja zijn. Het boek zou dan geruimen tijd

gezag er aan werd toegekend blijkt daaruit, dat een latere schrijver, die zich met de beschouwingen van het gedicht niet vereenigen kon en zich verbeeldde een betere oplossing van het probleem te hebben gevonden, gemeend heeft het niet beter te kunnen weerleggen, dan door zekeren waanwijzen jongeling Elihu als vijfden persoon aan het gesprek te doen deelnemen en hem de redeneeringen zoowel van Job als van diens vrienden te doen beantwoorden [1].

Het vraagstuk, dat in Job, een vromen lijder uit de oude overlevering, als verpersoonlijkt is, is juist het lijden der vromen. De drie vrienden, wijzen uit Edom en Noord-Arabië en dus naburen van Job, die in het land Uz, waarschijnlijk in Noord-Arabië bij Aram gelegen, tehuis behoorde, vertegenwoordigen de oude, rechtzinnig israëlietische, haast zou ik zeggen rechtzinnig-semietische meening: dat de vrome niet lijden kan, dat alle lijden straf is voor bewuste of onbewuste zonden, dat dus het vraagstuk eigenlijk niet bestaat. Daartegen verzet Job zich

na de ballingschap geplaatst moeten worden. Zie daartegen kortelijk Matthes, I, LXVII vgg. Er is inderdaad een groote overeenkomst tusschen den lijdenden dienstknecht Gods bij Deutero-Jesaja en Job, maar zij bewijst niet dat de eerste oorspronkelijk zijn zou. Integendeel, de gedachte die aan den „dienstknecht Gods" ten grondslag ligt, is veel dieper en onderstelt een veel sterker vooruitgang van het godsdienstig denken. De tijd tusschen de ballingschap en Ezra is wel niet zeer gunstig voor het ontstaan van zulk een dichtwerk als Job. Ook zijn Hoekstra's voornaamste gronden aan den Proloog en den Epiloog ontleend (zie t. a. p. 46), en deze houd ik bepaald voor onecht. Het is hier echter de plaats niet, om uitvoerig rekenschap te geven van mijn twijfel aan de juistheid van dit oud maar nu weer verdedigd gevoelen.

[1] Hst. 22—27. Over de onechtheid van Elihu's redenen bestaat thans onder de geleerden, wier oordeel meetelt, geen verschil meer. Zie Matthes I, CXXVII vgg. Kuenen *HKO.* III, 146 vgg.

met een onvergelijkbare welsprekendheid, met een pathos, dat niet nalaten kan diep te treffen. Hij weerlegt hen met zijn eigen voorbeeld, schildert zijn vroomheid of liever zijn strenge deugd met de helderste kleuren, en plaatst daar zijn vreeselijk lijden tegenover. Hij stelt dus het probleem in al zijn omvang en gewicht, en bewijst dat, zoo hun leer opgaat, God niet rechtvaardig is. Maar hij lost het vraagstuk niet op. Evenmin doet dit Jahveh, die nu tusschenbeiden treedt. Hij bestraft Job, omdat hij op zoo vermetelen toon tegen den Almachtige heeft gesproken, en brengt hem tot zwijgen, door hem juist op die almacht en op de wijsheid waardoor zijn werken zich kenmerken te wijzen. De slotsom is, dat Job tot tweemalen toe zijn onderwerping betuigt:

Zie, ik ben te gering; wat zal ik antwoorden?
Ik leg de hand op mijn mond.
Eens heb ik gesproken — maar nimmer weder,
En tweemaal — ik doe het niet meer [1].

En ten slotte:

Ik weet, dat gij alles vermoogt,
dat geen plan onuitvoerbaar is voor u.
„Wie verduistert het raadsbesluit zonder verstand?"
Zoo heb ik dan gesproken zonder te doorgronden,
dingen te wonderbaar, die ik niet kende!
„Luister nu, en ik zal spreken!
Ik zal u ondervragen, onderricht mij!...."
Ik had van u hooren spreken,
maar nu heeft mijn oog u gezien.
Daarom herroep ik en doe boete
In stof en asch [1].

---

[1] Vertaling van Matthes. De overzetting van M. onderscheidt zich in menig opzicht gunstig boven de overigens zeer sierlijke en kenrige van Renan. Voortreffelijk is ook die van Perret Gentil, van Neufchatel, in zijn volledige vertaling van de dichterlijke boeken des O. T.

Zijdelings zijn zoo ook de vrienden weerlegd. Zij vertegenwoordigen de wijzen der oude school, die, de diepte der vraagstukken niet vattende, door de wijsheid alles waanden te kunnen verklaren. Job vertegenwoordigt den overgang tusschen de heerschappij der wijsheid en haar volledige onderwerping aan den allesoverheerschenden godsdienst. Hij is de wijze, die door smartelijke ervaring geleerd, van haar de oplossing der moeilijkste vraagstukken niet meer verwacht, doch daardoor wanhopig wordt. Jahveh vertegenwoordigt de nieuwe wijsheid, die in „de vreeze van Jahveh", in stille, geloovige erkenning van zijn grootheid en ondoorgrondelijken raad gelegen is. Eerst als hij gesproken heeft, neemt de lijder het besluit om ook te zwijgen en zich te vernederen. Het geheele boek is alzoo een pleidooi van een wijze tegen de oude, zichzelf genoegzame wijsheid, die nu door gehoorzame, zich onderwerpende vroomheid vervangen wordt. Het is als een *salto mortale*, waardoor men zich in de armen werpt van een blind geloof. *Finis sapientiae*!

Maar, hoewel dit heerlijke gedicht het laatste getuigenis der aan zichzelf vertwijfelende wijsheid schijnt te zijn, toch kon zelfs een volk, zoo gewoon in godsdienstige berusting vrede te vinden als het israëlietische, daardoor op den duur niet worden bevredigd. Zelfs in Israël kon het denken niet geheel worden nagelaten. Dat bewijzen de toevoegingen die het heeft ondergaan. In den proloog en in den epiloog wordt een poging aangewend om het vraagstuk, dat de dichter zelf onbeslist had gelaten, op te lossen. Daar wordt men binnengeleid in de raadsvergadering des hemels, waar de Satan van Jahveh vergunning ontvangt om Job's vroomheid op de proef te stellen, en wordt verhaald hoe Job tot tweemaal toe getrouw blijft onder de zware plagen, die hem treffen. De leer

die men in deze bijvoegsels heeft pogen uit te drukken is deze: Het lijden van den vrome is slechts eene voorbijgaande beproeving van zijn geloof, opdat hij door zijn volharding het ongeloof doe verstommen. Vandaar dat de epiloog moest verhalen, hoe Job alles terugontvangt wat hij verloren heeft, opdat zoo het raadsel verklaard worde. Het is dezelfde oplossing als in den 73sten Psalm [1]).

---

[1]) Het is mij steeds verwonderlijk voorgekomen, hoe proloog en epiloog van Job nog voortdnrend genade knnnen vinden in de oogen der nienwere Critici. Het Boek moet toch een begin en einde hebben, zoo zegt men steeds; het is onbegrijpelijk zonder deze inleiding en dit slot! Maar de hebreeuwsche dichters vroegen niet veel naar zulke begrijpelijkheid. Of heeft het Hooglied een verklarende inleiding en een duidelijk slot? Dat de verklaring van het vraagstuk, zooals die gegeven wordt in de gesprekken tusschen Jahveh en Satan, met die van den oorspronkelijken schrijver zelven in strijd is, het geheele boek overbodig maakt en meer een dogmaticus dan een denker verraadt; dat ook de Satan zelf slechts na de ballingschap voorkomt, zoodat wij op grond van zijn optreden 't zij het gansche gedicht met Hoekstra en Seinecke, 't zij althans de inleiding voor na-exilisch moeten honden; al zulke bezwaren worden zelfs door voorstanders van de echtheid des proloogs gevoeld (Zie Matthes I, CXII vgg.), en hebben Hooijkaas (*Wijsh.* 188 vgg.) bewogen, althans de twee tooneelen, die in den hemel plaats hebben, voor een later invoegsel te verklaren. Maar deze twee tooneelen hangen ten nauwste samen met de geheele inleiding, en knnnen daarvan moeilijk worden gescheiden, vgl. vooral 2,17. Bovendien bestaan tegen het overige van den proloog, mijns inziens, even groote bezwaren. Ik wil niet drukken op 19, 17, waar Job spreekt van zijn zoon als die nog in leven is, hetgeen met het verhaalde in den proloog niet overeenstemt; want in andere plaatsen 8, 4; 16, 7; 29, 5. wordt wel gewaagd van de straf zijner zonen, de verdelging van zijn huisgezin en het schoon verleden, toen hij zijn zonen nog rondom zich had. Maar de Job van den proloog is een andere dan die van het gedicht; een edele vrome die alles met stille berusting aanneemt en zelfs aan de verzoeking zijner vrouw geen gehoor geeft, de beproefde die de proef glansrijk

Nog later waarschijnlijk laschte een andere hand, die eigenlijk aan een geestverwant van Job's vrienden be-

doorstaat: de Job van het gedicht is een lijdende wijze, die zich gansch niet onderscheidt door zijn geduld of berusting, maar aan de leeringen der wijsheid en de vergeldende rechtvaardigheid Gods vertwijfelt. Als 2, 10 en 3, 1 vgg. van dezelfde hand zijn, dan is de dichter de grootste stumper in de conceptie geweest; de overgang van die volkomen onderwerping in 2, 10 uitgesproken tot het vloeken van zijn geboortedag in 3, 1 vgg. is volstrekt niet gemotiveerd door de aankomst der vrienden, die nog den mond niet geopend en door hun handelwijs nog niets dan deelneming getoond hebben, — is volkomen onverklaarbaar. Ook heeft men geen acht geslagen op den wezenlijken strijd tusschen den proloog en hst. 31. In dit hst. wordt Job's vroomheid, of liever zijn deugd geschilderd, en zijn roem bestaat daarin, dat hij de zedenwet in haar hoogste eischen betracht had; zijn ideaal is daar dat der wijzen, niet der priesters. In den proloog daarentegen onderscheidt hij zich daardoor, dat hij vroeg opstaat om plaatsvervangende offers voor zijn kinderen te brengen, omdat dezen wel eens zouden kunnen zondigen. Een wijze, en dat was de dichter van Job, hechtte aan offers niet veel, en zou zulk een bijgeloovige voorzichtigheid al zeer belachelijk hebben gevonden. De Job van den proloog is een figuur uit den vromen, priesterlijken tijd, niet de worstelende lijder uit de dagen, toen de rampen des volks het vreeselijke vraagstuk op de wijzen en vromen in Israël deden aanstormen. Eindelijk, de literarische kritiek alleen moest genoeg zijn, om te overtuigen, dat niet dezelfde hand het verhevene gedicht en den platten proloog en epiloog heeft geschreven. Met uitzondering van de hemelsche tooneelen, zijn zij slecht fabriekwerk. Het is niet mogelijk, dat een dichter van die kracht een onhandige vertelling, als die in het 1e hst. gegeven wordt, zou kunnen opdisschen. Zulk een wonderlijke opeenstapeling van allerlei rampen, zulk een ondenkbaar einde van al de kinderen tegelijk, verraden een ongeoefende hand en een volslagen dichterlijk onvermogen. Hetzelfde geldt van de smakeloosheden, die de epiloog op het verheven slot laat volgen. Die broeders, zusters en bekenden, die in de dagen van Job's vernedering ver te zoeken waren, die schatten, die plotseling zijn deel weder worden, die kinderen des ouderdoms, ofschoon de gestorvenen reeds allen volwassen en gevestigd waren, die

hoorde, de redenen van Elihu tusschen het oorspronkelijke in. Hij ontkent niet, dat lijden straf is, maar het lijden der vromen verklaart hij uit de algemeene zondigheid van den mensch, die zulke heilzame kastijdingen wel noodig heeft. Hij is daarom zeer verstoord op Job, wiens grootsche figuur de oude dichter met zooveel ingenomenheid had geteekend. Ver beneden dezen laatste staande en niet instaat hem te begrijpen, doet hij zich voor als een echt dogmaticus, die alles meent te weten, en zijn oud versleten stelsel, dat groote denkers vóor hem reeds lang als onbruikbaar hadden afgekeurd, nog als een geheel nieuwe ontdekking aanprijst [1]).

Gelijk Job met zijn zoogenaamde vrienden op het gebied der fictie, zoo had de groote lijder onder de profeten in de werkelijkheid met machtige tegenstanders te worstelen. Toen Jojakin was weggevoerd, sprak Jeremia van de ballingen zooals hij steeds gewoon was, met zachtheid en ingenomenheid. Zoodra de straf voltrokken was, opende zich zijn gemoed voor degenen die boete deden. Maar des te onmeedoogender is hij voor degenen die gespaard werden. Zij zijn slechte vijgen, die men wegwerpt, de ballingen daarentegen goede, waarin Jahveh behagen schept [2]. Immers de achtergeblevenen waren nog niet verstandig geworden en wilden nog niet hooren. Nog vleide men zich met hoop. Binnen twee jaren, zoo werd er

mooie dochters: Duifje, Kassia en Blanketdoosje, die 140 jaren levens na zijn herstel, al deze onmogelijkheden zijn te kinderachtig, dan dat een geniaal man als schepper van dit meesterstuk zo zon hebben kunnen voortbrengen. M. é. w., proloog en epiloog passen niet bij het geheel, ademen een geheel anderen geest, verraden een ongeoefend schrijver en moeten dus als onecht worden beschouwd.

[1] Zie bijv. Matthes, I, CXXVII vgg. Kuenen, t. a. p.

[2] Hst. 24.

geleerd, zou aan deze ballingschap een einde komen, Jojakin met zijn lotgenooten wederkeeren en zouden de heilige vaten die uit den tempel geroofd waren, worden teruggebracht. De man, die deze troostrijke boodschap verkondigde, was zekere Hananja ben-Azur, een profeet die daardoor juist veel ingang vond bij het volk. Tegen hem neemt Jeremia het op en met nadruk verzet hij zich tegen zijn prediking. Niet binnen twee jaren, eerst na zeventig jaren, zoo roept hij, zou aan de ballingschap een einde komen! Als zij zich niet rustig hielden, dan zouden er nog meer worden weggevoerd, en in stede dat de geroofde heiligdommen teruggegeven werden, zou men de overgeblevene ook meevoeren. De gedragslijn, die men volgen moest, was dus aangewezen, meende hij: zich buigen onder 't juk en den koning van Babel ontzien. Om dit helder voor te stellen, verschijnt hij in 't openbaar met een juk op de schouders. Hananja echter neemt het van hem af, breekt het en zegt: Alzoo zal het juk van Nebukadrezar na twee jaren verbroken worden! Maar den volgenden dag, althans spoedig daarna, verschijnt Jeremia weder, nu met een ijzeren juk, dat niet gebroken kan worden, en houdt een strafrede tegen Hananja, wiens dood hij als aanstaande voorstelt. Met ontzetting verhaalden de vromen elkander later, dat de optimistische profeet werkelijk in dat jaar gestorven was.

In den geest van Hananja werkten ook onder de ballingen profeten als A'hab ben Kolaja, Zedekia ben Ma'aseja en Shema'ja de Ne'helamiet. Deze laatste was zelfs zoo ver gegaan, om den opperpriester Zefanja te Jeruzalem in een brief tegen Jeremia te waarschuwen, en hem aan te sporen dezen gevangen te nemen en het profeteeren te beletten. Men kan zich de verontwaardiging van den prikkelbaren profeet voorstellen, toen Zefanja hem dien brief

liet zien. Ook hij schrijft nu een brief aan de ballingen, door gezanten, die Zedekia de koning naar Babel afvaardigde, meegenomen, waarin Shema'ja gevloekt wordt, en waarin hij de weggevoerden waarschuwt, om niet naar A'hab en Zedekia te hooren, die door Nebukadrezar zullen worden verbrand. Zij moesten zich stilhouden in de stad waar zij woonden, zich daar uitbreiden en betere tijden afwachten [1].

Dit was de staatkunde van Jeremia in de droevige dagen, toen Jojakin weggevoerd was en Zedekia den troon had beklommen. Het was ook de raad, dien hij aan den koning gaf en dat pleit voor zijn staatkundigen blik. Men kan niet loochenen, dat die hoogst verstandig was. De uitkomst heeft bevestigd, dat hij goed had gezien. Zóó alleen kon nog gered worden, wat te redden was, niet door ontijdige en wanhopige pogingen om een vrijheid te verkrijgen, die de loop der gebeurtenissen hun van zelf hergeven zou. Daarom is Jeremia zoo hevig tegen de profeten en priesters, die het volk door bedrieglijke verwachtingen in beweging brengen. Daarom noemt hij hen huichelaars, die Jahveh's woord niet spreken. Hij is overtuigd, dat ze voor zijn volk slechts grooter onheil en verderf bereiden.

Ook den koning poogde Jeremia tot inzicht te brengen door ernstige vermaningen en door hem te wijzen op het lot der andere vorsten uit David's huis [2]. Maar te vergeefs. De partij van Jeremia's tegenstanders zegeviert, en op hun aandrang valt Zedekia van Babel af. De zwakke koning, die zijn raad gaarne zou hebben opgevolgd, dorst niet, uit vrees voor de vorsten die zijn ministerraad

---

[1] Jer. 29.

[2] Jer. 21, 11—22, 30.

uitmaakten, en de aanzienlijken, die hen steunden. Nu was Jeremia's staatkunde aangewezen. Had hij steeds de komst der Chaldeën en den ondergang des rijks voorspeld, nu die voorspelling, althans wat het eerste gedeelte betreft, vervuld werd, wenschte hij zooveel mogelijk de kwade gevolgen die daaruit konden voortspruiten af te wenden en het ergste te voorkomen. Hij smeekt Zedekia om zich in tijds over te geven. Zoover gaat hij, dat hij bij de laatste belegering van Jeruzalem door de Chaldeën het overloopen naar den vijand aanraadt.

Toen Nebukadrezar het beleg voor Jeruzalem, Lachis en Azeka geslagen had, werden de Judeërs vroom. De wet, reeds in 't Verbondsboek voorkomend en in de deuteronomische verzameling herhaald, dat men na zevenjarigen dienst zijn slaven moest vrijlaten, was nog nooit opgevolgd. Thans ging men daartoe over, onder den indruk van het dreigend gevaar. Zóó zou Jahveh wellicht verzoend worden. Zedekia zelf gaf het voorbeeld, en met groote plechtigheid verbonden zich koning, aanzienlijken en volk om hun slaven de vrijheid te hergeven. Weldra echter, toen het Hofra (Uahetpra) gelukt was een afleiding te bewerken en het chaldeesche leger het beleg opbrak, kwam men op het genomen besluit terug en maakte de vrijgelatenen weer tot slaven. Jeremia had den maatregel tijdens het beleg genomen niet ingegeven, maar goedgekeurd. Nu mocht hij niet zwijgen. Zulk een trouwbreuk moest streng bestraft worden. Hij verzekerde, dat Jahveh aan zwaard, honger en pest de vrijheid zou geven over hen, die de vrijheid aan hun dienaars hadden ontnomen. De strafrede was verdiend. Al het ellendige van deze vroomheid, die slechts voortsproot uit vrees, kwam hier helder aan het licht. Een volk, zoo oppervlakkig en lichtzinnig, en dat hetgeen

plechtig bezworen was verbrak zoodra het gevaar niet meer bestond, kon niet worden gered.

Het was Jeremia's zwaarste lijdenstijd. Zooals natuurlijk is, stond hij bloot aan den achterdocht van de heerschende partij, en werd hij voor een verspieder, althans voor een bondgenoot der vijanden gehouden. Toen hij de poort van Benjamin wilde uitgaan, werd hij door den wachtmeester gegrepen, onder verdenking van naar de Chaldeën te willen overloopen, en door de vorsten gevangen gezet. Zedekia bracht aanvankelijk in die gevangenschap wel eenige verzachting aan, maar weldra wachtte hem een erger lot. Toen hij tot overloopen naar den vijand begon aan te sporen, werd hij strenger gestraft en op last der vorsten, tegen wie de laffe koning niets vermocht, in een modderkuil geworpen, waarin hij ongetwijfeld had moeten omkomen, zoo niet een zwarte gesnedene, Ebed-melek, moediger dan de koning, doch met toestemming van dezen, den profeet uit den kuil had gehaald, die hem daarvoor met een profetie van zegen beloont. Nog eens laat Zedekia den profeet halen, en tracht deze hem te bewegen, om zich nog vrijwillig over te geven. Het is vruchteloos. De koning wil wel, maar hij durft niet. Hij vreest de bespotting der Joden, die tot de Chaldeën overgeloopen zijn. Bitter teleurgesteld ziet Jeremia den ongelukkigen vorst zijn rampzalig lot tegemoet gaan. Hij heeft mededoogen met hem. De strenge, onverbiddelijke verkondiger van onheil en straf is welwillend voor den weifelenden monarch. Hij belooft hem zelfs, op zijn verzoek, aan de vorsten niets van dit gesprek te verraden.

Men valle den profeet niet te hard om deze vermeende zwakheid. Dat hij wraak roept over zijn vijanden, zegen aan zijn beschermers toezegt en zacht is voor degenen

die hem welwillendheid bewijzen, is ten deele een gevolg van zijn profetisch bewustzijn dat hem in zijn vijanden en vrienden die van Jahveh deed zien, ten deele zeer natuurlijk. Ieder blijk van genegenheid moest den vervolgden en miskenden man diep treffen, te dieper naarmate hij meer een voorwerp van vernedering was.

Zoo naderde met rassche schreden het einde. Dat de Chaldeërs ten laatste overwinnen moesten was niet twijfelachtig. Door een bres drong het vijandelijk leger de stad binnen en nam haar in. Zedekia bleef tot het laatste toe zichzelven gelijk. In plaats van te sterven op zijn post nam hij de vlucht, werd bij Jericho achterhaald, zag zijn zonen nog voor zijn aangezicht afmaken en werd toen, met uitgestoken oogen, in ballingschap weggevoerd. Babel strafte niet ten halve, maar had van Assur geleerd dit met uitgezochte wreedheid te doen. Stad en tempel werden aan de vlammen prijsgegeven, en het grootste deel des volks weggeleid. Over de weinige achtergeblevenen werd Gedalja tot landvoogd aangesteld en Jeremia, wien de keus was gelaten, verkoos in het vaderland te blijven. Hoe de al te goed vertrouwende Gedalja door een handlanger van Baälis, den koning van Ammon, gedood werd, en de overbleven Judeërs toen, uit vrees voor Babel's straf en tegen Jeremia's profetie in, besloten naar Egypte de wijk te nemen en hem, zijns ondanks, medevoerden, kan hier niet uitvoerig worden verhaald.

Het einde van Jeremia's leven is bitterheid geweest. Ook in Egypte zette hij zijn sombere voorspellingen voort. Meenden zij daar veilig te zijn voor Nedukadrezar, weldra zou deze ook Egypte tuchtigen en dan zeker de Joden niet sparen! Zoo leerde hij. Maar men sloeg ook daar zijn woorden in den wind. Zelfs keerde men die tegen hem en zeide spottend, dat hij gelijk had. Zij hadden dwaas

gehandeld, maar juist in omgekeerden zin, dan hij bedoelde. Toen zij nog aan de hemelkoningin hun offeranden brachten, toen hadden zij voorspoed genoten, maar sedert zij aan Jahveh getrouw waren geworden, hadden zij niets dan ellende ondervonden. Daarom vatten zij den dienst van de hemelsche Meleket weder op, en verklaarden dien niet te zullen prijsgeven. Dat is het laatste wat wij van hem vernemen. Indien hij in sombere wanhoop gestorven ware, het zou niemand kunnen verwonderen. Maar tot den einde toe bleef hij vertrouwen. In weerwil van vele teleurstellingen en van de hardnekkigheid des volks, hield hij vast aan het geloof dat Juda niet zou worden vernietigd, maar dat uit de babylonische ballingen een nieuw volk zou worden opgebouwd. Zoo zeker was hij van die verwachting, dat hij in den tijd, toen de Chaldeën reeds in het land waren en Jeruzalem belegerden, van zijn bloedverwant Hanameël ben Sallum te Anatôt een stuk gronds kocht en dezen koop onder getuigen plechtig bezegelen liet, ten bewijze dat hij zeker een wederkomst des volks verwachtte. Nog na den val van Jeruzalem spreekt hij dit vertrouwen duidelijk uit [1], en wel op zeer idealistische wijs. Israël en Juda beiden zullen wederkeeren en onder een Davidszoon een nieuw volk uitmaken, terwijl hun onderdrukkers gestraft worden. Zij zullen Jahveh's volk en Hij hun tot een god zijn, Hij, die Israël een vader en wiens eerstgeborene Efraïm is. Dan zal er vreugde en overvloed zijn in het land. Een nieuw verbond zal hij met Israël maken — en hier verheft zich de profeet tot het toppunt van godsdienstige inspiratie en idealisme — een verbond geheel anders dan het oude, waarbij de wet niet op steenen tafels maar in

[1] Hst 30 en 31.

de harten zal worden geschreven, en de godskennis zoo algemeen zal worden verbreid, dat men geen leering meer zal behoeven. In dit vertrouwen op de herstelling, de onvergankelijkheid, de geestelijke wedergeboorte zijner natie is Jeremia gestorven. Zijn verwachting is gebleken niet ijdel te zijn.

Jeremia was een man van zijn tijd en volk, en ook een profeet moet als zoodanig worden beoordeeld. Wat in hem aantrekt is voorzeker niet zijn zeer prikkelbaar zelfgevoel, zijn wraakzucht tegenover zijn vijanden. Vermoeiend zijn de eentonige aankondigingen van „honger pest en zwaard,” waarvan zijn profetieën overvloeien, overdreven de sombere schilderingen van den toestand zijns volks en zijn hooggespannen verwachtingen omtrent de toekomst. Met zijn dogme, dat trouw aan Jahveh met zegeningen beloond, ontrouw met onheilen bestraft wordt, een leerstuk dat hij met zijn land- en rasgenooten gemeen heeft, doch waarvan een heldere beschouwing der gebeurtenissen hem had kunnen genezen, kunnen wij ons niet vereenigen. Zijn aansporing om naar den vijand over te loopen, komt ons voor 't minst zonderling voor. Ook is hij als schrijver en dichter door menig ander in Israël verre overtroffen. Maar het is onmogelijk geen eerbied te gevoelen voor deze groote, meest tragische figuur van het Oude Verbond. Een der edelsten onder de profeten, heeft hij meer dan een hunner geleden voor de goede zaak. Zijn onkreukbare eerlijkheid, zijn vastheid van overtuiging en karakter, zijn onwankelbare trouw aan zijn volk, dat hem miskent, doch dat hij innig liefheeft, zijn vurige hoop op de wedergeboorte zijner natie verdienen bewondering. En dat te meer, omdat hij een man is van diep, van bijna week gevoel, wien niets zwaarder valt dan altijd onheil te

moeten profeteeren, die veel gelukkiger zijn zou als hij van vrede mocht spreken, die dikwijls wenscht, dat zijn hoofd water ware, om de rampen zijn volks te kunnen beweenen, ja, die zou willen dat hij nooit geboren ware. Toch ontbreekt het hem niet aan zedelijken moed en hij vreest vervolging noch dood, hij vreest niet, wat voor een eerlijk man en waar patriot erger is dan dit: voor een landverrader gehouden te worden, waar het geldt zijn overtuiging, voor hem het Godswoord, de goddelijke waarheid, uit te spreken.

Tot de beschouwing, dat de ware godsdienst slechts door geestelijke middelen zegeviert, heeft hij zich nog niet kunnen opheffen; hij verbindt die zegepraal nog steeds met Israël's uiterlijke heerschappij. Maar hij is er zeer nabij aan gekomen; hij houdt zich, met een enkele uitzondering, vrij van formalisme en stelt de zedenwet boven de geschrevene. Daarbij is hij, hoewel een idealist, niet onpraktisch. Toen hij bespeurde, dat zijn volk in de ongelijke worsteling met het overmachtige Chaldea moest te gronde gaan, trachtte hij het daarvan af te houden en de oogen voor den waren toestand te openen. Hij zou liever dan iemand gezien hebben, dat zijn voorspellingen, die toch alle slechts voorwaardelijk waren, niet vervuld werden. „Amen" zegt hij op de hoopvolle verwachtingen van Hananja; „mocht het zoo zijn!" Maar omdat hij doorziet dat zij bedriegelijk waren, moest hij ze weerspreken. Zijn dubbelzinnige houding tijdens het beleg moet daaruit verklaard worden. Hij zag nog slechts redding in een spoedig einde, en daarin, dat zooveel mogelijk Jahveh-vereerders gespaard werden. Daarom handelde hij juist omgekeerd als Jesaja in de dagen van Hizkia, maar de veranderde omstandigheden wettigden die handelwijs en de uitkomst rechtvaardigde haar. Van niets anders verwachtte hij nog

heil, dan daarvan, dat het volk, onverbeterlijk en hardnekkig, door een geheele wegvoering gezift, gezuiverd en als herboren werd. Het was op die wijze alleen van zijn afgodische praktijken, die het zelfs in Egypte nog aankleefden, te genezen. Zoo en niet anders kon het zijn wereldhistorische roeping vervullen. Dit levendig gevoeld, dit gezien te hebben met helderen blik, en deze overtuiging, hoe treurigen schijn zij ook op hem laadde, getrouw te zijn gebleven, haar met de teederste liefde voor zijn volk en de grootste zelfverzaking gestand te hebben gedaan in een leven van beproeving, geeft Jeremia aanspraak op onsterfelijke eer. Indien iemand, dan heeft hij het beste deel van zijn volk voor ondergang, voor versmelting onder andere natiën bewaard. De herleving van Israël en de terugkeer uit de ballingschap zijn hoofdzakelijk het werk van den man, die Ezekiël en hoogstwaarschijnlijk ook den tweeden Jesaja bezielde.

Liever had hij het anders gezien. Hij zou gewenscht hebben, dat hetzelfde door onderwerping en stil afwachten had kunnen bereikt worden. Maar toen het bleek dat de roes niet was weg te nemen, dat de dwerg zich met den reus wou meten, toen heeft hij al gedaan wat hij konde om het onvermijdelijk einde te verhaasten; doch tot het laatste toe is hij bij zijn ondankbaar volk gebleven, en de gunsten van den overwinnaar heeft hij versmaad. Jeremia heeft de roeping van zijn volk en tijd begrepen, en in vormen, die de onze niet meer zijn, een wijze staatkunde aangeraden. 't Gold hier geen opstand tegen onderdrukking; men kon in Juda ook onder de oppermacht der Chaldeën gelukkig leven. Indien men slechts schatting en hulde wilde brengen, behield men tempel, eeredienst, koning en wetten, voorvaderlijke inzettingen en een ruime mate van vrijheid. Ware 't oogenblik gunstig

geweest en wijs gekozen, niets gewettigder dan een poging om de zelfstandigheid des volks te herwinnen. Maar het meerdere, ja, alles op te offeren en een zelfmoord te begaan, alleen om van een betrekkelijk geringen last ontheven te worden, dat was Don-quichotterie, nobele waanzin uit zelfverblinding geboren, en het is daartegen dat hij zoo krachtig geijverd heeft. Ik aarzel niet Jeremia het verhevenst profetisch karakter te noemen, den grootsten zoon van Israël vóór de ballingschap, de schoonste type van den echten, hervormden Jahvist.

De grootheid van Jeremia komt nog beter uit, wanneer hij vergeleken wordt met de gelijktijdige profeten, die over 't geheel eenstemmig met hem dachten. Terwijl Hananja aan een volledige vernedering van Juda door de Chaldeën niet gelooven kon, stonden Uria ben Shema'ja, Habakuk (Habaqûq) en Zakarja, zijn tijdgenooten, nader bij Jeremia en mogen als zijn geestverwanten worden aangemerkt. Habakuk is evenzeer overtuigd, dat Juda, voor zijn zonden, voor zijn schennis der wet vooral, een vreeselijk vonnis verdiend heeft, en dat dit door de Chaldeën zal worden voltrokken. Maar zijn dogmatiek verhindert hem te gelooven, dat de zege der Chaldeërs volledig zal zijn. Immers, de Chaldeër, de afgodendienaar, is toch nog minder rechtvaardig dan de Judeër, en zijn straf zal dus zwaarder zijn dan die van Jahveh's uitverkoren volk. Daarom durft hij nog tot vertrouwen aansporen, en verwacht hij met zekerheid Jahveh's verschijning onder zijn volk, om zijn vijanden te vernietigen. Veel fantastischer, haast zeide ik dweepzieker, zijn de verwachtingen van den Zakarja, van wien Hst. 12—14 uit het profetisch boek Zakarja afkomstig zijn. Hij schijnt geen burger der hoofdstad,

maar een landbewoner geweest te zijn [1]. Ook hij verwacht dat Jeruzalem en het volk fel gekastijd zullen worden. Al de omliggende volken zullen op de hoofdstad aanrukken, maar de inwoners door Jahveh gesterkt vernietigen hen. Dan daalt de goddelijke geest op David's huis en de stad neder, alle zonden worden vergeven en afgoderij en valsch profetisme worden uitgeroeid. Een ander maal verkondigt hij, dat twee derden van het volk ten onder gaan zullen, maar dat een derde zal behouden en gelouterd worden. Dan zullen betere tijden aanbreken, de heidenen zullen bestraft worden, en die van hen overblijven aan het Loofhuttenfeest deel nemen, dat dan te Jeruzalem zal worden gevierd. Blijven zij achter dan wordt hun de vruchtbare regen onthouden; de Egyptenaars, voor wie dit geen bestraffing zijn zou, worden in dat geval natuurlijk op andere wijze bezocht.

Men ziet tot welke overspannen verwachtingen deze treurige dagen in Israël aanleiding gaven; het is de hoop der vertwijfeling; dat het Godsvolk verdelgd zou worden, dat kon men zich niet voorstellen. Maar men moest een Jeremia zijn, om tegelijk aan een tijdelijken ondergang der natie en haar toekomstige herstelling te durven gelooven. Die zulk een ruimen blik niet bezaten als hij, moesten zich met stoute, maar wilde fantazieën troosten, die geen wortel hadden in de werkelijkheid.

In dienzelfden geest leerde 'Obadja, die gewoonlijk als een tijdgenoot van Jeremia beschouwd wordt [2]. Hij stelde zich voor, dat Jakob en Jozef, dat is Juda en Efraïm, Ezau, dat is Edom, als een vuur zouden verteren,

[1] Kuenen, *HKO.*, II, 386 vg.

[2] Met het oog op Sefarad, Sparda in Klein-Azië, in vs. 20 genoemd, is dit toch altijd twijfelachtig.

dat deze beide deelen van Israël dan in het bezit van hun vorig gebied hersteld zouden worden, ja zelfs met Edom ook Filistea en een deel van Fenicië zouden heroveren en beheerschen, waarna Zion het toevluchtsoord voor alle ongelukkigen zou worden. Als men daarmee de profetieën van Jeremia tegen Edom [1] vergelijkt, die wel en terecht verwacht dat de adelaar Nebukadrezar Israël's verraderlijken nabuur zal bestraffen, maar niet dat de Joden daartoe zelven in staat zouden zijn, dan wordt het onderscheid tusschen welgegronde en hersenschimmige verwachtingen, tusschen een trouwhartig dweper en een groot profeet, duidelijk.

Mijn geschiedenis van Israël's godsdienst neemt hier een einde. Ook de ballingschap, de vorming van den nieuwen priesterstaat onder Ezra en de wording des Christendoms behooren tot de ontwikkeling van den joodschen godsdienst; het tweede, de priesterstaat, als zichtbare verwezenlijking van de denkbeelden der profeten, — armelijk realisme na zoo hooge idealen! — het derde, de wording des Christendoms, als de voltooiing van het Mozaïsme en zijn afsluiting tevens, het eerste, de ballingschap, als voorbereiding van beide. Doch voor het doel dat ik mij heb voorgesteld, de vergelijkende geschiedenis der oude godsdiensten, behoef ik niet verder te gaan. Daartoe was slechts noodig aan te toonen, hoe, voornamelijk door den invloed van groote godsdienstige karakters en van de bijzondere lotgevallen des volks, uit een godsdienst, oorspronkelijk van dezelfde soort als die der verwante natiën en natuurgodsdienst als deze, zich van lieverlede een nationale godsdienst gevormd heeft, die in diepte, verhevenheid, geestelijke voorstelling, reinheid, alle andere

[1] Jer. 49, 7--22.

overtreft, zonder daarom ooit de sporen van zijn afkomst te verliezen of zijn karakter geheel te verzaken [1]. Die nationale godsdienst bereikt in den grootschen persoon van Jeremia zijn toppunt.

Ezekiël, de priester-profeet, die den weg baande tot de priesterlijke wetgeving, na de ballingschap in Babel ontstaan en door Ezra in praktijk gebracht, is de vader van dat tijdperk, waarin het Jahvisme, oorspronkelijk een van Israël's godsvereeringen, doch die langzamerhand al wat goeds en blijvends in de anderen te vinden was in zich had opgenomen, op eenigszins kunstmatige wijze wordt hersteld. In dit tijdperk, waarin het Jahvisme een zelfde faze doorloopt als het Pârzisme onder de Sâsâniden en dat ook eenige overeenkomst heeft met hetgeen voor het Buddhisme de eerste eeuwen na zijn stichting waren, worden de kiemen eener wereld-religie, die het Mozaïsme der profeten bevatte, als 't ware zorgvuldig in de aarde gelegd en het lichaam gebalsemd en gezwachteld, om straks, van de enge windselen ontdaan, verheerlijkt te herrijzen. De babylonische Jesaja en zijn geestverwanten volgden een andere richting, die aanvankelijk zonder vrucht bleef, uitgenomen deze, dat hun profetieën medewerkten tot verlevendiging van de hoop der ballingen en opwekking van het nationaal godsdienstig bewustzijn. De eerstgenoemde vooral, met zijn lijdenden dienstknecht Gods, beproefd ter wille van 't geheele volk, persoonsverbeelding van de vrome kern der natie, met zijn voorstelling van dit trouwe Israël als door Jahveh verkoren en bestemd om de verbreider zijner vereering onder de andere natiën der wereld te zijn, met zijn diep-zedelijke, univerzalistische gedachten, blijkbaar in zijn tijd niet recht verstaan en gedurende

[1] In het volgend hoofdstuk zal dit nader worden toegelicht.

de eeuwen die volgden vergeten, is de eerste voorbode van het Christendom, gelijk zijn profetieën dan ook door de eerste Christenen, al wisten zij hem van den ouden Jesaja niet te onderscheiden, bij voorkeur gebruikt worden. Zijn Jahveh, de eenige, is niet als zoodanig meer dan die der vroegere profeten, want ook Jeremia, om slechts dezen te noemen, stelt Jahveh tegenover de andere goden als den waarachtige tegenover ijdelheden; slechts geeft hetgeen hij in Babel gezien heeft hem aanleiding om dat onderscheid scherper te doen uitkomen, en 't valt niet te ontkennen dat zijn godsbegrip verhevener is dan dat zijner voorgangers. Toch bevatten zijn profetieën slechts de kiemen van een wereldgodsdienst; zijn universalisme, hoewel krachtiger uitgesproken, gaat niet verder dan dat van een Jeremia en anderen: het is nog altijd niet anders dan de algemeene wereldheerschappij van Jahveh, Israël's God; het is de hoofdgedachte der mesopotamische godsdiensten, de theokratie, in haar hoogste macht, doch ook als zoodanig steeds de verwachting van de algemeene verbreiding eener bijzondere godsvereering; het is — men vergunne mij de uitdrukking — een particularistisch universalisme. De groote schrede: losmaking van het nationale, moest nog gedaan worden, en daartoe was een lange voorbereiding noodig, daartoe was de tijd nog niet rijp [1].

Wat na hem volgt is minder nog verval dan versteening van het oude en langzame wording van het nieuwe, een rijpen van de vrucht, die het Mozaïsme voor de geheele menschheid zou afwerpen. In de periode die tusschen de ballingschap en de eerste eeuw onzer jaartelling

[1] Men zie over de profeten der ballingschap vooral het 1e Hoofdstuk van Kuenen's 2e deel.

verloopt, levert Israël niets waarlijk nieuws en oorspronkelijks op. Het priesterdom gaat voort de wet uit te breiden in denzelfden geest, waarin men dat reeds in de laatste tijden der ballingschap begonnen was, maar het blijven voor een deel onpraktische en nooit uitgevoerde wetten. Het profetisme verstomt en wordt door de Schriftgeleerdheid vervangen, vrije ingeving door doode teksten. De strijd met de grieksch-syrische overheersching, belangrijk en dramatisch, is een epizode, geen nieuwe, hoogere ontwikkeling van Israël's godsdienst Het geldt de handhaving van het oude, en het boek Daniël is alleen nieuw van vorm, maar zijn theokratische ideeën zijn slechts een zwakke weergalm van die der oude profeten. De godsdienstige toestand van Israël na de ballingschap is belangrijk voor de kennis van de wording des Christendoms, maar levert voor de vergelijking van den mozaïschen godsdienst met andere geen nieuwe gezichtspunten op. Vreemde bestanddeelen, chaldeeuwsche en perzische overleveringen en leerstukken, worden opgenomen, geduld, gekweekt, als rechtzinnig verkondigd. Dat reeds toont aan dat men in een periode verkeert, die aan de stichting van een wereldgodsdienst voorafgaat. Eerst met Johannes verheft zich de stem der profetie weder, doch hij is ook „het begin des Evangelies." En hij wordt onmiddellijk gevolgd door hem, die, ja, uit Israël afkomstig en wiens Evangelie in joodsche vormen gehuld, doch die vóór alles mensch was. In hem vereenigt zich alles wat Israël heerlijks en blijvends heeft voortgebracht, doch van het bijzondere, het niet-algemeen-menschelijke ontdaan. Hij is geen profeet, geen priester, geen wijze; hij is in zekeren zin dat alles tegelijk. Hij sprak met profetische bezieling, doch zonder zich ooit op goddelijke ingevingen te beroepen of zijn woord voor Gods eigen woord uit te geven,

en in den spreekvorm van de wijzen het liefst. Hij, de groote, echt-menschelijke, univerzalistische wijze, verwierp de theokratie nochtans niet, maar zuiverde haar van al het tijdelijke en goot de gedachte, waarvan Israël tot nogtoe geleefd had, over in een vorm die haar voor de gansche menschheid geschikt maakte. En wel mocht hem een joodsch-christelijk schrijver den grooten Hoogepriester noemen, want zeker was hij het in dien zin, dat hij zelf tot het binnenste heiligdom van den godsdienst inging en het voor allen openstelde, door de liefde tot God als zijn beginsel en wezen, de liefde tot de menschen als zijn beoefening voor te stellen, die tevens de hoogste wijsheid is

---

HOOFDSTUK XVI.

KARAKTERISTIEK.

De mozaïsche godsdienst, gelijk het nationaal-israëlietisch Jahvisme naar mijn inzien nog steeds mag genoemd worden, al heeft het slechts zijn oorsprong en niet zijn hoogere ontwikkeling aan Mozes te danken, behoort zonder eenigen twijfel tot de godsdienstfamilie, waarover dit Boek handelt, de semietische of mesopotamische. Heeft hij van al de oude godsdiensten die daartoe gerekend moeten worden den hoogsten trap van ontwikkeling bereikt, hij valt geheel binnen den kring waarin zij zich bewegen. De twee hoofdtrekken waardoor de godsdiensten dezer familie zich kenmerken, vertoonen zich ook hier zeer duidelijk: de godsdienstleer is overwegend symbolisch [1] en de kerkelijke inrichting, gelijk de geheele voorstelling van de betrekking tusschen den nationalen god en zijn volk, theokratisch.

De nationale godsdienst van Israël is het mythologische standpunt te boven en het eigenlijk dogmatische nog niet ingetreden. Sporen, dat hij het eerstgenoemde eenmaal

---

[1] Ik spreek hier alleen van de godsdienstleer, niet van de godsdienstige gebruiken. In den eerdienst is het symbolisme algemeen en niet het kenmerk van een bijzondere godsdienstfamilie.

heeft ingenomen, evenzeer als bewijzen dat hij de grenzen van het laatstgenoemde genaderd is, zijn in de oorkonden van het O. T. gemakkelijk te vinden. Maar de mythen, die niet op Jahveh betrekking hadden, zijn met de goddelijke wezens van wie ze verhaald werden op aarde afgedaald; deze zijn in historische personen en gene in geschiedenis omgeschapen. De mythen waarin Jahveh zelf de hoofdrol vervult zijn òf met de vroegste geschiedenis van het menschelijk geslacht en de israëlietische aartsvaders samengeweven, òf reeds symbolische voorstellingen geworden, òf zij bepalen zich tot enkele op zichzelf staande dichterlijke en profetische ficties. Dogmen zijn reeds aanwezig, gelijk dat trouwens in zuiver of overwegend mythologische godsdiensten reeds het geval is, maar zij verkeeren nog in vloeibaren staat; zij zijn nog niet tot een stelsel vereenigd; zij voeren nog geen heerschappij als de wettige kerkleer, waarvan de geloovige niet afwijken mag.

Het onderzoek naar het karakter, den inhoud en den oorsprong der mythen, die men in de aloude overleveringen van Israël verwerkt heeft, is nog niet gesloten, maar is van het hoogste belang. Hier slechts dit weinige, tot toelichting van het zoo even gezegde. Dat in die oude overleveringen veel uit de mythologie van andere volken is overgenomen, lijdt geen twijfel. De mythe van den door de godheid verijdelden torenbouw te Babel kan slechts in Mesopotamië zijn oorsprong hebben, en men vermoedt zelfs dat hij op een monument van Nebukadrezar vermeld wordt. Zoo behoort ook hoogstwaarschijnlijk de zontvloedsmythe in Mesopotamië t'huis; althans ook daar wordt hij aangetroffen in mythischer en dus ouder gedaante. Er bestaat echter volstrekt geen reden om hier aan rechtstreeksche overneming te denken. Vóór de ves-

tiging van de Israëlieten in Kanaän, moet zich, blijkens de namen Sinaï, Nebo, Dagon, Jahu, de heerschappij van den babylonischen geest reeds tot het verre Westen van Azië hebben uitgestrekt, en de mythen van torenbouw en zontvloed kunnen dus door de Israëlieten wel van de Kanaäneërs zijn overgenomen, lang voordat zij zelven nog met Babyloniërs in aanraking kwamen. Zonder eenigen twijfel ontleenden zij aan de Kanaäneërs den mythe van Simson, den zonneheld; het tooneel van diens wonderdaden ligt in de nabijheid van Betshemesh, de zonnestad. Vóór-israëlietisch en van de oude bewoners des lands overgenomen schijnen ook de verhalen omtrent de aartsvaders, waarvan de voornaamste punten, zooals het bezoek der drie goden bij Abram, zijn offerande, in de fenicische mythologie door El zelf volbracht, Jakob's strijd met Jahveh en met zijn broeder Esau, die ook in fenisische sagen zijn parallel heeft, tot de oudste en gedeeltelijk tot de meest verbreide mythische scheppingen behooren. De scheppings- en paradijsverhalen houdt men dikwijls, op grond van zeer merkwaardige overeenkomsten, voor eenvoudig van de Perzen nagevolgd. Het tegendeel, ofschoon even onwaarschijnlijk, zou echter veeleer mogelijk zijn. Het is zoo goed als zeker dat de jahvistische scheppings- en paradijsverhalen in Gen. 2 volg., die juist met de perzische in zoo menig opzicht samenstemmen, reeds in de 8e ceuw vóór C. neergeschreven waren, alzoo in een tijd toen van perzischen invloed in Israël nog geen sprake kon zijn. Oorspronkelijk israëlietisch kan de mythe niet wezen, want de aardrijkskundige bepalingen die daarin voorkomen, wijzen naar het Oosten. Welke rivieren ook met Gihon en Pishon bedoeld zijn, Hiddekel en Frat zijn overbekend en geen andere dan Tigris en Eufraat. Maar nu is uit de assyrische opschriften gebleken, dat

de perzische volken in de 8e eeuw nog niet zoover naar het Westen waren doorgedrongen en vóór dien tijd slechts een klein, noord-oostelijk deel van Medië in bezit hadden genomen [1]. Van hen kan de mythe dus niet afkomstig zijn. Waarschijnlijk moet hij, evenals de zontvloedsmythe en die van den babelschen torenbouw, tot de mesopotamische gerekend worden [2]. Maar even waarschijnlijk is het, dat hij dan tot dat gedeelte der mesopotamische mythologie moet gerekend worden, wat daar het arische element vertegenwoordigt.

---

[1] F. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I, 19 vgg.

[2] Daarmede vervalt de onderstelling die ik vroeger: *De Godsdienst van Zarathustra*, 281 vgg. 302 vgg. gewaagd had. De uitkomsten der Assyriologie met betrekking tot Medië waren toen nog onbekend. Op andere gronden heeft Kuenen, I, 253 vg. mijn hypotheze bestreden, ofschoon ook hij toestemt dat do mythe buiten Kanaän moet ontstaan zijn en niet na de ballingschap door de Israëlieten is overgenomen. Ik verklaarde de overeenkomst tusschen de mythen omtrent den oorsprong van 't menschelijk geslacht bij Perzen en Israëllers uit een vroeger samenwonen van beiden. Het blijkt thans, dat al hetgeen omtrent dien oorspreng in den Bundehesh voorkomt ook niet oorspronkelijk perzisch kan zijn. Niettemin blijven er in de paradijssage van Genesis nog zooveel bijzonderheden over, die aan zuiver arische mythologie herinneren (Schwartz, *Ursprung der Mythologie*, 283 vg.), nam. de appelboom, de boom des levens, de slang, de kerubs enz., dat hier nog altijd een vraagstuk op te lossen blijft. Kerubs en Serafs behooren tot de echte jahvistische mythologie, en hun namen, althans die der eerstgeneemden, zijn, zooals wij zagen, slechts uit een arische taal af te leiden. Ook de voorstelling van Jahveh komt met die der arische dondergoden volkomen overeen. Vgl. Schwartz, t. a p. 279 vgg. Het vermoeden blijft dus altijd gewettigd, dat Jahveh, in zijn oorspronkelijken niet-mozaïschen vorm, een door Aryers en Semieten gemeenschappelijk vereerde godheid is geweest, al moet de vorm waarin ik dat vermoeden vroeger heb voorgedragen noodwendig herzien worden. Over de oudste betrekkingen tusschen Eraniërs en Semioten zie men thans nog Spiegel, *Eranische Alterthumskunde*, I, 446 vgg.

Al deze mythen nu zijn bij de Jahvisten, althans in de oorkonden die wij bezitten, schoone godsdienstig-zedelijke verhalen geworden, waarvan het tooneel op aarde geplaatst wordt. De paradijsgeschiedenis strekke ten voorbeeld. Er kan geen twijfel aan zijn, dat de schoone hof Eden met den boom des levens en de Kerubîm die hem bewaken, de plaats waar de bronnen der groote rivieren gevonden worden en Jahveh zelf woont, in den oorspronkelijken mythe de hemel zelf is. Adam, die werkelijk niet verschilt van Edom, naar wien de Edomieten zich noemden, en Kaïn, naar wien wellicht de Kenieten heeten, zijn, ofschoon de eerste menschen geworden, aanvankelijk evenzeer godheden geweest als de perzische paradijsbewoner Yima en de arische stamvader Manu, en Enosh, de zoon van Set, is de eerste eigenlijke mensch. Ook van Yima wordt verhaald, dat hij zich door een overtreding de straf van Ahuramazda op den hals haalde. Zichtbare goden die door den hemelgod in toorn uit zijn rijk verdreven worden, om in lagere sferen hun bestaan voort te zetten, komen in de meeste mythologieën voor. Dit is nog een zuivere natuurmythe, want de god wien dit lot treft is òf de bliksem, de hemelsche vuurgod, Hefaestos, òf de zonnegod Apollo, òf een andere hun verwante godheid. Adam, de roode, en Kaïn, de lans of de smid, die zeker eerst in de latere voorstelling tot vader en zoon gemaakt zijn, zijn van dezelfde soort als de genoemde goden.

Van dezen natuurmythe echter heeft het mozaïsche Jahvisme een mythisch verhaal met zedelijke strekking, een sage gemaakt, die den oorsprong van zonde en dood moest verklaren. De hof Eden is op aarde geplaatst. Adam is de protoplast geworden, Kaïn de stamvader van een der groote afdeelingen van het menschelijk geslacht. De oude mythologie was voor den jahvistischen wijze slechts

de stof, waaruit hij waarschuwende leering voor het nageslacht putte en waarin hij tevens zijn zedelijke en godsdienstige bespiegelingen hulde. Het zou te lang zijn, dit van al de andere in het O. T. verwerkte mythen eveneens aan te toonen.

Ook de verhevene voorstelling die de profeten van Jahveh's heerlijkheid en zedelijke eigenschappen geven, rust op natuurmythen. Reeds in de vorige bladzijden had ik menigmaal gelegenheid te doen zien, dat Jahveh een dondergod is, m. a. w. een god in wien zich al wat het eigenlijke leven des hemels uitmaakte vereenigde, de hoogste der natuurgoden. Geen enkele van de trekken waarmee andere mythologieën haar dondergoden afmalen, ontbreekt in het beeld dat de hebreeuwsche schrijvers van hun nationalen god teekenen. Zelfs in de vizioenen van de latere profeten, zooals Jesaja en Ezekiël [1]), is het karakter van Jahveh als dondergod onmiskenbaar. Sommige psalmen zijn in dit opzicht zeer leerzaam. Zoo bijvoorbeeld de 18e, waar het heet, dat damp uitgaat van zijn neus en vuur van zijn mond, of waar gezegd wordt, dat hij in zwarte dichte wolken verborgen is, en de 7e, waar sprake is van zijn boog, waarop hij doodelijke pijlen legt om te verderven. Soms zou men meenen, dat de tijd der mythenvorming ook voor de jongere profeten en dichters nog niet voorbij was. Men denke aan de schildering van den raad Gods in den hemel in de Inleiding van Job en in de profetie van Mika aan A'hab's hof, of aan de verpersoonlijking der wijsheid in de Spreuken. Zelfs de reeds genoemde vizioenen, waarin de profeten Jesaja, Jeremia, Ezekiël hun roeping verhalen, zijn wezenlijk niet anders dan mythen, want voor hen, althans voor de beide eersten, waren zij werkelijkheid, geen zinnebeeldige inkleeding

[1]) Jes. 6, 1 vgg. Ezek. 1, 4 vgg.

van 't geen in hun gemoedsleven had plaatsgegrepen. Maar men behoeft de beschrijving van die viziocnen slechts in te zien, om aanstonds te bespeuren, dat het symbolische hier reeds de overhand heeft: het aanroeren van Jesaja's mond met een kool van het hemelsch altaar en van Jeremia's mond met Jahveh's eigen hand, de amandeltwijg en de ziedende pot die aan dezen laatsten getoond worden, bewijzen dat voldingend. Het eerste is hun wijding tot bezielde sprekers, het tweede een verzinnelijking van den geest waarin de profeet moet arbeiden en van het onheil dat hij moet aankondigen. Vuur en licht, de bestendige attributen van Jahveh, uit zijn mythische voorstelling als dondergod overgenomen, zijn eveneens symbolen geworden van zijn goddelijke eigenschappen, zijn almacht, zijn verhevenheid, zijn heiligheid; symbolen niet naar onze nieuwere opvatting van dit woord trouwens, doch naar de beschouwing der oudheid en der minder ontwikkelden van onzen tijd, volgens welke de symbolische handeling het voertuig van het geestelijke, niet louter een teeken tot verduidelijking is, en er ook tusschen de zinnelijk waar te nemen openbaring van God en zijn wezen een noodwendig verband bestaat. Evenals bij de verwante volken is dan ook de plastische voorstelling van de godheid bij de Israëlieten symbolisch. Niet als een menschelijk wezen wordt Jahveh voorgesteld, maar 't zij als slang, 't zij als stierkalf, 't zij als de in zijn heilige ark verborgene. Ook de wezens die hem omringen, de Kerubîm en Serafîm, oorspronkelijk wonderdieren, gevleugelde griffioenen en slangen, later ten deele vermenschelijkt, zijn symbolische wezens geworden [1].

---

[1] Zie, behalve de boven aangehaalde plaats uit Schwartz, M. Duncker, *Gesch. des Alterthums*, I, 214 vgg. en vooral Kuenen, I, 48 vgg.

Dat de mozaïsche godsdienst, evenals al de andere mesopotamische, een theokratische is, zal wel nauwlijks bewijs van noode hebben. Nergens wordt het denkbeeld van Gods heerschappij zoo krachtig volgehouden als in Israël. Wat van Samuël's tegenzin om een koning aan te stellen verhaald wordt, mag historisch zijn of niet, het verhaal toont dat er vromen waren die het koningschap zoo niet als onvereenigbaar met, ten minste als een verbastering van de zuivere theokratie beschouwden. De eenig ware koning van Israël is Jahveh, die gelijk al de mesopotamische hoofdgoden wordt voorgesteld met al de eigenschappen van een oostersch heerscher, en genoemd met namen die zijn onbeperkte soevereiniteit of zijn groote macht aanduiden. Hem behoort alles, het eigendom en het leven van al zijn onderdanen waarover hij vrijelijk beschikt, het leven van mensch en dier, de aarde en hare volheid. Hij antwoordt niet van zijn daden. Hij doet al wat hem behaagt, en het past zijn dienstknecht niet te vragen maar te zwijgen. Goedertieren en genadig voor die hem dienen, is hij vreeselijk voor degenen die hem weerstreven, en die hem in zijn volk beleedigd hebben moeten verdelgd worden van de aarde. De oorlogen van Israël zijn met geen minderen nadruk de oorlogen van Jahveh, dan die van de Tiglat-pilezars en Sanheribs als de oorlogen van god Asur golden. Zelfs ging men hier verder in 't geloof. Was de Assyriër praktisch genoeg, om zich door zijn vertrouwen op Asur's macht en bescherming niet tot zorgeloosheid te laten verleiden maar zich geducht te wapenen, de israëlietische profeten verkondigden in allen ernst, dat geen paarden en wagenen noodig waren, dat Jahveh's hulp genoeg was, en de edele Josia werd het slachtoffer van dit onredelijk vertrouwen. De koning is de gezalfde van Jahveh, zijn stedehouder op aarde. Aan-

vankelijk, ja zelfs tot in zeer laten tijd toe, offert hij dus ook evenals de priesters en met hetzelfde recht, en vervult de waardigheid van Hoogepriester des volks in eigen persoon. De priesterschap tracht zich wel van lieverlede meer macht en invloed te verwerven en bezit ook een zekere zelfstandigheid, doch tot den val van beide rijken toe blijft zij zoowel in Israël als in Juda aan den koning onderdanig. De koning bouwt en onderhoudt de rijkstempels, en als hij groote schattingen moet opbrengen, berooft hij niet slechts zijn eigen paleis maar ook het heiligdom eigenmachtig van de kostbaarheden die 't versieren.

Maar het denkbeeld der godsregeering, dat aan alle mesopotamische godsdiensten ten grondslag ligt, heeft zich bij geen daarvan tot zulk een hoogte en zuiverheid ontwikkeld als bij Israël. Het had daar zijn voornaamst orgaan in de profeten en vond er zijn verhevenste uitdrukking in de messiaansche verwachtingen.

De meeste profeten van Israël, zelfs de grootste, hadden zich nog niet verheven boven het algemeen heerschende gevoelen, dat uiterlijk geluk of onheil aan godsvrucht of goddeloosheid ten nauwste verbonden zijn. Inderdaad vindt men dit leerstuk overal, schoon in zeer verschillenden vorm. In de theokratische godsdiensten neemt het dezen vorm aan: de trouwe vereering der nationale goden moet noodzakelijk voorspoed en zegen ten gevolge hebben, en alle lijden en onheil des volks is aan ongehoorzaamheid tegenover hen te danken. Dit dogme nu is ook in den regel het thema van de prediking der jahvistische profeten. Er lag een zekere waarheid in, want zoolang een volk aan zijn nationalen godsdienst trouw was, behield het zijn eigen karakter, zijn band van eenheid, zijn zelfbewustzijn, en ontwikkelde zoodoende een kracht, die zelfs machtigen vijanden eerbied inboezemde. Doch in zijn absolute op-

vatting was het onjuist, leidde het tot eenzijdige en bekrompen beoordeeling van toestanden en handelingen, wekte het verwachtingen op die niet verwezenlijkt konden worden en verzwakte het de goede zaak tot wier aanprijzing het dienen moest. Lang duurde het voordat men inzag, dat de algemeen aangekleefde leer niet opging. Dogmatische verzekeringen zijn zeer rekbaar, al strijden ze met de werkelijkheid. Bleef de zegen uit ook na een bekeering des volks tot Jahveh, dan heette het, of dat deze nog niet volkomen genoeg was geweest, of dat de oude zonde nog niet genoeg was bestraft. Lieten de gedreigde straffen zich wachten, zonder dat de godsdienstige toestand veranderd was, dan redde men zich met de verzekering van Gods lankmoedigheid en de bedreiging van zwaarder kastijding, zoo men nog langer hardnekkig bleef. Soms echter gingen de oogen open. Voorvallen zooals de dood van den vromen Josia brachten velen in angstigen twijfel. Het boek Job en enkele psalmen getuigen van die worsteling. Ja, de Judeërs, die na het vermoorden van Gedalja naar Egypte de wijk hadden genomen, voerden Jeremia stoutweg te gemoet: „Toen wij de Meleket des hemels nog dienden ging het ons goed; sedert wij Jahveh zijn begonnen te vereeren hebben wij niets dan onheilen en rampen ondervonden."

Niet minder eenzijdig dan de godsdienstleer der profeten was hun zedenleer. Niets deugde in hun schatting. Alles zag zwart. Wat niet specifiek godsdienstig was en aanleiding tot misbruiken gaf, onder anderen alle gezellig vermaak en de koophandel zelfs, werd door hen aanstonds en zonder voorbehoud veroordeeld. In hun eenzame overpeinzingen tot dweepzieken ijver opgewonden, zagen zij alles met donkere schaduwen bedekt en vatten zij de lichtpunten niet genoeg in het oog. Zij hadden het ge-

brek van alle boetpredikers, te weten dat zij het doel voorbijstreefden, en door hun overdreven klachten en beschuldigingen, die geen weerklank in de gewetens vonden, weinig uitwerking deden, meer verbitterden dan verbeterden. Hun woord veroorzaakte siddering en schrik, zelden bekeering,

Als woordvoerders en handhavers van Jahveh's alleenheerschappij, voerden de profeten een wakkeren strijd tegen den dienst van andere goden en tegen de afgoderij. Die strijd was in menig opzicht een strijd voor hetgeen menschelijk en zedelijk is, en verdient als zoodanig toejuiching. Er behoorde moed toe, om bijvoorbeeld een geliefkoosden en als heilig beschouwden eerdienst, het verbranden der eerstgeboren zonen voor den Melek des vuurs op het tofet, moord te noemen, en het zoo algemeen verbreide Fetisisme van de boomen en steenen-vereering in zijn onredelijkheid ten toon te stellen. Zij hebben dien moed gehad. Verdienstelijk waren de pogingen die zij aanwendden, om het Jahvisme te zuiveren van praktijken, oudtijds ook in Israël zoo gewoon en sinds lang in onbruik geraakt, doch nu weder op het voorbeeld van andere volken ingevoerd. Doch ook hier waren zij eenzijdig, en brachten door te veel te eischen of door gewelddadige onderdrukking van hetgeen zij afkeurden, niets blijvends tot stand. Dat zij allen beeldendienst als redelooze afgoderij brandmerkten, wat hij althans in Egypte, in Babel, in Fenicië en Kanaän niet meer was; vooral, dat zij hun Jahveh, hun schepping, tegenover de godsdienstige scheppingen der andere volken stelden, als de eenige waarheid tegenover ijdelheden, nietigheden, drekgoden, was onrechtvaardig en daarom gevaarlijk voor hun zaak. Het Jahvisme bezat het zuiverste godsbegrip der oudheid, — dat voelden zij terecht; ontwikkeld en voltooid moest het, krachtens een

nimmer falende wet, ten laatste de overhand behouden boven al zijn mededingers. Maar het was niet meer dan een godsbegrip. Jahveh was een opvatting van de godheid, zuiverder dan de voorstellingen die de verwante volken zich van het hoogste wezen vormden, maar die opvatting was daarvan noch in oorsprong, noch in soort onderscheiden, alleen in graad verschillend. Baäl-zebub, Melkart, Milkom, Kamos, Maruduk, Nabu en wie meer genoemd kunnen worden, waren geenszins ijdelheden. Het waren evengoed namen van den eenig waren, levenden God, al was ook de voorstelling die zich aan die namen verbond, minder rein en verheven dan die door den naam Jahveh bij zijn belijders werd opgewekt. Dat hebben de profeten niet ingezien, en hoewel de vereerders van al die goden het evenmin doorgrondden, zij voelden toch dat de goden die zij tot hiertoe hadden aangebeden geen ijdelheden waren, en gaven daarom aan de prediking der strenge Jahvisten niet aanstonds gehoor. De bittere ironie van den babylonischen Jesaja tegen den beeldendienst vindt haar verklaring in de hitte van den strijd, maar zij is niet rechtvaardig. Immers al giet de werkmeester het godsbeeld van dezelfde stof, waarvan ook ongewijde zaken worden vervaardigd, hetzelfde is met de heilige vaten des jeruzalemschen tempels, ja, met den tempel zelven het geval, die toch steeds de troon der heerlijkheid, der hoogheid van oudsher genoemd wordt, al is hij van geen anderen steen gemaakt dan elk bijzonder gebouw. Hier verloren deze stoute idealisten de macht van het idee uit het oog, en vergaten zij dat het ideaal een zaak heilig maakt, die dat op zichzelf nog niet is. Tot het denkbeeld van ontwikkeling, dat alleen rechtvaardig leert oordeelen over degenen die nog op een lager standpunt staan, en dat aanspoort om hen met zachte doch krachtige middelen

daartoe op te heffen, hebben zij het nog niet kunnen brengen. Zij stonden nog op het dogmatische standpunt, dat het godsbegrip met God-zelf verwart, een standpunt waarop trouwens de meeste christenen nog staan; het arische, wijsgeeriger denkbeeld, dat zich uitdrukt in de woorden van den Veda: »Zij noemen hem Indra, Mitra, Varuna, Agni; . . . . . datgene wat Een is noemen de wijzen op velerlei manieren; zij noemen het Agni, Yama, Mâtariçvan" [1]; en dat zich openbaart in de gewoonte der Grieken en der Romeinen om overal onder andere namen hun eigen goden weer te vinden, staat werkelijk hooger, omdat het billijker en meer met de waarheid overeenkomstig is. De israëlietische profeten, wanneer zij eens en in niet zeer verwijderde toekomst een algemeene heerschappij van Jahveh en tevens van Jahveh's volk verwachten, staan dus inderdaad nog op hetzelfde standpunt als de Assyriërs, toen zij het gebied van Asur hun koning uitbreidden met het zwaard. Hoe meer het tegenwoordige hen teleurstelde, met des te inniger hoop vestigden zij op de toekomst hun oog. De Messiaansche verwachting der mozaïsche profeten is werkelijk een vrucht van hetzelfde geloof, hetzelfde theokratische dogma, dat de groote koningen van Assur en Babel en de kleine koningen van Moab en Syrië, dat vroeger ook een Saul en David het zwaard deed aangorden tot uitbreiding van het gebied hunner goden. Zij is volkomen nationaal. Jahveh, Israël's god, zal dan door allen gehuldigd worden, Israël zal het heerschende volk, Jeruzalem de hoofdstad der wereld en een Davidszoon de koning der koningen zijn. In dit opzicht onderscheidt de ideale jahvistische theokratie zich niet van de theokratie zooals zij door de verwante volken werd opgevat, en kenmerkt de godsdienst waartoe zij be-

[1] Rigveda I, 164, 46.

hoorde zich daardoor als een echt-mesopotamische of semietische.

Maar wel vindt men hier dit denkbeeld in zijn hoogste ontwikkeling. Naarmate het ideaal verder van de verwezenlijking scheen, des te zuiverder en verhevener werd het. De heerschappij van Jahveh zou wel niet zonder bloed en krijg gesticht kunnen worden, maar zij zou toch de heerschappij van waarheid, recht en vrede zijn. Geen ark zou meer noodig wezen, want Jahveh zelf zou wonen in het midden zijns volks; geen tempel meer, want heel Jeruzalem zou een heilige stad, een godgewijde tempel zijn; geen wet meer, want de wet zou in de harten geschreven staan; geen priesters of profeten meer, want allen zouden Jahveh kennen van den kleinsten tot den grootsten en zijn geest zou over iedereen worden uitgestort. Zelfs de armen en nederigen, nu niet geteld maar verwaarloosd en verdrukt, zouden voorwerpen van rechtvaardige behandeling zijn. In dit opzicht zijn de israëlietische profeten, zij het dan ook dat zij hun verwachtingen nog vastheehtten aan de toekomst van hun eigen natie en haar verwezenlijking van Jahveh's wondermacht hoopten, de tolken geweest van een ideaal, dat niet aan een enkel volk of ras, maar aan de menschheid behoort, en in andere vormen ook elders werd gekoesterd en uitgesproken.

Zoowel de egyptische als de mesopotamische godsdiensten behooren, gelijk werd aangetoond, tot de monarchisch-polytheïstische. Men is gewoon het mozaïsche Jahvisme als een monotheïstischen godsdienst te beschouwen. Het is dat ook langzamerhand geworden, en heeft zich inzooverre hooger ontwikkeld dan de verwante religiën, maar het is dat van den aanvang zeker niet geweest. Jahveh was, waarschijnlijk reeds sinds Mozes, de nationale god

van Israël, zijn goddelijke heer en koning evenals Kamosh dat voor Moab, Asur voor Assyrië was, maar de dienst van andere goden was daardoor nog niet uitgesloten. Zelfs kostte het moeite, niet de alleenheerschappij, maar de opperheerschappij van Jahveh te handhaven. Daarvoor streden in het Noorden Elia en Eliza; hun ijveren tegen den kanaäneschen Baäl had geen andere beteekenis; maar zelfs onder de door hen op den troon gebrachte koningen uit het huis van Jehu, die zich geheel door hen lieten leiden, werd Ashera toch van staatswege nevens Jahveh gediend. In Juda was het niet anders. Zelfs nog in de deuteronomische wet wordt Jahveh hierendaar als een der goden, zij het dan ook de voornaamste, aangemerkt, en veel later ontmoet men datzelfde denkbeeld nog. De aanhef van den Dekaloog verklaart Jahveh wel voor den eigen god van Israël en verbiedt het aanbidden van andere goden nevens hem, maar sluit het bestaan dier goden eer in dan uit. De beweging door de groote profeten der 8e eeuw en hun navolgers in het leven geroepen is eerst meer monolatrisch dan monotheïstisch, en zoo zijn ook de hervormingen van Hizkia en Josia. Doch zelfs deze met zooveel kracht doorgezette omwentelingen zijn niet blijvend, en met den dood van beide koningen verheft het polytheïsme aanstonds weder het hoofd. Men kan zeggen: de volksgodsdienst van Israël en Juda tot de babylonische ballingschap toe is monarchisch-polytheïstisch geweest; de profetische partij, kort vóór de 8e eeuw gevormd, die een uitsluitende vereering van Jahveh verlangde, heeft slechts tweemalen in Juda gezegevierd, door zich van den steun des konings te verzekeren, doch toen die steun haar ontviel, bleek het dat zij bij de meerderheid geen ingang had gevonden. Ook bij deze partij is het monotheïsme in 't eerst nog niet zuiver en volkomen; zij is nog meer

henotheïstisch dan monotheïstisch, zij predikt Jahveh als den eenen God die al de andere overschaduwt en niet nevens zich duldt, meer dan als den eenigen, buiten wien er geen wordt gevonden. Eerst door Jeremia wordt dit laatste denkbeeld uitgesproken, ofschoon nog niet met zoo grooten nadruk en met zulk een bepaaldheid als de babylonische Jesaja dat doet. De Joden na de ballingschap zijn monotheïstisch, maar zij zijn ook meer een sekte uit het Jodendom, dan een volk; de polytheïstische Judeërs bleven in de landen waarheen zij gebannen waren en zich gevestigd hadden; slechts de strenge Jahveh-vereerders keerden naar het vaderland terug. Intusschen is dit een feit, dat in geen anderen verwanten godsdienst het monotheïsme, althans in de oudheid, zoo talrijke en welsprekende voorstanders gehad en zich tot zulk een zuiverheid ontwikkeld heeft, als onder Israël. Het heeft dit zonder twijfel in de eerste plaats aan de rijke en vrije ontwikkeling van zijn profetisme te danken, dat, door geen priesterlijke overleveringen en belangen gebonden, uit eigen inspiratie zijn voorspellingen putte, zijn godsbegrip, door alle goddelijke eigenschappen, totnogtoe over meer personen verdeeld, in hun nationalen God te vereenigen, steeds meer volmaakte, en voor dien God, die nu werkelijk in verhevenheid van opvatting al de anderen overtrof, de uitsluitende vereering eischte. Ook de concentreering van den eerdienst in Jeruzalem heeft tot bevordering van monotheïstische denkbeelden zeker meegewerkt. Doch vooral met het eigenaardig karakter van den mozaïschen godsdienst hangt dit monotheïsme samen, en het is dus hier de plaats om daarvan te spreken.

Het karakter van den mozaïschen godsdienst kan het best worden uitgedrukt in het woord: „heiligheid", dat aanvankelijk niet anders beduidde dan ongenaakbaarheid,

verhevenheid, een zich afgesloten houden van de ongewijde buitenwereld, doch langzamerhand ook een zedelijke beteekenis verkreeg. Het ideaal van den Egyptenaar in zijn heerlijk, overvloedig land is leven, volkomen welvaart en leven; zijn goden zijn de levenden: *nuteru*. Ook Jahveh is oorspronkelijk de Levende en de Levengever. Het ideaal van den Assyriër is kracht, geweld, is gevreesd zijn door de gansche wereld; zijn goden zijn de machtigen en sterken, de *ilui*. Ook Jahveh's almacht en vreeselijke oordeelen worden door de vromen in Israël met siddering vermeld. Het ideaal van den lateren Babyloniër is kennis, intelligentie; naar dat ideaal vormt hij zijn goden. Ook Jahveh's wijsheid wordt, vooral sedert de strengere Jahvisten met vrome wijzen in aanraking kwamen, dikwijls geprezen. Het ideaal van den Syro-feniciër, den Kanaäneër, is de milde, in allerlei zegeningen rijke, vruchtbare en vruchtbaarheid gevende godheid, en hij meent deze het best te dienen door toomelooze uitspattingen en het botvieren van wilden lust. Ook Jahveh heeft dikwijls Ashera nevens zich; ook hij, als de god der nomaden afkeerig van alle beschaving, van het stadsleven, van wijn- en akkerbouw, gelijk hij dat steeds voor een kenietische sekte gebleven is, wordt nu de god ter wiens eere de oogstfeesten en zelfs het vroolijke najaarsfeest wordt gehouden, de goedertieren gever van alle gaven, de teeder zorgende behoeder van Israël. Zoo hadden de denkenden onder Israël al wat er goeds was in mythologie en theologie der verwante volken op hun nationalen god overgedragen, maar zijn eigenlijk karakter, datgene waardoor hij zich meest van andere goden onderscheidde, was en bleef zijn *heiligheid*. Hem mocht niemand naderen, hem kon niemand zien, of hij moest sterven; hij woonde in het verborgen en was een verterend vuur. Gelijk Israël de aristokraat onder de

volken der oudheid was, en later om zijn ondraaglijken hoogmoed niet zonder reden de vijand van het menschelijk geslacht genoemd werd, zoo was zijn Jahveh de aristokraat onder de goden. In het Nazireërschap, in de sagen omtrent de vreeselijke werking die het aanraken der heilige ark heeft, in het verhaal omtrent de Korachieten, in het verbod om het binnenst heiligdom des Tempels in te treden en Jahveh's naam ijdellijk te gebruiken, in de groote waarde aan heiligheid en het handhaven der reinheidswetten gehecht, vindt deze leer haar uitdrukking.

Trouwens, het denkbeeld van heiligheid is datgene wat onder de aziatisch-mesopotamische godsdiensten bij voorkeur den israëlietischen eigen is. In andere godsdiensten, die niet tot dezelfde familie behooren, vindt men het evenzeer, zooals bij de Hindu's, meer nog bij de Perzen, niet het minst bij de Egyptenaars, die ook de aanraking met andersdenkenden schuwden, met hen niet aten, hen niet bij zich ontvingen wanneer ze de verbodswetten niet hielden en alzoo voor onrein doorgingen, en bovendien de adyta hunner tempels strengelijk aan ongewijden ontzegden. Gelijke oorzaken hadden hier dezelfde gevolgen. Een volk van hooger begaafdheid en jeugdiger levenskracht, als minderheid geplaatst in het midden eener wel onderworpen, doch in uiterlijke beschaving meer gevorderde bevolking, — en dat was de toestand der hindusche Arya's in Indië, der perzische in Erân onder de Turaniërs, der Egyptenaars in 't met Semieten vervulde noordelijk gedeelte huns lands, der Israëlieten in Kanaän — zulk een volk moet, om zijn nationaliteit te bewaren en omdat het zich een zekere zedelijke meerderheid bewust is, zich afscheiden en zoo alle besmetting voorkomen. Neemt het toe in heerschappij, en nemen de inlandsche elementen, door het over-

nemen van den godsdienst en de zeden der veroveraars, in zelfstandigheid af, dan is het gevaar niet zoo groot meer, en, niet bij priesters en geleerden, maar bij de andere rangen des volks wordt de afscheiding minder scherp. Zoo ging het in het Perzische Rijk onder de Hachâmaniden, die niet schroomden allerlei godsdienstige begrippen en gebruiken van de onderworpen volken over te nemen en daardoor hun Mazdeïsme verontreinigden. Zoo in Israël toen het de Kanaäneërs bedwongen had en machtige veroveraars nog niet dreigden; toen hadden de strenge Jahvisten moeite het volk van vermenging met de vreemden te weerhouden. Maar als de heerschappij van het volk dat aanvankelijk meester des lands was vermindert of in gevaar komt, dan trekt men zich angstvallig in de verschansingen van het echt-nationale terug. Naarmate meer semietische en grieksche kolonisten zich aan den Beneden-Nijl vestigen, wordt de Egyptenaar trotscher en houdt hij met grooter trouw aan de voorvaderlijke inzettingen vast. Naarmate de Israëliet zich meer verdrukt en geplaagd ziet, wordt hij strenger en uitsluitender, en vreest hij des te meer zich door aanraking met het vreemde te verontreinigen. Zijn hoogmoed stijgt, naarmate hij dieper vernederd wordt In den Talmud is hij nu en dan tot waanzin geklommen en een waar *odium generis humani* geworden. Nergens is dan ook dat denkbeeld van priesterlijke reinheid en heiligheid door afzondering, uit den in de oudheid algemeenen volkstrots geboren, en dat het hoofdkarakter van den mozaïschen godsdienst uitmaakt, tot zulk een hoogte ontwikkeld als in Israël, omdat geen volk van gelijke beteekenis zoozeer een speelbal en voetwisch van andere natiën is geweest en zoo volkomen werd teleurgesteld in zijne grootsche verwachtingen. Het denkbeeld

heeft zijn eenzijdigheid en bekrompenheid. In zijn streng nationalen vorm is het een inbeelding, een ongewettigde aanmatiging en houdt het ten laatste een hooger ontwikkeling tegen. De eigengerechtigheid der Farizeën is zijn consequente toepassing, zijn laatste woord. Maar het heeft ook aanleiding gegeven tot heldhaftige volharding en tot de edelste zelfopoffering. En het kan niet ontkend worden, dat het tot de zuivering van het godsbegrip en de bevordering van het Monotheïsme krachtig heeft bijgedragen.

SLOTSOM VAN HET EERSTE DEEL.

PROEVE VAN RANGSCHIKKING DER THEOKRATISCHE GODSDIENSTEN.

De vorm en gang van mijn onderzoek moest historisch zijn. Ik voeg hier de slotsommen van dat onderzoek in een Proeve van Classifikatie bijeen, om het overzicht gemakkelijk te maken.

DE THEOKRATISCHE GODSDIENSTEN.

Algemeen kenmerk. De godheid en haar vertegenwoordiger op aarde, de koning, is Heer, Meester, absoluut Soeverein over het leven en den eigendom harer aanbidders. Alles behoort haar. Versterking en uitbreiding harer macht is een dure plicht.

EERSTE FORMATIE.

Heerschappij van de moedergodin.

Deze formatie, een, zoo men wil kushietische, landbouwgodsdienst, maakt den algemeenen bodem uit, den ondergrond, waarop al de theokratische of chamietisch-semietische godsdiensten zich ontwikkeld, waarvan ze alle de overblijfselen in meerdere of mindere mate overgenomen en bewaard, doch waarboven zij zich van lieverlede verheven hebben. Eerst het mozaïsche Jahvisme der profeten maakt zich daarvan los, doch het gelukt dezen

niet vóór de ballingschap geheel te overwinnen. Deze godsdienst, waarvan het oude Babel het middelpunt schijnt geweest te zijn, moet eens van den Tigris tot den Nijl, van Elam en het vóór-perzische Medië tot Egypte, en misschien nog verder oostwaarts geheerscht hebben. Hij leefde voort in de weelderige vereering van de babylonische Semiramis, Belit Taaut, Zirbanit, Nana, in de Istar van Nineve onder de Assyriërs, in den dienst van de groote Moeder, Mat van Egypte, Isis de oude, Neith en Bast, waarbij de gemaal Osiris de ondergeschikte rol bekleedt, vooral in de lascieve, kanaänesche, syrische, giblietische, kyprische en frygische eerdiensten, en eenigermate ook in de maatschappelijke inrichting van Yemen of Shaba, waarin de vrouw de voornaamste plaats bekleedt, ofschoon de godsdienst daar modern en met den assyrischen verwant is. De strenge, krijgshaftige Astarte, maagdelijke en wreede godin, die echter niet onvermurwbaar is, de Istar van Arbela, de sidonische Ashtoret, de maagdelijke Pacht, behooren wel niet tot dit stelsel, maar toch tot de vóór-semietische periode. Oorspronkelijk godinnen, of liever een godin, der noordelijke, in ruwer streken wonende, krijgers- en jagers-volken, werd zij echter, nadat deze zich met de zuidelijke volken vermengd hadden, ook in het gemeenschappelijke pantheon opgenomen. Dat dit reeds vroeg moet geschied zijn, blijkt uit de zeer oude vereering van de Moedermaagd Neith en van Hathor, die al de zijden van het vrouwelijk leven in zich vereenigt, beide voorstellingen uit de samensmelting der weelderige en der strenge godinnen ontstaan. Wellicht behoort ook de syrische Astarte tot dezelfde soort als Hathor. en Neith.

Grondgedachte: Vruchtbaarheid en overvloed. De vruchtbare moederaarde bekleedt de eerste, de bevruchtende

hemel- of zonnegod de tweede plaats, meest die van een jongeren geliefde, geen gemaal. Hij is de stervende en herlevende god, door de godin die hem bemint betreurd en gezocht, 't zij dat hij zichzelf verminkt en doodt zooals Eshmûn en Attes, 't zij dat hij gedood wordt zooals Osiris, Adonis-Tammûz en de oude tyrische Herakles.

Hoofdkenmerk: Weelderigheid en zinnelijkheid, zich openbarend in prijsgeving der kuischheid ter eere der godin en in allerlei uitspattingen, dikwijls overslaand tot het tegengestelde uiterste.

TWEEDE FORMATIE.

Heerschappij van het mannelijk beginsel als scheppenden God met de Moedergodin in het huwelijk verbonden.

Tot deze formatie behooren de egyptische en babylonische godsdiensten. Deze godsdiensten huldigen de opperheerschappij van den mannelijken god in verschillende hoofdgoden, die alle scheppers zijn of dat karakter ontvangen. In Egypte is dit vooral Horos-Min of Chem en Hathor, daarbij Munt, Chnum, Amun, Ptah, Sebak en verscheidene anderen, allen »vormers«, »voortbrengers« en door aanhechting van den titel Ra als scheppers gekenmerkt (blz. 183). In het oude Babel is het de heerschappij van den scheppenden Bel met zijn Belit Taaut als gemalin en met den beschavingsgod Annu en den god des levens Hu nauw verbonden; in het tweede babylonische Rijk vinden wij dezen Bel, den schepper en levengever, in zijn twee gedaanten van Maruduk, den schepper in 't algemeen en god des konings, en van Nabu, den schepper van 't inwendig leven, den bezieler, nevens

wie de oude Zirbanit en Nana als gemalinnen en moedergodinnen vereerd werden. De koning is in beide godsdiensten de levende en ziehtbare godheid op aarde, of althans Gods plaatsvervanger.

Gemeenschappelijke vorm: Vereeniging, gelijkstelling en samensmelting (theokrazie) van de hoofdgoden des lands, waaraan de anderen ondergeschikt worden. Zoo in Egypte Ra-Amun-Ptah-Sutech, Harmachu-Chepra-Ra-Tum enz. (blz. 187). Zoo in Babel oudtijds de twee triaden: Annu-Bel-Dagan-Hu en Sin-Samas-Hu (blz. 299), en later Maruduk nevens Nabu, de konings- en volksgod naast den priestergod.

Bijzondere kenmerken. EGYPTISCHE GODSDIENST.

Grondgedachte: Leven, eeuwigheid. Bijzondere waarde aan de bewaring der dooden gehecht en uitgewerkte onsterfelijkheidsleer. De goden: *nuteru* = de zich verjongenden.

Hoofdkenmerk: Stabiliteit en verhevenheid. Het goddelijk wezen en de godsdienstleer onveranderlijk, hoewel de manifestaties veelvuldig zijn en de gedachten, in de symbolen uitgedrukt, zich ontwikkelen.

BABYLONISCHE GODSDIENST.

Grondgedachte: Intelligentie, verstand. Bijzondere waarde gehecht aan kennis. Babel de eerste zetel van zekere geleerdheid. Als voornaamste eigenschap der hoofdgoden steeds op den voorgrond gesteld. Annu, „de intelligente visch, heer van 't verstand, onderwijzer van 't menschdom„; Hu, in Assur en elders de geweldige dondergod,

in Babel vooral god des geestes; Bel-Dagan uit zijn hoofd menschen scheppend, in plaats van de monsters die Belit-Taaut had voortgebracht; Nabu, de god der profetische bezieling, zelfs Maruduk, de machtige oppergod, voornamelijk om het vernuft zijner werken geprezen.

Hoofdkenmerk. Overwegende invloed en groote zelfstandigheid van de caste der geleerden, de Magers of Chaldeën, wier sterrenwichelarij staats- en bijzonder leven beheerschte.

DERDE FORMATIE.

Heerschappij van den nationalen God als koning van goden en menschen, waarbij het vrouwelijk element in de schaduw treedt en verdwijnt.

Tot deze formatie behooren vooral de assyrische, fenicische en israëlietische, met eenige minder belangrijke, verwante godsdiensten, zooals de moabietische en ammonietische. De mannelijke godheid treedt hier geheel op den voorgrond. Zoo heeft Asur wel een gemalin, die somtijds genoemd wordt, doch in werkelijkheid niets beteekent. Onder de hoofdgoden van het assyrische pantheon is de aloude Istar in haar twee gedaanten de eenige vrouwelijke. De echt-fenicische godinnen, zelfs, behalve in Sidon, de groote Ashtoret, zijn tot den rang van bloote openbaringen, verschijningen haars Heeren, tot Phen-Baäl: aangezicht van Baäl, of Shem-Baäl: naam van Baäl, afgedaald. Van Kamosh en Milkom, de goden van Moab en Ammon, zijn de gemalinnen, zoo zij die bezaten, onbekend. De israëlietische Jahveh heeft vóór de hervorming van de 8e eeuw de oude landsgodin Ashera naast zich, doch zij bekleedt blijkbaar in zijn dienst geen wezenlijke plaats.

Gemeenschappelijke vorm: Volstrekte opperheerschappij van den nationalen hoofdgod, die geen andere goden nevens zich heeft, over het geheele pantheon, een opperheerschappij die zich in Israël tot alleenheerschappij ontwikkelt. Zelfs de groote hoofdgoden van Babel, die in het assyrische godenstelsel worden opgenomen, zijn daar aan Asur onderworpen en niets in vergelijking met hem. Baäl-'Hammân-Melkart is in Tyros bijkans de eenige god geworden. Jahveh, de heer der hemelsche heirscharen, verdringt langzamerhand al zijn kinderen en onderdanige goden en staat eindelijk in onbereikbare hoogte alleen.

Bijzondere kenmerken. DE ASSYRISCHE GODSDIENST.

Grondgedachte: Macht en sterkte. De naam der goden: *Ili* beteekent: de sterken. Asur's heerschappij moet worden uitgebreid met het zwaard, en hij moet de wereld beheerschen door verschrikking.

Hoofdkenmerk. Meedoogenlooze hardheid. Vreeselijke strafoefeningen in Asur's naam. Talrijke menschenoffers.

Geheel hetzelfde kan van de oud-fenicische, israëlietische vóór de 8e eeuw, moabietische en ammonietische godsdiensten gezegd worden. Hetzelfde beginsel heerscht daar aanvankelijk en leeft in gelijke godsdienstige gebruiken voort. Gewijzigd werden echter en hervormd:

a. DE FENICISCHE GODSDIENST TE TYROS.

Grondgedachte: Overwinnende macht der beschaving. De tyrische Herakles, Melkart, is de overwinnaar van de monsters der barbaarschheid en

trekt de wereld zegevierend rond, om overal de beschaving te verbreiden.

Hoofdkenmerk: Hetzelfde als in Babel, en om dezelfde reden, overwegende invloed van de priesterschap, die de beschaving vertegenwoordigt.

b. DE ISRAËLIETISCHE GODSDIENST.

Grondgedachte: Heiligheid (zie 't vorige hoofdstuk).

Hoofdkenmerk. Afzondering, uitsluiting en verachting van andere, onreine volken.

De nieuwe of wereldgodsdiensten, die tot de theokratische moeten gerekend worden, namelijk de christelijke en de mohammedaansche, liggen buiten de grenzen onzer beschouwing, doch spruiten beide uit den israëlietischen voort en zouden dus hier moeten volgen.

VERBETERINGEN EN BIJVOEGSELS.

Blz. 6. reg. 3 van boven: Göyim, *lees*: Gojim,

Blz. 23, reg. 6 van onderen: den Delta *lees*: het Delta

Blz. 60, reg. 7 v. o. „Wel is de beteekenis van zijn naam Asar, As-iri, — onzeker." Opmerkelijk is, dat de verborgene of onderwerelds-hemel, waarvan bij de Egyptenaars Osiris de heer, en dus oorspronkelijk de verpersoonlijking is, bij de Assyro babyloniërs *ashru* of *ashar* heet ('t geen zoo menigmaal in de namen der koningen voorkomt), en dat de beteekenis van dit woord (אשר = goed zijn) met die van Osiris' bijnaam, Unnefer, „het goede wezen", overeenstemt.

Blz. 68, reg. 10 v. b. „was hij wat Molek was tegenover Baäl of Jaho", *lees*: „stond hij, evenals de strenge assyrische, ook in Juda vereerde, Melek of vuurkoning, tegenover den weelderigen, levengevenden kanaäneschen Baäl",

Blz 105, reg. 9 v. b. „Als Horos de wreker werd hij dus hier zinnebeeldig voorgesteld in de gedaante van een kat". Het schijnt echter dat deze symbolizeering hier geheel op zichzelf staat, en dat ik te veel zeg als ik, op de volgende bladzijde, de kat de vertegenwoordigster van Horos den wreker noem.

Blz. 107, reg. 10 v. o. „Nergeos vindt men de stelling, dat fetisisme en aanbidding van de natuurvoorwerpen en natuurverschijnselen als zoodanig slechts populaire verbasteringen zijn van een oorspronkelijk veel zuiverder godsdienst, glansrijker bevestigd, dan in de oude oorkonden van Egypte". Ofschoon de feiten, waarop deze redeneering gegrond is, juist zijn weergegeven, en de egyptische godsdienst het eigenlijke fetisisme reeds te boven is, moet ik die redeneering zelve thans geheel terugnemen. Inderdaad is de oudste egyptische godsdienst, zoover wij dien kennen, zuiverder, althans eenvoudiger, dan de latere. Te voorbarig echter heb ik daaruit de gevolgtrekking gemaakt, dat aanbidding van natuurvoorwerpen en natuurverschijnselen een verbastering is. Het is steeds het oorspronkelijke. Het moet de bodem geweest zijn, waarin ook de egyptische godsdienst wortelt. Deze is reeds symbolisch, maar die symbolen zijn alle hervormde fetisen. De verbastering, die wij in den egyptischen godsdienst waarnemen, is een terugkeer tot het vroegere standpunt, een herleven van hetgeen reeds dood scheen, zooals men dat in alle hoogere godsdiensten waarneemt. Ik heb deze wet hier uit het oog verloren, en daardoor uit een welgestaafd feit een verkeerde gevolgtrekking gemaakt.

Blz. 128 en 129. Poging tot verklaring van de dieren-vereering der Egypte-

naars. — In verband met de vorige aanteekening (op blz. 107) moet ik ook deze verklaring terugnemen. Een nauwkeuriger onderzoek, vooral een vergelijkende studie van de godsdiensten der wilde of natuurvolken, heeft mij overtuigd, dat ik den dierendienst ten onrechte uit symboliek en mythologie afleidde, en dat veeleer het omgekeerde het geval is. De egyptische dierenvereering ve schilt wezenlijk niet van die der andere volken, dan alleen door haar rijkdom. Ik meen nu dit feit te moeten verklaren uit de hoogere oudheid der egyptische beschaving. De egyptische symboliek is een eerste poging om het fetisisme te vergeestelijken, en omdat de egyptische godsdienst, zoo niet de oudste, althans een der oudste beschaafde godsdiensten is, zijn de sporen van den ouden natuurgodsdienst daarin duidelijker te bemerken dan in andere, die zich later ontwikkelden.

Blz. 178. Amun-ra. — Misschien beduidt deze samengestelde naam eenvoudig: „de verborgene schepper" en is Amun in deze gestalte alzoo de god van 't verborgene, doch in de zon zich 't krachtigst openbarende, kosmische vuur. De verklaring in den Tekst gegeven zou daarnaar dan eenigszins moeten worder gewijzigd.

Blz. 208, reg. 2 v. b. De woorden „of Anata-arta, vgl. Melsek-art?" moeten vervallen.

Blz. 261, Noot 1. De redeneeringen in deze aanteekening, op een eenzijdige beschouwing van den egyptischen godsdienst gegrond, en daarom onjuist, moeten vervallen. Hoe oud de monotheïstische aspiratiën in Egypte ook geweest mogen zijn, zij kunnen niet oorspronkelijk wezen. Het vergelijkend onderzoek der godsdiensten leert meer en meer, dat het monotheïsme nergens primitief is, en dat kan het dus ook in Egypte niet geweest zijn, al vinden wij het daar reeds eenigermate in den aanvang der historie. De geheele aanteekening moet dus als niet geschreven beschouwd worden.

Blz. 286, reg. 9 v. o. „Men is geneigd — te zien", — bij te voegen: „maar men mag wel als uitgemaakt beschouwen, dat de Sumir's Kushieten of Semieten, de Accads Ural-altaërs en dus Turaniërs zijn". Vgl. F. Lenormant, *Essai de Comment. des fragm. cosmogon. de Bérose*, 50. Sayce, *The early relations of Egypt and Babylonia. ZS. fur aeg. Sprache u. Allerthumsk.* 1870, blz. 150, wiens beweringen soms wat ver gaan.

Blz. 305, reg. 5 v. b. „Poort der goden", *lees* „poort Gods",

Blz. 308, nt. 1. Volgens Sir H. Rawlinson, *Essay*, 618 zou Omoróka zijn Um uruk, Moeder van de stad Uruk of Erek, de doodenstad van Babylon. Het komt mij onwaarschijnlijk voor, dat een zoodanig epitheton tot eigennaam zou gemaakt zijn.

Blz. 313, onder. „Het is nog niet gelukt met zekerheid zijn beeld op de monumenten aan te wijzen". Verscheidene afbeeldingen worden door Lenormant als die van Hu of zooals hij hem noemt *Bin* voorgesteld: *Comment d. fragm. cosmog. de Bérose*, 94 vg. Maar wat daar verzekerd wordt, hoewel mogelijk, is geenszins bewezen, en louter gissing. Slechts dit is zeker, dat Hu of Bin in de gedaante van een *hond* werd voorgesteld, die het zinnebeeld des lichts was. Z. ald.

Blz. 341, Noot 2. De hier vermelde gissing van Sir H. Rawlinson wordt nader gestaafd en met vele gronden verdedigd door Lenormant, *Comment. des fragm. de Bérose*, 271 vgg.

Blz. 345, reg. 3 v. b. De latere onderzoekingen hebben deze verklaring van Adar's wezen bevestigd (Zie Lenormant, *Comment. des fragm. de Bérose*, 106-114), en tevens de nauwe verwantschap van Adar en Anu, wiens zoon hij genoemd en met wien hij te Sefarvaim (2 Kon. 17, 31) verbonden en op dezelfde wijze vereerd werd, in het licht gesteld. Het verband tusschen deze twee goden is ongeveer hetzelfde als dat tusschen den Amesha çpenta Asha en den Yazata Adar bij de Pârzen; de een is de zinnelijke vorm de manifestatie van den ander.

Blz. 353, reg. 4 v. b. De beteekenis van dezen god is door de nadere onderzoekingen reeds eenigermate opgehelderd. Het schijnt wel, dat hij geen ander is, dan de hoogste of verborgene Hu, dien men dan ook wel Nisruk noemt. In beteekenis komt hij geheel met hem overeen. Lenormant, *Comment.* 68.

Blz. 368, reg. 8 v. o. De naam Val-Zida is thans verklaard, en beteekent: „Woning van de rechterhand". Zie over de beteekenis van dezen naam, en over verscheiden bijzonderheden omtrent de beide tempels Val-Zida en Val-Saggatu (welke laatste ook een tempel in verdiepingen schijnt geweest te zijn) Lenormant, t. a. p. 354 vvg.

Blz. 369, reg. 16 vg. Het vermoeden, dat Val-Saggatu een pyramidalen vorm had, hier, in navolging van Oppert uitgesproken, blijkt thans onjuist te zijn geweest. Lenormant heeft op zeer goede gronden de waarschijnlijkheid aangetoond, dat Val-Saggatu evenals Val-Zida een tempel van zeven verdiepingen was. *Comm. des fragm. de Bérose*, 355 vg.

Blz. 370, reg. 3 v. b. De latere onderzoekingen hebben den hier door mij uitgesproken twijfel bevestigd. Van 't geen Oppert in Nebukadrezar's Ops. wil lezen, is er werkelijk niets in te vinden. Wel staat er in, dat de toren te Barzipa het oudste monument van Babel is, door den eersten koning opgericht, doch onvoltooid gelaten en sedert door regen en stormen vervallen, doch niets van een verwarring der talen. Lenormant, *Comm. des fragm. de Bérose*, 351 vg.

Blz. 373, reg. 5 v. o. Ofschoon in ontwikkeling en dus in beteekenis als anthropomorfische goden gansch verschillend, moeten de babylonische Nabu en de assyrische Adar, beide zonen van Anu, als natuurgoden dezelfden, namelijk vuurgoden zijn geweest. In een Ops. op een albasten standbeeld van Nabu in 't Br. Museum heet hij: de god van het „vuur, de wolk en de werking", *Rev. Arch.* Nouv. sér. XVIII, 232.

Blz. 386, reg. 7 v. o. Zelfs op het aloude monument van Babel, op Val-Saggatu, schijnen de latere assyrische koningen deze wijs van handelen te hebben toegepast. Althans Assur-bani-pal, wiens vader Asurachiddin de herstelling van dit heiligdom had begonnen, spreekt in een zijner opschriften, waarin hij de offergaven door hem aan Maruduk en Zarpanit gewijd vermeldt, van Ashur-val-Saggatu, waaruit blijkt dat ook aan dezen in Babel vreemden god aldaar een plaats, en zeker de voornaamste, was ingeruimd. Lenormant, *Comment des fragm. de Bérose*, 454 vg.

Blz. 411, reg. 12 v. b. Het nader onderzoek heeft doen blijken, dat de *namriri* in de ass. Opss. geen goddelijke wezens, maar „de zuivere stroomen" zijn, zoodat hetgeen vroeger door Oppert vertaald werd: „celui (Sin of Salmanu) qui a breuve les *namriri*" moet vertaald worden: „degeen, die do zuivere stroomen te drinken geeft". *Namri* is „zuiver, schitterend", een zeer geschikt epitheton voor een god, zoodat ik den god Nemriya of Bar-nemrê der Harrâniërs daarmee nog steeds in verband breng. Zie Lenormant, *Comm. des fragm. de Bérose*, 329.

Blz. 447 bij nt. 1. *Usov* is thans als naam eener godheid, en, wat nog opmerkelijker is, als bijnaam van de stad Tyros op de assyrische monumenten gevonden, in den vorm *Ushu*. Hierdoor is bewezen, dat Renan ten onrechte aan een mythische verbastering van het bijbelsch verhaal denkt. Lenormant, *Comment.* 127 vg.

Blz. 462, reg. 13 v. o. Dat ook in Assyrië de naam Istar, ofschoon zonder meer ook wel van de hoogste der godinnen gebezigd, inderdaad een soortnaam was, blijkt meer en meer. Zoo noemt Nabunahid (*West. as. Inschrr.* I, I, 69 vertaald door Oppert, *Expéd. en Més.* I, 273, en door Lenormant, *Commentaire* 293 vgg.) de godin Anunit van Aganê (een deel van Sippara) wier tempel Ulbar hij deed herstellen, de Istar van Aganê, zijne soevereine.

Blz. 492, boven. De Pygmeeën als dwergen zijn van arischen oorsprong Vuistgoden zijn goden zoo groot als een vuist, tegenhangers van klein Duimpje, Däumling, Tom Thumb. Ook bij de Slavonen komt niet alleen Mal'chik-s-Palchik (van *maly* = klein en *palets* = vinger) maar ook een zekere Mujichok-s-Kulachok, de kleine Mujik zoo groot als een vuist (kulak = πυγμή) voor. Ralston, *Russ. Folklore*, 183.

Blz. 499, reg. 10 vgg. v. b. vgl. 484 nt. 2. De verklaring van den naam Atys blijf ik handhaven. Wat den hierbij aangehaalden naam 'Ater'ata betreft moet ik echter daarvan een andere verklaring meedeelen. De ninevietische Istar heet steeds *ashat*, „de vrouwe", in tegenoverstelling van de Istar van Arbela, die dezen bijnaam niet voert, en een geheel andere beteekenis heeft. De godin van Arbela is streng, de godin van Nineve weelderig. Ashat luidt in 't Arameesch Ata, de Adâ des Babyloniërs, de 'Ati van Adiabene. Het tweede lid van den naam Ater'ata zou dus wel dit Ata kunnen zijn, en dan beteekenen: „Istar de vrouwe", d. i de weelderige, niet de maagdelijke. Vgl. Lenormant, *Comment. des fragm de Bérose*, 116—121.

Blz. 499, reg. 1 v. o. „die hem overnamen". *Ashmunu* is als godennaam nu ook op een nog onuitgegeven assyr. tafeltje gevonden. Lenormant, *Comment.* 128. vgl. Strabo, 16, 737, waar de god van Arbela 'Αθμουνής heet.

Blz. 541, reg. 5 v. b. Op een assyrisch tafeltje (*West. As. Inscrr.* II, 32. 3, reg. 25) wordt de akkadische naam voor de planeet Saturnus: *shakush* verklaard door *Kaivanu*, een bewijs, dat de planeet ook in Mesopotamië dezen naam droeg Lenormant, *Comm. des fragm. de Bérose*, 373 nt, waar hetgeen blz. 124 daarover gezegd was wordt teruggetrokken.

Blz. 542, reg 7 en 8 v. b. Deze Asher is inderdaad dezelfde als Ashur, de

hoofdgod van Assur, gelijk ook Ashera geen andere is, dan de Ashurit van Assyrië, zooals de Istar van Nineve genoemd werd als gemalin van Ashur en godin der vruchtbaarheid, „de gelukkige en gelukkigmakende, die de menschen verheugt". Het tweeledig gebruik van het woord hebben de Kanaäneërs en de Assyriërs met elkander gemeen, Ashera is de naam der godin en de Ashera's zijn ook haar houten symbolen; zoo beteekent *ashra* in 't Assyr. ook in 't algemeen „een beeld". Lenormant, t. a. p, 117 vg.

Blz. 560, reg. 10 vgg. v. b. Volg. De Saulcy zouden de Kerabim gevleugelde stieren met menschenhoofd zijn, en Lenormant, *Comm. der fragm. de Bérose* 80 vg. vermeldt, dat de dus afgebeelde monsters aan de ingangen der paleizen enz. in Assyrië *Alapu* en *Kirubi* heetten. Volgens hem moet Kirub van כרב *aravit*, als synoniem van *alapu* stier beschouwd worden en is de arische afleiding te verwerpen. Ik moet echter de autoriteit betwijfelen.

Blz. 560, onder. Bij deze sporen van arische voorstellingen in het Jahvisme moet nog gevoegd worden de paradijsgeschiedenis. De overeenkomsten van Eden met het paradijs der Erâniërs zijn bekend. De geheele sage van den zondeval bevat de duidelijke sporen van ontstaan te zijn uit den specifiek arischen mythe van den roof des vuurs, vrucht van den levensboom in Airyana Vaêjo (oorspronkelijk een onweersmythe). De slang die van die vrucht eet, is een zeer bekend mythisch wezen, dat het bliksemvuur vertegenwoordigt.

Blz. 560, nt 1. Levy, *Zeits. d. deutsch. morgenl. Gesellsch.* XVIII, 631. ziet in *Κοζὲ* misschien met meer recht den welbekenden god Qaçi (קצין), *Ζεὺς Κάσιος*, die in het Zuiden van Palestina en ook in Syrië werd aangebeden. Zie blz. 514. Een Edomiet, die in den Apollotempel van Kyrene een votieftafel wijdde, Kosbarakos, heet waarschijnlijk naar hem. Zie daarover en over Qaçi in 't algemeen: Lenormant, *Lettres assyriologiques et epigraphiques*, II, 119.

MAG

STOOMDRUKKERIJ
van

